

Πανεπιστήμιο
Κύπρου

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Η διαμόρφωση των σχέσεων *Χριστιανών* και *Μουσουλμάνων* της Κύπρου κατά την πρώτη περίοδο της αποικιακής διακυβέρνησης (1878-1914): Ο δημόσιος λόγος, τα πεδία των αντιπαραθέσεων και οι αποτυχημένες προσπάθειες για κοινές διεκδικήσεις.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΛΕΞΙΑ ΚΟΥΠΑΝΟΥ

2017

Πανεπιστήμιο
Κύπρου

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Η διαμόρφωση των σχέσεων *Χριστιανών και Μουσουλμάνων* της Κύπρου κατά την πρώτη περίοδο της αποικιακής διακυβέρνησης (1878-1914): Ο δημόσιος λόγος, τα πεδία των αντιπαραθέσεων και οι αποτυχημένες προσπάθειες για κοινές διεκδικήσεις.

ΑΛΕΞΙΑ ΚΟΥΠΑΝΟΥ

Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση διδακτορικού τίτλου σπουδών στο Πανεπιστήμιο Κύπρου

Ιούνιος 2017

ΑΛΕΞΙΑ ΚΟΥΠΑΝΟΥ

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ

Υποψήφιος Διδάκτορας: Αλεξία Κούπανου

Τίτλος Διατριβής: Η διαμόρφωση των σχέσεων *Χριστιανών* και *Μουσουλμάνων* της Κύπρου κατά την πρώτη περίοδο της αποικιακής διακυβέρνησης (1878-1914): Ο δημόσιος λόγος, τα πεδία των αντιπαράθεσεων και οι αποτυχημένες προσπάθειες για κοινές διεκδικήσεις.

*Η παρούσα Διδακτορική Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για απόκτηση Διδακτορικού Διπλώματος στο **Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας** και εγκρίθηκε στις ..... από τα μέλη της **Εξεταστικής Επιτροπής**.*

Εξεταστική Επιτροπή:

Ερευνητικός Σύμβουλος: _____

Πέτρος Παπαπολυβίου, Αναπληρωτής καθηγητής

Πρόεδρος Επιτροπής: _____

Γιώργος Καζαμίας, Αναπληρωτής Καθηγητής

Μέλος Επιτροπής: _____

Άννα-Αναστασία(Νατάσσα) Κωνσταντινίδου, Λέκτορας

Μέλος Επιτροπής: _____

Δημήτριος Σταματόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής

Μέλος Επιτροπής: _____,

Θεοχάρης Σταυρίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ ΥΠΟΨΗΦΙΟΥ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑ

Η παρούσα διατριβή υποβάλλεται προς συμπλήρωση των απαιτήσεων για απονομή Διδακτορικού Τίτλου του Πανεπιστημίου Κύπρου. Είναι προϊόν πρωτότυπης εργασίας αποκλειστικά δικής μου, εκτός των περιπτώσεων που ρητώς αναφέρονται μέσω βιβλιογραφικών αναφορών, σημειώσεων ή και άλλων δηλώσεων.

.....

.....

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστίες οφείλω στο προσωπικό όλων των αρχείων και των βιβλιοθηκών που χρησιμοποίησα τόσο στην Κύπρο όσο και στο εξωτερικό, στο Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών Κύπρου, για την τριετή του υποτροφία, στη φίλη και ιστορικό Ευαγγελία Ματθοπούλου, στην Άντρη Τομασίδου, στα μέλη της εξεταστικής μου επιτροπής, καθηγητές Γιώργο Καζαμία, Νατάσσα Κωνσταντινίδου, Δημήτριο Σταματόπουλο, Χάρη Σταυρίδη. Επίσης ευχαριστώ τους ιστορικούς, Μιχάλη Ν. Μιχαήλ, Niyazi Kizilyurek, Σία Αναγνωστοπούλου, Ευαγγελία Μπαλτά, Marc Aymes, François Georgeon, Χρίστο Κυριακίδη, Γιώργο Διονυσίου, Ελένη Μπουλετή και όλους όσους βοήθησαν με τον δικό τους τρόπο.

Ευχαριστώ επίσης τους θεούς μου Νίκη και Σωτήρη Νεοκλέους για όλη τη βοήθεια που μου πρόσφεραν φιλοξενώντας με στο σπίτι τους.

Πέρα από τη δεδομένη μου ευγνωμοσύνη στην οικογένεια και τους φίλους μου θέλω να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Πέτρο Παπαπολυβίου για τη βοήθειά του και τα σχόλια του στη διατριβή μου και για την ευκαιρία που μου έδωσε να εργαστώ σε ερευνητικά προγράμματα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

Τέλος ενα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στον Θεό και την Παναγία, μόνιμα στηρίγματά μου και πηγή αστείρευτης δύναμης και υπομονής στα τέλματα και τις δυσκολίες που αντιμετώπιζα καθόλη τη διάρκεια των οκτώ αυτών χρόνων, επίμονης και κοπιαστικής μελέτης.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η συγκεκριμένη διατριβή πραγματεύεται την εξέλιξη και διαμόρφωση των δικοινοτικών σχέσεων στην Κύπρο, κατά τις πρώτες δεκαετίες βρετανικής διοίκησης μέχρι τη μονομερή προσάρτηση της Κύπρου στη Βρετανία, το 1914. Στη διεθνή ιστοριογραφία το ζήτημα των σχέσεων σε μικτές θρησκευτικά, εθνοτικά ή εθνικά κοινωνίες αντιμετωπίζεται κυρίως από την οπτική της ανθρωπολογικής/κοινωνιολογικής έρευνας ή του εθνικισμού. Σκοπός μας ήταν να αποφύγουμε την απόδοση των σχέσεων αποκλειστικά μέσα από την οπτική του εθνικισμού. Προτιμήσαμε να μελετήσουμε εις βάθος τα διάφορα είδη πρωτογενών πηγών προκειμένου να μπορέσουμε να αναπαράγουμε ιστορικά την κοινωνία της συγκεκριμένης περιόδου και προσπαθώντας παράλληλα να εντοπίσουμε τον λόγο για τη διατήρηση της τάξης παρά το γεγονός ότι υπήρχαν αφορμές για την πρόκληση ταραχών.

Η έρευνα βασίστηκε κυρίως στη μελέτη των Πρακτικών του Νομοθετικού Συμβουλίου της περιόδου 1879-1914, στην αλληλογραφία Βρετανών αξιωματούχων στην Κύπρο με το υπουργείο Αποικιών στο Λονδίνο, στα υπομνήματα των προεστώτων των δύο κοινοτήτων στις βρετανικές αρχές, στις εκθέσεις των Γάλλων προξένων στο νησί προς το γαλλικό υπουργείο Εξωτερικών και στον ελληνικό Τύπο της περιόδου 1878-1914. Συμπληρωματικά μελετήθηκε το υλικό του «Αρχείου των Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων Κύπρου», η αλληλογραφία των Ελλήνων προξένων στη Λάρνακα με το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών, τα πρακτικά των Δημοτικών Συμβουλίων των κυπριακών πόλεων και οι υποθέσεις οι οποίες κατέληγαν στο Ανώτατο Δικαστήριο.

Η διατριβή εξετάζει τη δυναμική που μπορεί να ασκήσει μια ξένη προς τους κατοίκους του νησιού, τρίτη χώρα και Μεγάλη Δύναμη όσον αφορά τη διαμόρφωση των σχέσεων διαφορετικών εθνοτικών, εθνικών ή θρησκευτικών κοινοτήτων, τη διατήρηση της ειρήνης ή την πρόκληση αναταραχών ανάλογα με τα συμφέροντά της. Σημαντικό διαμορφωτικό παράγοντα αποδείχθηκε ότι διαδραμάτιζαν και οι λαϊκοί προεστώτες των δύο κοινοτήτων, που είχαν τη δυνατότητα να συγκρατούν τα άτομα της κοινότητάς τους, να ελέγχουν τις κινητοποιήσεις υπέρ ή εναντίον της Ένωσης και άλλοτε να φανατίζουν κατά του σύνοικου «άλλου».

ABSTRACT

The thesis examines the evolution of the relations between the two largest ethno-religious communities through their economic and political demands towards the British and the way the latter were responding in these demands. In international historiography, the history of relations in religious, ethnic or national mixed societies is contemplated via the lens of social anthropology or nationalism. Our concern was to avoid the interpretation of communal relations through the questions of nationalism, or the focus on periods with intercommunal tensions. We preferred to make a thorough research on different kinds of primary sources in order to reproduce historically the society of that period and trying to point out the reason for the preservation of peace in parallel to the fact that the the ones were anticipating the others as a threat for their political existence.

The primary sources that we used in this research are the Minutes of the Legislative Council of Cyprus of the period 1878-1914, the correspondence between the High Commissioner of Cyprus with the Secretary of State of Colonies in London, the petitions of the two communities to british authorities, the reports of the French consul to the Ministry of Foreign Affairs in Paris. We also studied the local greek newspapers of Cyprus (1878-1914), the relative files to the period under study from the Archive of the Archbishops of Cyprus and the Greek ministry of Foreign Affairs in Athens, the Minutes of the municipal councils of Paphos, Nicosia, Limassol and Larnaca, and the cases determined by the Supreme Court of Cyprus.

The current dissertation presented the dynamic exercised by a foreign Great power to the evolution of relations between different communities in their effort to secure a sufficient representation in the government. Important factor in the formation of relations between the two communities played the secular leaders which were formatting the public opinion, were controlling the demonstrations for Union with Greece and managed to excite or to appease the ill feeling against the “other”.

Εισαγωγικές σημειώσεις

Τα τουρκικά ονόματα και οι οθωμανικοί όροι, είναι μεταγραμμένα στις πηγές οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν κυρίως στα αγγλικά και ελληνικά. Προκειμένου να υπάρχει ομοιομορφία στο κείμενο προτιμήθηκε η απόδοση των όρων αυτών στο λατινικό αλφάβητο. Μουσουλμανικά ονόματα τα οποία αποδίδονταν στην ελληνική γραφή, παρέμειναν ως είχαν. Η απόδοση στα ελληνικά των πρωτογενών πηγών, οι οποίες ήταν στα αγγλικά έγινε από τη γράφουσα.

Προσδιορισμοί

Ο όρος *σχέσεις* προσδιορίζει τη συμπεριφορά των προεστώτων των δύο κοινοτήτων τόσο μεταξύ τους, όσο και με τους εκάστοτε Βρετανούς αξιωματούχους σε συνάρτηση με τις αλλαγές οι οποίες παρατηρήθηκαν σε επίπεδο κοινωνίας (διαμαρτυρίες, κινητοποιήσεις, επεισόδια, συγκρούσεις).

Οι όροι *Έλληνας* και *Μουσουλμάνος*, χρησιμοποιούνται συμβατικά, λόγω της ρευστότητας της χρήσης των όρων Χριστιανός, Μουσουλμάνος, Έλληνας, Τούρκος, Ρωμιός, Οθωμανός. Για την ορθόδοξη χριστιανική κοινότητα προτιμήθηκε η χρήση του εθνικού όρου Έλληνας, καθώς αυτή ήταν και η σημασία την οποία έδιδαν οι προεστώτες της κοινότητας με τη χρήση του όρου Χριστιανοί. Για τη μουσουλμανική κοινότητα προτιμήθηκε η διατήρηση της χρήσης του εθνοθρησκευτικού όρου Μουσουλμάνοι, καθώς σε αντίθεση με την Ελληνορθόδοξη κοινότητα οι προεστώτες τους δεν είχαν ακόμη διαμορφώσει μια ξεκάθαρη εθνική ταυτότητα. Ο όρος Οθωμανοί δεν προτιμήθηκε καθώς αυτός περιλάμβανε, σε ορισμένες χρήσεις του, και τους μη Μουσουλμάνους υπηκόους της αυτοκρατορίας. Ενώ ο όρος *Τούρκοι* και Τουρκία αφορούσε προσδιοριστικό παράγοντα εκ μέρους κυρίως των δυτικών δυνάμεων, χωρίς να λείπει η χρήση του και σε ελληνικές πηγές. Ελάχιστες αναφορές στη χρήση του συγκεκριμένου όρου από Μουσουλμάνους, εντοπίστηκαν σε ορισμένα μουσουλμανικά υπομνήματα, με τους υπομνηματιστές να χρησιμοποιούν παράλληλα και τον όρο *οθωμανοί* και *μουσουλμάνοι*.

Με τον όρο *κοινότητα* καθορίζεται η εθνοθρησκευτική ομάδα, ως συνέχεια της οθωμανικής οργάνωσης του λαού σε *millet*. Επί Βρετανών η ομάδα αυτή παγιώθηκε σε εθνοθρησκευτικοπολιτική. Υπόψη πρέπει να ληφθεί το γεγονός ότι κάθε κοινότητα

χαρακτηριζόταν από διαιρέσεις στο εσωτερικό της ανάμεσα σε μετριοπαθείς/συντηρητικούς και φιλελευθέρους/ριζοσπάστες.

Με τον όρο *προεστώτες*, προσδιορίζονται όλα τα άτομα τα οποία εμπλέκονταν με την άσκηση πολιτικής και παρουσιάζονταν ως εκπρόσωποι της κάθε κοινότητας. Στους προεστώτες περιλαμβάνονται και οι θρησκευτικοί άρχοντες, ο Αρχιεπίσκοπος, οι Μητροπολίτες, ο Αρχικαδής και ο Μουφτής.

Ο όρος «Φόρος Υποτελείας», γνωστός και ως *Tribute*, δεν αποτελούσε συνήθη φόρο ο οποίος δινόταν ως υποτελικός φόρος σε ένα άλλο κράτος, αλλά αποτελούσε και πολιτική υποχρέωση η οποία συνήφθη στο πλαίσιο της Σύμβασης του 1878.

ΑΛΕΞΙΑ ΚΟΥΓΠΑΝΟΥ

*Στους γονείς μου Ιάκωβο και
Αγγέλα και στον Θεό*

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγικές σημειώσεις	vi
Κατάλογος γραφικών παραστάσεων/διαγραμμάτων	xi
<u>Κεφάλαιο 1.</u> Εισαγωγή	1
Μέρος I.	
Η Κύπρος μεταξύ οθωμανικής επικυριαρχίας και βρετανικής πραγματικότητας (1878-1914)	
<u>Κεφάλαιο 2.</u> Η άφιξη των Βρετανών και οι αλλαγές σε υφιστάμενους οθωμανικούς θεσμούς	
Η άφιξη των Βρετανών	20
Οι τροποποιήσεις σε υφιστάμενους κοινοτικούς θεσμούς	24
Συμπεράσματα	45
<u>Κεφάλαιο 3.</u> Η παραχώρηση «φιλελευθέρου πολιτεύματος»	
Από την «επικείμενη» ένωση στο «φιλελεύθερο πολίτευμα»	47
Η νέα σύσταση του Νομοθετικού Συμβουλίου	50
Η λειτουργία του Νομοθετικού Συμβουλίου	59
Συμπεράσματα	68
<u>Κεφάλαιο 4.</u> Δημόσια υπηρεσία	
Η σύσταση της δημόσιας υπηρεσίας	70
Αντιδράσεις των κοινοτήτων	83
Συμπεράσματα	107
Μέρος II	
Από τη μείωση της φορολογίας και τη βρετανική «κακοδιοίκηση» στη διεκδίκηση της ένωσης και στη διατήρηση της βρετανικής παρουσίας στο νησί	
<u>Κεφάλαιο 5.</u> Το ναυάγιο αποστολής κοινής Πρεσβείας(1887-1889)	
Η οικονομική κατάσταση του πληθυσμού (1878-1888)	111
Οι συζητήσεις για τον Φόρο Υποτελείας στο Νομοθετικό Συμβούλιο (1884-1889)	118
Προσπάθεια αποστολής κοινής Πρεσβείας	124
Συμπεράσματα	142
<u>Κεφάλαιο 6.</u> Οι σχέσεις των κοινοτήτων μετά την Πρεσβεία (1890-1894)	

Οι συζητήσεις για τον Φόρο Υποτελείας στο Νομοθετικό Συμβούλιο (1890-1894)	145
Από τον Φόρο Υποτελείας στο αίτημα για ένωση	148
Δικοινοτικά επεισόδια και τρόπος προβολής στον Τύπο	157
Συμπεράσματα	170
<u>Κεφάλαιο 7.</u> Τα Παγκύπρια συλλαλητήρια του 1895	
Το οικονομικό πλαίσιο και η φημολογία για αποχώρηση των Βρετανών	172
Αδράνεια ή σκοπιμότητα; Η βρετανική στάση απέναντι στην οργάνωση των συλλαλητηρίων	178
Η σημασία των συλλαλητηρίων	188
Επεισόδια	195
Συμπεράσματα	197
<u>Κεφάλαιο 8.</u> Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897	
Η διαμόρφωση των σχέσεων	199
Η βρετανική διαχείριση των κοινοτήτων	213
Οι σχέσεις εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου (1896-1901)	222
Συμπεράσματα	235
<u>Κεφάλαιο 9.</u> Η περίοδος των διαιρέσεων, των παράδοξων συνεργασιών και ο βρετανικός ρόλος(1900-1904)	
Ακραίοι ενωτικοί υπέρ της ελληνομουσουλμανικής συνεργασίας	237
Η σύνοδος του 1902. Από τη συνεργασία στη διαφωνία	247
Το μουσουλμανικό ψήφισμα επιστροφής της Κύπρου στο Σουλτάνο	259
Συμπεράσματα	274
<u>Κεφάλαιο 10.</u> Η ενίσχυση της διαίρεσης (1905-1910). Εσωτερικοί και εξωτερικοί παράγοντες	
Ο ρόλος των προσωπικοτήτων και τα εθνικά αισθήματα των Μουσουλμάνων	276
Το κίνημα των <i>Νεοτούρκων</i> και ο αντίκτυπος του στην Κύπρο	291
Ο αντίκτυπος της επανάστασης του 1908 στην Κύπρο μέχρι και την κήρυξη του τουρκικού οικονομικού μποϊκοτάζ το 1910	300
και το τέλος του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος	319
Συμπεράσματα	319
<u>Κεφάλαιο 11.</u> Το τέλος της «κοινής πατρίδας». Η κορύφωση της διαίρεσης	
Το κλίμα πριν τις ταραχές του Μαΐου	321
Οι συγκρούσεις σε Λευκωσία και Λεμεσό (Μάιος 1912)	331

Οι ευθύνες για τις ταραχές	344
Συμπεράσματα	356
<u>Κεφάλαιο 12.</u> Οι Βαλκανικοί πόλεμοι. Οι σχέσεις σε νέα τροχιά	
Ο αντίκτυπος των Βαλκανικών πολέμων	359
Οι αφορμές για ταραχές και η διατήρηση της ειρήνης	372
Ο Α΄ Παγκόσμιος και η προσάρτηση της Κύπρου	378
Συμπεράσματα	383
<u>Συμπεράσματα</u>	384
Βραχυγραφίες	399
Γλωσσάρι	400
Βιβλιογραφία	402
Παραρτήματα	419
Κατάλογος Γραφικών Παραστάσεων/Διαγραμμάτων	
Σχεδιάγραμμα I.	75
Σχεδιάγραμμα II.	75
Σχεδιάγραμμα III.	77
Σχεδιάγραμμα IV.	79
Σχεδιάγραμμα V.	79
Σχεδιάγραμμα VI.	80
Σχεδιάγραμμα VII.	81
Σχεδιάγραμμα VIII.	82
Σχεδιάγραμμα IX.	111
Σχεδιάγραμμα X.	112

Κεφάλαιο 1. Εισαγωγή

Η διαμόρφωση των σχέσεων Ελλήνων και Μουσουλμάνων κατά την πρώτη περίοδο της αποικιακής διακυβέρνησης (1878-1914)

Το ζήτημα των σχέσεων ανάμεσα στις δύο μεγαλύτερες εθνοθρησκευτικές κοινότητες της Κύπρου, αν και εξακολουθεί να απασχολεί την κυπριακή κοινωνία, ως θέμα που σχετίζεται με το σύγχρονο Κυπριακό πρόβλημα εντούτοις, ελάχιστα έχει τύχει επιστημονικής διερεύνησης. Το κύριο ερώτημα το οποίο κυριαρχεί είναι πώς καταλήξαμε στις δικοινοτικές συγκρούσεις και το φυλετικό μίσος του 1963/64, κατά πόσο τελικά οι σχέσεις μπορούν να προσδιοριστούν μόνο με ένα χαρακτηρισμό και κυρίως ποιοι παράγοντες επηρέασαν την εξέλιξή τους στο χρόνο.

Στις διάφορες μελέτες, οι οποίες έγιναν σχετικά με τις δικοινοτικές ταραχές του 1963/64 η μεγαλύτερη βαρύτητα δίνεται στις δεκαετίες 1950 και 1960, περίοδο κατά την οποία μεσολάβησαν σημαντικά γεγονότα στο νησί, ενώ από πλευράς Τουρκίας εκδηλώθηκε εντονότερο ενδιαφέρον για τη μουσουλμανική κοινότητα¹. Παράλληλα οι Βρετανοί, τρία σχεδόν χρόνια μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, ξεκίνησαν μια σειρά από προσπάθειες για τη ρύθμιση του μελλοντικού συνταγματικού καθεστώτος του νησιού, οι οποίες εντατικοποιήθηκαν μετά την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα της ΕΟΚΑ².

Τα χρόνια τα οποία προηγήθηκαν της περιόδου 1950-1960, αναφέρονται σχεδόν πάντα επιγραμματικά, με σημαντικότερες τις αναφορές για ειρηνικές σχέσεις και συνεργασία μεταξύ των δύο κοινοτήτων, με το παράλληλο αφήγημα για τη βρετανική πολιτική του «διαίρει και βασίλευε».

Η παρούσα διατριβή θα επιχειρήσει να καλύψει το ιστοριογραφικό κενό το οποίο υπάρχει ως προς το ζήτημα των δικοινοτικών σχέσεων στην Κύπρο κατά τα πρώτα χρόνια της βρετανικής διοίκησης στο νησί, θέτοντας υπό το μικροσκόπιο τη μελέτη αυτών των σχέσεων κατά τη διάρκεια μιας σημαντικής περιόδου για την κοινωνία της Κύπρου κατά την οποία υπήρξαν καθοριστικές αλλαγές για τη μετέπειτα ιστορία του νησιού³. Πώς

---

¹ Michael A. Attalides, «The Turkish Cypriots. Their relations to the Greek Cypriots in perspective», στο Michael A. Attalides, *Cyprus reviewed*, Λευκωσία 1977, σσ. 71-97, Paschalis M. Kitromilides, «From coexistence to confrontation. The dynamics of ethnic conflict in Cyprus», στο ίδιο, σσ. 35-70, François Crouzet (μετάφραση Αριστοτέλης Φρυδάς), *Η Κυπριακή διένεξη 1946-1959*, τομ. Α΄, Αθήνα 2011, Χαράλαμπος Καυκαρίδης, *Τουρκία-Κύπρος 1923-1960. Η τουρκική πολιτική στο Κυπριακό, από τον Ατατούρκ στον Μεντερές*, Λευκωσία 2010, σελ. 180.

² Βλ. κυρίως, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Το Κυπριακό Ζήτημα 1878-1960, η συνταγματική πτυχή*, Αθήνα 1998.

³ Μια αρχική προσέγγιση με το συγκεκριμένο ζήτημα έγινε από τη γράφουσα στο πλαίσιο μεταπτυχιακής εργασίας. Βλ. Alexia Koupanou, *Vivre ensemble à Chypre pendant de la première phase de l'occupation*

αντιλαμβάνονταν τις σχέσεις τους Έλληνες και Μουσουλμάνοι κατά τη δεκαετία του 1880, πώς το 1890, πώς το 1900 και πώς το 1910-1914; Πώς χαρακτηρίζονταν κατά τις πρώτες δεκαετίες της βρετανικής διοίκησης και πώς κατέληξαν να αυτοπροσδιορίζονται στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου; Ποιά ήταν τα κυριότερα αιτήματα της κάθε κοινότητας και πώς η μεταχείρισή τους από τη Βρετανία επηρέαζε τον τρόπο με τον οποίο Έλληνες και Μουσουλμάνοι αντιλαμβάνονταν τις σχέσεις μεταξύ τους; Πώς η Βρετανία πέτυχε την αποφυγή εκτεταμένων αναταραχών στο νησί σε περιόδους έντασης των ελληνοτουρκικών σχέσεων; Κατά πόσο η διατήρηση της τάξης στο νησί εξυπηρετούσε την ευρύτερη βρετανική πολιτική στο χώρο της Μεσογείου και τις σχέσεις της με τις υπόλοιπες Μεγάλες Δυνάμεις, την Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία;

Πηγές - Βιβλιογραφία

Τα διάφορα άρθρα και εργασίες σχετικές με την ιστορία των σχέσεων Ελλήνων και Μουσουλμάνων Τούρκων της Κύπρου, αν και σημαντικά εντούτοις παραμένουν ελλιπή όσον αφορά την παρουσίαση της εξέλιξης των σχέσεων, καθώς είτε εστιάζουν σε περιόδους όπου το εθνικό αίσθημα καθόριζε τις σχέσεις των δύο κοινοτήτων, όπως η περίοδος μετά το 1950, είτε εξετάζουν κυρίως τον ρόλο του βρετανικού παράγοντα στη δημιουργία διαιρέσεων μεταξύ των δύο κοινοτήτων εστιάζοντας επίσης στην ίδια χρονική περίοδο, είτε παρουσιάζουν κατά τρόπο επιλεκτικό τις καλές σχέσεις των δύο κοινοτήτων, με επιχειρήματα περί οικονομικής συνεργασίας, μικτών γάμων, συμμετοχής σε ήθη και έθιμα της άλλης πλευράς. Άλλες μελέτες εστιάζονται στην καταγωγή της τουρκοκυπριακής κοινότητας, με έμφαση στην παρουσία Λινοβαμβάκων και οι οποίες τείνουν να παρουσιάζουν το μεγαλύτερο ποσοστό των Μουσουλμάνων ως εξισλαμισμένους χριστιανούς.

Πληροφορίες για το γενικό πλαίσιο στο οποίο διαμορφώθηκαν οι σχέσεις κατά την περίοδο 1878-1914, γίνονται στο έργο του George Hill (ed. Harry Luke), *A History of Cyprus, vol.IV. The Ottoman Province. The British Colony 1571-1948*, Cambridge 1972(1952) καθώς και στο τρίτομο έργο του Φίλιου Ζαννέτου, *Ιστορία της νήσου Κύπρου*, Λάρνακα 1910- 1912, το οποίο περιλαμβάνει υπομνήματα των Ελλήνων, βρετανικές εκθέσεις και συζητήσεις στο Νομοθετικό Συμβούλιο. Βασικό μειονέκτημα του έργου του Ζαννέτου είναι η απουσία παραπομπών. Η αυθεντικότητα ωστόσο των πηγών οι οποίες παρατίθενται επιβεβαιώνεται

---

britannique 1878-1914, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris 2008.

με τον εντοπισμό τους στο βρετανικό αρχείο στο Λονδίνο και στα πρακτικά του Νομοθετικού Συμβουλίου⁴.

Το ζήτημα των σχέσεων στην Κύπρο ξεκίνησε να αποκτά ενδιαφέρον απο τη δεκαετία του 1950, ένα σχεδόν χρόνο μετά την έναρξη του αγώνα της ΕΟΚΑ για απελευθέρωση απο τη Βρετανία και ένωση με την Ελλάδα. Τα άρθρα του Charles Beckingham, δημοσιευμένα το 1956 «The Cypriot Turks», *Royal Central Asian Society*, 1956, σσ. 126-130 και “The Turks of Cyprus”, *JRAI*, Jul- Dec 1957, vol.87, No 2, σσ. 165-174, αναδεικνύουν την παρουσία της τουρκοκυπριακής κοινότητας στο νησί η οποία χαρακτηρίζεται ως άγνωστη. Ο Beckingham δίνει μια γενική περιγραφή της κοινότητας, το πώς δημιουργήθηκε, σε ποιές περιοχές ήταν εγκατεστημένοι, ποια γλώσσα μιλούσαν, ενώ αναφορά γίνεται και στην παρουσία Λινοβαμβάκων.

Στα τέλη της δεκαετίας 1960, μετά και τις δικαιοδικές ταραχές του 1963-64, υπήρξαν άρθρα τα οποία αναδείκνυαν την ελληνική καταγωγή των Μουσουλμάνων, όπως τα έργα του Θεόδωρου Παπαδόπουλλου, «Πρόσφατοι εξισλαμισμοί αγροτικού πληθυσμού εν Κύπρω», *Κυπριακαί Σπουδαί*, τομ. ΚΘ' (1965), σσ. 29-47, και του Κώστα Κύρρη, «Περί του εξισλαμισμού μέρους των εν Κύπρω ηγετικών τάξεων κατά το 1570-71 κ.ε., και περί της εθνικής προελεύσεως της μουσουλμανικής κοινότητος της νήσου», *Μόρφωσις*, τομ. ΚΕ' (1969) αρ.284, σσ. 9-11, τομ. ΚΕ', αρ. 285-86, σσ. 10-14. Τα άρθρα περί Λινοβαμβάκων συνεχίστηκαν και κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1970 (Μενέλαος Ν. Χριστοδούλου, «Περί των Λινοβαμβάκων», *Συμπόσιον Λαογραφίας του περιοδικού Λαογραφική Κύπρος*, Λευκωσία 1972, σσ. 105-115, ενώ η Emile Kolodny, «Une communauté insulaire en Méditerranée orientale: Les Turcs de Chypre», *Revue de géographie de Lyon*, 1971, vol.46, no 1, σσ. 5-55, αναφέρεται στην ιστορία της τουρκικής κοινότητας του νησιού, τους τόπους εγκατάστασης, και την πορεία της δημογραφικής εξέλιξης της κοινότητας. Το άρθρο αναφέρεται στην αιτία των συγκρούσεων του 1963/64, υποστηρίζοντας ότι η ανάγκη νομιμοποίησης της τουρκικής παρουσίας, όχι απλά ως γλωσσικής και πολιτισμικής μειονότητας αλλά ως τμήματος του τουρκικού έθνους, υπήρξε η αιτία της σύγκρουσης. Επίσης η Kolodny, αποδίδει την αιτία για την απουσία αναταραχών παρόμοιων με της Κρήτης, στη γεωγραφική απόσταση η οποία χώριζε την Κύπρο με την Κρήτη και τον υπόλοιπο ελληνικό χώρο. Καμία αναφορά δεν γίνεται στη διαμόρφωση των σχέσεων και δη κατα τα πρώτα χρόνια της βρετανικής κατοχής.

---

⁴ Στις παραπομπές μας, εκτός από το έργο του Ζαννέτου, χρησιμοποιήσαμε όπου ήταν δυνατό και τις αναφορές στις καθαυτό πρωτογενείς πηγές.

Μετά την τουρκική εισβολή το 1974, αυξήθηκαν τα άρθρα Ελλήνων και ξένων ιστορικών σχετικά με τις σχέσεις των δύο κοινοτήτων και την ιστορία της τουρκοκυπριακής κοινότητας. Από τους Έλληνες ιστορικούς, ξεχωρίζει το άρθρο του Κώστα Κύρρη, «Symbiotic elements in the history of the two communities», *Κυπριακός Λόγος*, 1976, Ιούλιος-Οκτ.1976, αρ.46-47, σσ. 243-282 και το βιβλίο του το οποίο αφορούσε την ειρηνική συνύπαρξη στην Κύπρο κατά τη βρετανική κατοχή, *Peaceful co-existence in Cyprus under British rule (1878-1959) and after Independence: an outline*, Λευκωσία 1977. Και οι δύο εργασίες εστιάζουν στις καλές σχέσεις, και είναι σημαντικές καθώς είναι οι πρώτες οι οποίες αναφέρονται στις σχέσεις των δύο κοινοτήτων. Σημαντικά υπήρξαν και τα άρθρα του Πασχάλη Κιτρομηλίδη, «From coexistence to confrontation. The dynamics of ethnic conflict in Cyprus», στο Michael A. Attalides, *Cyprus reviewed*, Λευκωσία 1977, σσ. 35-70, και του Μιχάλη Ατταλίδη, «The Turkish Cypriots. Their relations to the Greek Cypriots in perspective», στο Michael A. Attalides, *Cyprus reviewed*, Λευκωσία 1977, σσ. 71-100. Το πρώτο άρθρο αναφέρεται στη δυναμική του εθνικισμού στη διαμόρφωση των σχέσεων, με τον συγγραφέα να προσπαθεί να εντοπίσει τους εσωτερικούς (κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές) και εξωτερικούς παράγοντες οι οποίοι οδήγησαν στη σύγκρουση. Ο Κιτρομηλίδης, ο οποίος αναφέρεται επιγραμματικά στην περίοδο πριν το 1950 αναφέρεται στη σημασία της πολιτικοποίησης από τους Βρετανούς παραδοσιακών θεσμών όπως της Εκκλησίας, υποστηρίζει ότι λόγω της «ανεκτικότητας» των Βρετανών το ενωτικό κίνημα απέκτησε momentum και κάνει λόγο για επιδεξιότητα των Βρετανών να χειρίζονται εντός του Νομοθετικού τη μια κοινότητα έναντι της άλλης, διατηρώντας για τους ίδιους τον τελικό έλεγχο, χωρίς ωστόσο να προβαίνει σε ανάλυση του συγκεκριμένου επιχειρήματός του. Σύμφωνα με τον Κιτρομηλίδη χαρακτηριστικό γνώρισμα των αποικιακών καθεστώτων ήταν να κινητοποιούν τη μειονότητα ενάντια στις προσδοκίες της πλειονότητας, αφήνοντας ωστόσο εκτός τη διαμόρφωση των σχέσεων της πλειονότητας με τη βρετανική διοίκηση και τους εκάστοτε Αρμοστές. Αναφέρεται στην επίτευξη συνεργασίας υπέρ κοινών προβλημάτων, στη συμμετοχή Ελλήνων και Μουσουλμάνων στο συνεργατικό κίνημα ενώ αρνείται την οπτική ότι η συνύπαρξη στο νησί ήταν αδύνατη λόγω ασυμβατότητας στον πολιτισμό. Θεωρεί ότι η καλλιέργεια της εθνικής διαφοροποίησης αποτελεί προαπαιτούμενο της εθνικής σύγκρουσης. Αναφερόμενος στη σημασία των εξωτερικών παραγόντων υποστηρίζει ότι οι επιρροές από την Ελλάδα και την Τουρκία και οι βρετανικές διοικητικές πρακτικές ενίσχυσαν βαθμιαία την εθνική διαφοροποίηση στην Κύπρο. Αναφερόμενος στις

συγκρούσεις από το 1960 και εξής υποστηρίζει ότι η εθνοτική σύγκρουση ενισχύθηκε από την εξωτερική ενθάρρυνση του εξτρεμισμού και των δύο πλευρών και ότι καθοριστικοί παράγοντες για την κλιμάκωση της σύγκρουσης υπήρξαν εξωτερικοί και όχι εσωτερικοί και κάνει λόγο για τη στρατηγική σημασία του νησιού και τον αντίκτυπο στην ιστορία της.

Στο άρθρο του ο Ατταλίδης, υποστηρίζει ότι οι πολιτισμικές διαφορές μπορούν υπό ορισμένες περιστάσεις να αποτελέσουν βάση για πολιτική σύγκρουση. Αναφερόμενος στην ανάπτυξη του εθνικισμού υποστηρίζει ότι δεν αποτελεί ένα αυτόματο αποτέλεσμα πολιτισμικών ή γλωσσικών διαφορών. Το ερώτημα το οποίο θέτει είναι πότε και πώς οι δύο κοινότητες κινητοποιήθηκαν για να καταλήξουν στη σύγκρουση υποδεικνύοντας ως υπεύθυνους για τη διάσταση των δύο κοινοτήτων, τον εθνικισμό, την πολιτική οργάνωση, την εξωτερική παρέμβαση και την οικονομική θέση της κάθε κοινότητας. Ωστόσο αναφέρει ότι πριν τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο το μοναδικό πράγμα που χώριζε τις δυο «ομάδες» ήταν η γλώσσα, η θρησκεία και η οικογενειακή τους ζωή. Όπως και ο Κιτρομηλίδης, και ο Ατταλίδης αναφέρει ως παραδείγματα συνύπαρξης γεγονότα από την κοινωνική και οικονομική ζωή του λαού (κοινοί εορτασμοί σε γάμους, οικονομικές σχέσεις μεταξύ Τούρκων αγροτών και Ελλήνων εμπόρων κλπ.), και όχι τόσο τη διαλεκτική ανάμεσα στους εκάστοτε προεστώτες της κάθε κοινότητας. Θεωρεί ότι ο ελληνικός εθνικισμός άφησε ανεπηρέαστη για πολλά χρόνια την «παραδοσιακή συνύπαρξη» ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους, επειδή δεν υπήρχε βάση για την ανάπτυξη του τουρκικού εθνικισμού κάτι που σύμφωνα με τον ίδιο ξεκίνησε να γίνεται τη δεκαετία του 1950.

Άλλα άρθρα αναφέρονται στη διαιρετική πολιτική της Βρετανίας, εστιάζοντας ωστόσο και αυτά στην περίοδο μετά το 1950. Ενδεικτικά αναφέρονται τα άρθρα της Adamantia Pollis, «Intergroup conflict and British colonial policy. The case of Cyprus», *Comparative Politics*, τομ. 5, αρ. 4 (Ιούλιος 1973), σσ. 575-599 και «Colonialism and Neo-colonialism. Determinants of ethnic conflict in Cyprus» στο Worsley, Peter, Kitromilides, Paschalis, *Small States in the Modern World, the conditions of survival*, Nicosia 1979, σσ. 45-79.

Από τις σημαντικές συμβολές στην ιστορία των σχέσεων των δύο κοινοτήτων υπήρξαν οι εργασίες του Niyazi Kizilyurek, *Η Κύπρος πέραν του έθνους*, Λευκωσία 1993, *Κύπρος. Το αδιέξοδο των εθνικισμών*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 1999, *Οι Τουρκοκύπριοι, η Τουρκία και το Κυπριακό*, Αθήνα 2009. Ιδιαίτερα σημαντικό όσον αφορά τον εντοπισμό διαφωνιών σε πολιτικό επίπεδο κατα την περίοδο 1878-1914, υπήρξε το βιβλίο του ιστορικού Γιώργου Γιωργαλλίδη, *A political and administrative history of Cyprus 1918-1926*, Nicosia 1979.

Ανάλογη σημασία είχε το βιβλίο του Ρολάνδου Κατσιαούνη, *Labour, society and politics in Cyprus during the second half of the nineteenth century*, Nicosia 1996. Το συγκεκριμένο βιβλίο εστιάζεται στη μελέτη της κυπριακής κοινωνίας κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα αποδίδοντας τις αλλαγές οι οποίες υπήρξαν στη μετάβαση από την οθωμανική στη βρετανική διοίκηση με αναφορές μεταξύ άλλων στην οικονομία, στην κοινωνία, στην οργάνωση των κοινοτήτων, στην εγκληματικότητα. Ωστόσο χρονολογικά το συγκεκριμένο βιβλίο περιορίζεται στην περίοδο του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα. Αναφορές στις σχέσεις Ελλήνων και Μουσουλμάνων κατά τη διάρκεια του Ελληνοτουρκικού και των Βαλκανικών πολέμων, περιλαμβάνονται στα βιβλία του Πέτρου Παπαπολυβίου με τίτλους, *Η Κύπρος και οι βαλκανικοί πόλεμοι. Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού εθελοντισμού*, Λευκωσία 1997 και *Φαεινόν σημείον ατυχούς πολέμου. Η συμμετοχή της Κύπρου στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897*, Λευκωσία 2001.

Η μελέτη των δικοινοτικών σχέσεων και δη της τουρκοκυπριακής κοινότητας απέκτησε ιδιαίτερο ενδιαφέρον από το 2000 και εξής. Από τις εργασίες οι οποίες περιλαμβάνουν χρήσιμες πληροφορίες για την υπό εξέταση περίοδο είναι η διδακτορική διατριβή του Altay Nevzat, *Nationalism amongst the Turks of Cyprus, the first wave*, University of Oulou, Oulou 2005, Rebecca Bryant, *Imaging the modern: The cultures of nationalism in Cyprus*, London-New York 2004, η οποία εστιάζεται επίσης στον εθνικισμό και του Σώτου Κτωρή, *Τουρκοκύπριοι από το περιθώριο στον συνεταιρισμό (1923-1960)*, Αθήνα 2013, ο οποίος παρουσιάζει την τουρκική οπτική στις σχέσεις και τους φόβους και τα αιτήματα των Τούρκων από το 1923 μέχρι το 1960. Από τις πιο πρόσφατες συμβολές στην κυπριακή ιστοριογραφία οι οποίες καταπιάνονται με ζητήματα τα οποία επηρέασαν σε κάποιο βαθμό τις δικοινοτικές σχέσεις υπήρξαν οι διδακτορικές διατριβές στο Πανεπιστήμιο Κύπρου των Κύπρου Γιωργαλλή, *Το ζήτημα του «φόρου υποτελείας». Φορολογία και πολιτική στην πρώτη περίοδο της Βρετανικής επικυριαρχίας στην Κύπρο*, Λευκωσία 2015 και Χρίστου Κυριακίδη, *Το κυπριακό Νομοθετικό Συμβούλιο(1878-1931), Ίδρυση, λειτουργία και κοινοβουλευτικές αντιπαραθέσεις, συνταγματικές ελευθερίες υπό περιορισμό και αμφισβήτηση*, Λευκωσία 2016. Στη ξένη βιβλιογραφία οι σχέσεις σε μικτές κοινωνίες αντιμετωπίζονται είτε από τη σκοπιά της πολυπολιτισμικής συνύπαρξης (François Georgeon, Paul Dumont (éd)., *Vivre dans l'Empire ottoman, sociabilités et relations intercommunautaires (XIIIe-XX siècles)*). Paris 1997, Marie-Carmen Smyrnelis, *Une société hors de soi: identités et relations sociales à Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles*, Paris 2005, Aidan Kanafani, *Liban:Le vivre ensemble*,

Hsoun 1994-2000, Paris 2004, είτε απο την επίδραση του εθνικισμού στις σχέσεις βλ. Αθανασία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αι.-1919, οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες, από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1998(β έκδ), είτε από την ανάδειξη και την εύνοια από τρίτους του ενός στοιχείου της κοινότητας έναντι του άλλου, καθώς και στην παρέμβαση ανταγωνιστικών ξένων δυνάμεων στο εσωτερικό μιας χώρας, όπως είναι η περίπτωση των διαφόρων θρησκευτικών ομάδων στον Λίβανο (Μαρωνιτών, Δρούζων, Ελληνορθοδόξων, Ελλήνων Καθολικών, Σουννιτών και Σιϊτών), βλ. Samir Khalaf, « Communal conflict in nineteenth-century Lebanon » στο Benjamin Braude Bernard Lewis (ed), *Christians and Jews in the Ottoman Empire : The functioning of a plural Society*, vol 2, New York, 1982, σσ. 107-134, Engin Akarli, *The long peace : Ottoman Lebanon, 1861-1920*. Berkeley 1993.

Οι σχέσεις σε μικτές θρησκευτικά ή εθνικά κοινωνίες, αποτελούν παράγοντα διατήρησης ή μη της ειρήνης σε μια χώρα. Οι παράγοντες οι οποίοι ευθύνονται για τη διαπάραξη της ειρήνης είναι αρκετοί με προφανείς τις θρησκευτικές ή τις εθνικές/εθνοτικές τους διαφορές, ωστόσο εκείνο το οποίο δεν μελετάται επαρκώς είναι η διαδικασία η οποία τροχοδρομήθηκε ώστε να ξεσπάσουν οι εκάστοτε συγκρούσεις. Το βασικό ερώτημα, σχετικά με την καθαυτό μελέτη των σχέσεων στην Κύπρο κατά την περίοδο 1878-1914 παραμένει αναπάντητο. Η παρούσα εργασία αποσκοπεί μελετώντας τα πρώτα χρόνια βρετανικής διοίκησης, να παρουσιάσει τη διαμόρφωση των σχέσεων Ελλήνων και Μουσουλμάνων της Κύπρου προσπαθώντας να εντοπίσει παράλληλα τους παράγοντες οι οποίοι υπήρξαν διαμορφωτικοί για τη μετέπειτα εξέλιξη των σχέσεων.

Η έρευνα βασίστηκε κατά κύριο λόγο στη μελέτη πρωτογενών πηγών, ιδιαίτερα στα Πρακτικά των συζητήσεων Ελλήνων, Μουσουλμάνων και Βρετανών εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου, τη βρετανική επίσημη αλληλογραφία των Αρμοστών με το υπουργείο Αποικιών, τα υπομνήματα των δύο κοινοτήτων στις βρετανικές αρχές και τον ελληνικό Τύπο της περιόδου 1878-1914.

Έχοντας ως βάση από τη δευτερογενή βιβλιογραφία τα κλασικά έργα των Κώστα Κύρρη, George Hill, Φίλιου Ζαννέτου, George Georghallides και Rolandos Katsiaounis⁵,

---

⁵ Costas Kyrris, « Symbiotic elements in the history of the two communities », *Κυπριακός Λόγος*, τεύχ. 46-47 (Ιούλιος-Οκτ.1976), σσ. 243-282, του ίδιου, *Peaceful co-existence in Cyprus under British rule (1878-1959) and after independence: an outline*, Nicosia 1977, George Hill, *A History of Cyprus, The Ottoman Province. The British Colony 1571-1948*, τομ. IV, Cambridge 1972 (1952), Φίλιος Ζαννέτος, *Ιστορία της Νήσου Κύπρου από την αγγλική κατοχή μέχρι το 1911*, τομ Β' Γ', Λευκωσία 1997 [α' έκδοση Λάρνακα 1911, 1912], George

εντοπίστηκαν τα γεγονότα και το ιστορικό περιβάλλον τα οποία είχαν είτε μικρό είτε μεγάλο αντίκτυπο στις σχέσεις των δύο ομάδων. Ιδιαίτερα βοηθητική υπήρξε και η διδακτορική διατριβή του Nevzat Altay σχετικά με τη διαμόρφωση του τουρκοκυπριακού εθνικισμού η οποία εξετάζει αναλυτικότερα τα πρώτα χρόνια της βρετανικής διοίκησης. Ως χρονικό πλαίσιο προτιμήθηκε η περίοδος από το 1878 (παραχώρηση της διοίκησης του νησιού στη Βρετανία) μέχρι το 1914 (μονομερής προσάρτηση της Κύπρου στις βρετανικές κτήσεις), προκειμένου να διερευνηθεί όσο το δυνατό περισσότερο πρωτογενές υλικό το οποίο θα βοηθούσε στο να διαφανεί η εξέλιξη των σχέσεων χρόνο με τον χρόνο αλλά και οι παράγοντες οι οποίοι επηρέασαν τη διαμόρφωσή τους. Από τις πρόσφατες εργασίες οι οποίες εμπλούτισαν τη βιβλιογραφία αλλά και χρησιμοποιήθηκαν ως πηγή διασταύρωσης των δικών μας στοιχείων αναφέρουμε εδώ τις διδακτορικές διατριβές των Σώτου Κτωρή, Κύπρου Γιωργαλλή και Χρίστου Κυριακίδη⁶.

Από τις βασικότερες πηγές στις οποίες παρουσιάζονται οι θέσεις Ελλήνων, Μουσουλμάνων και Βρετανών, υπήρξε η μελέτη των πολύτομων Πρακτικών του Νομοθετικού Συμβουλίου από το 1879 μέχρι και το 1915 και οι δημοσιευμένες αντιφωνήσεις των μελών του Νομοθετικού στην *The Cyprus Gazette*. Έμφαση δόθηκε στη συζήτηση η οποία γινόταν για την έγκριση των παραγράφων οι οποίες αποτελούσαν την αντιφώνηση του σώματος προς τον Αρμοστή και ιδιαίτερα στα ζητήματα του Φόρου Υποτελείας και της Ένωσης στα οποία εστιάστηκε σταδιακά και η κύρια διαφωνία των δύο κοινοτήτων⁷.

Εκτός από τα Πρακτικά του Νομοθετικού, μελετήθηκαν εκθέσεις των εκάστοτε Αρμοστών του νησιού προς το βρετανικό Υπουργείο των Αποικιών, υπομνήματα της κάθε κοινότητας προς τις βρετανικές αρχές, τα οποία εντοπίστηκαν σε φακέλους οι οποίοι φυλάσσονται στα *The National Archives* του Λονδίνου(TNA) και στο Κρατικό Αρχείο Κύπρου(KAK). Επίσης μελετήθηκαν οι επίσημες βρετανικές καταγραφές για τη δημόσια υπηρεσία,

---

Georghallides, *A political and administrative history of Cyprus 1918-1926*, Λευκωσία 1979, Rolandos Katsiaounis, *Labour, society and politics in Cyprus during the second half of the nineteenth century*, Λευκωσία 1996.

⁶ Σώτος Κτωρής, *Τουρκοκύπριοι. Από το περιθώριο στον συνεταιρισμό (1923-1960)*, Αθήνα 2013, Κύπρος Γιωργαλλής, *Το ζήτημα του «φόρου υποτελείας». Φορολογία και πολιτική στην πρώτη περίοδο της Βρετανικής επικυριαρχίας στην Κύπρο, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία 2015, Χρίστος Κ. Κυριακίδης, *Το κυπριακό Νομοθετικό Συμβούλιο(1878-1931), Ίδρυση, λειτουργία και κοινοβουλευτικές αντιπαραθέσεις, συνταγματικές ελευθερίες υπό περιορισμό και αμφισβήτηση, Βουλή των Αντιπροσώπων, Λευκωσία 2016.**

⁷ Πληροφορίες για τις σχέσεις εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου περιλαμβάνονται και στη διδακτορική διατριβή του Χρίστου Κυριακίδη η οποία εκπονήθηκε το 2014 και εκδόθηκε το 2016. Βλ. Χρίστος Κ. Κυριακίδης, *Το κυπριακό, ό.π.*

δημοσιευμένες στα ετήσια Blue Books, τα Annual Reports, και οι ανά κατά δεκαετία βρετανικές απογραφές πληθυσμού (Census).

Σημαντικές πληροφορίες επί συγκεκριμένων ζητημάτων όπως ο βρετανικός ρόλος στο ναυάγιο της κοινής πρεσβείας Ελλήνων και Μουσουλμάνων κατά το 1888, ο αντίκτυπος των συλλαλητηρίων του 1895 στη μουσουλμανική κοινότητα, το ενωτικό ζήτημα, εντοπίστηκαν και σε γαλλικές προξενικές αναφορές προς το γαλλικό Υπουργείο Εξωτερικών στο Παρίσι (ΑΜΑΕ).

Άλλα αρχεία και πηγές από τα οποία συγκεντρώθηκε αρχειακό υλικό υπήρξε το Αρχείο της Ιεράς Αρχιεπισκοπής στη Λευκωσία (Α.Α.Κ) και το Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδος (ΙΑΥΕ).

Προκειμένου να διαφανεί ενδεχόμενη διαφοροποίηση στον τρόπο με τον οποίο Έλληνες και Μουσουλμάνοι λειτουργούσαν στα μικτά δημοτικά συμβούλια των πόλεων τους έγινε συστηματική μελέτη των Πρακτικών των Δημοτικών Συμβουλίων σε Λάρνακα, Λεμεσό, Λευκωσία και Πάφο. Από τα συγκεκριμένα Πρακτικά τα πιο ολοκληρωμένα (και μεταφρασμένα) ήταν της Λεμεσού (1880-1914). Από τα Πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου Λευκωσίας οι καταγραφές των περιόδων 1880-1882, και 1908-1911 ήταν στα οθωμανικά. Του Δήμου Λάρνακας εντοπίστηκαν τα Πρακτικά μόνο της περιόδου 1878-1904, ενώ της Πάφου εντοπίστηκαν Πρακτικά συνεδριάσεων των Δημοτικών Συμβουλίων για την περίοδο 1889 και εξής.

Από τον ελληνικό Τύπο της περιόδου υπήρξε αποδελτίωση των εφημερίδων του νησιού, *Φωνή της Κύπρου*, *Αλήθεια*, *Ελευθερία*, *Νέον Έθνος*, *Ευαγόρας*, *Κυπριακός Φύλαξ* και *Σάλπιγξ*. Ο Τύπος αποτέλεσε χρήσιμη πηγή για να κατανοήσουμε καλύτερα πώς οι εφημερίδες, μετριοπαθείς και ριζοσπαστικές, ανάλογα με τους συντάκτες τους, πρόβαλλαν και παρουσίαζαν διάφορα γεγονότα όπως η πολιτική διαλεκτική εντός του Νομοθετικού, ο αντίκτυπος εξωτερικών γεγονότων, επεισόδια αλλά και προσπάθειες συνεργασίας Ελλήνων και Μουσουλμάνων.

Όσον αφορά τον οθωμανικό τύπο της εποχής χρησιμοποιήσαμε τις αγγλικές μεταφράσεις άρθρων εφημερίδων της περιόδου, οι οποίες εντοπίστηκαν στις εφημερίδες οι οποίες φυλάσσονται στο Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, στη Λευκωσία, είτε ως συνημμένες στην αλληλογραφία των βρετανών αξιωματούχων, είτε ως παραπομπές σε δευτερογενή βιβλιογραφία.

Ως προς τα επεισόδια τα οποία δημοσιεύονταν στον ελληνικό τύπο του νησιού και αφορούσαν τις σχέσεις των δύο κοινοτήτων, κρίθηκε σωστή η αντιπαραβολή τους με τις υποθέσεις οι οποίες κατέληγαν στο Ανώτατο Δικαστήριο⁸, προκειμένου να φανεί κατά πόσο αυτές όπως και τα επεισόδια τα οποία δημοσιεύονταν σε διάφορες εφημερίδες, χαρακτηρίζονταν από φυλετικά κίνητρα ή αποτελούσαν συνήθεις αντιδικίες όπως και μεταξύ ομοθρήσκων. Για το σκοπό αυτό μελετήθηκαν τα δημοσιευμένα Πρακτικά των υποθέσεων οι οποίες εκδικάστηκαν την περίοδο 1878-1914 και τα οποία βρίσκονται συγκεντρωμένα στη σειρά «The Cyprus Law Reports» (CLR).

Μεθοδολογία

Βασικότερη δυσκολία της εργασίας μας υπήρξε η - όπως αποδείχθηκε στην πορεία - ευρύτητα του θέματος, ο όγκος του υλικού ο οποίος συγκεντρώθηκε και ο τρόπος παράθεσης των πληροφοριών. Στόχος ήταν να μπορούμε να αποδώσουμε όσο το δυνατό καλύτερα την ουσία των παραγόντων οι οποίοι φάνηκαν να επηρεάζουν τις εκατέρωθεν σχέσεις, αποφεύγοντας να επικεντρωθούμε μόνο σε ένα παράγοντα ή μόνο σε συγκεκριμένα γεγονότα. Στο πλαίσιο αυτό, ξεκινώντας από το μηδέν, αποκοπτόμενοι από τις θέσεις οι οποίες περιλαμβάνονταν στην ιστοριογραφία περί βρετανικού «διαίρει και βασίλευε», διαιρετικού εθνικισμού ή ύπαρξης «καλών σχέσεων», στρέψαμε το κέντρο του ενδιαφέροντος μας σε όσο το δυνατόν περισσότερες πρωτογενείς πηγές.

Αφού συγκεντρώθηκε το υλικό, το ομαδοποιήσαμε σε κατηγορίες όπως Φόρος Υποτελείας, οικονομία, εθνικό ελληνικό φρόνημα, μουσουλμανικός φανατισμός, ένωση, εγκλήματα, δημόσιες θέσεις, εξωτερικά γεγονότα. Παρατηρώντας ωστόσο ότι πολλά γεγονότα ήταν αλληλένδετα με άλλων κατηγοριών, αντιληφθήκαμε ότι δεν ήταν δυνατή η ανάπτυξη του θέματος σε θεματικά κεφάλαια. Ακολούθησε νέα ανάγνωση του υλικού, και αποφασίστηκε η ανάπτυξή του σε χρονολογική σειρά. Κύριο πρόβλημα το οποίο αντιμετωπίσαμε ήταν να αποδώσουμε όσο το δυνατό σαφέστερα τα πολυσέλιδα υπομνήματα, την αλληλογραφία των Αρμοστών με το Λονδίνο, τις συζητήσεις στο Νομοθετικό, τα δημοσιεύματα στον Τύπο σε σχέση με τα αιτήματα τα οποία προβάλλονταν από τους προεστώτες των δύο κοινοτήτων και τις εξελίξεις οι οποίες συνέβαιναν εκτός Κύπρου. Συνοψίζοντας όλους τους πιο πάνω παράγοντες σε ένα ενιαίο κείμενο παρατηρήσαμε ότι η βρετανική στάση - των εκάστοτε

---

⁸ Μελετήθηκαν συγκεκριμένα οι περιπτώσεις οι οποίες κατέληξαν στο Ανώτατο Δικαστήριο καθώς δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστούν τα πρακτικά των υποθέσεων οι οποίες εκδικάστηκαν στα επαρχιακά δικαστήρια.

Αρμοστών και του υπουργείου Αποικιών - στα αιτήματα της κάθε κοινότητας δεν ήταν άμοιρη ευθυνών ως προς τη διαμόρφωση των σχέσεων. Ακολούθησε μια νέα ανάγνωση των πηγών ώστε να εξετάσουμε καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο οι Βρετανοί, εντός και εκτός Κύπρου, αντιμετώπιζαν τα λαϊκά αιτήματα, κατά πόσο τροφοδοτούσαν την εδραίωσή τους και πώς κατάφερναν να διασφαλίσουν τα συμφέροντά τους, την επιβολή τάξης στο νησί και τη συνεργασία τους με τους προεστώτες της κάθε κοινότητας.

Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στις αλλαγές οι οποίες επιβλήθηκαν από τους Βρετανούς και στον αντίκτυπο που είχαν στην κυπριακή κοινωνία, αλλά και στη μελέτη γεγονότων με ιδιαίτερη σημασία για τις κοινότητες, όπως η προσπάθεια για αποστολή κοινής Πρεσβείας το 1888, οι πρώτες συγκρούσεις οι οποίες χαρακτηρίστηκαν ως φυλετικές το 1893-1894, τα παγκύπρια συλλαλητήρια του 1895, ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, οι διαιρέσεις τόσο εντός των Ελλήνων όσο και εντός των Μουσουλμάνων κατά την πρώτη δεκαετία του 1900, η ανάδειξη νέων Μουσουλμάνων βουλευτών το 1907, ο αντίκτυπος του κινήματος των Νεοτούρκων, οι αιματηρές συγκρούσεις του Μαΐου του 1912 σε Λευκωσία και Λεμεσό, οι Βαλκανικοί πόλεμοι, η προσάρτηση της Κύπρου στο αγγλικό στέμμα. Τα πιο πάνω γεγονότα δεν μελετήθηκαν αποσπασματικά αλλά στο πλαίσιο της εξέλιξης των σχέσεων μελετώντας χρόνο με το χρόνο τη διαλεκτική των προεστώτων των κοινοτήτων στο Νομοθετικό Συμβούλιο, στο πλαίσιο της σύνταξης της αντιφώνησης, την προσπάθεια για τη φορολογική ανακούφιση του νησιού, τα αιτήματα ή τις θέσεις της κάθε κοινότητας, την αντιμετώπισή τους από τους εκάστοτε Αρμοστές και το Υπουργείο Αποικιών, και τη δυναμική που είχε στις σχέσεις αυτές η τροφοδότηση ελπίδων από τη μια και φόβου από την άλλη για την κάθε κοινότητα ξεχωριστά.

Το κείμενο της διατριβής αναπτύσσεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελείται από τα κεφάλαια 2,3 και 4 τα οποία αφορούν τις διοικητικές και θεσμικές αλλαγές οι οποίες επιβλήθηκαν επί Βρετανών και ο αντίκτυπος που είχαν στις σχέσεις Ελλήνων και Μουσουλμάνων. Στο δεύτερο μέρος, το οποίο αποτελεί και το κύριο μέρος της διατριβής, συνίσταται από οκτώ κεφάλαια, τα οποία αναπτύσσονται χρονολογικά, ξεκινώντας από την πρώτη αναφορά του Φόρου Υποτελείας στο Νομοθετικό Συμβούλιο, την αντίδραση των δύο κοινοτήτων στη βρετανική οικονομική πολιτική και καταλήγοντας στη προσάρτηση του νησιού το 1914 και την έκφραση αφοσίωσης και από τις δύο κοινότητες προς τη Βρετανία.

Στο κεφάλαιο 2 με τίτλο «Η άφιξη των Βρετανών και οι αλλαγές σε υφιστάμενους οθωμανικούς θεσμούς», μελετήθηκαν οι αλλαγές οι οποίες επιβλήθηκαν από τους Βρετανούς σε οθωμανικούς θεσμούς. Συγκεκριμένα εξετάστηκαν οι αλλαγές οι οποίες υπήρξαν όσον αφορά τον έλεγχο του σημαντικού οικονομικού αλλά και κοινωνικού θεσμού του ιδρύματος το οποίο διαχειριζόταν την ιερά κτημοσύνη των Μουσουλμάνων, γνωστού ως *Enkaf* και τον αντίκτυπο που είχε στη μη αυτονόμηση της μουσουλμανικής κοινότητας. Εξετάστηκε επίσης η μη αναγνώριση πολιτικού ρόλου από πλευράς Βρετανών όσον αφορά τον ρόλο του Αρχιεπισκόπου και η ενίσχυση του πολιτικού ρόλου των λαϊκών προεστώτων. Μελετήθηκαν ακόμη οι αλλαγές οι οποίες υπήρξαν στο σημαντικό θεσμό των μικτών επαρχιακών συμβουλίων, με τους Βρετανούς όχι μόνο να περιορίζουν τις εξουσίες τους αλλά να συμμετέχουν και σε αυτά. Αναλύθηκαν ακόμη και οι αλλαγές στη σύσταση των δημοτικών συμβουλίων, η λειτουργία τους καθώς και οι αντιδράσεις οι οποίες υπήρξαν από πλευράς Μουσουλμάνων στην τροποποίηση του νόμου «περί δημοτικών συμβουλίων» το 1907.

Στο κεφάλαιο 3 με τίτλο «Η παραχώρηση “φιλελευθέρου πολιτεύματος”» εξετάστηκε ο τρόπος με τον οποίο ο νέος Βρετανός πρωθυπουργός W. Gladstone και αρχικά πολέμιος της «Κυπριακής συνθήκης» του 1878, κατάφερε να ισορροπήσει στην πολιτική του για την Κύπρο, παρά τις ελπίδες που δημιουργήθηκαν στους Έλληνες για την ένωση. Ο Gladstone αναφέρθηκε από τη μια στην ύπαρξη της Συνθήκης, την οποία όπως ανέφερε δεν μπορούσε να παραβλέψει και από την άλλη, λίγους μήνες αργότερα, υποστήριξε ότι ήταν αδύνατο να υποβάλει την Κύπρο ξανά υπό την κατοικία των Τούρκων. Οι αλλαγές τις οποίες επέφερε ο Gladstone και οι οποίες φάνηκαν να ικανοποιούν τους Έλληνες ήταν η παραχώρηση «φιλελευθέρου πολιτεύματος» το οποίο εκφράστηκε με τη νέα σύσταση του Νομοθετικού Συμβουλίου με εννιά «μη Μωαμεθανούς», τρεις Μωαμεθανούς και έξι επίσημα μέλη (Βρετανούς με εξαίρεση τον Παναγιώτη Γεννάδιο την περίοδο 1899-1905). Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο εστίασαμε το ενδιαφέρον μας στις αντιδράσεις των δύο κοινοτήτων και δη της μουσουλμανικής, η οποία υποβαθμίστηκε σε πολιτική μειονότητα, με τη νέα σύσταση του Νομοθετικού. Επίσης προχωρήσαμε στην περιγραφή της λειτουργίας του συγκεκριμένου σώματος με ειδική αναφορά στη σημασία της αντιφώνησης, στο πότε επαληθεύτηκαν οι δύο κοινότητες σχετικά με τους φόβους τους οποίους εξέφρασαν ως προς τη σύσταση του σώματος και τέλος πώς είδαν οι Βρετανοί τη λειτουργία του Νομοθετικού και την αρχική συνεργασία Ελλήνων και Μουσουλμάνων.

Στο κεφάλαιο 4, με τίτλο «Δημόσια Υπηρεσία», προσπαθήσαμε να δούμε κατά πόσο ακολουθήθηκε και σε αυτήν η ίδια σύσταση με το Νομοθετικό, πώς οι Βρετανοί κατάφεραν να ελέγξουν όλα τα δημόσια τμήματα, και κατά πόσο συγκεκριμένα τμήματα συστάθηκαν στην πλειοψηφία τους από Έλληνες ή Μουσουλμάνους. Έμφαση δόθηκε στα νευραλγικά τμήματα της διοίκησης τα οποία σχετίζονταν με την είσπραξη των φόρων και της ασφάλειας. Επίσης, μελετήθηκε η αρχική συνεργασία των δύο κοινοτήτων όσον αφορά το μη διορισμό ιθαγενών σε ανώτερες θέσεις και πώς αυτή μεταβλήθηκε στην πορεία, με τους Μουσουλμάνους να διεκδικούν την παρουσία στις ανώτερες θέσεις «αμερόληπτων Βρετανών».

Στο κεφάλαιο 5 με τίτλο «Το ναυάγιο αποστολής κοινής Πρεσβείας (1887-1889)», ερευνήσαμε το χρονικό για την αποστολή κοινής πρεσβείας *Χριστιανών και Μωαμεθανών*, στον υπουργό των Αποικιών στο Λονδίνο, προκειμένου να του καταθέσουν από κοινού τα αιτήματα και τις προτάσεις τους με σκοπό τη φορολογική ανακούφιση και την οικονομική ανάπτυξη της Κύπρου. Έμφαση δόθηκε στη μελέτη των βρετανικών προϋπολογισμών και στον καταμερισμό των εξόδων, στις πρώτες συζητήσεις στο Νομοθετικό σχετικά με τον Φόρο Υποτελείας και τη σύνδεση της συγκεκριμένης υποχρέωσης από τους Βρετανούς με τα κυριαρχικά δικαιώματα του Σουλτάνου το 1887. Επίσης, εξετάσαμε τα παγκύπρια συλλαλητήρια του 1887-1888, ορισμένα εκ των οποίων κοινά, την απόφαση για αποστολή κοινής πρεσβείας, την εκλογή των Μουσουλμάνων αντιπροσώπων, τις προσπάθειες του Αρμωστή να εντοπίσει το κοινό υπόμνημα που θα παρουσίαζε η πρεσβεία και την επιτυχία του να το εξασφαλίσει μετά από συνάντησή του με τα ελληνικά μέλη της πρεσβείας. Εξετάσαμε ακόμη το διάστημα που μεσολάβησε στην καθυστέρηση αναχώρησης της πρεσβείας και αναζητήσαμε τους λόγους για την αποχώρηση των Μουσουλμάνων, μελετώντας τα γεγονότα τα οποία μεσολάβησαν (άρνηση του υπουργού των Αποικιών να δεχθεί την πρεσβεία πριν τον Νοέμβριο του 1888, ενώ η κοινή πρεσβεία ήταν έτοιμη να αναχωρήσει τον Ιούνιο του 1888). Τέλος, μελετήθηκε το νέο υπόμνημα το οποίο παρουσιάστηκε από την πρεσβεία των *Χριστιανών* και η επιτυχία της να πετύχει ή όχι ουσιαστικές μεταβολές προς όφελος των Κυπρίων.

Στο κεφάλαιο 6, με τίτλο «Οι σχέσεις των κοινοτήτων μετά την πρεσβεία (1890-1894)», εστίασαμε την έρευνα στην περίοδο μετά την επιστροφή της πρεσβείας των Χριστιανών το 1889 μέχρι το 1894, έτος πριν τα πρώτα παγκύπρια ελληνικά συλλαλητήρια του 1895. Στη συγκεκριμένη περίοδο πυκνώνουν οι εκδηλώσεις οι οποίες αναδείκνυαν την ελληνική καταγωγή των Ορθοδόξων του νησιού. Επίσης συγκεκριμένοι Βρετανοί πολιτικοί έδιναν την εντύπωση ότι δεν ενδιαφέρονταν για την Κύπρο, παρουσίαζαν ως εμπόδιο κατάργησης του Φόρου Υποτελείας τη Συνθήκη του 1878 και πρότειναν ως λύση την εξαγορά της Κύπρου από τη Βρετανία και την απόδοσή της στην Ελλάδα. Επίσης ο διορισμός ενός «Φιλέλληνα», όπως χαρακτηρίστηκε Αρμοστή, του Walter Sendall το 1892, η ίδρυση ενός Γυμνασίου κλασικής παιδείας προορισμένου να αναδείξει την ελληνική ταυτότητα και ιστορία, ο μεγαλοπρεπέστερος εορτασμός εθνικών επετείων, υπήρξαν γεγονότα τα οποία τροφοδότησαν τις ελπίδες των Ελλήνων προεστώτων ότι η κατοχή της Κύπρου από τη Βρετανία ήταν προσωρινή, ότι η τελευταία δεν εναντιωνόταν στο αίτημά τους για ένωση και ότι κάποτε θα παραχωρούσε την Κύπρο στην Ελλάδα. Παράλληλα με τη στάση τους αύξαναν τη μουσουλμανική καχυποψία ως προς την προστασία της πολιτικής της παρουσίας και της συνέχισης των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Σουλτάνου στην Κύπρο. Συγκεκριμένα μελετήθηκαν οι συζητήσεις εντός του Νομοθετικού σχετικά με το ζήτημα του Φόρου Υποτελείας, η μη δυναμική αντίδραση των Ελλήνων στη μη χρησιμοποίηση του πλεονάσματος του προϋπολογισμού του 1890/1891 προς όφελος του νησιού, και η μη σταθερή διεκδίκηση πληρωμής του Φόρου Υποτελείας από το βρετανικό θησαυροφυλάκιο. Ειδική αναφορά έγινε στον τρόπο προβολής δικοινοτικών επεισοδίων από συγκεκριμένες εφημερίδες και στη σύνδεσή τους με την ευρύτερη προσπάθεια ενίσχυσης του εθνικού φρονήματος δημιουργώντας παράλληλα αισθήματα οργής κατά του σύνοικου άλλου.

Το κεφάλαιο 7 με τίτλο, «Τα Παγκύπρια συλλαλητήρια του 1895», περιορίζεται χρονολογικά στα τέλη του 1894 με την αρχική φημολογία για απόσυρση των Βρετανών και στο έτος 1895 με αναφορά στα γεγονότα που προηγήθηκαν πριν και μετά τα πρώτα παγκύπρια κλίμακας συλλαλητήρια. Παρουσιάζονται οι οικονομικές συνθήκες στο νησί, η μικρή απήχηση που είχε η αρχική φημολογία του Αυγούστου σχετικά με την αποχώρηση των Βρετανών, η συνεργασία Ελλήνων και Μουσουλμάνων στη σύνοδο του 1895, ο αντίκτυπος που προκάλεσε στους Έλληνες προεστώτες η δημοσιοποίηση αναφορών στο βρετανικό κοινοβούλιο σχετικά με τη μη χρησιμότητα της Κύπρου και το ενδεχόμενο

επιστροφής της στο Σουλτάνο. Επίσης, εξετάζεται ο αντίκτυπος της μονομερούς απόφασης των Ελλήνων να προχωρήσουν σε παγκύπρια συλλαλητήρια στα οποία εκτός από οικονομικές αλλαγές θα εξέφραζαν την αντίθεσή τους να δοθούν σε οποιαδήποτε δύναμη χωρίς τη συγκατάθεσή τους, οι φόβοι τους οποίους εξέφρασαν οι Μουσουλμάνοι προεστώτες, η αντίδραση της Πύλης και η επιτυχία του Αρμωστή να διατηρήσει την εύνοια των Ελλήνων προεστώτων προς τους Βρετανούς και την ανασφάλεια των Μουσουλμάνων για το μέλλον της κοινότητάς τους από την άλλη. Τέλος, αναλύεται η σημασία που είχαν τα συλλαλητήρια για τους Έλληνες, τους Μουσουλμάνους και τους Βρετανούς όσον αφορά την ενίσχυση της αντίληψης της σημαντικότητας την οποία μπορούσαν πλέον οι πρώτοι να διαδραματίσουν ως πλειοψηφία υπό το νέο καθεστώς, της καχυποψίας και της ανασφάλειας των δευτέρων οι οποίοι έβλεπαν για άλλη μια φορά την Πύλη να αδυνατεί να τους υπερασπιστεί αποτελεσματικά και τους Βρετανούς να περιθωριοποιούν τους φόβους τους, και τέλος τους Βρετανούς να καταφέρνουν να διασφαλίζουν τη στήριξη και από τις δύο κοινότητες της απρόσκοπτης συνέχισης της παρουσίας τους στο νησί.

Στο κεφάλαιο 8 με τίτλο, «Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897», γίνεται αναφορά στη δυσμενή οικονομική κατάσταση των λαϊκών μαζών κατά το έτος 1896, στην προσπάθεια αναζωπύρωσης της πίστης στο έθνος όπως εκφραζόταν μέσα από την αρθρογραφία των εφημερίδων, την αναχώρηση εθελοντών για τον ελληνικό στρατό και τον εορτασμό ελληνικών εθνικών επετείων, την απαξίωση την οποία εξέφραζαν οι Έλληνες για την αδυναμία της μουσουλμανικής κοινότητας να υπερασπιστεί τον εαυτό της αποτελεσματικά σε περίπτωση πρόκλησης ταραχών και τα επεισόδια που έλαβαν χώρα μετά την έκρηξη του πολέμου. Επικεντρωθήκαμε επίσης στον τρόπο με τον οποίο η Βρετανία πέτυχε τη διατήρηση της τάξης και της ειρήνης στο νησί μέσω της αποφυγής κατασταλακτικών μέτρων στις ενέργειες των Ελλήνων για αποστολή εθελοντών και των συστάσεων προς τους προεστώτες των κοινοτήτων. Τέλος, μελετήσαμε τη διαλεκτική εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου κατά την περίοδο 1896-1901 και τη διαμόρφωσή της.

Αντικείμενο του κεφαλαίου 9 με τίτλο, «Η περίοδος των διαιρέσεων, των παράδοξων συνεργασιών και ο βρετανικός ρόλος (1900-1904)», υπήρξε το διάστημα το οποίο χαρακτηρίστηκε από διαιρέσεις στο εσωτερικό της κάθε κοινότητας και της σύμπραξης μερίδας ακραίων ενωτικών και Μουσουλμάνων βουλευτών. Αρχικά μελετήθηκε η

συνεργασία η οποία υπήρξε στις εκλογές για το Νομοθετικό το 1901, η στήριξη της υποψηφιότητας του μητροπολίτη Κιτίου από Μουσουλμάνους βουλευτές ενώ αναζητήθηκαν παράλληλα οι παράγοντες συνεργασίας. Στη συνέχεια εστίασαμε την ανάλυσή μας στη σύνοδο του 1902, στην αρχική συνεργασία των βουλευτών για πληρωμή από τη Βρετανία των βαριών υποχρεώσεων τις οποίες ανέλαβε καθώς και στη δυναμική που φάνηκε να ασκεί, για ακόμα μια φορά η δημοσιοποίηση αναφορών εντός του βρετανικού κοινοβουλίου σχετικά με το πολιτικό μέλλον του νησιού και συγκεκριμένα περί της μη ομοφωνίας για ένωση. Τέλος μελετήσαμε και τον αντίκτυπο που είχε η έγκριση του μουσουλμανικού ψηφίσματος το 1903 από τους Βρετανούς περί επιστροφής της Κύπρου στον Σουλτάνο σε περίπτωση αποχώρησης της Βρετανίας, τις αντιδράσεις των Ελλήνων οι οποίοι θεωρούσαν ότι η «Φιλελεύθερη Βρετανία» στήριζε το αίτημά τους για ένωση καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι Βρετανοί κατάφεραν να ισορροπήσουν τις σχέσεις τους με τους Έλληνες, αποφεύγοντας κατά το 1904 να πάρουν θέση σε πρόταση που θα κατατίθετο από τους Μουσουλμάνους περί λήψης μέτρων για την απαγόρευση συνέχισης συζήτησης ζητημάτων που δεν περιλαμβάνονταν στις αρμοδιότητες του Νομοθετικού, όπως ο Φ.Υ. και το ενωτικό. Το 1905 με το διορισμό νέου Αρμοστή, οι Βρετανοί έγειραν την πλάστιγγα υπέρ των Ελλήνων, και χαρακτήρισαν μαζί με τους Έλληνες τον Φόρο Υποτελείας ως «βάρος», προκαλώντας τις χωρίς αποτέλεσμα αντιδράσεις των Μουσουλμάνων.

Στο κεφάλαιο 10 με τίτλο, «Η ενίσχυση της διαίρεσης (1905-1910). Εσωτερικοί και εξωτερικοί παράγοντες», αφορά την περίοδο μεταξύ του 1905, με το διορισμό νέου Αρμοστή, και του 1910 με το τέλος του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος. Μετά την αναφορά του ενωτικού στο Νομοθετικό και της επιμονής των Ελλήνων να το θέτουν μέχρι και το 1906, επιβεβαιώθηκαν οι φόβοι των Μουσουλμάνων ότι δεν υπήρχε τίποτα που να τους εξασφαλίζει μπροστά σε μια μελλοντική επικράτηση των Ελλήνων, ενώ θεωρούσαν ότι από τη στιγμή που οι Έλληνες διεκδικούσαν την ένωση, δεν ήταν ειλικρινείς στις προσπάθειές τους για την οικονομική ανακούφιση του νησιού, καθώς η ένωση με την Ελλάδα δεν θα βελτιώνε την οικονομία της Κύπρου. Συγκεκριμένα προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε τον αντίκτυπο που είχε στις σχέσεις η εκλογή νέων Μουσουλμάνων βουλευτών, λιγότερο μετριοπαθών και έτοιμων να διασφαλίσουν την προστασία της κοινότητάς τους με κάθε μέσο. Εστίασαμε την ανάλυσή μας στη σύνοδο του 1907, έτος κατά το οποίο οι Μουσουλμάνοι διαφώνησαν στη βρετανική στήριξη παραγράφων υπέρ της πολιτικής

χειραφέτησης και της τροποποίησης του νόμου περί δημοτικών συμβουλίων, με τους Βρετανούς να απαντούν στους Μουσουλμάνους ότι θα συνέχιζαν να εξαρτώνται από τους Βρετανούς και στο μέλλον. Μελετήσαμε επίσης τον αντίκτυπο της επίσκεψης του υφυπουργού Αποικιών, Winston Churchill τον Οκτώβριο του 1907 και τις ισορροπημένες αναφορές και θέσεις του απέναντι στον ελληνικό πόθο για ένωση και τη μουσουλμανική καχυποψία για το πολιτικό μέλλον της Κύπρου. Αναφερθήκαμε ακόμη στην αποστολή μουσουλμανικής πρεσβείας στον Σουλτάνο. Τέλος, εξετάσαμε τη δράση του Νεοτουρκικού κινήματος στην Κύπρο, τη βρετανική θέση και τέλος τον αντίκτυπο που είχε η επανάσταση του Ιουλίου του 1908 μέχρι τη μετατροπή του ενθουσιασμού σε απογοήτευση.

Το κεφάλαιο 11 με τίτλο «Το τέλος της κοινής πατρίδας. Η κορύφωση της διαίρεσης», εστιάστηκε στην περίοδο έκρηξης του Ιταλοτουρκικού πολέμου (Οκτώβριος 1911) μέχρι τις αιματηρές ταραχές της Λεμεσού τον Μάιο του 1912. Προσπαθήσαμε να δούμε κατά πόσο ο Ιταλοτουρκικός πόλεμος, η απόφαση του νέου Αρμοστή, Sir Hamilton Goold Adams να μη δέχεται κατά την περιοδεία του σε χωριά της Καρπασίας την αναφορά του ενωτικού αιτήματος και η παραίτηση των Ελλήνων βουλευτών τον Απρίλιο του 1912, αποτέλεσαν γεγονότα τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στη συνέχεια για την όξυνση των σχέσεων των Ελλήνων προς τους Βρετανούς. Επίσης περιγράψαμε τις συγκρούσεις σε Λευκωσία και Λεμεσό σύμφωνα με τις μαρτυρίες ατόμων τα οποία έλαβαν μέρος, τη δυναμική που είχαν τα συγκεκριμένα επεισόδια να προκαλέσουν εκτεταμένες ταραχές και στο υπόλοιπο νησί, και τη δυνατότητα των Βρετανών μέσω και των προεστώτων να αποκαταστήσουν σύντομα την τάξη και τη μη επέκταση ταραχών στις υπόλοιπες πόλεις. Τέλος, προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε τον ρόλο και τις ευθύνες Βρετανών, Ελλήνων και Μουσουλμάνων ως προς τα συγκεκριμένα επεισόδια, τα οποία για πρώτη φορά μετά το 1878 υπήρξαν τέτοιας έντασης και τα οποία είχαν τη δική τους σημασία για την κάθε κοινότητα και τους Βρετανούς, οι οποίοι έδειξαν ότι μπορούσαν να επιβληθούν στην ελληνική πλειοψηφία και να προστατέψουν τους Μουσουλμάνους, ενώ η έκρηξη των επεισοδίων ενίσχυσε τον φόβο των τελευταίων όχι μόνο για την πολιτική τους παρουσία αλλά και για τη φυσική.

Στο κεφάλαιο 12 με τίτλο, «Οι Βαλκανικοί πόλεμοι. Οι σχέσεις σε νέα τροχιά», μελετήθηκαν τα δυο τελευταία χρόνια πριν τη μονομερή προσάρτηση της Κύπρου στις βρετανικές αποικίες. Σε αυτό μελετήσαμε την αντίδραση των δύο κοινοτήτων στην έκρηξη του Α΄ και

Β' Βαλκανικού πολέμου, την αποκατάσταση των σχέσεων των Ελλήνων προεστώτων με τους Βρετανούς και την εγκατάλειψη της επιθετικής τους πολιτικής κατά της βρετανικής διοίκησης. Αναλύσαμε τη μη δυναμική αντίδραση των Μουσουλμάνων απέναντι στη επικείμενη όπως παρουσιαζόταν ένωση καθώς και τις βρετανικές θέσεις εντός του Νομοθετικού κατά τις συνόδους του 1913 και 1914. Προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε επίσης τον τρόπο με τον οποίο οι Βρετανοί κατάφεραν να διατηρήσουν την ειρήνη και τάξη στο νησί, την επιρροή την οποία ασκούσε η ελληνική κυβέρνηση σε μερίδα των Ελλήνων προεστώτων και την ποδηγέτηση του εθνικού φρονήματος της κάθε κοινότητας από τους προεστώτες της. Αναφερθήκαμε ακόμη στη μη αντίδραση των Μουσουλμάνων στην κατακράτηση από τη Βρετανία, οθωμανικών πλοίων, τα οποία ναυπηγήθηκαν στα λιμάνια της καθώς και στα βρετανικά μέτρα τα οποία λήφθηκαν στην Κύπρο μετά την έκρηξη του Α' Παγκοσμίου πολέμου. Τέλος, εξετάσαμε την επιτυχία της Βρετανίας να προχωρήσει στη μονομερή κατάργηση της Συνθήκης του 1878, προσαρτώντας την Κύπρο στις αποικίες της διασφαλίζοντας τη μη αντίδραση των Ελλήνων και των Μουσουλμάνων.

ΜΕΡΟΣ Ι.

Η Κύπρος μεταξύ οθωμανικής επικυριαρχίας και βρετανικής πραγματικότητας (1878-1914)

Η Κύπρος σαν να ευρίσκεται μεταξύ του ουρανού και της γης, να παραδέρνεται από τους αέρας, να εμπαιίζεται από τους ανέμους, να σύρεται από νέφους εις νέφος, ως σφαίρα ελαστική εις τα χέρια των παιδιών, να κλίνει εκεί να γυρνά εδώ χωρίς να βρίσκει μέρος να κουμβίση.[...] Είμεθα ήσυχα ήσυχα βουλιασμένοι σε μιαν λίμνην και έξαφνα το αγγλικό χέρι ή μάλλον η αγγλική βορβοροφάγος μας ανέσυρεν, είδαμεν φως και ήλπίζαμεν να δούμεν ξηράν, αλλ' από την λίμνην εξεσφενδονίσθημεν στον αέρα σαν πετάσι και τώρα; Ούτε γην ούτε θάλασσαν...Και ενώ ήλπίζον τα δυστυχή επ' αυτή όντα ότι σ' τα χέρια των Άγγλων θα στερεωθώσιν, απ' εναντίας εκατάλαβαν τι θα πη αερόστατον άνευ πηδαλίου και πόσον είνε τεχνίται οι Άγγλοι εις το να παίζωσι την μάπαν⁹

---

⁹ Εφ. Σάλπιγξ, 19 Μαρτίου 1894.

Κεφάλαιο 2. Η άφιξη των Βρετανών και οι αλλαγές σε υφιστάμενους οθωμανικούς θεσμούς

«Ελπίζομεν λοιπόν ότι τουντεύθεν άρχεται νέα ζωή διά τους κατοίκους της Κύπρου- νέα περίοδος ευκλεής, ήτις θέλει αφήσει εποχήν εις την ιστορίαν του τόπου. Ελπίζομεν ότι θέλομεν διδαχθή πάντες (και μωαμεθανοί και χριστιανοί και λοιποί) άνευ εξαιρέσεως φυλής ή θρησκευματος, ότι ο νόμος πάντων βασιλεύς, ότι πάντες ενώπιον του νόμου θέλομεν έχει ίσα δικαιώματα να εξασκώμεν και ίσα καθήκοντα να φυλάττωμεν»¹⁰.

Με την υπογραφή της «Κυπριακής Σύμβασης» του Ιουνίου του 1878 και τις μετέπειτα προσθήκες της (Ιούλιος-Αύγουστος), οι Βρετανοί απέκτησαν μονομερώς, χωρίς οποιαδήποτε προηγούμενη πληροφόρηση του λαού της Κύπρου, το δικαίωμα να εγκατασταθούν με αριθμό στρατευμάτων τους και να διοικήσουν εξ' ονόματος της βασίλισσας Βικτωρίας το νησί. Τα ερωτήματα τα οποία τίθενται σε σχέση με τη διατριβή μας, αφορούν τον τρόπο με τον οποίο υποδέχτηκαν Έλληνες και Μουσουλμάνοι τους Βρετανούς, πώς η Βρετανία κατάφερε να αποκτήσει τον έλεγχο επί ορισμένων κύριων θεσμών και κατά πόσο οι αλλαγές σε υφιστάμενους θεσμούς της οθωμανικής διοίκησης μπορούν να θεωρηθούν ότι επηρέασαν τη διαμόρφωση των εκατέρωθεν σχέσεων επί βρετανικής διοίκησης;

Α. Η άφιξη των Βρετανών

Η διοίκηση της Κύπρου μετά από τριακόσια επτά χρόνια οθωμανικού ελέγχου, μεταβιβάστηκε «προσωρινά», στη Βρετανία. Η Κύπρος συνέχισε να αποτελεί οθωμανική επαρχία και μέρος της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ωστόσο οι κάτοικοι του νησιού δεν θεωρούνταν ούτε Οθωμανοί ούτε Βρετανοί όταν ταξίδευαν εκτός του νησιού¹¹. Η βρετανική κατοχή, παρουσιάστηκε, όπως και σε άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις ως προσωρινή και ως σεβόμενη αρχικά τους υπάρχοντες οθωμανικούς θεσμούς¹².

¹⁰ ΑΑΚ: Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων, Αρχείον Σωφρονίου, Βιβλίον ΛΘ', Προσφώνησις του Αρχιεπισκόπου προς τον Α' Άγγλον Αρμοστήν, 18 Ιουλίου 1878, σελ. 1.

¹¹ Για το καθεστώς των Κυπρίων επί «Αγγλοκρατίας» βλ. Αχιλλεύς Κ. Αιμιλιανίδης, «Το ζήτημα της ιθαγενείας των Κυπρίων από της βρετανικής κατοχής της Κύπρου μέχρι σήμερα», *Σύμμικτα Στρέιτ*, Αθήνα 1939, σσ. 299-314, Gail Dallas Hook, *Protectorate Cyprus. British imperial power before world war I*, London-New York 2015, σελ. 254.

¹² Με τον ίδιο τρόπο παρουσιάστηκε και η κατοχή της Ιερουσαλήμ το 1917. Σύμφωνα με την Abigail Jacobson, *From empire to empire. Jerusalem between Ottoman and British rule*, New York 2011, σσ. 129-130, βρετανική

Η διεθνής αναγνώριση της μυστικής συμφωνίας, μεταξύ του υπουργού Εξωτερικών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Savfet Pasha, και του πρέσβη της Βρετανίας στην Κωνσταντινούπολη, Henry Layard (4 Ιουνίου 1878), εξασφαλίστηκε στις 8 Ιουλίου κατά τη διάρκεια των εργασιών του συνεδρίου του Βερολίνου (13 Ιουνίου-13 Ιουλίου 1878). Στην αρχική συνθήκη περιλαμβανόταν ότι αν το Βατούμ, Καρς και Αρδαχάν¹³ ή ένα από αυτά κατακρατούνταν από τη Ρωσία ή εάν αυτή προσπαθούσε να καταλάβει άλλες περιοχές από τον Σουλτάνο, τότε η Βρετανία δεσμευόταν να βοηθήσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σε αντάλλαγμα ο Σουλτάνος καλείτο να προβεί στις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις, σχετικές με τη διοίκηση και υποσχόταν προστασία των Χριστιανών και άλλων υπηκόων της Πύλης. Η θέση της Κύπρου σε αυτή τη συμφωνία ήταν ότι ο Σουλτάνος έδωσε τη συγκατάθεσή του όπως παραχωρήσει το νησί για να κατέχεται και να διοικείται από τη Βρετανία προκειμένου να καταστεί δυνατό για την ίδια να προβεί στις απαραίτητες ενέργειες για τη δέσμευσή της¹⁴.

επιθυμία ήταν η κατοχή να μην θεωρηθεί πολιτική, θρησκευτική ή αποικιακή αλλά ως καθαρά στρατιωτική, η οποία σύμφωνα με τη βρετανική άποψη θα προκαλούσε λιγότερη αντίδραση από το ντόπιο πληθυσμό και θα διατηρούσε την ισορροπία δυνάμεων εντός της πόλης. Σύμφωνα με τον Jonson Robert, *British imperialism*, New York 2003, σελ. 11, ο βρετανικός ιμπεριαλισμός «προσαρμοζόταν» στις τοπικές πολιτικές καταστάσεις και περιλάμβανε τις αντιφάσεις ενός κεντρικού δημοκρατικού και συνταγματικού κράτους, την αυτοδιοίκηση των κτήσεών του αλλά παράλληλα και τη δεσποτική αν και ευγενική διοίκηση μικρών ειρηνικών εδαφών.

¹³ Το Συνέδριο του Βερολίνου είχε συνέλθει με σκοπό την αναθεώρηση της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου (Μάρτιος 1878) η οποία έθετε τέρμα στον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877. Οι περιοχές αυτές βρίσκονταν στα σύνορα της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Ρωσίας και καταλήφθηκαν από τους Ρώσους στον πόλεμο.

¹⁴ Για τις πρόνοιες των συνθηκών βλ. ενδεικτικά Harry Luke, *Cyprus under the Turks, 1571-1878. A record based on the archives of the English Consulate in Cyprus under the Levant Company and after*, London- New York 1989[1921], σσ. 264-267, 217-218, George Hill, *A History of Cyprus, The Ottoman Province. The British Colony 1571-1948*, τόμ. IV, Cambridge 1972 [1952], σσ. 300-304, Φίλιος Ζαννέτος, *Ιστορία της νήσου Κύπρου, από της αγγλικής κατοχής μέχρι σήμερα μετά εισαγωγής*, τόμ. Β', Λευκωσία 1997 [Λάρνακα 1911], σσ. 20-22. Αν και σύμφωνα με τη Σύμβαση του 1878 η Βρετανία κατέλαβε το νησί για να το διοικεί ως αντάλλαγμα για την προστασία που θα πρόσφερε στο Σουλτάνο σε περίπτωση ρωσικής επίθεσης κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Βρετανοί βουλευτές του αντιπολιτευτικού κόμματος των Φιλελευθέρων θεωρούσαν ότι η συνθήκη αποτελούσε καταπάτηση της συνθήκης των Παρισίων του 1856, καθώς επίσης και ότι το νησί με την έλλειψη λιμανιών δεν θα μπορούσε να εξυπηρετήσει ως στρατιωτική βάση με σκοπό την προστασία της ασιατικής Τουρκίας από ρωσική επέκταση. Η άποψη, ότι η Βρετανία κατέλαβε το νησί για στρατηγικούς σκοπούς και για να χρησιμοποιηθεί ως βάση και ορμητήριο (place d'armes), ελέγχεται, καθώς μέχρι το 1900 δεν υπήρξε καμία πρόνοια για δημιουργία λιμανιών, ενώ ο βρετανικός στρατός ο οποίος στρατοπέδευε αρχικά στο νησί, μειωνόταν με την πάροδο των χρόνων. Με τη βρετανική κατοχή της Αιγύπτου το 1882, η Βρετανία για λόγους γοήτρου δεν δέχτηκε να αποσυρθεί από το νησί. Ενδεικτικά για τη σημασία του νησιού στη Βρετανία βλ. Dwight Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention policy of 1878*, Cambridge 1934, George Georghallides, *A political and administrative history of Cyprus 1918-1926*, Λευκωσία 1979, σσ. 7-8. Κατά το 1890 όταν η Ελβιολάνδη, η οποία αποτελούσε βρετανική κτήση από το 1814, δόθηκε στη Γερμανία με αντάλλαγμα την απόδοση γερμανικής κτήσης στην περιοχή της Αφρικής στη Βρετανία, την ίδια περίοδο συζητιόταν να δοθεί η Κύπρος στους Γερμανούς με αντάλλαγμα επίσης περιοχή της Αφρικής. Βλ. Andrekos Varnava, *British Imperialism in Cyprus, 1878-1915. The inconsequential possession*, Manchester 2009, σελ. 248. Ωστόσο εκτός από την ανταλλαγή της Κύπρου με περιοχή της Αφρικής, η Βρετανία χρησιμοποίησε την Κύπρο, κατά το 1912 και 1915, ως διπλωματικό χαρτί με σκοπό ανταλλάγματα εκ μέρους της Ελλάδος βλ. Πέτρος Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος και οι βαλκανικοί πόλεμοι. Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού εθελοντισμού*, Λευκωσία 1997, σελ. 256, Robert Holland-Diana Markides, *British and the Hellenes. Struggles for mastery in the eastern Mediterranean 1850-1960*, New York 2006. Μετάφραση Έλια Κυφωνίδου, Οι

Η Υψηλή Πύλη μπορούσε να πωλεί και να εκμισθώνει γη και άλλη περιουσία στην Κύπρο που ανήκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ το βρετανικό κράτος μπορούσε να αγοράσει «αναγκαστικώς» γη για σκοπούς δημοσίων βελτιώσεων ή για άλλους δημόσιους σκοπούς. Ως προς τη διάρκεια κατοχής του νησιού, ειδικό άρθρο της προσθήκης στη συμφωνία, της 1^{ης} Ιουλίου 1878, ανέφερε ότι εάν η Ρωσία επέστρεφε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, το Καρς και τις άλλες κτήσεις της στην Αρμενία, τότε η Αγγλία θα εγκατέλειπε την Κύπρο και η Σύμβαση της 4^{ης} Ιουνίου 1878 θα ακυρωνόταν¹⁵. Με τη δεύτερη προσθήκη της 14^{ης} Αυγούστου 1878, ο Σουλτάνος παρέσχε στη Βασίλισσα της Αγγλίας, «πλήρη εξουσία» στο να θεσπίζει εξ ονόματός της νόμους και συμβάσεις για το νησί και τη ρύθμιση των εμπορικών και προξενικών της σχέσεων και υποθέσεων χωρίς τον έλεγχο της Πύλης, για το διάστημα της κατοχής και όχι περισσότερο¹⁶.

Η καθεστωτική αλλαγή έγινε ερήμην των Κυπρίων ενώ έγινε γνωστή στο λαό με την απόβαση των βρετανικών στρατευμάτων και την ύψωση της αγγλικής σημαίας στα δημόσια κτήρια των μεγάλων πόλεων. Κατά την τελετή στην Πύλη Πάφου, στη Λευκωσία, η διοίκηση της Κύπρου παραχωρήθηκε από τον αντιπρόσωπο του Σουλτάνου στην Κύπρο, Sami Pasha, στον αντιπρόσωπο της βασίλισσας Βικτωρίας, ναύαρχο John Hay, ο οποίος εισήλθε στην κυπριακή πρωτεύουσα από την Πύλη Αμμοχώστου χωρίς τη συνοδεία στρατιωτικής φρουράς¹⁷. Η έπαρση της βρετανικής σημαίας στη Λευκωσία, χαιρετίστηκε με επευφημίες υπέρ της Αγγλίας και της βασίλισσας Βικτωρίας. Ο εκπρόσωπος του Σουλτάνου στην Κύπρο, Sami Pasha, χωρίς να προβεί σε οποιαδήποτε άλλη αναφορά, διάβασε κατά την τελετή το φιρμάνι της διοικητικής παραχώρησης του νησιού στο οποίο υπογραμμίζόταν η ανάγκη για ύπαρξη δικαιοσύνης και ισότητας. Στο λόγο ο οποίος εκφωνήθηκε από τον ναύαρχο John Hay εκφράστηκε η ευχή για δικαιοσύνη και ισότητα σε όλους τους κατοίκους ενώ ο Γιώργος Κηπιάδης από πλευράς Ελλήνων, έκανε λόγο για ελπίδες των Κυπρίων για ευημερία και πλήρη πολιτική ελευθερία¹⁸. Ο Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος ο οποίος λίγες

Βρετανοί και οι Έλληνες αγώνες εξουσίας στην ανατολική Μεσόγειο 1850-1960, Αθήνα 2011, σελ. 322, Doros Alastos, *Cyprus in history*, Λονδίνο 1955, σελ. 20, Christos Theodoulou, *Greece and the Entente, August 1, 1914-September 25, 1915*, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 201-204.

¹⁵ G. Hill, *A History*, ό.π., σελ. 301. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία*, ό.π., σσ. 20-22.

¹⁶ G. Hill, *A History*, ό.π., σελ. 302. Παρά τις αντιδράσεις των Μουσουλμάνων ως προς την προβλεπόμενη νέα σύνθεση του Ν.Σ. το 1882, ο Σουλτάνος δεν μπόρεσε να επέμβει υπέρ της μουσουλμανικής κοινότητας.

¹⁷ Η στρατιωτική φρουρά εισήλθε αργότερα εντός της πόλης πεζή. Βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία*, ό.π., τομ. Β', σελ. 46. G. Hill, *A History*, ό.π., σσ. 295-296. C.W. J. Ott, *Cyprus under British Rule*, Λονδίνο 1972 [1918], σελ.39. Με παρόμοιο τρόπο έγινε και η είσοδος των βρετανικών στρατευμάτων στην Ιερουσαλήμ, το Δεκέμβριο του 1917. Για την αποβίβαση βρετανικών στρατευμάτων στη Λεμεσό βλ. Κώστας Α. Πιλαβάκης, *Η Λεμεσός σ' άλλους καιρούς*, Λεμεσός 1997[1974], σελ. 124.

¹⁸ G. Hill, *A History*, ό.π., σελ. 295, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία*, ό.π., τόμ. Β, σελ. 42.

μέρες αργότερα προσφώνησε τον πρώτο Βρετανό Αρμοστή του νησιού, Sir Garnet Wolseley, στις 22 Ιουλίου, υπογράμμισε την ανάγκη για ευνομία, διακυβέρνηση του τόπου με φιλελεύθερους θεσμούς και ίσα δικαιώματα όλων ενώπιον του νόμου. Η έκφραση της ευχής ότι η Βρετανία θα βοηθούσε την Κύπρο, «ως έπραξε διά τας Ιονίους Νήσους, να ενωθή μετά της Μητρός Ελλάδος», δεν φαίνεται να εκφωνήθηκε από τον Σωφρόνιο¹⁹. Η πιο πάνω φράση αποδόθηκε στον Αρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο για πρώτη φορά εντός του Ν.Σ. το 1902 από τον βουλευτή Θεοφάνη Θεοδότου²⁰. Η ενωτική αναφορά σε προσφώνηση προς τον Wolseley, αποδόθηκε επίσης λανθασμένα και στον Μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανό Οικονομίδα, ενώ το πιθανότερο είναι να ευσταθεί η ανταπόκριση της βρετανικής εφημερίδας «Daily News», η οποία απέδωσε τη συγκεκριμένη φράση σε ελληνική αντιπροσωπεία η οποία υποδέχθηκε τον Wolseley στην Λεμεσό²¹.

Οι Μουσουλμάνοι του νησιού σε αντίθεση με τους ομόθρησκούς τους σε άλλες περιοχές, αποδέχθηκαν σχεδόν χωρίς καμία αντίδραση την καθεστωτική αλλαγή²². Η μόνη

---

¹⁹ Η προσφώνηση του Αρχιεπισκόπου Σωφρόνιου, γραμμένη στα ελληνικά, την οποία εντοπίσαμε στο Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων της Αρχιεπισκοπής Κύπρου αν και δεν μπορεί να θεωρηθεί με βεβαιότητα ότι είναι η αυθεντική, καθώς δεν περιλαμβάνεται η υπογραφή του Σωφρονίου παρά μόνο σημειώνεται ως «Προσφώνησις του Αρχιεπισκόπου προς τον Άγγλον Αρμοστήν», είναι η ίδια με αυτή την οποία εντόπισε ο Andrekos Varnava στα γαλλικά στα Glenbow Archives. Η διαφορά με την προσφώνηση την οποία περιλαμβάνει ο Ζαννέτος στο βιβλίο του είναι ότι στην προσφώνηση του αρχείου αναγράφεται η ημερομηνία, 18 Ιουλίου 1878 και δεν αναγράφονται οι ευχές στο τέλος της προσφώνησης προς τη βασίλισσα Βικτωρία, το αγγλικό έθνος, και τον Γενικό Διοικητή. Βλ. ΑΑΚ: Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων, Βιβλίο ΛΘ', σελ.1. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β, σσ. 45-47. Α. Varnava, *British, ό.π.*, σσ. 292-293. Βλ επίσης R. Katsiaounis, *Labour, ό.π.*, σελ. 26 και Χρίστος Κυριακίδης, «Η προσφώνηση προς τον Γούλσλεϋ κατά την άφιξη του τον Ιούλιου του 1878 και το ενωτικό αίτημα», *Εθνική Φρουρά και Ιστορία*, τχ. 16 (Οκτ-Νοεμ-Δεκέμβριος 2007), σσ. 90-91.

²⁰ Βλ. ΤΝΑ: CO 69/16. *Συνεδρία* 1 Ιουλίου 1902, σελ. 282.

²¹ Ο Hill, παραπέμπει μεταξύ άλλων σε ανταπόκριση της εφημερίδας «Times» στις 7 Αυγούστου 1878 η οποία απέδωσε τον συγκεκριμένο λόγο στον Μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανό και σε άρθρο της «Daily News» η οποία τον απέδωσε σε αντιπροσωπεία Ελλήνων της Λεμεσού. Αντίθετα, ο Κατσιαούνης ο οποίος παρέπεμψε σε αντίγραφο της προσφώνησης του Κιτίου η οποία εντοπίστηκε στο Αρχείο του Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, υποστήριξε ότι δεν έγινε οποιαδήποτε αναφορά σε ενωτικούς πόθους ούτε από τον Κυπριανό. Επίσης ο Χριστοφής Οικονομίδης αναφέρεται σε ανταπόκριση της εφημερίδας «Times», ημερομηνίας 28 Ιουλίου 1878, στην οποία δημοσιεύτηκε η προσφώνηση του Κιτίου και στην οποία δεν γίνεται καμία αναφορά στην ένωση ή στα Ιόνια νησιά. Βλ. G. Hill, *A history*, ό.π., σελ. 298, R. Katsiaounis, *Labour, ό.π.*, σελ. 27. Ο Οικονομίδης εικάζει, παραπέμποντας στην Daily News, ότι το άτομο το οποίο προσφώνησε στη Λεμεσό τον Αρμοστή ήταν ο πρόεδρος του ελληνικού Συλλόγου «Ισότης», Αριστοτέλης Παλαιολόγος. Βλ. Χριστοφής Οικονομίδης, «Οι προσφωνήσεις Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου και Μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανού στον πρώτο Άγγλο Αρμοστή το 1878, χωρίς αναφορά στο αίτημα της Ενώσεως, και κάποια άλλη αναφορά με το αίτημα της Ενώσεως», στο Ιωαννίδης, Χατζηστυλίας, Παπαγεωργίου(επιμ), *Πρακτικά του τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου 1996*, Λευκωσία 2000, σσ. 411-416.

²² Οι Μουσουλμάνοι του Σαράγεβο, σε αντίθεση με τους Μουσουλμάνους της Κύπρου, αντέδρασαν στην απόφαση του Συνεδρίου του Βερολίνου όπως παραχωρηθεί η διοίκηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, στην Αυστροουγγαρία. Οργάνωσαν ανταρτοπόλεμο και αντιστάθηκαν στην είσοδο των Αυστροουγγρικών στρατευμάτων. Επίσης και οι αρχιερείς των Ορθοδόξων της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, παρόλο που χάριξαν με την αλλαγή της οθωμανικής διοίκησης, δεν ήταν ευχαριστημένοι με την αντικατάσταση της προηγούμενης διοίκησης με μια νέα, αυστρουγγρική. Η σύσταση του πληθυσμού στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, κατά το 1878 ήταν 43% ορθόδοξοι, 39% μουσουλμάνοι και 18% καθολικοί. Βλ. Jasna Samic, *Bosnie pont des deux mondes*,

στρατιωτική αντίδραση έγινε στην Αμμόχωστο όπου ένας Οθωμανός αξιωματούχος, υπεύθυνος της φρουράς, αρνήθηκε αρχικά να την εγκαταλείψει²³. Άλλες πηγές παρουσιάζουν τους Μουσουλμάνους να «πτοούνται» και να «προσποιούνται» τους αδιάφορους, ή να δέχονται την αλλαγή με «ανατολική υποταγή αν όχι με ενθουσιασμό, διασφαλισμένοι ότι διατηρούσαν τα δικαιώματα και τα προνόμιά τους ως Οθωμανοί υπήκοοι, και ότι η Κύπρος παρέμενε αναπόσπαστο κομμάτι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας»²⁴. Οι Μουσουλμάνοι προεστώτες, σε κατοπινό υπόμνημά τους, το 1882, στο οποίο εξέφραζαν την αντίθεσή τους για την προβλεπόμενη νέα σύσταση του Νομοθετικού Συμβουλίου, ανέφεραν μεταξύ άλλων τα εξής:

«Παρόλο που κατά την αλλαγή διοίκησης του νησιού γνωρίζαμε ότι χάναμε ένα κράτος της δικής μας πίστης, πρόθυμα υπαχθήκαμε στη διοίκηση της Αυτού Μεγαλειότητος και βρήκαμε καταφύγιο υπό την ισότητα και μεγαλοφροσύνη της διοίκησής της [...] χωρίς να δίνουμε την παραμικρή σημασία στο μόνιμο εξερεθισμό και προκλήσεις των (χριστιανών) συμπατριωτών μας»²⁵.

Ο Αρχιγραμματέας του νησιού, Falkland Warren, σε μια από τις σπάνιες εκθέσεις σχετικά με τις σχέσεις των δύο κοινοτήτων, ανέφερε ότι οι *χριστιανοί* πίστευαν ότι θα διοικούταν με απόλυτη δικαιοσύνη και ισότητα μεταξύ των δύο «φυλών», το ίδιο και οι Μουσουλμάνοι αγρότες και καταστηματάρχες οι οποίοι θεωρούσαν ότι θα διοικούταν από μια δίκαιη δύναμη. Ως προς τους Μουσουλμάνους αξιωματούχους, ο Αρχιγραμματέας υποστήριξε ότι αν και η νέα διοίκηση υπήρξε καταστροφική για αυτούς, εντούτοις παρέμειναν «πιστοί και καλοί υπηρέτες». Οι αντιπρόσωποι της «χριστιανικής κοινότητας», σύμφωνα με την ίδια έκθεση, αντιλήφθηκαν την καθεστωτική αλλαγή ως ένα στάδιο πριν την πραγματοποίηση της «Ένωσης» της Κύπρου με το ελληνικό κράτος²⁶.

Β. Οι τροποποιήσεις σε υφιστάμενους κοινοτικούς θεσμούς

Κωνσταντινούπολη 1996, σελ. 23, Noel Malcolm, *Bosnia a short history*, Λονδίνο 1996, σελ. 134, Donia Robert, *Bosnia and Hercegovina : a tradition betrayed*, New York 1994, σελ. 94.

²³ G. Hill, *A History*, ό.π., σελ. 293.

²⁴ Βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία*, ό.π., τομ.Β', σελ. 42, W. Orr, *Cyprus*, ό.π., σελ. 43.

²⁵ TNA: CO 883/2/4, Μουσουλμανική κοινότητα προς Kimberley, 31 Μαρτίου 1882, σελ. 140 (δική μας μετάφραση). Υπογράφουν ο Μουφτής, Esseid Ahmed Assim και οι Mustapha Safvet, Ali Rifki, Hussein Niazi, Hadji Ahmed Raif, Ibrahim Zihni, Osman Enveri, Vehid, Mustapha Fuad, Esseid Mehemmed Raif και Barontdji-Zadeh Hadji Ali.

²⁶ TNA: CO 883/4/5, Warren προς Biddulph, 28 Αυγούστου 1885, σελ. 25.

Στο πλαίσιο εκσυγχρονισμού της διοίκησης, οι Βρετανοί παρενέβησαν σε όλους τους θεσμούς της διοίκησης περιλαμβανομένων του «ιδρύματος ιεράς κτημοσύνης» γνωστού ως *Evkaf*²⁷ και της Εκκλησίας της Κύπρου. Οι συγκεκριμένοι θεσμοί ήταν υπεύθυνοι για τη διαχείριση της τεράστιας θρησκευτικής περιουσίας, κινητής και ακίνητης, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός διευρυμένου δικτύου οικονομικών αλλά και κοινωνικών σχέσεων με τη μάζα του λαού²⁸. Η διοίκηση της Εκκλησίας ασκείτο από τον Αρχιεπίσκοπο με τους Μητροπολίτες, ενώ ως προς το *Evkaf*, η γενική επίβλεψη των θρησκευτικών περιουσιών η οποία γινόταν από τον Αρχικαδή και τον Μουφτή, ξεκίνησε να περιορίζεται ήδη με τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του 1860²⁹.

1. Το *Evkaf* μετά το 1878

Σύμφωνα με την προσθήκη της 1^{ης} Ιουλίου του 1878, η διαχείριση των εσόδων του *Evkaf*, θα γινόταν από ένα Μουσουλμάνο κάτοικο Κύπρου, ο οποίος θα διοριζόταν από το Υπουργείο του *Evkaf* στην Κωνσταντινούπολη και θα εγκρινόταν από τον Αρμοστή, και από ένα Βρετανό επίτροπο ο οποίος θα διοριζόταν από τις βρετανικές αρχές³⁰. Το 1881 ο

²⁷ Ο όρος *Evkaf* αποτελεί πληθυντικό του όρου *vakif* που σημαίνει ιερή περιουσία. Στην Κύπρο κατά τη βρετανική διοίκηση, *Evkaf* οριζόταν ως «τμήμα διαχείρισης κτημάτων και γαιών που ανήκαν σε θρησκευτικά ιδρύματα της Κύπρου». βλ. ΚΑΚ: 1184/1881 παρατίθεται στο Ελένη Μπουλετή, *Η αγγλική πολιτική απέναντι στην Τουρκοκυπριακή κοινότητα 1878-1950. Η πορεία προς την εθνοποίηση της μουσουλμανικής-κυπριακής κοινότητας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2008, σελ. 83. Τα έσοδα τα οποία προέκυπταν από τη διαχείριση της θρησκευτικής περιουσίας (Βακούφ), χρησιμοποιούνταν για αγαθοεργίες όπως η εκπαίδευση, η κατασκευή τεμενών, η βοήθεια σε φτωχούς και άλλους κοινωνικά σκοπούς. βλ. Ahmet Gazioğlu, *The Turks in Cyprus, a province of the ottoman Empire(1571-1878)*, Λονδίνο 1990, σσ. 189-200.

²⁸ Το *Evkaf* διαχειριζόταν τα εισοδήματα τα οποία προέκυπταν από την εκμετάλλευση γαιών, υδραγωγείων, τζαμιών, λουτρών, καταστημάτων, σχολείων, τα οποία αποτελούσαν θρησκευτική μουσουλμανική περιουσία γνωστή ως βακούφ (*vakif*). Σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο η θρησκευτική περιουσία δεν μπορούσε να πωληθεί, μεταβιβαστεί, υποθηκευθεί ή δωριθεί καθώς θεωρείτο περιουσία του Θεού. Μέσω του θεσμού του βακούφ δημιουργούνταν, σε πόλεις και χωριά, και χρηματοδοτούνταν θρησκευτικά, πολιτικά, οικονομικά, φιλανθρωπικά και πολιτιστικά δίκτυα. Βλ. ενδεικτικά Doris Behrens-Abouseif, «Wakf in Egypt», *The Encyclopaedia of Islam*, τόμ. XI, 2002, σσ. 63-69. Για τον θεσμό των βακούφ (*Vakif*) βλ. Gilles Grivaud, «Δίκαιον-Οικονομία» στο Θεόδωρος Παπαδόπουλος (επιμ), *Ιστορία της Κύπρου*, τόμ. 6, σσ. 300-314, Μιχάλης Ν. Μιχαήλ, *Το τσιφλίκι(çiftlik) της οθωμανικής περιόδου*, Λευκωσία 2005, σσ. 40-44, 60, Α. Gazioğlu, *The Turks*, ό.π., σσ. 189-190.

²⁹ Βλ. Α. Gazioğlu, *The Turks*, ό.π., σσ. 191-193. Ο Gilles Grivaud, «Δίκαιον», ό.π., σελ. 302, αναφερόμενος γενικά στη διαχείριση των θρησκευτικών περιουσιών, αναφέρει ότι τη διαχείριση των βακούφ αναλάμβαναν από κοινού ένας διαχειριστής (Μουτεβελλής) και ένας επιθεωρητής (Ναζίρης) υπό την επίβλεψη του Καδή ή του Μουφτή. Στην Αίγυπτο, στις αρχές της οθωμανικής περιόδου, ο καδής είχε τον έλεγχο της θρησκευτικής περιουσίας (*Vakif*), έχοντας το δικαίωμα να διορίζει και να παύει τους Ναζίρηδες. Το Υπουργείο του *Vakouf* / *Evkaf* το οποίο ιδρύθηκε μετά τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις στην Αίγυπτο, αντικαταστάθηκε το 1884, επί Βρετανών, με νέα ανεξάρτητη διοίκηση η οποία είχε την άμεση επιτήρηση του Χεδίβη της Αιγύπτου. Το 1913 οι Βρετανοί επανασύστησαν το «Υπουργείο των *vakif*» με τη συμφωνία της Πύλης υπό τον όρο το συγκεκριμένο υπουργείο στην Αίγυπτο να έχει σχετική αυτονομία σχετικά με τον προϋπολογισμό. Ορισμένες από τις αρμοδιότητες του καδή ως προς τα *vakif*, συνέχισαν να υφίστανται μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο όταν καταργήθηκε και η οθωμανική διοίκηση στη χώρα. βλ. D. Behrens-Abouseif, «Wakf», ό.π., σσ. 63-69.

³⁰ Η διοίκηση του *Evkaf* μέχρι το 1923 διεξαγόταν από τους δύο επιτρόπους ένα Μουσουλμάνο και ένα Βρετανό. Με τη συνθήκη της Λοζάννης το 1923 οι διορισμοί και των δύο επιτρόπων γίνονταν από τη διοίκηση

Αρμοστής, Robert Biddulph, διόρισε ως πρώτο Βρετανό επίτροπο του Ενκaf τον M.B. Seager. Ο Seager επιτόρευε από κοινού με τον Sekerzade Esseid Ahmed Houlousi Effendi³¹. Από τις πρώτες ενέργειες των δύο επιτρόπων υπήρξε η ανάθεση των επιτροπειών όλων των θρησκευτικών περιουσιών σε δύο μόνο άτομα, τους Hadji Nouri Effendi και Sami Effendi³². Η θρησκευτική περιουσία σε μετρητά, η οποία επιτρεπόταν βάσει νόμου να χρησιμοποιηθεί για την παραχώρηση δανείων σε Μουσουλμάνους και Χριστιανούς με μικρό τόκο, έπαυε να χρησιμοποιείται για τον συγκεκριμένο σκοπό. Η πρακτική αυτή καταργήθηκε επί Βρετανών σκοπός των οποίων κυρίως ήταν η μεγαλύτερη αύξηση των εσόδων του Ενκaf³³. Η θέση του Βρετανού επιτρόπου του Ενκaf ήταν αρκετά σημαντική, καθώς αυτός είχε τον τελευταίο λόγο και μπορούσε να δρα ανεξάρτητα από τον έλεγχο του υπουργείου του Ενκaf στην Κωνσταντινούπολη. Χαρακτηριστικά ο πρώτος Βρετανός επίτροπος, Seager, δήλωσε ότι δεν θεωρούσε να έχει οποιοδήποτε λόγο να ζητήσει τη συναίνεση της οθωμανικής κυβέρνησης για την απόφασή του να μην αποδώσει χρήματα ή οικονομικά στοιχεία των θρησκευτικών περιουσιών στο Υπουργείο του Ενκaf³⁴.

Ο τρόπος διαχείρισης των εσόδων του Ενκaf και ο βρετανικός παρεμβατισμός, δεν τύγχαναν της ίδιας στήριξης από το σύνολο των Μουσουλμάνων³⁵. Από τη δεκαετία του 1890 ξεκίνησαν να προβάλλονται παράπονα εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου για το γεγονός ότι οι Μουσουλμάνοι δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν χρήματα του Ενκaf υπέρ της εκπαίδευσής τους. Σύμφωνα με μια άποψη οι Βρετανοί κατάφεραν να μην αναπτυχθεί αντιβρετανικό κίνημα μεταξύ των Τουρκοκυπρίων, χάρη στη βρετανική επιρροή η οποία ασκείτο μέσω της «προστασίας» του συγκεκριμένου θεσμού³⁶. Αν και δεν μπορεί να γίνει ακριβής λόγος για βρετανική «προστασία», οι Βρετανοί σίγουρα είχαν τον έλεγχο των

του νησιού. Από το 1928 το Ενκaf θεωρείτο τμήμα της βρετανικής διοίκησης. Βλ. Σώτος Κτωρής, *Τουρκοκύπριοι από το περιθώριο στον συνεταιρισμό (1923-1960)*, Αθήνα 2013, σσ. 52-53.

³¹ A. Gazioğlu, *The Turks, ό.π.*, σσ. 194-195, H. Luke, *Cyprus, ό.π.*, σελ. 260.

³² Μέχρι τότε υπεύθυνοι των επιτροπειών οι ασκούσαν τη διαχείριση ξεχωριστών θρησκευτικών περιουσιών, ήταν οι Μουτεβελλήδες (Moutevelli). Περισσότερα για τον τρόπο με τον οποίο ο έλεγχος του θεσμού των Ενκaf γίνεται πλέον από την βρετανική διοίκηση. Βλ. E. Μπουλετή, *Η αγγλική, ό.π.*, σσ. 22-35, 83-102, 253-325. Η Μπουλετή βασίζει τα συμπεράσματά της στην αλληλογραφία των Βρετανών επιτρόπων του Ενκaf με την Αρχιγραμματεία.

³³ E. Μπουλετή, *Η αγγλική, ό.π.*, σελ. 76.

³⁴ Στο ίδιο, σσ. 53-54.

³⁵ Diana Markides, *Sendall in Cyprus 1892-1898, a governor in bondage*, Λευκωσία 2014, σελ. 157, Rebecca Bryant, *Imaging the modern, the cultures of nationalism in Cyprus*, London- New York 2004, σσ. 99-102.

³⁶ G. Georghallides, *A political, ό.π.*, σσ. 59, 79. Για την κακοδιοίκηση του Ενκaf βλ. E. Μπουλετή, *Η αγγλική, ό.π.* Για κακοδιοίκηση του Ενκaf έκανε λόγο και η εφημερίδα «Zaman», ιδιοκτήτης της οποίας ήταν ο Ahmet Dervish Pasha, υποστηρίζοντας ότι υπήρξαν πολλά σχετικά παράπονα, και ότι η βρετανική διοίκηση υποσχέθηκε να επιληφθεί άμεσα του ζητήματος. Σύμφωνα με το άρθρο οι Μουσουλμάνοι βασιζόμενοι στη συγκεκριμένη υπόσχεση θα κρατούσαν σιγή αναμένοντας ένα αποτέλεσμα. Το άρθρο είχε ημερομηνία 26 Ιανουαρίου 1900 και παρατίθεται σε μετάφραση στο ΚΑΚ: SA1/434/1900.

εσόδων όλων των μουσουλμανικών θρησκευτικών ιδρυμάτων, στερώντας το δικαίωμα στη μουσουλμανική κοινότητα μέσω των θρησκευτικών της αρχηγών, να διαχειριστεί ανεξάρτητα τα συγκεκριμένα έσοδα προς όφελός της και οικονομική της αυτονομία. Παρά την «αύξηση» των εσόδων του Evkaf³⁷, εντούτοις το πρόβλημα που δημιουργείτο αφορούσε τον τρόπο με τον οποίο επενδύονταν, καθώς η μουσουλμανική παιδεία σε αντίθεση με την ελληνική, δεν είχε να επιδείξει την ίδια δραστηριότητα και ενδιαφέρον για χρηματοδότηση μουσουλμανικών σχολείων³⁸.

Το 1893 εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου ο δικηγόρος, Vassouf Effendi παρόλο που δήλωσε ότι η τοπική διοίκηση άξιζε θερμές ευχαριστίες για όσα πρόσφερε στην εκπαίδευση χαρακτήρισε τα βοηθήματα τα οποία παρέχονταν για τα σχολεία ως ανεπαρκή. Συγκεκριμένα πρότεινε ότι σε περίπτωση που η κυβέρνηση δεν μπορούσε να αυξήσει το κρατικό βοήθημα προς τα σχολεία, τότε αυτά να εξασφαλιζόνταν με κάποιο τρόπο από το θησαυροφυλάκιο του Evkaf χαρακτηρίζοντάς το ως το μόνο «εθνικό κεφάλαιο». Ο Αρχιγραμματέας, Harry Thompson, χαρακτήρισε το ζήτημα της συνεισφοράς του Evkaf στα σχολεία ως «εκτός διατάξεως» αποφεύγοντας να σχολιάσει περαιτέρω την πρόταση του Μουσουλμάνου βουλευτή³⁹. Από την πλευρά του ο δικηγόρος του στέμματος, Frederic Gordon Templer, ανέφερε ότι δεν θεωρούσε ότι το Evkaf είχε οποιαδήποτε κεφάλαια τα οποία θα μπορούσαν να διατεθούν για την εκπαίδευση εκτός από εκείνα τα οποία διατίθονταν ήδη. Επίσης υποστήριξε ότι μεγάλο μέρος των κεφαλαίων του Evkaf παρακρατήθηκαν για συγκεκριμένους σκοπούς, τους οποίους δεν ανέφερε, και ότι δεν θα μπορούσαν να διατεθούν για άλλους σκοπούς. Τέλος υποστήριξε ότι το ζήτημα δεν μπορούσε να συζητηθεί στο Νομοθετικό Συμβούλιο. Ο Vassouf Effendi δέχτηκε την

³⁷ Βλ. «Το Εβκάφιον», εφ. *Φωνή της Κύπρου* (στο εξής *ΦτΚ*), 15/27 Μαρτίου 1899, «Εγκαίνια τουρκικού σχολείου», εφ. *ΦτΚ*, 12/24 Ιουνίου 1899. «Το Εβκάφ», εφ. *ΦτΚ*, 3/16 Φεβρουαρίου 1901, 16/29 Ιουνίου 1907, 4/17 Οκτωβρίου 1908. (Οι ελληνικές εφημερίδες τόνιζαν ότι εξαιτίας της βρετανικής παρέμβασης υπήρχε αύξηση των εσόδων και αρκετά έργα.)

³⁸ Σε αντίθεση με την κατάσταση των μουσουλμανικών σχολείων, ο (φιλοβρετανός) πρέσβης της Ελλάδος στο Λονδίνο, Ιωάννης Γεννάδιος, σχολιάζοντας τη μη διευθέτηση του τρόπου διαχείρισης της περιουσίας της Εκκλησίας της Κύπρου, συνέκρινε την οικονομική θέση των Ελλήνων του νησιού και των Μουσουλμάνων. Συγκεκριμένα υποστήριξε ότι οι *οθωμανοί*, υπακούοντας στις οδηγίες του Βρετανού επιτρόπου του Evkaf, «έφερον τα κοινοτικά οικονομικά των εις ανθηράν κατάστασιν. Ούτω συμβαίνει σήμερον ώστε πανταχού της νήσου εκτείνονται αι κτήσεις αυτών, και νέα ανιδρύονται σχολεία και τεμένη». Επίσης χαρακτήρισε τη δημοτική εκπαίδευση των Μουσουλμάνων ως «άριστη» με αποτέλεσμα να ιδρυθεί και τουρκικό γυμνάσιο. Ολόκληρη η έκθεση του Ι. Γεννάδιου παρατίθεται με σχόλια στο Πέτρος Παπαπολυβίου, «Το Κυπριακό ενωτικό αίτημα ανάμεσα στη «θήρα των ιδανικών» και την «πραγματική πολιτική»: Δύο εκθέσεις του Ιωάννη Γεννάδιου (1911-1912)», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XXVII (2001), Λευκωσία 2001, σσ. 273-307. Για τη σχέση του Evkaf με την εκπαίδευση και την ίδρυση σχολείων σε λινοβαμβακικά χωριά βλ. Κώστας Π. Κύρρης, «Η Τουρκοκυπριακή εκπαίδευση (1850-1905) με αναφορά στην εκπαίδευση της ελληνικής κοινότητας της Κύπρου», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, 1 (1990), σσ. 239-276.

³⁹ TNA: CO 69/7. *Συνεδρία* 11 Μαΐου 1893.

απάντηση η οποία του δόθηκε και εξέφρασε την ελπίδα ότι στο μέλλον θα είχε την ευκαιρία να ξαναθέσει το συγκεκριμένο ζήτημα επαναλαμβάνοντας ωστόσο το αίτημα για την αύξηση της κρατικής βοήθειας προς τα μουσουλμανικά σχολεία.

Το 1898, ο βουλευτής του Ν.Σ. και πρώην διευθυντής του Rustiye (μετέπειτα Idadi) Hadji Hafouz συνέκρινε την κατάσταση στα ελληνικά σχολεία σε σχέση με τα μουσουλμανικά και ζήτησε όπως τα χριστιανικά σχολεία χρηματοδοτούνταν και από εισφορές των ευαγών τους ιδρυμάτων, έτσι και για τα μουσουλμανικά να αποδίδεται μέρος των περισσευμάτων του Evkaf. Παράλληλα απέρριψε το επιχείρημα ότι δεν υπήρχε πλεόνασμα στο Evkaf χαρακτηρίζοντας ως «ασύμβατο με τη δικαιοσύνη» το γεγονός ότι ενώ πριν τη βρετανική κατοχή στέλλονταν στην Κωνσταντινούπολη περισσότερο από 1000 λίρες ως πλεόνασμα, τώρα δεν υπάρχουν διαθέσιμα χρήματα για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Την ίδια χρονιά ο βουλευτής Ahmet Dervish (Devish Pasha), δήλωσε εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου ότι σύμφωνα με τον ιερό νόμο η «επιτήρηση» του Evkaf ανήκε στον Αρχικαδή⁴⁰.

Το 1899, σε υπόμνημα του Μουφτή, Ali Rifki, του Ahmet Dervish και 157 άλλων προσώπων, εκφράστηκε η διαμαρτυρία ότι η διοίκηση του Evkaf δεν εφαρμοζόταν σύμφωνα με τον ιερό νόμο αλλά αφηνόταν μόνο στη διακριτικότητα των δύο επιτρόπων (ενός Μουσουλμάνου και ενός Βρετανού), οι οποίοι παρενέβαιναν και στα καθήκοντα του θρησκευτικού δικαστηρίου. Στο υπόμνημα αναφερόταν επίσης ότι τα «τεράστια έσοδα» από τη βακουφική γη η οποία βρισκόταν υπό την άμεση διοίκηση του Evkaf, είχαν ξοδευθεί και χαθεί κάνοντας παράλληλα λόγο για παράνομη δήμευση και κακοδιοίκηση συγκεκριμένων θρησκευτικών περιουσιών⁴¹.

Το 1900, σε περίοδο διαίρεσης και εντός της μουσουλμανικής κοινότητας όσον αφορά την πρωτοκαθεδρία του Αρχικαδή ή του Μουφτή⁴², ο Αρμοστής Haynes Smith, χαρακτήρισε

---

⁴⁰ «Η Βουλή», εφ. *Σάλπιγξ*, 4 Μαΐου 1898. TNA: CO 69/11. *Συνεδρία* Νομοθετικού Συμβουλίου 29 Απριλίου 1898, σσ. 133-134. G. Georghallides, *A political, ό.π.*, σελ. 408. Για το βρετανικό παρεμβατισμό στη μέση μουσουλμανική εκπαίδευση βλ. Κ. Κύρρης, «Η Τουρκοκυπριακή», ό.π., σσ. 262-267. Michael Attalides, «The Turkish Cypriots. Their relations to the Greek Cypriots in perspective», στο Michael A. Attalides, *Cyprus reviewed*, Λευκωσία 1977, σελ. 78, Altay Nevzat, *Nationalism amongst the Turks of Cyprus, the first wave*, διδακτορική διατριβή, University of Oulou, Oulou 2005, σσ. 187-188.

⁴¹ TNA: CO 67/122, Μουφτής και άλλοι προς Haynes Smith, 21 Μαΐου 1899, σσ.49-52. Στη συνέχεια, όπως αναφέρει ο Βρετανός επίτροπος του Evkaf, A. Ashmore, ο Μουφτής αποκήρυξε την υπογραφή του από το συγκεκριμένο υπόμνημα. TNA: CO 67/122, A. Ashmore προς Αρχιγραμματέα, 14 Αυγούστου 1899.

⁴² Η διαίρεση κορυφώθηκε το 1900 με τη διαφωνία η οποία ξέσπασε ανάμεσα στις παρατάξεις του Αρχικαδή και του Μουφτή σχετικά με το ποιου οι αποφάσεις είχαν τη μεγαλύτερη ισχύ. Ο Αρχικαδής, Vejih Effendi υποστηριζόμενος και από τον Dervish Pasha θεωρούσε ως ανώτατη εξουσία τον Σουλτάνο, ενώ ο Μουφτής και οι υποστηρικτές τους θεωρούσαν ως ανώτατη εξουσία τον Αρμοστή ο οποίος λειτουργούσε ως εκπρόσωπος του Σουλτάνου στο νησί. Ένα χρόνο αργότερα (1901) ο Dervish κατηγορήθηκε από τους αντιπάλους του για δημοσίευση άρθρων στην εφημερίδα της οποίας ήταν εκδότης εναντίον υπουργών του Σουλτάνου, γεγονός για

«πλήρως απαράδεκτη» την πρόταση του Αρχικαδή, Mehmed Vejih Effendi, για σύσταση «επιτροπής του Enkaf», αποτελούμενη από τον Αρχικαδή, τον Μουφτή, τρεις καδήδες και τους δύο επιτρόπους. Σύμφωνα με τον Haynes Smith, η πρόταση αυτή θα συνεπαγόταν τη συμφωνία των τριών καδήδων με τον Αρχικαδή, με αποτέλεσμα η διοίκηση να περάσει υπό τον έλεγχό τους. Παράλληλα, ο Αρμοστής αναφέρθηκε και στη «δημόσια διαφωνία» η οποία ξέσπασε σύμφωνα με τον ίδιο, μετά την παρουσίαση του πιο πάνω υπομνήματος του Αρχικαδή, ανάμεσα στο «κόμμα» του Αρχικαδή και των Δερβίσηδων από τη μια, και του Μουφτή με τις κύριες μωαμεθανικές οικογένειες από την άλλη⁴³. Την ίδια περίοδο (1900), τα μουσουλμανικά μέλη του Νομοθετικού τάχθηκαν υπέρ της διαχείρισης του μουσουλμανικού σχολείου μέσης εκπαίδευσης, Idadi⁴⁴, από επιτροπή και όχι από τη βρετανική διοίκηση.

Το ίδιο έτος (1900) οι αντίπαλοι της πολιτικής των Μουσουλμάνων βουλευτών, μεταξύ αυτών και ο άλλοτε επικριτής του τρόπου διοίκησης του Enkaf, Μουφτής, παρουσιάστηκαν υποστηρικτές του βρετανικού παρεμβατισμού στη διαχείριση του Idadi. Απέδωσαν προσωπικά κίνητρα στους Μουσουλμάνους βουλευτές και τάχθηκαν υπέρ της αναδιοργάνωσης του σχολείου από τη βρετανική διοίκηση του νησιού υπό τον όρο να διοριστούν δύο διδάσκαλοι από την Κωνσταντινούπολη⁴⁵.

«Παρόλο που αποτελεί ένθερμη επιθυμία του ένδοξου βρετανικού κράτους να προετοιμάσει τη μετάδοση και τη διάδοση της επιστήμης, βιομηχανίας και

το οποίο κατηγορήθηκε, ερήμην του, από την οθωμανική κυβέρνηση σε φυλάκιση και αφαίρεση του τίτλου του Pasha. Η απόφαση ωστόσο δεν εκτελέστηκε. Οι συγκεκριμένες κατηγορίες ωστόσο δημιουργούν ερωτηματικά εν συγκρίσει με το σύνολο της δημόσιας δράσης του, καθώς τασσόταν κατά της βρετανικής διοίκησης και υπέρ της συνέχισης προηγούμενων πρακτικών οι οποίες εφαρμόζονταν σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο. Για την καταδίκη του Dervish βλ. R. Bryant, *Imaging*, ό.π., σσ. 100-108, A. Nevzat, *Nationalism*, ό.π., σελ. 123.

⁴³ TNA: CO 67/122, Haynes Smith προς Chamberlain, Λευκωσία 10 Ιανουαρίου 1900, σελ. 43. Ο Αρχικαδής σε αντίθεση με τον Μουφτή διοριζόταν από την Πύλη και η παρουσία του συνήθως δεν ξεπερνούσε τα 2-3 χρόνια. Ο Αρχικαδής προήδρευε του θρησκευτικού δικαστηρίου, διοριζόταν από τον Σουλτάνο αλλά πληρωνόταν από την διοίκηση του νησιού. Αντίθετα ο Μουφτής ήταν ιθαγενής του νησιού, επιλεγόταν από την θρησκευτική τάξη του νησιού και αναγνωριζόταν από τον Seikh ul-Islam στην Κωνσταντινούπολη και τη βρετανική διοίκηση. Βλ. TNA: CO 67/124, Αρμοστής προς Connor, Τρόδος 17 Ιουλίου 1900, σσ. 169-177 (εμπιστευτικό).

⁴⁴ Το τουρκικό Γυμνάσιο, το μόνο μουσουλμανικό σχολείο Μέσης Εκπαίδευσης, γνωστό ως *Idadi* αποτελούσε μετεξέλιξη το 1897 του Rushdié (σχολείο κατώτερο του Idadi). Το Rushdié επιχορηγείτο από την κεντρική οθωμανική κυβέρνηση και στη συνέχεια μετά το 1878 από τη βρετανική διοίκηση του νησιού. Βλ. Annual Report 1882, σελ. 73. Ο βρετανικός παρεμβατισμός στο σχολείο, προκάλεσε για ακόμη μια φορά την αντίδραση των Μουσουλμάνων βουλευτών (κυρίως του Dervish Pasha), ζητώντας όπως η διοίκηση του σχολείου να ασκείται κατά τον ίδιο τρόπο όπως και στο Παγκύπριο Γυμνάσιο, δηλαδή από επιτροπή με πρόεδρο τον πνευματικό αρχηγό. TNA: CO 69/13. *Συνεδρία* 12 Ιουνίου 1900. TNA: CO 67/124, Haynes Smith προς Chamberlain, 4 Αυγούστου 1900, σελ. 339.

⁴⁵ TNA: CO 67/124, Μουφτής και άλλοι μουσουλμάνοι προεστώτες προς Αρμοστή, χ.χ.[1900], σσ. 357-358. Περισσότερα για τη μουσουλμανική διαίρεση η οποία προβλήθηκε εντονότερη κατά τα πρώτα χρόνια του 1900 βλέπε στο κεφάλαιο 9.

πολιτισμού σε όλες τις χώρες που κατέχονται από αυτό, ορισμένα ιδιοτελή άτομα ανήμποροι να κατανοήσουν το βαθύτερο νόημα αυτής [της επιθυμίας], υποχωρούν στα προσωπικά τους συμφέροντα και τοποθετούν εμπόδια στο δρόμο της προόδου και της εξέλιξης»⁴⁶.

Το 1903, ο εκδότης, έμπορος και μέλος του Νομοθετικού, Ahmet Dervish, υποστήριξε ότι η κρατική βοήθεια την οποία λάμβαναν από τη βρετανική διοίκηση ήταν πολύ μικρή, ότι μεγαλύτερο μέρος της το απορροφούσε το σχολείο μέσης εκπαίδευσης, Idadi και ότι σε αντίθεση με τη *χριστιανική* κοινότητα η οποία κατέφευγε στα εκκλησιαστικά ιδρύματα για οικονομική ενίσχυση, οι Μουσουλμάνοι δεν μπορούσαν να το κάνουν καθώς το Evkaf δεν ήταν υπό τον έλεγχό τους⁴⁷.

Τον Οκτώβριο του 1908, Μουσουλμάνοι του νησιού, κατηγόρησαν σε τηλεγράφημά τους τον τότε Μουσουλμάνο επίτροπο του Evkaf, Musa Irfan Bey, για πώληση τσιφλικιών σε αγγλική εταιρεία χωρίς πλειοδότηση, για συγκέντρωση όλων των αρμοδιοτήτων στα χέρια του και για καταστροφή πολλών βακουφίων και τζαμιών σε χωριά⁴⁸. Στο τηλεγράφημα τους οι Μουσουλμάνοι, ταύτισαν την ύπαρξη του Evkaf με τη διατήρηση της ίδιας της κοινότητάς τους, καλώντας τη νέα διοίκηση στην Κωνσταντινούπολη όπως προβεί στα κατάλληλα διαβήματα προκειμένου να εγγυηθεί την ασφάλεια του Evkaf και την ύπαρξη των *Οθωμανών* της Κύπρου⁴⁹. Η νέα κυβέρνηση η οποία σχηματίστηκε μετά τη νίκη των Ν/Τ το 1908, έδειξε ενδιαφέρον για το ζήτημα. Σε τηλεγράφημά του ο Μέγας Βεζίρης,

⁴⁶ Συγκεκριμένα κατηγορούσαν μεταξύ των Μουσουλμάνων βουλευτών, τον Hadji Hafouz Effendi, ο οποίος ήταν πρώην Διευθυντής του Idadi και απολύθηκε από το κράτος επειδή δεν είχε τις απαραίτητες γνώσεις στα μαθηματικά και τη φυσική και λόγω της έλλειψης τάξης και πειθαρχίας στο σχολείο. Βλ. TNA: CO 67/124, Μουφτής και άλλοι μουσουλμάνοι προεστώτες προς Αρμωστή, χ.χ.[1900], σελ. 357. Για το ψήφισμα των Μουσουλμάνων βουλευτών και της χρησιμοποίησης των εσόδων του Evkaf για την εκπαίδευση βλ. TNA: CO 67/124, Ψήφισμα εγκριθέν στις 12 Ιουνίου 1900 από το Νομοθετικό Συμβούλιο, σελ. 346.

⁴⁷ «The Christians could have recourse to their ecclesiastical institutions, whereas the Moslem could not do so as their Evkaf establishments were not under their control». TNA: CO 69/17. *Συνεδρία* 5 Ιουνίου 1903. Για τα χρήματα τα οποία διέθετε το Evkaf προς τα μουσουλμανικά σχολεία, βλ. ενδεικτικά *Cyprus Blue Book*, 1913-1914, σσ. 230-231.

⁴⁸ Κατά την περίοδο 1895-1920 πολλά σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, γνωστά ως sibyan, έκλεισαν και τα κτήριά τους εγκαταλείφθηκαν. Βλ. Tuncer Bağışkan, *Ottoman, Islamic and islamised monuments in Cyprus*, Λευκωσία 2009, σελ. 18. Η μουσουλμανική κοινότητα, παρά το βρετανικό παρεμβατισμό και την αύξηση των εσόδων του Evkaf, το 1914 είχε μόνο δύο σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης, το Idadi και το Victoria Girls school τα οποία επιχορηγούνταν στο μεγαλύτερο τους μέρος από τη βρετανική διοίκηση. Επίσης υπήρχε ένα Rushdié (ημιγυμνάσιο), το οποίο χρηματοδοτείτο και ελεγχόταν από το Evkaf. Σε αντίθεση, η ελληνική κοινότητα είχε πέντε σχολεία Μέσης εκπαίδευσης και ένα Παρθεναγωγείο τα οποία επιχορηγούνταν εκτός από την κρατική χορηγία και από εκκλησιαστικές και ιδιωτικές εισφορές. Το Evkaf διέθετε ένα πολύ μικρό ποσοστό για τα σχολεία κυρίως των πόλεων καθώς τα σχολεία στα χωριά χρηματοδοτούνταν από το κρατικό κονδύλι για την παιδεία Βλ. *Cyprus Blue Book*, 1913-1914, σσ. 230-231.

⁴⁹ Το συγκεκριμένο τηλεγράφημα δημοσιεύτηκε στην τουρκική εφημερίδα «Sabah» της Κωνσταντινούπολης με ημερομηνία 2 Οκτωβρίου 1908. Περιλαμβάνεται μεταφρασμένο στα αγγλικά στο KAK: SA1/907/1907. Βλ. Ε. Μπουλετή, *Η αγγλική, ό.π.*, σσ. 255-272.

Kibrisli Mehmet Kamil, προς τον Βρετανό πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, Gerard Lowther, δήλωσε ότι εάν επαναποθετείτο ο İrfan στη θέση επιτρόπου του Ενκaf θα συνέχιζε η αναστάτωση στο νησί. Ως λύση πρότεινε τον διορισμό ως επιτρόπου ατόμου από την Κωνσταντινούπολη το οποίο θα ήταν «ανεξάρτητο και από την κάθε μερίδα [της μουσουλμανικής κοινότητας]»⁵⁰. Ο Αρμοστής του νησιού αρνήθηκε τις κατηγορίες για τον İrfan, με αποτέλεσμα να συνεχίσει να παραμένει επίτροπος του Ενκaf μέχρι τον αιφνίδιο θάνατό του το 1925⁵¹. Η βρετανική διοίκηση κατάφερε να ασκεί διαχείριση και έλεγχο στα έσοδα του Ενκaf μέχρι και τη δεκαετία του 1950⁵².

2. Η Εκκλησία της Κύπρου μετά το 1878

Ο εξίσου σημαντικός κοινωνικοοικονομικός θεσμός με το Ενκaf, η Εκκλησία της Κύπρου, αν και συνέχισε να διατηρεί την οικονομική του αυτονομία χωρίς τη βρετανική παρέμβαση, εντούτοις ο ανεξάρτητος πολιτικός ρόλος που μπορούσε να ασκεί ο Αρχιεπίσκοπος, έπαυε να αναγνωρίζεται από τη νέα διοίκηση, με αποτέλεσμα από τις αρχές της βρετανικής κατοχής να γίνεται λόγος για «Εκκλησιαστικό ζήτημα»⁵³. Παρά τη σημαντική αυτή αλλαγή ως προς τις σχέσεις Εκκλησίας και πολιτείας, εντούτοις το συγκεκριμένο ζήτημα δεν έτυχε δυναμικής διεκδίκησης, ενώ περιλαμβανόταν τελευταίο κατά προτεραιότητα στα παγκύπρια υπομνήματα της ελληνικής ηγεσίας, γεγονός που υποδηλώνει και τον αυξημένο πολιτικό ρόλο που μπορούσαν να ασκούν στο εξής οι λαϊκοί προεστώτες.

Οι θέσεις των ιεραρχών διατηρήθηκαν ως μόνιμες, στα διοικητικά συμβούλια (medjlis idareh) και στις εκπαιδευτικές επιτροπές. Αντίθετα, στο Νομοθετικό Συμβούλιο δεν είχαν μόνιμη θέση αλλά ήταν αναγκασμένοι να θέτουν όπως και οι υπόλοιποι ενδιαφερόμενοι, υποψηφιότητα για εκλογή.

---

⁵⁰ ΚΑΚ: SA1/907/1907, Telegram received by the British Ambassador at Constantinople on the 30 Δεκεμβρίου 1908, σελ. 65.

⁵¹ Βλ. ΚΑΚ: SA1/907/1907, King Harman προς Βρετανό Πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, 5 Ιανουαρίου 1909, σελ. 72.

⁵² Το 1957 εν μέσω του ελληνικού αντιαποικιακού αγώνα, οι Βρετανοί αποφάσισαν την παραχώρηση της διαχείρισης του Ενκaf στην Τουρκοκυπριακή κοινότητα. Βλ. Σ. Κτωρής, *Τουρκοκύπριοι*, ό.π., σελ.470.

⁵³ G. Georghallides, *A political*, ό.π., σελ. 60. Ο επίσημος καταστατικός χάρτης της εκκλησίας συντάχθηκε από συνέλευση λαϊκών και κληρικών το Μάιο του 1914, λίγο πριν την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, ωστόσο οι σχέσεις Εκκλησίας με την πολιτική εξουσία διακανονίστηκαν με το σύνταγμα του 1960. Έρικ Σεργίου, *Η καταστατική νομοθεσία της Κύπρου μέχρι και την ψήφιση του καταστατικού χάρτη του 1979*, Λευκωσία 2007, σσ. 70-80, Βενέδικτος Εγγλεζάκης, «Η Εκκλησία της Κύπρου από το 1878 μέχρι το 1955» στο Βενέδικτος Εγγλεζάκης, *Είκοσι Μελέται δια την Εκκλησίαν Κύπρου*, Αθήνα 1996, σελ. 581.

Η δυναμική την οποία είχε η Εκκλησία, αν και με υποβαθμισμένο τον πολιτικό της ρόλο ήταν σημαντική⁵⁴. Οι λόγοι για τη συγκεκριμένη δυναμική της Εκκλησίας μπορούν να αναζητηθούν αφενός στη σημασία που είχε η θρησκεία στη ζωή των Κυπρίων, η μακροαίωνα λειτουργία του Αρχιεπισκόπου και των Μητροπολιτών ως αντιπροσώπων της ελληνορθόδοξης κοινότητας, η ταύτιση της ελληνικής εθνικότητας με το ορθόδοξο θρήσκευμα καθώς και η οικονομική δυνατότητα που είχε ο συγκεκριμένος θεσμός μέσα από τη διαχείριση της μεγάλης εκκλησιαστικής περιουσίας⁵⁵. Ενδεικτικό της δυναμικής της Εκκλησίας της Κύπρου ως μέσο συσπείρωσης και επιρροής στην ελληνορθόδοξη κοινότητα υπήρξε η δεκάχρονη εκκλησιαστική διαμάχη(1900-1910) η οποία αφορούσε κυρίως τον ανταγωνισμό δύο λαϊκών παρατάξεων για επικράτηση της επιρροής τους μέσω της υποστήριξης ενός εκ των δύο υποψηφίων μητροπολιτών για τον θρόνο της Αρχιεπισκοπής⁵⁶. Η Αρχιεπισκοπική διαμάχη στιγματίστηκε από αλληλοκατηγορίες και με μια πρωτόγνωρη διαίρεση στην ελληνορθόδοξη κοινότητα. Μια διαίρεση χειρότερη σε ένταση και από αυτή η οποία χώριζε Έλληνες και Μουσουλμάνους της Κύπρου⁵⁷.

Αν και η Εκκλησία της Κύπρου αφέθηκε ελεύθερη από τον έλεγχο της βρετανικής διοίκησης στη διαχείριση των εσόδων της, εντούτοις οι κοσμικές δυνάμεις, και δη οι, αναγνωρισμένοι πολιτικά, νέοι εκπρόσωποι της κοινότητας, προσπάθησαν να επωφεληθούν από τον μη καθορισμό ο οποίος υπήρχε στις σχέσεις Εκκλησίας και πολιτείας, προκειμένου να αυξήσουν την επιρροή τους εις βάρος των εκκλησιαστικών ηγετών. Σε αντίθεση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Εκκλησία της Κύπρου δεν βρέθηκε στο δίλημμα μεταξύ της

---

⁵⁴ Οι Κύπριοι ιεράρχες παρέμειναν στο προσκίνιο λαμβάνοντας μέρος σε πρεσβείες προς τη Βρετανία, αποστολή υπομνημάτων και εκλογή τους στο Νομοθετικό Συμβούλιο. βλ. G. Georghallides, *A political, ό.π.*, σελ. 63. Ιεράρχες που είχαν εκλεγεί κατά την περίοδο 1878-1914, ήταν ο Κιτίου Κυπριανός Οικονομίδης, ο Ηγούμενος Κύκκου Γεράσιμος, και ο Κύριλλος Παπαδόπουλος, Μητροπολίτης Κιτίου και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος.

⁵⁵ Για την περιουσία της Εκκλησίας βλ. R. Katsiaounis, *Labour*, ό.π, σσ. 35-36, Athanasia Anagnostopoulou, « Chypre de l'ère ottomane et l'ère britannique (1839-1914). Le rôle de l'église orthodoxe chypriote », *Etudes balkaniques*, Cahiers Pierre Belois(1998), σελ. 180, Β. Εγγλεζάκης, «Η Εκκλησία, ό.π., σσ. 335-363.

⁵⁶ Στη βουλευτική σύνοδο του 1902, έτος κατά το οποίο το ενωτικό αίτημα αναφέρθηκε για πρώτη φορά εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου, ο Θεοφάνης Θεοδότου, ανιψιός του Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου, απέδωσε λανθασμένα στον Σωφρόνιο την έκφραση του ενωτικού πόθου από τον ίδιο κατά την άφιξη των Βρετανών το 1878. Βλ. ΤΝΑ: CO 69/16. *Συνεδρία* 1 Ιουλίου 1902, σελ. 282. Για τον λόγο του Σωφρονίου και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. πιο πάνω. Σύμφωνα με τον Θεόδωρο Παπαδόπουλλο, η αναφορά ότι ο Σωφρόνιος ανέφερε στη προσφώνησή του τον ενωτικό πόθο, αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο της οικοδόμησης της εθνικής πολιτικής των Ελλήνων της Κύπρου καθ' όλη τη διάρκεια της κατοχής.

⁵⁷ Το 1900, στο πλαίσιο υποστήριξης του Μουσουλμάνου βουλευτή Ahmed Dervish (Dervish Pasha) προς την υποψηφιότητα του Κιτίου, η ακραία ενωτική και κιτιακή εφημερίδα «Ευαγόρας», του Νικόλαου Καταλάνου, υποστήριξε ότι «Η Αρχιεπισκοπή υπήρξε και πρέπει να είναι κέντρον ενεργείας υπέρ των συμφερόντων του τόπου ανεξαρτήτως φυλής και θρησκευματος». Βλ. «Προς τους Επικριτάς μας», εφ. *Ευαγόρας*, 13 Οκτωβρίου 1900. Για την υποστήριξη της υποψηφιότητας Κιτίου από τον Dervish βλ. «Αι διαδηλώσεις εν Λευκωσία», εφ. *Ευαγόρας*, 15 Σεπτεμβρίου 1900, «Ειρωνεία», εφ. *ΦτΚ*, 15/28 Σεπτεμβρίου 1900.

ορθόδοξης οικουμενικότητας και της εθνότητας (μεταξύ δηλαδή του θρησκευτικού και του εθναρχικού ρόλου), καθώς στην Κύπρο η θρησκευτική ομοιογένεια ταυτιζόταν με την εθνική, έτσι ευκολότερα μπορούσε να ηγηθεί ενός εθνικού αγώνα⁵⁸. Ο έλεγχος των εσόδων της Εκκλησίας από τη μία εκ των δύο παρατάξεων οι οποίες διαμορφώθηκαν εντός της ελληνορθόδοξης κοινότητας, αποτέλεσε σύμφωνα με ορισμένες απόψεις και τη βαθύτερη αιτία του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος⁵⁹. Η σημασία του ελέγχου της Εκκλησίας ως θεσμού από τις κοσμικές δυνάμεις, φάνηκε με την επιρροή που είχαν αναπτύξει οι λαϊκοί στους κόλπους της κυπριακής Εκκλησίας, κυρίως μετά το θάνατο του Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου το 1900, όταν η διεκδίκηση για τον αρχιεπισκοπικό θρόνο κατέληξε σε σύγκρουση ιδεολογικών παρατάξεων με διαφορετικό τρόπο προσέγγισης στο ζήτημα του τρόπου διεκδίκησης της ένωσης. Με τον τρόπο αυτό ένας πολιτικός κυρίως αγώνας επικράτησης παρατάξεων απέκτησε δυναμική μέσω της σύνδεσής του με την Εκκλησία⁶⁰.

Ως προς τις σχέσεις των δύο παρατάξεων με τη βρετανική διοίκηση παρατηρήθηκε ότι το 1908 οι ρόλοι αντιστράφηκαν μετά τη στάση της τοπικής κυβέρνησης στην επίλυση του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος, με τους οπαδούς της «αδιάλλακτης» / κιτιακής παράταξης να εκφράζονται με θετικά λόγια υπέρ των Βρετανών⁶¹. Παρότι το 1902 οι *κιτιακοί* βουλευτές

---

⁵⁸ Paschalis M. Kitromilides, «Greek irredentism in Asia Minor and Cyprus», στο *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the culture and political thought of south-eastern Europe*, Hampshire-Vermont 1994, σσ. 12-13. Σύμφωνα με τον Ευάγγελο Κωφό, το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην περιοχή της Μακεδονίας ακολουθούσε ουδέτερη, οικουμενική και μη φυλετική προσέγγιση. «Αυτό δεν εξυπηρετούσε τις ανάγκες των εθνικιστών για εθνική συσπείρωση, έτσι προσπάθησαν να *εξελληνίσουν* τον θεσμό της εκκλησίας, δίνοντας της ελληνική ταυτότητα». Ευάγγελος Κωφός, «Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στην Μακεδονία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα» στο Θάνος Βερέμης (επιμ), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1999[1997], σσ. 200, 210. Για την καθυστέρηση ανάπτυξης εθνικής συνείδησης στον αγροτικό πληθυσμό της Θράκης και το ρόλο των πολιτικών elite στη διαμόρφωση εθνικής συνείδησης βλ. Paraskevas Konortas, «Nationalist infiltrations in Ottoman Thrace (ca. 1870-1912). The case of the Kaza of Gumuljina» στο B. Fortna, S. Katsikas, D. Kamouzis (επιμ), *State nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey. Orthodox and Muslims, 1830-1945*, Λονδίνο 2013, σσ. 73-131.

⁵⁹ Ο Ιωάννης Γεννάδιος, πρέσβης της Ελλάδος στη Βρετανία, υποστήριξε το 1911 ότι πραγματική αιτία του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος υπήρξε «η μεγάλη εκκλησιαστική και δημοτική περιουσία» παρά οι ιεροί κανόνες και παράδοση της εκκλησίας. Βλ. Π. Παπαπολυβίου, «Το Κυπριακό, ό.π., σελ. 287. Ο Εγγλεζάκης αναφέρει χαρακτηριστικά. «Οι αρχιερείς αλληλοϋποβλέπονταν μόνιμα, οι πολιτευτές το μόνο που επιθυμούσαν με ζήλο ήταν να βάλουν χέρι στην εκκλησιαστική περιουσία...» βλ. Β. Εγγλεζάκης, «Η Εκκλησία, ό.π., σελ. 580.

⁶⁰ Η διαίρεση υπήρξε μεταξύ *διαλλακτικών* και *αδιάλλακτων*. Οι πρώτοι, οπαδοί του Μητροπολίτη Κυρηναίας, ήταν υπέρ της συμβιβαστικής λύσης και διαλλακτικής στάσης προς τη Βρετανική διοίκηση, αφήνοντας για το μέλλον την πραγματοποίηση της ένωσης. Οι δεύτεροι, οπαδοί του Κιτίου, διεκδικούσαν την ένωση με δυναμικό τρόπο, στρέφοντας τα πυρά τους κατά της βρετανικής διοίκησης. Ωστόσο μετά την εκλογή του «αδιάλλακτου» Μητροπολίτη Κιτίου το 1910, δεν παρατηρήθηκε έντονη δράση εκ μέρους του ως προς τον ενωτικό αγώνα. Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.,* σσ. 102-103, 130-132. Σχετικά με το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα βλ. Β. Εγγλεζάκης, «Η Εκκλησία, ό.π., σσ. 578-584, Γεώργιος Σ. Φραγκούδης, *Ιστορία του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος Κύπρου (1900-1910)*, Λευκωσία 2002, Νίκος Χριστοδούλου, *Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα της Κύπρου κατά τα έτη 1900-1910*, Λευκωσία 1999.

⁶¹ Η εκκλησιαστική ιεραρχία ήδη από τις αρχές της βρετανικής διοίκησης παρουσίαζε διαιρετικές τάσεις οι οποίες οξύνθηκαν μετά τον θάνατο του Αρχιεπισκόπου το 1900. Το 1885 ο Μητροπολίτης Κιτίου, Κυπριανός

κατηγορούσαν την κυβέρνηση για παράταση του Αρχιεπισκοπικού και για παράβαση του Αυτοκέφαλου της Εκκλησίας, εντούτοις το 1908 συμφώνησαν μαζί με τον Αρμοστή όπως ψηφιστεί νόμος (με τις ψήφους και των Βρετανών βουλευτών) για την τελική ρύθμιση της εκλογής Αρχιεπισκόπου. Στη σύνοδο του 1909 ο «κυρηναικός» Σπ. Αραούζος σε αντίθεση με τους υπόλοιπους «κιτιακούς» βουλευτές διαφώνησε στο να εκφραστούν ευχαριστίες προς την κυβέρνηση για τη βοήθεια της προς το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα υποστηρίζοντας ότι η πολιτεία παρενέβη με τον «πιο αυθαίρετο τρόπο»⁶². Η διαίρεση η οποία υπήρξε τόσο εντός της ελληνορθόδοξης κοινότητας όσον αφορά την επικράτηση των παρατάξεων, όσο και εντός της μουσουλμανικής, έδωσε την ευκαιρία στην τοπική κυβέρνηση να παρουσιαστεί ως υποστηρικτής πότε της μιας και πότε της άλλης παράταξης, κερδίζοντας την εύνοιά τους.

3. Τα διοικητικά συμβούλια (medjlis idareh)

Ακόμη ένας θεσμός της οθωμανικής διοίκησης με σημαντική δυναμική ως προς την κοινωνία υποβαθμίστηκε με την έλευση των Βρετανών. Ο θεσμός των διοικητικών συμβουλίων, γνωστών και ως medjlis idare, υπήρξε αποτέλεσμα των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων των ετών 1839 και 1856⁶³. Η νέα διοίκηση του νησιού, όπως και στην περίπτωση της Εκκλησίας και των αρμοδιοτήτων του Αρχικαδή και του Μουφτή, απέφυγε να καθορίσει με νόμο τον τρόπο σύστασης και οργάνωσης των διοικητικών συμβουλίων⁶⁴.

κατηγόρησε τον Αρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο και άλλους Μητροπολίτες ότι ήταν πληρωμένοι πράκτορες των Βρετανών και ότι προσπαθούσαν να κυριαρχήσουν στο Νομοθετικό. Βλ. Andrekos Varnava, «Cypriots transforming their identity during the early British period. From a class, religious and regional identity to a Hellenic Ethno-nationalist identity» στο Michael, Anastassiades, Verdeil (έκδ), *Religious communities and modern statehood. The Ottoman and Post-Ottoman World at the age of nationalism and colonialism*, Βερολίνο 2015, σελ. 161.

⁶² TNA: CO69/16. *Συνεδρία* 13 Μαΐου 1902, σελ. 23, TNA: CO69/22. *Συνεδρία* 6 Μαρτίου 1908, σελ. 9. TNA: CO69/23. *Συνεδρία* 7 Μαΐου 1909, σελ. 49.

⁶³ Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις του 1839 και 1856 αποσκοπούσαν στον εκσυγχρονισμό της διοίκησης και την καλλιέργεια της οθωμανικότητας για όλους τους υπηκόους ανεξάρτητα από θρησκεία και γλώσσα. Βλ. Αθανασία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919, οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες, από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1998², Θεοχάρης Σταυρίδης, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Κύπρος, τα πατριαρχικά έγγραφα των ετών 1600-1878*, Λευκωσία 2001, σσ. 211-212. Στην Κύπρο συμμετοχή λαϊκών ορθοδόξων σε συμβούλια υπήρξε ήδη από το 1830. Τα συμβούλια τα οποία συστάθηκαν το 1830, δεν λειτούργησαν ωστόσο σε μόνιμη βάση. Βλ. Μιχάλης Ν. Μιχαήλ, *Η Εκκλησία της Κύπρου κατά την οθωμανική περίοδο (1571-78)*, Λευκωσία 2005, σσ. 251-270.

⁶⁴ Το 1884 υπήρξε πρόταση νόμου για «ανασύσταση» των διοικητικών συμβουλίων και λειτουργία τους σύμφωνα με τους προϋπάρχοντες νόμους. Επίσης ζητήθηκε όπως τα μουσουλμανικά και χριστιανικά μέλη να εκλέγονται σύμφωνα με την αναλογία της κάθε φυλής στον πληθυσμό και οι πνευματικοί ηγέτες των Μουσουλμάνων και Χριστιανών να είναι μόνιμα μέλη. Ως προς τον επαρχιακό διοικητή αναφερόταν ότι θα μπορούσε να αποτελεί πρόεδρο του συμβουλίου ενώ άλλοι αξιωματούχοι όπως ο θησαυροφύλακας, ο αρχηγός της αστυνομίας και ο υπεύθυνος του κτηματολογίου θα μπορούσαν να συμμετέχουν όποτε το συμβούλιο θεωρούσε την παρουσία τους αναγκαία. Η συγκεκριμένη πρόταση δεν φαίνεται να μετατράπηκε σε νόμο, καθώς δεν περιλαμβάνεται στους νόμους της περιόδου 1878-1923. Αναφορά στα καθήκοντα των medjlis

Οι Έλληνες διεκδίκησαν τόσο κατά το 1879 όσο και κατά το 1907 την αναλογική πληθυσμιακή σύσταση των διοικητικών συμβουλίων, έχοντας όμως στρέψει στη συνέχεια το κύριό τους ενδιαφέρον στη λειτουργία και σύσταση του Νομοθετικού Συμβουλίου⁶⁵.

Επί Οθωμανών υπήρχε το Μεγάλο διοικητικό Συμβούλιο (Medjlis Kebir) στη Λευκωσία και τα επαρχιακά (medjlis idare) , ένα σε κάθε επαρχία. Τα medjlis υπήρξαν είδος αντιπροσωπευτικού θεσμού. Κύριο γνώρισμα των συμβουλίων αυτών ήταν η μικτή τους σύνθεση από Μουσουλμάνους και Χριστιανούς, θρησκευτικούς ηγέτες και λαϊκούς⁶⁶. Τα επαρχιακά διοικητικά συμβούλια αποτελούνταν από πέντε μουσουλμανικά και τέσσερα χριστιανικά μέλη, τον Καϊμακάμη της επαρχίας ως πρόεδρο, τον Καδή, τον Ταμιά/malmüdir, τον Μητροπολίτη, και τέσσερα αιρετά μέλη, δύο Χριστιανούς και δύο Μουσουλμάνους⁶⁷. Κατά τα τελευταία χρόνια οθωμανικής διοίκησης, λάμβαναν μέτρα τα οποία αφορούσαν την πολιτική και οικονομική διακυβέρνηση, την είσπραξη των φόρων, τα δημόσια έργα, τις κτηματικές υποθέσεις και τη γεωργία. Παράλληλα, σε ορισμένες περιπτώσεις είχαν και δικαστική εξουσία. Τα medjlis μπορούσαν να αναφέρονται απευθείας στην Πύλη για κάθε διοικητική κατάχρηση ή καταπίεση μετριάζοντας με τον τρόπο αυτό την αποκλειστικότητα διοίκησης του Οθωμανού διοικητή⁶⁸.

γίνεται στο πλαίσιο άλλων νόμων, όπως π.χ. στον νόμο περί δημοτικών συμβουλίων. Βλ. *The Cyprus Gazette*, 15 Μαρτίου 1884, Stanley Fisher, *The statute laws of Cyprus 1878-1923 compiled in accordance with the provisions of the reprint of statute laws*, London 1923, σσ. 568-632. Το 1897 σε επιστολή παραίτησης των μελών του medjlis Πάφου, αναφέρονται τα ονόματα τεσσάρων Μουσουλμάνων περιλαμβανομένου και του τοπικού Καδή και τριών Χριστιανών περιλαμβανομένου και του Μητροπολίτη. «Εκ Πάφου», εφ. *Αλήθεια*, 29/11 Οκτωβρίου 1897.

⁶⁵ Το Παγκύπριο Υπόμνημα του 1879 υπέγραψαν ο Αρχιεπίσκοπος, οι Μητροπολίτες Κιτίου και Πάφου, ένας ιερέας και 51 λαϊκοί αντιπρόσωποι από διάφορες περιοχές. Σε αυτό περιλαμβάνονταν τα ονόματα λαϊκών οι οποίοι υπήρξαν δραστήρια μέλη της πολιτικής ζωής τα επόμενα χρόνια. Βλ. *Παγκύπριον υπόμνημα του 1879*, στο ΚΑΚ: SA01/10304/1882 και Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τομ. Β', σσ. 144-160 (ο Ζαννέτος χρησιμοποιεί τη δημοσίευσή του από την εφημερίδα *Νέον Κίτιον*). Το Νοέμβριο του 1881, οι Έλληνες ως αντίδραση για τη μη εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων τις οποίες ζήτησαν στο υπόμνημα του 1879, παραιτήθηκαν από τα συμβούλια Λευκωσίας και Λάρνακας, ενώ στη Λεμεσό αρνήθηκαν να προβούν σε εκλογή μελών του medjlis και του δημοτικού συμβουλίου. Βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τομ. Β', σσ. 282-286. Για το υπόμνημα του 1907 βλ. *The Cyprus Gazette*, 17 Οκτωβρίου 1907 και George Georghallides, «Churchill's 1907 visit to Cyprus. A political analysis», *E.K.E.E.*, τομ. III (1969-1970), σσ.192-199.

⁶⁶ Σύμφωνα με έκθεση του Αρμοστή του νησιού Robert Biddulph ημερομηνίας 7/19 Μαρτίου του 1881, το Μεγάλο Συμβούλιο κατά την άφιξη των Άγγλων στο νησί αποτελείτο από ένδεκα άτομα, έξι Μουσουλμάνους και πέντε Χριστιανούς. Τον διοικητή (mutasarrif), τον Καδή, το Μουφτή, τον Αρχιλογιστή (mihasebedji), τον υπεύθυνο για το τμήμα της αλληλογραφίας, τον επίτροπο του Evkaf και τον Αρχιεπίσκοπο τέσσερα αιρετά μέλη δύο μουσουλμάνους και δύο χριστιανούς. Βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β, σελ. 274. Michael N. Michael, «From the Ottoman Meclis-i Idäre to the british legislative Council, representative administration between the ottoman and the british perception of modernity» στο Michael, Anastasiades, Verdeil (εκδ), *Religious communities and modern statehood. The Ottoman and Post-Ottoman World at the age of nationalism and colonialism*, Βερολίνο 2015, σελ. 115.

⁶⁷ G. Hill, *A history*, ό.π., σελ. 208. M. Michael, «From the Ottoman, ό.π., σελ. 116.

⁶⁸ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τομ. Β', σελ. 274. Βλ. επίσης G. Hill, *A History*, ό.π., σσ. 207-208.

Επί Βρετανών, τα medjlis παρόλο που συνέχισαν να υφίστανται ως θεσμός, είχαν περιορισμένες αρμοδιότητες. Οι τομείς των δημοσίων έργων και της γεωργίας για τους οποίους ήταν υπεύθυνα τα συμβούλια αυτά, καθώς επίσης και του ελέγχου τον οποίο μπορούσαν να ασκήσουν στον τρόπο διοίκησης του νησιού, πέρασαν στα χέρια των Βρετανών αξιωματούχων και των νεοσύστατων συμβουλίων, του Εκτελεστικού και του Νομοθετικού.

Τα medjlis ήταν στο εξής αρμόδια για ζητήματα όπως ο υπολογισμός της αξίας των προϊόντων που δίνονταν υπό μορφή «δεκάτης» και η παροχή εξουσιοδοτήσεων για δήμευση περιουσιών σε περίπτωση αδυναμίας ή άρνησης πληρωμής των φόρων⁶⁹. Ο βρετανικός έλεγχος ολοκληρώθηκε με την αντικατάσταση ορισμένου αριθμού των μουσουλμανικών μελών με Βρετανούς αξιωματούχους. Στο κεντρικό medjlis οι θέσεις του Οθωμανού διοικητή, του Μουσουλμάνου θησαυροφύλακα και του γραμματέα της διοίκησης, αντικαταστάθηκαν από τρεις Βρετανούς αξιωματούχους, τον Αρμοστή, τον Αρχιλογιστή και τον Αρχιγραμματέα. Τα υπόλοιπα μέλη τα οποία συμμετείχαν ήταν ο Καδής, ο Μουφτής, ο Μουσουλμάνος επίτροπος του Evkaf, δύο Μουσουλμάνοι, ο Αρχιεπίσκοπος και δύο Χριστιανοί. Τα επαρχιακά συμβούλια συνίσταντο από τον Βρετανό επαρχιακό διοικητή ως πρόεδρο, τον διευθυντή του κτηματολογίου, τον μαλμουδέρη (ταμίας), τον μητροπολίτη, τον καδή, και τέσσερις πολίτες, δύο Χριστιανούς και δύο Μουσουλμάνους⁷⁰. Το 1899 ο Μουσουλμάνος μετριοπαθής βουλευτής Ahmet Dervish εξέφρασε την αντίθεσή του στη συμμετοχή αξιωματούχων του κράτους στα διάφορα συμβούλια υποστηρίζοντας ότι έπρεπε «Από καιρού να υπάρχει νόμος ο οποίος να απαγόρευε στους κρατικούς αξιωματούχους από το να κατέχουν θέσεις στα medjlis idare και άλλα αντιπροσωπευτικά σώματα»⁷¹.

Από τα σημαντικότερα γεγονότα στη λειτουργία των medjlis κατά την υπό μελέτη περίοδο (1878-1914) υπήρξε η παραίτηση των μουσουλμανικών και ελληνικών μελών του medjlis idare της Πάφου τον Οκτώβριο του 1897, παρά τη μεσολάβηση του Ελληνοτουρκικού πολέμου. Η παραίτηση των μελών έγινε ως ένδειξη αντίδρασης στην ενέργεια της

⁶⁹ S. Fisher, *The statute*, ό.π., σσ. 244-250, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 275. *The Cyprus Gazette*, 17 Μαρτίου 1893.

⁷⁰ Βλ. *Cyprus Blue Book*, 1887/1888, σσ. 94-95. Κατά τη διάρκεια του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος (1900-1910) η θέση Αρχιεπισκόπου στο Κεντρικό Medjlis έμενε κενή. Βλ. *Cyprus Blue Book* 1887/1888 μέχρι 1908/09. Εξαιτίας απουσίας σχετικού νόμου προς τον τρόπο εκλογής των medjlis, δεν διευκρινίζεται κατά πόσο υπήρχαν και αιρετά μέλη. Ο Αθανάσιος Σακελλάριος, στην έκδοση του συγγράμματός του, το 1890, *Τα Κυπριακά*, τόμ. Α', Λευκωσία 1991 [Αθήνα 1890], σελ. 597, υποστηρίζει ότι δεν υπήρχαν αιρετά μέλη, ωστόσο άρθρο της εφημερίδας «Αλήθεια» έκανε λόγο το 1881 σε εκλέκτορες στη Λάρνακα οι οποίοι αρνήθηκαν δύο φορές να ψηφίσουν για τη σύσταση του medjlis Λάρνακος καθώς, λόγω της πλειονοψηφίας των *Οθωμανών* τα πάντα γίνονταν «ως αυτοί ήθελον». Βλ. «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια* 14/26 Νοεμβρίου 1881.

⁷¹ TNA: CO69/12. *Συνεδρία* 9 Μαρτίου 1899, σελ. 119.

κυβέρνησης να τους στείλει δικαστικές κλήσεις για την άρνησή τους να υπογράψουν τα εντάλματα για τους φόρους του 1896⁷².

4. Τα δημοτικά συμβούλια (medjlis beledieh)

α) Σύσταση και λειτουργία μέχρι το 1906.

Ως προς τον θεσμό των δημοτικών συμβουλίων γνωστά επί Οθωμανών ως Medjlis Beledieh⁷³, οι Βρετανοί αν και δεν παρενέβησαν με τον διορισμό «επισήμων μονίμων μελών» σε αυτά, εντούτοις διασφάλισαν τον οικονομικό τους έλεγχο, με τον Αρμιοστή να έχει τον τελευταίο λόγο για την έγκριση του προϋπολογισμού του κάθε δημαρχείου. Οι Έλληνες σε υπόμνημά τους το 1879 αναφέρθηκαν σε παρέμβαση των Βρετανών αξιωματούχων στα της διοίκησης των δήμων και απαίτησαν όπως τα εισοδήματα των δημαρχείων να ξοδεύονται προς όφελος του δήμου και να είναι ανεξάρτητα από τους διοικητές. Παράλληλα εξέφρασαν παράπονα για «επιβολή» έργων «σχεδόν άχρηστων», χωρίς τη συγκατάθεση των δημοτικών συμβουλίων⁷⁴. Ο Γάλλος πρόξενος σε έκθεσή του τον Ιούλιο του 1882 ανέφερε ότι οι χριστιανοί μέσω των πολιτικών τους οργανώσεις αντιδρούσαν στη μεγάλη ανάμιξη της βρετανικής διοίκησης στις δημοτικές υποθέσεις ενώ για τους Μουσουλμάνους δήλωσε ότι «δεν είδαν με ευχαρίστηση να τους διαφεύγει η αριθμητική υπεροχή την οποία κατείχαν προηγουμένως στα δημοτικά συμβούλια»⁷⁵.

Στα καθήκοντα των δημοτικών συμβουλίων περιλαμβάνονταν η καθαριότητα, η ύδρευση, η διαχείριση των σφαγείων, των νοσοκομείων, η χορήγηση βοηθημάτων στα ελληνικά και τουρκικά σχολεία, σε Μουσουλμάνους και Χριστιανούς επαίτες, η βοήθεια σε

---

⁷² Βλ. «Εκ Πάφου. Δευτέρα σύσσωμος παραίτησις του εν Πάφω διοικητικού συμβουλίου (Ιταρέ)», εφ. *Σάλπιγξ*, 27 Σεπτεμβρίου 1897, «Κυβερνητικόν πραξικόπημα», εφ. *ΦτΚ*, 30/12 Οκτωβρίου 1897, «Η παραίτησις του Ιδαρέ κτήματος», εφ. *Αναγέννησις*, 2 Οκτωβρίου 1897, Εφ. *Ευαγόρας*, 7 Οκτωβρίου 1897. Ως μέλη του *Ιδαρέ* Πάφου υπέγραψαν ο Μητροπολίτης Πάφου, ο Καδής των μουσουλμάνων και οι Hafouz Ramadan, Sali Effendi, Osman Effendi, Χριστόδουλος Λοΐζου και Κ. Ι. Κακογιάννης. Βλ. «Εκ Πάφου», εφ. *Αλήθεια*, 29/11 Οκτωβρίου 1897. Περισσότερα για τη συγκεκριμένη παραίτηση βλ. στο κεφ. 8.

⁷³ ΚΑΚ: SA02/282, An ordinance «for defining the Administrative divisions of the Island of Cyprus», enacted by the High Commissioner of the Island of Cyprus, with the advise and consent of the Legislative Council, 1878. Επί Οθωμανών τα δημοτικά συμβούλια ήταν υπεύθυνα για τη διαχείριση των χρημάτων προς όφελος της πόλης. Η σύσταση των συγκεκριμένων συμβουλίων ανάγεται στα χρόνια των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων Tanzimat (1839-1856). Βλ. G. Hill, *A history*, ό.π., σελ. 211, H. Luke, *Cyprus*, ό.π., σελ. 217. Επίσης στο Παγκύπριο υπόμνημα του 1879, οι Έλληνες ζήτησαν αντικατάσταση του παλαιού οθωμανικού νόμου περί δημαρχείων με τον νέο οθωμανικό, ο οποίος βρισκόταν ήδη σε ισχύ σε μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία*, ό.π., τόμ. Β', σσ. 144-160. «Η των Αντιπροσώπων ημών έκθεσις», εφ. *Νέον Κίτιον*, 11/23 Δεκεμβρίου 1881.

⁷⁴ Για το υπόμνημα του 1879 βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία*, ό.π., τόμ. Β, σελ. 149.

⁷⁵ ΑΜΑΕ: CPC, Larnaca, τόμ. 3 (1879-1882), 31 Ιουλίου 1882, σελ. 417.

σπουδαστές⁷⁶. Το κάθε συμβούλιο είχε το δικαίωμα διαχείρισης των υποθέσεων του υπό την επίβλεψη του κράτους. Τα δημοτικά συμβούλια μπορούσαν με την έγκριση «εσωτερικών κανονισμών» από τον Αρμοστή, να προβούν σε συγκεκριμένες δαπάνες με σκοπό τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των πόλεων καθώς επίσης και καθορισμού διαφόρων ειδών φορολογίας όπως τα τέλη σφαγείων⁷⁷.

Κατά τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής διοίκησης, το δημαρχείο της Λευκωσίας αποτελείτο από ένα Μουσουλμάνο πρόεδρο που διοριζόταν από το διοικητή, και έξι αιρετά μέλη, τρεις Μουσουλμάνους και τρεις Χριστιανούς. Στις άλλες πόλεις υπήρχε η ίδια σύσταση με τη διαφορά ότι τα αιρετά μέλη ήταν τέσσερα, δύο Χριστιανοί και δύο Μουσουλμάνοι⁷⁸.

Κατά τη βρετανική διοίκηση, τα δημοτικά συμβούλια, σε αντίθεση με τα διοικητικά και τα υπόλοιπα συμβούλια, αποτελούσαν τα μόνα σώματα τα οποία αποτελούνταν αποκλειστικά από ιθαγενείς του νησιού και η σύστασή τους ήταν σύμφωνη με την αναλογία των δύο θρησκευμάτων του νησιού. Σύμφωνα με το νόμο περί δημοτικών συμβουλίων του 1882, κάθε δημοτικό συμβούλιο αποτελείτο από «χριστιανικά» και «μουσουλμανικά» μέλη, στις ίδιες αναλογίες με τους αριθμούς των ενήλικων ανδρών, χριστιανών και μουσουλμάνων, κατοίκων του δήμου. Το κάθε δημοτικό συμβούλιο έπρεπε να αποτελείται από όχι λιγότερα των 8 και όχι περισσότερα των 12 μελών. Οι αριθμοί των μουσουλμάνων και χριστιανών θα οριζόνταν κατά καιρούς από τον Αρμοστή⁷⁹. Ωστόσο από το 1885, κυρίως, και εξής, όταν η εκλογή δημοτικών συμβουλίων θεωρείτο «αντικανονική» επιβαλλόταν συνήθως τριμελής δημοτική επιτροπή αποτελούμενη συνήθως από ένα Βρετανό, ένα Έλληνα και ένα Μουσουλμάνο⁸⁰. Ακόμη υπήρχαν και περιπτώσεις όπως στο δημαρχείο Πόλεως

⁷⁶ Ενδεικτικά βλ. Αρχείο Δήμου Πάφου: Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πάφου, 1889-1914, Α. Σακελλάριος, *Κυπριακά, ό.π.*, σελ. 598.

⁷⁷ Για το νόμο περί δημαρχείων του 1882 και 1885 βλ. S. Fisher, *The statute, ό.π.*, σσ. 568-632.

⁷⁸ Α. Σακελλάριος, *Τα Κυπριακά, ό.π.*, σελ. 589, Γιώργος Διονυσίου, «Τα δημαρχεία στην Κύπρο επί τουρκοκρατίας και στις αρχές της Αγγλικής κατοχής», *Κυπριακός Λόγος*, αρ. 69-72 (Μάιος-Δεκέμβριος 1980), σσ. 303-311. Για την τοπική αυτοδιοίκηση επί Βρετανών βλ. Λουκής Λουκαΐδης, «Η τοπική αυτοδιοίκηση στην Κύπρο», στο *Κυπριακά 1878-1955*, Λευκωσία 1986, σσ. 63-76.

⁷⁹ *The Cyprus Gazette*, 17 Ιουνίου 1882.

⁸⁰ Ο διορισμός τριμελών επιτροπών εφαρμόστηκε κατά διαστήματα σε όλες σχεδόν τις πόλεις με εξαίρεση τη Λάρνακα. Μετά τη μεταρρύθμιση του νόμου περί δημοτικών συμβουλίων κατά το 1907 δεν παρατηρήθηκε ξανά διορισμός επιτροπών. Οι επιτροπές διορίζονταν μετά από απόφαση του Αρμοστή και αφού έκρινε ότι η εκλογή των εκλεγέντων συμβούλων ήταν αντικανονική, ή λόγω παραίτησης των μελών των συμβουλίων. Βλ. *The Cyprus Gazette*, 28 Μαρτίου 1885 (Supplement), *Cyprus Blue Books* 1887-1914, *The Cyprus Gazette*, 11 Δεκεμβρίου 1884, «Δημοτικά Λευκωσίας», εφ. *ΦτΚ*, 19/31 Μαρτίου 1892, «Τοπικά», εφ. *ΦτΚ*, 14/26 Ιουλίου 1895. ΚΑΚ: SA1/131/90 Διοικητής Πάφου προς Αρχιγραμματέα, Ιανουάριος 1890. Η Diana Markides, αποδίδει τον διορισμό επιτροπών στην «αδυναμία» των δημοτικών συμβουλίων να εξασφαλίσουν τα ποσά για να φέρουν εις πέρας διάφορες δημοτικές υπηρεσίες. D. Markides, *Sendall, ό.π.*, σελ. 106.

[Χρυσοχούς] όπου υπήρχαν δύο Μουσουλμάνοι και ένας Έλληνας⁸¹ και στα Άνω Λεύκαρα όπου η τριμελής επιτροπή αποτελείτο εξ' ολοκλήρου από Έλληνες⁸². Ενίοτε στις συγκεκριμένες επιτροπές οι Βρετανοί διόριζαν τα ίδια πρόσωπα, γεγονός το οποίο προκαλούσε αντιδράσεις ακόμη και των δύο κοινοτήτων για την ίδια περίπτωση. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Αχιλλέα Λιασίδη, προέδρου της δημοτικής επιτροπής Λευκωσίας για την περίοδο 1895-1907.

Ο συνεχής διορισμός του Αχιλλέα Λιασίδη στη δημοτική επιτροπή Λευκωσίας, προκάλεσε τις αντιδράσεις μερίδας της ελληνορθόδοξης κοινότητας⁸³. Η εφημερίδα «Κυπριακός Φύλαξ» με συντάκτη τον ριζοσπάστη Νικόλαο Καταλάνο, κατηγορήσε τον Λιασίδη ως «τουρκόφιλο», αναφέροντας ότι φοβούμενος την «δικαίαν αξίωσιν της μουσουλμανικής μερίδος» να διεκδικήσει από την κυβέρνηση και Μουσουλμάνο δήμαρχο κατά ίσα χρονικά διαστήματα με τον Έλληνα, ο Λιασίδης ηναγκάσθη να «προσλιπαρή μεν τους Μωαμεθανούς προκρίτους, να εκτελή δε πάσαν απαίτησιν αυτών» και να διορίσει στη δημοτική υπηρεσία μωαμεθανούς τους οποίους το άρθρο χαρακτηρίζει σκνηρούς, άεργους και άπορους⁸⁴. Ωστόσο και Μουσουλμάνοι ενοχλούνταν για το ζήτημα και συγκεκριμένα ο υποστηρικτής, εκείνη την εποχή, του Καταλάνου, Dervish Pasha, ο οποίος κατά το 1902 διαμαρτυρήθηκε για τον διορισμό του Λιασίδη ως προέδρου της δημοτικής επιτροπής καθώς είχε εχθρούς και από τα «δύο τμήματα της κοινότητας» κατηγορώντας τον ότι δεν ήταν καλός διαχειριστής. Ο Dervish τάχθηκε υπέρ της εκλογής και όχι διορισμού των δημοτικών συμβουλίων⁸⁵.

Έλληνες και Μουσουλμάνοι αν και είχαν ξεχωριστούς εκλογικούς καταλόγους, μπορούσαν μέχρι και το 1889 να ψηφίζουν για το σύνολο των θέσεων του δημοτικού συμβουλίου, έχοντας τη δυνατότητα να ψηφίζουν και υποψήφιους της άλλης κοινότητας. Το συγκεκριμένο καθεστώς άλλαξε μετά την ψήφιση από Βρετανούς και Μουσουλμάνους της τροποποιητικής πρότασης του βουλευτή Rashid Effendi, σύμφωνα με την οποία

⁸¹ Βλ. Cyprus Blue Books, 1888/89-1901/1902. Στη συνέχεια η διορισμένη επιτροπή έγινε τετραμελής με δύο Μουσουλμάνους και δύο Έλληνες.

⁸² Βλ. Cyprus Blue Books, 1891/1892-1905/1906.

⁸³ Ο Αχιλλέας Λιασίδης υπήρξε συντηρητικός, υποστηρικτής κατά το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα του Μητροπολίτη Κυρηναίας και εκδότης της εφημερίδας «Πατρίς». Διετέλεσε επίσης, εκτός από δήμαρχος Λευκωσίας και βουλευτής της περιφέρειας Λευκωσίας-Κερύνειας την περίοδο 1886-1901 και 1911-1916. Αναφέρεται μεταξύ των στενών συνεργατών του Αρμοστή Sendall. Βλ. Αριστείδης Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία 2005, σσ. 221-222, D. Markides, *Sendall, ό.π.*, σελ. 105. Ο μισθός τον οποίο λάμβανε ως δήμαρχος κατά το 1898 ανερχόταν στις 120 λίρες ετησίως, λίγο χαμηλότερος από τον μισθό του διευθυντή του Παγκυπρίου Γυμνασίου (150 λίρες) και ίσος με τους μισθούς που λάμβανε ένας δάσκαλος σε χωριό για πέντε χρόνια. Βλ. Αρχείο Δήμου Λευκωσίας: Βιβλίο Πρακτικών 3 (12/1/1897-30/3/1908), σελ. 16.

⁸⁴ «Μακράν οι κοινωνικοί ταραξίαι. Ζήτω η διαλλαγή και η ομόνοια», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ* (παράρτημα), 9 Μαρτίου 1911.

⁸⁵ Βλ. TNA: CO 69/16. *Συνεδρία* 20 Μαΐου 1902.

Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί έπρεπε να ψηφίζουν μόνο τους υποψηφίους της αντίστοιχης κοινότητάς τους⁸⁶. Το 1900 ο Ονούφριος Ιασονίδης δεν δίστασε να προτείνει εντός του Νομοθετικού την εκ περιτροπής προεδρία Ελλήνων και Μουσουλμάνων για τη δημοτική επιτροπή Λευκωσίας. Συγκεκριμένα υποστήριξε ότι στη Λευκωσία ο πρόεδρος της δημοτικής επιτροπής έπρεπε να είναι εκ περιτροπής κάθε χρόνο *Μουσουλμάνος με Χριστιανό*. Στη συγκεκριμένη πρόταση συμφώνησε και ο Hadji Hafouz ο οποίος αναφέρθηκε σε *συμφωνία* «ορισμένα χρόνια προηγουμένως», σύμφωνα με την οποία ο πρόεδρος της δημοτικής επιτροπής Λευκωσίας θα ήταν εναλλάξ Χριστιανός και Μουσουλμάνος και ότι αντί αυτού παρατηρήθηκε ο διορισμός ως προέδρου πάντοτε *χριστιανού*. Υποστήριξε την τροποποίηση του νόμου περί δημοτικών συμβουλίων του 1882 και έκανε λόγο για τάση της κυβέρνησης να συγκεντρώσει όλη την εξουσία⁸⁷.

Παρόλο που οι Μουσουλμάνοι έχασαν τη μικρή υπεροχή την οποία είχαν στα δημοτικά συμβούλια επί οθωμανικής διοίκησης, το γεγονός αυτό δεν εμπόδισε τα νεοεκλεγέντα μέλη των νέων δημοτικών συμβουλίων να συνεργαστούν σε ζητήματα τα οποία αφορούσαν την πόλη και σε ορισμένες περιπτώσεις να αναπτύξουν μια ιδιαίτερη συνεργασία με τα ελληνικά μέλη τα οποία, όπως και οι Μουσουλμάνοι, ήταν διαιρεμένοι σε παρατάξεις. Μέχρι την τροποποίηση του νόμου περί δημοτικών συμβουλίων το 1907, Έλληνες και Μουσουλμάνοι, κυρίως σε Λεμεσό και Λάρνακα, είχαν αναπτύξει μιας μορφής συνεργασία ως προς τον καθορισμό κοινά αποδεκτού προέδρου και αντιπροέδρου. Μουσουλμάνος αντιπρόεδρος υπήρξε στη Λεμεσό την περίοδο 1890-1895 και στη Λάρνακα, όπου η σύσταση ήταν η ίδια με τη Λεμεσό (8 Έλληνες και 3 Μουσουλμάνοι), Μουσουλμάνος αντιπρόεδρος εκλεγόταν από το 1889 μέχρι το 1907 ο Yusuf Ziai και πρόεδρος ο Νικόλαος Ρώσσος⁸⁸.

Σε αντίθεση με το Νομοθετικό, οι συνεδρίες των δημοτικών συμβουλίων δεν χαρακτηρίζονταν από την ίδια καχυποψία η οποία χαρακτήριζε από τα τέλη της δεκαετίας

---

⁸⁶ Ο Μουσουλμάνος βουλευτής παρουσίασε ως αιτία της τροποποίησής του το γεγονός ότι λίγοι Μουσουλμάνοι προσέρχονταν στις κάλπες και ότι με τον τρόπο αυτό χάνονταν οι μουσουλμανικές ψήφοι. Οι Έλληνες βουλευτές διαφώνησαν με την τροποποιητική πρόταση υποστηρίζοντας ότι θα μείωνε αντί να αύξανε την επιρροή των Μουσουλμάνων. ΤΝΑ: CO 69/4. *Συνεδρία* 2-3 Απριλίου 1889. Στις εκλογές του 1888 στη Λευκωσία κατηγορήθηκε ο Λιασίδης ότι «απέδειξε» τον Οθωμανό τον οποίο η ενορία Φανερωμένης έπρεπε να ψηφίσει. Βλ. «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 23/4 Αυγούστου 1888. Οι διαφωνίες εντός του Νομοθετικού, ως προς την τροποποίηση του τρόπου εκλογής χαρακτηρίστηκαν από εφημερίδα της Λευκωσίας ως «σπέρματα διχόνοιας» τα οποία «εσπάρησαν» μεταξύ χριστιανικών και οθωμανικών μελών. Βλ. «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 25/6 Απριλίου 1889.

⁸⁷ ΤΝΑ: CO69/13. *Συνεδρία* 22 Μαρτίου 1900. Ο Ονούφριος Ιασονίδης κατά τον εορτασμό της επετείου ανάρρησης στο θρόνο του Σουλτάνου τον Αύγουστο του 1897, λίγους μήνες μετά τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο, δεν δίστασε να φωταγωγήσει μαζί με άλλους πρόκριτους Οθωμανούς και την δική του οικία. Βλ. «Εορτή Οθωμανών», εφ. *Σάλπιγξ*, 23 Αυγούστου 1897.

⁸⁸ Βλ. Ιστορικό Αρχείο Λάρνακας: Πρακτικά 12/3/1890-11/8/1904, *Cyprus Blue Book*, 1887-1915.

του 1890 τις συζητήσεις Ελλήνων και Μουσουλμάνων εντός του Νομοθετικού. Το γεγονός αυτό μπορεί να αποδοθεί στη σημασία την οποία είχε το Νομοθετικό ως αντιπροσωπευτικό σώμα των κοινοτήτων και στις νομοθετικές του αρμοδιότητες οι οποίες μπορούσαν να επηρεάσουν την κάθε κοινότητα. Ποσά τα οποία δίνονταν ως βοήθεια για τα ελληνικά και μουσουλμανικά σχολεία της κάθε πόλης, εγκρίνονταν χωρίς συζητήσεις τόσο από Έλληνες όσο και από Μουσουλμάνους, όπως και τα ποσά τα οποία δίνονταν ως βοήθεια σε άπορους Χριστιανούς και Μουσουλμάνους κατά τις εορτές των Χριστουγέννων και του Πάσχα για τους πρώτους, και του Μπαϊραμιού για τους δεύτερους.

Ο εθνικός διαχωρισμός άρχισε να επηρεάζει τις συζητήσεις στο πλαίσιο των δημοτικών συμβουλίων μετά την τροποποίηση του νόμου περί δημοτικών συμβουλίων το 1907 και ιδιαίτερα μετά την επίλυση του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος το 1910. Στη Λευκωσία το 1911 αποφασίστηκε με πλειοψηφία έξι Ελλήνων έναντι ενός Μουσουλμάνου, όπως στο εξής οι διοριζόμενοι δημοτικοί υπάλληλοι να είναι *χριστιανοί* ώστε ο αριθμός των *οθωμανών υπαλλήλων* να μην υπερβαίνει τον μιστό και τον αριθμό των χριστιανών υπαλλήλων⁸⁹. Ένα χρόνο αργότερα, τα μουσουλμανικά μέλη του συμβουλίου αντέδρασαν έντονα στην απόφαση για αλλαγή των ονομάτων των οδών της Λευκωσίας από τριμελή επιτροπή η οποία αποτελείτο μόνο από Έλληνες. Στη Λεμεσό, από το 1908 και μετά, παρατηρήθηκε αύξηση των εισφορών οι οποίες δίνονταν σε Κύπριες Ελληνίδες οι οποίες σπούδαζαν στην Αθήνα (στο Αρσάκειο), χωρίς ωστόσο να σημειωθεί στα Πρακτικά οποιαδήποτε ένταση από τα δύο μουσουλμανικά μέλη⁹⁰.

β) Η τροποποίηση του νόμου περί δημοτικών συμβουλίων (1907).

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η αντίδραση από πλευράς Μουσουλμάνων βουλευτών όσον αφορά την αναλογική σύσταση των δημοτικών συμβουλίων, προέκυψε αρκετά χρόνια αργότερα, κατά την τροποποίηση του νόμου περί δημοτικών συμβουλίων το 1907⁹¹ κάνοντας λόγο για προστασία των δικαιωμάτων τους ως μειονότητας και ζητώντας εκ περιτροπής προεδρία ανάλογης διάρκειας με τον αριθμό των δημοτικών τους συμβούλων⁹².

⁸⁹ Αρχείο Δήμου Λευκωσίας, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Λευκωσίας, Βιβλίο 4 (1908-1914). *Συνεδρία* 24 Ιουλίου 1911, σελ. 88.

⁹⁰ Αρχείο Δήμου Λεμεσού: Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Λεμεσού, Βιβλίο 6 (1903-1911). *Συνεδρία* 11 Μαρτίου 1909, 17 Μαΐου 1910 και Βιβλίο 7 (1911-1919). *Συνεδρία* 15 Αυγούστου 1911.

⁹¹ *The Cyprus Gazette*, 14 Ιουνίου 1907. Βλ. επίσης S. Fisher, *The statute*, ό.π., σελ. 626.

⁹² TNA: CO 69/21. *Συνεδρία* 25 Μαΐου 1907. Κατά το 1885 η σύσταση του δημοτικού συμβουλίου της Λάρνακας και Λεμεσού ήταν τρεις «Χριστιανοί» - δύο «Μωαμεθανοί» και τέσσερις «Χριστιανοί» - δύο «Μωαμεθανοί» αντίστοιχα, τις επόμενες χρονιές μέχρι το 1907 οι αριθμοί τους κυμαίνονταν σε οκτώ Έλληνες

Η τροποποίηση του νόμου σχετιζόταν με το πότε ένα συμβούλιο εθεωρείτο νόμιμο να συνεδριάζει. Σύμφωνα με τον νόμο του 1885, ένα δημοτικό συμβούλιο εθεωρείτο νόμιμο εφόσον παρόντα ήσαν τουλάχιστον τα 2/3 του συνόλου των συμβούλων, ενώ σύμφωνα με την τροποποίηση του 1907 ένα συμβούλιο εθεωρείτο νόμιμο εφόσον παρευρισκόταν το 1/3 των συμβούλων. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη μείωση των Μουσουλμάνων συμβούλων, παρείχε μεγαλύτερη ανεξαρτησία στους Έλληνες να ενεργούν, ακόμη και αν δεν ήταν παρόντα όλα τα ελληνικά μέλη. Το 1907 οι Μουσουλμάνοι δεν αποτελούσαν ούτε το 1/3 στα συμβούλια Λάρνακας, Αμμοχώστου και Λεμεσού.

Τα μουσουλμανικά μέλη του Ν.Σ, αποτάθηκαν και στον υπουργό Αποικιών ζητώντας από το Βασιλιά της Αγγλίας να μην εγκρίνει τον τροποποιημένο νόμο του 1907. Έκαναν λόγο για ανάγκη «υπεράσπισης των δικαιωμάτων τους», καθώς ο πληθυσμός του νησιού αποτελείται από δύο κύρια «στοιχεία», με αισθήματα αντίθετα το ένα προς το άλλο⁹³. Ο Αρμοστής σε επιστολή του στον υπουργό Αποικιών, δήλωσε ότι δεν υπήρξε σοβαρός λόγος εκ μέρους των Μουσουλμάνων ως προς το συγκεκριμένο αίτημα και ότι δεν υπήρχε κάποιο παράδειγμα που να έδειχνε ότι οι μουσουλμανικές μειονότητες των συμβουλίων είχαν υποστεί ζημιά στα χέρια των χριστιανών συναδέλφων τους⁹⁴. Τα βρετανικά μέλη τα οποία, σε άλλες περιπτώσεις επικαλούνταν την προστασία της μειονότητας, διαφώνησαν με το αίτημα των Μουσουλμάνων για τη μη έγκριση της τροποποίησης και την καταψήφισαν μαζί με τους Έλληνες στο Νομοθετικό Συμβούλιο⁹⁵.

Το 1908 οι Μουσουλμάνοι της Αμμοχώστου προσπάθησαν για τη δημιουργία ξεχωριστού δημοτικού συμβουλίου για την εντός των τειχών πόλη, στην οποία δεν ζούσαν Έλληνες. Στο υφιστάμενο δημοτικό συμβούλιο Αμμοχώστου, επειδή περιλαμβάνονταν περιοχές, όπως το

και τρεις Μουσουλμάνους, ενώ στην Αμμόχωστο και τη Λεμεσό συνήθως υπήρχαν διορισμένες επιτροπές. Το 1907 και μετά οι αριθμοί των Ελλήνων συμβούλων σε Λεμεσό, Λάρνακα και Αμμόχωστο ήταν επτά και των Μουσουλμάνων δύο. Βλ. *The Cyprus Gazette*, 21 Μαρτίου 1885, 28 Μαρτίου 1885 (supplement), *Cyprus Blue Book* 1898/1899, 1907/1908, 1909/1910, σσ. 67,71, 77.

⁹³Βλ. TNA:CO67/148, Mehmed Shefket, Mustapha Hami Nazim, Mehmed Ziai προς Earl of Elgin, 27 Απριλίου 1907, συνημμένο στο King Harman προς Earl of Elgin, Λευκωσία 24 Μαΐου 1907, σσ. 309-310.

⁹⁴ TNA:CO67/148, Αρμοστής προς Earl of Elgin, Λευκωσία 24 Μαΐου 1907. Για τη συζήτηση εντός του Νομοθετικού βλ. TNA: CO 69/21. *Συνεδρία* 25 Μαΐου 1907.

⁹⁵ Ο Αρχιγραμματέας, σε αντίθεση με άλλα αιτήματα από πλευράς Ελλήνων, αναγνώρισε στη συγκεκριμένη περίπτωση τα δικαιώματα της πλειονότητας του νησιού. Συγκεκριμένα δήλωσε ότι τα δημοτικά συμβούλια αποτελούσαν σώματα που ασχολούνταν με τη διεκπεραίωση εργασιών και ότι ήταν αποδεκτό ότι τέτοιες εργασίες έπρεπε να διεκπεραιώνονταν από την πλειοψηφία, προσθέτοντας ότι ήταν δύσκολο για τον ίδιο να αντιληφθεί πώς ο διαχειριστής ενός τέτοιου σώματος μπορούσε να ήταν οποιοδήποτε άτομο το οποίο δεν θα απολάμβανε την εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας. Βλ. TNA: CO 69/21. *Συνεδρία* 25 Μαΐου 1907, σσ. 549-552.

Βαρώσι, με ελληνική πλειονότητα, οι Μουσουλμάνοι είχαν μόνο δύο από τις εννιά θέσεις, και θεωρούσαν ότι με τον τρόπο αυτό παραβλέπονταν δικά τους αιτήματα⁹⁶.

Σε συγκεκριμένες περιπτώσεις η συνεργασία Ελλήνων και Μουσουλμάνων επηρεαζόταν και από τις αντίπαλες παρατάξεις στις οποίες ήταν διαιρεμένες οι κοινότητες. Χαρακτηριστική η περίπτωση των δημοτικών συμβουλίων Λεμεσού και Πάφου, όπου παρατηρήθηκε συνασπισμός Ελλήνων και Μουσουλμάνων συμβούλων για την εκλογή Έλληνα προέδρου και Μουσουλμάνου αντιπροέδρου. Στη Λεμεσό, τη διαίρεση μεταξύ Κιτιακών και Κυρηναικών δημοτικών συμβούλων ακολούθησαν και οι δύο Μουσουλμάνοι δημοτικοί σύμβουλοι, με τον Mahmoud Shefket Effendi να υποστηρίζει από τη μια το συνδυασμό του Χριστόδουλου Σώζου και από την άλλη ο Raif Ahmed Ousta τον αντίθετο συνδυασμό. Αποτέλεσμα ήταν η εκλογή του Χριστόδουλου Σώζου ως προέδρου με πέντε ψήφους υπέρ και τέσσερις κατά και ως αντιπροέδρου του Mahmoud Shefket Effendi⁹⁷. Οι Μουσουλμάνοι σύμβουλοι οι οποίοι υποστήριξαν τον Σώζο διαπνέονταν προφανώς από νεοτουρκικές τάσεις, όπως αποδεικνύεται από την ομόφωνη απόφαση του δημοτικού συμβουλίου κατά το 1908 να δώσει σε οδούς της πόλης ονόματα τα οποία σχετίζονταν με τις αρχές του κινήματος των Νεοτούρκων, όπως «οδός Συντάγματος», «οδός Ελευθερίας», «οδός Ισότητας», «οδός Δικαιοσύνης» και «οδός Μιδάατ»⁹⁸.

Στην Πάφο το 1911, ακόμη και μετά την επίλυση του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος, η διαίρεση σε παρατάξεις ήταν τόσο έντονη, ώστε παρά την πλειοψηφία της παράταξης του Όμηρου Δημητριάδη, η αντίπαλη παράταξη του Νεόφυτου Νικολαΐδη, κατάφερε με τη σύμπραξη ορισμένων Μουσουλμάνων δημοτικών συμβούλων να εκλέξει τον αρχηγό της πρόεδρο του Συμβουλίου και τον Salih Sami Ibrahim Chaoush αντιπρόεδρο⁹⁹.

Στη Λευκωσία η διαίρεση κατά το 1908 μεταξύ των Ελλήνων υπήρξε τόσο έντονη ώστε οι εκλεγμένοι έξι Έλληνες δημοτικοί σύμβουλοι (τρεις Κιτιακοί και τρεις Κυρηναικοί) να μην καταφέρουν να εκλέξουν κοινά αποδεκτό Έλληνα πρόεδρο και αντιπρόεδρο του συμβουλίου. Αποτέλεσμα της διαίρεσης υπήρξε η εκλογή, από τους συμπράττοντες πέντε

⁹⁶ A. Nevzat, *Nationalism*, ό.π., σελ.165. Τα Βαρώσια (Πάνω Βαρώσια και Κάτω Βαρώσια) είχαν κατά το 1911, 3,835 Χριστιανούς και 16 Μουσουλμάνους. Η Αμμόχωστος είχε 162 Χριστιανούς και 1061 Μουσουλμάνους.

⁹⁷ Βλ. «Διάφορα. Χριστόδουλος Σώζος δήμαρχος Λεμεσού», εφ. *Σάλπιγξ*, 14 Μαρτίου 1908, *Cyprus Blue Book* 1907/08, σελ. 71, *Cyprus Blue Book* 1908/1909, σελ. 75.

⁹⁸ Βλ. Αρχείο Δήμου Λεμεσού: *Πρακτικά Δήμου Λεμεσού Βιβλίο 6 (1903-1911)*, Συνεδρία 22 Οκτωβρίου 1908.

⁹⁹ Βλ. *Cyprus Blue Book* 1910/11, σελ. 79. «Εβδομ. Ηχώ. Προς τους δημότας Κτήματος και Πάφου», εφ. *Σάλπιγξ*, 7 Απριλίου 1911. Ο Hafouz Ramadan, ένας εκ των τεσσάρων Μουσουλμάνων δημοτικών συμβούλων της Πάφου υποστήριξε τους αντιπάλους του Ν. Νικολαΐδη, Όμηρο Δημητριάδη, Σάββα Αγρότη και Μενέλαο Κακογιάννη. Βλ. Δήμος Πάφου *Πρακτικά Δήμου Πάφου, 9.1.1906- 20.9.1920, Συνεδρία* 10 Ιουνίου 1911.

Μουσουλμάνους δημοτικούς συμβούλους, Μουσουλμάνου προέδρου και αντιπροέδρου¹⁰⁰. Η εκλογή αυτή χαρακτηρίστηκε από τον κυπριακό τύπο ως «αξιοθρήνητη ήττα του κυπριακού πατριωτισμού», «καταισχύνη», «φρικαλέο σφάλμα» και «στίγμα ανεξίτηλον»¹⁰¹.

Το 1912, εν μέσω τεταμένης ατμόσφαιρας στις σχέσεις Ελλήνων και Μουσουλμάνων, μετά την παραίτηση των Ελλήνων βουλευτών και λίγο πριν την έκρηξη των συγκρούσεων του Μαΐου, οι Μουσουλμάνοι βουλευτές, μόνοι ιθαγενείς πλέον εντός του Νομοθετικού, διαμαρτυρήθηκαν ξανά μεταξύ άλλων για το νόμο περί Δημαρχείων του 1907 και την καταπάτηση πολλών αξιώσεων τους λόγω του αριθμού τους. Ως παράδειγμα ανέφεραν την αλλαγή ονοματοθεσίας των δρόμων στη Λεμεσό, γεγονός το οποίο επηρέασε σύμφωνα με τους ίδιους σημαντικά τα «αισθήματα των Μουσουλμάνων»¹⁰². Παράλληλα ζήτησαν όπως υπάρξει τροποποιητικός νόμος με σκοπό την ισορροπία ανάμεσα στα δύο «στοιχεία». Όταν την ίδια χρονιά, οι Μουσουλμάνοι δημοτικοί σύμβουλοι της Λευκωσίας αντέδρασαν δυναμικότερα στο ζήτημα της ονοματοθεσίας των οδών της πόλης, αρνούμενοι να συμφωνήσουν στην αλλαγή, καθώς δεν είχε ληφθεί η άποψή τους¹⁰³, ο ελληνικός Τύπος έκανε λόγο για «νεοτουρκίζοντες μωαμεθανούς», «νεοτουρκικό σωβινισμό» και νέα πολιτική μέθοδο, τη «μέθοδο της αρνήσεως και της διαμαρτυρίας»¹⁰⁴. Ο Αρχιγραμματέας σχολιάζοντας τα παράπονα των Μουσουλμάνων για παράβλεψη πολλών αξιώσεών τους λόγω του αριθμού τους, δήλωσε ότι το «ζήτημα των μειονοτήτων» ήταν ανέκαθεν δύσκολο για να τύχει ικανοποιητικής διαχείρισης¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Βλ. «Δημαρχείον Λευκωσίας», εφ. *ΦτΚ*, 29/11 Απριλίου 1908, 5/18 Απριλίου 1908. Ο πρόεδρος και ο αντιπρόεδρος προέρχονταν από το συνδυασμό του İrfan Bey, υπαλλήλου του Evkaf, βλ. «Τα δημοτικά», εφ. *ΦτΚ*, 8/21 Μαρτίου 1908.

¹⁰¹ Βλ. «Κυπριακή ήττα», εφ. *Σάλπιγξ*, 21 Μαρτίου 1908, «Γεγονότα και σχόλια», εφ. *Ελευθερία*, 22/4 Απριλίου 1908, «Στίγμα ανεξίτηλον», εφ. *Πατρίς*, 10/23 Απριλίου 1908.

¹⁰² Βλ. ΤΝΑ: CO 69/28. *Συνεδρία* 17 Απριλίου 1912, σσ. 40-44.

¹⁰³ Μπροστά στην άρνηση των Μουσουλμάνων οι Έλληνες δημοτικοί σύμβουλοι αποφάσισαν το διορισμό τριμελούς επιτροπής για την ονοματοθεσία των οδών αποτελούμενη μόνο από Έλληνες. Στη συνέχεια, μετά από εισήγηση του Αρχιγραμματέα, έγινε δεκτή και η προσθήκη δύο Μουσουλμάνων συμβούλων. Βλ. Αρχείο Δήμου Λευκωσίας: *Βιβλίο Πρακτικών 4 (1908-1914)*, *Συνεδρία* 11 και 25 Μαρτίου 1912. Μετά τις συγκεκριμένες συνεδρίες δεν αναφέρθηκε οποιαδήποτε αλλαγή στην ονοματοθεσία των οδών.

¹⁰⁴ «Η ονοματοθεσία των οδών της πόλεως. Διαβήματα των Οθωμανών», εφ. *Ελευθερία*, 3/16 Μαρτίου 1912, «Οι Τούρκοι και τα ονόματα των οδών», εφ. *Ελευθερία*, 10/23 Μαρτίου 1912, «Μικρά χρονικά», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 3 Μαρτίου 1912, «Νεοτουρκικόν αεροκοπάνισμα», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 10 Μαρτίου 1912, «Ονομασία οδών της πόλεως», εφ. *Πατρίς*, 1/14 Μαρτίου 1912.

¹⁰⁵ Ο βουλευτής Πάφου, Mehmed Ziai, εξέφρασε με τη σειρά του παράπονα και για την περιήληψη χωριών εντός των δημοτικών ορίων της Πόλεως [Χρυσοχούς], τη στιγμή που πιο κοντινά μουσουλμανικά χωριά δεν περιλήφθηκαν. Ο Αρχιγραμματέας παραδέχθηκε ότι η διαρρύθμιση ήταν μη λογική και αντικανονική, αλλά ότι «δυστυχώς», ήταν πολύ δύσκολο να ρυθμιστεί. Βλ. ΤΝΑ: CO 69/28. *Συνεδρία* 17 Απριλίου 1912, σσ. 41-42.

Συμπεράσματα

Οι Βρετανοί, αν και παρουσίασαν τη διοίκησή τους ως προσωρινή, εντούτοις κατά τα πρώτα πέντε χρόνια παρουσίας τους, προχώρησαν μονομερώς σε αλλαγές σε υφιστάμενους θεσμούς των κοινοτήτων, καταφέροντας να έχουν όσο το δυνατό μεγαλύτερο έλεγχο σε αυτές, εμποδίζοντας παράλληλα τη συνέχιση προηγούμενων πρακτικών. Οι μεταρρυθμίσεις επηρέασαν τη διαμόρφωση των εκατέρωθεν σχέσεων. Οι διοικητικές αλλαγές διευκόλυναν το βρετανικό έλεγχο και παρεμβατισμό σε όλους σχεδόν τους τομείς, εμπόδισαν την αυτονόμηση του Ενκaf και κατ' επέκταση της μουσουλμανικής κοινότητας και ακρωτηρίασαν σημαντικές αρμοδιότητες από τα διοικητικά συμβούλια, περιλαμβανομένου του ελέγχου της τοπικής διοίκησης με το να απευθύνονται απευθείας στην Πύλη. Στην ελληνορθόδοξη κοινότητα, η Βρετανία σταμάτησε να αναγνωρίζει τον πολιτικό ρόλο του Αρχιεπισκόπου, προς όφελος των κοσμικών ηγετών, ανοίγοντας το δρόμο, στο πλαίσιο μιας «σύγχρονης» μορφής διακυβέρνησης, για ανάδειξη νέων πολιτευτών, κυρίως ιατρών, δικηγόρων και εμπόρων, οικοδομώντας παράλληλα τις πολιτικές σχέσεις με τους νέους αντιπροσώπους του λαού.

Ως προς τα δημοτικά συμβούλια, αν και ο νόμος δεν προνοούσε συμμετοχή Βρετανών, εντούτοις, η διοίκηση προχωρούσε ευκαιριακά, μέχρι το 1907, σε διορισμό τριμελών επιτροπών σε συγκεκριμένες πόλεις, ενώ με την τροποποίηση του νόμου το 1907, ουσιαστικά διευκόλυνε την επικράτηση των Ελλήνων σε αυτά, προκαλώντας τη δυσφορία των Μουσουλμάνων και δημιουργώντας νέες ισορροπίες στις σχέσεις συνεργασίας Ελλήνων και Μουσουλμάνων.

Κεφάλαιο 3. Η παραχώρηση «φιλελευθέρου πολιτεύματος»

«Και η μεν επαγωγός ιδέα της εκχωρήσεως διεψεύσθη, ως γινώσκομεν, κατηγορηματικώς και επισήμως, ηγγέλλετο όμως δημοσία, ότι επέκειντο αι μεταρρυθμίσεις επί το φιλελευθέρωτερον»¹⁰⁶

Η άνοδος στην εξουσία, τον Απρίλιο του 1880, του αρχηγού του Κόμματος των Φιλελευθέρων William Gladstone¹⁰⁷ ενίσχυσε την πεποίθηση ότι η *φιλελεύθερη* Αγγλία θα εκπλήρωνε τον ενωτικό πόθο των Ελλήνων της Κύπρου την κατάλληλη στιγμή. Η ανακοίνωση του Gladstone ότι δεν μπορούσε να θεωρήσει τη Συνθήκη του 1878 ως «μη υπάρχουσα» και η απάντησή του στα ενωτικά αιτήματα συλλόγων από μεγάλες κυπριακές πόλεις, σύμφωνα με την οποία δεν μπορούσαν να συζητηθούν προτάσεις οι οποίες παραβίαζαν τη Συνθήκη, είχε ως αποτέλεσμα το ενδιαφέρον των Ελλήνων της Κύπρου να στραφεί κυρίως στη πραγματοποίηση των εξαγγελιών του νέου Πρωθυπουργού για παραχώρηση «φιλελευθέρου πολιτεύματος»¹⁰⁸. Σημείο αντιλεγόμενο μεταξύ των Ελλήνων και των Μουσουλμάνων του νησιού, υπήρξε η διεκδίκηση των πρώτων για την αναλογική σύσταση του Νομοθετικού Συμβουλίου.

Το Νομοθετικό Συμβούλιο (στο εξής Ν.Σ.) σε αντίθεση με τους υφιστάμενους οθωμανικούς θεσμούς αποτέλεσε τον πιο αναγνωρισμένο πολιτικό θεσμό της νέας διοίκησης, ο οποίος βασιζόταν στη λαϊκή εκπροσώπηση, χωρίς τη μόνιμη παρουσία θρησκευτικών ηγετών. Παράλληλα υπήρξε τόπος έκφρασης απόψεων, παραπόνων και προβολής αξιώσεων προς τη βρετανική διοίκηση, με αποτέλεσμα να αποτελέσει χώρο άσκησης πολιτικής. Τα κύρια ερωτήματα τα οποία τίθενται αφορούν τα αιτήματα των δύο κοινοτήτων. Ως προς την ένωση και την αναλογική σύσταση του Ν.Σ., ποιο από τα δύο δημιούργησε μεγαλύτερη αντίδραση από πλευράς Μουσουλμάνων προεστώτων; Πώς αντιμετώπισαν οι δύο κοινότητες τη νέα σύσταση του Νομοθετικού; Κατά πόσο επαληθεύτηκαν οι φόβοι των Μουσουλμάνων για

¹⁰⁶ Φίλιος Ζαννέτος, *Ιστορία της Νήσου Κύπρου από την αγγλική κατοχή μέχρι το 1911*, τόμ. Β', Λευκωσία 1997 [Λάρνακα 1911], σελ. 278.

¹⁰⁷ Ο Gladstone είχε συνδέσει το όνομά του με την παραχώρηση των Επτανήσων στην Ελλάδα. Κατά την περίοδο που το κόμμα του ήταν στην αντιπολίτευση τάχθηκε κατά της Σύμβασης του 1878, ενώ χαρακτηριζόταν και ως πολέμιος των Τούρκων. Το 1876 εξέδωσε το βιβλίο με τίτλο «The Bulgarian horrors» το οποίο είχε συντελέσει στο να στραφεί η αγγλική δημόσια γνώμη κατά των *Τούρκων*. Ωστόσο η άνοδός του στην εξουσία δεν προκάλεσε σημαντικές αλλαγές στην πολιτική της Βρετανίας απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ αναφορικά με την Κύπρο παρά το γεγονός ότι είχε ταχθεί κατά της Σύμβασης του 1878 δεν μετέβαλε το καθεστώς του νησιού.

¹⁰⁸ Αναφορά στην ανάγκη καθορισμού των αρμοδιοτήτων των διαφόρων συμβουλίων καθώς και στην αναλογική σύσταση των διοικητικών συμβουλίων (medjlis idare) έγινε και στο «Πακύπριο υπόμνημα» του Αυγούστου του 1879. Βλ. ΚΑΚ: SA01/10304/1882 και Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 144-160.

υποβάθμισή τους σε πολιτική μειονότητα και οι αντίστοιχοι των Ελλήνων για μόνιμη σύμπραξη Μουσουλμάνων και Βρετανών; Ποια η στάση των επισήμων μελών εντός του Νομοθετικού;

A. Από την «επικείμενη» ένωση στο «φιλελεύθερο πολίτευμα»

1. Οι φήμες για ένωση

Τον Απρίλιο του 1881, εν μέσω των διαπραγματεύσεων για τη διευθέτηση των προνοιών του Συνεδρίου του Βερολίνου σχετικά με τον καθορισμό των συνόρων της Θεσσαλίας σε σχέση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι φήμες για επικείμενη ένωση της Κύπρου είχαν τόσο πολύ διαδοθεί, ώστε η ελληνική εφημερίδα «Κλειώ» της Τεργέστης, να ανακοινώσει, ότι η Βρετανία πρόσφερε την Κύπρο στην Ελλάδα και πως στάληκαν ευχαριστίες στον Gladstone¹⁰⁹. Στη Λάρνακα έγινε συλλαλητήριο έξω από το ναό του Αγίου Λαζάρου όπου ακούστηκαν ζητωκραυγές υπέρ του Gladstone και του αγγλικού έθνους και εκφράστηκε σε ψήφισμα η ευγνωμοσύνη των Κιτιέων προς την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων και σε όσους υποστήριζαν την ένωση¹¹⁰.

Η πιθανότητα για ένωση του νησιού έγινε δεκτή με ανάμικτα αισθήματα από τους Μουσουλμάνους του νησιού. Από τη μια ο Μουφτής του νησιού, Esseid Ahmed Assim και ορισμένοι Μουσουλμάνοι της Πάφου εξέφρασαν διαφωνία για ένωση με την Ελλάδα, από την άλλη μερικοί Μουσουλμάνοι κάτοικοι των Λευκάρων υποστήριζαν την ένωση. Κύριο μέλημα των Μουσουλμάνων αντιδρώντων φαίνεται να ήταν η διασφάλιση της προστασίας της κοινότητάς τους και η υποστήριξη του δικαιώματος της ισότητας των δύο κοινοτήτων και όχι τόσο η προάσπιση των δικαιωμάτων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στο νησί¹¹¹.

Εν μέσω της φημολογίας για ένωση, οι προβαλλόμενοι ως εκπρόσωποι της μουσουλμανικής κοινότητας (Μουφτής, ο καθηγητής της θεολογίας Hadji Ali Rifki και Fuad[Mustapha]) ανέφεραν χαρακτηριστικά:

«Διαδίδεται κατά πειστικό τρόπο ότι η Κύπρος πρόκειται να παραχωρηθεί στην Ελλάδα. Αν αυτό αληθεύει, συμπεραίνουμε από την παρούσα κατάσταση των πραγμάτων ότι θα επιφέρει την καταστροφή μας. Αποταθήκαμε στην Υψηλή Πύλη για την προστασία της τιμής και των ζώων μας και κάνουμε την ίδια επίσης

¹⁰⁹ Βλ. TNA: FO 78/3374. Biddulph προς Earl of Kimberley, Λευκωσία 14 Απριλίου 1881, σελ.113.

¹¹⁰ «Συλλαλητήριο εν Λάρνακα», εφ. *Νέον Κίτιον*, 3/15 Απριλίου 1881.

¹¹¹ Στη συνέχεια στα υπόλοιπα υπομνήματα τα οποία στάλησαν εκ μέρους του Μουφτή του νησιού και άλλων Μουσουλμάνων κατά το 1882 τέθηκε και ζήτημα οθωμανικών δικαιωμάτων στο νησί κάνοντας αναφορά σε Μουσουλμανικό πατριωτισμό.

αίτηση στο βρετανικό κράτος, με την αγωνιώδη προσδοκία για αποτελεσματικά μέτρα»¹¹².

Οι Μουσουλμάνοι της Πάφου σε δύο επιστολές με την ίδια ημερομηνία δήλωσαν ότι ήταν αντίθετοι στην παραχώρηση του νησιού στην Ελλάδα προτιμώντας να ζήσουν υπό βρετανική ή/και υπό οθωμανική κυριαρχία. Σε καμία από τις δύο επιστολές δεν διεκδίκησαν αποκλειστικά την οθωμανική διοίκηση και εξουσία στο νησί, γεγονός που δημιουργεί ερωτηματικά ως προς την αυθεντικότητα του «μουσουλμανικού τους πατριωτισμού»¹¹³. Στην πρώτη επιστολή η οποία είχε παραλήπτη τον Αρμοστή του νησιού δήλωσαν ότι ήταν ευχαριστημένοι από τη βρετανική διοίκηση και τους Βρετανούς αξιωματούχους και ότι σε περίπτωση κατά την οποία οι διαδόσεις για ένωση ήταν αληθείς θα ήταν πολύ ικανοποιημένοι να εγκατασταθούν σε άλλες περιοχές «είτε υπό βρετανική είτε υπό οθωμανική προστασία»¹¹⁴. Αντίθετα στη δεύτερη τους επιστολή προς τον «Βαλή» του νησιού, ζήτησαν σε περίπτωση που επαληθεύονταν οι φήμες για παραχώρηση του νησιού στην Ελλάδα, όπως τους παραχωρηθεί κάποιος χώρος όπου θα μπορούν να ζήσουν υπό την εξουσία «και των δύο κρατών» και ζήτησαν τέλος όπως γίνει σεβαστό το ζήτημα της ισότητας¹¹⁵.

Η εφημερίδα «Νέον Κίτιον», αναφερόμενη στην είδηση για ένωση του νησιού με την Ελλάδα, αναφέρθηκε και σε «Οθωμανούς» οι οποίοι χαίρονταν με την πιθανότητα αυτή.

---

¹¹² Στο υπόμνημα δεν περιλαμβάνεται η υπογραφή του Αρχικαδή. Βλ. TNA: FO 78/3374. Mufti, Hadji Ali Rifki, Fuad προς Biddulph, 12 Απριλίου 1881, σελ.113. Αναφορά στο τηλεγράφημα των Μουσουλμάνων γίνεται και από την εφημερίδα της Λάρνακας, «Νέον Κίτιον», η οποία υποστήριξε ότι «Τρεις Τούρκοι πιστεύοντες ότι η Ελληνική κατοχή θα εξηφάνιζαν αυτούς από προσώπου της γης δυσηρεστήθησαν και δια του αστειοτέρου τρόπου, εξέφρασαν τους φόβους αυτών και επεκαλέσθησαν την προστασίαν του Σουλτάνου». Βλ. Εφ. *Νέον Κίτιον*, 21/2 Σεπτεμβρίου 1881.

¹¹³ Εδώ χρησιμοποιείται ο όρος «μουσουλμανικός» και όχι οθωμανικός ή τουρκικός πατριωτισμός καθώς οι ίδιοι Μουσουλμάνοι εκπρόσωποι του νησιού, στο πρώτο υπόμνημά τους στο οποίο έγινε η χρήση του όρου πατριώτης, χρησιμοποίησαν τον όρο «πατριώτης Μουσουλμάνος». Βλ. TNA: CO 883/2/4. Assim, Fouad, Rifki κ.α., προς Βαλή [Αρμοστή] της Κύπρου, 24/5 Ιανουαρίου 1882, σσ. 86-88. Μέρος του υπομνήματος δημοσιεύεται και στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β, σσ. 308-311.

¹¹⁴ KAK: SA1/10057/81. Μουσουλμάνοι κάτοικοι Πάφου προς Biddulph, 25 Απριλίου 1881.

¹¹⁵ KAK: SA1/10057/81. Μουσουλμάνοι κάτοικοι Πάφου προς Βαλή της Κύπρου, 25 Απριλίου 1881. Σε απάντησή του, ο διοικητής Πάφου, Arthur Young, εκ μέρους του Αρμοστή, τους απάντησε απλά ότι δεν υπήρχε καμία βάση στις φήμες περί παραχώρησης του νησιού στην Ελλάδα. KAK: SA1/10057/81. Arthur Young προς Μουσουλμάνους κατοίκους Κτήματος, 2 Μαΐου 1881. Ο Αρμοστής αναφέρθηκε ως Βαλής του νησιού σε ακόμα δύο περιπτώσεις. Η μία το 1881 σε επιστολή Ελλήνων και Μουσουλμάνων σχετικά με τα διοικητικά συμβούλια και η δεύτερη στο υπόμνημα των Μουσουλμάνων το οποίο έστειλαν στον Αρμοστή τον Ιανουάριο του 1882. Βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σελ. 275, TNA: CO 883/2/4. Assim, Fouad, Rifki κ.α., προς Βαλή της Κύπρου, 24/5 Ιανουαρίου 1882, σσ. 86-88. Η Κύπρος μέχρι και τον Ιούλιο του 1878 αποτελούσε διοικητική περιφέρεια, σαντζάκι, η οποία υπαγόταν στη μεγαλύτερη διοικητική περιφέρεια, Βιλαέτι της Ρόδου. Σύμφωνα με τον διοικητικό νόμο (Administrative division law) του 1878, τα καθήκοντα του Οθωμανού διοικητή του νησιού και του Βαλή του Βιλαετιού της Ρόδου αντικαταστάθηκαν από αυτά του Αρμοστή. Βλ. Stanley Fisher, *The statute laws of Cyprus 1878-1923 compiled in accordance with the provisions of the reprint of statute laws, 1922*, London 1923, σελ. 1.

« Η Νήσος σχεδόν άπασα, ουδ' αυτών των οθωμανών εξαιρουμένων, διατελεί συγκεκριμένη και ανυπομονούσα περιμένει την στιγμήν, καθ ην η Ελληνική σημαία αναπετασθήσεται επί των επάλξεων των φρουρίων της πατρίδος του Ζήνωνος και Ευαγόρου»¹¹⁶.

Στα τέλη Απριλίου του 1881 ο Gladstone, απαντώντας σε τηλεγράφημα Ελλήνων της Κύπρου που συνηγορούσαν υπέρ της ένωσης, υπέδειξε ότι το νησί αποτελούσε μέρος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και ότι προτάσεις οι οποίες παραβίαζαν τη σύμβαση του 1878 δεν μπορούσαν να συζητηθούν¹¹⁷. Με τη συγκεκριμένη απάντησή του ο Gladstone έστρεψε τις προσπάθειες των Ελλήνων στη βελτίωση της οικονομικής και πολιτικής κατάστασης του νησιού και καθυσάχασε από την άλλη τους φόβους οι οποίοι εκφράστηκαν από τη μερίδα των Μουσουλμάνων οι οποίοι τάχθηκαν κατά της Ένωσης. Τοπική εφημερίδα της Λάρνακας σχολιάζοντας την απάντηση του Βρετανού πρωθυπουργού έγραψε ότι το γεγονός ότι δεν επιδεχόταν συζήτηση η σύμβαση, απειλούσε να καταστρέψει την Κύπρο «οικονομικώς», ούσα υποχρεωμένη να συνομολογεί σχεδόν ετησίως δάνεια επί δανείων προκειμένου να πληρωθεί ο «φόρος προς την Πύλη» και τα έξοδα της διοίκησης. Ο αρθρογράφος υποστήριξε ότι έπρεπε να γίνει αναφορά προς την κεντρική κυβέρνηση της Αγγλίας για τις «115.000 λίρες»¹¹⁸, και για τη συνέχιση ή όχι της κυριαρχίας του Σουλτάνου στο νησί¹¹⁹. Τον Ιούλιο του 1881 ο Gladstone, ενισχύοντας τις ελπίδες των Ελλήνων της Κύπρου για ένωση, υποστήριξε στη Βουλή των Κοινοτήτων ότι ήταν «αδύνατο» να υποβάλει εκ νέου την Κύπρο υπό την κατοικιοίκηση των Τούρκων, δηλώνοντας ταυτόχρονα ότι ήταν αδύνατο για τη Βρετανία να παραιτηθεί επί του παρόντος από το νησί¹²⁰. Με τον τρόπο αυτό, ένα χρόνο πριν την τροποποίηση της σύστασης του Νομοθετικού, υπήρχαν δύο επίσημες επαμφοτερίζουσες βρετανικές δηλώσεις οι οποίες έτυχαν διαφορετικής ερμηνείας από την κάθε κοινότητα. Από τη μια ότι το νησί αποτελούσε μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, λόγω της Σύμβασης και από την άλλη ότι το νησί δεν θα επέστρεφε υπό τουρκική διοίκηση.

¹¹⁶ «Συλλαλητήριο εν Λάρνακι», εφ. *Νέον Κίτιον*, 3/15 Απριλίου 1881.

¹¹⁷ Βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β, σελ. 206. Η απάντηση του Gladstone δημοσιεύθηκε και στα αγγλικά στην εφημερίδα *Νέον Κίτιον*, 25/7 Μαΐου 1881.

¹¹⁸ Εδώ αναφέρεται λανθασμένα το συγκεκριμένο ποσό, καθώς ο τελικός υπολογισμός του Φόρου Υποτελείας σε αγγλικές λίρες έγινε το 1882, και καθορίστηκε στις 92, 686 αγγλικές λίρες. Βλ. George Hill, *A History of Cyprus, The Ottoman Province. The British Colony 1571-1948*, τόμ. IV, Cambridge 1972 [1952], σελ. 464.

¹¹⁹ Εφ. *Νέον Κίτιον*, 15/27 Μαΐου 1881.

¹²⁰ Εφ. *Νέον Κίτιον*, 26/8 Ιουλίου 1881. Μετά τη συγκεκριμένη δήλωση του Βρετανού πρωθυπουργού, υπήρξε αποστολή ενωτικών υπομνημάτων, Αναφορές για υπογραφή υπομνημάτων υπέρ της ένωσης εντοπίστηκαν στις εφημερίδες, *Νέον Κίτιον*, 26/8 Ιουλίου 1881 και *Αλήθεια*, 1/13 Αυγούστου 1881. Στους φακέλους οι οποίοι μελετήθηκαν από το Αρχείο της Αρχιγραμματείας και στα National Archives του Λονδίνου, δεν εντοπίστηκαν τα συγκεκριμένα υπομνήματα.

Σε αντίθεση με το ενωτικό αίτημα, τις μεγαλύτερες αντιδράσεις από πλευράς Μουσουλμάνων προεστώτων, προκάλεσε το αίτημα των Ελλήνων για αναλογική σύσταση του Νομοθετικού¹²¹. Η εφημερίδα «Αλήθεια» της Λεμεσού, κάνοντας αναφορά στη συνέντευξη Ελλήνων της «μόνιμης επιτροπείας Λεμεσού» με τον αντιπρόσωπο του υπουργείου Αποικιών στην Κύπρο, E. Fairfield, υποστήριξε μεταξύ άλλων ότι οι ενέργειες του τόπου δεν αφορούσαν «προς το παρόν, εις προσάρτησιν τη Ελλάδι» αλλά «...περί μικροτέρων ων η θεραπεία αποβαίνει πολλώ ευχερεστέρα της ακανθώδους επιλύσεως του ζητήματος της προσαρτήσεως» προσθέτοντας ότι αυτό αποτελούσε ζήτημα το οποίο ανήκε στο «απώτερο μέλλον»¹²².

B. Η νέα σύσταση του Νομοθετικού Συμβουλίου

1. Η βρετανική βολιδοσκόπηση και οι πρώτες αντιδράσεις

Πέρα από τις πρώτες διαφωνίες οι οποίες εκφράστηκαν από μερίδα Μουσουλμάνων για το ενωτικό αίτημα των Ελλήνων, εντούτοις το συγκεκριμένο ζήτημα τέθηκε αρχικά στο περιθώριο. Το ενδεχόμενο για βρετανικές αλλαγές σε υφιστάμενους θεσμούς συγκέντρωσε το ενδιαφέρον των προεστώτων των δύο κοινοτήτων, προκαλώντας διαφωνίες, με τους μεν Έλληνες να διεκδικούν αναλογική σύσταση και τους Μουσουλμάνους να διεκδικούν την ισότητα ως εχέγγυο για την προστασία της κοινότητάς τους.

Το Νομοθετικό Συμβούλιο, συστάθηκε μαζί με το Εκτελεστικό στις 14 Σεπτεμβρίου 1878 με βασιλικό διάταγμα¹²³. Μέχρι και τη νέα του σύσταση το 1883, ο αριθμός των συνολικών

---

¹²¹ Στο υπόμνημα του Δεκεμβρίου 1881, οι Έλληνες με συγκεκριμένη αναφορά τους στο Νομοθετικό, πρότειναν τη σύστασή του από άτομα τα οποία γνώριζαν τις τοπικές υποθέσεις και είχαν την εμπιστοσύνη του λαού. Τα άτομα αυτά έπρεπε να εκλέγονται από τον λαό σύμφωνα με την «αναλογία της κάθε φυλής με βάση τα αποτελέσματα της τελευταίας απογραφής». Πρόσθεσαν ότι η πλειοψηφία πρέπει να ανήκει στα ιθαγενή μέλη ο αριθμός των οποίων δεν πρέπει να είναι λιγότερος των δεκαοχτώ. Ως προς τα καθήκοντα των μελών, υποστήριξαν ως αναγκαίο να έχουν το δικαίωμα να ψηφίζουν τον προϋπολογισμό και να προτείνουν νόμους, αφήνοντας το δικαίωμα της αρνησικυρίας στη Βασιλίσσα. Βλ. TNA: CO 883/2/4, The Cypriot Petition, 20 Δεκεμβρίου 1881, σελ.83, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β, σσ. 286-292.

¹²² «Η μετά του κ. Φαίρφηλδ συντυχία της «μόνιμου επιτροπείας» Λεμεσού», εφ. *Αλήθεια*, 12/24 Δεκεμβρίου 1881. Η εφημερίδα «Νέον Κίτιον» της Λάρνακας, δημοσίευε στερεότυπα κατά τους πρώτους μήνες του 1881 το αίτημα για συνταγματικό πολίτευμα, χωρίς να γίνεται αναφορά σε Ένωση με την Ελλάδα. Βλ. ενδεικτικά, εφ. *Νέον Κίτιον*, 2/14 Ιανουαρίου 1881.

¹²³ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 962-964. Το Εκτελεστικό Συμβούλιο, αποτελείτο αρχικά από πέντε Βρετανούς και στην συνέχεια το 1897 με νέο διάταγμα αποφασίστηκε η συμμετοχή στις συνεδρίες μέχρι τριών ιθαγενών μελών (δύο Χριστιανών και ενός Μουσουλμάνου) όποτε ο Αρμοστής χρειαζόταν τη συμβουλή τους. βλ. G. Hill, *A history, ό.π.*, σσ. 416-417. Το Εκτελεστικό αποτελείτο από τον Αρχιγραμματέα, τον νομικό σύμβουλο, τον Αρχιδικαστή, τον Αρχιλογιστή ως τακτικά μέλη και άλλους ανώτερους υπαλλήλους ως έκτακτα μέλη όταν το συμβούλιο ασχολείτο με ζητήματα σχετικά με την υπηρεσία τους. Βλ. Αθανάσιος Σακελλάριος, *Τα Κυπριακά*, τομ. Α', Λευκωσία 1991 [Αθήνα 1890], σελ. 596.

μελών κυμαινόταν μεταξύ τεσσάρων και οκτώ ατόμων, όλοι διορισμένοι¹²⁴. Τα μέλη κατά την πρώτη συνεδρία στις 9 Δεκεμβρίου 1878 ήταν τρεις Βρετανοί και τρεις διορισμένοι ιθαγενείς οι Mustapha Fuad Effendi¹²⁵, Γεώργιος Γλυκός και ο Ριχάρδος Ματέι¹²⁶. Τον Οκτώβριο του 1881, ο υπουργός των Αποικιών, σχολιάζοντας το σκεπτικό για καθορισμό συγκεκριμένων μουσουλμανικών και ελληνικών μελών στο Νομοθετικό, δήλωσε ότι με τον τρόπο αυτό θα διασφαλιζόταν η μουσουλμανική παρουσία στο Ν.Σ. καθώς σε αντίθετη περίπτωση, όπου η πλειοψηφία θα καθοριζόταν από την ελεύθερη ψήφο των πολιτών, οι Έλληνες θα εξέλεγαν μόνο Έλληνες υποψηφίους.

«Θα παρατηρήσετε ότι καθώς η κυβέρνηση της Αυτού Μεγαλειότητας προτείνει να καθοριστεί συγκεκριμένη αναλογία Χριστιανών και Μωαμεθανών μελών στο Συμβούλιο, με σκοπό να διασφαλιστεί επαρκής εκπροσώπηση και των δύο θρησκευτικών δογμάτων, δεν υπάρχει πρόθεση ότι πρέπει να υπάρξει οποιοσδήποτε περιορισμός στους ψηφοφόρους, οι οποίοι, υποκείμενοι στον περιορισμό του αριθμού των εκλεγεγμένων από το κάθε δόγμα, θα καθορίζουν το κάθε αρμόδιο άτομο, Χριστιανό ή Μωαμεθανό»¹²⁷

Σε προφορική τους συζήτηση με τον Αρμοστή, οι Μουσουλμάνοι προεστώτες (εκτός του Αρχικαδή) υποστήριζαν την αρχή της ισότητας και πρότειναν τη διατήρηση της ίσης εκπροσώπησης όπως αυτή υπήρχε στο Ν.Σ. κατά την περίοδο 1878-1882¹²⁸. Ως προς την επίσης δημοκρατική αρχή της πλειονότητας, αναφέρθηκαν σε περιοχές της Οθωμανικής

¹²⁴ Βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 74, G. Hill, *A history, ό.π.*, σσ. 416-417, George Georghallides, *A political and administrative history of Cyprus 1918-1926*, Λευκωσία 1979, σελ. 40. Πληροφορίες για τη σύσταση και τη λειτουργία του Νομοθετικού βλ. επίσης Χρίστος Κυριακίδης, *Το κυπριακό Νομοθετικό Συμβούλιο(1878-1931). Ίδρυση, λειτουργία και κοινοβουλευτικές αντιπαραθέσεις, συνταγματικές ελευθερίες υπό περιορισμό και αμφισβήτηση*, Λευκωσία 2016.

¹²⁵ Ο Mustapha Fuad Effendi αναφέρεται στο Rolandos Katsiaounis, *Labour, society and politics in Cyprus during the second half of the nineteenth century*, Λευκωσία 1996, σελ. 65, υποσημ. 229, ότι προϊστάτο του οθωμανικού εφετείου γνωστού ως Temyiz Mahkemesi. Ωστόσο σύμφωνα με τις επίσημες βρετανικές καταγραφές του 1881 πρόεδρος του Temyiz ήταν ο καδής Ahmed Neshat, ο οποίος βρισκόταν στη συγκεκριμένη θέση «πριν τη βρετανική κατοχή» και ήταν διορισμένος από την οθωμανική κυβέρνηση. Βλ. *Cyprus Blue Book*, 1881, σελ. 302.

¹²⁶ Βλ. TNA: CO 69/1. *Sessional Papers*, σελ. 1. Ο Αριστείδης Κουδουνάρης αναφέρει ότι ο Ματέι γεννήθηκε στη Σμύρνη από Κύπριους γονείς. Ο Ζαννέτος τον χαρακτηρίζει ως «Ιταλοκύπριο» και ο Γεωργαλλίδης ως «Ρωμαιοκαθολικό». Βλ. Αριστείδης Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία 2005, σελ. 252, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β, σελ. 44, G. Georghallides, *A political, ό.π.*, σελ. 40.

¹²⁷ Στην ίδια επιστολή, ο Kimberley σχολιάζοντας την πρακτική η οποία υπήρχε στις οθωμανικές κτήσεις όπου Χριστιανοί και Μωαμεθανοί, ψήφισαν μόνο τους αντιπροσώπους που ανήκαν στη δική τους πίστη, τη χαρακτήρισε ως «διαχωριστικό τείχος» το οποίο δεν θα έπρεπε να θεθεί μεταξύ των μελών της ίδια κοινότητας για την εκλογή ενός αντιπροσωπευτικού σώματος. Βλ. TNA: CO 883/2/4. Kimberley προς Biddulph, 27 Οκτωβρίου 1881, σελ. 16.

¹²⁸ Ερωτηματικά προκαλεί το γεγονός ότι κανένα από τα υπομνήματα δεν έφερε την υπογραφή του Αρχικαδή, Ahmed Neshat, ο οποίος σε αντίθεση με τον Μουφτή, διοριζόταν από το οθωμανικό κράτος. Τα ονόματα των ατόμων τα οποία περιλαμβάνονταν στα περισσότερα υπομνήματα ήταν του Μουφτή του νησιού Esseid Ahmet Assim, του Mustapha Fouat, του καθηγητή της θεολογίας Ali Rifki (μετέπειτα Μουφτή), του υπεύθυνου των Δερβίσηδων Mustapha Safvet, και του Γραμματέα του Μουφτή Esseid Mehemmed Raif.

Αυτοκρατορίας όπου παρόλο που οι Μουσουλμάνοι ήταν πλειονότητα, η σύσταση των συμβουλίων ήταν κατά ίσους αριθμούς Χριστιανών και Μουσουλμάνων. Σύμφωνα με τους ιδίους, η αρχή της ισότητας έπρεπε να διατηρηθεί στο Νομοθετικό, καθώς το συγκεκριμένο σώμα είχε τη δυνατότητα να νομοθετεί και ως εκ τούτου, οι νόμοι οι οποίοι θα προέκυπταν θα διατάρασσαν την αρχή της ισότητας στα δικαστήρια καθώς και σε μέτρα τα οποία θα επηρέαζαν τον «Μωαμεθανικό πληθυσμό»¹²⁹.

Ο Αρμοστής του νησιού, Robert Biddulph, σε προφορική απάντησή του προς τους Μουσουλμάνους αντιπροσώπους, προσπάθησε να ικανοποιήσει και τις δύο πλευρές (ελληνική και μουσουλμανική). Παρουσιάστηκε από τη μια υποστηρικτής του δικαιώματος της πλειονότητας στο να συμμετέχει αναλογικά στα αντιπροσωπευτικά συμβούλια και από την άλλη διασφαλιστής των δικαιωμάτων και της παρουσίας της *μουσουλμανικής μειονότητας* σε αυτά. Συγκεκριμένα δήλωσε ότι στη Βρετανία υπήρχε έντονο το αίσθημα ότι τα αντιπροσωπευτικά συμβούλια έπρεπε να αποτελούνται κυρίως από τους αντιπροσώπους της πλειονότητας του πληθυσμού δηλώνοντας ωστόσο ότι οποιοδήποτε σχέδιο και να προτεινόταν από την κυβέρνηση, θα παρείχε ειδική αντιπροσώπευση για τη «Μωαμεθανική μειονότητα»¹³⁰.

2. Το δημοσίευμα της 23^{ης} Μαρτίου 1882 και η αποτυχία της Πύλης να επιβληθεί στην επαρχία της.

¹²⁹ TNA: CO 883/2/4. Biddulph προς Kimberley, 31 Δεκεμβρίου 1881, σελ. 77. Για τις προηγηθείσες εισηγήσεις των Ελλήνων βλ. TNA: CO 883/2/4. The Cypriot Petition, 20 Δεκεμβρίου 1881, σσ. 81-85, «Η των αντιπροσώπων ημών έκθεσις», εφ. *Νέον Κίτιον*, 11/23 Δεκεμβρίου 1881. Ο ενωτικός πόθος δεν εκφράστηκε στο καθαυτό υπόμνημα του 1882, όπως υποστηρίζει ο Ζαννέτος, αλλά σε συνοδευτική επιστολή η οποία δεν έφερε υπογραφές. Βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β, σσ. 296-97, TNA: CO883/2/4, Representatives of Cyprus προς Kimberley, χ. ημ., σσ. 85-86.

¹³⁰ Στη συνάντησή τους με τον Αρμοστή οι Μουσουλμάνοι δεν εξέφρασαν διαφωνίες για όλα τα ζητήματα τα οποία έθιξαν οι Έλληνες. Όσον αφορά τα δημοτικά συμβούλια οι Μουσουλμάνοι υποστήριξαν ότι δεν είχαν κάποια ένσταση στη σύστασή τους επειδή σύμφωνα με τους ιδίους δεν είχαν δικαστική εξουσία. Η συνέντευξη των Μουσουλμάνων με τον Αρμοστή αναφέρεται σε επιστολή του Αρμοστή προς τον υπουργό των Αποικιών. Βλ. TNA: CO 883/2/4. Biddulph προς Kimberley, 31 Δεκεμβρίου 1881, σελ.77, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β, σσ. 292-295. Για το γραπτό μουσουλμανικό υπόμνημα το οποίο στάληκε λίγες μέρες αργότερα βλ. TNA: CO 883/2/4, Assim, Fouad, Rifki κ.α., προς Βαλή [Αρμοστή] της Κύπρου, 24/5 Ιανουαρίου 1882, σσ. 86-88. Μέρος του υπομνήματος δημοσιεύεται και στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β, σσ. 308-311. Στο συγκεκριμένο υπόμνημα οι Μουσουλμάνοι αναφερόμενοι και στο ελληνικό αίτημα για αναλογική σύσταση των εφετειών υποστήριξαν ότι απώτερος σκοπός των «μη Μουσουλμάνων» ήταν να περάσει στα χέρια τους η διοίκηση του νησιού και να αφαιρέσουν από τους Μουσουλμάνους τα παλαιά τους δικαιώματα και προνόμια. Στα υπόλοιπα ζητήματα σχετικά με την εισαγωγή της ελληνικής γλώσσας στα κυβερνητικά τμήματα δεν εξέφρασαν συγκεκριμένη άποψη ενώ ως προς την εκπαίδευση συμφώνησαν όπως η διοίκηση των σχολείων να ανατεθεί σε σχολικές επιτροπές οι οποίες θα εκλέγονταν από τον λαό με πρόεδρο τον θρησκευτικό αρχηγό. Οι Μουσουλμάνοι συμφώνησαν στην πρόταση των Ελλήνων για τη σύσταση ειρηνοδικείων και σχολικών επιτροπών.

Οι Βρετανοί εφάρμοσαν επιλεκτικά και κατά το δοκούν την αναλογική σύσταση και την αρχή της πλειονότητας, εξασφαλίζοντας πρώτα τις απαραίτητες ασφαλιστικές δικλείδες για τον ρόλο που θα είχαν στα διάφορα μικτά σώματα (Νομοθετικό, Εκτελεστικό, Δικαστήρια, δημοτικά συμβούλια).

Σύμφωνα με το κείμενο της προτεινόμενης σύστασης του Νομοθετικού, όπως αυτό δημοσιεύθηκε αρχικά στην *The Cyprus Gazette*, τον Μάρτιο του 1882, το Νομοθετικό θα αποτελείτο από δώδεκα αιρετά και έξι επίσημα μέλη. Τα αιρετά μέλη θα διαιρούνταν μεταξύ του «χριστιανικού και μωαμεθανικού τμήματος της κοινότητας σε αναλογία του αριθμού τους σύμφωνα με την τελευταία απογραφή του πληθυσμού». Οι αριθμοί των αιρετών μελών ορίστηκαν σε τρεις *Μωαμεθανούς* και εννιά *Χριστιανούς*¹³¹.

Οι Μουσουλμάνοι εκπρόσωποι της κοινότητας αντέδρασαν μέσω της αποστολής τριών διαδοχικών υπομνημάτων, στις 25, 31 Μαρτίου και 17 Απριλίου 1882.

Στο πρώτο μουσουλμανικό υπόμνημα, οι συντάκτες του αναφέρθηκαν σε καταπάτηση των δικαιωμάτων τους απειλώντας ότι δεν θα προέβαιναν σε εκλογή αντιπροσώπων για το Ν.Σ. και ότι θα συνέχιζαν μέσω συνεχών αιτήσεών τους προς στις ανώτερες αρχές να διεκδικούν διόρθωση¹³². Το ενωτικό αίτημα των Ελλήνων του νησιού αναφέρθηκε στο δεύτερο εκτενέστερο υπόμνημα, στο οποίο εκφράστηκε εντονότερα και ο οθωμανικός/μουσουλμανικός τους πατριωτισμός. Οι Μουσουλμάνοι προεστώτες, στην προσπάθειά τους να πείσουν τους Βρετανούς για την ανάγκη ίσης αντιπροσώπευσης των δύο κοινοτήτων, παρουσίασαν μεταξύ άλλων την κοινότητά τους να απειλείται από την ελληνική, η οποία εξέφραζε ανοιχτά την επιθυμία της για ένωση. Υποστήριξαν ότι αποτελούσαν το κυρίαρχο στοιχείο από την εποχή της οθωμανικής κατάκτησης στο νησί και παρουσίασαν ως μη λογικό να παραχωρηθεί στους Έλληνες το προνόμιο της πλειοψηφίας των μελών του Ν.Σ., ένα προνόμιο που θα ήταν αμφίβολο να είχαν ακόμα και αν η Κύπρος ενωνόταν με το ελληνικό κράτος. Επίσης κάλεσαν τον Αρμοστή να σεβαστεί τα *ab antiquo* δικαιώματά τους, δηλώνοντας ότι σε περίπτωση εφαρμογής της αναλογικής εκπροσώπησης θα αναγκάζονταν να φύγουν από το νησί.

¹³¹ *The Cyprus Gazette*, 23 Μαρτίου 1882. Αντίθετα στο τελικό κείμενο του «συντάγματος» του Νομοθετικού, όπως αυτό ανακοινώθηκε το Νοέμβριο του 1882, χρησιμοποιήθηκαν οι όροι «Μωαμεθανοί» και «Μη Μωαμεθανοί». Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β, σσ.329-341.

¹³² ΤΝΑ: CO 883/2/4, Μωαμεθανική κοινότητα προς Μουφτή, 25 Μαρτίου 1882, συνημμένη στο Μουφτή προς Kimberley, 25 Μαρτίου 1882, σσ. 125-127. Ως «αντιπρόσωποι της Μωαμεθανικής κοινότητας» υπέγραψαν οι Esseid Ahmed Assim (Μουφτής), Mustapha Fuad, Hadji Ali Rifki, Esseid Mehemmed Raif, Mustapha Safvet, Vehid, Osman Enveri, Hadji Ali Baroutzjizadeh, Hussein Niazi και Ibrahim Zihni.

«Οι πρόγονοί μας κατέλαβαν αυτό το νησί, πριν από περισσότερο από 300 χρόνια, σύμφωνα με τους υφιστάμενους νόμους οι οποίοι αναγνωρίζονταν από όλα τα έθνη, ποτίζοντας και βάφοντας το χώμα του με το αίμα τους και θυσιάζοντας τις ζωές τους ακόμα και για μια χούφτα από τη γη του.

[...] Ωστόσο, παρόλο που αναμέναμε να ανταμειφθούμε για τις υπηρεσίες μας στο παρελθόν, και ειδικά σε σχέση με τα επίσημά μας δικαιώματα όπως αναφέρθηκαν πιο πάνω, προτείνεται όπως η (Ελληνική)¹³³ κοινότητα, της οποίας οι σκέψεις και προθέσεις της καταπιέζοντας και προσβάλλοντάς μας γίνονται γνωστές υπό όλες τις περιστάσεις, και σε κάθε μια από τις ενέργειές της, η οποία κάνοντας συνεχώς όλα τα είδη παραπόνων (κατά της διοίκησης), και της οποίας οι ατέλειωτες αναφωνήσεις «Θέλουμε το Ελληνικό κράτος για κυρίαρχους μας» συνεχίζουν να αντιφωνούν από τα ύψη του παραδείσου, θα πρέπει να της παραχωρηθεί με τη μια ένα προνόμιο το οποίο ποτέ δεν είχε στο παρελθόν. (...) Οι Χριστιανοί μας συμπατριώτες μετά βίας θα ανέμεναν να αποκτήσουν το προτεινόμενο προνόμιο ακόμα και αν μετά από πάροδο χιλίων χρόνων, ο Θεός να φυλάει, το νησί παραχωρείτο στο Ελληνικό κράτος. Σε ένα τέτοιο γεγονός μπορεί αυτή η παραχώρηση να θεωρηθεί δικαιολογημένη ή αποδεκτή από τον κόσμο»¹³⁴.

Η απόφαση για αναλογική σύσταση των συμβουλίων δεν άφησε απαθείς ούτε τις οθωμανικές αρχές, οι οποίες προβάλλοντας την ανάγκη πολιτικής διασφάλισης και παρουσίας των Μουσουλμάνων του νησιού προσπάθησαν να πετύχουν την ίση αντιπροσώπευση στο Ν.Σ. Ο υπουργός Εξωτερικών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κάλεσε τον πρέσβη της Πύλης στο Λονδίνο όπως προέβαινε στις κατάλληλες ενέργειες για την εφαρμογή της ίσης αντιπροσώπευσης στο Νομοθετικό. Ο Οθωμανός υπουργός χαρακτήρισε το νέο σύνταγμα ως είδος «εξοστρακισμού» της μουσουλμανικής κοινότητας, αναφέροντας συγκεκριμένα ότι

«Αυτή η απόφαση δεν έπαψε από το να επηρεάζει θλιβερά τους Μουσουλμάνους κατοίκους του νησιού, συνηθισμένοι να βλέπουν να αντιπροσωπεύονται τα δύο στοιχεία σε ίση αναλογία στο πλαίσιο των τοπικών συμβουλίων, χτυπήθηκαν στα ξαφνικά από ένα εξοστρακισμό, που δεν έχει να κάνει παρά με την αριθμητική διαφορά η οποία παρουσιάζεται στην τελευταία απογραφή»¹³⁵.

¹³³ Το υπόμνημα ως είναι μεταφρασμένο στα αγγλικά περιλαμβάνει σε παρένθεση συγκεκριμένους όρους, είτε επειδή αναφέρονταν ως τέτοιοι στο μουσουλμανικό υπόμνημα είτε για σκοπούς καλύτερης κατανόησης. Το μουσουλμανικό υπόμνημα δεν εντοπίστηκε.

¹³⁴ΤΝΑ: CO 883/2/4. Μωαμεθανική κοινότητα προς Kimberley, 31 Μαρτίου 1882, σελ 140. Το υπόμνημα υπέγραψαν τα ίδια άτομα με εκείνο της 25^{ης} Μαρτίου.

¹³⁵ΤΝΑ: CO 883/2/4. Οθωμανός υπουργός Εξωτερικών προς τον Πρέσβη της Τουρκίας στο Λονδίνο, Κωνσταντινούπολη, 6 Απριλίου 1882, σελ. 142. Ο Ζαννέτος αναφερόμενος στο ίδιο τηλεγράφημα αναφέρει ως ημερομηνία τις 11 Απριλίου 1882. Βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β, σσ. 320-321.

Ο Βρετανός υπουργός Αποικιών, απαντώντας στα διαβήματα του Οθωμανού πρέσβη στο Λονδίνο, Μούσουρου Πασά, ανέφερε ότι η σύσταση του Ν.Σ., έγινε με βάση την απογραφή πληθυσμού, ότι λήφθηκαν τα κατάλληλα μέτρα για να εμποδίζεται οποιαδήποτε αναρμόδια συμπεριφορά προς τον «μωαμεθανικό λαό» και δεν δίστασε να υπενθυμίσει στον Οθωμανό πρέσβη ότι σύμφωνα με τη συνθήκη του 1878 και τις προσθήκες σε αυτή, δεν υπήρχαν όροι οι οποίοι παραβιάστηκαν από το νέο σύνταγμα και πως η Πύλη δεν είχε κανένα δικαίωμα ανάμιξης στον τρόπο διοίκησης του νησιού¹³⁶. Οι διαβεβαιώσεις του Βρετανού υπουργού Εξωτερικών για τη λήψη μέτρων τα οποία θα διασφάλιζαν την προστασία της μουσουλμανικής μειονότητας δεν ικανοποίησαν την Πύλη, η οποία δήλωσε μέσω του Πρέσβη της στο Λονδίνο ότι, τα νέα μέτρα τα οποία επρόκειτο να εφαρμοστούν στο νησί, δεν σχετιζόνταν με αυτά τα οποία ίσχυαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και ότι ενδεχομένως το γεγονός αυτό να είχε αντίκτυπο στις επαρχίες του οθωμανικού κράτους εις βάρος των «φυλών της μειονότητας», υπονοώντας μεταξύ άλλων και τις ελληνικές μειονότητες στην αυτοκρατορία.

Ως προς τα δικαιώματα της πλειονότητας έναντι της μειονότητας, ο Οθωμανός πρέσβης αναφέρθηκε σε «μια κοινότητα» στο νησί. Συγκεκριμένα δήλωσε ότι η αρχή του σχηματισμού της πλειονοψηφίας εκ της ελεύθερης ψήφου των πολιτών ήταν δεκτή, ωστόσο η διαίρεση «μιας κοινότητας σε δύο τμήματα» κατά τη διαφορά του θρησκευάτος και η προνομία της αναλογικής αντιπροσώπευσης, θα εξασφάλιζε διαρκή πλειοψηφία για το ένα μέρος και θα υποδούλωνε το δεύτερο, με αποτέλεσμα την εκμηδένιση του ενός από το άλλο. Σχετικά με τη μη ανάμιξη της Πύλης σύμφωνα με την προσθήκη στη Συνθήκη του 1878, ο Οθωμανός πρέσβης απάντησε ότι ο συγκεκριμένος όρος ήταν περιττό να εισαχθεί, καθώς κανείς δεν μπορούσε να προβλέψει ότι υπό βρετανική διοίκηση, οι Μουσουλμάνοι θα υποβιβάζονταν σε κατώτερη πολιτική θέση από εκείνη των συμπολιτών τους μη Μουσουλμάνων. Τέλος, παρά την αντίδραση την οποία εξέφρασε για τις αλλαγές στο νησί, τάχθηκε υπέρ της ανταλλαγής «φιλικών εξηγήσεων» μεταξύ της οθωμανικής και βρετανικής κυβέρνησης¹³⁷.

Οι αποτυχημένες ενέργειες της Πύλης, με σκοπό να πετύχει την ακύρωση του τρόπου σύστασης του Νομοθετικού, απέδειξαν αφενός την αδυναμία της να λειτουργήσει ως

¹³⁶ Η επιστολή του Kimberley φέρει ημερομηνία 14/28 Απριλίου 1882 και παρατίθεται στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 323-324.

¹³⁷ Η άποψη του Μεγάλου Βεζίρη όπως αυτή διατυπώθηκε σε επιστολή του πρέσβη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στο Λονδίνο με ημερομηνία 19/1 Ιουλίου 1882, παρατίθεται στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 326-327.

προστάτης της μουσουλμανική μειονότητας στο νησί -έστω και αν νομικά το νησί συνέχιζε να αποτελεί επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας- και αφετέρου ότι η Βρετανία ήταν πλέον η κυρίαρχη εξουσία στο νησί¹³⁸.

Στο τρίτο υπόμνημα μετά και την αποτυχία της Πύλης στο να πετύχει ίση αντιπροσώπευση στο νέο Ν.Σ., οι αντιπρόσωποι της μουσουλμανικής κοινότητας, χαμήλωσαν τους τόνους προσπαθώντας να εξασφαλίσουν την εύνοια της βρετανικής διοίκησης. Παράλληλα παρουσίασαν τους Ελληνορθόδοξους του νησιού, οι οποίοι στόχευαν στην Ένωση με την Ελλάδα, ως απειλή ακόμα και για τους Βρετανούς. Συγκεκριμένα δήλωσαν ότι η συνείδησή τους δεν τους επέτρεπε να θεωρήσουν τη βρετανική διοίκηση ως εχθρό του *Μουσουλμανικού έθνους*. Προσπάθησαν να παρουσιάσουν την προβλεπόμενη νέα σύσταση του Ν.Σ. ως απειλή και για τους Βρετανούς, καθώς θα αυξανόταν η δύναμη των Ελλήνων οι οποίοι θα έδιωχναν από το νησί κάθε Άγγλο. Χαρακτήρισαν τους Έλληνες ως «αλαζόνες» για τη δόξα των επιτευγμάτων των προγόνων τους, και υποστήριξαν ότι καμία κοινότητα σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου δεν μπορούσε να απολαύσει ασφάλεια ζωής, περιουσίας ή τιμής υπό τη διοίκηση των Ελλήνων, και ότι οι «Μωαμεθανοί» αποτελούσαν φυσικό αντικείμενο της εκδίκησης τους. Το συγκεκριμένο υπόμνημα τελείωνε με την ευχή ότι η «αμερόληπτη κυβέρνηση» αποδεχόμενη το αίτημα των Μουσουλμάνων για ίση αντιπροσώπευση, θα αποδείκνυε εμπράκτως ότι έλαβε υπ' όψη την ανησυχία τους και έτσι θα εμπόδιζε τη «μωαμεθανική κοινότητα» από το να εγκαταλείψει τη «γενέθλια γη»¹³⁹.

Ο υπουργός των Αποικιών απαντώντας στα υπομνήματα των Μουσουλμάνων, τους τόνισε ότι τα παράπονά τους προέρχονταν από την «ατελή» γνώση του συντάγματος, προσθέτοντας ότι εάν ποτέ προτεινόταν μέτρα από την πλειονότητα τα οποία θα έθιγαν τη μειονότητα, τότε ο Αρμοστής μαζί με τα επίσημα μέλη θα αμυνόταν υπέρ των «αδίκως προσβαλλομένων συμφερόντων» της μειονότητας¹⁴⁰. Υποστήριξε ακόμη ότι σε περίπτωση

¹³⁸ Με τη Σύμβαση του 1878, εξασφαλιζόταν για τη Βασίλισσα της Αγγλίας το δικαίωμα διοίκησης και πλήρους εξουσίας στο να θεσπίζει εξ ονόματος της νόμους και συμβάσεις για το νησί. Βλ. G. Hill, *A history*, ό.π., σελ. 302.

¹³⁹ TNA: CO 883/2/4. Assim, Safvet, Rifki κ.α προς Biddulph, 17 Απριλίου 1882, σσ.151-152, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία*, ό.π., τόμ. Β, σσ. 321-323.

¹⁴⁰ Η δήλωση αυτή του υπουργού των Αποικιών δεν εφαρμοζόταν πάντοτε, αλλά μόνο όταν δεν θίγονταν τα συμφέροντα της Βρετανίας. Ενδεικτικά το 1903 τα επίσημα μέλη δεν υποστήριξαν αντιπρόταση των Μουσουλμάνων όπως προστεθεί παράγραφος στην αντιφώνηση, στην οποία να εκφράζονταν και τα αισθήματα της μουσουλμανικής κοινότητας όπως το νησί επιστρέψει στο οθωμανικό κράτος, «τον νόμιμο κυρίαρχό του όταν υπάρξει η κατάλληλη στιγμή». Βλ. TNA: CO 69/17. *Συνεδρία 7 Μαΐου 1903*, σελ. 42. Οι μόνες περιπτώσεις στις οποίες οι Βρετανοί υποστήριξαν το συγκεκριμένο αίτημα των Μουσουλμάνων αφορούσαν «ψηφίσματα» εντός του Νομοθετικού, τα οποία προέρχονταν από τη μουσουλμανική κοινότητα.

που τα μουσουλμανικά μέλη θα θεωρούσαν ότι αδικήθηκαν από οποιοδήποτε θέσπισμα του συμβουλίου, μπορούσαν να αποταθούν στη Βασίλισσα για απόρριψή του, διαβεβαιώνοντάς τους, τέλος, ότι η «μωαμεθανική κοινότητα» έμενε υπό την πλήρη προστασία της κυβέρνησης του νησιού¹⁴¹. Με τον τρόπο αυτό η ίδια η βρετανική διοίκηση παρουσιάστηκε στους αντιδρώντες Μουσουλμάνους προεστώτες ως η ασφαλιστική δικλείδα για τη προστασία των δικαιωμάτων τους, τη στιγμή που η ίδια η Βρετανία προκάλεσε αυτές τις αντιδράσεις με το να προβεί στις συγκεκριμένες θεσμικές αλλαγές μιας περιοχής η οποία συνέχιζε να θεωρείται οθωμανική επαρχία¹⁴².

3. Οι αντιδράσεις των Ελλήνων

Η απόφαση της βρετανικής κυβέρνησης για αναλογική σύσταση του Νομοθετικού προκάλεσε διαφορούμενες αντιδράσεις στην ελληνορθόδοξη κοινότητα του νησιού. Ο Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος, ο οποίος αντιπροσώπευε τη μετριοπαθή μερίδα της κοινότητας, σε τηλεγράφημά του προς τον υπουργό των Αποικιών, εξέφρασε τις ευχαριστίες του για την πραγματοποίηση των μεταρρυθμίσεων τις οποίες ζήτησαν, μεταρρυθμίσεις οι οποίες δικαιολογούσαν σύμφωνα με τον ίδιο πλήρη εμπιστοσύνη στα δίκαια και φιλελεύθερα αισθήματα του βρετανικού κράτους¹⁴³. Αντίθετα μια άλλη μερίδα της ελληνικής κοινότητας φαίνεται να μη συμφωνούσε με την άποψη του Αρχιεπισκόπου. Η εφημερίδα «Αλήθεια» της Λεμεσού, εκφραστής κατά την πρόιμη βρετανική περίοδο της ριζοσπαστικής μερίδας της κοινότητας ως προς την ενωτική επιδίωξη, αναφερόμενη στη συζήτηση την οποία είχαν τα «μέλη της μόνιμης επιτροπείας Λεμεσού» με τον απεσταλμένο στην Κύπρο του υπουργείου Αποικιών E. Fairfield, χαρακτήρισε ως «μικρό λίθο σκανδάλου» την περίπτωση κατά την οποία η σύσταση του Ν.Σ. θα ήταν είτε από ισάριθμα επίσημα και ιθαγενή μέλη, είτε ο αριθμός των επίσημων μελών και των Μουσουλμάνων θα ήταν τέτοιος ώστε να υπερέχουν των ελληνικών μελών.

«Καθ' ημάς, τυγχάνει ο του σκανδάλου μικρός λίθος αν χειροτονώνται μέλη επίσημα ισάριθμα τοις εγχωρίοις ή και τόσα, όσα μετά των τουρκικών να

¹⁴¹ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 323-325. Οι ημερομηνίες των απαντήσεων είναι 14/28 Απριλίου 1882 και 23/5 Μαΐου 1882.

¹⁴² Στην Αίγυπτο μετά τη βρετανική κατοχή της χώρας κατά το 1882, συστάθηκε Νομοθετικό Συμβούλιο το οποίο αποτελείτο από 30 μέλη εκ των οποίων τα 14 διορισμένα. Παράλληλα λειτούργησε και Γενική Συνέλευση η οποία αποτελείτο από 82 μέλη. Βλ. Arthur Goldschmidt, *Historical dictionary of Egypt*, Maryland 2013⁴, σελ. 314, Robert L. Tignor, «The «indianization» of the Egyptian administration under british rule», *American Historical Review*, τόμ. 68, αρ. 2 (Απρίλιος 1963), σσ. 636-661. Βλ. επίσης Χ. Κυριακίδης, *Το Κυπριακό, ό.π.*, σσ. 21-35.

¹⁴³ G. Hill, *A history, ό.π.*, σελ. 419.

αποτελώσι δύναμιν ισόπαλον. Παν σωτήριον μέτρον ή πάσα σκόπιμος καινοτομία πολύ φοβούμεθα μη εξουδετερώνται εκ των προτέρων. Ωστε ο τόπος οφείλει να αντεπεξέλθη εγκαίρως κατά καταρτισμού, τοιαύτην επίβουλον κεκτημένου αφετηρίαν»¹⁴⁴.

Το τελικό νομικό πλαίσιο του Νομοθετικού δημοσιεύτηκε το Νοέμβριο του 1882. Αφορούσε τα καθήκοντα των εκλογέων, τη σύσταση του Ν.Σ. και τις αρμοδιότητές του¹⁴⁵. Όσον αφορά τους θρησκευτικούς ηγέτες (Αρχιεπίσκοπο, μητροπολίτες, Αρχικαδή, Μουφτή και καδήδες), η πρωτοκαθεδρία τους ως αναγνωρισμένων αντιπροσώπων των κοινοτήτων τους έπαψε να αναγνωρίζεται, καθώς τέθηκαν σε ίση θέση με τους λαϊκούς, μπορούσαν να ήταν αιρετοί βουλευτές και υπόκεινταν στους νόμους οι οποίοι πλαισίωναν το Ν.Σ¹⁴⁶. Ωστόσο, παρά την εκλογή ορισμένων ιεραρχών στο Ν.Σ., η πλειοψηφία των λαϊκών ήταν συντριπτική¹⁴⁷. Η θητεία των μελών του Συμβουλίου ήταν πενταετής με εξαίρεση την πρώτη περίοδο, του 1883, η οποία ήταν τριετής. Στις συζητήσεις του Συμβουλίου μπορούσε να χρησιμοποιείται η αγγλική, η ελληνική ή η τουρκική γλώσσα. Δικαίωμα ψήφου μπορούσαν να έχουν και άτομα τα οποία δεν γεννήθηκαν στο νησί, καθώς και κάθε άνδρας Οθωμανός ή Βρετανός υπήκοος ο οποίος διέμενε στο νησί για διάστημα όχι λιγότερο των πέντε ετών, ήταν άνω των 21 ετών και είχε πληρωμένο τον κτηματικό φόρο (vergi). Το Νομοθετικό δεν μπορούσε να συνεδριάσει εάν δεν ήταν παρόντα τα έξι επίσημα μέλη, ενώ η Βασίλισσα και οι κληρονόμοι της είχαν το δικαίωμα να ανακαλούν, να μεταβάλλουν ή να τροποποιούν το «σύνταγμα» του Νομοθετικού¹⁴⁸. Κύρια διαφορά του νέου Ν.Σ. σε σχέση με εκείνο του 1879 ήταν η αιρετή εκλογή της πλειοψηφίας των μελών του. Η σύστασή του διαμορφώθηκε σε έξι επίσημα μέλη¹⁴⁹ και

¹⁴⁴ «Η μετά του κ. Φαίρηλδ συντυχία της «μονίμου επιτροπείας» Λεμησού», εφ. *Αλήθεια*, 12/24 Δεκεμβρίου 1881.

¹⁴⁵ Για το νομικό καθεστώς του Νομοθετικού βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β, σσ. 329-341.

¹⁴⁶ Ο Αρχιεπίσκοπος και οι μητροπολίτες Κυρηναίας και Πάφου, σε αντίθεση με τον Κιτίου, δεν μπόρεσαν να θέσουν υποψηφιότητα στις βουλευτικές εκλογές του 1883, καθώς δεν είχαν καταβάλει έγκαιρα όλους τους φόρους τους. Για τις δισταγμένες απόψεις σχετικά με το δικαίωμα συμμετοχής του κλήρου στο Νομοθετικό βλ. Βασίλης Πρωτοπαπάς, *Εκλογική ιστορία της Κύπρου. Πολιτευτές, κόμματα και εκλογές στην Αγγλοκρατία 1878-1960*, Αθήνα 2012, σσ. 80-82.

¹⁴⁷ Κληρικοί που είχαν εκλεγεί κατά την περίοδο 1878-1914, ήταν ο Κιτίου Κυπριανός Οικονομίδης, ο Ηγούμενος Κύκκου Γεράσιμος και ο Κύριλλος Παπαδόπουλος, μητροπολίτης Κιτίου και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος.

¹⁴⁸ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β, σελ.331. Όλοι οι νόμοι διαβιβάζονταν στο Λονδίνο μαζί με αιτιολογική έκθεση για επικύρωση ή ακύρωση. Βλ. Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική, ό.π.*, σελ. 42.

¹⁴⁹ Ο Αρμοστής προήδρευε του Ν.Σ. και δεν περιλαμβανόταν στα έξι επίσημα μέλη, όμως είχε τη νικώσα ψήφο, σε περίπτωση ισοψηφίας. Βλ. Πρακτικά των συνεδριάσεων του Νομοθετικού. Λανθασμένα ο Γεωργαλλίδης υποστηρίζει ότι περιλαμβανόταν στα επίσημα μέλη. Βλ. G. Georghallides, *A political, ό.π.*, σελ.42. Τα έξι επίσημα μέλη ήταν αξιωματούχοι της διοίκησης με μόνιμα μέλη, τον Αρχιγραμματέα, το Δικηγόρο του στέμματος, τον Αρχιλογιστή και τρεις άλλους διευθυντές διαφόρων τμημάτων της διοίκησης. Μοναδική

δώδεκα αιρετά, εκ των οποίων τα τρία θα εκλέγονταν από τους «Μωαμεθανούς» και τα έξι από τους «μη Μωαμεθανούς» ψηφοφόρους¹⁵⁰.

Γ. Η λειτουργία του Νομοθετικού Συμβουλίου

1. Η σημασία της αντιφώνησης

Το Ν.Σ. συνεδρίαζε μια φορά τον χρόνο στη Λευκωσία. Στην αρχή κάθε νομοθετικής συνόδου, ο Αρμοστής στον εναρκτήριο του λόγο (Opening Speech) εξέθετε τα πεπραγμένα της προηγούμενης χρονιάς και τα ζητήματα τα οποία πρόκειται να απασχολήσουν τη νέα σύνοδο του Ν.Σ. Τα μέλη του Νομοθετικού, επίσημα και αιρετά, εξέθεταν στην αντιφώνησή τους, τις ευχαριστίες ή τις διαφωνίες τους στα ζητήματα τα οποία παρουσιάζονταν στον εναρκτήριο λόγο, έχοντας παράλληλα τη δυνατότητα να θέσουν και άλλου είδους αιτήματα. Η αντιφώνηση, αν και δεν είχε οποιαδήποτε νομική ισχύ, εντούτοις εθεωρείτο το πιο επίσημο μέσο έκφρασης των απόψεων του συνόλου του λαού και είχε ιδιαίτερη σημασία για τις δύο κοινότητες¹⁵¹. Η αντιφώνηση ήταν τόσο σημαντική, ώστε συχνά, ιδιαίτερα στα ζητήματα του Φόρου Υποτελείας και της ένωσης, η τροποποίηση μιας παραγράφου ή το λεξιλόγιο το οποίο θα εχρησιμοποιείτο να προκαλεί αιτία αντιπαραθέσεων μεταξύ Ελλήνων και Μουσουλμάνων βουλευτών. Το προσχέδιο της αντιφώνησης ετοιμαζόταν από εξαμελή επιτροπή αποτελούμενη από τρεις Έλληνες, ένα Μουσουλμάνο και δύο επίσημα μέλη. Αφού η επιτροπή συμφωνούσε στη διαμόρφωση του σχεδίου αντιφώνησης, στη συνέχεια το κατέθετε ενώπιον της ολομέλειας του Ν.Σ, για συζήτηση και τελική έγκριση. Κύριος διαμορφωτικός παράγοντας του τρόπου λειτουργίας του Ν.Σ. υπήρξε ο αριθμός των μελών τα οποία παρακάθονταν στις συνεδριάσεις. Σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν αρκετή η απουσία ενός Έλληνα ή ενός Μουσουλμάνου για να γείρει η πλάστιγγα είτε υπέρ των Ελλήνων είτε υπέρ των Βρετανών, ενώ συχνά Έλληνες και Μουσουλμάνοι δεν παρουσιάζονταν εν σώματι.

Κατά την πρώτη σύνοδο του νέου Ν.Σ., στις 15 Ιουνίου 1883 ο Αρμοστής, Robert Biddulph, στον εναρκτήριό του λόγο δήλωσε ότι σκοπός της συγκέντρωσής τους ήταν να ωφεληθεί ο

εξαίρεση υπήρξε η παρουσία στα έξι επίσημα μέλη, του Έλληνα Διευθυντή Γεωργίας, Παναγιώτη Γεννάδιου, κατά την περίοδο 1899-1905.

¹⁵⁰ Η αναφορά σε «Μωαμεθανούς» και «Μη Μωαμεθανούς» δεν ήταν τυχαία, καθώς στους Μη Μωαμεθανούς μπορούσαν να περιληφθούν και οι υπόλοιπες θρησκευτικές ομάδες του νησιού, Αρμένιοι, Μαρωνίτες, Εβραίοι κ.ο.κ. Για τη διεκδίκηση εκπροσώπησης στο Νομοθετικό και των Εβραίων του νησιού, βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 327-328.

¹⁵¹ ΤΝΑ: CO 69/3. *Συνεδρία* 22 Φεβρουαρίου 1887.

ίδιος από τις συμβουλές και τη βοήθεια των ιθαγενών μελών του Ν.Σ. και ότι οι αιρετοί αντιπρόσωποι βρίσκονταν εκεί με σκοπό όχι να αντιπροσωπεύσουν κάποια συγκεκριμένη τάξη ή κοινότητα, αλλά να παρουσιάσουν τα γενικά συμφέροντα του λαού της Κύπρου¹⁵². Στην αντιφώνησή τους οι βουλευτές εξέφρασαν την ευγνωμοσύνη τους προς τη Βασίλισσα για την εμπιστοσύνη της προς τον κυπριακό λαό, κάνοντας αναφορά σε «κοινή πατρώα γη». Ως «ζωτικής σημασίας», χαρακτήρισαν τη γεωργία και την εκπαίδευση και εξέφρασαν την ελπίδα ότι οι δύο αυτοί τομείς θα λαμβάνονταν πρωτίστως υπ' όψη από την κυβέρνηση της βασίλισσας¹⁵³. Τέλος εξέφρασαν σεβασμό και εμπιστοσύνη προς τη δικαιοσύνη και τον φιλελευθερισμό του «Αγγλικού έθνους»¹⁵⁴. Ωστόσο με την πάροδο των χρόνων, το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε από τη λήψη μέτρων υπέρ της γεωργικής τάξης και την οικονομική ανακούφιση του λαού, στον Φόρο Υποτελείας, την πολιτικοποίησή του και τις επιδιώξεις της κάθε κοινότητας ξεχωριστά.

Μετά το 1900 και το τέλος των διαπραγματεύσεων για το δάνειο του 1855 με το οποίο συνδέθηκε και ο «Φόρος Υποτελείας» της Κύπρου, σε μια περίοδο όπου το νησί συνέχισε να υποφέρει οικονομικά, λόγω και της νέας ανομβρίας η οποία έπληξε συγκεκριμένες περιοχές του νησιού, η αναφορά από τη μια του ενωτικού αιτήματος στο Νομοθετικό και από την άλλη η έγκριση μουσουλμανικού ψηφίσματος για επιστροφή του νησιού στο Σουλτάνο με την υποστήριξη και των Βρετανών, μετατόπισε το κέντρο βάρους του ενδιαφέροντος από την καθαυτό βελτίωση της οικονομικής θέσης του λαού, στις επιδιώξεις της κάθε κοινότητας ξεχωριστά.

2. Προς την επαλήθευση των φόβων των δύο κοινοτήτων

Οι φόβοι οι οποίοι εκφράστηκαν από Έλληνες της Λεμεσού, ήδη από τον Δεκέμβριο του 1881 σχετικά με το ενδεχόμενο ισοψηφίας των μουσουλμανικών και βρετανικών ψήφων έναντι των Ελλήνων, επαληθεύτηκαν 30 χρόνια αργότερα στη σύνοδο του 1911, όταν πλέον η στάση Ελλήνων και Μουσουλμάνων βουλευτών καθοριζόταν από τη διασφάλιση της

¹⁵² TNA: CO 69/1. *Συνεδρία* 21 Ιουνίου 1883.

¹⁵³ Στο υπόμνημα Αρχιερέων και λαϊκών του 1879 ανάμεσα στα οικονομικά αιτήματα τα οποία αναφέρθηκαν ήταν η βελτίωση του γεωργικού κλάδου, η σύσταση γεωργικής τράπεζας, η κατάργηση της φορολογίας της δεκάτης και του φόρου επί των οινοπνευμάτων και η πρόοδος του εμπορίου. Βλ. KAK: SA01/10304/1882. Memorial addressed to Biddulph, [28 Αυγούστου 1879] και Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τομ.Β', σσ. 144-160.

¹⁵⁴ TNA: CO 69/1. *Συνεδρία* 21 Ιουνίου 1883.

πραγματοποίησης της ένωσης και της προστασίας και παρουσίας της μουσουλμανικής μειονότητας αντίστοιχα¹⁵⁵.

Το μουσουλμανικό αίτημα για ισάριθμο αριθμό ελληνικών και μουσουλμανικών μελών, μετά τα υπομνήματα του 1881-1882, επαναλήφθηκε κατ' ανεπίσημο τρόπο κατά τη διάρκεια συζήτησης εντός του Νομοθετικού το 1910, στο πλαίσιο συζήτησης σχετικά με τα δικαιώματα της μειονότητας και της πλειονότητας, η οποία προέκυψε λόγω της αντίδρασης των Ελλήνων στην υποστήριξη από τα βρετανικά μέλη μόνο των μουσουλμανικών παραγράφων κατά την ετοιμασία του προσχέδιου της αντιφώνησης. Ο νεωτεριστής Μουσουλμάνος Shefket Bey υποστήριξε ότι δεν μπορούσε να εφαρμοστεί στην Κύπρο η αρχή της πλειοψηφίας όπως αυτή εφαρμοζόταν στα κοινοβούλια άλλων χωρών όπως στην οθωμανική βουλή και στην Αγγλία, καθώς στη μεν πρώτη περίπτωση όλοι οι βουλευτές συνδέονταν από μία εθνικότητα, την οθωμανική, ενώ στη δεύτερη περίπτωση Ιρλανδοί, Σκωτσέζοι κλπ αποτελούσαν διάφορα «τμήματα» (sections) μιας φυλής. Παράλληλα συνέκρινε τη σύσταση του πληθυσμού της Κύπρου και του Νομοθετικού με εκείνη της Γενικής Συνέλευσης των Κρητών, χαρακτηρίζοντάς την ως «πικρό παράδειγμα», καθώς τα «δύο στοιχεία που αποτελούσαν την κοινότητα ήταν πλήρως διαφορετικά ως προς την εθνικότητα και τις συνήθειες». Ο Μουσουλμάνος βουλευτής, πρότεινε ως λύση την εκλογή ισάριθμων μελών και από τις δύο «φυλές» υποστηρίζοντας ότι το συμβούλιο δεν θα έπρεπε να αποτελείται από μέλη ανάλογα με την κοινότητα την οποία αντιπροσώπευαν, αλλά το κάθε «τμήμα της κοινότητας θα έπρεπε να έχει ίσο αριθμό αντιπροσώπων. Αυτό θα αφαιρούσε όλες τις δυσκολίες και τις ενοχλήσεις»¹⁵⁶. Παράλληλα, απαντώντας στις κατηγορίες των Ελλήνων βουλευτών για προσπάθεια της κυβέρνησης, μέσω της ψήφισης μόνο των παραγράφων του σχεδίου της αντιφώνησης, οι οποίες προέρχονταν από τους Μουσουλμάνους, να επιβάλει τις απόψεις της μειονότητας στην πλειονότητα, αναφέρθηκε

¹⁵⁵ TNA: CO 69/27. *Συνεδρία* 5 Ιουνίου 1911.

¹⁵⁶ Βλ. Βιβλιοθήκη Κυπριακής Βουλής: *Πρακτικά Νομοθετικού Συμβουλίου*, τόμ. XXII. *Συνεδρία* 8 Απριλίου 1910, σσ. 11-13. Στη σύνοδο του 1910, οι Έλληνες διαμαρτυρήθηκαν έντονα για την πράξη των επισήμων μελών να ψηφίσουν κατά τη σύνταξη του «σχεδίου της αντιφώνησης» μόνο τις παραγράφους των Μουσουλμάνων αντί των Ελλήνων βουλευτών και εξέφρασαν την έντονη διαφωνία τους στο να υπάρξουν ξεχωριστές παράγραφοι προερχόμενες από τους Μουσουλμάνους και τους Έλληνες, ιδιαίτερα για τα οικονομικά ζητήματα υποστηρίζοντας ότι θα έπρεπε να προέρχονται από το σύνολο του Ν.Σ. Στη σύνοδο ακούστηκαν ενδιαφέρουσες απόψεις από πλευράς Μουσουλμάνων και Ελλήνων. Οι πρώτοι αναφέρθηκαν σε «προστασία» της κυβέρνησης, η οποία δόθηκε προκειμένου να εμποδίσει την «πλειονότητα να κλείσει τα στόματα της μειονότητας» ενώ οι Έλληνες κατηγορήσαν την τοπική διοίκηση για προσπάθειά της να υπάρξει διάσπαση απόψεων, ώστε να μην υπάρξει ομοφωνία στην προώθηση των αναγκών της νήσου και για φυλετική διαίρεση.

σε «προστασία» της τοπικής διοίκησης η οποία δινόταν προκειμένου να εμποδιστεί η πλειονότητα από το να κλείνει τα στόματα της μειονότητας¹⁵⁷.

Από την πλευρά τους τα ελληνικά μέλη του Νομοθετικού κατάφεραν, εκμεταλλευόμενα ευκαιριακά την απουσία Μουσουλμάνων ή Βρετανών, να περιλάβουν σε τελικές αντιφωνήσεις παραγράφους σχετικές με τη μείωση του Φόρου Υποτελείας και την Ένωση με την Ελλάδα¹⁵⁸, ενώ δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις όπου μαζί με τους Βρετανούς ψήφισαν ενάντια σε μουσουλμανικές προτάσεις περί επιστροφής του νησιού στο Σουλτάνο¹⁵⁹. Οι Έλληνες νεωτεριστές βουλευτές ξεκίνησαν να διεκδικούν τη σύσταση του Νομοθετικού μόνο από αιρετά μέλη σύμφωνα με την αναλογία πληθυσμού, σε υπόμνημά τους στον Churchill το 1907¹⁶⁰. Στη σύνοδο του 1910, κατά τη συζήτηση των δικαιωμάτων μειονότητας-πλειονότητας, μετά το ζήτημα το οποίο προέκυψε με τη στήριξη των Βρετανών σε μουσουλμανικές παραγράφους του σχεδίου αντιφώνησης της επιτροπής, ο βουλευτής Λεμεσού-Πάφου, Χριστόδουλος Σώζος, υποστήριξε ότι τα δικαιώματα της μειονότητας δεν θα καταπατούνταν, καθώς οι απόψεις της θα μπορούσαν να εκφραστούν μέσω εκθέσεων ή υπομνημάτων στην κυβέρνηση¹⁶¹. Το 1911, κατατέθηκε και το πρώτο ψήφισμα από τον Θεοφάνη Θεοδότου, σχετικά με την αύξηση του αριθμού των Ελλήνων βουλευτών από εννιά σε δώδεκα, κάνοντας λόγο για συνεργασία των επισήμων και μουσουλμανικών μελών. Ο Θεοδότου, χρησιμοποιώντας υπέρ των Ελλήνων, τη διαλεκτική των Μουσουλμάνων για «ισότητα» ανέφερε χαρακτηριστικά.

«Στους Χριστιανούς θα πρέπει δοθούν ίσα δικαιώματα όπως και στους Μουσουλμάνους, ο σταυρός πρέπει να τοποθετηθεί σε ίση θέση με την

¹⁵⁷ Βιβλιοθήκη Κυπριακής Βουλής: *Πρακτικά Νομοθετικού Συμβουλίου*, τόμ. XXII. *Συνεδρία* 8 Απριλίου 1910, σελ. 17.

¹⁵⁸ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι οι Έλληνες κατάφεραν να περιλάβουν το ενωτικό αίτημα στην επίσημη αντιφώνηση το 1903, 1904 και 1905 λόγω απουσίας είτε Μουσουλμάνων είτε του Διευθυντή Γεωργίας, Παναγιώτη Γεννάδιου, ο οποίος αποτελούσε ένα από τα έξι επίσημα μέλη. Το 1912, παρά τις διαφωνίες των Μουσουλμάνων ως προς την αντιφώνηση η οποία ετοιμάστηκε, οι Βρετανοί την υπερψήφισαν μαζί με τους Έλληνες. TNA: CO 69/28. *Συνεδρία* 1 Απριλίου 1912.

¹⁵⁹ Στη σύνοδο του 1911, τα επίσημα μέλη αρνήθηκαν για δεύτερη φορά από το 1903 όπως προστεθεί παράγραφος στην αντιφώνηση στην οποία εκφραζόταν η διαφωνία των Μουσουλμάνων στους πόθους και προσδοκίες των «οθωμανών ελλήνων συμπολιτών» για προσάρτηση με την Ελλάδα με τη δικαιολογία ότι δεν ήταν δίκαιο να υποστηρίξουν μόνο το ένα «τμήμα» [της κοινότητας] να εκφέρει την άποψή του τη στιγμή που δεν υπήρχε χρόνος για το άλλο να παρουσιάσει την δική του άποψη. Κατά της πρότασης ψήφισαν οι έξι παρόντες Έλληνες βουλευτές και τα έξι επίσημα μέλη. Υπέρ ψήφισαν οι τρεις Μουσουλμάνοι βουλευτές. TNA: CO69/27. *Συνεδρία* 31 Μαρτίου 1911.

¹⁶⁰ George Georghallides, «Churchill's 1907 visit to Cyprus. A political analysis», *E.K.E.E*, τόμ. III, Λευκωσία, 1969-1970, σσ.192-199.

¹⁶¹ Βιβλιοθήκη Κυπριακής Βουλής: *Πρακτικά Νομοθετικού Συμβουλίου*, τόμ. XXII. *Συνεδρία* 8 Απριλίου 1910, σελ. 10.

ημισέληνο, και αυτό μπορεί να γίνει αυξάνοντας τα Χριστιανικά μέλη από εννιά σε δώδεκα»¹⁶².

Ο βουλευτής Λάρνακας-Αμμοχώστου Mustapha Hami Bey, χαρακτήρισε ως αναγκαία τη θέση των επισήμων μελών και απέρριψε το επιχείρημα ότι η φωνή της πλειονότητας καταπιγόταν. Ανέφερε επίσης ότι σκοπός της πρότασης Θεοδότου, ήταν να «καταστρέψει την παρούσα ισορροπία και να επιφέρει μια κυρίαρχη πλειονοψηφία, αλλά τέτοια πρόταση ήταν καταστροφική και επικίνδυνη για την παρούσα πολιτική κατάσταση της Κύπρου [...] Η θέση των κυβερνητικών μελών ήταν απαραίτητη, καθώς επέφερε μια ισορροπία σε ευαίσθητα και πολιτικά ζητήματα»¹⁶³.

3. Η βρετανική οπτική της λειτουργίας του Νομοθετικού

Η τοποθέτηση των επισήμων μελών απέναντι στα ζητήματα τα οποία προβάλλονταν εντός του Νομοθετικού και δη στην αντιφώνηση, υπήρξε επαμφοτερίζουσα, ρέποντας άλλοτε υπέρ των Ελλήνων και άλλοτε υπέρ των Μουσουλμάνων, ενώ κατά τις πρώτες συνεδρίες του Νομοθετικού δεν δίστασαν να αναγνωρίσουν ότι η ανάπτυξη του νησιού θα ήταν γρηγορότερη σε περίπτωση αφαίρεσης του Φόρου Υποτελείας¹⁶⁴. Οι Βρετανοί, επέτρεψαν να γίνεται συζήτηση εντός του Ν.Σ. για το θέμα μείωσης ή κατάργησης του Φ.Υ. και στη συνέχεια στο ενωτικό αίτημα παρά το γεγονός ότι κανένα από τα δύο αυτά ζητήματα δεν περιλαμβανόταν στις αρμοδιότητες του Ν.Σ.¹⁶⁵, με αποτέλεσμα να προκαλούνται χρονοβόρες συζητήσεις και αντεγκλήσεις μεταξύ Ελλήνων και Μουσουλμάνων, απομακρύνοντας το κέντρο του ενδιαφέροντος από το μείζον πρόβλημα του λαού, που ήταν

¹⁶² Το ψήφισμα απορρίφθηκε με οκτώ ελληνικές ψήφους υπέρ και εννιά κατά (Βρετανοί και Μουσουλμάνοι). TNA: CO 69/27. *Συνεδρία* 5 Ιουνίου 1911, σελ. 721.

¹⁶³ TNA: CO 69/27. *Συνεδρία* 5 Ιουνίου 1911, σελ. 724.

¹⁶⁴ TNA: CO 69/1. *Συνεδρία* 6 Μαρτίου 1885.

¹⁶⁵ Σύμφωνα με το νομικό πλαίσιο του Ν.Σ., ο Αρμοστής δεν μπορούσε να συμφωνήσει σε κανένα νόμο ο οποίος μπορούσε να τροποποιήσει ή να καταργήσει υφιστάμενους φόρους, δασμούς ή δικαιώματα εάν δεν εξασφαλιζόταν προηγούμενη έγκριση για τροποποίηση ή κατάργησή τους από τη Βασίλισσα. Επίσης σύμφωνα με το άρθρο 24, δεν μπορούσε να προταθεί καμία ψηφοφορία, ή ψήφισμα ή νόμος για τη διάθεση οποιοδήποτε μέρους των δημοσίων εσόδων ή να επιβληθεί φόρος ή δασμός, εκτός από τον Αρμοστή ή κατ' εντολήν του. Ωστόσο αναγνωριζόταν το δικαίωμα στα μέλη να προτείνουν «οιονδήποτε ερώτημα δια συζήτησιν εν τω Συμβουλίω». Τα ποσά τα οποία θα επιβάρυναν «διαρκώς» τα δημόσια έσοδα ήταν οι 92,868 λίρες, ποσό το οποίο καθορίστηκε να αντιστοιχεί στο πλεόνασμα των εσόδων έναντι των εξόδων των πέντε τελευταίων χρόνων της οθωμανικής κατοχής, 4000 λίρες ως μισθός για τον Αρμοστή, 600 λίρες για το τμήμα της Αρμοστείας, 13.000 λίρες για μισθούς δικαστών, παρέδρων, κωμωδικών και τις δαπάνες των δικαστηρίων και 5000 λίρες για μισθούς δημοσίων αξιωμάτων. Για τις πρόνοιες του πλαισίου της λειτουργίας του Νομοθετικού Συμβουλίου βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β, σσ. 329-341. Κατά την πρώτη αναφορά στον Φόρο Υποτελείας το 1885 εντός του Νομοθετικού, τα επίσημα μέλη δεν εξέφρασαν διαφωνία για την πρόταση των Ελλήνων όπως θεθούν ενώπιον του υπουργού των Αποικιών οι ευχές του Συμβουλίου υπέρ της ανακούφισης του νησιού από το βαρύ του φορτίο, τον Φόρο Υποτελείας (Tribute). Βλ. TNA: CO69/1. *Συνεδρία* 17 Απριλίου 1886.

η οικονομική υπανάπτυξη. Επίσης η μη ακριβής βρετανική διασαφήνιση ως προς το νομικό καθεστώς του νησιού, τον Φόρο Υποτελείας, το κυβερνητικό επίδομα (grant in aid), τα ζητήματα της ισότητας και της πλειονότητας αποτέλεσαν πεδία τα οποία τύγχαναν διαφορετικής ερμηνείας από την κάθε κοινότητα με τους Βρετανούς να ενισχύουν, με τη διαλεκτική την οποία ανέπτυσαν, άλλοτε τον τρόπο αντίληψης των Ελλήνων και άλλοτε των Μουσουλμάνων¹⁶⁶.

Η αρχική συνεργασία Ελλήνων και Μουσουλμάνων, αντιμετωπίστηκε με θετικά σχόλια από πλευράς Βρετανών, δημιουργώντας ωστόσο στη συνέχεια ερωτηματικά ως προς την αναμενόμενη, σύμφωνα με τους ίδιους λειτουργία του Νομοθετικού. Τον Αύγουστο του 1885, ο Αρχιγραμματέας, του νησιού Falkland Warren, σε έκθεσή του προς τον Αρμοστή αναφέρθηκε μεταξύ άλλων, στην εύρυθμη νομοθετική εργασία, γεγονός το οποίο χαρακτήρισε ως επιτυχία απέναντι σε όσους αντιτίθονταν στην «απότομη παραχώρηση εξαιρετικά φιλελευθέρων θεσμών»¹⁶⁷.

Το 1889, μετά το ναυάγιο αποστολής κοινής Πρεσβείας στο Λονδίνο, ο νέος Αρμοστής του νησιού, Henry Bulwer, απέδωσε, σε επιστολή του η οποία αναγνώστηκε στο βρετανικό κοινοβούλιο, τη συνεργασία των Μουσουλμάνων με τους Έλληνες σε διάφορες αιτίες, όπως στο γεγονός ότι τα μουσουλμανικά μέλη εμπλέκονταν σε ίδιες επαγγελματικές δραστηριότητες με τους Έλληνες, στην απουσία θρησκευτικών και φυλετικών δεσμών των Μουσουλμάνων με τη βρετανική διοίκηση και στο γεγονός ότι οι Μουσουλμάνοι δεν είχαν δικό τους ηγέτη με αποτέλεσμα να ακολουθούν τα πολυπληθέστερα και ενεργητικότερα Χριστιανικά μέλη τα οποία τους «έτειναν το χέρι της συμμαχίας». Ενδιαφέρουσα ωστόσο είναι η άποψη του Αρμοστή, ο οποίος ανέφερε ως αιτία της συνεργασίας των Μουσουλμάνων με τους Έλληνες αντί με τα επίσημα μέλη, την «αυστηρή αμεροληψία» της διοίκησης η οποία δεν σκόπευσε ποτέ να ασκήσει οποιαδήποτε επιρροή στις διαφορετικές φυλές και θρησκείες¹⁶⁸. Δέκα χρόνια αργότερα, το 1899, ο Διοικητής Κερύνειας, J.

¹⁶⁶ Η στάση την οποία τηρούσαν τα βρετανικά μέλη εντός του Νομοθετικού όσο και ο εκάστοτε Αρμοστής τόσο εντός όσο και εκτός Νομοθετικού αναφορικά με τον Φόρο Υποτελείας, τις ενωτικές εκδηλώσεις των Ελλήνων και την «προστασία» της μουσουλμανικής μειονότητας αναπτύσσονται στα επόμενα κεφάλαια.

¹⁶⁷ TNA: CO 883/4/5. Falkland Warren προς Biddulph, Τρόδος 25 Αυγούστου 1885 συνημμένο στο Biddulph προς Earl of Derby, Λευκωσία 18 Δεκεμβρίου 1885, σελ. 28.

¹⁶⁸ Η αναφορά του Bulwer φέρει ημερομηνία 15 Ιουνίου 1889 και παρουσιάστηκε στο βρετανικό κοινοβούλιο τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου. Η συγκεκριμένη έκθεση παρατίθεται σε έκθεση του Αρμοστή κατά το 1903. TNA: CO 67/135, Haynes Smith προς Chamberlain, Τρόδος 30 Ιουλίου 1903, σσ. 425-448, G. Georghallides, *A political, ό.π.*, σελ. 65. Η μουσουλμανική κοινότητα ως πνευματικούς ηγέτες είχε τον Αρχικαδή και τον Μουφτή, ωστόσο εκτός από τους πνευματικούς αρχηγούς και οι λαϊκοί προεστώτες δεν είχαν καταφέρει να

Chamberlayne, τόνισε ότι το κράτος «δεν πρέπει να στηρίζεται πάντα στη συνεργασία με τους Μωαμεθανούς», αναφέροντας ως παράδειγμα την περίπτωση του Μουσουλμάνου βουλευτή, Hadji Hafouz¹⁶⁹, ο οποίος όντας χρεωμένος στους χριστιανούς ήταν απίθανο να ψήφιζε ποτέ εναντίον τους¹⁷⁰.

Το 1900 όταν οι Έλληνες υποστήριζαν τους Μουσουλμάνους βουλευτές με σκοπό να παραχωρηθεί ο έλεγχος του σχολείου μέσης εκπαίδευσης, *Idadi*¹⁷¹ από την τοπική κυβέρνηση στη μουσουλμανική κοινότητα, ο Αρμοστής, Haynes Smith, απέδωσε την εχθρότητα των Μουσουλμάνων βουλευτών απέναντι στη διοίκηση, και στη διαίρεση εντός της μουσουλμανικής κοινότητας¹⁷².

Ο Αρμοστής Haynes Smith, σε επιστολή του το 1901, δήλωσε ξεκάθαρα ότι ο τρόπος σύστασης του Νομοθετικού δεν υπήρξε λειτουργικός, ότι οι *Τούρκοι* υποχώρησαν από τη δύναμη των *Ελληνόφωνων* τοκογλύφων και ότι τα *τουρκικά μέλη* δεν χρησίμευαν σε τίποτα για την κυβέρνηση και ότι έδειχναν απόλυτα τυφλά στους «κινδύνους που τους απειλούν να τους εξαφανίσουν»¹⁷³. Ενδεικτικό της συγκεκριμένης άποψης είναι το γεγονός ότι τα μουσουλμανικά μέλη «χρησίμευαν» για τους Βρετανούς ως μέσο αντιπαράθεσής τους σε ελληνικά αιτήματα, ενώ οι Έλληνες παρουσιάζονταν από τους Βρετανούς ως κίνδυνος για τους Μουσουλμάνους. Η συγκεκριμένη διαιρετική βρετανική άποψη διαιώνιζε και ενίσχυε ουσιαστικά την καχυποψία η οποία διαμορφώθηκε στη μουσουλμανική κοινότητα περί απειλής της από την ελληνική πλειονότητα.

διαμορφώσουν ένα κοινό πολιτικό πρόγραμμα με συγκεκριμένους στόχους, με αποτέλεσμα πολλές φορές η στάση τους στο Νομοθετικό απέναντι σε διάφορα ζητήματα να χαρακτηρίζεται ως επαμφοτερίζουσα.

¹⁶⁹ Ο Hadji Hafouz υπήρξε δάσκαλος της Θεολογίας, με σπουδές στην Αίγυπτο και την Κωνσταντινούπολη. Διετέλεσε βουλευτής του Ν.Σ. την περίοδο 1895-1904 οπότε και παραιτήθηκε λόγω διορισμού του ως Καδή της Λευκωσίας και στη συνέχεια το 1910 ως Μουφτή.

¹⁷⁰ TNA: CO 883/6/5. J. Chamberlayne προς Young, Κερύνεια 14 Απριλίου 1899, σελ. 190, συνημμένο στο Haynes Smith προς Chamberlain, Τρόδος 19 Ιουλίου 1899. Στη σύνοδο του 1899 τα επίσημα και τα μουσουλμανικά μέλη αποσύρθηκαν από την ψηφοφορία κατά την ψήφιση σχετικής πρότασης σχετικά με τον Φόρο Υποτελείας.

¹⁷¹ Το *Idadi* αποτελούσε σχολείο μέσης εκπαίδευσης και εξέλιξη του *Ruṣṭiyé*, του οποίου σκοπός υπήρξε η προώθηση της σύγχρονης εκπαίδευσης στο γενικότερο πλαίσιο εκμοντερνισμού της Αυτοκρατορίας. Το πρώτο *Ruṣṭiyé*, ιδρύθηκε στην Κύπρο το 1862. Το 1897 μετονομάστηκε σε *Idadi*, το 1920 ως *Sultani* και από το 1926 ως *Lycée*. Οι καθηγητές του προέρχονταν κυρίως από την Κωνσταντινούπολη. Οι απόφοιτοί του μπορούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους σε πανεπιστημιακό επίπεδο και αποτελούσαν την elite μεταξύ των μορφωμένων Τουρκοκυπρίων βλ. Ahmet Gazioğlu, *The Turks*, ό.π., σελ.199. Οι βρετανικές καταγραφές αναφέρουν κατά το 1913/14 ως σχολεία μέσης εκπαίδευσης ένα *Idadi* με 87 μαθητές και ένα *Ruṣṭiyé* που ήταν ιδιωτικό και βρισκόταν στη Λευκωσία βλ. *Cyprus Blue Book*, 1913-1914, σελ. 230.

¹⁷² TNA: CO 67/124. Haynes Smith προς Chamberlain, Τρόδος 18 Αυγούστου 1900, σσ. 339-344. Για τη διαίρεση της μουσουλμανικής κοινότητας βλ. Κεφάλαιο 9.

¹⁷³ TNA: CO 883/6/5. Haynes Smith προς Chamberlain, Λευκωσία 28 Νοεμβρίου 1901, σελ. 360 (εμπιστευτική επιστολή).

Από την άλλη, οι Βρετανοί στην προσπάθειά τους να διακόψουν κάθε σύνδεση της Κύπρου με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, προσπάθησαν να αποφύγουν την υποστήριξη παραγράφων της αντιφώνησης, σχετικά με την «επιστροφή» του νησιού σε αυτήν¹⁷⁴. Η επανάληψη της ενωτικής ευχής και στην αντιφώνηση του 1904, προκάλεσε τη μουσουλμανική αντίδραση με τον Dervish Pasha να ανακοινώνει ότι σκόπευε να προτείνει ψήφισμα στο οποίο θα εκφράζονταν τα αισθήματα της μουσουλμανικής κοινότητας και στο οποίο θα ζητούσε όπως τεθεί τέλος στη χρησιμοποίηση του Νομοθετικού για τη προβολή του ενωτικού αιτήματος¹⁷⁵. Ο Αρμοστής σε επιστολή του στον υπουργό των Αποικιών, αναφέρθηκε στη δύσκολη θέση την οποία βρισκόταν η κυβέρνησή του ως προς τη θέση που έπρεπε να λάβει απέναντι στο σχετικό ψήφισμα το οποίο επρόκειτο να προταθεί. Σύμφωνα με τον ίδιο αν το νέο ψήφισμα περνούσε με τη βοήθεια των επισήμων μελών τότε θα υπήρχαν, από πλευράς των «χριστιανικών μελών» παρόμοιες εκδηλώσεις με το ψήφισμα του 1903. Αν από την άλλη, σύμφωνα με τον ίδιο, τα επίσημα μέλη τηρούσαν αποχή ή δεν ψήφιζαν, τότε η μουσουλμανική κοινότητα θα αναλάμβανε δράση¹⁷⁶. Τελικά οι Βρετανοί κατάφεραν να βγουν από τη δύσκολη θέση και να αποφύγουν να ξεκαθαρίσουν τη θέση τους απέναντι σε Έλληνες και Μουσουλμάνους, διατηρώντας την επαμφοτερίζουσα στάση και πολιτική τους με το να καταφέρουν να μην τεθεί σε ψηφοφορία η πρόταση του Dervish. Ο Αρμοστής σε νέα του εμπιστευτική επιστολή, τον Ιούνιο του 1904, δήλωσε ότι η κυβέρνησή του, έχοντας προκαλέσει ψήφισμα εκ μέρους των «μη Μωαμεθανών μελών» ενάντια στους Εβραίους, κατάφερε η πρόταση των Μωαμεθανών βουλευτών να τοποθετηθεί

---

¹⁷⁴ Στη σύνοδο του 1911, τα επίσημα μέλη, αρνήθηκαν για δεύτερη φορά από το 1903 όπως προστεθεί παράγραφος στην αντιφώνηση στην οποία να εκφράζεται η διαφωνία των Μουσουλμάνων στους πόθους και προσδοκίες των «οθωμανών ελλήνων συμπολιτών» για προσάρτηση με την Ελλάδα, με τη δικαιολογία ότι δεν ήταν δίκαιο να υποστηρίξουν μόνο το ένα «τμήμα»[της κοινότητας] να εκφέρει την άποψη του τη στιγμή που δεν υπήρχε χρόνος για το άλλο να παρουσιάσει την δική του άποψη. TNA: CO69/27. *Συνεδρία* 31 Μαρτίου 1911. Οι Μουσουλμάνοι κατάφεραν να εκφράσουν το 1909 για πρώτη και τελευταία φορά σε αντιφώνηση του Ν.Σ, τη διαφωνία τους στο ενωτικό, στο πλαίσιο των ξεχωριστών παραγράφων όπου Έλληνες και Μουσουλμάνοι μπορούσαν να εκφράσουν τις δικές τους απόψεις. TNA: CO69/23. *Συνεδρία* 7 Μαΐου 1909.

¹⁷⁵ TNA: CO67/138, Smith προς Lytellton, 28 Απριλίου 1904, σελ. 362 (εμπιστευτικό). Οι Μουσουλμάνοι βουλευτές εξέφρασαν αντίδραση στην αναφορά του ενωτικού εντός του Ν.Σ. αλλά όχι έξω από αυτό. Το προηγούμενο έτος (1903) η βρετανική υποστήριξη μουσουλμανικού ψηφίσματος για επιστροφή της Κύπρου στο Σουλτάνο, προκάλεσε την αντίδραση των Ελλήνων οι οποίοι μετά την επιτυχία τους να περιλάβουν το ενωτικό στη τελική αντιφώνηση και την πεποίθησή τους ότι τα επίσημα μέλη δεν θα υποστήριζαν το μουσουλμανικό ψήφισμα, δέχθηκαν μια μεγάλη απογοήτευση εκ μέρους της βρετανικής διοίκησης του νησιού, με αποτέλεσμα να αντιδράσουν με συλλαλητήρια στις κύριες πόλεις του νησιού. Βλ. περισσότερα κεφάλαιο 9.

¹⁷⁶ TNA: CO67/138. Haynes Smith προς Lytellton, 28 Απριλίου 1904, σελ. 362 (εμπιστευτικό). Για το προτεινόμενο ψήφισμα (Notice of Resolution to be moved by Ahmed Dervish Pasha) βλ. TNA: CO67/138. Haynes Smith προς Lytellton, 28 Απριλίου 1904, σελ. 355.

τόσο χαμηλά στη σειρά των θεμάτων για συζήτηση, ώστε να μην προλάβουν να το θέσουν ενώπιον της συνόδου¹⁷⁷.

Η σύμπραξη των Μουσουλμάνων βουλευτών ξεκίνησε να θεωρείται περισσότερο σίγουρη για τους Βρετανούς μετά την εκλογή πιο ριζοσπαστών Μουσουλμάνων βουλευτών κατά το 1906, οι οποίοι προσπάθησαν να διασφαλίσουν την ανάγκη παρουσίας των επισήμων μελών εντός του Νομοθετικού. Το 1912, μετά τη μεσολάβηση τριάντα χρόνων λειτουργίας του Νομοθετικού και τις αιματηρές συμπλοκές του Μαΐου στη Λεμεσό, ο νέος Αρμοστής του νησιού, Hamilton Goold Adams (Οκτώβριος 1911- Δεκέμβριος 1914) αναφέρθηκε σε «μακρόχρονη και αδιάλλακτη εθνική αντιπάθεια» χαρακτηρίζοντας σπάνια την πιθανότητα συνεργασίας μεταξύ των δύο «τμημάτων» (parties) ενάντια στη βρετανική διοίκηση. Υποστήριξε ότι με τον τρόπο αυτό η κυβέρνηση μπορούσε να βασίζεται στις περισσότερες περιπτώσεις βρίσκοντας διαθέσιμη στήριξη στη μία ή την άλλη πλευρά. Ως προς τους Μουσουλμάνους τους χαρακτήρισε «πιστούς» στη διοίκηση του νησιού, με έντονα αισθήματα καχυποψίας ως προς τη μονιμότητα των οθωμανικών δικαιωμάτων στην Κύπρο λόγω της ελευθερίας η οποία επιτράπηκε στους Έλληνες χριστιανούς στο να συνεχίζουν την προπαγάνδα τους για προσάρτηση στην Ελλάδα. Όπως και σε προηγούμενες αναφορές Αρμοστών, και ο Goold Adams, υποστήριξε ότι ο Μουσουλμάνος ήταν χρεωμένος στον έλληνα δανειστή και ότι «αν επηρεαζόταν από τους ηγέτες του θα αντεκδικείτο τον έλληνα χριστιανό για τα κακά του, φανταστικά ή άλλως πως, πλήρως προετοιμασμένος να μεταναστεύσει αν αποτύγχανε». Ως προς τους Έλληνες δήλωσε ότι

«Ο έλληνας χριστιανός έχει εντός των τελευταίων είκοσι χρόνων, από τότε που ένωσε δηλαδή ότι διασφάλισε την ελευθερία του από τον Τούρκο, γίνει εχθρικός στη βρετανική διοίκηση. Τώρα είναι συγκριτικά πιο πλούσιος και ευημερής και διακατέχεται από κάποια αίσθηση της σημαντικότητάς του. Γίνεται επιθετικός στον Τούρκο προς τον οποίο ήταν αρχικά δούλος και διεκδικεί τα δικαιώματα της Ελλάδας στην Κύπρο. Τα αισθήματα των δύο φυλών όπως έχουν περιγραφεί πιο πάνω καθοδηγούν τις ενέργειες και των δύο πλευρών. Κανένα σημαντικό ζήτημα το οποίο επηρεάζει το νησί, δεν μπορεί, επομένως, να ρυθμιστεί σωστά εάν παραβλεφθούν αυτά τα γεγονότα».

---

¹⁷⁷ TNA: CO67/138. Haynes Smith προς Lytellton, Κύπρος 23 Ιουνίου 1904, σελ. 599 (εμπιστευτικό). Η μόνη αναφορά στα Πρακτικά του 1904 γίνεται στις 24 Ιουνίου 1904 όπου ο Dervish ζητεί όπως ο σκοπός της πρότασής του σχετικά με την ένωση της Κύπρου προς την Ελλάδα να μεταβιβαστεί στον υπουργό των Αποικιών. Ο Αρμοστής απάντησε θετικά στην πρόταση Dervish και έτσι η πρόταση δεν έτυχε συζήτησης και ψηφοφορίας. Βλ. TNA: CO69/17. *Συνεδρία* 24 Ιουνίου 1904, σελ 452.

Αναφορικά με το αίτημα των Ελλήνων για αύξηση του αριθμού τους στο Νομοθετικό, ο Goold Adams υποστήριξε ότι οποιαδήποτε παραχώρηση η οποία θα γινόταν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο (1912) προς το *Ελληνοχριστιανικό στοιχείο* της Κύπρου, μετά τις τελευταίες βίαιες ταραχές θα οδηγούσε τους Έλληνες να εξυψώσουν το γεγονός της παραχώρησης σε νίκη η οποία κερδήθηκε από τις τακτικές τους, και θα τους ενθάρρυνε να επαναλάμβαναν σύντομα την ίδια πορεία¹⁷⁸.

Συμπεράσματα.

Παρά την έντονη φημολογία για ένωση και τις ελπίδες οι οποίες δημιουργήθηκαν στους Έλληνες της Κύπρου με την άνοδο στην πρωθυπουργία του διαφωνήσαντος με τη Σύμβαση του 1878, William Gladstone, οι Βρετανοί πολιτικοί κατάφεραν κατά τα πρώτα χρόνια της παρουσίας τους στο νησί να στρέψουν το ενδιαφέρον των Ελλήνων προεστώτων από το αίτημα για ένωση στην εξαγγελθείσα παραχώρηση «φιλελεύθερου πολιτεύματος», με αποτέλεσμα να προβληθούν για πρώτη φορά τα δικαιώματα της πλειονότητας έναντι της μειονότητας.

Το «φιλελεύθερο πολίτευμα» αφορούσε τελικά ένα δοτό νομικό πλαίσιο το οποίο καθόριζε τις αρμοδιότητες και τη σύσταση ενός Νομοθετικού Συμβουλίου αποτελούμενου από έξι βρετανικά μόνιμα μέλη, και δώδεκα αιρετά, τρεις «Μωαμεθανούς» και εννιά «μη Μωαμεθανούς» βουλευτές.

Οι κυβερνητικές μεταρρυθμίσεις οι οποίες αφορούσαν το Νομοθετικό, υπήρξαν αφενός μονοδιάστατες, καθώς οι αρχές της δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού στις οποίες πρέσβευαν οι Βρετανοί υπήρξαν ακρωτηριασμένες. Η απόφαση για αναλογική σύσταση του Νομοθετικού προκάλεσε, αρχικά, μεγαλύτερη αντίδραση εκ μέρους των Μουσουλμάνων ακόμη και από αυτή στο ενωτικό αίτημα. Από την πλευρά των Ελλήνων, ο τρόπος σύστασης του Νομοθετικού δεν άφησε πλήρως ικανοποιημένη ολόκληρη τη κοινότητα, καθώς ενδεχόμενη σύμπραξη των Βρετανών με τα τρία μουσουλμανικά μέλη θα εξοβέλιζε τις εννιά «μη μωαμεθανικές» ψήφους¹⁷⁹.

Οι Βρετανοί χρησιμοποίησαν το Συμβούλιο όχι μόνο ως νομοθετικό σώμα αλλά και ως χώρο ελέγχου των απόψεων των εκλεγμένων αντιπροσώπων των δύο κοινοτήτων. Η

---

¹⁷⁸ TNA: CO 883/7/10. Goold-Adams προς Harcourt, Τρόδος 3 Οκτωβρίου 1912, σσ. 157-160 (εμπιστευτικό).

¹⁷⁹ Η σύσταση του Νομοθετικού από τρεις «Μωαμεθανούς», εννιά «Χριστιανούς» και έξι επίσημα μέλη δημοσιεύθηκε στην *The Cyprus Gazette* στις 23 Μαρτίου 1882. Η αναφορά σε «Μωαμεθανούς» και «Μη Μωαμεθανούς» περιλήφθηκε στο τελικό νομικό πλαίσιο του Νομοθετικού, τον Νοέμβριο του 1882.

βρετανοτουρκική σύμπραξη δεν υπήρξε μόνιμη, λειτούργησε κυρίως στις περιπτώσεις όπου υπήρχε απαρτία Μουσουλμάνων και Βρετανών και όταν οι δεύτεροι στήριζαν μουσουλμανικές προτάσεις ως αντίβαρο στις ελληνικές. Σημαντικό ρόλο στη διάσταση των δυο κοινοτήτων εντός του Νομοθετικού υπήρξε η συζήτηση για τον Φόρο Υποτελείας και την ένωση, ζητήματα τα οποία οι Βρετανοί επέτρεψαν να συζητούνται παρότι δεν περιλαμβάνονταν στη νομοθετική διαδικασία απομακρύνοντας με τον τρόπο αυτό τη συζήτηση για άλλα καίρια προβλήματα του νησιού, όπως ο προϋπολογισμός, η γεωργία ή η άμεση φορολογία.

Κεφάλαιο 4. Δημόσια υπηρεσία

«Θα ήταν δυνατόν για τους ιδίους να συμφωνήσουν και να συνεργαστούν με τα έντιμα ελληνικά μέλη όταν ο φανατισμός έπαυε να υπάρχει στο νησί, και όταν η εκπαίδευσή τους ήταν σε τέτοιο επίπεδο ώστε να μην υπάρχει διάκριση ανάμεσα σε φυλή ή δόγμα»¹⁸⁰.

Η σύσταση της δημόσιας υπηρεσίας δεν έμεινε ανεπηρέαστη από τη βρετανική κατοχή του νησιού. Οι Βρετανοί, παράλληλα με τις αλλαγές σε υφιστάμενους οθωμανικούς θεσμούς, εφάρμοσαν ένα πολυδάπανο γραφειοκρατικό σύστημα, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου υπήρξε η αντικατάσταση ανώτερων Οθωμανών αξιωματούχων με Βρετανούς¹⁸¹. Βασικά ερωτήματα τα οποία τίθενται είναι αφενός πώς επάνδρωσαν οι Βρετανοί τα διάφορα τμήματα της διοίκησης που συνέστησαν, και αφετέρου πώς αντιμετώπισαν οι δύο κοινότητες την παρουσία Βρετανών στη δημόσια υπηρεσία. Ποιοί κλάδοι της διοίκησης προκάλεσαν τις σημαντικότερες αντιδράσεις; Κατά πόσο Έλληνες και Μουσουλμάνοι εξέφρασαν από την αρχή τις αντιδράσεις τους για την αναλογία τους στις δημόσιες θέσεις; Πότε οι Μουσουλμάνοι τάχθηκαν υπέρ της παρουσίας Βρετανών στις ανώτερες θέσεις;

A. Η σύσταση της δημόσιας υπηρεσίας

1. Η οργάνωση των ανώτερων θέσεων

Με τη νέα σύσταση της δημόσιας υπηρεσίας και συγκεκριμένα με την αντικατάσταση των Μουσουλμάνων οι οποίοι κατείχαν ανώτερες θέσεις από Βρετανούς, οι τελευταίοι διασφάλισαν τον έλεγχο θεσμών και διοίκησης. Η αύξηση του αριθμού των δημοσίων τμημάτων, οι υψηλοί μισθοί των Βρετανών αξιωματούχων και ο διορισμός ξένων, μη Κυπρίων, σε κενωθείσες ανώτερες θέσεις αντί ιθαγενών υπαλλήλων, αποτέλεσε αρχικά αιτία κοινών αιτημάτων Ελλήνων και Μουσουλμάνων του νησιού. Με την πάροδο των χρόνων και τη στροφή του ενδιαφέροντος στο πολιτικοεθνικό μέλλον του νησιού, οι Έλληνες ξεκίνησαν να ζητούν αναλογική σύνθεση της δημόσιας υπηρεσίας, ενώ οι Μουσουλμάνοι βουλευτές άλλαξαν πολιτική στάση ως προς τον διορισμό ιθαγενών σε

¹⁸⁰ Shefket Bey, βλ. TNA: CO69/27. *Συνεδρία* 31 Μαρτίου 1911, σελ. 94.

¹⁸¹ Πληροφορίες για τη σύσταση της διοικητικής μηχανής βλ. George Georghallides, *A political and administrative history of Cyprus 1918-1926*, Λευκωσία 1979, Rolandos Katsiaounis, *Labour, society and politics in Cyprus during the second half of the nineteenth century*, Λευκωσία 1996.

ανώτερες θέσεις και άρχισαν να υποστηρίζουν την ανάγκη παρουσίας Βρετανών αξιωματούχων.

Η βρετανική διοίκηση του νησιού, προσπαθώντας να διατηρήσει τον έλεγχο της δημόσιας διοίκησης απέφυγε το διορισμό στις ανώτατες θέσεις Ελλήνων και Μουσουλμάνων, προβάλλοντας ως επιχειρήματα το γεγονός αρχικά της ανάγκης εξοικονόμησης χρημάτων, της έλλειψης των προσόντων και τον κίνδυνο ζηλοτυπίας μεταξύ των δύο φυλών¹⁸². Ο Αρχιγραμματέας Warren, κατά το 1885 ανέφερε χαρακτηριστικά:

«Για τους Μουσουλμάνους αξιωματούχους, αντίθετα, η διοίκησή μας επρόκειτο σύντομα να αποδειχθεί μια βαθμιαία αν όχι αιφνίδια καταστροφή. Παραταύτα, ο Μωαμεθανός αξιωματούχος σταθερά έχει υπάρξει για εμάς πιστός και καλός υπηρέτης. Ένας προς ένα οι ανώτεροι αξιωματούχοι αυτής της ομάδας έχουν αντικατασταθεί από αυτούς που ανήκουν σε άλλο δόγμα, μια αλλαγή την οποία είναι αρκετά σοφοί να δουν ότι αποτελεί πραγματική ανάγκη οικονομικής διοίκησης»¹⁸³.

Ως προς τη σύγκριση των *Μωαμεθανών* με τους *Χριστιανούς*, ο Warren υποστήριξε ότι ο *Μωαμεθανός* δεχόταν χαμηλότερο μισθό, ήταν πιο επιμελής, ακριβής, δεχόταν την πειθαρχία πληρέστερα και ήταν εκ φύσεως πιο πιστός στον αφέντη του. Ο *Χριστιανός* ήταν γρηγορότερος, εξυπνότερος στην εργασία, πιο έτοιμος να μάθει και κατείχε μεγαλύτερη ικανότητα για γραφειακή εργασία ενός δυτικού κράτους απ' ότι ο *Μωαμεθανός*¹⁸⁴.

Το γεγονός ότι ο Αρχιγραμματέας Warren αναφέρθηκε σε λόγους «εξοικονόμησης χρημάτων», προκαλεί ερωτηματικά, καθώς η βρετανική διοίκηση υπήρξε πολύ πιο δαπανηρή από την οθωμανική¹⁸⁵. Παρά τη συγκεκριμένη άποψη, οι ανώτερες βαθμίδες της διοίκησης κατέχονταν από Βρετανούς οι οποίοι διεκπεραίωναν τις εργασίες τους με τη βοήθεια μεταφραστών και ιθαγενών υπαλλήλων¹⁸⁶. Οι δημόσιοι υπάλληλοι πληρώνονταν από τα δημόσια έσοδα του νησιού, τα οποία επιβαρύνονταν σημαντικά λόγω των πολύ υψηλών μισθών των Βρετανών αξιωματούχων. Σε έκθεσή του ο E. Fairfield, ο οποίος είχε σταλεί το 1881 από το υπουργείο Αποικιών για να παρουσιάσει τη γενική εικόνα του νησιού και των κατοίκων του, δήλωσε μεταξύ άλλων ότι η Βρετανία δεν μπορούσε να διοικήσει τόσο

¹⁸² Στην Αίγυπτο αν και στις ανώτερες θέσεις υπήρχαν Αιγύπτιοι υπουργοί, βρίσκονταν υπό την επιρροή του βρετανικού υπουργείου Εξωτερικών. Στον κλάδο της Αστυνομίας οι ανώτερες θέσεις κατέχονταν από Βρετανούς. Βλ. Mak Lanver, *The British in Egypt: community, crime and crises, 1882-1922*, London-New York 2012, σελ. 11, Harold Tollefson, *Policing Islam. The British occupation of Egypt and the Angloegyptian struggle over control of police, 1882-1914*, Praeger 2004, σελ. 119.

¹⁸³ TNA: CO 883/4/5. Warren προς Biddulph, Τρόδος 25 Αυγούστου 1885, σσ. 25-26.

¹⁸⁴ Στο ίδιο.

¹⁸⁵ Βλ. προϋπολογισμούς των ετών 1884 και 1901/1902 στο *The Cyprus Gazette*, 16 Αυγούστου 1884, *Cyprus Blue Book*, 1901/1902, σσ. 54-55.

¹⁸⁶ TNA: CO 883/4/5. Warren προς Biddulph, Τρόδος 25 Αυγούστου 1885, σσ. 25-26.

φθηνά όσο οι *Τούρκοι*, οι οποίοι διοικούσαν φθηνά επειδή διοικούσαν άσχημα και επέτρεπαν όλα να βαίνουν προς την καταστροφή¹⁸⁷. Οι δαπάνες για τη διοίκηση περιλαμβανομένων των μισθών των αξιωματούχων του κράτους και του αστυνομικού τμήματος υπολογίζονταν επί Οθωμανών σε 18.000 - 30.000 λίρες ενώ επί βρετανικής διοίκησης τα συνολικά έξοδα ανέρχονταν σε 111.000 εκτός του «Φόρου Υποτελείας». Το 1884 το μισό ποσοστό των δημόσιων εξόδων αποτελείτο από μισθούς¹⁸⁸.

Σε αντίθεση με τα αντιπροσωπευτικά συμβούλια τα οποία αποτελούνταν από Έλληνες και Μουσουλμάνους, οι Βρετανοί δεν ακολούθησαν την ίδια σύσταση και στη δημόσια υπηρεσία, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας υπήρξε ο αυξημένος αριθμός Αρμενίων και Ρωμαιοκαθολικών («Λατίνων») και στις ανώτατες θέσεις Βρετανών αξιωματούχων. Τον ανώτερο αξιωματούχο της διοίκησης αποτελούσε ο Αρμοστής του νησιού (High Commissioner), ο οποίος ανέλαβε τις εξουσίες που είχαν ο Οθωμανός *Βαλής* του Βιλαετιού των νήσων του Αρχιπελάγους και ο Οθωμανός διοικητής του νησιού (Mutassarif)¹⁸⁹. Ο Αρμοστής ήταν υπόλογος στη βασίλισσα της Αγγλίας και ο ετήσιός του μισθός ήταν 4000 λίρες. Δεύτερος τη τάξει ανώτερος αξιωματούχος με ετήσιο μισθό 1200 λίρες, ήταν ο Αρχιγραμματέας, ο οποίος διαχειριζόταν την αλληλογραφία με τους διοικητές των επαρχιών και αναλάμβανε καθήκοντα Αρμοστεύοντα του νησιού κατά την περίοδο απουσίας του Αρμοστή¹⁹⁰. Οι Καϊμακάμηδες των Καζάδων (επαρχιών), αντικαταστάθηκαν με Βρετανούς επαρχιακούς διοικητές, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για τη διοίκηση της επαρχίας. Οι ετήσιοι μισθοί τους κυμαίνονταν μεταξύ 400 και 600 λιρών¹⁹¹. Υπεύθυνοι των υποπεριφερειών (Ναχιγιέδων) ήταν οι Μουδίρηδες, οι οποίοι διορίζονταν¹⁹². Οι Μουδίρηδες στη συντριπτική τους πλειοψηφία, στα πρώτα χρόνια της έλευσης των Βρετανών, ήταν

¹⁸⁷ Doros Alastos, *Cyprus in history*, Λονδίνο 1955, σελ. 310. Ο Fairfield έφτασε το Φθινόπωρο του 1881 με σκοπό να μελετήσει τα διοικητικά ζητήματα του νησιού. Τη μακροσκελή έκθεση του την υπέβαλε τον Ιούνιο του 1882. Για την έκθεση του Fairfield βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 360-369.

¹⁸⁸ Captain A. R. Savile, *Cyprus*, London 1878, σελ. 158, G. Georghallides, *A political, ό.π.*, σσ. 22-23, *The Cyprus Gazette*, 16 Αυγούστου 1884.

¹⁸⁹ KAK: SA02/282. *An ordinance for defining the administrative divisions of the island of Cyprus enacted by the High Commissioner of the Island of Cyprus, with the advise and consent of the Legislative Council 1878.*

¹⁹⁰ Οι μισθοί των Βρετανών αξιωματούχων παρουσιάζονται μειωμένοι κατά τις επόμενες δεκαετίες. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι κατά το 1886/1887 ο Αρμοστής και ο Αρχιγραμματέας λάμβαναν ετήσιο μισθό 4000 και 1200 λίρες αντίστοιχα, ενώ λίγα χρόνια αργότερα οι μισθοί τους μειώθηκαν σε 3000 και 800 λίρες αντίστοιχα. Βλ. *Cyprus Blue Book*, 1886/1887, σσ. 146, 150, *Cyprus Blue Book*, 1901/1902, σσ. 130, 134.

¹⁹¹ *Cyprus Blue Book*, 1886/1887, σσ. 196-201. Οι διοικητές στη Λάρνακα και τη Λεμεσό λάμβαναν τους ψηλότερους μισθούς σε σχέση με τους διοικητές των υπολοίπων επαρχιών.

¹⁹² *Cyprus Annual Report*, Annual report of Paphos district after first year of British administration, July 1878-1879, σελ. 45, *Cyprus Blue Book*, 1886/1888, σσ. 196-258. Στις επίσημες βρετανικές καταγραφές (Blue Books), οι Μουδίρηδες περιλαμβάνονταν στο προσωπικό των επαρχιακών διοικήσεων.

Μουσουλμάνοι. Οι Μουδίρηδες λειτουργούσαν κυρίως ως μεσάζοντες μεταξύ των υποφερειών τους και της επαρχίας στην οποία υπεύθυνος ήταν ο Βρετανός διοικητής. Το 1883/84 υπήρχαν συνολικά 12 Μουδίρηδες εκ των οποίων 9 Μουσουλμάνοι, 3 Χριστιανοί¹⁹³. Οι μισθοί των Μουδίων κυμαίνονταν στο ίδιο επίπεδο με τους μισθούς των καθηγητών του Παγκυπρίου Γυμνασίου¹⁹⁴. Το 1912 στο σύνολο 14 Μουδίων οι Μουσουλμάνοι μειώθηκαν σε 8 και οι Έλληνες αυξήθηκαν σε 6. Έλληνες Μουδίρηδες υπήρχαν κυρίως στις επαρχίες Λεμεσού και Καρπασίας¹⁹⁵.

Σημαντικές θέσεις στη δημόσια υπηρεσία κατείχαν ο θησαυροφύλακας (γενικός ταμίας) του νησιού και ο Δικηγόρος του στέμματος, με αρχικούς ετήσιους μισθούς 800 και 750 λίρες αντίστοιχα¹⁹⁶.

2. Η θέση Μωαμεθανών και μη Μωαμεθανών στη δημόσια υπηρεσία

Με τη νέα οργάνωση της διοίκησης δημιουργήθηκαν νέα δημόσια τμήματα, όπως το τμήμα της Αρχιγραμματείας και το γραφείο του Αρμοστή, το ελεγκτικό τμήμα, το ιατρικό τμήμα, το κυβερνητικό τυπογραφείο, το γραφείο του δικηγόρου του στέμματος και τα τμήματα εσόδων (Receiver General), παιδείας, δικαστηρίων, γεωργίας, δασών, δασμών, ταχυδρομείου, και δημοσίων έργων. Όπως φαίνεται και στα σχεδιαγράμματα I και II, τα τμήματα στα οποία υπήρχε πλειοψηφία Μουσουλμάνων ήταν κυρίως η αστυνομία, το τμήμα δασμών (τελωνεία) και το κτηματολόγιο. Στις καταγραφές του 1883/84 αναφέρονται στο τμήμα του κτηματολογίου ως υπάλληλοι 32 Μουσουλμάνοι, 6 Έλληνες, 6 Βρετανοί και 2 Ρωμαιοκαθολικοί/Αρμένιοι. Τα επόμενα χρόνια ο αριθμός των υπαλλήλων μειώθηκε σε 26 Μουσουλμάνους, 2 Βρετανούς, 4 Αρμένιους, 2 Ρωμαιοκαθολικούς και 1 Έλληνα. Ο διορισμός Ελλήνων στο τμήμα κτηματολογίου αυξήθηκε κυρίως τη δεκαετία του 1900. Από 8 θέσεις τις οποίες κατείχαν το 1901/1902 έναντι 28 μουσουλμανικών, το 1911/12 οι

¹⁹³ Στην περιφέρεια της Καρπασίας Μουδίρης ήταν ο Παύλος Δίγκλης. Στην Κερύνεια δεν αναφέρεται Μουδίρης, *Cyprus Blue Book*, 1883/1884, σσ. 212-238.

¹⁹⁴ Το 1901/1902 οι μισθοί των Μουδίων κυμαίνονταν στις 54-60 λίρες ετησίως με υψηλότερο τον μισθό του Μουδίου της Κυθραίας ο οποίος ήταν 100 λίρες. Οι μισθοί των καθηγητών του Παγκυπρίου κυμαίνονταν στις 70 λίρες ετησίως με υψηλότερο τον μισθό του Γυμνασιάρχη που αντιστοιχούσε σε 160 λίρες. *Cyprus Blue Book*, 1901/1902, σσ. 142-152, 256.

¹⁹⁵ *Cyprus Blue Book*, 1911/1912, σσ. 132-138.

¹⁹⁶ *Cyprus Blue Book*, 1886/1887, σσ. 146-178. Το 1912/13 οι μισθοί του δικηγόρου του στέμματος και του θησαυροφύλακα, αντιστοιχούσαν σε 750 και 600 λίρες. Οι μισθοί των υπολοίπων Βρετανών υπευθύνων τμημάτων όπως της αστυνομίας, δημοσίων έργων, κτηματολογίου, δασών αντιστοιχούσαν σε 500-550 λίρες ετησίως. *Cyprus Blue Book*, 1912/1913, σσ. 128-204.

αριθμοί των Ελλήνων υπαλλήλων αυξήθηκαν σε 63 και των Μουσουλμάνων σε 67¹⁹⁷. Οι Έλληνες υπερτερούσαν σε σχέση με τους Μουσουλμάνους στα νεοσύστατα τμήματα της Αρχιγραμματείας, εσόδων, δημοσίων έργων και ιατρικών υπηρεσιών. Κατά το 1886/87 υπήρχαν στο τμήμα της Αρχιγραμματείας τρεις Έλληνες, οκτώ Βρετανοί και δύο Αρμένιοι. Το 1901/1902, ο αριθμός των Ελλήνων αυξήθηκε σε έξι άτομα, ένα Μουσουλμάνο κλητήρα, επτά Βρετανούς και δύο Αρμένιους μεταφραστές, ενώ το 1911/12 μειώθηκε σε τέσσερις Έλληνες, δύο Μουσουλμάνους, οκτώ Βρετανούς και δύο Αρμένιους μεταφραστές¹⁹⁸. Η αυξημένη παρουσία των Μουσουλμάνων σε συγκεκριμένα τμήματα καθώς και στις επαρχιακές διοικήσεις κατά το 1883/84 οφείλεται στο γεγονός ότι αρκετά άτομα διατηρήθηκαν στις θέσεις τις οποίες είχαν επί προηγούμενης διοίκησης. Είκοσι χρόνια αργότερα ο αριθμός των Ελλήνων παρουσιάζεται να υπερκεράζει αυτόν των Μουσουλμάνων στις επαρχιακές διοικήσεις, γεγονός το οποίο οφείλεται στη μείωση αφενός του αριθμού των Μουσουλμάνων εργοδοτούμενων από 49 σε 17, αφετέρου στην αύξηση των Ελλήνων από 20 σε 28 άτομα. Επίσης ο μεγαλύτερος αριθμός Ελλήνων στην Αστυνομία κατά το 1901/1902 οφείλεται στο γεγονός ότι αφορά κυρίως θέσεις γραφειακών υπαλλήλων, καθώς οι Μουσουλμάνοι συνέχιζαν να υπερτερούν στις θέσεις των ιθαγενών αξιωματικών (native officers)¹⁹⁹.

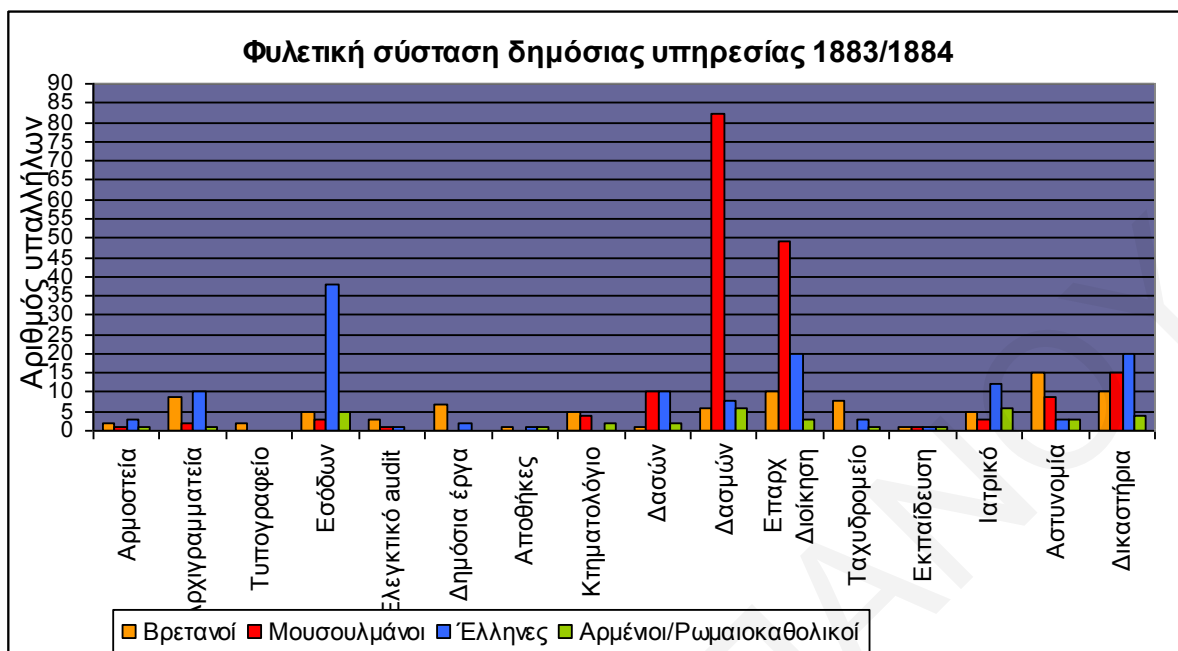
---

¹⁹⁷ *Cyprus Blue Book*, 1883/1884, σσ. 166-327, Στο *ίδιο*, 1886/1887, σσ. 146-307, Στο *ίδιο*, 1901/1902, 1911/1912.

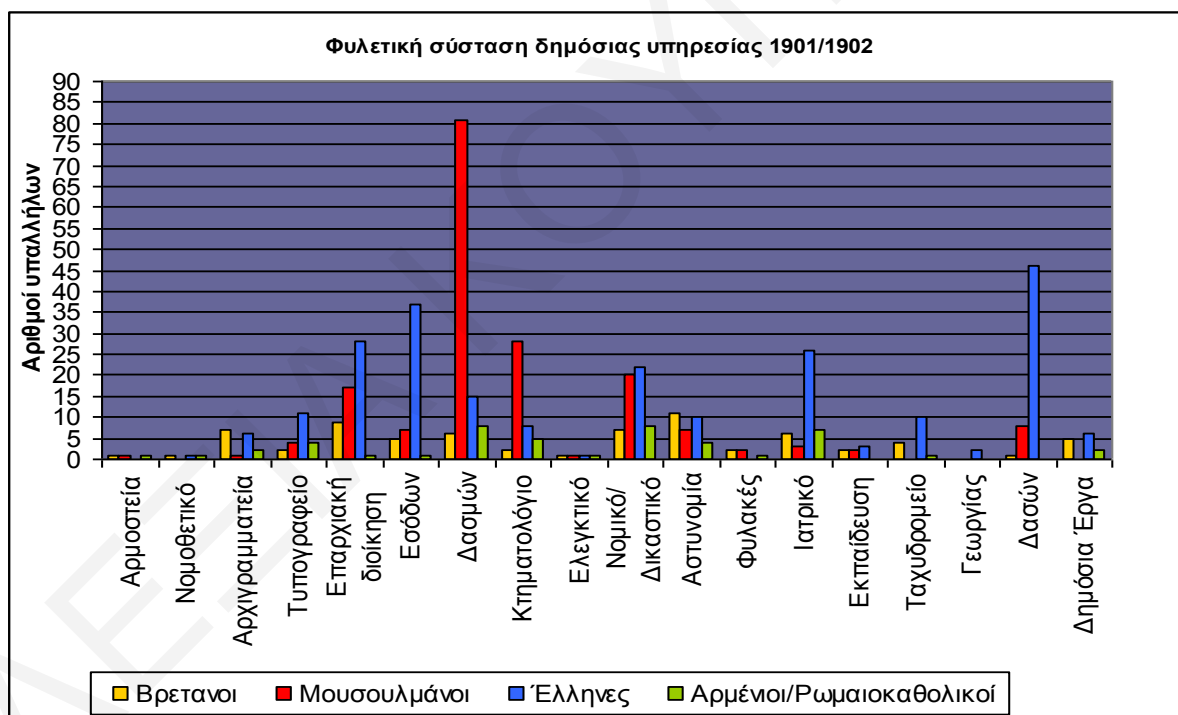
¹⁹⁸ *Cyprus Blue Book*, 1886/87, 1901/1902, 1911/12.

¹⁹⁹ Επίσημη έκθεση για την αστυνομία κατά το 1899, απέδωσε το μεγαλύτερο αριθμό Μουσουλμάνων στον κλάδο στο γεγονός ότι υπήρχαν πολλοί ικανοί μουσουλμάνοι οι οποίοι υπηρετούσαν παλαιότερα ως στρατιώτες και οι οποίοι απολύθηκαν μετά την κατοχή του νησιού από τη Βρετανία. Βλ. A. Nevzat, *Nationalism* ό.π., σελ. 114, υποσημ. 472. Ο μισθός ενός ιθαγενούς αξιωματικού ήταν 54 λίρες ετησίως σε σχέση με αυτόν του επιθεωρητή ο οποίος αντιστοιχούσε σε 120-150 λίρες ετησίως. Βλ. *Cyprus Blue Book*, 1901/1902, σσ. 202-207.

Σχεδ. Ι. Πηγή: *Cyprus Blue Book*, 1883/1884, σσ. 166-327²⁰⁰.

Σχεδ. ΙΙ. Πηγή: *Cyprus Blue Book*, 1901/1902, σσ. 130-231.

²⁰⁰ Ο αριθμός των θέσεων υπολογίστηκε σύμφωνα με τις θέσεις οι οποίες αναγράφονται για το κάθε τμήμα της διοίκησης ξεχωριστά στο Blue Book της συγκεκριμένης περιόδου. Η σύσταση των τμημάτων, υπολογίστηκε σύμφωνα με τα ονόματα των κατόχων των θέσεων. Ο αριθμός των Μουσουλμάνων, Ελλήνων και άλλων εθνοτήτων κατώτερων ζαπτιέδων, δεν περιλαμβάνεται στα συγκεκριμένα ποσοστά καθώς δεν υπάρχουν ακριβείς πληροφορίες για τη φυλετική σύσταση του συγκεκριμένου κλάδου της αστυνομίας. Επίσης δεν περιλήφθηκαν οι αριθμοί των Μουσουλμάνων οι οποίοι αποτελούσαν μέλη των θρησκευτικών μουσουλμανικών δικαστηρίων. Υπόλοιπες εθνοότητες θεωρήθηκαν κυρίως οι Αρμένιοι και Ρωμαιοκαθολικοί.

Στον τομέα της δικαιοσύνης τα επαρχιακά δικαστήρια απαρτίζονταν από ισάριθμο αριθμό Ελλήνων, Μουσουλμάνων και Βρετανών δικαστών. Αντίθετα στα κωμοδικεία τα οποία έδρευαν συνολικά σε δέκα χωριά του νησιού συνίσταντο από διορισμένους από τον Αρμοστή κωμοδίκες²⁰¹. Την πλειονότητα στα κωμοδικεία κατείχαν οι Χριστιανοί του νησιού και δη οι Ελληνορθόδοξοι²⁰². Το 1883/84 από τις εννιά θέσεις κωμοδικών μόνο δύο κατέχονταν από Μουσουλμάνους σε Κελοκέδαρα και Λεύκα²⁰³. Στις καταγραφές του 1901/1902 οι αριθμοί των Μουσουλμάνων κωμοδικών ήταν τρεις και των Χριστιανών μειώθηκαν σε εφτά²⁰⁴. Η βρετανική διοίκηση του νησιού δέχθηκε κατηγορίες για μεροληψία της απέναντι στους διορισμούς κωμοδικών, κυρίως από το 1902 και εξής²⁰⁵.

Όπως φαίνεται και από το πιο κάτω σχεδιάγραμμα (Σχεδ. ΙΙΙ), χαρακτηριστικό της δημόσιας υπηρεσίας, εξαιρουμένης της σύνθεσης του σώματος των Ζαπτιέδων, υπήρξε η σταδιακή αύξηση του αριθμού των Ελλήνων υπαλλήλων, και η μείωση των Μουσουλμάνων, χωρίς όμως ο αριθμός των Ελλήνων υπαλλήλων να είναι σύμφωνος με την αναλογία του πληθυσμού. Το 1901/1902 οι Έλληνες κατείχαν σε σύνολο 500 περίπου θέσεων το 43%, οι

²⁰¹ Κωμοδικεία λειτούργησαν σε Λεονάρισσο, Λευκόνικο, Μόρφου, Πέρα[Ορεινής], Λεύκα, Χρυσοχού, Κελοκέδαρα, Κοιλάνι, Λεύκα και Παλαιόχωριο.

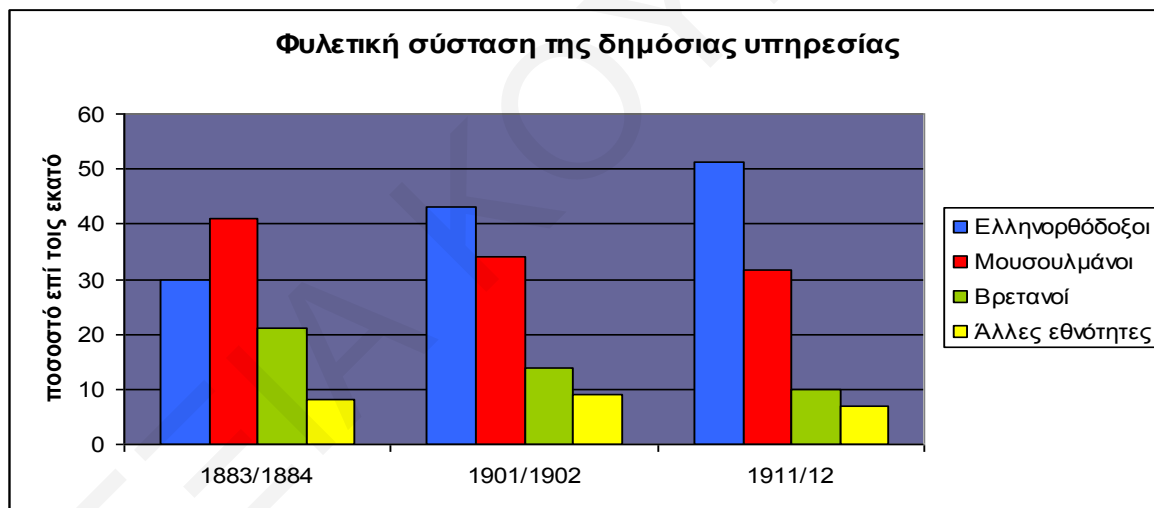
²⁰² Λόγω της ύπαρξης ονομάτων όπως Antonio Murat, Petros Monghaster, Chrysanthos Boero στα οποία δεν είναι ξεκάθαρη η φυλετική προέλευση, προτιμήθηκε η αναφορά σε «Μουσουλμάνους» και «Χριστιανούς» κωμοδίκες.

²⁰³ Στις καταγραφές του 1883/84 δεν αναφερόταν κωμοδίκης για το κωμοδικείο της Κερύνειας. Στα Λεύκα κατά το 1883, «Χριστιανοί τε Οθωμανοί Έλληνες» μετά των περιχώρων εκτιμώντας την φιλοπατρία και ειλικρίνεια του συγχωριανού τους Μ. Ιερωνυμίδου, ζήτησαν από την κυβέρνηση να τον διορίσει κωμοδίκη τους. Εφ. *Στασίνας*, 28/9 Απριλίου 1883. Την ίδια χρονιά η απόφαση για διορισμό Μουσουλμάνου κωμοδίκη στη διοικητική περιφέρεια της Λεύκας προκάλεσε τη δυσaréσκεια *χριστιανών* της περιοχής, οι οποίοι σε επιστολή τους προς τον Αρμοστή ζήτησαν το διορισμό *χριστιανού* κωμοδίκη καθώς το διαμέρισμα Λεύκας είχε πλειοψηφία χριστιανικού πληθυσμού. ΚΑΚ: SA1/4270/83. Κάτοικοι του διαμερίσματος Λεύκας προς Biddulph, Λεύκα 8/20 Μαΐου 1883. Ο Αρχιγραμματέας ως απάντηση αναφέρθηκε στα προσόντα του συγκεκριμένου κωμοδίκη δηλώνοντας επίσης ότι ο Αρμοστής δεν μπορούσε να δεχθεί «θρησκευτικές διαφορές» σε τέτοιου είδους ζητήματα. ΚΑΚ: SA1/4270/83. Warren προς Γεωργιάδη και άλλους κατοίκους Λεύκας, Λευκωσία 7 Ιουνίου 1883.

²⁰⁴ *Cyprus Blue Book*, 1901/1902, σελ. 198. Μουσουλμάνοι κωμοδίκες υπήρχαν σε Λεύκα, Χρυσοχού και Κελοκέδαρα.

²⁰⁵ Το 1902 η «Φωνή της Κύπρου» αναφερόμενη στο διορισμό Μουσουλμάνου κωμοδίκη στη Χρυσοχού αντί Έλληνα ο οποίος κατείχε προηγουμένως τη θέση, υποστήριξε ότι «από τετραετίας» οι προϊστάμενοι της κυβέρνησης δίνουν τέτοιες αφορμές σε παρόμοια ζητήματα κατηγορώντας τη διοίκηση του νησιού για μεροληπτική στάση. «Κυβερνητικά παράξενα», εφ. *ΦτΚ*, 20/3 Μαΐου 1902. Η ίδια εφημερίδα εξέφρασε το 1906 τη λύπη της για το γεγονός ότι ο κωμοδίκης Λεύκας, Aziz Effendi, πρόκειτο να συνταξιοδοτηθεί, χαρακτηρίζοντας τον ως «καλοκάγαθο» ως ένα από τους άριστα μορφωμένους Οθωμανούς και «από πολλών ετών ευόρκως εκτελών τα καθήκοντα του». Βλ. «Ο κόσμος», εφ. *ΦτΚ*, 24/6 Ιανουαρίου 1906. Το 1909 ο Έλληνας απολυθείς κωμοδίκης Παλαιχωρίου, Λοΐζος Ιερείδης αντικαταστάθηκε προσωρινά από τον Mussa Nami, γραμματέα του δικαστηρίου Λευκωσίας. Ο διορισμός του Μουσουλμάνου κωμοδίκη ήταν προσωρινός καθώς ως νέος κωμοδίκης διορίστηκε ο Σταύρος Σταυρινίδης. «Η εβδομάδα», εφ. *ΦτΚ*, 19/2 Οκτωβρίου 1909. Η «Φωνή της Κύπρου» υποστήριξε ότι το ζήτημα αν και δεν είχε μεγάλη αξία φαινομενικά είχε ύψιστη κατά βάθος κάνοντας λόγο για τον παράδοξο τρόπο με τον οποίο συμπεριφερόταν η κυβέρνηση σε ζητήματα που αφορούσαν τα συμφέροντα και τα δικαιώματα της πλειονότητας του λαού. «Προσωρινός κωμοδίκης», εφ. *ΦτΚ*, 29/11 Σεπτεμβρίου 1909.

Μουσουλμάνοι το 34%, οι Βρετανοί το 14% και οι υπόλοιπες εθνότητες το 9%²⁰⁶. Δέκα σχεδόν χρόνια αργότερα, το 1911/1912, ο αριθμός των θέσεων αυξήθηκε στις 908. Το ποσοστό των Ελλήνων αυξήθηκε στο 51,4%, ενώ των Μουσουλμάνων μειώθηκε στο 31,7%, των Βρετανών στο 10% και των υπολοίπων εθνοτήτων στο 6,8%²⁰⁷. Η σταδιακή αύξηση του ελληνικού στοιχείου στη δημόσια διοίκηση και κυρίως ο διορισμός τους σε υπεύθυνες θέσεις είχε ως αποτέλεσμα οι Μουσουλμάνοι να εκφράζουν παράπονα για τη σύνθεση της δημόσιας υπηρεσίας μέχρι και τη δεκαετία του 1950²⁰⁸. Ως προς τους επί μέρους κλάδους της διοίκησης, οι Βρετανοί διαμόρφωσαν το κατ' εξοχήν τμήμα, για επιβολή και διατήρηση της τάξης στο νησί, τον αστυνομικό κλάδο, με μουσουλμανική πλειοψηφία, ενώ στο τμήμα το οποίο ήταν υπεύθυνο για την εισροή εσόδων στα δημόσια ταμεία, υπερτερούσαν οι Έλληνες. Ωστόσο, οι ανώτερες θέσεις των συγκεκριμένων κλάδων, όπως του Αρχηγού της αστυνομίας, των τοπικών αστυνομικών διοικητών και του Αρχιλογιστή κατέχονταν από Βρετανούς.

Σχεδ. III. Πηγή: *Cyprus Blue Book*, 1883/1884, σσ. 166-327. *Cyprus Blue Book*, 1901/1902, σσ. 130-231. *Cyprus Blue Book*, 1911/1912, σσ. 128-205.

α) Το τμήμα εσόδων

²⁰⁶ *Cyprus Blue Book*, 1901/1902, σσ. 130-231. Το 1901 οι Έλληνες αποτελούσαν το 77% του πληθυσμού, οι Μουσουλμάνοι και οι άλλες εθνότητες το 22% και 1% αντίστοιχα. Βλ. Alexander Mavrogordato, *Cyprus, Report and General abstracts of the Census of 1901, taken on the 1st April 1901*, σελ. 11.

²⁰⁷ *Cyprus Blue Book*, 1911/1912, σσ. 128-205. Για την πληθυσμιακή απογραφή του 1901 βλ. A.Mavrogordato, *Cyprus, ό.π.*, σελ. 11.

²⁰⁸ Βλ. Σ. Κτωρής, *Τουρκοκύπριοι, ό.π.*, σελ. 71

Στο τμήμα εσόδων²⁰⁹ εκτός από τις ανώτερες θέσεις του Γενικού Λογιστή και των υπαλλήλων του, οι υπόλοιπες θέσεις των επιθεωρητών της δεκάτης (tithe superintendants) και φοροεισπρακτόρων (tax collectors) ανήκαν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα στους Έλληνες (Βλ. Σχεδ. IV, V). Οι μισθοί των επιθεωρητών κυμαίνονταν σε 100-120 λίρες ετησίως και των φοροεισπρακτόρων σε 60-70 λίρες ετησίως²¹⁰. Η εργασία του φοροεισπράκτορα συνδέθηκε με την καταπίεση, καθώς σύμφωνα με τους νέους νόμους οι οποίοι τέθηκαν σε εφαρμογή επί Βρετανών, πολλοί έχαναν περιουσιακά τους στοιχεία προκειμένου να ανταποκριθούν στη φορολογία²¹¹. Αρχικά η σύνθεση του σώματος προκάλεσε τις διαμαρτυρίες των Μουσουλμάνων για τη μη αναλογική τους εκπροσώπηση σε αυτό καθώς ο αριθμός τους ήταν κατώτερος της πληθυσμιακής τους αναλογίας. Ο συνολικός αριθμός των Ελλήνων στο τμήμα εσόδων αντιστοιχούσε κατά το 1883/84 στο 75% των θέσεων, των Μουσουλμάνων στο 6%, των Βρετανών στο 10% και των υπόλοιπων εθνοτήτων, κυρίως Αρμενίων και καθολικών επίσης στο 10%. Συγκεκριμένα, στις θέσεις των επιθεωρητών της δεκάτης και των φοροεισπρακτόρων, το ποσοστό των Ελλήνων, Μουσουλμάνων και Αρμενίων/Ρωμαιοκαθολικών αντιστοιχούσε στο 92%, 5% και 3% αντίστοιχα²¹². Κατά το 1911/1912 το ποσοστό των Μουσουλμάνων στο συνολικό αριθμό των θέσεων στο τμήμα εσόδων αυξήθηκε φτάνοντας στο 14%, των Ελλήνων διατηρήθηκε στα ίδια επίπεδα φτάνοντας στο 76%, των υπολοίπων εθνοτήτων και των Βρετανών και Αρμενίων/Ρωμαιοκαθολικών μειώθηκε στο 2% και 8% αντίστοιχα²¹³.

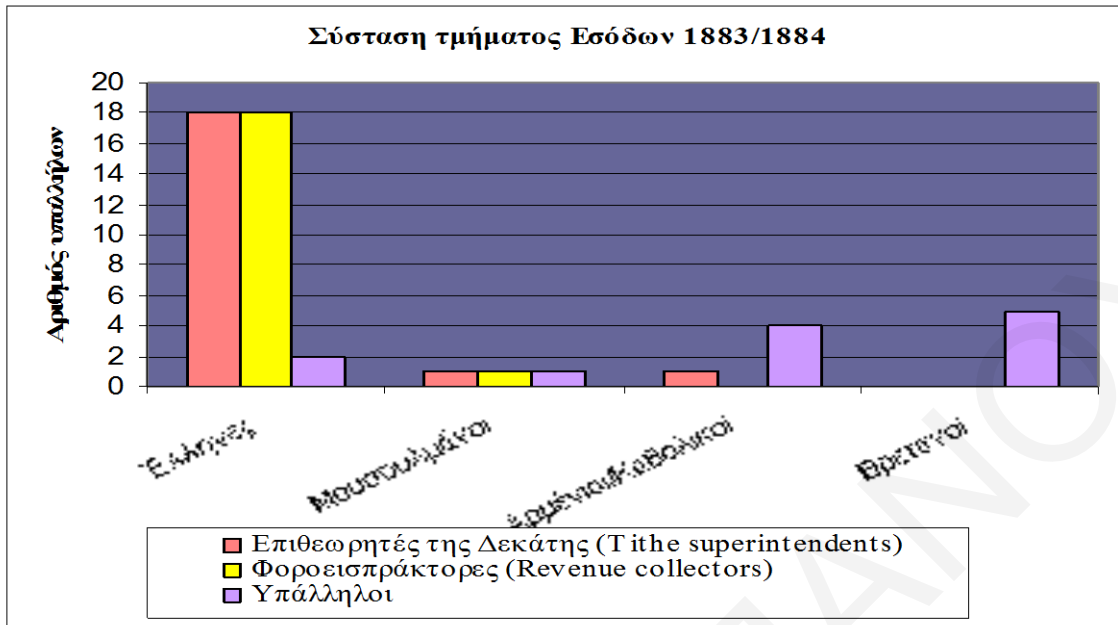
²⁰⁹ Το συγκεκριμένο τμήμα παρουσιάζεται στις πηγές αρχικά ως Revenue Department και στη συνέχεια ως Treasury.

²¹⁰ Βλ. ενδεικτικά, *The Cyprus Blue Book*, 1901/1902, σσ. 154-163.

²¹¹ Στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι φορολογούμενοι δεν είχαν να πληρώσουν, οι φοροεισπράκτορες είχαν την αρμοδιότητα να κατάσχουν και να πωλούν την κινητή περιουσία του χρεώστη. Από την κατάσχεση εξαιρούνταν μεταξύ άλλων τα βόδια, τα κρεβάτια, οι κατσαρόλες και προμήθειες της οικογένειας για τρεις μήνες. Βλ. S. Fisher, *The statute*, ό.π., σσ. 247-251.

²¹² *Cyprus Blue Book*, 1883/1884, σσ.176-191.

²¹³ *Cyprus Blue Book*, 1911/1912, σσ. 140-143.

Σχεδ. IV. Πηγή: *Cyprus Blue Book*, 1883/1884, σσ.176-191.

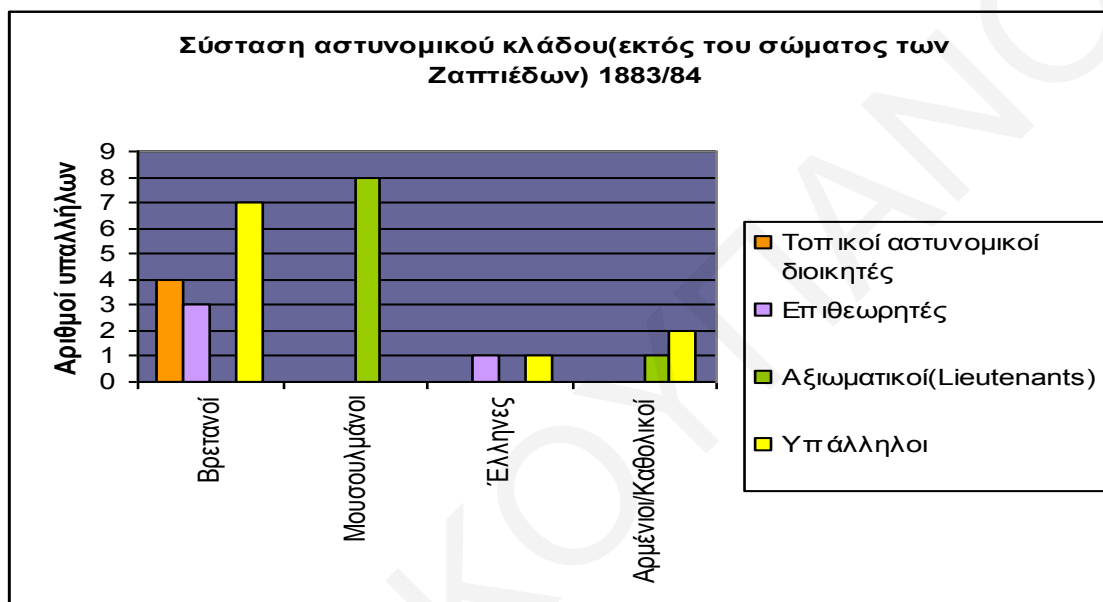

Σχεδ. V. Πηγή: *Cyprus Blue Book*, 1911/1912, σσ.140-143.

β) Το τμήμα αστυνομίας

Όπως φαίνεται και στους πιο κάτω πίνακες, χαρακτηριστικό του αστυνομικού σώματος, το οποίο ήταν υπεύθυνο για τη διατήρηση της τάξης και της ασφάλειας στο νησί, υπήρξε η πλειοψηφία των Μουσουλμάνων σε αυτό και η κατοχή των ανώτερων θέσεων από Βρετανούς. Στην ανώτερη βαθμίδα του τμήματος βρισκόταν ο Αρχηγός της αστυνομίας με ετήσιο μισθό 500 λίρες, οι κατά επαρχίες επικεφαλής αξιωματικοί (Local commandants) με

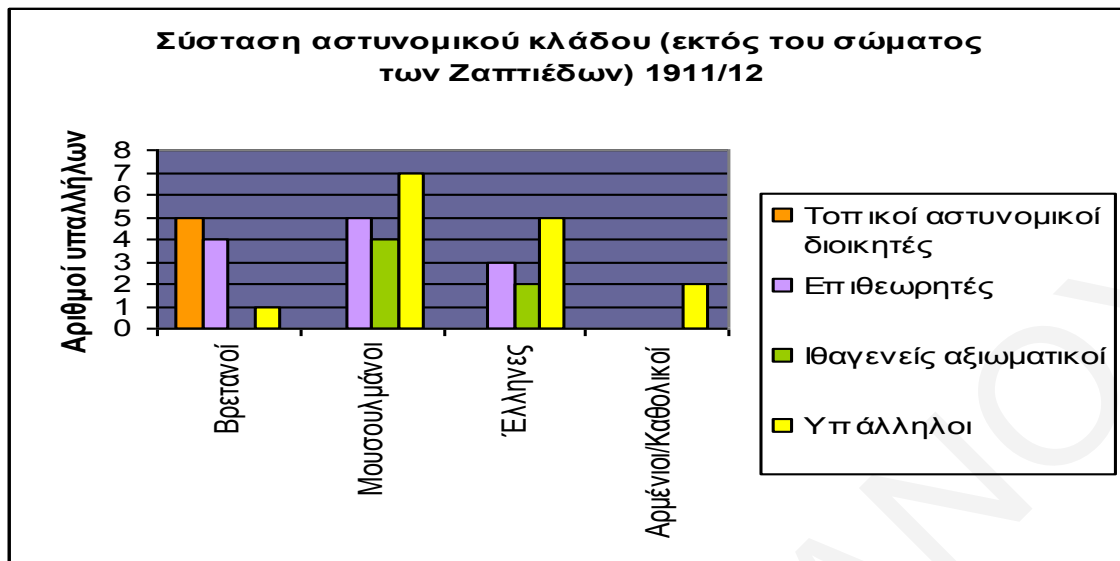
ετήσια αμοιβή 305 λίρες, οι επιθεωρητές με μισθό 127 λίρες, οι ιθαγενείς αξιωματικοί (native officers) με ετήσιο μισθό 54 λίρες και τέλος οι υπάλληλοι της κεντρικής αστυνομικής υπηρεσίας του τμήματος²¹⁴. Όλες οι πιο πάνω θέσεις με εξαίρεση τους επιθεωρητές, τους ιθαγενείς αξιωματικούς και ορισμένους υπαλλήλους κατέχονταν από Βρετανούς²¹⁵. Στις θέσεις επιθεωρητών και ιθαγενών αξιωματικών, υπήρχαν περισσότεροι Μουσουλμάνοι ενώ στις θέσεις υπαλλήλων με γραφειακά καθήκοντα και μεταφραστών περισσότεροι χριστιανοί.

Σχεδ. VI. Πηγή: *Cyprus Blue Book*, 1883/1884, σσ. 292-303.

²¹⁴ Βλ. *Cyprus Blue Book*, 1901/1902, σσ. 202-207. Για τις αμοιβές των ανώτερων αξιωματικών κατά την περίοδο 1879-1881 βλ. TNA: CO 67/13. *Military Police 1880-1881*, σελ. 41. Πληροφορίες για τη σύνθεση της αστυνομίας, χωρίς να γίνεται αναφορά στον αριθμό Ελλήνων, Μουσουλμάνων και άλλων εθνικοτήτων, βλ. Παναγιώτης Μαχλουζαρίδης, *Οργάνωση και εξέλιξη της κυπριακής αστυνομίας*, μέρος Α', Λευκωσία 1973.

²¹⁵ Εξαίρεση αποτέλεσε ο διορισμός του Θεόδωρου Μαυροκορδάτου σε θέση τοπικού διοικητή (Local Commandant) το 1895, που είχε φραγκοχιώτικη καταγωγή.

Σχεδ. VII. Πηγή: *Cyprus Blue Book*, 1911/1912, σσ. 176-179.

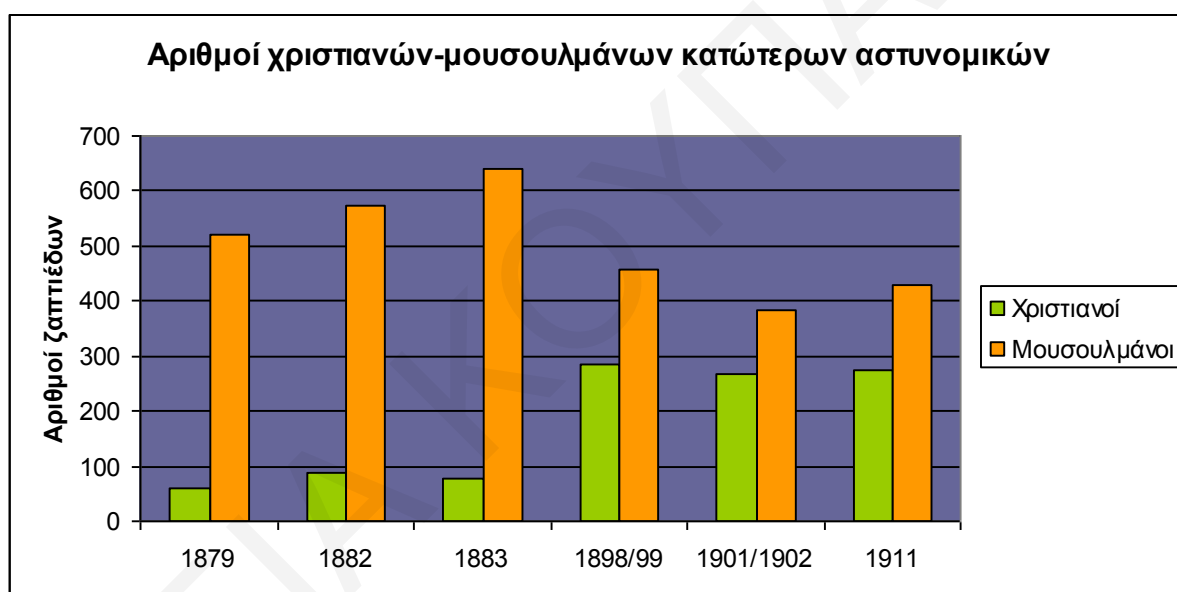
Στις κατώτερες θέσεις του κλάδου, η πλειοψηφία αποτελείτο από Κύπριους Μουσουλμάνους καθώς επίσης και από μη ιθαγενείς Κυπρίους όπως Αρμένιους πρόσφυγες, Εβραίους, Μουσουλμάνους της Ανατολίας και Σύρους. Κατά το 1893 ο βουλευτής Ιωάννης Κυριακίδης αναφέρθηκε σε άτομα τα οποία κατατάσσονταν στην κυπριακή αστυνομία «κυρίως από την Ανατολία». Το 1901 στον κυπριακό Τύπο γίνεται λόγος για τάση της κυβέρνησης να διορίζει ακόμη και στις κατώτερες θέσεις «αγγλοπαίδας ή ισραηλίτες» και ζητείται η αυστηρή εφαρμογή των αρχών της ισοπολιτείας, ενώ το 1909 γίνεται λόγος για διορισμό στην αστυνομία Αρμενίων προσφύγων από την Κιλικία²¹⁶.

Οι αριθμοί των Χριστιανών ζαπτιέδων αυξήθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1890 χωρίς όμως να ξεπεράσουν τους Μουσουλμάνους. Όπως φαίνεται και από σχεδιάγραμμα VIII, κατά τα πρώτα χρόνια μετά την άφιξη των Βρετανών οι αριθμοί των Μουσουλμάνων ήταν πολύ περισσότεροι των Χριστιανών, καθώς οι Βρετανοί διατήρησαν τη σύσταση του σώματος των ζαπτιέδων η οποία επί προηγούμενης διοίκησης ήταν αμιγώς μουσουλμανική, επιτρέποντας παράλληλα την κατάταξη στο σώμα και Χριστιανών, ενώ από πλευράς τελευταίων το ενδιαφέρον για κατάταξη στον συγκεκριμένο κλάδο υπήρξε αρχικά μικρό, λόγω του μισθού κυρίως²¹⁷. Σταδιακά, με το πέρασμα των χρόνων, την αφυπηρέτηση των

²¹⁶ TNA: CO69/7. *Συνεδρία* 15 Μαρτίου 1893, «Κατάφορος αδικία. Το Γιλδίξ εν Κύπρω», εφ. *ΦτΚ*, 13/26 Ιανουαρίου 1901, «Δελτίον», εφ. *Αλήθεια*, 19 Ιανουαρίου 1901, «Εγγραφή ζαπτιέδων», εφ. *ΦτΚ*, 22/4 Σεπτεμβρίου 1909. Βλ. επίσης Patrick Louvier, «L'occupation britannique de Chypre et la Cyprus Police (1878-1914)», *Revue des mondes musulmans et de la mediterrannée*, Ιούνιος 2013, σελ.254.

²¹⁷ Βλ. παρακάτω.

παλαιότερων Μουσουλμάνων ζαπτιέδων και την κατάταξη στο σώμα Χριστιανών, τα μουσουλμανικά ποσοστά παρουσίασαν μείωση, χωρίς ωστόσο να υπερκεραστούν από τους Χριστιανούς. Κατά το 1879 υπήρχαν 59 *χριστιανοί* και 521 *μωαμεθανοί* ζαπτιέδες. Είκοσι χρόνια αργότερα, το 1898/99 ο αριθμός των Χριστιανών έφτασε τους 284 και των Μουσουλμάνων τους 456²¹⁸. Οι αριθμοί της σύστασης τους σώματος των ζαπτιέδων δεν καταγράφονταν συστηματικά στις επίσημες βρετανικές απογραφές. Για πρώτη φορά οι αριθμοί των Χριστιανών ξεπέρασαν τους αριθμούς των Μουσουλμάνων το 1925/26 (341 *Μουσουλμάνοι* και 420 *Χριστιανοί* (περιλαμβανομένων των Αρμενίων και Καθολικών). Η μείωση του αριθμού των Μουσουλμάνων αστυνομικών κατά τη συγκεκριμένη περίοδο μπορεί να αποδοθεί και στην επιλογή της τουρκικής ιθαγένειας και τη μετανάστευσή τους από το νησί στο πλαίσιο των όρων της συνθήκης της Λοζάννης²¹⁹.

Σχεδ. VIII. Πηγή: Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τομ. Β', σσ. 118, 365, A. Nevzat, *Nationalism, ό.π.*, σελ. 114, Cyprus Annual Report 1883/1884, σελ. 47, Cyprus Annual Report 1887/1888, σελ. 51, Cyprus Annual Report 1901/1902, σελ.45, TNA: CO 69/27. *Συνεδρία* 11 Μαΐου 1911, σελ. 418.

Κύριο χαρακτηριστικό της σύνθεσης της δημόσιας υπηρεσίας, ήταν το γεγονός ότι δεν υπήρξε καμία κυβερνητική προσπάθεια για αναλογική σύσταση. Παρατηρείται ότι ενώ στη σύσταση των αιρετών σωμάτων, όπως στο Νομοθετικό και στα δημοτικά συμβούλια, δεν λήφθηκε πρόνοια για εκπροσώπηση των θρησκευτικών ομάδων των Μαρωνιτών, Αρμενίων,

²¹⁸ Στις επίσημες καταγραφές στους Χριστιανούς περιλαμβάνονταν και οι Αρμένιοι και οι Καθολικοί. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τομ. Β', σελ. 118. Για την αύξηση των Χριστιανών καταταχθέντων σε σχέση με τους Μουσουλμάνους βλ. Cyprus Annual Reports 1896/1897, 1897/1898 και 1898/1899.

²¹⁹ G. Georghallides, *A political, ό.π.*, σελ. 414.

Εβραίων κλπ, στη δημόσια διοίκηση η παρουσία τους ήταν πολύ μεγαλύτερη σε σχέση με το ποσοστό τους στο πληθυσμό. Ως προς τους Ελληνορθόδοξους και τους Μουσουλμάνους, η Βρετανία για άλλη μια φορά αποδείχθηκε να ακολουθεί επιδέξια πολιτική, επανδρώνοντας ορισμένους τομείς της διοίκησης με πλειοψηφία Ελλήνων²²⁰ και άλλους με πλειοψηφία Μουσουλμάνων, προκαλώντας παράπονα και στις δύο κοινότητες.

B. Αντιδράσεις κοινοτήτων

Τα αιτήματα των δύο κοινοτήτων ως προς τη σύνθεση της δημόσιας υπηρεσίας περιστράφηκαν γύρω από δύο άξονες, ο πρώτος ήταν η σύνθεση συγκεκριμένων κλάδων της δημόσιας υπηρεσίας και ο δεύτερος η σύνθεση της δημόσιας υπηρεσίας ως συνόλου και δη η παρουσία και προαγωγή Βρετανών κατά κύριο λόγο σε ανώτερες θέσεις αντί των ιθαγενών του νησιού.

1. Τα τμήματα εσόδων και αστυνομίας

Οι κλάδοι οι οποίοι δημιούργησαν τις κυριότερες αντιδράσεις, υπήρξαν το τμήμα εσόδων, υπεύθυνο για την είσπραξη των φόρων, και η αστυνομία, υπεύθυνη για την επιβολή της τάξης. Οι Βρετανοί απέφυγαν να επανδρώσουν και τα δύο πιο πάνω τμήματα αποκλειστικά από Μουσουλμάνους ή Έλληνες, καθώς κάτι τέτοιο θα προκαλούσε, εκτός από τις αντιδράσεις των μεν κατά των δε και πρόβλημα αδυναμίας της βρετανικής διοίκησης να επιβληθεί σε ένα ελληνικό ή μουσουλμανικό σώμα το οποίο θα επάνδρωνε και τους δύο αυτούς κλάδους²²¹.

α) Τα μουσουλμανικά παράπονα και η χρήση της γλώσσας

Οι Μουσουλμάνοι εξέφρασαν ήδη από το 1884 τα παράπονά τους για τη σύνθεση του τμήματος των εσόδων, το οποίο αποτελείτο σχεδόν εξ ολοκλήρου από Έλληνες φοροεισπράκτορες και επιθεωρητές της δεκάτης. Κατά το 1881 οι Έλληνες κατείχαν 22 θέσεις επιθεωρητών της δεκάτης (Tithe superintendants) ποσοστό 81%, οι Μουσουλμάνοι 3

²²⁰ Το τμήμα εσόδων κατά το 1883/84, αποτελείτο σχεδόν κατά 75% από Ελληνορθόδοξους, ενώ το σύνολο των «χριστιανών» στο συγκεκριμένο κλάδο περιλαμβανομένων των Βρετανών και των Αρμενίων έφτανε σχεδόν το 95%.

²²¹ Η ισορροπία δυνάμεων σύμφωνα με τον Γάλλο ιστορικό Christophe Charle, αποτέλεσε παλαιά καθοδηγητική πρακτική της βρετανικής διπλωματίας. Ο Charle αναφερόμενος στους Ναπολεόντειους πολέμους, υποστήριξε ότι η Βρετανία προκειμένου να αποφύγει την επικράτηση μίας μόνο δύναμης η οποία θα μπορούσε να επιτεθεί στο Ηνωμένο Βασίλειο, προσπαθούσε πάντοτε να ενισχύσει το μέρος το οποίο κινδύνευε να υποταχτεί. Βλ. Christophe Charle, «Le monde britannique, une société impériale (1815-1919)? », *Cultures & Conflits*, αρ. 77 (Printemps 2010), σσ. 11-12.

θέσεις (11%) και οι Αρμένιοι 2 θέσεις (7%)²²². Κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού για το οικονομικό έτος 1884-1885, οι Μουσουλμάνοι βουλευτές ψήφισαν μαζί με τους Βρετανούς κατά της πρότασης για «προσθήκη» ενός Έλληνα υπαλλήλου σε κάθε επαρχιακό κτηματολόγιο, χωρίς ωστόσο να αναφέρονται οι λόγοι για την απόφασή τους αυτή, ενώ από πλευράς Ελλήνων δεν αναφέρονται στα Πρακτικά του Νομοθετικού Συμβουλίου οποιεσδήποτε αντιδράσεις²²³. Κατά τη συζήτηση πρότασης ψηφίσματος το οποίο κατατέθηκε από τον μητροπολίτη Κιτίου, Κυπριανό Οικονομίδη, σχετικά με την τροποποίηση του συστήματος της δεκάτης, ο βουλευτής Rashid Effendi, υπέβαλε αίτημα για την εργοδότηση *μουσουλμάνων* στην είσπραξη της δεκάτης και των φόρων, με βάση την αναλογία πληθυσμού. Ο αριθμός των Μουσουλμάνων στο τμήμα εσόδων χαρακτηρίστηκε ως «σχεδόν ανύπαρκτος» και το γεγονός αυτό αποδόθηκε στη μεροληπτική στάση της διοίκησης. Υποστήριξε ότι κατά την προηγούμενη διοίκηση του νησιού, «Τούρκοι και Χριστιανοί εργοδοτούνταν χωρίς διακρίσεις από χριστιανούς και τούρκους πλειοδότες (tithefarmers)» και ότι «το κράτος ήταν προστάτης όλων» εκφράζοντας την πεποίθηση ότι η τότε διοίκηση ήταν «αρκετά αμερόληπτη για να δίνει τα γλυκά στον ένα και το ξερό ψωμί στον άλλο»²²⁴. Τα επίσημα μέλη του Νομοθετικού, κατάφεραν να αντικρούσουν τα επιχειρήματα των Μουσουλμάνων για το τμήμα εσόδων υποστηρίζοντας ότι κατά την προηγούμενη διοίκηση το «μεγαλύτερο μέρος» των εργοδοτούμενων ήταν *χριστιανοί*, και παρέπεμψαν σε παράπονα τα οποία τέθηκαν εντός του βρετανικού κοινοβουλίου σχετικά με εργοδότηση πάρα πολλών *Τούρκων* στη δημόσια υπηρεσία. Επίσης υποστήριξαν ότι η κυβέρνηση «επιθυμούσε να είναι δίκαιη σε όλα τα τμήματα (parties) εργοδοτώντας μόνο τους καλύτερους άνδρες»²²⁵.

Οι Μουσουλμάνοι συνέχισαν να επαναλαμβάνουν το αίτημά τους για αύξηση του αριθμού τους στο τμήμα εσόδων και κατά τα επόμενα χρόνια κάνοντας ειδική αναφορά σε πρακτικές οι οποίες υιοθετούνταν, όπως η υποχρέωση να αποδεικνύεται κατόπιν εξετάσεων η γνώση της ελληνικής γλώσσας με αποτέλεσμα αυτό να θεωρείται μεροληπτική ενέργεια από τη

²²² *Cyprus Blue Book*, 1881. σσ. 168-171. Στην καταγραφή του 1881 δεν αναφέρονται οι αριθμοί των φοροεισπρακτόρων. Όλοι οι διορισμοί των επιθεωρητών έγιναν την περίοδο 1879-1880.

²²³ Στα Πρακτικά δεν αναφέρεται οποιαδήποτε συζήτηση αλλά μόνο η ψηφοφορία. TNA: CO 69/1. *Συνεδρία* 18 Μαρτίου 1884.

²²⁴ TNA: CO 69/1. *Συνεδρία* 28 Μαρτίου 1884. Αν και δεν εντοπίστηκαν πληροφορίες για το ακριβές ποσοστό Ελλήνων και Μουσουλμάνων φοροεισπρακτόρων κατά την οθωμανική διοίκηση, η αρμοδιότητα της είσπραξης των φόρων, ανήκε στο μεγαλύτερο βαθμό σε Έλληνες. R. Katsiaounis, *Labour, ό.π.*, σσ. 14-15, 69-70.

²²⁵ Η πρόταση του Μουσουλμάνου βουλευτή για «αναλογική συμμετοχή» Μουσουλμάνων στην είσπραξη των φόρων με βάση την αναλογία πληθυσμού, απορρίφθηκε από τις βρετανικές και ελληνικές ψήφους. TNA: CO 69/1. *Συνεδρία* 28 Μαρτίου 1884.

διοίκηση του νησιού²²⁶. Σε επιστολή του Μουφτή, Ali Rifki, από την οποία απουσίαζαν οι υπογραφές των Μουσουλμάνων βουλευτών και του Αρχικαδή, εκφράστηκε η απορία γιατί οι Μουσουλμάνοι να υποχρεώνονται να μάθουν ελληνικά και οι Έλληνες να μην υποχρεώνονται να μάθουν τουρκικά τη στιγμή που επίσημες γλώσσες του νησιού ήταν τα αγγλικά, τα τουρκικά και τα ελληνικά²²⁷. Στην επιστολή του Μουφτή έγινε αναφορά στην απόφαση του διοικητή Λευκωσίας σύμφωνα με την οποία όσοι Μουσουλμάνοι εργάζονταν στην είσπραξη της δεκάτης (tithe work) έπρεπε να αποδείκνυαν μέσω εξετάσεων ότι γνώριζαν να διαβάζουν και να γράφουν ελληνικά, ενώ τάχθηκε υπέρ όχι απλά της αναλογικής σύνθεσης του κλάδου των εσόδων αλλά όπως στο μέλλον «οι επιθεωρητές της δεκάτης (tithe superintendents), οι φοροεισπράκτορες (memours) και άλλοι αξιωματούχοι να αποτελούνται και από τις δύο εθνότητες σε ίση αναλογία χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η γλώσσα που μπορούν να διαβάσουν και να γράψουν». Τέλος, δήλωσε ότι αν η συγκεκριμένη απαίτηση δεν εισακουόταν τότε «οι αβοήθητες μουσουλμανικές οικογένειες οι οποίες επιβίωναν από τέτοιου είδους εργοδότηση θα αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν το νησί»²²⁸. Σε απάντηση του Αρχιγραμματέα προς τον Μουφτή, του ανακοινώθηκε ότι το ζήτημα προωθήθηκε στον υπουργό των Αποικιών, ο οποίος χαρακτήρισε το παράπονό τους για το ποσοστό τους στη δημόσια υπηρεσία ως μη βάσιμο²²⁹.

Στις αρχές του 1912, περίοδο κορύφωσης των εθνικών διαφορών, τα μουσουλμανικά μέλη του Νομοθετικού διαμαρτυρήθηκαν ξανά για τον παραγκωνισμό της τουρκικής γλώσσας

---

²²⁶ΚΑΚ: SA1/3224/1891, Ali Rifki προς Bulwer, [13 Νοεμβρίου 1891]. Υπογράφουν οι Esseid Mehmed Raif και [Hadji] Vehid Imam of St Sophia. Η ελληνική γλώσσα υπό τη μορφή της κυπριακής διαλέκτου ήταν γνωστή στους Μουσουλμάνους, αντί την ελληνική καθαρεύουσα η οποία αποτελούσε την γλώσσα του Τύπου και των γραπτών κειμένων. Ο Αρμοστής του νησιού σε έκθεσή του, το 1885, υπονοώντας ενδεχομένως την κυπριακή διάλεκτο, υποστήριξε ότι στα χωριά τα οποία κατοικούνταν από Μωαμεθανούς εχρησιμοποιείτο η ελληνική γλώσσα στην καθομιλουμένη για συνεννόηση με τους γείτονές τους, ωστόσο δεν ήξεραν να την γράφουν ή να την διαβάζουν. Στην ίδια έκθεσή του υποστήριξε ότι τα ελληνικά ήταν ευκολότερη γλώσσα για να την μάθουν οι Βρετανοί αξιωματούχοι, παρά τα τουρκικά. Λίγα χρόνια αργότερα ο Αρχιγραμματέας του νησιού, υποστήριξε ότι η «Η δυσκολία των μουσουλμάνων να επικοινωνήσουν με τους χριστιανούς και το αντίθετο, λόγω διαφοράς της γλώσσας, υπήρξε αρκετά υπερβολική. Δεν υπάρχουν παρά μερικοί χριστιανοί που δεν μπορούν να καταλάβουν τα τουρκικά και το μεγαλύτερο μέρος των Τούρκων κατανοεί τα ελληνικά». Σε γνώση των ελληνικών από τους Μουσουλμάνους αναφέρθηκε και ο Γάλλος πρόξενος στο νησί κατά το 1881, ο οποίος «ταξιδεύοντας στο νησί» δεν βρήκε κανένα «*Τούρκο*, που να μην μιλά λίγο ή πολύ τα ελληνικά» και ότι τα παιδιά των Μουσουλμάνων περιορίζονταν στο να μαθαίνουν το κοράνι χωρίς να το καταλαβαίνουν. Βλ. TNA: CO 883/2/8. Biddulph προς Kimberley, 30 Νοεμβρίου 1882, σελ. 30, TNA: CO 883/4/5. Warren προς Biddulph, 28 Αυγούστου 1885, σελ.9, AMAE: CPC Turquie/ Larnaca, τόμ. 3, 19 Φεβρουαρίου 1881, σελ. 202.

²²⁷ Παράπονα εκφράστηκαν επίσης και για τους κωμодίκες, ότι Μουσουλμάνοι ήταν μόνο δύο σε σύνολο 16 Ναχιγιέδων. Μερικά χρόνια αργότερα οι Έλληνες από την πλευρά τους, διαμαρτυρήθηκαν για το γεγονός ότι οι ελληνικές επιγραφές δεν προηγούνταν των οθωμανικών. Βλ. «Το έργο της ληξιάσης περιόδου», εφ. *Ευαγόρας*, 17 Ιουνίου 1904.

²²⁸ ΚΑΚ: SA1/3224/1891. Esseid Mehmed Raif, Veli [F]exim, [Hadji] Vehid Imam of St Sophia και 124 άλλοι προς Αρμοστή, 29 Νοεμβρίου 1891.

²²⁹ ΚΑΚ: SA1/575/92. Αρχιγραμματέας προς Ali Rifki, Λευκωσία 10 Μαρτίου 1892.

υπέρ της ελληνικής. Συγκεκριμένα ζήτησαν όπως οι αποδείξεις των φοροεισπρακτόρων να «μεταφράζονταν τουλάχιστον» στα τουρκικά, κάνοντας λόγο σε «θίξη των εθνικών τους αισθημάτων», σε προσβολή της αξιοπρέπειάς τους και σε οικονομική ζημιά την οποία υφίσταντο καθώς υπήρχαν περιπτώσεις που στις αποδείξεις των φοροεισπρακτόρων, οι οποίες ήταν στα ελληνικά, αναγραφόταν μικρότερο ποσό από αυτό το οποίο πληρώθηκε. Απαντώντας ο θησαυροφύλακας, δεν υποστήριξε την πρότασή τους και εξέφρασε την άποψη ότι αυτό ήταν δύσκολο να γίνει καθώς οι «μουσουλμάνοι» μπορούσαν να διαβάσουν τα ελληνικά γράμματα ευκολότερα απ' ότι οι Έλληνες να γράψουν τουρκικά²³⁰. Στην ίδια σύνοδο ο [Mehmed] Ziai Effendi, ανάμεσα σε άλλα θέματα τα οποία έθιξε, αναφέρθηκε και στο ζήτημα της γλώσσας, υποστηρίζοντας ότι οι βοηθοί στο γεωργικό τμήμα έπρεπε να γνωρίζουν τουρκικά, καθώς το συγκεκριμένο ζήτημα αποτελούσε συχνά «τροχοπέδη για την ίση πρόοδο των δύο στοιχείων». Σύμφωνα με τον συγκεκριμένο βουλευτή, αν και πολλοί Μουσουλμάνοι γνώριζαν ελληνικά, υπήρχαν αρκετοί, κυρίως ανάμεσα στους αγρότες οι οποίοι δεν γνώριζαν τίποτα παρά τη γλώσσα τους²³¹.

Η ευρύτερη χρήση της ελληνικής γλώσσας, διευκόλυνε ωστόσο και τους ίδιους τους Βρετανούς, οι οποίοι ενώ μάθαιναν τα αραβικά όταν βρίσκονταν σε χώρες όπως η Αίγυπτος²³², στην Κύπρο υποστήριζαν ότι τα «τουρκικά» ήταν δυσκολότερα από τα ελληνικά. Σε έκθεση του ο Αρμοστής, R. Biddulph, κατά το 1882 ανέφερε ότι:

«Τα ελληνικά είναι η γλώσσα της πλειονότητας των κατοίκων, και ως εκ τούτου θα την μάθουν οι Άγγλοι περισσότερο από τα τουρκικά, τα οποία είναι πιο δύσκολα [...] Δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία ωστόσο ότι η γνώση των τουρκικών η οποία τώρα κατέχεται από τους Χριστιανούς Κυπρίους, θα μειωθεί πάρα πολύ στην επόμενη γενιά, καθώς δεν θα υπάρχει η ανάγκη να την γνωρίζουν όπως συνεπαγόταν [παλαιότερα] για αυτούς όταν όλες οι διοικητικές και δικαστικές εργασίες του νησιού γίνονταν μόνο στην τουρκική γλώσσα»²³³.

Η προτίμηση ως προς την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας από τους Βρετανούς, φαίνεται να αποδίδεται και στην ευρύτερη βρετανική πολιτική. Το 1885, σε έκθεσή του ο Αρχιγραμματέας, F. Warren, δήλωνε στον Αρμοστή ότι η ελληνική κοινή γλώσσα αποτελεί ισχυρό δεσμό ο οποίος ενισχύει την [ελληνική] *προπαγάνδα*, υποστηρίζοντας ότι αποτελεί

²³⁰ TNA: CO /28, *Συνεδρία* 18 Απριλίου 1912, σσ. 54-55.

²³¹ TNA: CO /28, *Συνεδρία*, 23 Απριλίου 1912, σελ. 123.

²³² Απόφοιτοι των πανεπιστημίων της Οξφόρδης και του Cambridge, μετά από γραπτή εξέταση στα αραβικά διορίζονταν σε ανώτερες θέσεις στην αστυνομία της Αιγύπτου. Κύριο χαρακτηριστικό της αιγυπτιακής αστυνομίας ήταν επίσης ο χαμηλός μισθός και η διαφθορά. Βλ. H. Tollefson, *Policing Islam*, ό.π., σελ. 119.

²³³ TNA: CO 883/2/8. Biddulph προς Kimberley, 30 Νοεμβρίου 1882, σελ. 30. Το αίτημα για τοποθέτηση της ελληνικής γλώσσας σε ίση μοίρα με την τουρκική και αγγλική, ήταν από τα πρώτα αιτήματα τα οποία προβλήθηκαν στο πρώτο ελληνικό υπόμνημα το 1879.

αμφίβολο ζήτημα κατά πόσο θα ήταν υπέρ των Βρετανών ή όχι η ισχυρή παρουσία του ελληνικού παράγοντα στην Ανατολή²³⁴.

β) Τα ελληνικά παράπονα και το αστυνομικό τμήμα

Οι Έλληνες, από την πλευρά τους, διαμαρτύρονταν για τη σύνθεση του αστυνομικού τμήματος, ιδιαίτερα για την κατοχή των ανώτερων θέσεων από ξένους και την προτίμηση ξένων αντί ιθαγενών σε περιπτώσεις προαγωγών. Αν και οι Έλληνες κατατάχθηκαν για πρώτη φορά στην αστυνομία επί Βρετανών²³⁵, φαίνεται ότι το πολύ χαμηλό ημερομίσθιο το οποίο δινόταν για τους απλούς ζαπτιέδες δεν αποτελούσε σημαντικό κίνητρο για να καταταγεί κανείς.

Ο απεσταλμένος του υπουργείου Αποικιών στο νησί, E. Fairfield, αναφερόμενος στο μικρό αριθμό Ελλήνων, 88 έναντι 574 Μουσουλμάνων αστυφυλάκων, υποστήριξε ότι στον Έλληνα η ιδέα να υπηρετήσει την κυβέρνηση δεν είναι τόσο ευχάριστη όσο στον Τούρκο, ότι οι Έλληνες αγαπούν τον ελεύθερο εργατικό βίο ενώ οι Τούρκοι δεν διστάζουν να τεθούν υπό πειθαρχία, και ότι ο Έλληνας ο οποίος κατατάσσεται στην αστυνομία έχει ως ανώτερους του Τούρκους και αναγκάζεται να φέρει το σαρίκι²³⁶, το οποίο σύμφωνα με τον Fairfield ήταν κατά κάποιο τρόπο έμβλημα των Τούρκων. Σύμφωνα με τον Βρετανό αξιωματούχο, το εμπόδιο του σαρικού μπορούσε να αρθεί αν αποφασιζόταν οι άνδρες να φέρουν μόνο φέσι. Επίσης υποστήριξε ότι οι Τούρκοι αν και λιγότερο έξυπνοι από τους Έλληνες ήταν πιο ευάγωγοι και εγκρατείς στην οινοποσία. Στην έκθεσή του εισηγήθηκε όπως προσλαμβάνονται άτομα στον κλάδο που να γνωρίζουν καλά την ελληνική γλώσσα²³⁷.

Από την πλευρά του ο Biddulph, τάχθηκε υπέρ της κατάταξης Τούρκων ζαπτιέδων, θεωρώντας μη αναγκαίο να γνωρίζει κάποιος ελληνικά για να καταταγεί στο σώμα. Σύμφωνα με τον ίδιο μεγάλο ποσοστό των εγκληματικών τάξεων ήταν Τούρκοι και ήταν δύσκολο να καταταγούν άτομα τα οποία δεν φοβόντουσαν αυτούς τους εγκληματίες. Ως προς τους «Χριστιανούς» και την προσπάθεια του Αρχηγού της αστυνομίας να τους

²³⁴ Βλ. TNA: CO 883/4/5. Warren προς Biddulph, Τρόδος, 25 Αυγούστου 1885, σελ. 27.

²³⁵ Βλ. A. Nevzat, *Nationalism*, ό.π., σελ. 114.

²³⁶ Το σαρίκι μαζί με το φέσι αποτελούσε το κάλυμμα στο κεφάλι για τους αστυνομικούς. Το σαρίκι ή αλλιώς τουρμπάνι αποτελούσε λευκό ύφασμα το οποίο τυλιγόταν γύρω από το κεφάλι. Αντίθετα το φέσι αποτελούσε κόκκινο κάλυμμα το οποίο εφάρμοζε στο κεφάλι. Συνήθως το σαρίκι τυλιγόταν γύρω από το φέσι. Το σαρίκι καταργήθηκε ως υποχρεωτικό κάλυμμα το 1894. Βλ. «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 25/9 Μαρτίου 1894 και 3/15 Μαρτίου 1894. Αν και το τουρμπάνι έπαψε να θεωρείται υποχρεωτικό κατά το 1894 εντούτοις ο αριθμός των Ελλήνων οι οποίοι κατατάσσονταν παρέμενε μικρός. Το τουρκικό φέσι αντικαταστάθηκε από κρητικό φέσι (καλάκι με δίπλωση στη μέση) μετά τις δικαιοδικές ταραχές του 1912 στη Λεμεσό. Παναγιώτης Μαχλουζαρίδης, *Δίκες που άφησαν εποχή*, Λευκωσία 1979, σελ. 59.

²³⁷ Για την έκθεση του Fairfield βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 360-369.

προσελκύσει στην αστυνομία, ο Αρμοστής αναφερόμενος στη συγκεκριμένη προσπάθεια υποστήριξε ότι «δεν είναι μια κλίση για την οποία ενδιαφέρονται, οι κληρονομικές τους τάσεις δεν συγκλίνουν σε αυτή την κατεύθυνση και η αμοιβή δεν είναι αρκετά καλή για αυτούς»²³⁸. Για την αμοιβή των ζαπτιέδων έκανε λόγο και ο βουλευτής Ι. Κυριακίδης, ο οποίος απέδωσε το μικρό ποσοστό κατάταξης των Ελλήνων και στον μικρό μισθό ο οποίος δινόταν²³⁹.

Η στολή και συγκεκριμένα το σαρίκι, αν και δεν φαίνεται να υπήρξε ουσιαστικός ρόλος μη κατάταξης των Ελλήνων στον αστυνομικό κλάδο, εντούτοις προβαλλόταν από μερίδα Ελλήνων προεστώτων του νησιού, ως η βασική αιτία για τη μη κατάταξη των Ελλήνων στο σώμα, δίνοντας στο ζήτημα εθνικό περιεχόμενο. Σε αντίθεση με τα παράπονα τα οποία προβλήθηκαν για το συγκεκριμένο ζήτημα από εφημερίδες του νησιού²⁴⁰, στα πρώτα παγκύπρια υπομνήματα του 1879 και 1881 δεν υπήρξε καμία αναφορά σε μη κατάταξη των Ελλήνων στην αστυνομία λόγω της στολής. Στο Νομοθετικό, το ζήτημα για κατάργηση του σαρικού τέθηκε για πρώτη φορά στη σύνοδο του 1893 από τον βουλευτή Λεμεσού-Πάφου και εκδότη της «Αλήθειας», Αριστοτέλη Παλαιολόγο, και το 1894 από τον Ι. Κυριακίδη²⁴¹. Ο Παλαιολόγος, ο οποίος δεν αναφέρθηκε σε ανάγκη κατάργησης και του φεσιού, υποστήριξε ότι το σαρίκι «απέτρεπε» πολλούς από την πλειονότητα του πληθυσμού να καταταγούν και ότι ενώ στην Τουρκία και την Αίγυπτο τα στρατεύματα δεν ήταν υποχρεωμένα να φέρουν το συγκεκριμένο κάλυμμα, η γενική εντύπωση η οποία δινόταν στην Κύπρο ήταν ότι η διοίκηση υιοθέτησε το σαρίκι «σκοπίμως για να αποκλείσει την

---

²³⁸ «The Chief Commandant is always anxious to enlist Christians in the force, but it is not a calling they care for, their hereditary tendencies not lying in that direction, and the remuneration not being sufficiently good for them». TNA: CO 883/2/8, Biddulph προς Kimberley, Λευκωσία 30 Νοεμβρίου 1882, σσ. 16-17.

²³⁹ TNA: CO 69/7. *Συνεδρία* 18 Απριλίου 1894.

²⁴⁰ Το «Νέον Κίτιον» έκανε λόγο για «φιλοτουρκική διοίκηση» επειδή «καθιέρωσε» το σαρίκι στους χωροφύλακες, γεγονός που ανάγκασε σύμφωνα με το άρθρο και τους λίγους «χριστιανούς» που καταγράφηκαν στο σώμα να παραιτηθούν. Εφ. *Νέον Κίτιον*, 17/29 Οκτωβρίου 1879, 1/13 Οκτωβρίου 1883. Βλ. επίσης, «Το Σαρίκιον», εφ. *ΦτΚ* 25/7 Δεκεμβρίου 1892. Η «Σάλπιγξ» ανέφερε χαρακτηριστικά «Ποία κεφαλή ιθαγενούς Έλληνας, δύναται να βαστάση το υπέρτιμον σαρίκι και ποία κοιλία ανθρώπου μη οκνηρού δύναται να ανθέξη εις τον πολύτιμον μισθόν του σελινίου ή των 9 πεννών;», προσθέτοντας ότι το σαρίκι και ο μισθός «ετέθησαν ως δύο ανυπέβλητοι φραγμοί δια τους Έλληνας και τους εργατικούς ανθρώπους. Είνε αι εσβεσμένα λαμπάδες δι' ων δεν δύνανται ούτοι να εισέλθωσιν εις τον νυμφώνα της Αστυνομίας». «Το σαρίκι», εφ. *Σάλπιγξ*, 20 Μαρτίου 1893.

²⁴¹ Ο Κυριακίδης υποστήριξε ότι εμπόδιο για την κατάταξη *χριστιανών* στην αστυνομία αποτελούσε εκτός από τον μισθό και η αστυνομική στολή, καθότι παρά την αφαίρεση του σαρικού, εντούτοις παρέμεινε το φέσι. Βλ. TNA: CO 69/7. *Συνεδρία* 18 Απριλίου 1894.

πλειονότητα του πληθυσμού από την [αστυνομική] δύναμη»²⁴². Από την πλευρά των Μουσουλμάνων βουλευτών δεν υπήρξε αντίδραση στο ελληνικό αίτημα για κατάργηση του καλύμματος της κεφαλής, η οποία να παρουσιάζει θρησκευτικό ή εθνικό χαρακτήρα αλλά, αντίθετα, συμφώνησαν ότι η αστυνομία έπρεπε να βελτιωθεί σε ορισμένα σημεία, τα οποία αφορούσαν κυρίως τον τρόπο λειτουργίας της²⁴³.

Ο Αρχιγραμματέας απαντώντας στα επιχειρήματα των Ελλήνων εντός του Ν.Σ. σχετικά με την ανάγκη κατάργησης του σαρικού, υποστήριξε ότι ποτέ δεν ήταν πρόθεση του κράτους να αποδώσει θρησκευτική σπουδαιότητα στο συγκεκριμένο κάλυμμα, αλλά σκοπός ήταν η «προστασία από τον ήλιο»²⁴⁴. Η «Φωνή της Κύπρου» πρότεινε την αντικατάσταση του σαρικού και του φεσιού με πηλίκιο, όπως των φοροεισπρακτόρων, προτείνοντας ότι σε περίπτωση που η κατάργηση του φεσιού προσέκρουε στα αισθήματα των *Οθωμανών*, τότε να καταρτίζονταν δύο σώματα, ώστε όποιος κατατασσόταν στην αστυνομία να διάλεγε ποιο σώμα θα προτιμούσε. Με τον τρόπο αυτό, σύμφωνα με το άρθρο, θα αναπτυσσόταν και η *άμιλλα* μεταξύ των δύο σωμάτων που θα συντελούσε στη βελτίωση της αστυνομίας. Η «Αλήθεια» αν και υποστήριξε ότι το «ένδυμα δεν κάνει τον μοναχό», συμφώνησε με τη διαίρεση σε «φεσοφόρους και κασκετοφόρους» ζαπτιέδες προκειμένου να καταταχθούν δραστήριοι και έντιμοι Έλληνες²⁴⁵.

Ο βουλευτής Σιακαλλής υποστήριξε ότι ακόμα και αν καταργούσαν το σαρίκι και άφηναν το φέσι, το ζήτημα θα εξακολουθούσε να υπάρχει, ενώ πρότεινε την αύξηση του μισθού ούτως ώστε να υπάρξει επαρκές αστυνομικό σώμα, αφού με ένα σελίνι την μέρα αυτό δεν ήταν δυνατό²⁴⁶. Ωστόσο, ακόμη και μετά την προαιρετική κατάργηση του σαρικού το 1893²⁴⁷, ο

²⁴² Ο μητροπολίτης Κιτίου, προσπαθώντας να μην δώσει φυλετικό χαρακτήρα στο αίτημα για κατάργηση του σαρικού υποστήριξε ότι το τουρμπάνι αποτελούσε εμπόδιο για τους χριστιανούς να εγγραφούν στην αστυνομία όχι λόγω θρησκευτικών δισταγμών αλλά γιατί το τουρμπάνι ήταν απαρχαιωμένο «και δεν τους άρεσε». Επίσης πρόσθεσε ότι δεν βλέπει τον λόγο γιατί «χριστιανοί και μουσουλμάνοι» να μην φορούν ο κάθε ένας το κάλυμμα της κεφαλής το οποίο τους αρμόζει καλύτερα. ΤΝΑ: CO 69/7. *Συνεδρία* 11 Μαΐου 1893.

²⁴³ ΤΝΑ: CO 69/7. *Συνεδρία* 11 Μαΐου 1893.

²⁴⁴ ΤΝΑ: CO 69/7. *Συνεδρία* 11 Μαΐου 1893, «Το παράπονόν μας», εφ. *ΦτΚ*, 12/24 Μαΐου 1893.

²⁴⁵ «Φέσι-Στολή», εφ. *ΦτΚ*, 2/14 Ιουνίου 1893, «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 25/9 Μαρτίου 1894.

²⁴⁶ Το φέσι ως κάλυμμα δεν αφορούσε μόνο το σώμα της αστυνομίας αλλά και τον απλό λαό. Το 1913 ανταπόκριση από την Μόρφου σε εφημερίδα της Λευκωσίας ανέφερε ότι «άρχισε και εξακολουθεί μεγάλη αποστροφή προς το φέσιον» και ότι όλοι έσπευδαν να το αντικαταστήσουν με καπέλα, με πρώτο, που έδωσε και το παράδειγμα, τον δήμαρχο Μόρφου. Βλ. «Εκ Μόρφου», *ΦτΚ*, 19/1 Φεβρουαρίου 1913. Βλ. περισσότερα. Πέτρος Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος και οι Βαλκανικοί πολέμοι. Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού εθελοντισμού*, Λευκωσία 1997, σσ. 43-44.

²⁴⁷ Σύμφωνα με την εφημερίδα «Φωνή της Κύπρου» διαταγή του αρχιαστυνόμου ανέφερε όπως από την 1^η Ιουνίου 1893 κανείς από τους ζαπτιέδες να μην φέρει σαρίκιον. Τον Αύγουστο του 1893 ωστόσο, η ίδια εφημερίδα ανέφερε το σαρίκι ως εμπόδιο για την κατάταξη «χριστιανών». Βλ. «Όχι πλέον σαρίκιον», εφ. *ΦτΚ*, 19/31 Μαΐου 1893, «Η αστυνομία και το άσκοπον της ειδοποιήσεως αυτής», εφ. *ΦτΚ*, 29/8 Αυγούστου 1893. Η «Αλήθεια» το Μάρτιο του 1894 ανέφερε ότι όλοι οι ζαπτιέδες διατάχθηκαν ν' αφαιρέσουν το σαρίκι

πολύ χαμηλός μισθός υπήρξε σημαντικός λόγος για τη μη προτίμηση του κλάδου από Έλληνες, οι οποίοι παρουσίασαν όχι μόνο μικρό ενδιαφέρον κατάταξής τους, αλλά υπήρξαν και παραιτήσεις τους από το σώμα²⁴⁸. Σε έκθεσή του ο Αρχιγραμματέας, Warren προς τον Αρμοστή, Biddulph κατά το 1885, παρουσίασε ως αιτίες αποστροφής των Ελλήνων από το σώμα την «αυστηρή πειθαρχία» και τον χαμηλό μισθό. Ως προς τους Μουσουλμάνους της δύναμης υποστήριξε ότι «ο Μωαμεθανός αξιωματούχος παραμένει πιστός και καλός υπηρέτης», ότι οι Μουσουλμάνοι δέχονται χαμηλότερο μισθό από τους Χριστιανούς, ότι είναι επιμελείς, ακριβείς, δέχονται την πειθαρχία καλύτερα και «εκ φύσεως» είναι πολύ πιστοί στον αφέντη τους»²⁴⁹.

Η αύξηση της χαμηλής αμοιβής αποτέλεσε, μετά το 1893, πάγιο αίτημα της ελληνικής αρθρογραφίας στον Τύπο και συνδέθηκε με την αναποτελεσματικότητα του αστυνομικού κλάδου λόγω κατάταξης σε αυτόν κατώτερης κοινωνικής στάθμης ατόμων τα οποία συμβιβάζονταν με τον συγκεκριμένο μισθό. «Αμείψατε εις το διπλάσιον και τότε θα προσέλθωσιν εις τας αστυνομικάς τάξεις νέοι ευσυνείδητοι και με ειλικρίνεια και ουχί κηφήνες και χασομέριδες»²⁵⁰. Η εφημερίδα «Ελευθερία» υποδείκνυε την ανάγκη πρόσληψης μορφωμένων, δραστήριων και καλύτερης κοινωνικής τάξης αστυνομικών, δεδομένου ότι θα αυξανόταν η μισθοδοσία, αφού κανείς νέος με προσόντα δεν θα δεχόταν να καταταγεί²⁵¹.

προσθέτοντας ότι «άλλοι φέρουν απλό φέσι, άλλοι κουρούκλι και άλλοι μακρύ λευκό μανδύλιο όπισθεν κρεμασμένον». «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 25/9 Μαρτίου 1894, 3/15 Μαρτίου 1894. Δέκα σχεδόν χρόνια αργότερα, σε επιστολή του ένας «Φιλελεύθερος Οθωμανός» τάχθηκε υπέρ του ομοιόμορφου της στολής και συγκεκριμένα υπέρ του φεσιού παρομοιάζοντας τους πύλους με αστυνομικές περικεφαλαίες. Επίσης ανέφερε ότι η χρήση του φεσιού ήταν σύμφωνη με τις διατάξεις της συνθήκης του 1878 καθώς η Κύπρος αποτελούσε αδιαχώριστο μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. «Το ζήτημα του φεσιού της αστυνομίας. Μία επιστολή», εφ. *ΦτΚ*, 30/13 Δεκεμβρίου 1902.

²⁴⁸ «Το φέσι και το σαρίκι», εφ. *ΦτΚ*, 6/18 Δεκεμβρίου 1891, «Μικρά χρονικά. Έλληνες αστυνομικοί υπάλληλοι», εφ. *Σάλπιγξ*, 6/18 Ιουλίου 1892. Το συγκεκριμένο άρθρο το οποίο φέρει την υπογραφή «Φιλαλήθης», προσθέτει στις πιο πάνω αιτίες παραίτησης και τις «περιφρονήσεις και εξευτελισμούς» από τους Οθωμανούς ανωτέρους. «Το σαρίκι», εφ. *Σάλπιγξ*, 20 Μαρτίου 1893.

²⁴⁹ TNA: CO 883/4/5. Warren προς Biddulph Τρόδος, 25 Αυγούστου 1885 συνημμένο στο Biddulph προς Stanley, Λευκωσία 18 Δεκεμβρίου 1885, σσ.1-28.

²⁵⁰ «Αστυνομική μεταρρύθμισις», εφ. *Σάλπιγξ*, 24 Μαΐου 1912, «Ζητήματα», εφ. *ΦτΚ*, 9/21 Δεκεμβρίου 1899, «Νομοθετ. συμβούλιον», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 1 Μαρτίου 1908, «Η μουσουλμανική θεσιθηρία», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 12 Ιουνίου 1910.

²⁵¹ «Αστυνομία και έγκλημα», εφ. *Ελευθερία*, 10/23 Μαρτίου 1912. Το ημερομίσθιο των κατώτερων αστυνομικών αυξήθηκε το 1908 από ένα σελίνι σε ενάμιση χωρίς να υπάρξει περαιτέρω αύξηση του μισθού κατά την υπό μελέτη περίοδο (1878-1914) με τους Βρετανούς να προβάλλουν ως δικαιολογία λόγους οικονομίας. TNA: CO 883/5/3. Young προς Chamberlain, Τρόδος 2 Οκτωβρίου 1895. Το 1907 ο βουλευτής Νικολαΐδης, χαρακτήρισε τον μισθό του ζαπτιέ, «ο οποίος εργαζόταν ως δούλος», πάρα πολύ μικρό, προσθέτοντας ότι πολλοί αστυνομικοί εσκεμμένα διέπρατταν αδικήματα προκειμένου να πετύχουν την απόλυσή τους. TNA: CO69/21. *Συνεδρία* 4 Μαρτίου 1907.

2. Ο διορισμός «ξένων» έναντι των «ιθαγενών»

Το γεγονός της αποκλειστικής νομής των ανώτερων θέσεων από τους Βρετανούς, σε συνδυασμό με το πολύ υψηλό κόστος διοίκησης, προκάλεσε αρχικά τη συνεργασία Ελλήνων και ορισμένων εκ των Μουσουλμάνων βουλευτών. Η συνεργασία αυτή καθώς και το αίτημα για διορισμό ιθαγενών στη δημόσια υπηρεσία προβάλλονταν κυρίως κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού των τμημάτων της αστυνομίας και εσόδων. Σε αντιφώνηση του Νομοθετικού Έλληνες και Μουσουλμάνοι ψήφισαν υπέρ διορισμού ιθαγενών σε ανώτερες θέσεις το 1893 και σε κοινό υπόμνημά τους το 1886. Το 1907 μετά την εκλογή νεωτεριστών Μουσουλμάνων βουλευτών, εκφραστές εντονότερων εθνικών αισθημάτων σε σχέση με τους παλαιότερους βουλευτές (Dervish και Hadji Hafouz), οι συζητήσεις μεταξύ των βουλευτών ξεκίνησαν να αποκτούν εθνικό περιεχόμενο. Την ίδια χρονιά (1907) ήταν που πρωτοτέθηκε και το αίτημα για σύνθεση της δημόσιας υπηρεσίας σύμφωνα με την αναλογία των «συννοικούντων φυλών», με τον Shefket Bey να υποστηρίζει το διορισμό σύμφωνα με τις ικανότητες και όχι σύμφωνα με την αναλογία του πληθυσμού, για να καταλήξουν ως Μουσουλμάνοι βουλευτές, το 1911 να χαρακτηρίζουν ως αναγκαία την παρουσία Βρετανών σε ανώτερες θέσεις²⁵². Παρά τη μετέπειτα διαφωνία των μουσουλμανικών μελών, οι Έλληνες συνέχισαν να διεκδικούν την αντικατάσταση των ξένων σε ανώτερες θέσεις από ιθαγενείς του νησιού²⁵³

Με τον όρο «ιθαγενείς» του νησιού²⁵⁴, οι Έλληνες εννοούσαν τόσο τους Ελληνορθόδοξους, όσο και τους Μουσουλμάνους του νησιού. Ωστόσο η σημασία του συγκεκριμένου όρου ήταν ρευστή κατά τη συγκεκριμένη περίοδο καθώς άλλοτε σήμαινε τα άτομα τα οποία ανήκαν μόνο στην ελληνορθόδοξη και τη μουσουλμανική κοινότητα, και άλλοτε τα άτομα τα οποία μετά από συγκεκριμένη περίοδο παραμονής στο νησί μπορούσαν να θεωρηθούν Κύπριοι ιθαγενείς.

---

²⁵² Η πρόταση για αναλογικούς διορισμούς απορρίφθηκε με τη συνεργασία Μουσουλμάνων και Βρετανών και τη νικώσα ψήφο του Αρμοστή. TNA: CO69/21. *Συνεδρία* 20 Φεβρουαρίου 1907, σσ. 80-82.

²⁵³ Το 1912, στις παραμονές των αιματηρών επεισοδίων του Μαΐου, οι Έλληνες σε υπόμνημά τους στον Αρμοστή, μεταξύ άλλων, χαρακτήρισαν ως «μεγάλη αδικία», τη στιγμή που υπήρχαν προσοντούχα άτομα οι θέσεις των προέδρων των δικαστηρίων και άλλων ανώτερων δημοσίων θέσεων να κατέχονται από Βρετανούς που είναι «ξένοι στην πατρώα γη». TNA: CO 883/7/10. The Greek members of the Legislative Council προς Goold Adams, Λευκωσία, 23/5 Φεβρουαρίου 1912, σσ. 96-97.

²⁵⁴ Στα Πρακτικά του Νομοθετικού και στις βρετανικές εκθέσεις ο αγγλικός όρος ο οποίος χρησιμοποιείτο ήταν «natives».

Το 1886²⁵⁵ σε κοινό υπόμνημα των Ελλήνων βουλευτών και του Μουσουλμάνου βουλευτή Λεμεσού-Πάφου, Ahmed Rashid, προτάθηκε ως λύση για τη μείωση του κόστους διοίκησης, η αντικατάσταση των *μη ιθαγενών* σε ανώτερες θέσεις με *ιθαγενείς* οι οποίοι θα πληρώνονταν με τις μισές απολαβές σε σχέση με τους Βρετανούς. Συγκεκριμένα αναφέρθηκαν στα κεντρικά τμήματα της Αρχιγραμματείας, εσόδων και κτηματολογίου, υποστηρίζοντας ότι αν σε κάθε τμήμα υπήρχε ο Βρετανός διευθυντής και ένας Βρετανός βοηθός, τότε όλες οι υπόλοιπες θέσεις θα μπορούσαν να πληρωθούν από ιθαγενείς με τους μισούς μισθούς²⁵⁶. Μετά από παρέλευση ενός χρόνου, ο Αρχιγραμματέας, απαντώντας στο πιο πάνω υπόμνημα, υποστήριξε ότι σκοπός της κυβέρνησης υπήρξε η εργοδότηση σύμφωνα με τα προσόντα, αναφέρθηκε σε αύξηση των Κυπρίων στη δημόσια υπηρεσία κατά την περίοδο 1880-1886, από 284 άτομα σε 334, ενώ δεν σχολίασε τις προτάσεις των βουλευτών για μείωση των εξόδων²⁵⁷. Τον διορισμό ιθαγενών σε ανώτερες θέσεις οι οποίοι θα είχαν επικεφαλής Βρετανούς διευθυντές επανέλαβαν στο υπόμνημά τους και τα μέλη της Πρεσβείας η οποία μετέβη το καλοκαίρι του 1889 στο Λονδίνο²⁵⁸.

Το 1893 με την υποστήριξη ενός Μουσουλμάνου βουλευτή και των Ελλήνων βουλευτών πέρασε στην αντιφώνηση του Νομοθετικού η πρόταση Γ. Σιακαλλή, σύμφωνα με την οποία η αναποτελεσματικότητα της αστυνομίας αποδιδόταν στη λανθασμένη οργάνωση και «πλειοψηφία» των μελών της, προτείνοντας ριζική αναδιοργάνωση με διορισμό στις ανώτερες θέσεις ιθαγενών και στις κατώτερες «εξυπνότερων και καλύτερα εκπαιδευμένων ανδρών»²⁵⁹. Ωστόσο κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού, εκφράστηκαν εντονότερες αντιδράσεις από πλευράς Ελλήνων ως προς τον αστυνομικό κλάδο, με τον βουλευτή Λεμεσού-Πάφου και εκδότη της εφημερίδας «Αλήθεια», Α. Παλαιολόγο να προβάλλει τα

---

²⁵⁵ Το 1886 υπήρξε περίοδος ανομβρίας, κακής παραγωγής και επιδείνωσης της οικονομικής θέσης των κατοίκων του νησιού.

²⁵⁶ Στο συγκεκριμένο υπόμνημα έγινε αναφορά στην οργάνωση της διοίκησης στην Κρήτη και στο πολύ χαμηλότερο κόστος της δημόσιας υπηρεσίας της σε σχέση με την Κύπρο, βλ. TNA: CO 67/45. Υπόμνημα των μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου προς Bulwer, Λεμεσός 18/30 Μαΐου 1886. Συνημμένο στο Bulwer προς Granville, Λευκωσία 5 Φεβρουαρίου 1887, σελ. 209. Υπογράφουν τα μέλη του Νομοθετικού, μητροπολίτης Κιτίου, Ευστάθιος Κωνσταντινίδης, Θεόδωρος Περισιτιάνης, Πασχάλης Κωνσταντινίδης, Ι. Παυλίδης, Δ. Νικολαΐδης, Ζ. Δ. Πιερίδης, Γ. Μαλικίδης και ο Μουσουλμάνος Ahmed Rashid Effendi.

²⁵⁷ TNA: CO 67/45. Απάντηση Warren στο υπόμνημα των μελών του Νομοθετικού, Λευκωσία 27 Ιανουαρίου 1887, συνημμένη στο Bulwer προς Knutsford, Λευκωσία 5 Φεβρουαρίου 1887, σελ. 216.

²⁵⁸ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 587.

²⁵⁹ *The Cyprus Gazette*, 17 Μαρτίου 1893. Ο Γεώργιος Σιακαλλής υπήρξε βουλευτής της περιφέρειας Λάρνακας-Αμμοχώστου. Υπέρ της πρότασής του ψήφισαν τα ελληνικά μέλη και ο επίσης βουλευτής Λάρνακας-Αμμοχώστου, Zuhti Effendi. Αρνητικά ψήφισαν τα έξι επίσημα μέλη και ο βουλευτής Λευκωσίας-Κερύνειας, Vassouf Effendi. Το τρίτο μουσουλμανικό μέλος απουσίαζε. Βλ. TNA: CO 69/7. *Συνεδρία* 14,15 Μαρτίου 1893.

πρώτα παράπονα εντός του Νομοθετικού για το τουρμπάνι το οποίο έφεραν ως κάλυμμα οι αστυνομικοί.

Στο παγκύπριο υπόμνημα του 1895 οι Έλληνες, αν και διεκδίκησαν την αναλογική σύσταση στον αστυνομικό κλάδο, εντούτοις απέφυγαν να διεκδικήσουν την αναλογική σύνθεση του συνόλου της δημόσιας υπηρεσίας.

«Γενικά ελπίζουμε ότι η κεντρική κυβέρνηση, όχι μόνο για τις θέσεις οι οποίες αναφέρθηκαν νωρίτερα²⁶⁰, αλλά και για τις υπόλοιπες ανώτερες θέσεις, θα θεωρήσει δίκαιο να διορίσει σε αυτά ιθαγενείς, από τους οποίους χαιρόμαστε να πιστεύουμε ότι το νησί κατέχει τώρα επαρκή αριθμό ικανών[ατόμων] να υπηρετήσουν και τη χώρα τους και τη διοίκησή της με επάρκεια, πίστη και αφοσίωση»²⁶¹.

Το 1896 κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού επτά Έλληνες και δύο Μουσουλμάνοι βουλευτές (Zuhti και Hadji Hafouz), συμφώνησαν ότι η γενική εκτέλεση των καθηκόντων της αστυνομίας δεν ήταν ανάλογη των μεγάλων ποσών τα οποία δαπανούνταν για τον κλάδο. Ο βουλευτής Λάρνακας-Αμμοχώστου, Ιωάννης Οικονομίδης υποστήριξε το διορισμό στις θέσεις αστυνομικών επιθεωρητών και αξιωματικών, ιθαγενών που να μιλούν τη γλώσσα και να γνωρίζουν τις συνήθειες του λαού και οι οποίοι να επιλέγονται σύμφωνα με την αναλογία των διαφόρων φυλών του νησιού. Από την πλευρά του, ο βουλευτής Hadji Hafouz απέδωσε την αιτία για την αναποτελεσματικότητα της αστυνομίας μεταξύ άλλων και στην ποιότητα των προσληφθέντων αστυνομικών. Υποστήριξε ότι στο σώμα υπήρχαν πολλά «κακοποιά στοιχεία» (bad characters), ότι τα άτομα τα οποία κατατάσσονταν ήταν πολύ νεαρά και ως εκ τούτου ανεύθυνα²⁶², ενώ ως προς τα προσόντα για προαγωγή σε ανώτερες θέσεις τάχθηκε υπέρ της ενεργητικότητας και της γενναιότητας και όχι της εκπαίδευσης²⁶³.

²⁶⁰ Οι θέσεις οι οποίες αναφέρθηκαν νωρίτερα αφορούσαν τη σύνθεση της αστυνομίας, η οποία θα ήταν καλύτερη αν οι άνδρες της δύναμης λαμβάνονταν από τις κοινότητες του νησιού σύμφωνα με την αναλογία τους στον πληθυσμό και αν στις θέσεις των αξιωματικών και των κατώτερων αξιωματούχων υπήρχαν ιθαγενείς του νησιού οι οποίοι γνώριζαν καλύτερα τη χώρα και τους κατοίκους της. Εκτός από την αστυνομία πρότειναν την προσθήκη τριών ιθαγενών μελών στο Εκτελεστικό Συμβούλιο τα οποία θα επιλέγονταν σύμφωνα με την αναλογία των «δύο κοινοτήτων του νησιού», και την επίσης αναλογική σύνθεση των διοικητικών συμβουλίων (medjlis) σύμφωνα με τον αριθμό των «δύο ιθαγενών στοιχείων».

²⁶¹ Για το υπόμνημα του 1895 βλ. TNA: CO 883/5/3. Memorial from Greek population for their future aspects, 5 Οκτωβρίου 1895, σσ. 31-37, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σελ. 866. Κατά σειρά προτεραιότητας τέθηκαν το ενωτικό αίτημα, το φορολογικό και στη συνέχεια τα αιτήματα τα οποία αφορούσαν τη σύνθεση συγκεκριμένων κλάδων της διοίκησης.

²⁶² Σύμφωνα με τον Μουσουλμάνο βουλευτή κατατάσσονταν νέοι 15-18 ετών, ενώ παλαιότερα επί τουρκοκρατίας δεν κατατάσσονταν νεαρότεροι των 25-30 ετών.

²⁶³ TNA: CO 69/9. *Συνεδρία* 24 Απριλίου 1896. Ο μητροπολίτης Κιτίου Κύριλλος υποστήριξε νωρίτερα ότι «επί τουρκικής εξουσίας, η ειρήνη διατηρείτο πάντοτε όταν ένας αυστηρός Πασάς με δραστικά μέτρα, έφτανε στο νησί». TNA: CO 69/9. *Συνεδρία* 23 Μαρτίου 1896. Την ύπαρξη «κακοποιών στοιχείων» αναγνώριζαν και οι ίδιοι οι Βρετανοί, οι οποίοι υποστήριζαν ότι οι Μουχτάρηδες και οι Αζάδες εφοδίαζαν συχνά, με πιστοποιητικά καλού χαρακτήρα, άτομα τα οποία ήταν πρώην κατάδικοι ή παλιάνθρωποι με σκοπό να απαλλαγθούν τα χωριά τους από αυτούς. Σύμφωνα με τα επίσημα μέλη αν και σπάνια συνέβαιναν ανάλογες

Λίγους μήνες αργότερα, τον Ιούλιο του 1896, ο υπουργός Αποικιών, J. Chamberlain, απαντώντας στο ελληνικό υπόμνημα του 1895 στο οποίο γινόταν αναφορά μεταξύ άλλων σε αναλογικό διορισμό στον κλάδο της αστυνομίας και διορισμό ιθαγενών σε ανώτερες δημόσιες θέσεις, αναφέρθηκε στην ανάγκη κατοχής των απαραίτητων προσόντων από τους ενδιαφερόμενους, προβάλλοντας ωστόσο το ζήτημα της μεροληψίας στην περίπτωση διορισμού ιθαγενών, Ελλήνων και Μουσουλμάνων. Συγκεκριμένα, χαρακτήρισε τον διορισμό ιθαγενών σε ανώτερες θέσεις και στις θέσεις προέδρων δικαστηρίων ως δύσκολο σε μια χώρα όπως η Κύπρος, την οποία συνέθεταν δύο διακριτές φυλές που διέφεραν κατά πολύ μεταξύ τους όχι μόνο στη γλώσσα και θρησκεία αλλά και στην καταγωγή, τον τρόπο σκέψης και ζωής. Επίσης διερωτήθηκε κατά πόσο οι ιθαγενείς θα ήταν αμερόληπτοι και ανεπηρέαστοι από φυλετικούς ή οικογενειακούς δεσμούς²⁶⁴.

Με την άποψη του υπουργού Αποικιών συμφώνησε αρχικά και ο βουλευτής Λευκωσίας-Κερύνειας, Hadji Hafouz²⁶⁵, ο οποίος υποστήριξε ότι ο διορισμός Κυπρίων σε ανώτερες θέσεις θα δημιουργούσε αισθήματα «ζήλιας και μνησικακίας μεταξύ των δύο φυλών, και μεταξύ ατόμων της ίδιας κοινότητας». Η συγκεκριμένη άποψη του Μουσουλμάνου βουλευτή προκάλεσε την αντίδραση του μητροπολίτη Κιτίου Κυρίλλου, ο οποίος υποστήριξε ότι ο υπουργός των Αποικιών προκειμένου να αποφύγει το ζήτημα διορισμού ιθαγενών σε ανώτερες θέσεις, εξέφρασε τους φόβους ότι θα προκαλούσε ζήλια μεταξύ των δύο φυλών. Ο Κιτίου διερωτήθηκε γιατί να μη διορίζονται Κύπριοι σε ανώτερες θέσεις, τη στιγμή που υπό την προηγούμενη διοίκηση οι Καϊμακάμηδες ήταν Κύπριοι. Ο Hadji Hafouz, μετά τις απόψεις οι οποίες εκφράστηκαν από τον Κιτίου και τον Θεοφάνη Θεοδότου, υποστήριξε ότι ήταν υπέρ μιας «ειρηνικής λύσης» στο ζήτημα και πρότεινε τροποποίηση της σχετικής παραγράφου με το να διευκρινιστεί ότι το υπόμνημα του 1895 προερχόταν από τη «χριστιανική κοινότητα» του νησιού. Με τη σύμφωνη άποψη και των Ελλήνων βουλευτών η τροποποίησή του έγινε δεκτή και η σχετική παράγραφος στην αντιφώνηση είχε ως εξής:

περιπτώσεις, όταν εντοπίζονταν τέτοια άτομα εκδιώκονται αμέσως από την αστυνομία. Οι Βρετανοί απέδιδαν την αναποτελεσματικότητα στη μη συνεργασία των χωρικών. ΤΝΑ: CO 69/9, *Συνεδρία*, 24 Απριλίου 1896.

²⁶⁴ Για την απάντηση του υπουργού των Αποικιών, βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 872-873.

²⁶⁵ Ο Hadji Hafouz υπήρξε ένας από τους διανοούμενους της εποχής του και ένας εκ των μετριοπαθών βουλευτών. Γεννήθηκε το 1851 στη Λευκωσία, σπούδασε σε Αίγυπτο και Κωνσταντινούπολη και υπήρξε ένας από τους ιδρυτές του πρώτου τουρκοκυπριακού ταμειτηρίου, το οποίο ιδρύθηκε το 1901 με τον τίτλο «ισλαμικό ταμειτήριο». Υποστήριξε κατά το 1901 την υποψηφιότητα του Μητροπολίτη Κιτίου Κυρίλλου για το Νομοθετικό. Διετέλεσε βουλευτής Λευκωσίας-Κερύνειας από το 1895 μέχρι το 1904 οπότε και παραιτήθηκε λόγω διορισμού του στη θέση του Καδή Λευκωσίας-Κερύνειας. Το 1910 διορίστηκε ως Μουφτής του νησιού μένοντας σε αυτή τη θέση μέχρι το 1927. Βλ. Α. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν, ό.π.*, Λευκωσία 2010, σελ.161, «Υποδοχή Οθωμανού βουλευτού», εφ. *Εναγώρας* 4 Οκτωβρίου 1901, *Cyprus Blue Book*, 1907/1908, σελ. 170.

«Το Συμβούλιο δεν σκοπεύει να εισέλθει σε λεπτομερή συζήτηση της απάντησης την οποία ο έντιμος υπουργός έδωσε στο υπόμνημα το οποίο υποβλήθηκε κατά το 1895 από τη χριστιανική κοινότητα του νησιού [...] Υπάρχει ωστόσο στις απόψεις οι οποίες εκφράστηκαν από τον υπουργό, ένα σημείο το οποίο το Συμβούλιο επιθυμεί να θίξει και αυτό είναι ο διορισμός εγχωρίων στις ανώτερες θέσεις. Το Συμβούλιο αντιλαμβάνεται από εκείνη την απάντηση ότι το σπουδαιότερο εμπόδιο της εκδηλωμένης επιθυμίας του λαού, είναι ο κίνδυνος της ζηλοτυπίας, η οποία θα προέκυπτε από τα διάφορα στοιχεία, από τα οποία αποτελείται ο πληθυσμός του νησιού. Το Συμβούλιο με αυτοπεποίθηση διαβεβαιώνει τον Υπουργό ότι τέτοιο εμπόδιο μόνο ως αποκύημα φαντασίας υφίσταται και ως τελική απόδειξη ότι το εμπόδιο αυτό δεν υπάρχει, το Συμβούλιο επιθυμεί να αναφέρει ως παράδειγμα την αδελφική αρμονία, η οποία και προ της κατοχής και μετά από αυτή διέπει τις σχέσεις των δύο μερίδων της κοινότητας»²⁶⁶.

Ο πιο πάνω χαρακτηρισμός για τις σχέσεις Ελλήνων και Μουσουλμάνων του νησιού, ήταν εμφανώς υπερβολικός καθώς στον ελληνικό Τύπο του νησιού εκφράζονταν παράπονα για μεροληψία των *τούρκων ζαπτιέδων* σε περιπτώσεις επεισοδίων μεταξύ Ελλήνων και Μουσουλμάνων²⁶⁷. Επίσης, το 1895 κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού για τον αστυνομικό κλάδο ο βουλευτής Λεμεσού-Πάφου, Ιωάννης Κυριακίδης, στέλεχος των «Κιτιακών» κατά το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα, αναφέρθηκε μεταξύ άλλων και σε «Χριστιανούς» ζαπτιέδες οι οποίοι δεν έκαναν καλά την δουλειά τους και επέστησε την προσοχή της διοίκησης του νησιού στο γεγονός ότι οι Ζαπτιέδες «πάντοτε δείχνουν μεροληψία υπέρ της εθνικότητάς τους»²⁶⁸. Μουσουλμάνοι βουλευτές, απέδιδαν την αναποτελεσματικότητα της αστυνομίας στο πολύ νεαρό της ηλικίας (15-18 ετών) του προσωπικού της, στη λειτουργία μεγάλου αριθμού καφενείων και ταβερνών και στην κατάταξη στην αστυνομία κακοποιών στοιχείων²⁶⁹. Από την πλευρά τους οι Έλληνες βουλευτές απέδιδαν την αναποτελεσματικότητα στην προαγωγή και διορισμό μη ιθαγενών και έδιναν βαρύτητα στην ανάγκη κατάταξης μορφωμένων αστυνομικών²⁷⁰

²⁶⁶ Για τη συζήτηση στο Νομοθετικό βλ. ΤΝΑ: CO69/10. *Συνεδρία* 10 Μαρτίου 1897, *The Cyprus Gazette*, 19 Μαρτίου 1897 (ελληνική και αγγλική μετάφραση).

²⁶⁷ Στον ελληνικό Τύπο συχνά γίνονταν αναφορές σε μεροληπτική στάση Μουσουλμάνων ζαπτιέδων χωρίς ωστόσο να παραλείπονται και οι έπαινοι σε Μουσουλμάνους αστυνομικούς για τη διατήρηση της τάξης. Για μεροληψία Μουσουλμάνων ζαπτιέδων βλ. ενδεικτικά. Εφ. *Νέον Κίτιον*, 11/23 Ιουλίου 1879, «Συμπλοκή Ελλήνων και Οθωμανών εν Κτήματι», εφ. *Αλήθεια*, 10/22 Μαρτίου 1894, «Τα φυλετικά πάθη εξημμένα και εν Άνω Λευκάροις», εφ. *Αλήθεια*, 13/25 Απριλίου 1894, «Η αστυνομία σώμα γαργαρινώδες», εφ. *Νέον Έθνος*, 15/27 Απριλίου 1894, «Αδιόρθωτος τουρκαστυνομία», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 19 Αυγούστου 1912. Για φιλοφρονήσεις προς Μουσουλμάνους αστυνομικούς, βλ. ενδεικτικά «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 2/14 Μαρτίου 1891, «Αστυνομικά μέτρα», εφ. *ΦτΚ*, 7/19 Οκτωβρίου 1897, «Αστυνομικός διορισμός», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 29 Απριλίου 1906, «Η δημόσια τάξις εν Καρπασία», εφ. *ΦτΚ*, 9/22 Ιανουαρίου 1910, «Εκ Μόρφου», εφ. *ΦτΚ*, 19/1 Φεβρουαρίου 1913.

²⁶⁸ ΤΝΑ: CO69/9. *Συνεδρία* 2 Μαΐου 1895.

²⁶⁹ ΤΝΑ: CO 69/9. *Συνεδρία* 24 Απριλίου 1896, ΤΝΑ: CO 69/19. *Συνεδρία* 30 Μαρτίου 1905.

²⁷⁰ ΤΝΑ: CO 69/19. *Συνεδρία* 30 Μαρτίου 1905.

Στη σύνοδο του 1897, στις παραμονές του Ελληνοτουρκικού πολέμου, κατά τη συζήτηση για το μη διορισμό ιθαγενούς στη θέση πρώτου υπαλλήλου στο γραφείο του Αρχιγραμματέα, ο Αχιλλέας Λιασίδης πρόβαλε ως σύνθημα «Η Κύπρος στους Κυπρίους» υποστηρίζοντας ότι υπήρχαν πολλοί Κύπριοι οι οποίοι είχαν τα απαραίτητα προσόντα τόσο για τις κατώτερες όσο και για τις ανώτερες θέσεις, ενώ πολλοί εκπαιδεύονταν και στο εξωτερικό²⁷¹. Ο Λιασίδης, θεωρούμενος ως φιλοβρετανός²⁷², ανέφερε ότι το γεγονός ότι θα εκκαλείτο άτομο από το εξωτερικό για να αναπληρώσει τη θέση πρώτου υπαλλήλου, έδειχνε ότι η κυβέρνηση οπισθοχωρούσε στις υποσχέσεις της που έδωσε στην χώρα και ανέφερε ότι αν διατηρούνταν η συγκεκριμένη πολιτική θα ψήφιζε κατά του συνόλου του προϋπολογισμού, απειλή την οποία ωστόσο δεν πραγματοποίησε.

Το 1898, λίγους μήνες μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, τα τρία μουσουλμανικά μέλη μαζί με τους επτά παρόντες Έλληνες βουλευτές ψήφισαν υπέρ παραγράφου της αντιφώνησης στην οποία η εγκληματικότητα στο νησί αποδιδόταν στην κρατική μηχανή και την αστυνομία και όχι στον λαό. Συγκεκριμένα υποστήριξαν ότι σε όλες τις βαθμίδες της δύναμης συγκεντρωνόταν ό,τι πιο «άχρηστο», προσθέτοντας ότι οι ανώτεροι αξιωματικοί δεν είχαν τα απαιτούμενα προσόντα αφήνοντάς τα όλα στους κατώτερους τους οι οποίοι δεν είχαν την απαιτούμενη εκπαίδευση και εμπειρία για να αντιμετωπίσουν εγκληματικές υποθέσεις²⁷³.

Επίσης, στην αντιφώνηση του 1899, υποστηρίχθηκε ότι η μείωση της εγκληματικότητας οφειλόταν στους κατώτερους αστυνομικούς και υποστηρίχθηκε η προαγωγή τους. Κατά τη συζήτηση στο Νομοθετικό ο Ahmet Dervish επαίνεσε το έργο του αστυνόμου Θεόδωρου Μαυροκορδάτου υπό τις διαταγές του οποίου δύο Μουσουλμάνοι αστυνομικοί πέτυχαν τη σύλληψη των Χασανπουλλήδων, υποστηρίζοντας ότι δεν μπορούσε να καταλάβει γιατί καλούνταν ξένοι για τις θέσεις των επαρχιακών διοικητών της Αστυνομίας (local commandants) τη στιγμή που υπήρχαν ικανοί για τις συγκεκριμένες θέσεις²⁷⁴. Στην ίδια

²⁷¹ TNA:CO 69/10. *Συνεδρία* 31 Μαρτίου 1897, σελ. 160. Λανθασμένα η Diana Markides απέδωσε τη φράση «Η Κύπρος στους Κυπρίους» στον μητροπολίτη Κιτίου. Diana Markides, *Sendall in Cyprus 1892-1898, A Governor in Bondage*, Λευκωσία 2014, σελ. 180.

²⁷² Διορίστηκε τις περισσότερες φορές από τη βρετανική διοίκηση ως πρόεδρος του διορισμένου τριμελούς δημοτικού συμβουλίου Λευκωσίας.

²⁷³ *The Cyprus Gazette*, 1 Απριλίου 1898. TNA: CO 69/11. *Συνεδρία* 25 Μαρτίου 1898, σελ. 17.

²⁷⁴ *The Cyprus Gazette*, 17 Μαρτίου 1899. Για την έγκριση της σχετικής με την αστυνομία παραγράφου στην αντιφώνηση δεν αναφέρεται στα Πρακτικά ονομαστική ψηφοφορία Ελλήνων και Μουσουλμάνων.

σύνοδο ο ίδιος βουλευτής κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού δεν δίστασε να συμφωνήσει στο διορισμό ιθαγενών σε ανώτερες θέσεις σύμφωνα με τη σύνθεση του πληθυσμού, παρά των ξένων²⁷⁵.

Κατά το 1900 και 1901 δεν υπήρξε καμία αναφορά στην αντιφώνηση ούτε στην ανάγκη προαγωγής των ιθαγενών αστυνομικών, ούτε στο διορισμό ξένων σε ανώτερες θέσεις. Το 1901 Έλληνες και Μουσουλμάνοι πέτυχαν από κοινού να περιληφθεί αναφορά στην αντιφώνηση στην οποία γινόταν λόγος σε αταξίες και υπερβασίες ορισμένων αστυνομικών κατά την είσπραξη των φόρων και την ανάγκη λήψης μέτρων προς ριζικότερη βελτίωση²⁷⁶. Κατά τη συζήτηση για τον προϋπολογισμό του τμήματος ο Αχ. Λιασίδης υποστήριξε ότι η διοίκηση δεν ακολουθούσε τις οδηγίες του υπουργείου Αποικιών για να διορίζει σε κενές θέσεις ιθαγενείς²⁷⁷.

Το αίτημα αναλογικής σύστασης της δημόσιας υπηρεσίας, δεν διεκδικήθηκε ούτε από τους Έλληνες βουλευτές της νέας νομοθετικής περιόδου, 1902-1906²⁷⁸. Λίγες μέρες πριν τις εκλογές για ανάδειξη των νέων μελών του Νομοθετικού για την περίοδο 1902-1906, οι δύο από τους τρεις Μουσουλμάνους βουλευτές, Dervish και Hadji Hafouz, έλαβαν μέρος σε κοινό συλλαλητήριο μαζί με ορισμένους επώνυμους οπαδούς του Κιτίου, όπως οι Νικόλαος Καταλάνος, Γεώργιος Σιακαλλής και Ιωάννης Κυριακίδης²⁷⁹. Οι αναφορές των πιο πάνω

Περαιτέρω βλ. TNA: CO 69/12. *Συνεδρία* 3 Μαρτίου 1899, σελ. 59. Ο Θεόδωρος Μαυροκορδάτος υπήρξε από τους πρώτους μη Βρετανούς οι οποίοι διορίστηκαν σε ανώτερες θέσεις στην αστυνομία και ο μοναδικός ο οποίος είχε θέση τοπικού διοικητή (Local Commandant). Το 1883 διορίστηκε ως επιθεωρητής και το 1895 ως επαρχιακός αστυνομικός διοικητής. Βλ. Cyprus Blue Book, 1890/1891, σελ. 306, στο ίδιο, 1901/1902, σελ. 204.

²⁷⁵ «Elected members were all agreed that natives should be appointed in the proportion of the population to the exclusion of foreigners». TNA: CO 69/12. *Συνεδρία* 15 Μαΐου 1899, σσ. 422-423.

²⁷⁶ *The Cyprus Gazette*, 10 Μαΐου 1901. Κατά τη συζήτηση του σχεδίου αντιφώνησης ο Γενικός Λογιστής ζήτησε την απόσυρση των συγκεκριμένων αναφορών. Υπέρ της παραγράφου ως είχε ψήφισαν οι οκτώ παρόντες Έλληνες και τα τρία μουσουλμανικά μέλη (Hadji Hafouz, Dervish και Ramadan) και κατά τα έξι επίσημα μέλη. TNA: CO 69/15. *Συνεδρία* 3 Μαΐου 1901, σσ. 24-29.

²⁷⁷ Βλ. TNA: CO 69/15. *Συνεδρία* 21 Μαΐου 1901, σσ. 105-106.

²⁷⁸ Η μόνη αναφορά στην αντιφώνηση αφορούσε τις δικαστικές θέσεις υποστηρίζοντας όπως στις θέσεις οι οποίες κατέχονταν από Έλληνες να διορίζονται δικηγόροι άρτιας επιστημονικής μόρφωσης, πείρας και άμεμπτου χαρακτήρα, το ίδιο να συμβαίνει αντίστοιχα και για τους «οθωμανούς». Επίσης υποστήριξαν την αύξηση της δυσανάλογης χαμηλής μισθοδοσίας των ιθαγενών δικαστών. Βλ. *The Cyprus Gazette*, 10 Μαρτίου 1905.

²⁷⁹ Το συλλαλητήριο τασσόταν κατά του διορισμού Άγγλου επόπτη της παιδείας, υποστηρίζοντας το διορισμό Μουσουλμάνου και Έλληνα επιθεωρητή για τα μουσουλμανικά και ελληνικά σχολεία αντίστοιχα. Το παράδοξο των συλλαλητηρίων ήταν το γεγονός ότι οι Μουσουλμάνοι και οι Έλληνες οι οποίοι έλαβαν μέρος μίλησαν σε εθνικά σωματεία, όπως η «Αγάπη του Λαού», και τάχθηκαν αμφότεροι υπέρ της συνεργασίας τους για πρόοδο του νησιού χωρίς διάκριση «φυλής» ή θρησκείας. Από τα συλλαλητήρια απείχαν οι οπαδοί της παράταξης των Κυρηνειακών. Τη συνεργασία με τους Μουσουλμάνους δεν υποστήριζαν ωστόσο ούτε όλοι οι οπαδοί του μητροπολίτη Κιτίου. Η εφημερίδα «Αλήθεια» απέρριπτε τη συνεργασία με τους Μουσουλμάνους, αποδίδοντάς την σε πρωτοβουλία του Ν. Καταλάνου. Βλ. «Το καινοφανές πολιτικόν δόγμα και ο φαυλοστόμος του Ευαγόρα», εφ. *Αλήθεια*, 26 Οκτωβρίου 1901.

προσωπικότητων, για συνεργασία υπέρ της προόδου του νησιού χωρίς διάκριση «φυλής» και θρησκείας, φαίνεται να εξηγούν και τη στάση την οποία τήρησαν ορισμένα εκ των ελληνικών μελών εντός του Νομοθετικού ακόμη και μετά την αναφορά του αιτήματος για ένωση το 1902 και 1903, προσπαθώντας να πείσουν τα μουσουλμανικά μέλη ότι οι προτάσεις τους για διορισμό σε ανώτερες θέσεις ιθαγενών δεν είχαν φυλετικά κίνητρα.

Στη σύνοδο του 1902 οι Έλληνες ξεκίνησαν να ζητούν, εντός του Νομοθετικού, διορισμό ιθαγενών στις θέσεις προέδρων των επαρχιακών δικαστηρίων και να υποστηρίζουν το διορισμό νομομαθών και δικηγόρων σε θέσεις κωμοδικών και αστυνομικών επιθεωρητών²⁸⁰.

Στην ίδια σύνοδο ο Ahmet Dervish, μετά τις κατηγορίες εναντίον του ιδίου και του Hadji Hafouz, από μερίδα Μουσουλμάνων οι οποίοι τους κατηγορήσαν για συνεργασία με τους Έλληνες υπέρ της ένωσης, υποστήριξε το διορισμό περισσότερων «Τούρκων» στη δημόσια υπηρεσία κάνοντας ειδική αναφορά στα τμήματα ταχυδρομείου και δημοσίων έργων στα οποία δεν υπήρχαν Μουσουλμάνοι²⁸¹. Ως προς το διορισμό ιθαγενών σε θέσεις προέδρων των επαρχιακών δικαστηρίων, ο βουλευτής Λεμεσού-Πάφου Ratip Effendi, υποστήριξε ότι σε αντίθεση με τη Μάλτα όπου οι πρόεδροι των δικαστηρίων ήταν ιθαγενείς, στην Κύπρο δεν μπορούσε να εφαρμοστεί η συγκεκριμένη πρακτική γιατί το νησί αποτελείτο από «δύο τμήματα τα οποία υποδιαιρούνταν σε αρκετά άλλα» ενώ η Μάλτα αποτελείτο μόνο από μια «φυλή»²⁸².

Το 1903, ο Θεοφάνης Θεοδότου διαμαρτυρήθηκε για την αύξηση του μισθού του Αρμένιου μεταφραστή των τουρκικών στο τμήμα της Αρχιγραμματείας (Haïg Arisoghom Sdepan Utidjian), ο οποίος εργαζόταν στο συγκεκριμένο τμήμα για 24 χρόνια²⁸³ αναφέροντας χαρακτηριστικά:

«Αποτελούσε προσβολή σε όλη την κοινότητα της Κύπρου, όταν υπήρχε ζήτημα μεταξύ του Έλληνα μεταφραστή ο οποίος αποτελούσε μέλος της τοπικής κοινότητας και ενός ξένου, να προτιμάται ο ξένος. (...) Οι ιθαγενείς πρέπει να πληρώνονται σύμφωνα με την αξία τους και να πληρώνονται εξίσου καλά όπως οι ξένοι(...)

²⁸⁰ Τα επαρχιακά δικαστήρια αποτελούνταν από ένα Έλληνα, ένα Μουσουλμάνο και ένα Βρετανό ως πρόεδρο. Για τη συζήτηση στο Νομοθετικό βλ. τους λόγους των Ζαννέτου και Θεοδότου. ΤΝΑ: CO 69/16. *Συνεδρία* 13 Ιουνίου 1902, 25 Ιουνίου 1902, σσ. 189, 237.

²⁸¹ Κατά το 1901/1902 υπήρχαν στο ταχυδρομικό τμήμα έντεκα Έλληνες και τέσσερις Βρετανοί. Στο τμήμα δημοσίων έργων υπήρχαν έξι Έλληνες, πέντε Βρετανοί και δύο άλλων εθνότητων. Βλ. *Cyprus Blue Book*, 1901/1902, σσ.130-231.

²⁸² ΤΝΑ: CO 69/16. *Συνεδρία* 25 Ιουνίου 1902, σελ. 243.

²⁸³ Ο Θεοδότου αναφέρθηκε συγκεκριμένα σε «Τούρκο μεταφραστή», με την έννοια ότι ήταν ο μεταφραστής για την τουρκική γλώσσα, καθώς ο μεταφραστής των τουρκικών στο τμήμα της Αρχιγραμματείας, ήταν Αρμένιος. Βλ. *Cyprus Blue Book*, 1903/1904. Σε αντίθεση με το συγκεκριμένο παράπονο, το 1899 ο Θεοδότου υποστήριξε ότι *ιθαγενείς* θεωρούνταν «όλοι οι Κύπριοι και όσοι κατοικούσαν στο νησί τα τελευταία 10 χρόνια». ΤΝΑ:CO 69/12. *Συνεδρία* 15 Μαΐου 1899, σελ. 419.

Έλληνες και Μουσουλμάνοι Κύπριοι δεν προάχθηκαν ποτέ σύμφωνα με την αξία τους ούτε πληρώθηκαν επαρκώς και όποτε αντικαθίστατο ένας Έλληνας ή μουσουλμάνος Κύπριος, αντικαθίστατο από ένα Άγγλο ή ένα ξένο»²⁸⁴.

Ο Θεοδότου εξέφρασε επίσης παράπονα για την προτίμηση ξένων και ιδιαίτερα νεαρών Βρετανών, σε διάφορα τμήματα της διοίκησης και για το μισθό τον οποίο λάμβαναν σε αντίθεση με τους ιθαγενείς δηλώνοντας ότι η πρακτική αυτή συστηματοποιήθηκε με την άφιξη του νέου Αρμοστή Haynes Smith²⁸⁵.

Στην ίδια σύνοδο του 1903, έτος κατά το οποίο το ενωτικό ζήτημα περιλήφθηκε για πρώτη φορά σε αντιφώνηση, τα μουσουλμανικά μέλη του Νομοθετικού συνέχισαν να συνεργάζονται με τους Έλληνες ως προς τον διορισμό στη δημόσια υπηρεσία. Κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού, τα μουσουλμανικά μέλη, υποστήριξαν την προαγωγή των αστυνομικών της δύναμης σε ανώτερες βαθμίδες και την αύξηση του μισθού, ενώ δεν δίστασαν να υπερψηφίσουν, όπως και Έλληνες, την προαγωγή σε ανώτερες βαθμίδες ακόμη και ξένων επιθεωρητών οι οποίοι ήδη εργάζονταν στην αστυνομία όπως του Greenwood και Braggioti σε σχέση με ξένους οι οποίοι έφταναν για πρώτη φορά στο νησί. Συγκεκριμένα ο Χριστόδουλος Σώζος αναφερόμενος στο διορισμό σε θέση επαρχιακού αστυνομικού διοικητή ξένου, ο οποίος έφτασε στο νησί λίγους μήνες νωρίτερα είπε χαρακτηριστικά «Δεν είναι έγκλημα να προτιμάται αυτός από τους τρεις επιθεωρητές τους οποίους ανέφερα;»²⁸⁶ προσθέτοντας ότι αν η διοίκηση δεν επιθυμούσε την προαγωγή αξιωματούχων της αστυνομίας στις παραπάνω θέσεις τότε θα έπρεπε να αυξήσει τον μισθό τους²⁸⁷. Ο Θεοδότου υποστήριξε ότι «Έλληνες και Μουσουλμάνοι ποτέ δεν προήχθησαν σύμφωνα με τα προσόντα τους», ότι η πληρωμή τους δεν ήταν επαρκής και ότι όποτε αντικαθίστατο ένας Έλληνας ή Μουσουλμάνος Κύπριος, αντικαθίστατο από «Άγγλο ή ξένο»²⁸⁸. Από την πλευρά του ο Κυριακίδης επανέλαβε τα παράπονα για το διορισμό Βρετανών σε διάφορες θέσεις της δύναμης και το νεαρό της ηλικίας τους. Τα δύο παρόντα μουσουλμανικά μέλη (Hadjı Hafouz, και Ahmet Dervish), συμφώνησαν ότι οι αξιωματικοί

²⁸⁴ TNA: CO69/17. *Συνεδρία* 25 Μαΐου 1903, σσ. 160-161.

²⁸⁵ Ο συγκεκριμένος Αρμοστής κατηγορήθηκε για κακοδιοίκηση τόσο από Έλληνες όσο και από Μουσουλμάνους. βλ. Νικόλαος Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα ο «Ζήνων»*, έτος Α', Λευκωσία 1914, σελ. 357.

²⁸⁶ Τα άτομα τα οποία ο Σώζος πρότεινε ως κατάλληλους για τη θέση του επαρχιακού αστυνομικού διοικητή ήταν οι επιθεωρητές Τελεβάντος, Braggioti και Greenwood.

²⁸⁷ Στην αγόρευσή του ο Σώζος αναφέρθηκε αρχικά και στο κατώτερο προσωπικό της αστυνομίας, υποστηρίζοντας ότι οι κατώτεροι αστυνομικοί επιλέγονταν από τις «χειρότερες τάξεις της κοινωνίας» και υποστήριξε ότι θα ήταν προς όφελος της δύναμης αν έδιναν εξετάσεις, όπως συνέβαινε και σε άλλα τμήματα της δημόσιας διοίκησης. Βλ. TNA: CO 69/17. *Συνεδρία* 2 Ιουνίου 1903, σσ. 224-225.

²⁸⁸ TNA: CO 69/17. *Συνεδρία* 25 Μαΐου 1903, σελ. 161

της αστυνομίας έπρεπε να προάγονται σύμφωνα με τα προσόντα τους και ότι σε περίπτωση που αυτό δεν ήταν δυνατό να αυξανόταν ο μισθός τους. Ο Dervish τάχθηκε επίσης κατά του διορισμού Βρετανών σε θέσεις αξιωματικών της Αστυνομίας καθώς δεν γνώριζαν, όπως τόνισε, τίποτα για τη χώρα ή τη γλώσσα της ενώ ο Hadji Hafouz υποστήριξε, όπως και ο Σώζος, την προαγωγή των Τελεβάντου, Braggioti και Greenwood²⁸⁹.

Τα παράπονα Ελλήνων και Μουσουλμάνων για μη διορισμό τους σε ανώτερες θέσεις, στη προτίμηση «ξένων» και στη μη αύξηση του μισθού των ιθαγενών υπαλλήλων, συνεχίστηκαν και το 1904 κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού κάνοντας ειδική αναφορά στο τμήμα του κτηματολογίου και της αστυνομίας. Ο μητροπολίτης Κιτίου αναφερόμενος στο διορισμό στις ανώτερες θέσεις μη Κυπρίων υποστήριξε ότι δεν γνώριζαν τις γλώσσες του νησιού και ότι έφεραν εις πέρας τα καθήκοντά τους με τη βοήθεια μεταφραστών εις βάρος του Κύπριου φορολογούμενου²⁹⁰. Το 1905 κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού για το αστυνομικό τμήμα, ο βουλευτής Λεμεσού-Πάφου Ι. Κυριακίδης υποστήριξε το διορισμό στις ανώτερες θέσεις δικηγόρων, ενώ ο νέος Μουσουλμάνος βουλευτής Λευκωσίας-Κερύνειας, Shefket Bey²⁹¹, υποστήριξε ότι τα λάθη της αστυνομίας οφείλονταν στους νεαρούς και χωρίς εμπειρία επιθεωρητές²⁹².

Αναφορά σε αντιφώνηση για διορισμό ιθαγενών σε ανώτερες θέσεις στην αστυνομία, περιλήφθηκαν στην αντιφώνηση του 1906²⁹³. Συγκεκριμένα, εγκρίθηκε παράγραφος στην οποία αναφερόταν ότι η αστυνομία Λεμεσού ενισχύθηκε με τη μετάθεση του επιθεωρητή Σπύρου Τελεβάντου και έγινε σύσταση προς την κυβέρνηση για το διορισμό και προαγωγή σε ανώτερες θέσεις *ιθαγενών*, οι οποίοι ήταν γνωστοί για τις ικανότητές τους²⁹⁴. Παρά την απουσία διαφωνιών από πλευράς Μουσουλμάνων βουλευτών, η τουρκική εφημερίδα Mir'at-i Zaman, κατηγόρησε τη βρετανική διοίκηση για εύνοια υπέρ των Ελλήνων στη

²⁸⁹ TNA: CO 69/17. *Συνεδρία* 2 Ιουνίου 1903, σσ. 224-230. Ο Σ. Φραγκούδης υποστήριξε την προαγωγή συγκεκριμένου Μουσουλμάνου αστυνομικού ο οποίος δεν ήταν μορφωμένος, υποστηρίζοντας ότι υπήρξε αμερόληπτος και ότι κέρδισε τη συμπάθεια και την εμπιστοσύνη και των δύο κοινοτήτων στη Λεμεσό.

²⁹⁰ TNA: CO 69/18. *Συνεδρία* 13, 16 Μαΐου 1904, σσ. 186-192.

²⁹¹ Ο Shefket Bey εκλέγηκε το 1905 στη κενωθείσα θέση του Hadji Hafouz λόγω διορισμού του ως Καδή Λευκωσίας.

²⁹² TNA: CO 69/19. *Συνεδρία* 30 Μαρτίου 1905, σσ. 190-195.

²⁹³ Η σύνοδος του 1906 υπήρξε η τελευταία πριν την εκλογή για ανάδειξη νέων βουλευτών για την περίοδο 1907-1911.

²⁹⁴ *The Cyprus Gazette*, 23 Φεβρουαρίου 1906. Στη συζήτηση στο Νομοθετικό δεν υπήρξε ονομαστική ψηφοφορία για τη συγκεκριμένη παράγραφο, ούτε αναγράφεται οποιαδήποτε διαφωνία ή ένσταση από πλευράς των μουσουλμανικών μελών. Βλ. TNA: CO 69/20. *Συνεδρία* 13 Φεβρουαρίου 1906, σελ. 43.

δημόσια υπηρεσία, καθώς και για τον παραγκωνισμό Τούρκων, οι οποίοι γνώριζαν και τις τρεις γλώσσες του νησιού, υπέρ νεαρών Βρετανών χωρίς τα απαραίτητα προσόντα²⁹⁵. Το συγκεκριμένο παράπονο των Μουσουλμάνων υπήρξε πάγιο αίτημα για τη μουσουλμανική κοινότητα και κατά τις επόμενες δεκαετίες²⁹⁶.

3. Η διάσταση των αιτημάτων

Η συνεργασία ορισμένων εκ των Μουσουλμάνων βουλευτών μαζί με τους Έλληνες ως προς την ανάγκη διορισμού ιθαγενών αντί μη Κυπρίων, σίγουρα δεν απολάμβανε τη στήριξη του συνόλου των Μουσουλμάνων βουλευτών. Η σύνθεση ολόκληρης της δημόσιας υπηρεσίας μόνο από ιθαγενείς θα σήμαινε και την πλειοψηφία των Ελλήνων σε θέσεις ανώτερων δικαστών, γεγονός στο οποίο προεστώτες της μουσουλμανικής κοινότητας εξέφρασαν τις αντιδράσεις τους ήδη από το 1882, θεωρώντας ότι οι «Μη Μουσουλμάνοι» με την πρότασή τους για το δικαστικό κλάδο, σκόπευαν να περάσουν στα χέρια τους τη διοίκηση του νησιού και να αφαιρέσουν από τους Μουσουλμάνους τα παλαιά τους δικαιώματα και προνόμια²⁹⁷

Παρά το γεγονός ότι οι Μουσουλμάνοι κατείχαν περισσότερες από την πληθυσμιακή τους αναλογία θέσεις, οι αντιδράσεις των Ελλήνων, αφορούσαν κυρίως την κατανομή των ανώτερων θέσεων, οι οποίες ήταν και οι πιο σημαντικές, καθώς και τη μισθοδοσία. Οι Έλληνες βουλευτές έστρεψαν το ενδιαφέρον τους πρωτίστως στην αντικατάσταση Βρετανών αξιωματούχων από ιθαγενείς και στο μη διορισμό ατόμων τα οποία ήταν ξένα προς τον τόπο. Το συγκεκριμένο αίτημα, σε συνδυασμό με τη σύμπραξη των μουσουλμανικών μελών, δεν ευνοούσε τη βρετανική πολιτική η οποία τόσο στην Κύπρο όσο και σε άλλες αποικίες της είχε τον έλεγχο ή την επιτήρηση των ανώτερων θέσεων. Η αναπτυσσόμενη διαλεκτική εντός του Νομοθετικού και οι ευρύτερες προσπάθειες των Ελλήνων για ένωση από την μια, καθώς και η αύξηση της δυσαρέσκειας σε μερίδα νεότερων Μουσουλμάνων, οι οποίοι

---

²⁹⁵ Εφ. Mir'at-i Zaman, 17 Δεκεμβρίου 1906, 25 Νοεμβρίου 1907, παρατίθεται στο A. Nevzat *Nationalism, ό.π.*, σελ. 115, υποσημ. 473. Η συγκεκριμένη εφημερίδα παρά το γεγονός ότι κατηγορούσε τη βρετανική διοίκηση ήταν από τις εφημερίδες οι οποίες υποστήριζαν τον τρόπο διοίκησης του Evkaf. Βλ. Ιάκωβος Τενεδιός, «Ανασκόπηση του τουρκοκυπριακού τύπου 1878-1955», *Κυπριακά 1878-1955*. Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, αρ. 2, Λευκωσία 1986, σελ.81.

²⁹⁶ Από τη δεκαετία του 1930 και εξής οι Τουρκοκύπριοι διαμαρτύρονταν για την επικράτηση των Ελλήνων σε υπεύθυνες θέσεις στη δημόσια υπηρεσία, αναφέρονταν σε μεροληπτική στάση των Βρετανών και έκαναν λόγο για παραγκωνισμό τους από τη δημόσια υπηρεσία. Σύμφωνα με τον Σώτο Κτωρή, *Τουρκοκύπριοι, ό.π.*, σσ. 55-67, αν και οι Τουρκοκύπριοι «υπεραντιπροσωπεύονταν» σε διάφορες δημόσιες υπηρεσίες, παρατηρείται υποαντιπροσώπευσή τους σε θέσεις άσκησης ουσιαστικής επιρροής στο δημόσιο τομέα, την οποία αποδίδει στην μορφωτική και τεχνοκρατική τους υστέρηση.

²⁹⁷ ΚΑΚ: SA1/10305/1882. Memorial of Mahometan Community of Cyprus to Secretary of State, protesting against proposals contained in Greek petition recently presented to the Secretary of State. TNA: CO 883/2/4, σσ. 86-88.

σπουδάζοντας στο εξωτερικό υπήρξαν φορείς νεωτερικών ιδεών για την κοινότητά τους, είχε ως αποτέλεσμα να παρατηρηθεί αλλαγή στη στάση των νέων μουσουλμανικών μελών τα οποία εκλέχθηκαν για την περίοδο 1907-1911.

Η αντικατάσταση των μετριοπαθών βουλευτών Hadji Hafouz και Ahmet Dervish, με τους Mehmet Shefket²⁹⁸ και Mustapha Hami Bey και η αποτυχία της προσπάθειας των Ελλήνων να πείσουν τους Μουσουλμάνους ότι τα αιτήματά τους δεν είχαν φυλετικά κίνητρα είχαν ως αποτέλεσμα να παρατηρηθεί διεκδικητικότερη πολιτική σε σχέση με τους παλαιότερους Μουσουλμάνους συναδέλφους τους και περιχάραξη των συμφερόντων της κοινότητάς τους, γεγονός το οποίο δεν άφησε ανεπηρέαστο και το αίτημα για διορισμό ιθαγενών σε ανώτερες θέσεις.

Το 1907, μετά τη μεσολάβηση της υποβολής του ενωτικού αιτήματος εντός του Νομοθετικού και έντεκα χρόνια μετά την εκτίμηση του υπουργού των Αποικιών κατά το 1896, ότι ο διορισμός Κυπρίων σε ανώτερες θέσεις θα δημιουργούσε αισθήματα «ζήλιας και μνησικακίας μεταξύ των δύο φυλών και μεταξύ ατόμων της ίδιας κοινότητας», τα μουσουλμανικά μέλη επανέλαβαν τους φόβους οι οποίοι εκφράστηκαν από τον Βρετανό υπουργό Αποικιών, γεγονός που δεν μπορεί να αποκλείσει την τροφοδότηση των μουσουλμανικών φόβων από τη βρετανική πλευρά. Οι συγκεκριμένοι φόβοι μετατράπηκαν σε πεποίθηση για τους Μουσουλμάνους, βλέποντας τους Έλληνες να αναπτύσσουν τη διαλεκτική τους για το ενωτικό αίτημα και διεκδικώντας το 1907 την αναλογική σύσταση της δημόσιας υπηρεσίας από Έλληνες και Μουσουλμάνους. Στη σύνοδο του 1907 τέθηκε για πρώτη φορά σε συζήτηση για την αντιφώνηση το αίτημα σύνθεσης της δημόσιας υπηρεσίας σύμφωνα με την αναλογία των «συννοικούντων φυλών»²⁹⁹, γεγονός το οποίο δεν αντιμετωπίστηκε θετικά από τα μουσουλμανικά μέλη τα οποία στο μεταξύ άρχισαν να υποστηρίζουν την αύξηση της μισθοδοσίας όχι μόνο των ιθαγενών αλλά και των «ξένων» και τάχθηκαν υπέρ του διορισμού ανάλογα με τα προσόντα και όχι σύμφωνα με την

---

²⁹⁸ Ο Mehmet Shefket Bey διετέλεσε μέλος του Νομοθετικού από το 1905 με την εκλογή του στην κενωθείσα θέση του Hadji Hafouz, βουλευτή Λευκωσίας-Κερύνειας. Γεννήθηκε το 1873, φοίτησε κατά το 1888-1889 στην Κωνσταντινούπολη και φαίνεται να σχετιζόταν με το νεοτουρκικό κίνημα «Ένωσις και Πρόοδος», γνωστό ως CUP. Διετέλεσε εκτός από μέλος του Νομοθετικού, Δικαστής, Δήμαρχος Λευκωσίας και εκδότης της εφημερίδας Vatan [Πατρίδα]. Βλ. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford 1995, σελ. 108, Α. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν* ό.π., Λευκωσία 2010, σσ. 503-504.

²⁹⁹ «... πρέπει να υπερισχύσει η δίκαιη αρχή διορισμού ιθαγενών σε δημόσιες θέσεις σύμφωνα με την αναλογία του πληθυσμού των δύο συννοικούντων φυλών και να τεθεί τέλος στην πρακτική να υπάρχει προτίμηση σε άτομα που δεν είναι ιθαγενή και τα οποία εκτοπίζουν Κυπρίους που είναι στενά συνδεδεμένοι με τη χώρα και τόσο πολύ φορολογημένοι, φέροντας, όπως κάνουν όλα τα δημόσια βάρη». ΤΝΑ: CO 69/21. *Συνεδρία* 14 Φεβρουαρίου 1907, σελ. 19.

πληθυσμιακή σύσταση³⁰⁰. Εκ μέρους των επισήμων μελών, σε αντίθεση με την πρακτική η οποία ακολουθήθηκε ως προς τη σύνθεση της αστυνομίας και του τμήματος εσόδων, ο Αρχιγραμματέας υποστήριξε ότι δεν ήταν σωστό να γίνονται «φυλετικοί διαχωρισμοί ούτε η κυβέρνηση της Αυτού Μεγαλειότητας, ούτε ο αντιπρόσωπός της στην Κύπρο θα ενθάρρυναν οποιεσδήποτε φυλετικές διακρίσεις». Η παράγραφος τελικά απορρίφθηκε με την κωσά ψήφο του Αρμωστή και τη συνεργασία Βρετανών και Μουσουλμάνων³⁰¹.

Κατά την επίσκεψη στην Κύπρο του Βρετανού υφυπουργού Αποικιών, Winston Churchill, τον Οκτώβριο του 1907, ο βουλευτής Λάρνακας-Αμμοχώστου, Mustapha Hami Bey εξέφρασε στον Βρετανό αξιωματούχο την ανάγκη όπως προΐστανται επί των δημοσίων υποθέσεων «αμερόληπτοι και δίκαιοι Άγγλοι»³⁰². Αντίθετα, στο ελληνικό υπόμνημα το οποίο κατατέθηκε, ζητήθηκε μεταξύ άλλων όπως η διοικητική και δικαστική εξουσία εμπιστευτεί στους *ιθαγενείς* λαμβανομένης υπόψη της αναλογίας πληθυσμού, χωρίς να γίνεται αναφορά στους υπόλοιπους διορισμούς στη δημόσια υπηρεσία³⁰³.

Το 1909, στο πλαίσιο των ξεχωριστών παραγράφων της αντιφώνησης, οι Έλληνες κατάφεραν να υποστηρίξουν τον διορισμό ιθαγενών στις δημόσιες θέσεις, κατ' αναλογία των δύο «φυλών» του νησιού, αναφέροντας τα εξής:

«Εκπληρούντες γενικήν του λαού επιθυμίαν τονίζομεν την ανάγκην, όπως επικρατήσει η δίκαια αρχή του διορισμού ιθαγενών εν ταις δημοσίαις θέσεσι κατ' αναλογίαν του πληθυσμού των δύο συνοίκων φυλών και παύση η προτίμησις των μη ιθαγενών επί προφανεί παραγκωνίσει των Κυπρίων, οίτινες τοσούτω φορολογούνται φέροντες πάντα τα δημόσια βάρη»³⁰⁴

Το 1911, μετά τις διαφωνίες και τις απόψεις οι οποίες εκφράστηκαν στη σύνοδο του 1910 από Έλληνες και Μουσουλμάνους ως προς τα δικαιώματα της μειονότητας³⁰⁵ και

³⁰⁰ ΤΝΑ: CO 69/21. *Συνεδρία* 15 Φεβρουαρίου 1907, σελ. 34.

³⁰¹ ΤΝΑ: CO 69/21. *Συνεδρία* 20 Φεβρουαρίου 1907, σελ. 81.

³⁰² Οι άλλοι δύο Μουσουλμάνοι βουλευτές Mehmed Shefket και Mehmed Ziai, κατά την επίσκεψη Churchill απουσίαζαν στην Κωνσταντινούπολη. Στο γραπτό υπόμνημα, το οποίο δόθηκε στον Churchill από τη μουσουλμανική κοινότητα, δεν περιλαμβάνονταν οι υπογραφές των βουλευτών του Ν.Σ. αλλά άλλων προεστώτων της κοινότητας, μεταξύ αυτών και του Μουσουλμάνου επιτρόπου του Evkaf, Mussa Irfan.

³⁰³ Για τα αιτήματα τα οποία υποβλήθηκαν εκ μέρους των δύο κοινοτήτων προς τον Churchill κατά την επίσκεψη του στο νησί, βλ. *The Cyprus Gazette*, 17 Οκτωβρίου 1907.

³⁰⁴ *Η Εφημερίς της Κύπρου*, 28 Μαΐου 1909. Αντίστοιχη παράγραφος προτάθηκε στο σχέδιο αντιφώνησης του 1907, αλλά απορρίφθηκε με τις κοινές ψήφους Μουσουλμάνων και Βρετανών. Τα μουσουλμανικά μέλη δεν εξέφρασαν οποιοδήποτε αίτημα για τη σύνθεση της δημόσιας υπηρεσίας στην αντιφώνηση του 1909.

³⁰⁵ Με τον όρο «μειονότητα» καθορίζεται η διαφοροποίηση μιας ομάδας ανθρώπων οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους ως προς την καταγωγή, τα πιστεύω ή την συμπεριφορά, αλλά διαφοροποιούνται ως προς τα ίδια χαρακτηριστικά από το ευρύτερο σύνολο το οποίο ανήκουν. Υπάρχουν διάφορα είδη μειονοτήτων όπως εθνικές, γλωσσικές, κοινωνικές ή θρησκευτικές. Βλ. Γεώργιος Δ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 2008 σελ. 1193, Peter Cane and Joanne Conaghan, «Minority», *The New Oxford companion to law*, 2008. Υπό όρους κοινωνικών επιστημών, «μειονότητα» θεωρείται μια κοινωνική ομάδα ή κατηγορία

πλειονότητας, η συζήτηση συνεχίστηκε, με τα μουσουλμανικά μέλη να διευρύνουν ακόμη περισσότερο τη διαφωνία τους με τους Έλληνες, υποστηρίζοντας την κατοχή των ανώτερων θέσεων στη δημόσια διοίκηση από «αμερόληπτους» Βρετανούς, κάνοντας λόγο για φανατισμό μεταξύ των «δύο φυλών» και για απειλή εις βάρος των Μουσουλμάνων οι οποίοι αποτελούσαν μειονότητα σε μικτά χωριά³⁰⁶. Ο Hami Bey, υποστήριξε ότι η πρότασή του για κατοχή των ανώτερων θέσεων από Βρετανούς αποτελούσε ζήτημα «πολιτικής», την οποία ήθελαν να ακολουθήσουν. Ο νεωτεριστής Μουσουλμάνος, Shefket Bey, αν και αναγνώρισε ότι υπήρχαν ικανά άτομα «τόσο στους Έλληνες όσο και στους Τούρκους» για ανώτερες θέσεις, δήλωσε χαρακτηριστικά ότι «τα εθνικά αισθήματα μεταξύ των δύο φυλών ήταν ιδιαίτερα θερμά» και ότι συνεργασία μπορούσε να υπάρξει μόνο όταν «ο φανατισμός έπαυε να υπάρχει στο νησί, και όταν η παιδεία τους θα ήταν σε τέτοιο σημείο ώστε να μην υπάρχει διαχωρισμός μεταξύ φυλής ή πίστης»³⁰⁷. Η πρόταση του Hami Bey, για κατοχή των ανώτερων θέσεων από Βρετανούς εγκρίθηκε με την ψήφο των Βρετανών ως μέρος της αντιφώνησης, προερχόμενο από τα μουσουλμανικά μέλη³⁰⁸.

«Εμείς, τα Μουσουλμανικά μέλη του Συμβουλίου, παρακαλούμε, προς όφελος της διασφάλισης των διοικητικών υποθέσεων της χώρας από περιπλοκές, όπως επικεφαλής των τμημάτων της διοίκησης να είναι άτομα που ανήκουν στο αμερόληπτο αγγλικό στοιχείο (...) και όσον αφορά οποιαδήποτε νέα διευθέτηση προορισμένη να προκαλέσει οποιαδήποτε αλλαγή στην παρούσα σύνθεση του Νομοθετικού Συμβουλίου, τα Μουσουλμανικά μέλη του Συμβουλίου, επιβεβαιώνουν εμφαντικά ότι αυτή θα υπάρξει εξαιρετικά επιβλαβής για την ηρεμία της χώρας»³⁰⁹

Ο διορισμός «αμερόληπτων» Βρετανών σε ανώτερες θέσεις, και συγκεκριμένα στην αστυνομία, υποστηρίχθηκε και κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού του 1911, με τον Shefket Bey να συνδέει το γεγονός με την ασφάλεια των μουσουλμανικών μειονοτήτων στα

ανθρώπων οι οποίοι στιγματίζονται και/ή υφίστανται διάκριση λόγω της ταυτότητάς τους. βλ. Craig Calhoun, λήμμα «Minority group», *Dictionary of the Social Sciences*, Oxford 2002. Άλλοι μελετητές υποστηρίζουν ότι καθοριστικός είναι ο ρόλος και το καθεστώς τον οποίο έχει σε μια κοινωνία μια ομάδα και όχι οι αριθμοί της. Βλ. John Farley, *Majority - Minority relations*, Englewood Cliffs 1988, σελ.7.

³⁰⁶TNA: CO69/27. *Συνεδρία* 30 Μαρτίου 1911, σελ. 77, *The Cyprus Gazette*, 26 Μαΐου 1911. Στην πρόταση για παρουσία «αμερόληπτων Βρετανών» σε ανώτερες θέσεις, αντέδρασαν οι Έλληνες βουλευτές οι οποίοι έκαναν λόγο για προσβολή όχι μόνο των Ελλήνων αλλά και των Μουσουλμάνων οι οποίοι κατείχαν σημαντικές θέσεις στη διοίκηση ασκώντας τα καθήκοντά τους με ικανότητα και αμεροληψία. Βλ. τις αγορεύσεις των Νικολαΐδη, Χατζηγιώαννου και Μητροπολίτη Κιτίου στο TNA: CO69/27. *Συνεδρία* 30 Μαρτίου 1911, σσ. 78-83.

³⁰⁷ TNA: CO69/27. *Συνεδρία* 31 Μαρτίου 1911, σσ. 90-94.

³⁰⁸ Οι Βρετανοί, ωστόσο, δεν συνεργάστηκαν άκριτα με τους Μουσουλμάνους, καθώς καταγγέφισαν παράγραφο στην οποία οι Μουσουλμάνοι υποστήριζαν την αποκατάσταση του νησιού στο οθωμανικό κράτος και τάχθηκαν κατά της ένωσης. Βλ. TNA: CO69/27. *Συνεδρία* 30-31 Μαρτίου 1911, «Αι νομοθετικά εργασία. Συζητήσεις επί του προϋπολογισμού», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 2 Απριλίου 1911.

³⁰⁹ *The Cyprus Gazette*, 26 Μαΐου 1911.

χωριά. Αναφέρθηκε σε ύπαρξη φανατισμού και ότι η επιθυμία να ζήσουν αδελφικά μαζί, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι», δεν υπερίσχυσε εκτός του Ν.Σ. Υποστήριξε την αύξηση της αστυνομίας στα χωριά και την παρουσία «αμερόληπτων Βρετανών» σε ανώτερες αστυνομικές θέσεις³¹⁰.

Από την πλευρά τους, οι Έλληνες βουλευτές, προκειμένου να αντικρούσουν τα επιχειρήματα των μουσουλμανικών μελών για ανάγκη παρουσίας των Βρετανών στις ανώτερες θέσεις, χαρακτήρισαν τα επεισόδια στα οποία αναφέρθηκε ο Shefket ως «συνήθεις φιλονικίες» ενώ ο Αρχιεπίσκοπος, πλέον, Κύριλλος Παπαδόπουλος, χαρακτήρισε ως «αποκυήματα της φαντασίας» την ύπαρξη επεισοδίων, μαχών και δολοφονιών εξαιτίας φυλετικών λόγων. Επίσης έκανε λόγο για ανάγκη συνεργασίας με τους Μουσουλμάνους «υπέρ της πατρώας γης τους», και τόνισε ότι δεν υπήρχε φανατισμός όπως παλαιότερα και ότι αν οι «Χριστιανοί» ήθελαν να βλάψουν τους Μουσουλμάνους, μπορούσαν να το κάνουν μη προσφέροντάς τους εργασία. Στο πλαίσιο της πιο πάνω συζήτησης, έγινε για πρώτη φορά αναφορά, εκ μέρους των Ελλήνων, στη σύνθεση της αστυνομίας. Μετά από ερώτηση για την αναλογία των δύο φυλών στον αστυνομικό κλάδο, του βουλευτή Λεμεσού-Πάφου, Ιωάννη Κυριακίδη, και την απάντηση του Αρχιγραμματέα, ο επερωτών βουλευτής υποστήριξε ότι οι ίδιοι [οι Έλληνες] «ήταν ενήμεροι σε ποιο βαθμό οι Έλληνες αντιπροσωπεύονταν στην αστυνομική δύναμη, αλλά είχαν αποφύγει από το να αναφερθούν προς όφελος της ειρήνης και για συγκεκριμένους άλλους πολιτικούς λόγους, αλλά έχουν εξεγερθεί από τις κατηγορίες των έντιμων Μουσουλμανικών μελών, και τώρα έρχονται να απαιτήσουν τα δικαιώματά τους και να ζητήσουν ότι πρέπει να εκπληρωθούν»³¹¹.

Οι προαγωγές Μουσουλμάνων στον αστυνομικό κλάδο, λίγους μήνες αργότερα, και οι φήμες για διορισμό Μουσουλμάνων Μουδίων σε συγκεκριμένα χωριά, προκάλεσε δυσφορία στην ελληνική κοινότητα. Η μετριοπαθής εφημερίδα «Φωνή της Κύπρου», στην προσπάθειά της να μην εκτρέψει το ζήτημα σε φυλετική διαφορά, ανέφερε σε ένα από τα φύλλα της ότι αν και δεν εκινείτο «εκ φυλετικών ή άλλων ελατηρίων», ζητούσε από τη διοίκηση την «απαιτούμενη δικαιοσύνη». Συγκεκριμένη αναφορά έγινε στον πιθανολογούμενο διορισμό Μουσουλμάνων Μουδίων στις υποπεριφέρειες Ορεινής και

³¹⁰ TNA: CO69/27. *Συνεδρία* 9 Μαΐου 1911, σσ. 387-394.

³¹¹ TNA: CO69/27. *Συνεδρία* 11 Μαΐου 1911, σελ. 421.

Πάφου, όπου ο αριθμός των «Χριστιανών» υπερέβαινε των «Οθωμανών»³¹². Λίγες μέρες αργότερα με την επιβεβαίωση των διαδόσεων για διορισμό Μουσουλμάνων στις συγκεκριμένες περιοχές, η ίδια εφημερίδα έκανε λόγο για «αγανάκτηση και για σκανδαλώδη πολιτική» της κυβέρνησης με τον παραγκωνισμό του ελληνικού στοιχείου³¹³. Η λευκωσιάτικη εφημερίδα «Ελευθερία», υποστήριξε, την ίδια περίοδο, ότι η κυβέρνηση δεν υπήρξε ποτέ ευμενώς διακείμενη προς το πλειοψηφούν στοιχείο του νησιού και ότι από ένα σημείο και μετά ο πόλεμος αυτός κατέστη συστηματικός και ακάθεκτος. Κατηγόρησε τους «τούρκους» ως ανελεύθερους και ότι τα είχαν καλά με την κυβέρνηση χαρακτηρίζοντάς τους ως «δύο συμμάχους» οι οποίοι προσπαθούσαν να εκτοπίσουν τους Έλληνες «πανταχόθεν»³¹⁴. Τον Μάρτιο του 1912, η ίδια εφημερίδα υπέδειξε την ανάγκη πρόσληψης μορφωμένων, δραστήριων και «καλύτερης κοινωνικής τάξης» αστυνομικών, δεδομένου ότι θα αυξανόταν η μισθοδοσία καθώς με «ένα σελίνι» την ημέρα κανείς νέος με προσόντα δεν θα δεχόταν να καταταχθεί στην αστυνομία. Για μια ακόμη φορά έγινε λόγος για την πλειονότητα του πληθυσμού και τη θέση των «οθωμανών» στην αστυνομία, διευκρινίζοντας ότι «λέγοντες δε ούτω ουδόλως μνησικακούμεν εναντίον των συνοίκων ημών οθωμανών, οίτινες δεν είναι βεβαίως υπαίτιοι εν τη περιστάσει ταύτη, αλλά μάλλον θέλομεν να καταδείξωμεν οποία τις είναι η αντίληψις και αι διαθέσεις της κυβερνήσεως προς βελτίωσιν του κλάδου τούτου»³¹⁵.

Οι συμπλοκές του Μαΐου του 1912 στη Λευκωσία και τη Λεμεσό προκάλεσαν την αγανάκτηση των Ελλήνων απέναντι στην αστυνομία Λεμεσού και στην ενέργειά της να πυροβολήσει ενάντια στο πλήθος με έσφαιρα πυρά³¹⁶. Μετά τα αιματηρά «επεισόδια του Κατακλυσμού» και τον τρόπο καταστολής τους, ορισμένες εφημερίδες του νησιού έκαναν λόγο για «αδιόρθωτον Τουρκαστυνομία» και για «εμφωλεύουσιν γάγγραιναν» στο σώμα

³¹² Η ίδια εφημερίδα ανέφερε ότι αν επιβεβαιωνόταν η φήμη που επλανάτο, αυτό θα σήμαινε ότι η κυβέρνηση αποφάσισε τον παραγκωνισμό του ελληνικού στοιχείου «δια λόγους γνωστούς μόνον εις αυτήν». Βλ. «Οι Μουδίραι», εφ. *ΦτΚ*, 6/19 Αυγούστου 1911.

³¹³ «Αι κενωθείσαι θέσεις», εφ. *ΦτΚ*, 13/26 Αυγούστου 1911, «Ο παραγκωνισμός», εφ. *ΦτΚ*, 27/9 Σεπτεμβρίου 1911.

³¹⁴ «Παραγκωνισμός του ελληνικού στοιχείου», εφ. *Ελευθερία*, 1/14 Οκτωβρίου 1911.

³¹⁵ «Αστυνομία και έγκλημα», εφ. *Ελευθερία*, 10/23 Μαρτίου 1912. Τον Φεβρουάριο του 1912 οι Έλληνες σε υπόμνημα τους στον Αρμοστή, αναφέρθηκαν μεταξύ άλλων στη σύσταση των δικαστηρίων και των ανώτερων δημοσίων θέσεων, χαρακτηρίζοντας ως «μεγάλη αδικία», τη στιγμή που υπήρχαν προσοντούχα άτομα οι θέσεις των προέδρων των δικαστηρίων και άλλων ανώτερων δημοσίων θέσεων να κατέχονται από Βρετανούς που είναι «ξένοι στην πατρώα γη», συνεχίζοντας να μην αντιδρούν εντός του Νομοθετικού για την πλειοψηφία Μουσουλμάνων στον αστυνομικό κλάδο. ΤΝΑ: CO 883/7/10, The Greek members of the Legislative Council προς Goold Adams, Λευκωσία 23/5 Φεβρουαρίου 1912, σσ. 96-97.

³¹⁶ Περισσότερα για τα επεισόδια βλ. κεφάλαιο 11.

της³¹⁷. Παράλληλα, από την πλευρά τους, οι Μουσουλμάνοι κατηγόρησαν την κυβέρνηση για απάθεια, που απέφευγε να εφαρμόζει τον οθωμανικό νόμο σε εξεγερτικά άρθρα του ελληνικού Τύπου του νησιού ενάντια στο «μουσουλμανικό στοιχείο» και τα οποία αποτελούσαν απειλή για την ειρήνη³¹⁸. Η τοπική κυβέρνηση, μετά τις αιματηρές συμπλοκές της Λεμεσού, συνέχισε να προβιβάζει Μουσουλμάνους σε κενές θέσεις υπαξιωματικών της αστυνομίας. Το γεγονός προκάλεσε την αντίδραση της εφημερίδας της Λάρνακας, *Ένωσις*, που τόνισε ότι δεν εκφράζονταν παράπονα κατά των «Τούρκων», αλλά κατά της κυβέρνησης, υποστηρίζοντας ότι μόνο με ελληνική διοίκηση η κατάσταση θα διορθωνόταν με τη ρύθμιση με αναλογία και δικαιοσύνη των τμημάτων της διοίκησης στην Κύπρο³¹⁹.

Συμπεράσματα.

Η σύνθεση της δημόσιας υπηρεσίας όπως και του Νομοθετικού, φαίνεται να υπήρξε αποτέλεσμα προσεκτικής και μελετημένης προεργασίας. Οι Βρετανοί διατήρησαν τη μουσουλμανική πλειοψηφία στην αστυνομία, διατηρώντας τον μισθό σε πολύ χαμηλά επίπεδα, καθιστώντας με τον τρόπο αυτό επιρρεπείς τους κατώτερους αστυνομικούς σε δωροδοκίες, γεγονός που μπορεί να εξηγήσει κατά ένα μέρος και στα αυξημένα παράπονα για μεροληπτική στάση Μουσουλμάνων και Ελλήνων ζαπτιέδων. Αντίθετα, στο τμήμα των δημόσιων εσόδων, η σύνθεσή του υπήρξε, κατά το μεγαλύτερο του μέρος ελληνική, διασφαλίζοντας την απρόσκοπτη είσπραξη των φόρων από την πλειονότητα του πληθυσμού. Η τοπική κυβέρνηση δεν επέτρεψε την επικράτηση του ελληνικού στοιχείου σε όλα τα δημόσια τμήματα, ενώ οι ανώτερες θέσεις κατέχονταν από Βρετανούς. Πρώτοι οι οποίοι απέδωσαν φυλετικά προσκόμματα για τον διορισμό ιθαγενών σε ανώτερες θέσεις υπήρξαν οι Βρετανοί, ενώ κατάφεραν να οικοδομήσουν την απρόσκοπτη λειτουργία της διοικητικής μηχανής και του Νομοθετικού με την παρουσία τους σε αυτά, γεγονός το οποίο φάνηκε έντονα με την απόσυρσή τους το 1960 από τη δημόσια υπηρεσία, δημιουργώντας ένα κενό διαμάχης ανάμεσα σε Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους.

³¹⁷ «Αδιόρθωτος Τουρκαστυνομία», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 19 Αυγούστου 1912, «Μάταιαι και φρούδαι ελπίδες», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 8 Σεπτεμβρίου 1912. Το συγκεκριμένο άρθρο χαρακτηρίζει τον Τούρκο ως «προσωποποίησης της νωθρότητας, της απραγμοσύνης, της μοιρολατρίας, της στασιμότητας, της αμαθείας, του τυφλού φανατισμού, και εν δεδομένη ευκαιρία, του φόνου, της αρπαγής, της ερημώσεως και της καταστροφής». «Καθαρίσατε την αστυνομίαν», εφ. *Ένωσις*, 7/20 Σεπτεμβρίου 1912.

³¹⁸ Βλ. ΚΑΚ: SA1/897/12. Ali Rifat προς Goold-Adams, 6 Ιουνίου 1912.

³¹⁹ «Αστυνομικά. Νέοι μεροληπτικοί προβιβασμοί», εφ. *ΦτΚ*, 27/10 Μαΐου 1913, «Τουρκοπλημύρα», εφ. *Ένωσις*, 16/29 Αυγούστου 1913.

Έλληνες και Μουσουλμάνοι μέχρι το 1893, συμφωνούσαν στο διορισμό ιθαγενών σε ανώτερες θέσεις οι οποίες κατέχονταν από ξένους. Επίσης συμφωνούσαν για την αναποτελεσματικότητα της αστυνομίας, διαμαρτύρονταν για τα μεγάλα ποσά τα οποία δαπανούνταν για το συγκεκριμένο κλάδο και υποστήριζαν την αναδιοργάνωση του σώματος. Από το 1907 και την παρουσία νεωτεριστών Μουσουλμάνων βουλευτών, οι Έλληνες πρότειναν για πρώτη φορά σε αντιφώνηση τον αναλογικό διορισμό σε δημόσιες θέσεις, ενώ πρόβαλαν και υποστήριζαν εντονότερα το δίκαιο της πλειονότητας έναντι της μειονότητας, επιβεβαιώνοντας με τον τρόπο αυτό τους φόβους και τις καχυποψίες των Μουσουλμάνων προεστώτων για «απειλή» εις βάρος της κοινότητάς τους από την επικράτηση των Ελλήνων σε όλους τους τομείς. Τα μουσουλμανικά μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου, ξεκίνησαν από το 1911 να υποστηρίζουν την παρουσία σε ανώτερες θέσεις Βρετανών «αμερόληπτων» αξιωματούχων, συνδέοντας το ζήτημα με τα εθνικά αισθήματα των δύο «φυλών».

Από τη μείωση της φορολογίας και τη βρετανική «κακοδιοίκηση», στη διεκδίκηση της ένωσης και στη διατήρηση της βρετανικής παρουσίας στο νησί.

[Ο λαός της Κύπρου] ενεπαίχθη ελεεινώς και πολλάκις εφορολογήθη υπό δημοκόπων αναξίων λόγου· εξηντλήθη γελοίως πως δι' εκλαρυγγιστικών φωνών εις ματαίαις διαδηλώσεις, αίτινες εις ουδέν κατέληξαν»³²⁰.

---

³²⁰ Ονούφριος Ιασονίδης, «Είναι βώδια οι Κύπριοι; », εφ. *Ελευθερία*, 17/30 Νοεμβρίου 1912, παρατίθεται στο Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 243.

Κεφάλαιο 5. Το ναυάγιο αποστολής κοινής Πρεσβείας (1887-1889)

«Τούρκικος φόρος θα πληρώνεται υπό των ταλαιπωρουμένων Κυπρίων αιωνίως και τυμπανιαίως, διότι μπαίνει στα πουγγιά των λόρδων, και η μεγάλη Αγγλία ως μητέρα των, παίζει εις ημάς τον κωφόν, διότι δεν θέλει να στερήσει τα παιδιά της από τέτοιον νόστιμον γάλα. Εμείς όμως είνε ανάγκη να προβώμεν εις εκλογήν μυστικής επιτροπής από οθωμανούς και χριστιανούς και με μίαν αίτησιν στο χέρι να κατεβούμεν του Πολυχρονημένου Σουλτάνου να τον παρακαλέσωμεν, να του φιλήσωμεν την ποδιάν του, και εκείνος θα μας κάμη ένα μερχαμέτη, διότι τίποτε στην τζέπη του δεν βλέπει.»³²¹

Η περίοδος 1887 (Οκτώβριος) – 1888 (Μάιος), σηματοδοτήθηκε από την πρώτη και τελευταία προσπάθεια *Χριστιανών* και *Μωαμεθανών*, από κοινού, να πετύχουν ενώπιον του υπουργού των Αποικιών, τη λήψη μέτρων για τη βελτίωση της οικονομικής θέσης του νησιού μέσω της μείωσης του συνολικού ποσού το οποίο εδαπανείτο για τη διοίκηση, παραχώρηση ευρύτερων δικαιωμάτων στο Ν.Σ. ώστε να έχει λόγο στην επιβολή νέων φόρων και τέλος, την προσέλκυση της προσοχής της κεντρικής κυβέρνησης για την ανάγκη προόδου της γεωργίας και εκπαίδευσης. Εντούτοις, παρά την αρχική συμφωνία η οποία υπήρξε μεταξύ των προεστώτων των δύο κοινοτήτων, οι Μουσουλμάνοι οι οποίοι θα λάμβαναν μέρος στην Πρεσβεία που θα μετέβαινε στο Λονδίνο αποφάσισαν να αποσυρθούν. Οι λόγοι οι οποίοι προβλήθηκαν από τους Έλληνες και Βρετανούς για την απόσυρση των Μουσουλμάνων περιλάμβαναν και την αναφορά στην υποχρέωση καταβολής του Φόρου Υποτελείας, σε αντίθεση με τις αιτίες τις οποίες πρόβαλαν οι ίδιοι οι Μουσουλμάνοι. Τα βασικά ερωτήματα τα οποία τίθενται είναι ποιες υπήρξαν οι κύριες οικονομικές αλλαγές στο οικονομικό καθεστώς των Κυπρίων; Τι ήταν ο «Φόρος Υποτελείας», ποια η αντίδραση των Μουσουλμάνων βουλευτών στην αναφορά του Φ.Υ. εντός του Νομοθετικού και κατά πόσο μπορεί να θεωρηθεί ότι η αναφορά στη συγκεκριμένη φορολογία υπήρξε η ουσιαστική αιτία για την απόσυρση τους από την Πρεσβεία; Ποιός ήταν ο ρόλος των Βρετανών στην απόφασή τους αυτή;

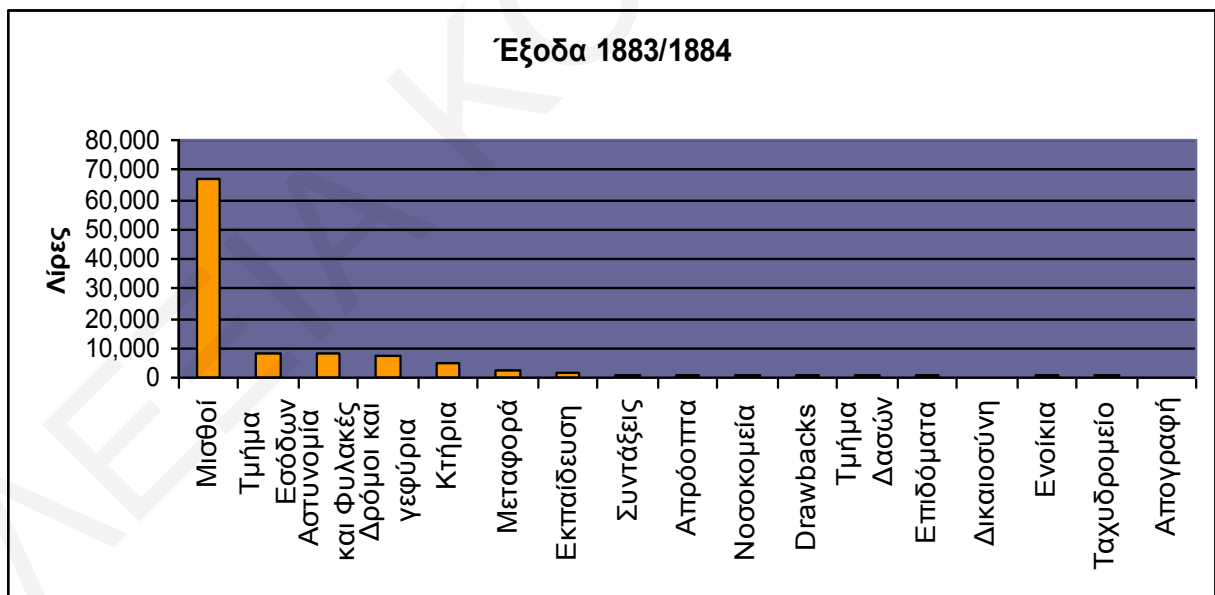
³²¹ Εφ. *Σάλλιγξ*, 9 Απριλίου 1886.

Α. Η οικονομική κατάσταση του πληθυσμού (1878-1888)

1. Τα έξοδα της διοίκησης

Από τις αμεσότερες αλλαγές στο οικονομικό καθεστώς στο νησί, υπήρξε η αύξηση των εξόδων της διοίκησης και η αυστηρή είσπραξη του συνόλου των φόρων με αρκετούς κατοίκους να χάνουν περιουσίες λόγω αδυναμίας αποπληρωμής των φόρων, την ίδια ώρα που η μάζα του λαού συνέχιζε να αντιμετωπίζει τη μάλιστα της τοκογλυφίας.

Όπως φαίνεται και από τα πιο κάτω σχεδιαγράμματα, κατά το 1883/84 το μεγαλύτερο ποσοστό εξόδων αφορούσε τη νέα κρατική διοικητική μηχανή και τους πολύ υψηλούς μισθούς των ανώτερων υπαλλήλων³²². Οι δαπάνες για τη διοίκηση περιλαμβανομένων των μισθών των αξιωματούχων και του αστυνομικού τμήματος υπολογίζονταν επί Οθωμανών περίπου σε 18.000 -30.000 λίρες, ενώ επί βρετανικής διοίκησης τα συνολικά έξοδα ανέρχονταν σε 111.000 λίρες, εκτός του «Φόρου Υποτελείας»³²³. Κατά το 1884 οι μισθοί (κοντά στις 70.000 λίρες), αποτελούσαν το 60% σχεδόν των συνολικών εξόδων και ισοδυναμούσαν σχεδόν με το σύνολο των φόρων οι οποίοι εισπράττονταν από τη δεκάτη. Αντίθετα, οι τομείς της εκπαίδευσης και των δημοσίων έργων κάλυπταν, αθροιστικά, μόνο το 10% περίπου των εξόδων³²⁴.

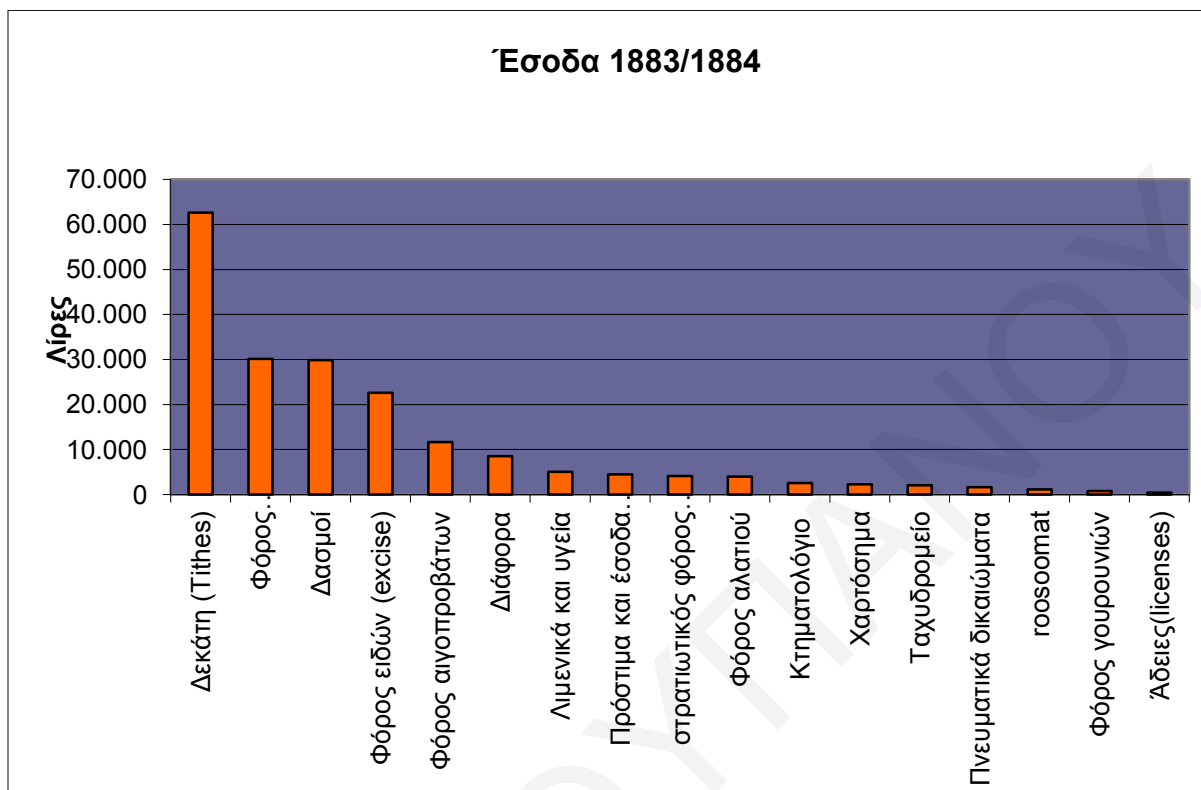

Σχεδ. ΙΧ. Πηγή: *The Cyprus Gazette*, 16 Αυγούστου 1884.

³²² Περισσότερα για τους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων βλ. στο κεφάλαιο 4. Κατά τη νομοθετική σύνοδο του 1900, ο βουλευτής Λευκωσίας Αχιλλέας Λιασιδής δήλωσε ότι το νησί δαπάνησε σχεδόν ενάμιση εκατομμύριο λίρες προκειμένου να ικανοποιήσει τις πρόνοιες της σύμβασης του 1878 και δύομιση εκατομμύρια λίρες για την ικανοποίηση των αναγκών μιας «δαπανηρής διοίκησης» τα τελευταία 22 χρόνια. Βλ. ΤΝΑ: CO 69/13. *Συνεδρία* 5 Μαρτίου 1900.

³²³ Captain A.R.Savile, *Cyprus*, London 1878, σελ. 158, G. Georghallides, *A political, ό.π.*, σσ. 22-23.

³²⁴ Για τον προϋπολογισμό του 1883/1884 βλ. *The Cyprus Gazette*, 16 Αυγούστου 1884.

Σχεδ. X. Πηγή: *The Cyprus Gazette*, 16 Αυγούστου 1884.

Ο Σακελλάριος, στην έκδοση των «Κυπριακών» του λίγα χρόνια μετά τη βρετανική μεταπολίτευση, ανέφερε ότι «οι φόροι εν Κύπρω επί των Άγγλων είνε μεγαλύτεροι και δια σκληροτάτου τρόπου εισπράττονται ενώ επί των βαρβάρων Τούρκων υπήρχε κατά την είσπραξιν πάντοτε η επιείκεια προς τους πτωχούς, ων μέρος ή το όλον των φόρων πολλάκις εις αυτούς εχαρίζετο». Οι ίδιες σχεδόν απόψεις επαναλαμβάνονταν και σε τοπικές εφημερίδες, οι οποίες έκαναν λόγο για «χειροτέρευση» του φορολογικού συστήματος σε σχέση με την προηγούμενη διοίκηση και σε πληρωμή περισσότερων φόρων επί Βρετανών³²⁵. Φόροι οι οποίοι είχαν περιέλθει σε αχρηστία επί Οθωμανών, επιβλήθηκαν εκ

³²⁵ Α. Σακελλάριος, *Κυπριακά, ό.π.*, σελ. 606, εφ. *Αλήθεια*, 31/12 Ιανουαρίου 1883, εφ. *Σάλπιγξ*, 14 Μαρτίου 1884. Για την άσχημη οικονομική θέση των κατοίκων βλ. ενδεικτικά, «Η περί δεκάτων επιταγή της 25^{ης} Μαρτίου 1881», εφ. *Αλήθεια*, 9/21 Μαρτίου 1881. Το 1880 η εφημερίδα «Νέον Κίτιον», ανέφερε ότι στα τουρκικά χωριά, «Πλατανιστώ» και Άγιος Συμεών, στην Καρπασία, οι κάτοικοι τρέφονταν «εδώ και ένα μήνα» μόνο με χόρτα και ρίζες λόγω της μεγάλης τους ανέχειας. Επίσης πολλοί χριστιανοί από τα χωριά Ορμίδα, Άχνα και Ξυλοτύμπου της επαρχίας Αμμοχώστου κατήλθαν στη Λάρνακα επικαλούμενοι βοήθεια, ενώ υπάλληλοι της κυβέρνησης δήμευαν τα έπιπλα και τα ζώα προς είσπραξη καθυστερουμένων φόρων. Βλ. εφ. *Νέον Κίτιον*, 2/14 Ιανουαρίου 1881, 9/21 Μαρτίου 1880, 11/23 Απριλίου 1880, εφ. *Αλήθεια*, 31/12 Ιανουαρίου 1883.

νέου, ενώ όσοι καταργούνταν αντικαθίσταντο με νέους³²⁶. Αντίθετα Βρετανοί αξιωματούχοι παρουσίαζαν μια διαφορετική κατάσταση. Σε επιστολή του ο Αρμοστής του νησιού, Henry Bulwer, κατά τον Μάιο του 1889 υποστήριξε ότι οι φόροι οι οποίοι μειώθηκαν αντιστοιχούσαν στις 29,091 λίρες ενώ η αύξηση η οποία επιβλήθηκε έφτανε τις 15,949 λίρες, υποδεικνύοντας ότι η αύξηση των εσόδων οφειλόταν σε έμμεσους φόρους, όπως οι τελωνειακοί και όχι άμεσους³²⁷. Το πρόβλημα επομένως έγκειτο στο γεγονός ότι όσοι φόροι υπήρχαν επί οθωμανικής κατοχής, ενεργοί ή όχι, εισπράττονταν στο εξής επί Βρετανών στο ακέραιο, ενώ η είσπραξη της δεκάτης σε χρήμα αντί σε είδος (μέχρι το 1892), επιβάρυνε ακόμη περισσότερο τον Κύπριο αγρότη, αναγκάζοντάς τον να καταφεύγει σε δανεισμό από τους τοκογλύφους για την αποπληρωμή των φόρων του. Από τους σημαντικότερους νέους φόρους οι οποίοι επιβλήθηκαν ήταν ο ακριδικός, το 1881, ο οποίος θεσπίστηκε αποκλειστικά για τα μέτρα αντιμετώπισης της ακρίδας, και ο φόρος για τους αγροφύλακες το 1885 οι οποίοι συγκέντρωναν ετησίως ποσά ύψους 9.000 και 8.000 λιρών αντίστοιχα. Οι συγκεκριμένοι φόροι, όπως και ο εκπαιδευτικός, δεν περιλαμβάνονταν στο προϋπολογισμό των εσόδων, αλλά κρατούνταν σε ξεχωριστά ταμεία. Επίσης από τη νέα διοίκηση επιβλήθηκαν και διάφορα τέλη μεταξύ αυτών τέλη δασών και πρόστιμα για την καθυστέρηση πληρωμής της δεκάτης³²⁸. Την αύξηση των φόρων σε σχέση με την προηγούμενη διοίκηση αναγνώριζαν και οι Έλληνες αντιπρόσωποι στο Νομοθετικό, οι οποίοι έκαναν λόγο για καταπιεστική είσπραξη των φόρων από τη βρετανική διοίκηση και χαρακτήριζαν την προηγούμενη διοίκηση ως καλύτερη σε αυτόν τον τομέα, αφού ποτέ δεν προχωρούσε σε κατάσχεση της κινητής και ακίνητης περιουσίας, ενώ σε περιπτώσεις σιτοδείας συμπεριφερόταν πιο φιλόανθρωπα και ο Σουλτάνος παρείχε χρηματική βοήθεια από

---

³²⁶ Υπήρχαν περίπου 24 διαφορετικοί τύποι φόρων, μερικοί από τους οποίους μόνο στα χαρτιά, και οι οποίοι υπό τη βρετανική διοίκηση εισπράττονταν εξ'ολοκλήρου. Στη σύνοδο του Ν.Σ. κατά το 1894, ο Κιτίου αναφέρθηκε στον φόρο επί των ακαλλιέργητων γαιών γνωστό ως *bedel usher*, ο οποίος, όπως υποστήριξε, δεν εισπραττόταν επί των *Τούρκων*. Βλ. G. Hill, *A History*, ό.π., σσ. 443-444, TNA: CO 69/ 7. *Συνεδρία* 5 Μαρτίου 1894, Gail Ruth Hook, *Britons in Cyprus 1878-1914*, διδακτορική διατριβή, University of Texas, Austin 2009, σελ. 372. Στον εναρκτήριό του λόγο ο Αρμοστής κατά το 1884 αναφέρθηκε σε λήψη μέτρων με σκοπό την κατάργηση του στρατιωτικού φόρου και του φόρου της δεκάτης στα σταφύλια, διευκρινίζοντας στη συνέχεια ότι η ζημιά η οποία θα προέκυπτε από την κατάργηση των συγκεκριμένων φόρων, θα «αναπληρωνόταν εν μέρει» με πρόσθετη φορολογία. Βλ. *The Cyprus Gazette*, 26 Φεβρουαρίου 1884.

³²⁷ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία*, ό.π. τόμ., Β', σελ. 553. Ο Αρμοστής του νησιού, στον οποίο τα *χριστιανικά* μέλη της Πρεσβείας του 1889 είχαν στείλει από πριν το υπόμνημα το οποίο θα παρουσίαζαν ενώπιον του υπουργού των Αποικιών, «επεδόθη δραστηρίως εις την σύνταξιν μακροτάτων αναιρετικών εκθέσεων» τις οποίες έστειλε στον υπουργό. Για την αντίκρουση των επιχειρημάτων του Αρμοστή από τους Έλληνες υπομηματιστές βλ. *στο ίδιο*, ό.π., σσ. 548, 568-592.

³²⁸ Περισσότερα για τον ακριδικό φόρο και το φόρο αγροφυλάκων βλ. Κύπρος Γιωργαλλής, *Το ζήτημα του «φόρου υποτελείας»*. *Φορολογία και πολιτική στην πρώτη περίοδο της Βρετανικής επικυριαρχίας στην Κύπρο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία 2015, σσ. 121- 124, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία*, ό.π., σσ. 549, 574-575.

το αυτοκρατορικό ταμείο και όχι από το τοπικό ταμείο του νησιού. Επίσης υποστήριζαν ότι επί Οθωμανών δεν επιβλήθηκε ειδική φορολογία για την καταστροφή της ακρίδας³²⁹.

2. Ο φόρος της δεκάτης και ο «Φόρος Υποτελείας»

Η δεκάτη των αγροτικών προϊόντων συνέχισε να εισπράττεται και με τη νέα διοίκηση, με τη διαφορά ότι αν και καταργήθηκε επί Βρετανών το σύστημα πλειοδότησης των φόρων, εντούτοις θεσπίστηκαν νόμοι οι οποίοι διασφάλιζαν την είσπραξη όλων των φόρων στο ακέραιο, ακόμη και αν χρειαζόταν να δημευθεί η ακίνητη περιουσία του οφειλέτη³³⁰. Η δεκάτη συνέχισε να εισπράττεται σε είδος όπως και επί Οθωμανών μέχρι το 1884, οπότε και αποφασίστηκε η είσπραξή της σε μετρητά, γεγονός το οποίο επιδείνωσε ακόμη περισσότερο τη θέση του Κύπριου αγρότη ο οποίος έπρεπε να πληρώσει το φόρο σύμφωνα με την τιμή η οποία καθοριζόταν από τα medjlis Idare και η οποία τύχαινε πολλές φορές να ήταν μεγαλύτερη από την τιμή με την οποία πωλούσε, στο τέλος, το προϊόν του³³¹.

Σε αντίθεση με τον Φόρο Υποτελείας, το αίτημα για κατάργηση της δεκάτης περιλαμβανόταν στα πρώτα υπομνήματα της ελληνορθόδοξης κοινότητας του νησιού³³². Το 1884, ο Μητροπολίτης Κιτίου κατέθεσε ειδικό ψήφισμα σχετικό με τη μετατροπή του συστήματος της δεκάτης το οποίο χαρακτήρισε και ως απαρχαιωμένο. Από την πλευρά του, ο Mehmed Ali Effendi αναφέρθηκε σε καταχρήσεις κατά τη συγκέντρωση της δεκάτης και χαρακτήρισε ως αηδιαστικό σύστημα την πώληση περιουσίας ως πρόστιμο για την καθυστέρηση πληρωμής³³³. Το 1892 το μέτρο είσπραξης της δεκάτης των σιτηρών σε είδος

---

³²⁹ΤΝΑ: CO 69/7. *Συνεδρία* 28 Φεβρουαρίου και 5 Μαρτίου 1894, ΤΝΑ: CO 69/9. *Συνεδρία* 12-13 Μαρτίου 1895, ΤΝΑ: CO 69/11. *Συνεδρία* 24 Μαρτίου 1898, ΤΝΑ: CO 69/16. *Συνεδρία* 19 Ιουνίου 1902. Για την αύξηση της φορολογίας βλ. επίσης το ελληνικό υπόμνημα το οποίο εστάλη το 1895 στο υπουργείο Αποικιών. ΤΝΑ: CO 883/5/3. Memorial from Greek population for their future aspects, 5 Οκτωβρίου 1895, σσ. 31-37.

³³⁰ Stanley Fisher, *The statute laws of Cyprus 1878-1923 compiled in accordance with the provisions of the reprint of statute laws*, London 1923, σελ. 249.

³³¹ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 417-418.

³³² Στο παγκύπριο ελληνικό υπόμνημα του 1879, εκφράστηκαν επίσης παράπονα για έργα τα οποία «επιβλήθηκαν» από τους διοικητές όπως γίνον από τα δημαρχεία χωρίς την συγκατάθεση των δημοτικών συμβουλίων και τα οποία δεν είχαν κάποια ωφέλεια, επίσης ότι ξοδεύτηκε μεγάλο ποσό χρημάτων και ότι πολλά δημαρχεία επιβαρύνθηκαν με μεγάλα χρέη με αποτέλεσμα κάθε κοινότητα να επιβαρύνεται με βαριούς/δυσβάστακτους φόρους οι οποίοι είναι δυσανάλογοι με την αξιοθρήνητη κατάσταση του τόπου και για τους οποίους οι κάτοικοι «αγανακτούν». Για τα υπομνήματα του 1879 βλ. ΚΑΚ:SA01/10304/1882. Memorial addressed to Biddulph, 28 Αυγούστου 1879, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 133-160. Το ζήτημα μετατροπής της δεκάτης αποτελούσε αίτημα συνεχούς συζήτησης και σε άλλες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας ήδη από την εποχή των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων/Tanzimat μέχρι και τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Βλ. Johann Büssov, *Hamidian Palestine, politics and society in the district of Jerusalem 1872-1908*, Boston 2011, σελ. 89.

³³³ ΤΝΑ: CO 69/1. *Συνεδρία* 28 Μαρτίου 1884.

επεκτάθηκε σε όλο το νησί, ενώ η φορολογία της δεκάτης επί των σιτηρών καταργήθηκε μόλις το 1926³³⁴.

Οι Βρετανοί, αφηφώντας το γεγονός ότι στερούσαν στον πληθυσμό την ακίνητη του περιουσία σε περίπτωση που δεν πλήρωνε τους φόρους του, απέδιδαν τις διαμαρτυρίες για αύξηση των φόρων σε αιτίες όπως σε οικονομικούς παράγοντες του νησιού οι οποίοι κατάφερναν επί οθωμανικής κατοχής να διαφεύγουν της φορολογίας³³⁵, στη στασιμότητα του εμπορίου, στην πτώση των τιμών και στην τοκογλυφία εις βάρος των αγροτών³³⁶. Σύμφωνα με τον Αρμωστή, ακόμη και όταν η παραγωγή ήταν αρκετή για να ξεπληρώσει ο αγρότης το προηγούμενο του δάνειο, είχε ανάγκη νέο δάνειο για τα έξοδα της οικογένειας του μέχρι την επόμενη παραγωγή. Οι τόκοι των δανείων κυμαίνονταν, σύμφωνα με τον ίδιο, μεταξύ 20-100 τοις εκατό ή και περισσότερο σε ακραίες περιπτώσεις³³⁷. Υπόψη πρέπει να ληφθεί και το γεγονός ότι μεγάλο μέρος του πληθυσμού, ενδεχομένως να έχασε τις περιουσίες του ή να έπεσε θύμα απάτης, από διάφορους τυχοδιώκτες οι οποίοι να εκμεταλλεύτηκαν την απόφαση της Βρετανίας να σταματήσει, από τις 31 Μαρτίου 1879 και εξής να δέχεται στο κυπριακό θησαυροφυλάκιο τα νομίσματα που κυκλοφορούσαν στο νησί, όπως η μεταλλική πιάστρα, ο καϊμές, ή τα μπεσλίκια³³⁸.

Ο «Φόρος Υποτελείας» αντιστοιχούσε στο πλεόνασμα των εσόδων έναντι των δαπανών, το οποίο υπολογίστηκε σύμφωνα με τον μέσο όρο του πλεονάσματος το οποίο εισέπραττε η Πύλη τα τελευταία πέντε χρόνια οθωμανικής διοίκησης στο νησί και δεν αποτελούσε φόρο ο οποίος επιβλήθηκε ως ειδική φορολογία. Αν και σύμφωνα με το νομικό πλαίσιο του Νομοθετικού Συμβουλίου κατά το 1883, το ποσό των 92.868 λιρών³³⁹ μαζί με τους μισθούς

³³⁴ Κ. Γιωργαλλής, *Το ζήτημα*, ό.π., σελ.109.

³³⁵ Βλ. TNA: FO 78/3373. Wolseley προς Marquis of Salisbury, Λευκωσία 10 Απριλίου 1879, TNA: CO 883/4/5. Warren προς Biddulph, Τρόδος 25 Αυγούστου 1885, συνημμένο στο Biddulph προς Stanley, Λευκωσία 18 Δεκεμβρίου 1885.

³³⁶ *Annual Report of 1886*, Report from commissioner of Nicosia, 13 Ιουνίου 1885, Report from commissioner of Paphos, 30 Απριλίου 1886, σελ. 63.

³³⁷ TNA: CO67/113. Smith προς Chamberlain, Τρόδος 29 Οκτωβρίου 1898, σσ. 469-479.

³³⁸ Η συγκεκριμένη απόφαση δημοσιοποιήθηκε μόλις τον Μάρτιο του 1879. Βλ. *The Cyprus Gazette*, 13 Μαρτίου 1879. Καϊμέ (Kaime) αποτελούσε είδος απόδειξης αλλά μπορούσε να αποτελέσει και είδος γραμματίου. Το μπεσλίκ (Beşlik) αποτελούσε νόμισμα αξίας 5 γροσιών. Βλ. Σοφία Λαΐου, *Τα οθωμανικά έγγραφα της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων 16^{ος}-19^{ος} αι.*, Αθήνα 2011, σσ. 432,437.

³³⁹ Σύμφωνα με τη σύμβαση του 1878, το ύψος του Φ.Υ. καθορίστηκε στα 22,936 πουγγιά (purses) τουρκικές λίρες. 1 πουγγί περιλάμβανε 500 πιάστρες. Βλ. Κώστας Κύρρης, «Δεδομένα επί των κοινωνικών θεσμών της Κύπρου», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, τόμ. IV, 1972-1973, σσ. 324-325. Το 1882, με τη συμφωνία της Πύλης, το ποσό καθορίστηκε από τη βρετανική κυβέρνηση στις 92,686 στερλίνες (με 1 αγγλική λίρα να αντιστοιχεί σε 120 γρόσια / πιάστρες). Στο ποσό των 92.686 λιρών περιλήφθηκαν και έσοδα από κρατική γη εκτός των εσόδων από τις αλυκές του νησιού. Υπάρχει ασάφεια ως προς το ακριβές ποσό το

των ανώτερων αξιωματούχων περιλαμβανόταν στις πάγιες επιβαρύνσεις των εσόδων του νησιού, εντούτοις δεν υπολογιζόταν στα έξοδα τα οποία επιβάρυναν τον προϋπολογισμό του νησιού³⁴⁰.

Οι Βρετανοί ποτέ δεν ξεκαθάρισαν πώς διαχειρίζονταν τα χρήματα από τον Φόρο Υποτελείας, ενώ υπήρξαν περιπτώσεις κατά τις οποίες οι δικαιολογίες τις οποίες παρουσίαζαν ως εμπόδιο για τη μείωση του ποσού των 92.799 λιρών αποδεικνύονταν αντιφατικές. Το Μάρτιο του 1888 ο Βρετανός υφυπουργός Αποικιών δήλωσε σε απάντησή του στο βρετανικό κοινοβούλιο, ότι το ποσό των 92,800 λιρών καταβαλλόταν από την Κύπρο στην Αγγλία και τη Γαλλία ως εγγυήτριες χώρες του δανείου του 1855 και ότι η Γαλλία μέχρι το 1888 εισέπραξε 286.000 λίρες. Ωστόσο λίγα χρόνια αργότερα, το 1890, ο συντηρητικός Υπουργός Οικονομικών Goschen δήλωσε ότι η Γαλλία έλαβε από το σύνολο του Φ.Υ. το οποίο πληρώθηκε από το νησί κατά την περίοδο 1878-1889 «30,501 λίρες, 1 σελίνι και 3 πένες». Επίσης το 1895, ο Φιλελεύθερος Υπουργός Οικονομικών Harcourt σε αντίθεση με την δήλωση του Goschen το 1890 δήλωσε ότι η Γαλλία έλαβε συνολικά 33.000 λίρες μόνο για την περίοδο 1881/1882 και έκτοτε τίποτα³⁴¹. Το 1889, τα μέλη της Πρεσβείας η οποία μετέβη στο Λονδίνο, ανέφεραν σε μια εκ των εκθέσεών τους ότι σύμφωνα με τον Αρχιλογιστή της διοίκησης, ο μέσος όρος του Φ.Υ. ο οποίος εξερχόταν από το νησί ήταν 50.000 λίρες, ποσό μικρότερο από αυτό το οποίο στελνόταν επί Οθωμανών ως πλεόνασμα

οποίο πληρωνόταν ως Φόρος Υποτελείας. Ενώ σύμφωνα με το νομικό πλαίσιο του Νομοθετικού το ποσό των «92,868» λιρών περιλαμβανόταν στις πάγιες επιβαρύνσεις των εσόδων του νησιού, οι βουλευτές στις συζητήσεις τους σχετικά με το αίτημα για μείωση του Φόρου Υποτελείας αναφέρονταν κατά το 1893, 1897, 1899 και 1900 σε «92.000» λίρες. Στις 6 Ιουλίου 1907, σύμφωνα με νέο διάταγμα του Βασιλιά της Αγγλίας, μεταξύ άλλων αναφερόταν ότι οι «92.799 λίρες, 11 σελίνια και 3 γρόσια» αποτελούσαν το ποσό που αντιστοιχούσε σε όσα είχαν συμφωνηθεί στο παράρτημα της 1ης Ιουλίου 1878 στην «Αμυντική Συνθήκη μεταξύ Μεγάλης Βρετανίας και Τουρκίας». Βλ. *The Cyprus Gazette*, 20 Σεπτεμβρίου 1907. Ο Γ. Γεωργαλλίδης υποστήριξε ότι από το 1884 και εξής ως Φ.Υ. δινόταν το ποσό των 92,799, 11 σελινιών και 3 χάλκινων γροσίων. Από το ποσό αυτό οι 81, 852 λίρες χρησιμοποιούνταν για τους τόκους του δανείου του 1855 το οποίο συνήψε η Οθωμανική Αυτοκρατορία με τη Βρετανία και τη Γαλλία. Το υπόλοιπο ποσό κατακρατείτο για την τελική αποπληρωμή του δανείου που θα ολοκληρωνόταν το 1900. Το δάνειο αυτό δόθηκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με σκοπό να μπορέσει να αντιμετωπίσει το κόστος του Κριμαϊκού πολέμου. Ο Φ.Υ., υπήρξε σημαντικότερο ποσό για την εποχή, λαμβανομένου υπόψη ότι ο αιγυπτιακός υποτελικός φόρος και τα έσοδα των τελωνείων των σημαντικότερων εμπορικών λιμανιών της Σμύρνης και της Συρίας, υπολογίζονταν κατά το 1855 στις 270.000 αγγλικές λίρες ή 30 εκατομμύρια πιάστρες (γρόσια). Βλ. G. Georghallides, *A political, ό.π.*, σελ.19, Κ. Γιωργαλλής, *Το ζήτημα, ό.π.*, σσ.15, 330-331, G. Hill, *A history, ό.π.*, σελ. 464.

³⁴⁰ Για το νομικό πλαίσιο του Νομοθετικού βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ, Β', σελ. 331.

³⁴¹ Σε ερώτηση του βουλευτή των Φιλελευθέρων Sir Wilfrid Lawson κατά πόσο υπήρχε η δυνατότητα να διακοπεί η καταβολή του φόρου προς την Πύλη, ωστόσο αυτή εφαρμόσει τις μεταρρυθμίσεις που είχε δεσμευθεί να κάνει στην Αρμενία, ο Goschen απάντησε ότι, αν διακόψουν την καταβολή του φόρου, η Αγγλία δεν θα έχει κεφάλαια για να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις τις οποίες ανέλαβε. Στη συνέχεια, ο Goschen δέχτηκε πειστικές ερωτήσεις επί του θέματος, οπότε ομολόγησε ότι η Κύπρος επιβαρυνόταν φορολογικά όχι προς όφελός της, αλλά για την ικανοποίηση ξένων ομολογιούχων και του αγγλικού Θησαυροφυλακίου. Βλ. Κ. Γιωργαλλής, *Το ζήτημα, ό.π.*, σσ. 259-304.

στην Κωνσταντινούπολη. Οι υπομνηματιστές διαφώνησαν με τη συγκεκριμένη άποψη, υποστηρίζοντας ότι τα χρήματα τα οποία εξάγονται επί Βρετανών από το νησί ήταν πολύ περισσότερα παρά επί τουρκικής διοίκησης³⁴².

Σύμφωνα με τους προϋπολογισμούς οι οποίοι βρίσκονται δημοσιευμένοι στα Blue Books, το πλεόνασμα των εσόδων έναντι των εξόδων ποικίλλε κάθε χρόνο, καθώς στο ισοζύγιο του προϋπολογισμού δεν περιλαμβανόταν ο Φόρος Υποτελείας. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι οι Βρετανοί είχαν τη δυνατότητα να αυξήσουν τις δαπάνες σε άλλα τμήματα της διοίκησης, καθώς είχαν στη διάθεσή τους το σύνολο των εσόδων του νησιού και όχι το ποσό το οποίο απέμενε μετά την αφαίρεση του Φόρου Υποτελείας. Όπως φαίνεται και από το πιο κάτω ισοζύγιο του προϋπολογισμού για το 1901/1902, πρώτα αφαιρούνταν τα έξοδα των διαφόρων κλάδων της διοίκησης και το ισοζύγιο έκλεινε με πλεόνασμα εσόδων. Από το πλεόνασμα αυτό, μαζί ακόμη και με το «βοήθημα», γνωστό ως grant in aid το οποίο παραχωρούσε η Βρετανία, δεν καλυπτόταν ολόκληρο το ποσό των 92.799 λιρών. Το γεγονός αυτό προκαλεί ερωτηματικά για το βάσιμο των βρετανικών επιχειρημάτων για την αδυναμία της Βρετανίας να προχωρήσει σε μείωση του Φόρου Υποτελείας, επικαλούμενη τη δέσμευση της Σύμβασης του 1878³⁴³.

Εσοδα ³⁴⁴	£	Εξοδα	£
Tithes	50.968	Charges on account of public debt	517
Sheep and Goat Tax	9.320	Pensions	2.258
Pig tax	978	High Commissioner	3.756
Verghi	32.560	Legislative council	355
Askerieh	6.228	Chief Secretary ³⁴⁵	3.043
Defter hakani	7.902	Government Printing Office	766
Customs	32.922	District administration	7.178

³⁴² Βλ. Έκθεση ημερομηνίας 10 Ιουνίου 1889 στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 581-582.

³⁴³ Κατά μέσο όρο το νησί πλήρωνε ετησίως 62.000 λίρες, ενώ από το 1907 το grant-in aid καθιερώθηκε στις 50.000 λίρες (με εξαίρεση το 1910/1911). Οι Βρετανοί δεν αναγνώριζαν ξεκάθαρα ότι το «βοήθημα» (grant in aid) συνδεόταν με τη μείωση του Φ.Υ. Οι 92.799 λίρες συγκεντρώθηκαν πλήρως κατά το 1892/93, 1893/94 και 1904/1905, ωστόσο οι συγκεντρωτικοί πίνακες εσόδων, εξόδων και «βοηθήματος», τους οποίους παραθέτει ο Γεωργαλλίδης, δείχνουν ότι ακόμα και τα συγκεκριμένα έτη το πλεόνασμα των εσόδων δεν αντιστοιχούσε στον Φ.Υ. Ο Φ.Υ., συνέχισε να εισπράττεται μέχρι και το 1927 παρά την ακύρωση της σύμβασης από τον Νοέμβριο του 1914. Βλ. G. S. Georghallides, *A political, ό.π.*, σσ. 28, 425.

³⁴⁴ *Blue Book 1901/1902, σελ.54-55*. Ο προϋπολογισμός αφορούσε το οικονομικό έτος 1 Απριλίου 1901 -31 Μαρτίου 1902. Ο συγκεκριμένος προϋπολογισμός επιλέχθηκε αφενός γιατί γινόταν ξεκάθαρη αναφορά ότι ο Φόρος Υποτελείας και το «βοήθημα» δεν περιλαμβάνονταν στα υπόλοιπα έσοδα και έξοδα, και αφετέρου επειδή το συγκεκριμένο έτος ακόμη και με το grant in aid δεν καλυπτόταν ολόκληρο το ποσό του Φ.Υ.

³⁴⁵ Τα συγκεκριμένα ποσά αναφέρονται στα τμήματα και όχι στους μισθούς του Αρχιγραμματέα ή του Αρχιλογιστή και το ίδιο συμβαίνει και για τον Αρμοστή. Για τους μισθούς των ανώτερων αξιωματούχων βλ. Κεφάλαιο 4.

Excise	29.444	Treasury ³⁴⁶	13.737
Port harbour etc dues	9.138	Customs	7.075
Court receipts and revenue stamps	8.070	Land registration	4.832
Post office	3.979	Audit	866
Royalties	634	Legal departments	13.152
Forest revenue	1.408	Police	26.832
Irrigation	884	Prisons	5.072
Payment for specific services	1.555	Medical departments	6.838
Interest on government money	940	Education	5.384
Miscellaneous	1.116	Miscellaneous services	3.819
Land sales	14	Post office	3.948
		Agricultural department	735
		Forest department	3.251
		Loan works	746
		Public works department	2.654
		Public works recurrent	10.029
		Public works extraordinary	8.971
Total	198.070	Total	135.824 ³⁴⁷
Parliamentary grant in aid	16.000 ³⁴⁸	<u>Tribute</u>	92.799.11.2

B. Οι συζητήσεις για τον Φόρο Υποτελείας στο Νομοθετικό Συμβούλιο (1884-1889)

Τα θέματα τα οποία απασχόλησαν τις συνεδριάσεις του Νομοθετικού συμβουλίου την περίοδο 1878-1883 αφορούσαν εγκρίσεις διαφόρων διαταγμάτων σχετικά με την αστυνομία και την οργάνωσή της, τον στρατιωτικό φόρο, την καλλιέργεια ακαλλιέργητων γαιών και πώλησης γης σε ξένους υπηκόους, την εκτέλεση δημοσίων έργων με την υποχρεωτική εργασία (αγγαρεία) των κατοίκων, τον καθορισμό των διοικητικών διαιρέσεων του νησιού, τη σύσταση ανωτάτου δικαστηρίου³⁴⁹. Από το 1884, μετά την καθιέρωση της νέας σύνθεσης του Νομοθετικού, άρχισαν να προβάλλονται στην αντιφώνηση των μελών του Νομοθετικού, αιτήματα υπέρ της μείωσης της φορολογίας και ιδιαίτερα της δεκάτης. Το αίτημα για μείωση του Φ.Υ. περιλήφθηκε για πρώτη φορά σε αντιφώνηση το 1885 με τη συμφωνία και των

³⁴⁶ Αποτελούσε το τμήμα το οποίο ήταν υπεύθυνο για την εισπραξη των φόρων. Σε αυτό εργοδοτούνταν φοροεισπράκτορες οι οποίοι πληρώνονταν από το κράτος.

³⁴⁷ Η διαφορά ύψους 10 λιρών στον υπολογισμό (αντί 135.814 σε 135.824) οφείλεται στο γεγονός ότι στον συγκεκριμένο πίνακα αναγράφηκαν μόνο οι ακέραιοι αριθμοί των ποσών σε λίρες, χωρίς τα αγγλικά σελίνια. Ως συνολικό ποσό αναγράφεται αυτό που φαίνεται στο Blue Book. Το ίδιο συμβαίνει και για τα έσοδα.

³⁴⁸ Σύμφωνα με την αφαίρεση των εξόδων από τα έσοδα, τα έξοδα περιλαμβανομένου και του Φ.Υ. ανέρχονταν σε 228.623 με αποτέλεσμα να ξεπερνούν κατά 30.553 τα έσοδα. Το grant in aid αποτελούσε ποσό το οποίο διαφοροποιείτο αρχικά χωρίς να ανταποκρίνεται ακριβώς στο έλλειμμα που δημιουργείτο με την αφαίρεση των εξόδων εκ των εσόδων.

³⁴⁹ TNA: CO 69/1, *Συνεδρίες 1879-1882*. βλ. επίσης X. Κυριακίδης, *Το κυπριακό, ό.π.*, σσ. 55-72.

Βρετανών ενώ τα μουσουλμανικά μέλη δεν εξέφρασαν οποιαδήποτε αντίθεση³⁵⁰. Στον ελληνικό Τύπο του νησιού η πρώτη αναφορά στον Φόρο Υποτελείας εντοπίστηκε στην εφημερίδα «Νέον Κίτιον», όπου εκφραζόταν ο φόβος ότι το νησί θα καταστρεφόταν οικονομικά όντας υποχρεωμένο να συνομολογεί δάνεια επί δανείων προκειμένου να πληρώνει τον «ετήσιο φόρο προς την Πύλη» και τα «υπέρογκα έξοδα της διοίκησης»³⁵¹. Σε αντίθεση όμως με την εφημερίδα του Κύπριου Αιγυπτιώτη Θεόδουλου Κωνσταντινίδη³⁵², ένας από τους τοπικούς προεστώτες και κατά την προηγούμενη διοίκηση, ο Γεώργιος Κακαθύμης, παρουσιάζοντας «σχέδιο υπομνήματος των Κυπρίων», ζητούσε μεταξύ άλλων να μην ξοδεύεται ούτε οβολός από τα δημόσια χρήματα με εξαίρεση «του προς την Τουρκία τελουμένου φόρου», χωρίς την έγκριση του Νομοθετικού σώματος³⁵³.

Χαρακτηριστικό των συνόδων από το 1884 μέχρι και το 1887 ήταν το γεγονός ότι τα μουσουλμανικά μέλη συμφωνούσαν με τους Έλληνες υπέρ της μείωσης της φορολογίας, ψηφίζοντας ακόμη και ενάντια στους Βρετανούς. Ωστόσο η αρχική θετική στάση των Βρετανών για συζήτηση του Φ.Υ., εντός του Νομοθετικού, και η διαμόρφωση στην πορεία των επιχειρημάτων τα οποία προβάλλονταν, αποτέλεσαν την αρχή για την πολιτικοποίηση του συγκεκριμένου ζητήματος και τη μετατόπιση του κέντρου του ενδιαφέροντος από τη μείωση της άμεσης φορολογίας στη μείωση του συγκεκριμένου ποσού το οποίο σε σχέση με την αυξανόμενη δυναμική που λάμβανε το ενωτικό αίτημα, κατέληξε να ταυτιστεί με τις βρετανικές απόψεις περί διατήρησης των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Σουλτάνου και τη διατήρηση της Σύμβασης του 1878, καθώς επίσης και με την προσπάθεια των Ελλήνων να πετύχουν την Ένωση.

³⁵⁰ «Ο κυπριακός λαός δια κοινής ψήφου καταργεί τον τελούμενον τη Τουρκία φόρον», εφ. *ΦτΚ*, 28/10 Οκτωβρίου 1885. Η «Ένωση» ανέφερε ότι χωρίς την κατάργηση του συγκεκριμένου φόρου «ποτέ δεν θα μπορούσαμε να αναπνεύσουμε και ούτε να ορθοποδήσουμε», εφ. *Ένωση*, 20/1 Φεβρουαρίου 1886.

³⁵¹ Εφ. *Νέον Κίτιον*, 15/27 Μαΐου 1881. Τα άρθρα σχετικά με τον Φ.Υ. αυξάνονταν σταδιακά μετά τη συζήτηση για τον Φ.Υ. εντός του Νομοθετικού το 1885.

³⁵² Ο Θεόδουλος Κωνσταντινίδης, ήταν ο πρώτος ο οποίος εξέδωσε εφημερίδα (δίγλωσση) στο νησί, τον Αύγουστο του 1878 με τον τίτλο «Κύπρος-Cyprus», εκδίδοντας αργότερα το 1879 και την εφημερίδα «Νέον Κίτιον». Υπήρξε από τους ιδρυτές του αναγνωστηρίου «Ο Κιτιεύς» στη Λάρνακα. Το 1883 επέστρεψε πίσω στην Αίγυπτο όπου ίδρυσε το «Ελληνικόν Λύκειον». Εκεί εξέδωσε την εφημερίδα «Ανασκοπή». Στη συνέχεια ξαναέφυγε από την Αλεξάνδρεια και εγκαταστάθηκε στη Σμύρνη όπου δίδασκε σε σχολείο μέχρι τον θάνατό του το 1900. Έγραψε και το θεατρικό δράμα «Κουτσιούκ Μεχμέτ». Α. Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν, ό.π.*, Λευκωσία 2005, σελ. 204, Ανδρέας Σοφοκλέους, *Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού τύπου*, τομ.Α' (1878-1890), Λευκωσία 1995, σσ. 12, 30.

³⁵³ Ο Κακαθύμης παρουσίασε ενώπιον του Έλληνα προξένου, Βασιλειάδη «σχέδιο υπομνήματος των Κυπρίων» για να ζητήσει την άποψή του. Συγκεκριμένα αναφερόταν στη διάψευση των ελπίδων που δημιουργήθηκαν με τη βρετανική κατοχή, χαρακτήρισε ως μόνη θεραπεία των δεινών τη συμμετοχή στη διοίκηση, εξητείτο όπως το Νομοθετικό σώμα να συγκροτείται από αντιπροσώπους του κυπριακού λαού και να μην ξοδεύεται ούτε οβολός από τα δημόσια χρήματα με εξαίρεση του προς την Τουρκία τελουμένου φόρου άνευ της έγκρισεως του Νομοθετικού σώματος. ΑΥΕ: 1881, Φακ. 99/1, Βασιλειάδης προς Α.Κουμουνδούρο και υπ. των Εξωτερικών, 27 Ιανουαρίου 1881.

Το 1884 ο νεοεκλεγείς βουλευτής, δάσκαλος στο επάγγελμα Ιωάννης Παυλίδης³⁵⁴ σχολιάζοντας την πρόταση για συντάξεις σε δημόσιους υπαλλήλους, υποστήριξε ότι η Κύπρος με το τεράστιό της έλλειμμα δεν θα μπορούσε να τις παρέχει προσθέτοντας ότι το έλλειμμα ανερχόταν στις 25.000Λ και πως μέχρι να «ευαρεστήσει τον Θεό να μαλακώσει την καρδιά του Σουλτάνου ώστε να παρακινηθεί να μειώσει τον φόρο υποτελείας «tribute» δεν θα ήταν δυνατό για το νησί να προοδεύσει»³⁵⁵. Η συγκεκριμένη πρώτη αναφορά εντός του Νομοθετικού έμεινε ασχολίαστη από τα υπόλοιπα μέλη του Νομοθετικού, ενώ ο ελληνικός τύπος στο νησί δεν έκανε καμία αναφορά στο συγκεκριμένο ζήτημα. Το κυρίως ενδιαφέρον της συνόδου του 1884, επικεντρώθηκε στην καθαυτή φορολογία και δη τη μετατροπή του συστήματος της δεκάτης³⁵⁶. Κατά τη συζήτηση του σχεδίου της αντιφώνησης από τους βουλευτές, ο Αρχιλογιστής, Alexander Swettenham, πρότεινε ανεπιτυχώς να απαλειφθεί η παράγραφος στην οποία γινόταν λόγος για αντικατάσταση του συστήματος της δεκάτης. Υπέρ της πρότασης του Αρχιλογιστή ψήφισαν τέσσερις και κατά δέκα βουλευτές. Τα ονόματα των ψηφισάντων δεν καταγράφονται, ωστόσο κατά τη συζήτηση της απάντησης, ο Mehmet Ali Effendi, συμφώνησε με τον Κωνσταντινίδη ο οποίος αναφέρθηκε στις δεκάτες των προϊόντων οι οποίες καταπίεζαν τον λαό³⁵⁷.

Η σύνοδος του 1885 με την κατάθεση πρότασης ψηφίσματος σχετικής με τον Φόρο Υποτελείας, και την αρχική θετική αντιμετώπιση από τους Βρετανούς, σηματοδότησε και τη συμπερίληψη του συγκεκριμένου ζητήματος στις συνεδρίες του Νομοθετικού, παρά το γεγονός ότι εθεωρείτο πάγια υποχρέωση και δεν μπορούσε να συζητηθεί. Τα επίσημα μέλη αναγνώρισαν τα οφέλη τα οποία θα προέκυπταν για το νησί από τη μείωση του Φ.Υ., ενώ τα μουσουλμανικά δεν εξέφρασαν οποιαδήποτε διαφωνία. Το ζήτημα της μείωσης του Φ.Υ., αν και δεν περιλαμβανόταν στις αρμοδιότητες του Ν.Σ. εντούτοις τέθηκε επίσημα σε πρόταση³⁵⁸ η οποία κατατέθηκε το 1885 εκ μέρους του μεγαλέμπορου, Ζήνωνα Πιερίδη³⁵⁹.

³⁵⁴ Β. Πρωτοπαπιάς, *Εκλογική, ό.π.*, σελ. 93. Ο Παυλίδης αντικατέστησε τον αποβιώσαντα Μιχαήλ Γ. Σιακαλλή.

³⁵⁵ TNA: CO 69/1. *Συνεδρία* 14 Μαρτίου 1884.

³⁵⁶ TNA: CO 69/1. *Συνεδρία* 28 Μαρτίου 1884.

³⁵⁷ TNA: CO 69/1. *Συνεδρία* 16 Φεβρουαρίου 1884.

³⁵⁸ Η συγκεκριμένη πρόταση απλά καλούσε τον Αρμοστή να θέσει ενώπιον του υπουργού των Αποικιών τις «ευχές του συμβουλίου» σχετικά με την «ανακούφιση» του νησιού από το μεγάλο του βάρος, τον *Φόρο Υποτελείας* (Tribute) ο οποίος πληρωνόταν στην Πύλη και ο οποίος απορροφούσε σε σημαντικό βαθμό τα εισοδήματα του νησιού, ενώ ταυτόχρονα αποτελούσε διαρκή και ανυπέβλητο εμπόδιο για την πρόοδο και ευημερία του νησιού. TNA: CO 69/1. *Συνεδρία* 6 Μαρτίου 1885, εφ. *ΦτΚ*, 2/14 Μαρτίου 1885.

³⁵⁹ Η εφημερίδα *Αλήθεια* τον κατηγορήσε για συνεργασία με τους Βρετανούς, επειδή σε αντίθεση με τους υπόλοιπους οκτώ Έλληνες βουλευτές ψήφισε κατά της μείωσης του προϋπολογισμού μαζί με τους Άγγλους. Η ίδια εφημερίδα ανέφερε επίσης ότι ο Πιερίδης υπήρξε πρόξενος «μεγάλης ζημίας» για τον τόπο με τη διαγωγή του στο Νομοθετικό. Εφ. *Αλήθεια*, 16/28 Μαρτίου 1885. Ο Ζήνωνας Πιερίδης υπήρξε μεγαλέμπορος

Ο Αρμοστής του νησιού, R. Biddulph, υποστήριξε ότι δεν θα είχε οποιοδήποτε δισταγμό στο να υποβάλει το υπόμνημα στην κεντρική διοίκηση και ότι ήταν φυσικό ένα τέτοιο μεγάλο ποσό να αποτελεί θέμα συζήτησης και εξέτασης. Επίσης ο Αρχιγραμματέας, F. Warren, αναφέρθηκε στην ανάπτυξη του νησιού κατά τα τελευταία έξι χρόνια και τόνισε ότι σε περίπτωση που αφαιρείτο το «βάρος» αυτό, η ανάπτυξη θα ήταν ακόμη πιο γρήγορη. Από την πλευρά του ο Αρχιλογιστής, A. Swettenham, δήλωσε ότι αν και δεν θα έπρεπε να αναμένουν να υπάρξει άλλο αίτημα προς την Πύλη για τη μείωση του Φ.Υ., θα ήταν δυνατό στο αγγλικό θησαυροφυλάκιο να βρει μέσα μείωσης του ποσού που πληρώνεται από την Κύπρο. Σε αυτή την περίπτωση, σύμφωνα με τον ίδιο, οποιοδήποτε πλεόνασμα εσόδων «θα μπορούσε να χρησιμοποιείται για τη μείωση της φορολογίας και για ωφέλιμα δημόσια έργα»³⁶⁰. Τα μουσουλμανικά μέλη αν και δεν διαφώνησαν με την πρόταση Πιερίδη δεν θεώρησαν ότι υπήρξε αύξηση της φορολογίας με τον Φ.Υ. και δήλωσαν ότι αυτός αφορούσε μόνο την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη Βρετανία και ότι η Κύπρος δεν μπορούσε να τον διαπραγματευθεί. Ωστόσο δεν τάχθηκαν κατά της συζήτησης του συγκεκριμένου ζητήματος και προσπάθησαν από την αρχή να διασφαλίσουν ότι «αν βρίσκονταν τα μέσα τα οποία θα μείωναν τον Φ.Υ., θα ήταν για σκοπούς μείωσης της φορολογίας και για εκτέλεση ωφέλιμων έργων»³⁶¹. Το υπουργείο Αποικιών δεν απάντησε στο ψήφισμα Πιερίδη με αποτέλεσμα να επαναληφθεί και την επόμενη χρονιά με ορισμένες αλλαγές.

Στη σύνοδο του 1886 το αίτημα μείωσης του Φόρου Υποτελείας, περιλήφθηκε για πρώτη φορά σε αντιφώνηση του Νομοθετικού, χωρίς να υπάρξει οποιαδήποτε ένσταση από τα μουσουλμανικά μέλη. Στη συγκεκριμένη παράγραφο της αντιφώνησης έγινε λόγος για «ομόφωνη ευχή απάντων των κατοίκων της νήσου όπως ελαττωθή δι' οιονδήποτε τρόπου ο υπέρογκος φόρος ο τελούμενος προς την Υ. Πύλην, όστις εφ' όσον θα τελήται ακέραιος θέλει εξαντλεί τας ζωτικές δυνάμεις του τόπου»³⁶². Επίσης στη νέα πρόταση η οποία κατατέθηκε από τον Πιερίδη στη σύνοδο του 1886, υποστηρίχθηκε η «μετατροπή» του

και εκ των πρώτων ναυτιλιακών παραγόντων της Κύπρου, διετέλεσε δήμαρχος Λάρνακας την περίοδο 1880-1881 και μέλος του Νομοθετικού την περίοδο 1883-1886. Διετέλεσε επίσης πρόξενος και αντιπρόσωπος των ΗΠΑ, Βρετανίας, Σουηδίας, Νορβηγίας, και Γερμανίας (1907-1911). Α. Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν, ό.π.*, Λευκωσία 2005, σσ. 359-360.

³⁶⁰ TNA: CO 69/1. *Συνεδρία* 6 Μαρτίου 1885.

³⁶¹ Στα Πρακτικά του 1885 δεν αναφέρεται ψηφοφορία για την πρόταση Πιερίδη παρά μόνο η δήλωση του Αρμοστή ότι η πρόταση εγκρίθηκε. Στη σύνοδο του 1886 κατά την επανάληψη της πρότασής του, ο Πιερίδης ανέφερε ότι το ψήφισμα του 1885 πέρασε «ομόφωνα». Βλ. TNA: CO 69/1. *Συνεδρία* 17 Απριλίου 1886.

³⁶² TNA: CO 69/1. *Συνεδρία* 5 Μαρτίου 1886, *The Cyprus Gazette*, 5 Μαρτίου 1886. Στην αγγλική έκδοση της εφημερίδας, ο συγκεκριμένος φόρος αναφέρεται ως «Tribute», ενώ στην ελληνική ως «φόρος ο τελούμενος προς την Υ. Πύλη».

Φ.Υ. σε συνολικό ποσό 1.000.000 στερλινών το οποίο θα εγγυόταν η Αγγλία ως δάνειο με τόκο 3½%. Αυτό θα κόστιζε στο νησί 35.000 λίρες ετησίως και έτσι θα προέκυπτε πλεόνασμα των εσόδων έναντι των εξόδων, η φορολογία θα μειωνόταν και η γεωργία, η μόνη πηγή πλούτου του νησιού, θα ενισχυόταν³⁶³. Η συγκεκριμένη πρόταση εγκρίθηκε από το Ν.Σ. ενώ δεν αναφέρεται στα Πρακτικά οποιαδήποτε αντίδραση από τα επίσημα ή τα μουσουλμανικά μέλη. Η πρόταση Πιερίδη, αφενός διασφάλιζε τη σύνδεση των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Σουλτάνου μέσω του Φ.Υ. στο νησί και αφετέρου επιτύγχανε μείωση του Φ.Υ. ικανοποιώντας και τις δύο πλευρές. Ωστόσο για άγνωστους λόγους η συγκεκριμένη πρόταση δεν περιλήφθηκε στο υπόμνημα των οκτώ Ελλήνων βουλευτών και του Μουσουλμάνου βουλευτή Ahmed Rashid, το οποίο στάληκε λίγες μέρες αργότερα. Χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου υπομνήματος υπήρξε όχι μόνο η μη αναφορά στον Φ.Υ., αλλά και το γεγονός ότι τα συγκεκριμένα αιρετά μέλη έδειξαν να υποστηρίζουν τα βρετανικά συμφέροντα λέγοντας χαρακτηριστικά:

«..έχουμε δείξει με κάθε μέσο που είχαμε στη διάθεσή μας τον τρόπο προώθησης των καλώς νοουμένων συμφερόντων της βρετανικής κατοχής και της χώρας, και ποτέ δεν επιθυμούσαμε, ούτε και τώρα επιθυμούμε ή απαιτούμε όπως τα πρώτα να πρέπει να θυσιαστούν για τα δεύτερα»³⁶⁴.

Η απάντηση του Αρμοστή στο υπόμνημα των μελών του Ν.Σ. δόθηκε ένα σχεδόν χρόνο αργότερα, μέσω του Αρχιγραμματέα, F.Warren, στις 28 Ιανουαρίου 1887. Ως προς τα έξοδα της διοίκησης, ο Αρμοστής δήλωσε ότι η χώρα δεν μπορούσε να διοικηθεί χωρίς το συγκεκριμένο ποσό το οποίο εδαπανείτο, ενώ σχετικά με το παράδειγμα της Κρήτης παρατήρησε ότι η φορολογική θέση της Κρήτης ήταν πάντοτε ευνοϊκή, και ότι ο πληθυσμός της ήταν λιγότερος από αυτόν που δηλώθηκε στο υπόμνημα των αντιπροσώπων του Ν.Σ. Ως προς τη μικρότερη κατά κεφαλή φορολογία επί Οθωμανών, ο Αρμοστής δεν την αρνήθηκε, δεν δέχθηκε όμως ότι ήταν ακριβώς η μισή, όπως υποστήριζαν οι συντάκτες του υπομνήματος³⁶⁵.

³⁶³ Ούτε στο δεύτερο ψήφισμα Πιερίδη προβλήθηκε οποιαδήποτε αντίδραση εκ μέρους των Μουσουλμάνων αντιπροσώπων. Στα Πρακτικά αναγράφεται μόνο η φράση «agreed to». TNA: CO 69/1. *Συνεδρία 17 Απριλίου 1886*. Ο Ζαννέτος δεν κάνει καμία αναφορά στο δεύτερο ψήφισμα Πιερίδη. Βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σελ. 434.

³⁶⁴ TNA: CO 67/45. Υπόμνημα μελών του Ν.Σ. προς Bulwer, Λεμεσός 18/30 Μαΐου 1886, συνημμένο στο Bulwer προς Granville, Λεμεσός 18/30 Μαΐου 1886, σσ. 189-212. Από το υπόμνημα απουσίαζαν οι υπογραφές των δύο Μουσουλμάνων βουλευτών Λευκωσίας και Λάρνακας, Uzenquidji Zade Hussein και Mehmed Naim, και του Έλληνα Σωκράτη Φραγκούδη.

³⁶⁵ TNA: CO 67/45. Warren προς Π. Κωνσταντινίδη, Θ. Περισιτιάνη, Ε. Κωνσταντινίδη, Γ. Παυλίδη, Δ. Νικολαΐδη, Ζ. Πιερίδη, Γ. Μαληκίδη, Ahmed Rashid, Λευκωσία 27 Ιανουαρίου 1887, σσ. 212-223, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 453-459. Για την χαμηλότερη φορολογία της Κρήτης κατά την οθωμανική περίοδο

Στη νομοθετική σύνοδο του 1887, έτος παρατεταμένης ανομβρίας και επιδείνωσης της θέσης της μάζας του λαού, ο Δικηγόρος του Στέμματος, William Collyer, συνέδεσε για πρώτη φορά στο Νομοθετικό τα κυριαρχικά δικαιώματα του Σουλτάνου με τον Φόρο Υποτελείας³⁶⁶. Τα μουσουλμανικά μέλη αν και διαφώνησαν αρχικά στην αναφορά του Φ.Υ. στην αντιφώνηση³⁶⁷ και παρά την πιο πάνω δήλωση του Collyer, εντούτοις ψήφισαν υπέρ πρότασης ψηφίσματος του Νικόλαου Ρώσσου για πληρωμή του Φ.Υ. από το βρετανικό θησαυροφυλάκιο³⁶⁸.

Ο νέος Αρμοστής στο νησί, Henry Bulwer, σε αντίθεση με τις θέσεις οι οποίες εκφράστηκαν από τα επίσημα μέλη εντός του Νομοθετικού το 1885 υπέρ των ωφελειών οι οποίες θα προέκυπταν από ενδεχόμενη μείωση του Φ.Υ., σχολιάζοντας την πρόταση Ρώσσου δήλωσε ότι σύμφωνα με το «διάταγμα» του 1882³⁶⁹ το ποσό του Φ.Υ. περιλαμβανόταν στις μόνιμες χρεώσεις των εσόδων του νησιού και ως εκ τούτου το ψήφισμα βρισκόταν σε άμεση ασυμφωνία με τις πρόνοιες του διατάγματος. Σχετικά με τη μείωση ή τη μετατροπή των *ετήσιων πληρωμών*, χαρακτήρισε το ζήτημα ως «πολύπλοκο», λόγω της ύπαρξης διαφόρων νομοθετημάτων και προνοιών της Σύμβασης τα οποία εμπόδιζαν τη λήψη αποτελεσματικών μέτρων³⁷⁰.

σε σχέση με την Κύπρο βλ. Κάλλια Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, Ελληνικός αλυτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877, Αθήνα 1988, σελ. 192.

³⁶⁶ «The island had been taken over by England, and the Tribute fixed by treaty the island remained still a part of the Ottoman Empire, and it was right that Turkey should continue to enjoy the advantage she had derived from it formerly». Ο Δικηγόρος του στέμματος υποστήριξε επίσης ότι δεν θα ήταν δίκαιο για τον Άγγλο φορολογούμενο να χρεωθεί με τον «Tribute». TNA: CO 69/3. *Συνεδρία* 16 Μαρτίου 1887.

³⁶⁷ Στο προσχέδιο της αντιφώνησης όπως αυτό ετοιμάστηκε από την εξαμελή επιτροπή (δύο Βρετανοί, τρεις Έλληνες και ένας Μουσουλμάνος) υπήρχε σχετική παράγραφος με την ανάγκη μείωσης του Φ.Υ. Το προσχέδιο υπέγραψαν όλα τα μέλη της επιτροπής με τα δύο επίσημα βρετανικά μέλη να σημειώνουν κάτω από τις υπογραφές τους ότι διαφωνούσαν για τις παραγράφους μετά την 8. (ο Φ.Υ. αναφερόταν στην 9^η παράγραφο). Στη συνέχεια κατά τη συζήτηση του σχεδίου αντιφώνησης από το σύνολο του Ν.Σ., οι τρεις Μουσουλμάνοι βουλευτές, περιλαμβανομένου και του ενός ο οποίος δέχτηκε το προσχέδιο της αντιφώνησης, ψήφισαν μαζί με τα έξι επίσημα μέλη υπέρ της αφαίρεσης της σχετικής παραγράφου με τον Φ.Υ. Ωστόσο τα μουσουλμανικά μέλη ψήφισαν μαζί με τους Έλληνες ενάντια στους Βρετανούς σχετικά με τη διαφοροποίηση της παραγράφου 3, στην οποία αναφερόταν ότι οι βουλευτές δεν συμερίζονταν τις απόψεις του Αρμοστή περί γενικής ευάρεστης κατάστασης του νησιού, και της παραγράφου 8, η οποία αναφερόταν στις προτάσεις νόμων εκ μέρους του Αρμοστή δηλώνοντας ότι πολύ λίγες επηρέαζαν άμεσα τις απαιτήσεις και τα ζωτικά ενδιαφέροντα του νησιού, καθώς μερικές από αυτές είχαν την τάση να αυξάνουν την φορολογία. TNA: CO 69/3. *Συνεδρία* 22 Φεβρουαρίου 1887.

³⁶⁸ Ο Νικόλαος Ρώσσος, γεννήθηκε το 1839 στη Λάρνακα. Σπούδασε και εργάστηκε ως δικηγόρος στη Γαλλία. Διετέλεσε μέλος του Ν.Σ. την περίοδο 1886-1896 και 1901-1906, και δήμαρχος Λάρνακας την περίοδο 1884-1908. Υπήρξε πρόξενος της Αυστροουγγαρίας (1911-1914) και εκδότης της αγγλικής εφημερίδας «Cyprus». Α. Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν, ό.π.*, Λευκωσία 2005, σσ.382-383. Κατά της πρότασης ψήφισαν μόνο τα έξι επίσημα μέλη και ο βουλευτής Λάρνακας-Αμμοχώστου, Naim Effendi. Τα υπόλοιπα μουσουλμανικά μέλη (Ahmet Rashit και Uzenqiji Zadi Hussein Eff.) ψήφισαν υπέρ. TNA: CO 69/3. *Συνεδρία* 16 Μαρτίου 1887.

³⁶⁹ Το Διάταγμα εν Συμβουλίω (Order in Council) του 1882 είναι γνωστό ως «Σύνταγμα».

³⁷⁰ TNA: CO 69/3. *Συνεδρία* 31 Μαρτίου 1887.

Το 1888, όπως και το 1889, δεν υπήρξε οποιαδήποτε αναφορά σε Φόρο Υποτελείας στην αντιφώνηση³⁷¹. Στη σύνοδο του 1888, κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού, το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε κυρίως στο δαπανηρό διοικητικό μηχανισμό, όπου Έλληνες και Μουσουλμάνοι ψήφισαν υπέρ του τροποποιημένου προϋπολογισμού παρά τη διαφωνία των Βρετανών³⁷². Ορισμένες τροποποιήσεις στον προϋπολογισμό έγιναν δεκτές από τη Βασίλισσα ενώ άλλες απορρίφθηκαν, με αποτέλεσμα ο προϋπολογισμός να εγκριθεί με βασιλική απόφαση μέσω *διατάγματος εν Συμβουλίω*³⁷³. Στη σύνοδο του 1889 τα οκτώ από τα εννιά ελληνικά μέλη απείχαν από τη ψήφιση του προϋπολογισμού λόγω της στάσης την οποία τήρησε η βρετανική κεντρική κυβέρνηση κατά τον προϋπολογισμό ο οποίος τέθηκε στη σύνοδο της προηγούμενης χρονιάς³⁷⁴.

Έλληνες και Μουσουλμάνοι αν και αναγνώριζαν την επιβάρυνση του νησιού από τα έξοδα της νέας διοικητικής μηχανής και της άτεγκτης είσπραξης των φόρων παρουσιάζονταν πρόθυμοι να συνεργαστούν ακόμη και για την πληρωμή του Φόρου Υποτελείας από τη Βρετανία. Η παρατεταμένη ανομβρία η οποία έπληξε τους κατοίκους του νησιού, Έλληνες και Μουσουλμάνους, οδήγησε τους προεστώτες των δύο κοινοτήτων να συνεργαστούν υπέρ της σύνταξης κοινού υπομνήματος με κύριο σκοπό την ανακούφιση συγκεκριμένων νέων φόρων οι οποίοι επιβλήθηκαν από τη νέα διοίκηση χωρίς όμως να θέσουν ξεκάθαρη αναφορά στο ζήτημα του Φόρου Υποτελείας.

Γ. Προσπάθεια αποστολής κοινής πρεσβείας

1. Η σύμπραξη

Η διαδικασία αποστολής πρεσβείας στο Λονδίνο ξεκίνησε τον Νοέμβριο του 1887, μετά την απόρριψη από τον υπουργό Αποικιών της πρότασης περί μείωσης του Φ.Υ., με τον

---

³⁷¹ Στην αντιφώνηση του 1889 επαναλήφθηκε το αίτημα για συγκέντρωση της δεκάτης σε είδος και έγινε λόγος για επιδείνωση της αγροτικής τάξης από τις «βαριές υποχρεώσεις» στις οποίες υπόκειτο το νησί. Στα Πρακτικά δεν αναφέρεται διαφωνία για τη συγκεκριμένη φράση από τους Μουσουλμάνους. Βλ. *The Cyprus Gazette*, 8 Μαρτίου 1889, TNA: CO 69/4. *Συνεδρία* 3-4 Μαρτίου 1889.

³⁷² Υπέρ του τροποποιημένου προϋπολογισμού ψήφισαν οι παρόντες επτά Έλληνες βουλευτές, οι δύο Μουσουλμάνοι, Hussein Effendi και Rashid Effendi και κατά τα έξι επίσημα μέλη. βλ. TNA: CO 69/3. *Συνεδρία*, 27- 30 Απριλίου 1888. Από τη συγκεκριμένη συνεδρία απουσίαζαν οι Ρώσος, Φραγκούδης και ο Naim Effendi.

³⁷³ «Order in Council» βλ. *The Cyprus Gazette*, 8 Μαρτίου 1889.

³⁷⁴ Βλ. Χ. Κυριακίδης, *Το κυπριακό, ό.π.*, σελ. 255. Στη συνεδρία για τη ψήφιση του προϋπολογισμού από τα αιρετά μέλη έμειναν οι τρεις Μουσουλμάνοι βουλευτές και ο Νικόλαος Ρώσος.

ελληνικό Τύπο στο νησί να καλεί τον λαό σε συλλαλητήρια³⁷⁵. Όπως προαναφέρθηκε, η οικονομική θέση των κατοίκων λόγω της παρατεταμένης ανομβρίας είχε τόσο πολύ επιδεινωθεί ώστε να γίνεται λόγος ακόμη και για εκπατρισμό των κατοίκων³⁷⁶. Τον Ιούνιο του 1887, στην επαρχία Πάφου πέθαναν περισσότερο από 3000 ζώα λόγω έλλειψης τροφής ενώ οι αγρότες πωλούσαν τα ζώα τους έναντι ελάχιστης αμοιβής³⁷⁷. Οι επιπτώσεις της οικονομικής δυσπραγίας του 1886/87 διαφάνηκαν και κατά το 1888 όπου παρά την αύξηση της παραγωγής, υπήρχε μεγάλο ποσοστό χρεών και έλλειψη χρημάτων, ενώ η τιμή της γης μειώθηκε κατά πολύ σε σχέση με την πραγματική της αξία λόγω αναγκαστικών πωλήσεων ακίνητης περιουσίας για την πληρωμή χρεών του 1887³⁷⁸. Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί έστρεφαν τις τελευταίες τους ελπίδες τους στον Θεό.

«..η δυστυχία ήρξατο κρούουσα πάντων των Κυπρίων τας θύρας. Εκ πολλών χωρίων της νήσου κατήλθον πάμπολλοι χωρικοί αχίτωνες και άσιτοι ζητούντες εργασίαν. Οι Οθωμανοί της πόλεως μας καθ' εκάστην τελούν θρησκευτικές παρακλήσεις, οι χριστιανοί αγρυπνίας επικαλούμενοι την εξ' ύψους αντίληψιν»³⁷⁹.

Τα Παγκύπρια συλλαλητήρια αποτέλεσαν αντικείμενο αναφοράς βρετανικών και τουρκικών εφημερίδων όπως η «Daily News» και η εφημερίδα «Tarik» της

³⁷⁵ Η πρόταση του Αρμοστή προς την κεντρική κυβέρνηση και η απόρριψη της πρότασης από το υπουργείο Αποικιών δημοσιεύθηκε στην αγγλική εφημερίδα «Army and Navy Gazette». Βλ. «Εγερθόμεν», εφ. *ΦτΚ*, 14/26 Νοεμβρίου 1887, εφ. *ΦτΚ*, 21/3 Δεκεμβρίου 1887. Ο Ζαννέτος αναφέρει ως αφορμή τη διάψευση των ελπίδων οι οποίες δημιουργήθηκαν στον λαό με τη δημοσίευση σε αγγλικές εφημερίδες ότι καταβάλλονταν προσπάθειες του Αρμοστή του νησιού στην κεντρική διοίκηση για το ζήτημα των 93.000 λιρών κατά το φθινόπωρο του 1887. Ο Bulwer επιστρέφοντας στο νησί έγινε δεκτός με ενθουσιασμό αλλά τήρησε «αρνητική σιγή» για το ζήτημα του Φ.Υ. με αποτέλεσμα να «διπλασιάσει» την απογοήτευση και την οργή του λαού. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σελ. 486. Για την επίσκεψη του Αρμοστή στη Βρετανία και την αρθρογραφία στον ξένο τύπο, βλ. εφ. *ΦτΚ*, 21/3 Δεκεμβρίου 1887, 28/10 Δεκεμβρίου 1887.

³⁷⁶ Συγκεκριμένα έγινε αναφορά σε εκπατρισμό κατοίκων της Πάφου. Βλ. «Πρακτικά Νομοθετικού Συμβουλίου», εφ. *ΦτΚ*, 2/14 Μαΐου 1887. Ο Ζαννέτος στους λόγους για τη «δυσάρεστη» οικονομική κατάσταση του νησιού, ανέφερε τη «μεγάλη, δυσανάλογη και ανεπιστημονική φορολογία», την «άτεγκτη και καταθλιπτική» είσπραξη των φόρων, τη στασιμότητα στην εκμετάλλευση του πλούτου της χώρας λόγω και του μαρασμού στις γεωργικές τάξεις, την «πολυδάπανη διοίκηση» και τον «εκβιαστικό φόρο των 93 χιλιάδων λιρών». Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σελ. 485.

³⁷⁷ TNA: CO 67/46. Bulwer προς H. Holland, Λευκωσία 9 Ιουνίου 1887, σσ. 329-332, *The Cyprus Gazette*, 9 Μαρτίου 1888. Ζώα τα οποία την προηγούμενη χρονιά άξιζαν «δεκάδες λιρών», πωλούνταν για λιγότερο από δέκα σελίνια. Βλ. «Η παρούσα κατάσταση της Κύπρου», εφ. *Ένωσις*, 20/1 Απριλίου 1887.

³⁷⁸ Bulwer προς Knutsford, 19 Ιουλίου 1890 στο Annual Report for 1888-9, σελ. 3.

³⁷⁹ Παράλληλα στο άρθρο γίνεται αναφορά σε κατασχέσεις ζώων και μαγειρικών σκευών από τους φοροεισπράκτορες. Βλ. «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 14/26 Μαρτίου 1887. Οι ίδιες σχεδόν αναφορές επαναλήφθηκαν ένα χρόνο αργότερα με την ίδια εφημερίδα να αναγράφει ότι «καθ' εκάστην» χριστιανοί και μουσουλμάνοι της Λευκωσίας τελούν θρησκευτικές παρακλήσεις επικαλούμενοι την εξ' ύψους αντίληψη. Εφ. *ΦτΚ*, 26/7 Απριλίου 1888. Για τη δράση των φοροεισπρακτόρων βλ. επίσης «Η παρούσα κατάσταση της Κύπρου», εφ. *Ένωσις*, 20/1 Απριλίου 1887.

Κωνσταντινούπολης³⁸⁰. Η τελευταία αναφέρθηκε στη συγκέντρωση των Μουσουλμάνων έξω από το τέμενος της Αγίας Σοφίας στη Λευκωσία όπου εξέφρασαν τα παράπονά τους στην αγγλική κυβέρνηση, υποστηρίζοντας ότι οι ενέργειες των αρχών ήταν αντίθετες προς τα δίκαια του τόπου και παρεμπόδιζαν την πρόοδό του. Στην ίδια εφημερίδα έγινε επίσης λόγος για μετανάστευση πολλών χριστιανών και μουσουλμάνων, ενώ όσοι απέμειναν επικαλούνταν τη βοήθεια και της Ευρώπης.

Η κινητοποίηση του λαού στα συλλαλητήρια έγινε μέσω των κατοίκων των πόλεων, των προεστώτων των χωριών και των δασκάλων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, «οι εν ταις πόλεσι πρέπει να οδηγήσωσι τους γεωργούς τί πρέπει να πράξωσιν, οι εν τοις χωρίοις προέχοντες και οι εν αυτοίς διδάσκαλοι πρέπει να κατηγήσωσι τους απλουστέρους και δώσωσιν εις αυτούς να εννοήσωσι περί τίνος πρόκειται»³⁸¹. Από τα συλλαλητήρια σε Πάφο, Λεμεσό, Λάρνακα και Λευκωσία, κοινό με τη συμμετοχή των δύο κοινοτήτων υπήρξε εκείνο της Λεμεσού, το οποίο ήταν και το πρώτο το οποίο έγινε³⁸² και πιθανότατα και εκείνο της Λευκωσίας. Σύμφωνα με τη λευκωσιάτικη εφημερίδα «Φωνή της Κύπρου» στη Λευκωσία είχε ήδη εκλεγεί επταμελής επιτροπεία «οθωμανών» με σκοπό να συνεργαστεί μετά των «χριστιανών» προς συγκρότηση συλλαλητηρίου³⁸³. Σύμφωνα με τον Γάλλο πρόξενο, De Castillon, το συλλαλητήριο Λευκωσίας, υπήρξε το πολυπληθέστερο με συμμετοχή 10.000 ατόμων³⁸⁴.

Στα ψηφίσματα τα οποία εγκρίθηκαν στα συλλαλητήρια, διεκδικούνταν παράλληλα με τη βελτίωση της οικονομικής θέσης του νησιού, διοικητικές και πολιτικές αλλαγές όπως η παραχώρηση ευρύτερων δικαιωμάτων στα αιρετά μέλη του Ν.Σ., τροποποίηση του φορολογικού συστήματος, αναδιοργάνωση των διοικητικών συμβουλίων, αναστολή είσπραξης του «τελουμένου φόρου» (δεν διευκρινιζόταν αν αφορούσε τον Φόρο Υποτελείας ή τον ακριδικό), και σύνταξη παγκυπρίου υπομνήματος το οποίο να διαβιβαζόταν ή

³⁸⁰ Βλ. εφ. *ΦτΚ*, 6/18 Φεβρουαρίου 1888, «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 27/10 Μαρτίου 1888, 5/17 Μαρτίου 1888, 16/28 Απριλίου 1888.

³⁸¹ «Εγερθώμεν», εφ. *ΦτΚ*, 14/26 Νοεμβρίου 1887.

³⁸² «Το εν Λεμησώ συλλαλητήριον», εφ. *Αλήθεια*, 10/22 Δεκεμβρίου 1887, «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 12/24 Δεκεμβρίου 1887. Τα συλλαλητήρια δεν υπήρξαν ταυτόχρονα, αλλά ξεκίνησαν με πρώτη τη Λεμεσό στα τέλη του 1887 και ολοκληρώθηκαν με τελευταία τη Λευκωσία στις αρχές του 1888.

³⁸³ «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 12/24 Δεκεμβρίου 1887. Σύμφωνα με τον Ζαννέτο «Οι Μωαμεθανοί της Λευκωσίας συνήλθον προ του τεμένους της Αγίας Σοφίας, ήκουσαν του Μουφτή αυτών Αασίμ ν' αναπτύσσει το θέμα και κατέληξαν εις τας αυτάς και ούτοι αποφάσεις. Και οι Μωαμεθανοί δε της Λεμησού μετέσχον του κοινού συλλαλητηρίου». Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σελ. 488.

³⁸⁴ ΑΜΑΕ: CPC, Larnaca, τομ.4, 24 Ιανουαρίου 1888, σελ. 345.

υποβαλλόταν από ειδική πρεσβεία³⁸⁵. Χαρακτηριστικό των ψηφισμάτων υπήρξε η μη αναφορά στο αίτημα για ένωση με το ελληνικό κράτος. Από την κάθε πόλη εκλέχθηκε ειδική επιτροπή η οποία θα λάμβανε μέρος στη σύνταξη του παγκυπρίου υπομνήματος³⁸⁶. Στα μέλη της επιτροπής Λεμεσού περιλαμβάνονταν και ο ισχυρός παράγοντας της Λεμεσού, μεγαλέμπορος και διοικητικός σύμβουλος επί οθωμανικής κατοχής, Γεώργιος Κακαθύμης, ο οποίος όπως προαναφέρθηκε, δεν είχε ταχθεί τα προηγούμενα χρόνια ξεκάθαρα κατά της μη πληρωμής του Φόρου Υποτελείας³⁸⁷.

Στη συνεδρίαση των αντιπροσώπων των πόλεων, Ελλήνων και Μουσουλμάνων, η οποία έγινε στην Αρχιεπισκοπή, στα τέλη Φεβρουαρίου 1888, αποφασίστηκε η εκλογή δωδεκαμελούς επιτροπής αποτελούμενης από έξι χριστιανούς και έξι Οθωμανούς με σκοπό τη σύνταξη σχεδίου υπομνήματος³⁸⁸. Τον Μάιο του 1888 δημοσιεύθηκε στον ελληνικό Τύπο του νησιού η απόφαση αποστολής «κυπριακής πρεσβείας» στο Λονδίνο εντός δύο μηνών. Τα μέλη τα οποία θα αποτελούσαν την πρεσβεία ήταν πέντε Έλληνες και δύο Μουσουλμάνοι. Συγκεκριμένα αναφέρθηκαν οι Αρχιεπίσκοπος, Θεόδωρος Περιστιάνης, Πασχάλης Κωνσταντινίδης, Ζήνων Πιερίδης και Αχιλλέας Λιασίδης. Σε αντίθεση με τους Έλληνες, οι Μουσουλμάνοι δεν εξέλεξαν θρησκευτικούς ηγέτες αλλά λαϊκούς, τους Katour Zade από τη Λάρνακα και τον Vassouf Effendi από τη Λευκωσία³⁸⁹. Πρώτοι εξέλεξαν τους

---

³⁸⁵ Βλ. ενδεικτικά «Το εν Λεμεσώ συλλαλητήριο χωρικών και πολιτών 5/17-12-1887», εφ. *Αλήθεια*, 10/22 Δεκεμβρίου 1887, «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 12/24 Δεκεμβρίου 1887, «Τα εν Πάφω περί συλλαλητηρίου διενεργηθέντα», εφ. *Αλήθεια*, 9/21 Ιανουαρίου 1888.

³⁸⁶ Μέλη της ειδικής επιτροπής Λεμεσού ήταν πέντε Έλληνες, οι Δημοσθένης Χατζηπαύλου, Γεώργιος Κακαθύμης, Α. Κ. Παλαιολόγος, Σπ. Ι. Αραούζος και Μ. Η. Μιχαηλίδης και δύο Μουσουλμάνοι, οι Fetti Effendi και Hassan Effendi. «Το εν Λεμεσώ συλλαλητήριο», εφ. *Αλήθεια*, 10/22 Δεκεμβρίου 1887, «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 12/24 Δεκεμβρίου 1887.

³⁸⁷ Βλ. πιο πάνω. Μετά και τις προσπάθειες για αποστολή κοινής πρεσβείας το 1887, το όνομα του Κακαθύμη δεν συνέχισε να περιλαμβάνεται στα ονόματα των ατόμων τα οποία παρουσιάζονταν ως προεστώτες του λαού είτε στα διάφορα υπομνήματα είτε εντός του Νομοθετικού. Πέθανε το 1898. Για το βιογραφικό του βλ. Α. Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν, ό.π.*, Λευκωσία 2005, σελ. 153.

³⁸⁸ Τα άτομα αυτά ήταν: Ο Αρχιεπίσκοπος, ο Αχιλλέας Λιασίδης, ο Νικόλαος Ρώσσοσ, ο Μητροπολίτης Κυρηνείας, ο Αριστοτέλης Παλαιολόγος, [Α] Παΐσιου και οι Ουσεΐν Εφ Ποταμιαλή, Μεχμέτ Μάνασσου, Φεττή Εφένδη, Σιεχ Εφένδη, Οσμάν Εφένδη Ενμερή και Τζεφτέτ Εφένδη. (Τα μουσουλμανικά ονόματα αναγράφηκαν σύμφωνα με την απόδοσή τους στο άρθρο της εφημερίδας). Βλ. «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 27/10 Μαρτίου 1888.

³⁸⁹ Ο Katour Zade αναφέρεται από τον Αρμωστή ως Μωαμεθανός από τη Συρία, ο οποίος έφτασε πριν μερικά χρόνια στην Κύπρο. Ο Vassouf Effendi αποτελούσε δημόσιο υπάλληλο και συγκεκριμένα είχε καθήκοντα επιθεωρητή της εισπραχίας της δεκάτης. Ο Αρμωστής εξέφρασε την αμφιβολία του κατά πόσο ο Vassouf Effendi ως δημόσιος υπάλληλος θα δεχόταν να συμμετάσχει. Βλ. *Cyprus Parliamentary papers*, τόμ.4. (1887-1888), Bulwer προς Knutsford, 25 Ιουνίου 1888 (απόσπασμα), σσ. 169-170. Η «Φωνή της Κύπρου» τους αναφέρει ως *Κατουζαδέ Γαζάβην* και *Χαβούζ Παρουζή* και ως *Βαρουκζιζαδέσ Χαφούζ* και *Μεχμέτ Καζαβή*. «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 11/23 Ιουνίου 1888. Η «Αλήθεια» τους αναφέρει ως «Γαζάβη Εφένδη» από τη Λάρνακα και «Παρουζή Εφένδη» από τη Λευκωσία. Εφ. *Αλήθεια*, 11/23 Ιουνίου 1888. Ο Αριστείδης Κουδουνάρης αναφέρει ως ονόματα τον Barutçuzade Hafiz Ahmet Vasif Effendi, μετέπειτα μέλος του Νομοθετικού

αντιπροσώπους τους οι Έλληνες³⁹⁰ ενώ οι Μουσουλμάνοι εξέλεξαν του αντιπροσώπους τους στο διάστημα 4/16 και 11/23 Ιουνίου 1888 στο σπίτι του Μουφτή, Esseid Ahmed Assim, αφού προηγήθηκε η αρνητική απάντηση του υπουργού των Αποικιών, στα ψηφίσματα των συλλαλητηρίων του 1887-1888³⁹¹. Η απάντηση του Knutsford προκάλεσε δεύτερες σκέψεις ακόμα και εντός της ελληνορθόδοξης κοινότητας για αποστολή της πρεσβείας στο Λονδίνο καθώς υπήρχε ο φόβος η πρεσβεία να λάμβανε τις ίδιες απαντήσεις και έτσι να χανόταν το χρηματικό ποσό το οποίο οι κάτοικοι «εκ του υστερήματος τους συνεισέφεραν»³⁹². Στην απάντησή του ο υπουργός συνέδεσε το ζήτημα της μείωσης των φόρων με τις «υποχρεώσεις» τις οποίες «δεν δύναται να παραβλέψη» κάνοντας με τον τρόπο αυτό έμμεση αναφορά στον Φόρο Υποτελείας, ενώ διευκρίνισε ότι αν υπάρχει επαχθής φόρος μπορεί να επιτραπεί η αντικατάστασή του αφού υποδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο μπορεί να γίνει και ο οποίος θα ληφθεί υπόψη. Ως προς τα μέσα για βελτίωση της Γεωργίας δήλωσε ότι αυτό εξαρτάτο από την «φιλεργία» των κατοίκων³⁹³.

Η «Σάλπιγξ» τον Ιούνιο του 1888, σε ειδικό άρθρο της καλούσε τους Μουσουλμάνους να εκλέξουν τον αντιπρόσωπό τους για την πρεσβεία υπογραμμίζοντας την ανάγκη για αναχώρησή της το ταχύτερο.

«Προς τους συμπατριώτας μας μωαμεθανούς, τους παντού και πάντοτε αποδεικνύοντας την φιλοπατρίαν των, τους παντού και πάντοτε συμφωνούντας μεθ' ημών εις τας υπέρ της κοινής πατρίδος προσπαθείας και των οποίων μας εδόθη πολλάκις αφορμή να εννοήσωμεν την φρόνησιν και μετριοπάθειαν εν παντί ζητήματι. (...) Η κοινή πατρίς κινδυνεύει, φίλοι μωαμεθανοί, να καταστραφή οικονομικώς. Τούτο βεβαίως γνωρίζετε και υμείς τόσον όσον και ημείς. Παραβάλατε την κατάστασίν μας εις την οποία είμεθα σήμερον δια να εννοήσητε την μεγάλην διαφοράν. Ποίος λοιπόν πταίει εις τούτο; Είνε 3 πράγματα τα οποία εάν εξετασθώσιν έν έκαστον χωριστά, ουδέν πταίει ενώ όλα ομού πταίουσιν όλα, και αυτά είνε πρώτον η δυστυχία μας, δεύτερον ο φόρος προς την Πύλην και τρίτον, ο φόρος προς την Αγγλίαν, δηλ. το μέγα ποσό το οποίο δαπανάται εις μισθούς κλ.»

Συμβουλίου, και τον Mehmed Ghazzevi Katirzade Effendi. Βλ. Α. Α. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν, ό.π.*, Λευκωσία 2010, σσ. 63, 232.

³⁹⁰ Εφ. *Σάλπιγξ*, 12 Μαρτίου 1888, 14 Μαΐου 1888, «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 7/19 Μαΐου 1888.

³⁹¹ Βλ. «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 4/16 Ιουνίου 1888, 11/23 Ιουνίου 1888, εφ. *Αλήθεια*, 11/23 Ιουνίου 1888. Περίληψη της αρνητικής επιστολής στα ψηφίσματα των συλλαλητηρίων του υπουργού των Αποικιών δημοσιεύτηκε στον Τύπο, νωρίτερα από την εκλογή των Μουσουλμάνων, στις 28/9 Ιουνίου 1888. «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 28/9 Ιουνίου 1888.

³⁹² «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 28/9 Ιουνίου 1888.

³⁹³ Για την απάντηση του υπουργού των Αποικιών βλ. «Διάφορα», *ΦτΚ*, 28/9 Ιουνίου 1888.

Στο ίδιο άρθρο υποστηρίχθηκε επίσης ότι επειδή οι *χριστιανοί* είχαν υπ' όψη τη σύμπραξη των *μωαμεθανών* περιορίστηκαν στο να εκθέσουν τα κακώς έχοντα τα οποία τους αφορούσαν εξίσου αποφεύγοντας να κάνουν λόγο για όσα η «πλειοψηφία των χριστιανών» επιθυμούσε, διευκρινίζοντας ότι ούτε εναντίον του φόρου της Πύλης γινόταν αναφορά, ούτε κατά της αγγλικής κακοδιαχείρισης του νησιού αλλά «Απλώς μόνον κλαίουμε την κατάστασίν μας και παρακαλούμεν μίαν θεραπείαν είτε εκ μέρους της αγγλικής κυβερνήσεως είτε εκ συνεννοήσεως αυτής μετά του κυριάρχου Σουλτάνου»³⁹⁴.

Αν και η αποστολή της κοινής πρεσβείας παρουσιαζόταν από τον Τύπο ως επικείμενη και είχαν γίνει έρανοι τόσο σε ελληνικά όσο και σε μουσουλμανικά χωριά για τα έξοδά της³⁹⁵, δεν είχε τη γενική αποδοχή του συνόλου των προεστώτων των δύο κοινοτήτων, γεγονός που μπορούσε να τύχει εκμετάλλευσης από τρίτους προκαλώντας πρόβλημα στην πραγματοποίηση της αποστολής της. Ο Αρμοστής σχολιάζοντας συγκέντρωση διαμαρτυρίας στη Λευκωσία υποστήριξε ότι αποφασίστηκε με πλειοψηφία, και όχι χωρίς έντονη διαφωνία από τους πιο μετριοπαθείς, όπως σταλεί πρεσβεία στο Λονδίνο, υποστηρίζοντας παράλληλα ότι τόσο στην ελληνική όσο και στη μουσουλμανική κοινότητα υπήρχαν άτομα τα οποία διαφωνούσαν στην αποστολή της. Ως προς τον Αρχιεπίσκοπο του νησιού, ο Bulwer δήλωσε ότι διαφωνούσε με την αποστολή πρεσβείας και ότι δεν ήταν πρόθυμος να συμμετάσχει σε αυτή, διευκρινίζοντας ότι δεν βρισκόταν σε ανεξάρτητη θέση όσον αφορά το ζήτημα των επισκοπικών φόρων και ότι θα ενέδιδε σε αυτό που εθεωρείτο δημόσια γνώμη³⁹⁶. Ενδεικτικό, πιθανόν, της μη καθολικότητας της κοινής γνώμης ως προς την αποστολή της πρεσβείας υπήρξε επίσης το γεγονός ότι φτωχές περιοχές όπως η Πάφος, δεν πρόσφεραν χρήματα για τα έξοδα της πρεσβείας³⁹⁷. Ένα σχεδόν χρόνο αργότερα και μετά την απόσυρση των Μουσουλμάνων από την πρεσβεία, ο Γάλλος πρόξενος ανέφερε μεταξύ άλλων ότι «στην

³⁹⁴ «Προς τους Μωαμεθανούς», εφ. *Σάλπιγξ*, 11 Ιουνίου 1888.

³⁹⁵ «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 18/30 Ιουνίου 1888. Σύμφωνα με το ίδιο άρθρο, η πρεσβεία υπολογιζόταν να αναχωρήσει εντός δέκα ημερών, ενώ το υπόμνημα θα μεταφραζόταν και στα τουρκικά και θα υπογραφόταν και στις δύο γλώσσες από *χριστιανούς* και *μουσουλμάνους*.

³⁹⁶ Ο Αρμοστής ενδεχομένως να εννοούσε τη στήριξη που έπρεπε να έχει ο Αρχιεπίσκοπος από τα μέλη του Νομοθετικού όσον αφορά τη νομική ρύθμιση του ζητήματος των επισκοπικών φόρων ή τη δυναμική που είχαν οι λαϊκοί προεστώτες μέσω και του Τύπου να καθορίζουν την κοινή γνώμη. Για τις αναφορές του Αρμοστή βλ. TNA: CO 67/52. Bulwer προς Knutsford, Λευκωσία 18 Μαΐου 1888, σελ. 370, στο ίδιο, Bulwer προς Knutsford, Λευκωσία 28 Μαΐου 1888, σελ. 480 (απόρρητο). Για τις διαφωνίες στη μουσουλμανική κοινότητα βλ. TNA: CO 67/59. Bulwer προς Knutsford, Λευκωσία 30 Απριλίου 1889, σελ. 730.

³⁹⁷ Σύμφωνα με την εφημερίδα «Αλήθεια» η πόλη της Πάφου επέδειξε «πλήρη αδράνεια» και δεν κατέβαλε καμία συνδρομή ούτε ηθική ούτε υλική ούτε έγινε οποιαδήποτε προσπάθεια από την εκεί επιτροπή. «Τι γίνεται δια την πρεσβείαν», εφ. *Αλήθεια*, 3/15 Σεπτεμβρίου 1888.

πραγματικότητα η πρεσβεία δεν αποτελούσε μέρος της συμφωνίας όλων», υποστηρίζοντας ότι ολόκληρη η επαρχία της Κερύνειας διαμαρτυρόταν και δεν ήθελε να αναγνωρίσει δια των πληρεξουσίων της τα μέλη της πρεσβείας, ενώ απαιτούσε τα χρήματα τα οποία δόθηκαν από την επαρχία για τα έξοδα του ταξιδιού³⁹⁸.

Όσον αφορά τη μουσουλμανική κοινότητα, ήδη από τον Οκτώβριο του 1888 διαδίδονταν φήμες για απόσυρσή τους, με ορισμένες ελληνικές εφημερίδες να αναφέρονται σε προσπάθεια να πειστούν οι Μουσουλμάνοι να συμμετάσχουν και άλλες να υποστηρίζουν ότι σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο έπρεπε να αλλάξει και το υπόμνημα³⁹⁹. Τον Απρίλιο του 1889 η «Φωνή της Κύπρου» χαρακτήρισε, ως «λυπηρόν» το γεγονός ότι οι *οθωμανοί* δεν «εννοούσαν» να συμπράξουν, και ως «αναγκαιότατη» την πρόσληψη *οθωμανού* αντιπροσώπου, υποστηρίζοντας ότι οι «ημέτεροι» έπρεπε να πράξουν το παν με σκοπό να τους πείσουν για τη συμμετοχή τους, διαφορετικά η αντιπροσωπεύουσα πρεσβεία τα 4/5 του πληθυσμού «οφείλει να επιτελέσει το καθήκον της αδιάφορον αν οι *οθωμανοί* δεν θέλωσι να φροντίσωσι περί της τύχης των»⁴⁰⁰. Η εφημερίδα «Αλήθεια» της Λεμεσού, έκανε λόγο για μετέωρη κατάσταση σχετικά με τη συμμετοχή ή όχι των Μουσουλμάνων υποστηρίζοντας ότι το γεγονός αυτό δεν ήταν προς το γενικό συμφέρον και ότι το υπόμνημα έπρεπε να σταλεί, ενώ σε περίπτωση κατά την οποία οι «Οθωμανοί» δεν θα λάμβαναν μέρος, τότε το υπόμνημα θα έπρεπε να τροποποιηθεί. Παρά τις διαμαρτυρίες οι οποίες περιλαμβάνονταν στο υπόμνημα σχετικά με τη φορολογική πολιτική της διοίκησης, η συγκεκριμένη εφημερίδα, εκπροσωπώντας τη νεωτερική κυρίως μερίδα της ελληνορθόδοξης κοινότητας, φάνηκε να ενδιαφέρεται ώστε να μη δοθεί η εντύπωση ότι καταγγελλόταν η βρετανική διοίκηση. Συγκεκριμένα αναφερόμενη σε διαδόσεις όπως στον όρο «ως λέγεται» των Οθωμανών για μετάβαση της πρεσβείας πρώτα στην Κωνσταντινούπολη και έπειτα στο Λονδίνο, υποστήριξε ότι αν και «πιθανόν το πράγμα να είναι δίκαιο» δεν θα ήταν «πολιτικώς ευπρεπές» καθώς θα θεωρείτο καταγγελία της αγγλικής διοίκησης στο νησί. Άλλη φήμη η οποία αποδόθηκε στην απόσυρση των Μουσουλμάνων, υπήρξε το γεγονός ότι

³⁹⁸ ΑΜΑΕ: CPC, Larnaca, τομ. 4 (1883-1889), 22 Μαΐου 1889, σσ. 434-436.

³⁹⁹ Τον Οκτώβριο του 1888 η «Φωνή της Κύπρου» ανακοίνωσε ότι «Ως μανθάνομεν οι Οθωμανοί συμπολίται ημών απεφάσισαν οριστικώς να μη συνεργασθώσι μετά των χριστιανών κατοίκων της νήσου δια την αποστολήν πρεσβείας εις Λονδίνον». «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 15/27 Οκτωβρίου 1888.

⁴⁰⁰ «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 15/27 Απριλίου 1889.

οι *Οθωμανοί* «καταρραδιουργηθέντες» δεν ήθελαν με κανένα τρόπο να συμμετάσχουν στην πρεσβεία⁴⁰¹.

Η εφημερίδα «Σάλπιγξ» υποστήριζε την επίσκεψη της πρεσβείας και από τον Σουλτάνο, χωρίς όμως να διευκρινίζει αν τασσόταν υπέρ της μετάβασης πρώτα από εκεί και έπειτα από το Λονδίνο.

«Επιμένομεν όμως εις την ιδέαν ότι και μία παράστασις προς την Υψ. Πύλην δεν θ' απέβαιnen άσκοπος. Η Α.Μ. ο Σουλτάνος εμφορείται υπό παροιμιώδους γενναιοδωρίας, ο δε Μέγας Βεζύρης είνε Κύπριος. (...) αλλ' επειδή η σύμβασις συνωμολογήθη υπ' αμφοτέρων τούτων, θα παρακαλέσωμεν τον παλαιόν κύριόν μας να στέρξη εις μετατροπήν ή ελάττωσιν του φόρου δια να αφαιρεθή από του νέου κυρίου μας πάσα πρόφασις».

Στο ίδιο άρθρο εκφραζόταν παράλληλα η άγνοια για τους λόγους παραίτησης των *Οθωμανών* και γινόταν λόγος για ραδιουργία⁴⁰².

2. Η απόσυρση των Μουσουλμάνων

α) Οι προβαλλόμενες αιτίες

Για τις αιτίες απόσυρσης των Μουσουλμάνων οι απόψεις υπήρξαν διϊστάμενες ανάμεσα στο τι πρόβαλλαν οι Έλληνες και οι Βρετανοί και στο τι πρόβαλλαν οι Μουσουλμάνοι. Τα ελληνικά μέλη της πρεσβείας σε επιστολή τους στον Αρμοστή, ανέφεραν ως λόγους απόσυρσης των Μουσουλμάνων το αίτημά των τελευταίων να μη γίνει καμία αναφορά στον Φ.Υ. και δεύτερο ότι έπρεπε να απευθυνθούν όχι στο Λονδίνο αλλά απευθείας στην Κωνσταντινούπολη.

«Οι Οθωμανοί συμπατριώτες μας γνωστοποίησαν την επιθυμία τους να συνεργαστούν μαζί μας, και προχώρησαν ακόμα και στην εκλογή δύο Μωαμεθανών αντιπροσώπων οι οποίοι θα μας συνόδευαν στην πρωτεύουσα της βρετανικής αυτοκρατορίας, και εργάστηκαν σε συνεργασία με εμάς στην σύνταξη του πρώτου υπομνήματος, στο οποίο εισήγαγαν όλα τα ζητήματα τα οποία θεωρούσαν κατάλληλα, αλλά αφορούσαν ειδικά τους ιδίους. Είναι μόνο εδώ και λίγο καιρό που μας έγινε γνωστό ότι οι Μωαμεθανοί συμπατριώτες μας ζήτησαν να καταστήσουν την πραγματοποίηση αυτής της ειδικής πρεσβείας υπό προϋποθέσεις με τους πιο κάτω δύο όρους, οι οποίοι θεωρήθηκαν απαραίτητοι. Το πρώτο είναι ότι, δεν πρέπει να γίνει καμία αναφορά στο υπόμνημα σχετικά με τον επαχθή tribute ο οποίος πληρώνεται ετησίως στην Πύλη σύμφωνα με την προσθήκη στη σύμβαση της 4^{ης} Ιουνίου 1878 και δεύτερο ότι πρέπει να πάμε όχι στο Λονδίνο αλλά απευθείας στην Κωνσταντινούπολη, και αν εκεί λαμβάναμε την άδεια του οθωμανικού κράτους τότε, και μόνο τότε, έπρεπε να προχωρήσουμε στο Λονδίνο. Βέβαια, Εξοχώτατε, ούτε εμείς οι υπογεγραμμένοι

⁴⁰¹ «Η πρεσβεία», εφ. *Αλήθεια*, 25/6 Απριλίου 1889.

⁴⁰² «Ουδέν άλλο, ή ραδιουργία εύρε καιρόν ως εκ των μακρών αναβολών να εισχωρήση». «Η πρεσβεία αναχωρεί», εφ. *Σάλπιγξ*, 13 Απριλίου 1889.

ούτε οι εντολείς μας ήταν δυνατό να δεχτούμε αυτούς τους όρους, και έτσι επήλθε διάσπαση μεταξύ ημών και αυτών, και τότε κατέστη υποχρεωτικό σε εμάς που ενδιαφερόμαστε για τις υποθέσεις μας να αναθεωρήσουμε το πρώτο υπόμνημα και να ετοιμάσουμε ένα νέο εδώ και λίγο καιρό»⁴⁰³.

Από την κοινή διεκδικητική πολιτική η οποία φάνηκε να ισχύει στα παγκύπρια συλλαλητήρια υπέρ της φορολογικής ανακούφισης των Κυπρίων, οι Έλληνες κατέληξαν να στρέφουν το ενδιαφέρον τους στο ζήτημα του Φόρου Υποτελείας, το οποίο ωστόσο δεν διεκδίκησαν δυναμικά κατά την αποστολή της πρεσβείας τους στο Λονδίνο, ενώ παράλληλα εξέφρασαν και ευχαριστίες στον Αρμοστή για το «ενδιαφέρον του» υπέρ του νησιού. Επίσης το γεγονός ότι κατέστησαν από πριν τον Αρμοστή γνώστη του υπομνήματος το οποίο επρόκειτο να καταθέσουν ενώπιον του υπουργού, αποδυνάμωσε τα επιχειρήματά τους δίνοντας την ευκαιρία στη βρετανική πλευρά να αναπτύξει τα δικά της αντεπιχειρήματα⁴⁰⁴.

Από την πλευρά τους οι Μουσουλμάνοι, δύο μήνες σχεδόν μετά την πιο πάνω επιστολή των Ελλήνων, απέδωσαν την απόσυρση τους από την πρεσβεία στο γεγονός ότι δεν θεωρούσαν αναγκαία την αποστολή της πρεσβείας στο Λονδίνο και έκαναν λόγο για «ανάρμοστους σκοπούς» των Ελλήνων χωρίς να τους διευκρινίζουν. Η έρευνα εντόπισε δύο επιστολές των Μουσουλμάνων με την ίδια ημερομηνία. Η μία εκ των δύο εντοπίστηκε στο αρχείο της Αρχιγραμματείας και η άλλη δημοσιευμένη σε ελληνική εφημερίδα. Στη δημοσιευμένη επιστολή γινόταν λόγος για «ανάρμοστους σκοπούς» των Ελλήνων χωρίς να γίνεται αναφορά σε ανάγκη μετάβασης πρώτα στην Κωνσταντινούπολη.

«...Αλλ' επειδή οι μωαμεθανοί δεν ηδύναντο να συμφωνήσωσιν μετ' αυτών, ως προς τους άλλους αυτών αγώνας και αναρμόστους σκοπούς και επειδή ιδίως δεν εθεωρήσαμεν αρμόδιον να μεταβώμεν εις Λονδίνον δια τα άνω μνημονευθέντα πράγματα, η επιβολή των οποίων κείται εν τη εξουσία της Υμ. Εξοχότητος, ούτοι [οι Μωαμεθανοί] πληροφόρησαν αυτούς εις απάντησιν ότι θέλουσι ζητήσει παρά της επιτοπίου κυβερνήσεως την επικύρωσιν των ως άνω αναφερθέντων και δεν θέλουσιν, είτε κρυφίως ή φανερώς συμφωνήσει προς τας ιδέας των. Υποβάλλομεν ευσεβάστως ότι εκείνο το οποίον επιθυμούν οι Μωαμεθανοί είνε η επικύρωσις των άνω μνημονευθέντων πραγμάτων.

Λευκωσία 19 Ιουνίου 1889»⁴⁰⁵.

⁴⁰³ Τα ελληνικά μέλη της πρεσβείας εξέφρασαν, στο τέλος της επιστολής, τους επαίνους προς τον Αρμοστή για το ενδιαφέρον το οποίο «πάντα» εκδήλωνε υπέρ του νησιού. ΤΝΑ: CO 67/59. Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος, Περιστεριάνης, Κωνσταντινίδης προς Αρμοστή, Λευκωσία 12/24 Απριλίου 1889. Συνημμένη στο Bulwer προς Knutsford, Λευκωσία 30 Απριλίου 1889. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 540-541, εφ. *Αλήθεια*, 15/27 Απριλίου 1889.

⁴⁰⁴ Βλ. περισσότερα πιο κάτω.

⁴⁰⁵ Η επιστολή έχει ημερομηνία 19 Ιουνίου 1889. «Μία τουρκική επιστολή», εφ. *Αλήθεια*, 2/14 Σεπτεμβρίου 1889, «Διάφορα», εφ. *Σάβιγιζ*, 2 Σεπτεμβρίου 1889. Η επιστολή δημοσιεύτηκε μεταφρασμένη στα ελληνικά,

Αντίθετα στην επιστολή η οποία ήταν ανυπόγραφη και εντοπίστηκε στο αρχείο της Αρχιγραμματείας, δεν γινόταν κανένας λόγος σε «ανάρμοστους σκοπούς» των Ελλήνων, ότι δεν εθεωρείτο αναγκαία η μετάβαση στο Λονδίνο και ότι η οποιαδήποτε αναφορά έπρεπε να γίνει πρώτα στην Κωνσταντινούπολη.

«... οι αλλαγές τις οποίες η μωαμεθανική κοινότητα συμφώνησε με την ελληνική θεωρώντας τες ως επιθυμητές για το νησί συνίσταντο μόνο στην είσπραξη της δεκάτης σε είδος, τη μετατροπή και μείωση των φόρων των δικαστηρίων, τη ρύθμιση και τακτοποίηση του κτηματολογίου για την ευκολία του κοινού, την κατάργηση του ακριδικού φόρου, την τροποποίηση του συστήματος της δήμευσης με τρόπο ώστε να ανακουφίζει από την καταπίεση. Η εισαγωγή όλων αυτών των αλλαγών εμπίπτει στις δυνατότητες της αυτού Εξοχότητας, έτσι θεώρησε μη αναγκαία την αποστολή αντιπροσωπείας στην Αγγλία. Εξ ου και ο λόγος που οι Μωαμεθανοί δεν μπόρεσαν να συμφωνήσουν με τους Έλληνες στο θέμα αποστολής πρεσβείας στην Αγγλία. Οι Μωαμεθανοί είχαν επίσης την άποψη ότι οποιαδήποτε αναφορά προς το ζήτημα θα έπρεπε αρχικά να γίνει στην Κωνσταντινούπολη»⁴⁰⁶.

Ενδεικτικό της ασάφειας η οποία υπήρχε ως προς τις αιτίες αποχώρησης των Μουσουλμάνων, υπήρξε η συζήτηση για το τελικό κείμενο της αντιφώνησης του 1897, στο πλαίσιο της οποίας ο βουλευτής Λεμεσού-Πάφου, Ramadan Effendi, δήλωσε ότι η αποχώρηση «του μουσουλμάνου αντιπροσώπου» από την πρεσβεία του 1887 οφειλόταν σε διαφωνία σχετικά με τον *Tribute*. Απαντώντας ο βουλευτής Λευκωσίας-Κερύνειας, Πασχάλης Κωνσταντινίδης υποστήριξε ότι η διαφωνία των Μουσουλμάνων οφειλόταν στο αίτημά τους όπως προωθηθεί το υπόμνημα στη Βασίλισσα μέσω του Σουλτάνου, ενώ ο βουλευτής Λευκωσίας-Κερύνειας, Hadji Hafouz δήλωσε ότι υπήρχε «παρεξήγηση» στο όλο ζήτημα και ότι το μόνο σημείο διαφωνίας το οποίο υπήρχε στο περιεχόμενο των υπομνημάτων [1887 και 1895] ήταν η παραχώρηση του νησιού στην Ελλάδα⁴⁰⁷.

Η βρετανική εκδοχή για την αποχώρηση των Μουσουλμάνων ήταν το ζήτημα του Φ.Υ. και οι διαφωνίες εντός της μουσουλμανικής κοινότητας. Σύμφωνα με τον Αρμοστή η μουσουλμανική κοινότητα δεν ήταν ποτέ πλήρως υπέρ της συμμετοχής Μουσουλμάνων σε

με τις υπογραφές των «Εσσεϊτ Αχμέτ Σιουκρή, Εσσεϊτ Φεχίμ, Ιμπραχίμ Ζιχνή, Ουσεϊν Νιαζή, Βεχίτ». Τα τρία τελευταία πρόσωπα περιλαμβάνονταν και στους συντάκτες των μουσουλμανικών υπομνημάτων του 1881/1882.

⁴⁰⁶ ΚΑΚ: SA1/ 2020/1889. Ανυπόγραφο υπόμνημα Μουσουλμάνων προς Αρμοστή, 19 Ιουνίου 1889. Το αντίστοιχο υπόμνημα παραθέτει ο Ζαννέτος με τη διαφορά ότι αναφέρεται και η δήλωσή τους ότι δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν με τις άλλες προσπάθειες των Ελλήνων και τις ανάρμοστες προθέσεις τους. Βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σελ. 567.

⁴⁰⁷ ΤΝΑ: CO69/10. *Συνεδρίες* 9 - 10 Μαρτίου 1897.

αντιπροσωπεία η οποία θα μελετούσε τη μείωση του Φ.Υ., με αποτέλεσμα σταδιακά η διαφωνία τους να γίνει πιο ισχυρή και αυτοί που ήταν πρόθυμοι υπέρ της συμμετοχής να αποσυρθούν από την πρεσβεία.

«Όλες οι πληροφορίες τις οποίες συγκέντρωσα έδειχναν ότι γενικά η Μωαμεθανική κοινότητα υπήρξε επιφυλακτική ως προς το κίνημα. Μερικοί ωστόσο από τον πληθυσμό της ήταν τον περασμένο χρόνο υπέρ του και διατεθειμένοι να συμμετάσχουν στο υπόμνημα. Ήταν αποδεκτό ότι θα υπήρχε δυσκολία στο να λάβουν μέρος σε οποιαδήποτε αντιπροσωπεία η οποία μελετούσε μείωση στο φόρο υποτελείας που πληρώνεται στην Πύλη, αλλά προφανώς αυτή η δυσκολία ξεπεράστηκε τη στιγμή που η συνάντηση έγινε στο σπίτι του Μουφτή τον Ιούνιο του περασμένου χρόνου, όπου οι δύο προαναφερθέντες Μωαμεθανοί κύριοι επιλέγησαν. Η μωαμεθανική κοινότητα ως επί το πλείστον ωστόσο, δεν ήταν ποτέ, όπως έχω αντιληφθεί, υπέρ της κίνησης, και προς το τέλος του περασμένου χρόνου το αίσθημα ανάμεσα στους Μωαμεθανούς έγινε δυνατότερο ενάντια σε αυτή, με το τελικό αποτέλεσμα αυτοί που ήταν πρόθυμοι να συμμετάσχουν στο υπόμνημα να αποσυρθούν. Μου έχει ειπωθεί ότι έγινε ακόμη μια προσπάθεια εδώ και δύο ή τρεις εβδομάδες για να πειστεί η Μωαμεθανική κοινότητα να λάβει μέρος στο υπόμνημα αλλά χωρίς επιτυχία»⁴⁰⁸.

β) Ο ρόλος των Βρετανών.

Οι προβαλλόμενοι λόγοι από Έλληνες, Μουσουλμάνους και Βρετανούς για την αποχώρηση των Μουσουλμάνων αντιπροσώπων χαρακτηρίζονται στο σύνολό τους από αντιφάσεις μεταξύ των όσων διακηρύττονταν και από τις δύο κοινότητες πριν και μετά την απόσυρση των Μουσουλμάνων. Το γεγονός αυτό προκαλεί ερωτηματικά για τον ρόλο τον οποίο διαδραμάτισαν οι Βρετανοί αξιωματούχοι στη ματαίωση της κοινής πρεσβείας, κύρια αιτήματα της οποίας ήταν η τροποποίηση και η μείωση της φορολογίας. Στο κοινό υπόμνημα το οποίο θα παρουσίαζε η κοινή πρεσβεία, γινόταν λόγος για την αύξηση των φόρων εκ των οποίων μεγάλο ποσοστό «εξήγητο» εκτός νησιού χωρίς να γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στον Φόρο Υποτελείας. Συγκεκριμένη αναφορά γινόταν σε νέους «κακούς φόρους» όπως τα τέλη δικαστηρίων, τέλη εγγραφής, τέλη για άδεια κοπής ξύλων, τα τέλη λιμανιών και υγιεινής, πρόστιμα για την καθυστέρηση πληρωμής των δεκατειών, στο μικρότερο ποσοστό εξαγωγών έναντι των εισαγωγών, στη μη προστασία της διοίκησης ως προς τα εισαγόμενα από το εξωτερικό προϊόντα, στην υποτίμηση της ακίνητης περιουσίας, και γινόταν πρόταση όπως το νησί πληρώνει ένα σταθερό ποσό χρημάτων ύψους 150.000 λιρών στη διοίκηση και όχι μεγαλύτερο από αυτό. Ως προς το Νομοθετικό Συμβούλιο υποστήριζαν όπως οι νέοι

⁴⁰⁸ TNA: CO 67/59. Bulwer προς Knutsford, Λευκωσία 30 Απριλίου 1889, σελ. 730.

δασμοί και οι φόροι να υποβάλλονται σε αυτό και να μην αποφασίζονται από το Εκτελεστικό συμβούλιο. Επίσης διεκδίκησαν συμμετοχή και ιθαγενών στο Εκτελεστικό Συμβούλιο, αναφέρθηκαν στην ανάγκη υπέρ της προόδου της εκπαίδευσης και γεωργίας και λήψης μέτρων από το Νομοθετικό υπέρ της προστασίας της αγροτικής τάξης⁴⁰⁹. Τα μέλη της κοινής πρεσβείας επιθυμούσαν να κρατηθεί μυστικό το περιεχόμενο του αρχικού υπομνήματος μέχρι την ημέρα που θα παρουσιαζόταν, ενώ σύμφωνα με τον Γάλλο πρόξενο ο Αρμοστής προσπαθούσε «μάταια (...) να μάθει το περιεχόμενο του υπομνήματος»⁴¹⁰.

Οι αιτίες οι οποίες προβλήθηκαν από τους Έλληνες και Βρετανούς περί διαφωνίας των Μουσουλμάνων για αναφορά στον Φόρο Υποτελείας, ελέγχονται από το γεγονός ότι αφενός στο αρχικό κοινό υπόμνημα δεν γινόταν καμία άμεση αναφορά στον Φ.Υ., αφετέρου στο ότι οι ίδιοι οι Μουσουλμάνοι δεν περιέλαβαν στις αιτίες αποχώρησης τους την αναφορά στον Φ.Υ.⁴¹¹ Μερίδα Μουσουλμάνων ενδεχομένως να τασσόταν κατά της οποιασδήποτε αναφοράς στον Φόρο Υποτελείας, ωστόσο η οικονομική θέση των κατοίκων, ιδιαίτερα την περίοδο 1886-1887, ήταν τέτοια ώστε απαιτούσε λήψη δραστικών μέτρων. Επίσης οι Μουσουλμάνοι βουλευτές στο Ν.Σ. δεν παρουσίασαν οποιαδήποτε έντονη αντίδραση κατά της αναφοράς στον Φ.Υ. ενώ ακόμη και μετά το ναυάγιο της πρεσβείας, λίγα χρόνια αργότερα το 1892, εγκρίθηκε χωρίς αντιδράσεις από τα μέλη του Νομοθετικού ψήφισμα το οποίο καλούσε τη Βρετανία να πληρώνει η ίδια όλο το ποσό του συγκεκριμένου «φόρου»⁴¹².

Οι Μουσουλμάνοι προφανώς δεν ήταν οι μόνοι «καταρραδιουργηθέντες». Η διαφωνία των Ελλήνων να δεχτούν όπως η πρεσβεία μεταβεί πρώτα στην Κωνσταντινούπολη, προκαλεί

---

⁴⁰⁹ Το υπόμνημα εντοπίστηκε στον φάκελο με την αλληλογραφία των Γάλλων προξένων στο νησί με το υπουργείο Εξωτερικών στο Παρίσι. Το υπόμνημα το οποίο είναι χωρίς υπογραφές είναι μεταφρασμένο στα γαλλικά και συνημμένο σε επιστολή του Γάλλου πρόξενου, De Castillon, με ημερομηνία 15 Ιουλίου 1888. AMAE: CPC, Turquie/ Larnaca, τόμ. 4, σσ. 397-402

⁴¹⁰ AMAE: CPC Turquie/ Larnaca, τόμ. 4, 15 Ιουλίου 1888, σελ. 389. Ωστόσο ο Αρμοστής, αφού κάλεσε στις 20/1 Ιουνίου [Ιουλίου] ορισμένα από τα ελληνικά μέλη της πρεσβείας για να τους ανακοινώσει απάντηση του υπουργού των Αποικιών σχετικά με την αποστολή της πρεσβείας, έλαβε την υπόσχεση να του παραδώσουν αντίγραφο του υπομνήματος. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 520-521.

⁴¹¹ Επίσης, όπως προαναφέρθηκε, η εφημερίδα «Σάλπιγξ», ανέφερε τον Ιούνιο του 1888 ότι επειδή οι χριστιανοί είχαν υπ' όψη τη σύμπραξη των Μουσουλμάνων περιορίστηκαν στο να εκθέσουν τα κακώς έχοντα τα οποία αφορούσαν εξίσου χριστιανούς και μουσουλμάνους διευκρινίζοντας ότι ούτε εναντίον του φόρου της Πύλης γινόταν αναφορά, ούτε εναντίον της αγγλικής κακοδιαχείρισης του νησιού. «Προς τους Μωαμεθανούς», εφ. *Σάλπιγξ*, 11 Ιουνίου 1888.

⁴¹² Τα Πρακτικά δεν αναφέρουν οποιαδήποτε αντίδραση εκ μέρους των Μουσουλμάνων βουλευτών, ούτε φαίνεται να τέθηκε σε ψηφοφορία η συγκεκριμένη πρόταση/ψήφισμα. Βλ. ΤΝΑ: CO 69/6. *Συνεδρία* 2 Μαΐου 1892. Ο Γεωργαλλίδης αναφέρει ότι ομόφωνα, αιρετά και επίσημα μέλη, υποστήριξαν το συγκεκριμένο ψήφισμα. G. Georghallides, *A political, ό.π.*, σελ. 66. Το ότι το ψήφισμα πέρασε ομόφωνα με την έγκριση των επισήμων μελών, αναφέρεται και σε υπόμνημα των Ελλήνων βουλευτών τον Φεβρουάριο του 1903 προς τον Υπουργό Αποικιών. G. Georghallides, «Churchill's, ό.π., σελ.202.

επίσης ερωτηματικά, καθώς ορισμένες ελληνικές εφημερίδες στο νησί το υποστήριζαν αυτό. Μια από τις μεγαλύτερες σε κυκλοφορία εφημερίδες στο νησί, αναφερόμενη στην απάντηση του υπουργού των Αποικιών στα ψηφίσματα των συλλαλητηρίων, και λίγες μέρες πριν τις συναντήσεις Ελλήνων προεστώτων με τον Αρμοστή, υποστήριξε ότι:

«Η πρεσβεία οφείλει επίσης πριν ή λάβη την εις Αγγλίαν άγουσαν να διέλθη δια Κωνσταντινουπόλεως. Αφού δε εκθέση εκεί την οικτράν του τόπου κατάστασιν να παρακαλέση την Α.Μ. τον αληθώς γενναιόδωρον Σουλτάνον, ου η σημαία επί τρεις όλους αιώνας εκυμάτιζεν επί των επάλξεων των φρουρίων της νήσου μας, όπως ποιήση θυσίαν τινά καταργών ή ελαττώνων τον της υποτελείας φόρον (αφού μάλιστα ουδ' οβολός του φόρου τούτου εισέρχεται εις το ταμείον του κράτους του) και εσμέν βέβαιοι ότι η Α.Μ. ο Σουλτάνος εν τη διακρινούση Αυτόν φιλανθρωπία και γενναιοδωρία θέλει ασμένως πράξει τι υπέρ της νήσου»⁴¹³.

Λίγες μέρες αργότερα ωστόσο στην ίδια εφημερίδα, μετά τις συναντήσεις οι οποίες προηγήθηκαν με τον Αρμοστή, δημοσιεύτηκε ποίημα του δάσκαλου Ν. Ιερείδη αφιερωμένο στους «πρεσβευτές της Κύπρου» και στο οποίο γινόταν λόγος για «τουρκικό και αγγλικό ζυγό» καθώς επίσης και σε ενωτικό πόθο.

«Του Έλληνος ο τράχηλος ξένον ζυγόν δεν θέλει μήτε του Τούρκου το μιρί μήτε του Άγγλου τέλη. Τα όμματά μας στρέφονται στο άστυ της Παλλάδος τα χείλη μας έν όνομα προφέρουν της Ελλάδος»⁴¹⁴.

Η δικαιολογία την οποία πρόβαλλαν οι Μουσουλμάνοι περί μη αναγκαιότητας αποστολής πρεσβείας στο Λονδίνο ταυτιζόταν με το τηλεγράφημα-απάντηση του υπουργού των Αποικιών προς τον Αρμοστή το οποίο ανέφερε ότι λόγω του φόρτου εργασίας που θα είχε δεν θα έδινε την απαραίτητη προσοχή και έτσι θα ήταν μικρό το όφελος για την πρεσβεία αν έφτανε στο Λονδίνο πριν το Νοέμβριο του 1888 καθώς επίσης και ότι δεν θα μπορούσε να

⁴¹³ Στο ίδιο φύλλο περιλαμβανόταν και δημοσίευμα της εφημερίδας «Νέα Ημέρα» της Τεργέστης, το οποίο υποστήριζε ότι η συμμετοχή Οθωμανού στην πρεσβεία ήταν «αναγκαιότατη» για να καταστεί φανερό ότι δεν επρόκειτο περί ελληνικής σκευωρίας αλλά περί ζωτικής ανάγκης όλου του κυπριακού πληθυσμού. Βλ. «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 28/9 Ιουνίου 1888. Επίσης η εφημερίδα της Σμύρνης «Αρμονία» χαρακτήρισε τη συμμετοχή των Μουσουλμάνων στην αποστολή κοινής πρεσβείας ως γεγονός το οποίο προκάλεσε «εξαιρέτον εντύπωσιν» καθώς με τον τρόπο αυτό αποδείκνυαν το βάσιμο των παραπόνων του ελληνικού πληθυσμού, τα οποία οι Άγγλοι σκοπίμως αποδίδουν στη δυσαρέσκεια των ολίγων. Εκφράστηκε η ελπίδα όπως ο Κιαμής Πασάς όντας Κύπριος θα παράσχει τη συνδρομή του στην επιτροπή και θα υποστηρίξει κατά το δυνατό τα δίκαια αιτήματα του λαού του νησιού. Σχολιασμός του άρθρου γίνεται στην εφημερίδα *ΦτΚ*, 16/23 Ιουλίου 1888. Βλ. επίσης «Προς τους Μωαμεθανούς», εφ. *Σάλπιγξ*, 11 Ιουνίου 1888.

⁴¹⁴ «Διάφορα», εφ. *ΦτΚ*, 16/23 Ιουλίου 1888.

επιτευχθεί τίποτα δια προσωπικών παραστάσεων που δεν θα μπορούσε να γίνει εξίσου καλώς και δι' αλληλογραφίας⁴¹⁵.

Ο πόθος για ένωση και τα πολιτικά κίνητρα τα οποία ενδεχομένως να αποδόθηκαν από πλευράς Βρετανών τόσο στο αίτημα της μείωσης του Φ.Υ, όσο και στη μετάβαση της πρεσβείας στο Λονδίνο αντί στην Κωνσταντινούπολη φαίνεται να αποτέλεσαν την ουσιαστική αιτία για την απόσυρση των Μουσουλμάνων. Η Κύπρος συνέχιζε να αποτελεί επαρχία του Σουλτάνου και το γεγονός παράκαμψης της Κωνσταντινούπολης ενδεχομένως να υποδείκνυε την υποβάθμιση του ρόλου της Πύλης στα της διοίκησης του νησιού και την πρωτοκαθεδρία της βρετανικής κυβέρνησης. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί, ότι σε αντίθεση με τις πρεσβείες των Ελλήνων οι οποίες στάλθηκαν στη βρετανική πρωτεύουσα τόσο το 1889 όσο και το 1912, οι Μουσουλμάνοι ουδέποτε έστειλαν δική τους στο Λονδίνο, αλλά οι πρεσβείες τους κατευθύνονταν στην Κωνσταντινούπολη. Από την πλευρά των Ελλήνων, ενδεχόμενη μετάβαση της πρεσβείας πρώτα στην Κωνσταντινούπολη και έπειτα στο Λονδίνο θα σήμαινε, όπως αναφέρθηκε και σε τοπική εφημερίδα, «καταγγελία» της αγγλικής διοίκησης⁴¹⁶ και προφανώς αναγνώριση της συνέχισης της επικυριαρχίας του Σουλτάνου.

Η δημοσίευση του άρθρου του πρώην Αρμοστή του νησιού Robert Biddulph, λίγους μήνες πριν την αναχώρηση της «χριστιανικής» πλέον πρεσβείας, είναι ενδεικτική της προσπάθειας των Βρετανών να αποκόψουν οποιαδήποτε πιθανότητα συνεργασίας Ελλήνων και Μουσουλμάνων. Σύμφωνα με τον Biddulph ο Σουλτάνος δεν θα έμενε ικανοποιημένος για πολύ με την πληρωμή εφάπαξ ποσού και θα προσπαθούσε να επανακαταλάβει την Κύπρο⁴¹⁷. Υποστήριξε ότι προτού γίνει λόγος για μετατροπή του Φ.Υ., θα έπρεπε να παραληφθεί από τη συνθήκη το άρθρο σύμφωνα με το οποίο αν η Αγγλία παρέλειπε να βοηθήσει τον

---

⁴¹⁵ Η απάντηση του υπουργού κοινοποιήθηκε στις 17/29 Ιουνίου 1888 από τον Αρμοστή στους Έλληνες αντιπροσώπους. Βλ. «Η πρεσβεία παρά τω Μ. Αρμοστή», εφ. *ΦτΚ*, 25/7 Ιουλίου 1888. Το συγκεκριμένο δημοσίευμα της εφημερίδας αναφέρεται σε συνάντηση που είχε ο Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος και ο Πασχάλης Κωνσταντινίδης με τον Αρμοστή, ο οποίος στις 17/29 Ιουνίου 1888 τους κάλεσε για να τους ανακοινώσει την τηλεγραφική απάντηση του υπουργού των Αποικιών. Αντίθετα ο Ζαννέτος τοποθετεί τη συνάντηση του Αρμοστή με τα μέλη της πρεσβείας στις 20/1 Ιουνίου [Ιουλίου]. Στη συγκεκριμένη συνάντηση ο Αρμοστής έλαβε την υπόσχεση όπως του δοθεί αντίγραφο του υπομνήματος, «Εκ τουναντίον δ' ούτος ηρνήθη να δώσει εκείνοις αντίγραφον του υπουργικού εγγράφου, δικαιολογηθείς, ότι τούτο δεν ήτο απάντησις εις τα ψηφίσματα». Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 520-521.

⁴¹⁶ «Η πρεσβεία», εφ. *Αλήθεια*, 25/6 Απριλίου 1889.

⁴¹⁷ Ωστόσο ο Φόρος Υποτελείας κατέληγε στο βρετανικό θησαυροφυλάκιο και όχι στο Σουλτάνο.

Σουλτάνο σε οποιαδήποτε εχθρική επιδρομή στην Μ. Ασία τότε ο Σουλτάνος θα είχε το δικαίωμα να πάρει πίσω την Κύπρο⁴¹⁸.

«Άλλως, ο πολύς Τούρκος φαινομενικώς θα ευρίσκετο εν τη θέσει του εσθιοντος μεν αλλά πάντοτε άρτιον κρατούντος το πλακούντιον αυτού, καθόσον δαπανήσας το εν και ήμισυ εκατομμύριόν του θα ησθάνετο ακαταμάχητον πειρασμόν να δοκιμάση όπως επανακτήσηται την γαλακτούχον αγελάδα, ήτις έδωκε αυτώ τηλικαύτην λάγηνον πλήρη γάλακτος».

Σύμφωνα με τον Biddulph, ο Σουλτάνος θα μπορούσε να «προκαλέσει» επίθεση εναντίον της Μ. Ασίας με την ελπίδα η Βρετανία να του αρνηθεί τη βοήθεια και έτσι να μπορέσει να επανακτήσει το νησί⁴¹⁹. Στο ίδιο άρθρο ο πρώην Αρμοστής τόνωσε με τις δηλώσεις του και το ενωτικό αίτημα υποστηρίζοντας ότι δεν επιτρέπεται να σκεφθεί κανείς ότι θα επιτρεπόταν ποτέ στον Τούρκο να επανιδρύσει την ηγεμονία του στην Κύπρο την οποία τόσο «αισχρώς εκυβέρνησεν....»⁴²⁰.

Την ίδια περίοδο με την πιο πάνω δημοσιοποίηση του πρώην Αρμοστή και πριν την αναχώρηση της νέας πρεσβείας, μεγάλες εφημερίδες του Λονδίνου ενίσχυαν την εντύπωση ότι η βασική αιτία για την οικονομική υπανάπτυξη του νησιού ήταν ο Φόρος Υποτελείας. Η «The Times» απέδιδε στον Φόρο Υποτελείας τη διάψευση των ελπίδων για βιομηχανική και γεωργική ανάπτυξη του νησιού, ενώ συνδύαζε την πληρωμή του Φ.Υ με το πλεόνασμα των

---

⁴¹⁸ Σύμφωνα με τη Σύμβαση του 1878 αν το Βατούμ, το Καρς και το Αρδαχάν ή ένα από αυτά κατακρατούνταν από την Ρωσία ή αυτή προσπαθούσε να καταλάβει άλλες περιοχές από τον Σουλτάνο τότε η Βρετανία δεσμευόταν να βοηθήσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σε αντάλλαγμα ο Σουλτάνος εκαλείτο να προβεί στις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις, σχετικές με τη διοίκηση και υποσχόταν προστασία των χριστιανών και άλλων υπηκόων της Πύλης. Η θέση της Κύπρου σε αυτή τη συμφωνία ήταν ότι ο Σουλτάνος έδωσε τη συγκατάθεσή του όπως παραχωρήσει την Κύπρο για να κατέχεται και να διοικείται από τη Βρετανία προκειμένου να καταστεί δυνατό για την ίδια να προβεί στις απαραίτητες ενέργειες για τη δέσμευσή της. βλ. G. Hill, *A history*, ό.π., σσ. 300-304.

⁴¹⁹ Ωστόσο το 1894 κατά τις πρώτες σφαγές των Αρμενίων, παρόλο που ο Σουλτάνος δεσμευόταν σύμφωνα με τη Σύμβαση του 1878 να προβεί στις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις για την προστασία των «χριστιανών» της αυτοκρατορίας, η συγκεκριμένη ενέργειά του αν και αποτέλεσε ουσιαστικά καταπάτηση της συνθήκης, εντούτοις δεν προκάλεσε την ακύρωσή της από πλευράς Βρετανίας. Αντίθετα Βρετανία, Γαλλία και Ρωσία ανέλαβαν τη «διερεύνηση» των επεισοδίων με αποτέλεσμα να υπάρξει βρετανική πρόταση το Μάιο του 1895 για παραχώρηση μεταρρυθμίσεων στους Αρμένιους. Καταπάτηση της συνθήκης μπορεί να θεωρηθεί και η υπογραφή συνθήκης της Βρετανίας με τη Ρωσία κατά το 1907 η οποία προνοούσε την αποκατάσταση των σχέσεων των δύο χωρών στις περιοχές της Περσίας, Θιβέτ και Αφγανιστάν. Επίσης το 1897, όταν ο Σουλτάνος παρουσιαζόταν πρόθυμος για την πληρωμή εφάπαξ ποσού έναντι του κυπριακού Φόρου Υποτελείας, ο Βρετανός πρωθυπουργός διαφώνησε προβάλλοντας ως επιχείρημα τις νέες τουρκικές σφαγές σε Αρμένιους και Κρήτες. Βλ. Donald Bloxham, *The great game of genocide. Imperialism, nationalism and the destruction of Ottoman Armenians*, Oxford-New York 2005, σσ. 51-52, Stephen J. Lee, *Aspects of British political history 1815-1914*, London 1994, σελ. 208, D. Markides, *Sendall*, ό.π., σελ. 189.

⁴²⁰ Το άρθρο του Biddulph δημοσιεύθηκε στη βρετανική εφημερίδα «Daily News». Η «Φωνή της Κύπρου», μετέφρασε αποσπάσματα του συγκεκριμένου άρθρου όπως αυτά δημοσιεύθηκαν στο «Graphic». Εφ. *ΦτΚ*, 26/8 Δεκεμβρίου 1888.

εσόδων και το *grant in aid*⁴²¹. Επίσης σε άρθρο του «Blackwoods Magazine», ο Φ.Υ. χαρακτηριζόταν ως «μέγα εμπόδιο» κάθε προόδου⁴²².

Το άρθρο του R. Biddulph φαίνεται να επηρέασε τα μετριοπαθή μέλη της πρεσβείας, τα οποία δεν διεκδίκησαν δυναμικά τη μείωση του Φόρου Υποτελείας, παρότι τα άρθρα στα βρετανικά έντυπα είχαν ενισχύσει την άποψη της ριζοσπαστικής μερίδας της ελληνορθόδοξης κοινότητας η οποία υποστήριζε τη στροφή όλου του ενδιαφέροντος στην πληρωμή ολόκληρου του ποσού του Φ.Υ. από τη Βρετανία ή την πλήρη κατάργηση της συγκεκριμένης υποχρέωσης.

Ο ρόλος τον οποίο φαίνεται να διαδραμάτισαν παρασκηνιακά οι Βρετανοί αξιωματούχοι ενισχύεται επίσης και από τις αναφορές του Γάλλου προξένου στο νησί, ο οποίος αναφέρθηκε στον ενωτικό πόθο των «Κυπρίων» να γίνουν Έλληνες υπήκοοι και την εκμετάλλευση του συγκεκριμένου αιτήματος από τη Βρετανία.

«Οι αγγλικές αρχές πιο έμπειρες, συνηθισμένες να μεταχειρίζονται τους ανθρώπους, εκμεταλλεύθηκαν επιδέξια τα λάθη των ελλήνων και πέτυχαν χωρίς κόπο να πείσουν τους μουσουλμάνους ότι πραγματικός σκοπός της πρεσβείας ήταν όχι να ζητήσουν από την κεντρική κυβέρνηση μείωση στις δαπάνες και βελτίωση του διοικητικού καθεστώτος, αλλά να πετύχουν την προσάρτηση του νησιού στην Ελλάδα. Τα μουσουλμανικά μέλη της πρεσβείας, ενοχλημένα από τις θορυβώδεις πατριωτικές εκδηλώσεις των ελλήνων, έστειλαν αμέσως την απόσυρσή τους».

Παράλληλα ο πρόξενος χαρακτήρισε τους Έλληνες ως τον «κληρονομικό εχθρό των Μουσουλμάνων» και απέδωσε την αποχώρηση των τελευταίων στο γεγονός ότι ο «πληθυσμός του νησιού», εννοώντας προφανώς τους Έλληνες, δεν τους έλαβε υπόψη, ότι προσέβαλε σεβαστές πεποιθήσεις τους και «παραμέλησε να προσελκύσει ένα στοιχείο το οποίο σε ζήτημα κοινού συμφέροντος, κυρίως, αποτελεί πολύτιμη στήριξη»⁴²³.

Εκτός από τον Γάλλο πρόξενο και η εφημερίδα «Ευαγόρας» απέδωσε την αποχώρηση των Μουσουλμάνων σε ενέργειες της βρετανικής διοίκησης του νησιού κάνοντας λόγο για πολιτική «διαίρει και βασίλευε». Σύμφωνα με το άρθρο «ανώτεροι υπάλληλοι της

⁴²¹ Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, το πλεόνασμα των εσόδων ακόμη και με το κυβερνητικό *grant in aid* δεν αρκούσαν πάντοτε για την πληρωμή του Φόρου Υποτελείας.

⁴²² Τα άρθρα στην «The Times» και στο «Blackwoods Magazine» παρατίθενται σε μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ.522-524.

⁴²³ AMAE: CPC, Larnaca, τόμ. 4 (1883-1889), 22 Μαΐου 1889, σσ. 434-436.

κυβέρνησης εργάστηκαν δια παντός μέσου όπως ενσπείρωσιν την διαίρεσιν μεταξύ των δύο φυλών και ματαιώσωσιν ούτω πάσαν αυτών σύμπραξιν επ' αγαθώ του τόπου»⁴²⁴.

3. Η αναχώρηση της πρεσβείας των «χριστιανών»

Τα ελληνικά μέλη της πρεσβείας, στις 18 Μαΐου 1889, ένα χρόνο σχεδόν μετά την προγραμματισμένη αναχώρηση της κοινής πρεσβείας, αναχώρησαν για το Λονδίνο, αφού πρώτα κοινοποίησαν στον Αρμοστή το περιεχόμενο του νέου αναθεωρημένου υπομνήματός τους⁴²⁵. Την πρεσβεία αποτελούσαν τα μέλη της μετριοπαθούς μερίδας της ελληνορθόδοξης κοινότητας, ο Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος, ο Πασχάλης Κωνσταντινίδης, Αχιλλέας Λιασιδής και Θεόδωρος Περιστιάνης. Η πρεσβεία πέρασε πρώτα από την Αίγυπτο, όπου υπήρξε συνάντηση με την Κυπριακή Αδελφότητα της Αιγύπτου, έπειτα έφτασε στη Μασσαλία και μέσω Παρισιού κατέληξε στο Λονδίνο. Η πρεσβεία έμεινε στο Λονδίνο όλο το καλοκαίρι του 1889⁴²⁶.

Τόσο στο αναθεωρημένο υπόμνημα, το οποίο παρουσιάστηκε, όσο και στις συζητήσεις οι οποίες έγιναν μεταξύ μελών της πρεσβείας και Βρετανών αξιωματούχων⁴²⁷ τονίστηκε κυρίως η ανάγκη μείωσης των εξόδων της διοίκησης και έγινε λόγος για αύξηση της φορολογίας και για «λανθασμένους» υπολογισμούς των Βρετανών. Ως προς τον Φόρο Υποτελείας γινόταν λόγος για «αντικατάσταση του ετησίως τελουμένου φόρου» με την πληρωμή εφάπαξ ποσού το οποίο θα λαμβανόταν από δάνειο στο όνομα του νησιού με την εγγύηση της Αγγλίας. Τα υπόλοιπα αιτήματα του υπομνήματος αφορούσαν τη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων του Νομοθετικού, την εκπαίδευση, τη σύσταση γεωργικού τμήματος, την άρση του μονοπωλίου των καπνών, τη δημιουργία «υδραυλικών έργων», τη μέριμνα για

⁴²⁴ «Διαίρει και Βασίλευε», εφ. *Εναγώρας*, 24 Νοεμβρίου 1893.

⁴²⁵ ΤΝΑ: CO 67/59. Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος, Θ. Περιστιάνης, Π. Κωνσταντινίδης προς Αρμοστή, Λευκωσία 12/24 Απριλίου 1889 συνημμένο στο Bulwer προς Knutsford, 30 Απριλίου 1889, σελ. 730.

⁴²⁶ Από την πρεσβεία είχε από αποχωρήσει ο Ζήνων Πιερίδης. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σελ. 559.

⁴²⁷ Κατά τη διάρκεια της παραμονής της πρεσβείας στο Λονδίνο υποβλήθηκαν δύο κύριες αναφορές των Ελλήνων υπομνηματιστών στον υπουργό Αποικιών, στις 7/19 και 8/20 Ιουλίου 1889, στις οποίες αντικρούονταν κυρίως διάφορα βρετανικά αντεπιχειρήματα στα αιτήματα του υπομνήματος. Οι Έλληνες υπομνηματιστές αντέκρουσαν ιδιαίτερα τους λανθασμένους υπολογισμούς των Βρετανών αξιωματούχων και τόνισαν την ανάγκη για μείωση των εξόδων της διοίκησης με το διορισμό ιθαγενών στη δημόσια υπηρεσία με επικεφαλής Άγγλους διευθυντές. Για τις επιστολές του Αρμοστή στις οποίες παρουσίαζε τις απόψεις του απέναντι στα αιτήματα της πρεσβείας και τα αντεπιχειρήματα των Ελλήνων, βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 548-559, 568-592.

σωστότερη λειτουργία των αστυνομικών τμημάτων στο νησί και τέλος τη ρύθμιση των σχέσεων της Εκκλησίας της Κύπρου με την πολιτεία⁴²⁸.

Όσον αφορά το ενωτικό αίτημα, δεν υπήρξε οποιαδήποτε αναφορά στο υπόμνημα. Αναφορά σε εθνικούς πόθους έγινε σύμφωνα με τον Ζαννέτο σε «επεξηγηματική έκθεση» με την οποία συνοδεύτηκε το αναθεωρημένο υπόμνημα μετά την αποχώρηση των Μουσουλμάνων και στην οποία αναφερόταν το εξής: «Ο χριστιανικός πληθυσμός της νήσου, καίπερ μη λησμονών την καταγωγὴν και τας παραδόσεις του και τολμών ν' αποβλέπη πάντοτε εις ἕν εθνικόν μέλλον, ουδέποτε ἔπαυσε και δεν θα παύση να προσαγορεύη μετ' αισιοδοξίας την πολιτικὴν μεταβολήν, συνεπεία της οποίας αι τύχαι του ενεπιστεύθησαν εις το μέγιστον και το μάλλον πεπολιτισμένον Ἔθνος»⁴²⁹.

Το ενδιαφέρον της πρεσβείας επικεντρώθηκε στην άμεση φορολογία και στην ανάγκη μείωσης των εξόδων της διοίκησης χωρίς να δοθεί μεγάλη ἔμφαση στο ζήτημα του Φ.Υ. Ο Ζαννέτος, ο οποίος ανήκε στην κατοπινὴ ριζοσπαστικὴ μερίδα της ελληνορθόδοξης κοινότητας, χαρακτήρισε ως «μέγιστον σφάλμα», τον τρόπο χειρισμοῦ του Φ.Υ. από την πρεσβεία, υποστηρίζοντας ότι «αντί να συγκεντρώση πάσαν αυτής την προσοχήν και να στρέψη πάντ' αυτής τα πυρά κατά του αδηφάγου Μινωταύρου των κυπριακῶν προσόδων, αντιπαρήλθεν τούτον υπό τοιαύτην φρασεολογίαν, ὡστε να νοήται σαφώς, ὅτι ανεγνώριζεν ὡς δικαίαν την φοβερὰν ταύτην επιβάρυνσιν»⁴³⁰.

Οι απόψεις των Βρετανῶν αξιωματούχων στις προτάσεις των Ελλήνων για μείωση των εξόδων της διοίκησης και μείωση του Φ.Υ. ήταν ὅτι σε περίπτωση που μειώνονταν οι δημόσιες δαπάνες αυτό θα απέβαινε εις βάρος της δημόσιας υπηρεσίας. Ὡς προς το ζήτημα του Φ.Υ. απέφυγαν να αναγνωρίσουν ἐπίσημα ὅτι ενδεχόμενὴ μείωσή του θα οδηγούσε σε ουσιαστικὴ μείωση της φορολογίας, ἐνῶ παράλληλα αναφέρθηκαν και σε δυσκολίες για τη μετατροπὴ του⁴³¹.

---

⁴²⁸ Το συγκεκριμένο υπόμνημα με ημερομηνία 8/20 Απριλίου 1889, στα ελληνικά και μεταφρασμένο στα αγγλικά, συνημμένο σε επιστολή του Αρμοστή στον Αποικιακὸ Γραμματέα. Βλ. ΤΝΑ: CO67/60, Bulwer προς Knutsford, 18 Μαΐου 1889, σσ. 212-221, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ὁ.π.*, σσ. 541-548 (λανθασμένα αναφέρεται ἀπὸ τον Ζαννέτο η χρονολογία 1886 ἀντὶ 1889).

⁴²⁹ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ὁ.π.*, σσ. 561-567.

⁴³⁰ Στο ἴδιο, σελ. 649.

⁴³¹ Βλ. Αναφορά των Ελλήνων μελών της πρεσβείας στον υπουργὸ των Αποικιῶν στις 7/19 Ιουλίου 1889 και την επιστολή του υπουργοῦ Αποικιῶν προς τον Αρμοστή στις 10/22 Μαρτίου 1890, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ὁ.π.*, σσ. 568-587 και 599-644.

Η πρεσβεία επέστρεψε στο νησί το Σεπτέμβριο του 1889 χωρίς να πετύχει ούτε τροποποίηση του Φόρου Υποτελείας ούτε ουσιαστική μείωση των εξόδων της διοίκησης. Οι αντιπρόσωποι κατά την επιστροφή τους διαχωρίστηκαν. Ο Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος επέστρεψε μόνος, αφού πρώτα πέρασε από την Αίγυπτο, ενώ ένα από τα πρόσωπα τα οποία εξέφραζαν αρχικά την διαφωνία τους σχετικά με τους όρους των Μουσουλμάνων για μετάβαση πρώτα στην Κωνσταντινούπολη και έπειτα στο Λονδίνο, ο Π. Κωνσταντινίδης, μαζί με τον Αχιλλέα Λιασίδα, μετέβησαν κατά την επάνοδό τους στο νησί, στην Κωνσταντινούπολη όπου παρουσιάστηκαν ενώπιον του Μεγάλου Βεζίρη, Kiamil Pasha, Κυπρίου στην καταγωγή και του υπουργού Εξωτερικών Said Pasha. Σύμφωνα με άρθρο της «Αλήθειας», οι δύο Οθωμανοί αξιωματούχοι δέχτηκαν τα μέλη της πρεσβείας με πολλή φιλοφροσύνη, επιδοκίμασαν την πολιτική της πρεσβείας και εξέφρασαν «υπέρ της Κύπρου πολλές συμπαθείας, υπέσχοντο δε ότι εις το ζήτημα περί του ετησίως πληρωνομένου ποσού ως φόρου προς την Πύλην θα πράξωσιν ό,τι δυνατόν υπέρ ανακουφίσεως της πασχούσης νήσου». Επίσης εξέφρασαν τη λύπη τους για τη μη συμμετοχή των Οθωμανών «συμπατριωτών ημών». Στη συνέχεια τα δύο μέλη της πρεσβείας μετέβησαν στην Αθήνα όπου παρουσιάστηκαν στον Χαρίλαο Τρικούπη⁴³².

Συμπεράσματα

Εν μέσω της οικονομικής κρίσης του 1886-1887, η Βρετανία αρνούμενη να δεχθεί ουσιαστική μείωση της άμεσης φορολογίας και δη της εισπραξής της δεκάτης σε είδος, προχώρησε στην αυστηρή εισπραξη του συνόλου των φόρων, οδηγώντας τον πληθυσμό σε νέο δανεισμό, προκειμένου να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του.

Ο Φόρος Υποτελείας, ο οποίος συμφωνήθηκε σύμφωνα με τη σύμβαση του 1878 σε τουρκικές πιάστρες για να καθοριστεί το 1882 στις 92,700 περίπου αγγλικές λίρες, δεν αποδεικνύεται να επιβάρυνε άμεσα τον λαό με τη μορφή επιβολής ειδικής φορολογίας αλλά ούτε και τον προϋπολογισμό του νησιού. Αντίθετα, φαίνεται να αποτέλεσε τη δικαιολογία των Βρετανών για τη μη επένδυση του πλεονάσματος των εσόδων προς όφελος του νησιού, και τη μη μείωση των φόρων αντιμετωπίζοντάς το ως πολιτικό ζήτημα συνυφασμένο με τη Σύμβαση του 1878 και τη δυσκολία «αναθεώρησής» της. Οι Βρετανοί αφαιρούσαν από το σύνολο των εσόδων του νησιού όλα τα έξοδα τα οποία χρειαζόνταν για τη λειτουργία της

---

⁴³² Ο Τρικούπης τους υποσχέθηκε ότι με τη σύσταση του Γυμνασίου θα ενεργούσε όπως σταλούν δύο καθηγητές εξ Αθηνών μισθοδοτούμενοι από τον «Σύλλογο προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων». Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 598-599, «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 23/5 Οκτωβρίου 1889.

διοικητικής τους μηχανής και το πλεόνασμα το οποίο απέμενε δινόταν για τον Tribute, με αποτέλεσμα το συγκεκριμένο ποσό να μην εισπράττεται στο ακέραιο. Με τον τρόπο αυτό φαίνεται ότι ενώ είχαν τη δυνατότητα να δαπανήσουν περισσότερα σε τομείς απαραίτητους για την οικονομική ανάπτυξη του νησιού, ή να μειώσουν την άμεση φορολογία μειώνοντας τα έξοδα της διοίκησής τους, εντούτοις έκαναν λόγο για υποχρεωτική πληρωμή ολόκληρου του ποσού των 92,799 λιρών και τάσσονταν κατά της μείωσής του. Όπως φαίνεται και σε μεταγενέστερες νομοθετικές συνόδους, οι Βρετανοί αξιωματούχοι απέφευγαν να αναγνωρίσουν ότι με τη μείωση ή την κατάργηση του Φόρου Υποτελείας θα εξοικονομούνταν χρήματα με σκοπό τη μείωση της άμεσης φορολογίας ή της επένδυσής τους σε άλλους τομείς.

Η προσπάθεια για ένα κοινό υπόμνημα Ελλήνων και Μουσουλμάνων το οποίο θα προβαλλόταν με τον πιο επίσημο τρόπο ενώπιον της Κεντρικής Κυβέρνησης στο Λονδίνο ήταν η πρώτη και τελευταία προσπάθεια σύνταξης ενός κοινού υπομνήματος μεταξύ των δύο *στοιχείων* υπέρ ζητημάτων τα οποία αφορούσαν αποκλειστικά το νησί και την ευημερία των κατοίκων του. Ζητήματα σχετικά με το τι θα σήμαινε η μετάβαση της πρεσβείας πρώτα από την Κωνσταντινούπολη και έπειτα από το Λονδίνο, ή η διαφωνία για τη σημασία της αναφοράς ή όχι της τροποποίησης του Φ.Υ, κατέληξαν να αποτελέσουν ζητήματα εκμετάλλευσης από όσους τάσσονταν κατά της αποστολής κοινής πρεσβείας, η οποία θα ζητούσε με συγκεκριμένες προτάσεις τη μείωση των εξόδων και της άμεσης φορολογίας, με τελικό κερδισμένο την ίδια τη Βρετανία. Στο εξής τα υπομνήματα τα οποία ακολούθησαν, αποστέλλονταν ξεχωριστά εκ μέρους των Ελλήνων του νησιού δίνοντας όλο και λιγότερη βαρύτητα στη μείωση των άμεσων φόρων και μεγαλύτερη στο Φόρο Υποτελείας και την ένωση. Και αντίστοιχα, τα υπομνήματα των Μουσουλμάνων της Κύπρου, συνήθως απαντούσαν στο ενωτικό αίτημα της πλειοψηφίας του νησιού. Το ναυάγιο αποστολής μιας κοινής πρεσβείας, το 1889, υπήρξε η αφετηρία για τη σταδιακή διάσταση των απόψεων ανάμεσα στη μουσουλμανική και στην ελληνική κοινότητα για τα καθαυτό προβλήματα του νησιού.

Κεφάλαιο 6. Οι σχέσεις των κοινοτήτων μετά την πρεσβεία (1890-1894)

«Τι περιμένομεν; Τα πράγματα ήλλαξαν. Οι όροι της υπάρξεως ή μη της Κύπρου σήμερα μετεβλήθησαν, και εάν δεν θελήσωμεν να επωφεληθώμεν της περιστάσεως ταύτης, καθ' ην μάλιστα επί του πρωθυπουργικού θώκου της Αγγλίας κάθεται ανήρ θέλων Ελλάδα μεγάλην και σεβαστήν, μάτην θ' αναζητήσωμεν κατόπιν τοιαύτην [...] Και ιδού λοιπόν, ότι αυτή η σύμβασις, ης μέχρι σήμερα εμεμφόμεθα, αντί να παρεμβάλη προσκόμματα, θα διευκολύνη απεναντίας την ένωσιν ημών μετά της Ελλάδος [...] οφείλομεν εξ εναντίας να θεωρώμεν αυτήν ως σωτήρα άγγελον και να ευγνωμονώμεν τη θαλασσοκράτορι εκείνη δύναμει, ήτις χάριν ενός πολιτικού σκοπού της απέσπασεν ημάς εκ του στόματος των λύκων και μας έκαμεν ευκολώτερον να πετάξωμεν εις τας μητρικάς αγκάλας.»⁴³³

Η περίοδος 1890-1894 μελετάται ως το μεσοδιάστημα ανάμεσα στην επιστροφή της πρεσβείας από το Λονδίνο και των παγκυπρίων ελληνικών συλλαλητηρίων του 1895 στα οποία προβλήθηκε για πρώτη φορά σε μαζικό επίπεδο το αίτημα της ένωσης με το ελληνικό κράτος. Το 1893 υπήρξε σημαντική χρονιά για την οργάνωση της προσπάθειας ενίσχυσης του εθνικού φρονήματος των Ελλήνων, καθώς λειτούργησε το Παγκύπριο Γυμνάσιο, το πρώτο σχολείο Μέσης Εκπαίδευσης της κοινότητάς τους⁴³⁴, ιδρύθηκε η πρώτη κυπριακή τεκτονική στοά «Ζήνων»⁴³⁵ και για πρώτη φορά εκφράστηκε εντός του Νομοθετικού διαμαρτυρία για το κάλυμμα στο κεφάλι των αστυνομικών. Από τα κυριότερα γεγονότα της περιόδου σε επίπεδο σχέσεων υπήρξε το ψήφισμα στο Νομοθετικό για πληρωμή του Φόρου Υποτελείας από τη Βρετανία, η δημοσίευση στον ελληνικό Τύπο του νησιού επιστολών Βρετανών βουλευτών οι οποίοι υποδείκνυαν ως λύση για τον Φόρο Υποτελείας την Ένωση

⁴³³ «Γνώμαι Αγγλων πολιτικών περί Κύπρου», εφ. *ΦτΚ*, 6/18 Ιανουαρίου 1893.

⁴³⁴ Η απόφαση για σύσταση του Γυμνασίου πάρθηκε τον Μάιο του 1893. Σύμφωνα με τον Π. Περισιάνη δόθηκε σημασία στη σύσταση ενός Γυμνασίου στο οποίο θα παρείχετο η κλασική μόρφωση για «εθνικιστικούς λόγους». Βλ. Panayiotis K. Persianis, *Church and State in Cyprus education. The contribution of the Greek orthodox Church of Cyprus to Cyprus education during the British administration (1878-1960)*, Λευκωσία 1978, σσ. 47, 56, Γεώργιος Προδρόμου, *Η ίδρυση του Παγκυπρίου Γυμνασίου. Η εκπαίδευση στην Κύπρο πριν και μετά την ίδρυση*, Λευκωσία 2000.

⁴³⁵ Πρόεδρος της συγκεκριμένης στοάς ήταν ο τέκτονας γιατρός Ιωάννης Καραγεωργιάδης, και πρώην μέλος της αγγλικής στοάς «St. Paul» η οποία ιδρύθηκε το 1888 στη Λεμεσό μέλη της οποίας ήταν και αρκετοί Έλληνες. Σύμφωνα με τον Κατσιαούνη όλοι οι τέκτονες ήταν ένθερμοι εθνικιστές. Σε αυτούς περιλαμβάνονταν οι Φίλιος Ζαννέτος, Νικόλαος Καταλάνος, Γ. Σ. Φραγκούδης, Χρ. Σώζος, Ι. Κυριακίδης, Ν. Π. Λανίτης καθώς και οι μετέπειτα ανώτεροι αστυνομικοί Σπ. Τελεβάντος και Θ. Μαυροκορδάτος. Βλ. R. Katsiaounis, *Labour, ό.π.*, σσ. 190-191, Χριστόφορος Τορναρίτης, *Ιστορία του συγκεκριμένου κυπριακού τεκτονισμού*, Λεμεσός 1948, σελ. 8.

με την Ελλάδα και τέλος οι συμπλοκές μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων στο Κολότσι της Λεμεσού και στο Κτήμα της Πάφου οι οποίες χαρακτηρίστηκαν ως *φυλετικές*. Τα ερωτήματα τα οποία προκύπτουν είναι κατά πόσο στις συνόδους οι οποίες ακολούθησαν την επιστροφή της πρεσβείας του 1889, παρατηρήθηκε αλλαγή στη στάση των Μουσουλμάνων απέναντι στα ελληνικά αιτήματα για βελτίωση της οικονομικής θέσης του νησιού, ποιο αντίκτυπο είχε στους Έλληνες και τους Μουσουλμάνους η διασύνδεση της μείωσης του Φ.Υ. με την Ένωση με την Ελλάδα και κατά πόσο μπορεί να γίνει λόγος για «φυλετικές» συγκρούσεις και «μουσουλμανικό φανατισμό»;

A. Οι συζητήσεις για τον Φόρο Υποτελείας στο Νομοθετικό Συμβούλιο (1890-1894)

Στις συνόδους της περιόδου 1890-1894, τα μουσουλμανικά μέλη, με εξαίρεση τη σύνοδο του 1890, δεν εξέφρασαν αντίθεση σε ελληνικές προτάσεις υπέρ της ανακούφισης του νησιού από τη φορολογία ούτε και στην πρόταση για πληρωμή του Φόρου Υποτελείας από τη Βρετανία. Επίσης συνεργάστηκαν με τους Έλληνες υπέρ παραγράφων της αντιφώνησης στις οποίες διαφωνούσαν οι Βρετανοί. Χαρακτηριστικό της περιόδου (1890-1894) είναι η στροφή του ενδιαφέροντος στην ανάγκη ανάπτυξης του νησιού παρά στη μείωση των άμεσων φόρων.

Από τα πρώτα ζητήματα τα οποία τέθηκαν στην αντιφώνηση του 1890, ήταν το οικονομικό. Συγκεκριμένα, έγινε αναφορά στη θέση των αγροτών οι οποίοι παρά την αύξηση της παραγωγής δεν κατάφεραν να ορθοποδήσουν λόγω των «χαμηλών τιμών, στα πολλά χρέη τα οποία τους επιβάρυναν, στο υψηλό ποσοστό φορολόγησης και της πίεσης προς είσπραξη της»⁴³⁶. Κατά τη συζήτηση του σχεδίου της αντιφώνησης η οποία τέθηκε ενώπιον των υπολοίπων βουλευτών προς τελική έγκριση, οι Μουσουλμάνοι βουλευτές Λεμεσού/Πάφου και Λάρνακας/Αμμοχώστου, Ahmet Rashit και Naim Effendi ψήφισαν μαζί με τα επίσημα μέλη υπέρ της αφαίρεσης της πρότασης η οποία αναφερόταν σε «πολλά χρέη», ωστόσο λόγω μειοψηφίας τους δεν υπήρξε τροποποίηση της παραγράφου⁴³⁷. Στη βρετανική εισήγηση για αφαίρεση ολόκληρης της δεύτερης παραγράφου στην οποία γινόταν αναφορά σε λήψη λιγότερων δαπανηρών μέτρων προς καταπολέμηση της ακρίδας, τα μουσουλμανικά

⁴³⁶ *The Cyprus Gazette*, 21 Μαρτίου 1890.

⁴³⁷ «To the mass of debt that burdened them, to the high rate of taxation and the severity of collection». Η εισήγηση για αφαίρεση της συγκεκριμένης πρότασης έγινε από τον Αρχιλογιστή. Υπέρ της τροποποίησης ψήφισαν τα τέσσερα παρόντα επίσημα μέλη και δύο Μουσουλμάνοι και κατά οι επτά παρόντες Έλληνες βουλευτές. TNA: CO 69/4. *Συνεδρία* 18 Μαρτίου 1890.

μέλη ψήφισαν μαζί με τους Έλληνες κατά των επισήμων μελών⁴³⁸. Στη σύνοδο του 1891 και οι τρεις Μουσουλμάνοι βουλευτές ψήφισαν μαζί με τους οκτώ Έλληνες κατά της εισήγησης των επισήμων μελών για παράλειψη παραγράφου από το προσχέδιο της αντιφώνησης, η οποία αναφερόταν σε «ανακούφιση από τα μεγάλα βάρη στα οποία υπόκειται η χώρα», εννοώντας ανάμεσα σε αυτά και τον Φόρο Υποτελείας⁴³⁹.

Στην επόμενη σύνοδο του 1892, μετά τις εκλογές για ανάδειξη νέων μελών του Συμβουλίου⁴⁴⁰, οι Έλληνες νεοεκλεγέντες βουλευτές παρουσιάστηκαν με μεγαλύτερη τάση συμβιβασμού απέναντι στους Βρετανούς. Παρά τα αιτήματα και την πεποίθηση η οποία υπήρχε ότι η μείωση του Φόρου Υποτελείας θα προκαλούσε πλεόνασμα στα έσοδα του νησιού, το οποίο θα χρησιμοποιείτο υπέρ της μείωσης της φορολογίας είτε υπέρ της ανάπτυξης του νησιού, εντούτοις όταν υπήρξε πλεόνασμα κατά το 1891/1892 δεν υπήρξε καμία αντίδραση από πλευράς βουλευτών για τη μη χρησιμοποίησή του υπέρ της οικονομικής ανακούφισης των κατοίκων. Την περίοδο 1891/1892 τα έσοδα μαζί και με το grant in aid ανήλθαν στις 227,162 λίρες και τα έξοδα μαζί με τον Φ.Υ ανήλθαν στις 205,542 (112,742 λίρες έξοδα της διοίκησης και 92.800 Φόρος Υποτελείας), με αποτέλεσμα να υπάρξει πλεόνασμα ύψους περίπου 21,620 λιρών⁴⁴¹. Επίσης κατά τα έτη 1892/93 και 1893/94 παρά το γεγονός ότι το πλεόνασμα δεν επαρκούσε για την πληρωμή του Φ.Υ δεν παραχωρήθηκε grant-in-aid⁴⁴².

---

⁴³⁸ ΤΝΑ: CO 69/4. *Συνεδρία* 18 Μαρτίου 1890. Για την καταπολέμηση της ακρίδας είχε επιβληθεί ειδικός φόρος τα έσοδα από τον οποίο αντιστοιχούσαν στις 9.000 λίρες ετησίως. Τα πλεονάσματα τα οποία υπήρχαν στο ακριδικό ταμείο δεν χρησιμοποιούνταν υπέρ του νησιού ή υπέρ της μείωσης του συγκεκριμένου φόρου, γεγονός το οποίο προκαλούσε συζητήσεις εντός του Νομοθετικού. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 409, 549.

⁴³⁹ Την παράλειψη της συγκεκριμένης φράσης ζήτησε ο Δικηγόρος του Στέμματος. ΤΝΑ: CO 69/6. *Συνεδρία* 16 Μαρτίου 1891. Για την αντιφώνηση βλ. *The Cyprus Gazette*, 20 Μαρτίου 1891.

⁴⁴⁰ Στις εκλογές του 1891 από τους τρεις προηγούμενους Μουσουλμάνους βουλευτές επανεκλέγησαν οι βουλευτές Λεμεσού-Πάφου Ahmed Rashid και Λευκωσίας/Κερύνειας Baroutchizade Ahmed Vassif. (Ο Ahmet Vassif είχε εκλεγεί το 1890 στη θέση του Uzenqiji Zadi Hussein Effendi). Νέος Μουσουλμάνος βουλευτής εκλέγηκε ο Zuhtí bin Hadji Hassan για την περιφέρεια Λάρνακας/Αμμοχώστου. Από τους Έλληνες επανεκλέγησαν οι Πασχάλης Κωνσταντινίδης, Αχιλλέας Λιασίδης, Νικόλαος Ρώσσο, Σωκράτης Ν. Φραγκούδης. Νέοι Έλληνες βουλευτές ήταν ο Ηγούμενος Κύκκου Γεράσιμος, ο Μητροπολίτης Κυρηνείας Κύριλλος Παπαδόπουλος, ο Γεώργιος Σιακαλλής, Ιωάννης Κυριακίδης και ο Αριστοτέλης Παλαιολόγος. *Cyprus Blue Book* 1891/1892, σελ. 96.

⁴⁴¹ Ο Γιωργαλλής αναφέρεται σε συναίνεση των αιρετών μελών για μεταφορά του πλεονάσματος του 1892 στον προϋπολογισμό του 1893 αντί να επιμείνουν όπως αξιοποιηθεί για δημόσια έργα. Βλ. Κ. Γιωργαλλής, *Το ζήτημα, ό.π.*, σελ. 267. Για τη χρησιμοποίηση του πλεονάσματος του 1891/1892 υπέρ της ανάπτυξης του νησιού δεν υπήρξε οποιαδήποτε αναφορά στη συζήτηση για την αντιφώνηση του 1892.

⁴⁴² Βλ. τον πίνακα εσόδων, εξόδων και grant in aid ο οποίος παρατίθεται από τον Γεωργαλλίδη. Στα έξοδα δεν περιλαμβάνεται ο Φόρος Υποτελείας ο οποίος ανερχόταν στις 92.799 περίπου λίρες. G. Georghallides, *A political*, ό.π., σελ.425. Όπως προαναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο ο Φ.Υ. δεν περιλαμβανόταν στα έξοδα του προϋπολογισμού, αλλά πληρωνόταν από το ποσό που έμενε ως πλεόνασμα και το οποίο συχνά δεν επαρκούσε ούτε για τη συγκεκριμένη πληρωμή. Για τον προϋπολογισμό του 1891/1892 βλ. *The Cyprus Gazette*, 13 Μαΐου 1892, σελ.2017.

Στην ίδια σύνοδο(1892) ο νεοεκλεγείς Γεώργιος Σιακαλλής⁴⁴³ κατέθεσε παρόμοιο ψήφισμα με εκείνο του 1887, στο οποίο εξητείτο η πληρωμή του Φόρου Υποτελείας από το αγγλικό θησαυροφυλάκιο διευκρινίζοντας ότι το πλεόνασμα το οποίο θα εδημιουργείτο στον προϋπολογισμό του νησιού μπορούσε να χρησιμοποιείται για την εκτέλεση δημοσίων έργων, τη βελτίωση της εκπαίδευσης και την κατάργηση συγκεκριμένων φόρων οι οποίοι ενώ απέφεραν λίγα έσοδα αποτελούσαν μεγάλη ενόχληση για τους φορολογούμενους⁴⁴⁴. Τα επίσημα μέλη, σε αντίθεση με την αρνητική θέση την οποία τήρησε ο προηγούμενος Αρμοστής του νησιού (H. Bulwer) κατά την υποβολή παρόμοιας πρότασης το 1887 από τον N. Ρώσσο⁴⁴⁵, δεν εξέφρασαν οποιαδήποτε αντίδραση στην πρόταση Σιακαλλή⁴⁴⁶. Συγκεκριμένα το 1892 ο νέος Αρμοστής, Walter Sendall, δήλωσε ότι θα μετέφερε το ψήφισμα στον υπουργό Αποικιών, διευκρινίζοντας ότι δεν μπορούσε να εκφράσει οποιαδήποτε άποψη σε αυτό πριν από την παράδοσή του στην κεντρική κυβέρνηση⁴⁴⁷. Στη σύνοδο του 1893 στο πλαίσιο συζήτησης του ψηφίσματος Λιασίδη⁴⁴⁸, ο Σιακαλλής αναφέρθηκε σε λανθασμένο υπολογισμό του πλεονάσματος των πέντε τελευταίων ετών της οθωμανικής διοίκησης, υποστηρίζοντας ότι το πλεόνασμα αντιστοιχούσε σε 47.000 λίρες και ότι οι υπόλοιπες 45.000 λίρες έπρεπε να διατίθενται για δημόσια έργα στο νησί. Αναφερόμενος στη δήλωση του υφυπουργού των Αποικιών στο βρετανικό κοινοβούλιο

⁴⁴³ Ο Γεώργιος Σιακαλλής ήταν 32 ετών όταν εκλέγηκε στο Νομοθετικό. Υπήρξε νομικός με σπουδές σε Αθήνα, Αγγλία και Γαλλία, γαιοκτήμονας, εκδότης της αγγλοελληνικής εφημερίδας «Κύπρος» και Δήμαρχος Κερύνειας (1886-1887). Βλ. Α. Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν, ό.π.*, Λευκωσία 2005, σελ. 396.

⁴⁴⁴ Αρχικά η πρόταση αφορούσε «ολόκληρο ή το μισό τουλάχιστον του Tribute» αλλά η εισήγηση του Ιωάννη Κυριακίδη όπως αφαιρεθεί η φράση που αναφερόταν στο μισό του Tribute, έγινε δεκτή και έτσι το τελικό κείμενο ζητούσε όπως όλο το ποσό του Φ.Υ. να πληρώνεται από το αγγλικό θησαυροφυλάκιο. Βλ. TNA: CO 69/6. *Συνεδρία* 2 Μαΐου 1892.

⁴⁴⁵ Το 1887 ο τότε Αρμοστής του νησιού, H. Bulwer, υποστήριξε ότι το ποσό του Φ.Υ. περιλαμβανόταν στις μόνιμες χρεώσεις των εσόδων του νησιού και ως εκ τούτου το ψήφισμα του Ρώσσου, της 16^{ης} Μαρτίου βρισκόταν, σύμφωνα με τον ίδιο, σε άμεση ασυμφωνία με τις πρόνοιες του διατάγματος. Σχετικά με τη μείωση ή τη μετατροπή των *ετήσιων πληρωμών*, χαρακτήρισε το ζήτημα ως «πολύπλοκο» λόγω της ύπαρξης διαφόρων νομοθετημάτων και προνοιών της σύμβασης τα οποία εμπόδιζαν τη λήψη αποτελεσματικών μέτρων. TNA: CO 69/3. *Συνεδρία* 31 Μαρτίου 1887.

⁴⁴⁶ Στα Πρακτικά του Νομοθετικού, αν και δεν αναφέρεται ονομαστική ψηφοφορία της πρότασης Σιακαλλή, ο ελληνικός Τύπος του νησιού κάνει λόγο για έγκριση πρότασης ψηφίσματος και από τους Μουσουλμάνους όπως όλο το ποσό του Φ.Υ. ή το μισό να πληρώνεται από το αγγλικό θησαυροφυλάκιο. Βλ. «Ο τουρκικός φόρος», εφ. *ΦτΚ*, 29/11 Μαΐου 1892. Ο Γεωργαλλίδης αναφέρει ότι «ομόφωνα αιρετά και επίσημα μέλη» υποστήριξαν το συγκεκριμένο ψήφισμα. Βλ. Georghallides, *A political, ό.π.*, σελ.66. Το ότι το ψήφισμα πέρασε ομόφωνα (με τα επίσημα μέλη) αναφέρεται και σε υπόμνημα των Ελλήνων βουλευτών τον Φεβρουάριο του 1903 προς τον υπουργό Αποικιών. Βλ. G.S.Georghallides, «Churchill's», ό.π., σσ. 200-202.

⁴⁴⁷ TNA: CO 69/6. *Συνεδρία* 2 Μαΐου 1892.

⁴⁴⁸ Στην πρόταση ψηφίσματος υποστήριξε όπως το πλεόνασμα του προϋπολογισμού να χρησιμοποιείται για έργα στην Κύπρο και αναφέρθηκε στα δύο ψηφίσματα του 1887 και 1892 σχετικά με την πληρωμή του Φ.Υ. από τη Μεγάλη Βρετανία. Σύμφωνα με τον ίδιο υπήρχαν πολιτικοί λόγοι για τη συγκεκριμένη πολιτική της Βρετανίας επισημαίνοντας ότι ακόμα και το πλεόνασμα του 1890/1891 δεν επιτράπηκε να επενδυθεί υπέρ της βελτίωσης του νησιού. TNA:CO 69/7. *Συνεδρία* 10 Μαΐου 1893. Η πρότασή του πέρασε χωρίς καμία διαφωνία εκ μέρους των επισήμων και αιρετών μελών.

σύμφωνα με την οποία η αναθεώρηση του Φ.Υ. συνδεόταν με ενδεχόμενη αντίδραση της Γαλλίας, εγγυήτρια του δανείου του 1855⁴⁴⁹, ο Σιακαλλής υποστήριξε ότι το τουρκικό κράτος συμφώνησε για την πληρωμή του συγκεκριμένου τόκου και πώς η Γαλλία δεν είχε οποιοδήποτε δικαίωμα διαφωνίας σε μια αναθεώρηση του Φόρου Υποτελείας⁴⁵⁰. Η προβαλλόμενη δικαιολογία των Βρετανών για ενδεχόμενη διαφωνία από τη Γαλλία δεν ευσταθούσε, καθώς ανώτεροι αξιωματούχοι της βρετανικής κυβέρνησης υπέπεσαν σε αντιφάσεις σχετικά με το συνολικό ποσό το οποίο δόθηκε στη Γαλλία από τον Φόρο Υποτελείας, γεγονός που υποδεικνύει ότι στο γαλλικό θησαυροφυλάκιο δεν κατέληγε οποιοδήποτε ποσοστό από τον Φόρο Υποτελείας⁴⁵¹. Στις δικαιολογίες επίσης των ανώτερων Βρετανών αξιωματούχων δεν γινόταν πουθενά αναφορά σε άρνηση της Πύλης να προβεί σε μείωση του συγκεκριμένου ποσού⁴⁵².

B. Από τον Φόρο Υποτελείας στο αίτημα για ένωση

1. Η δημοσίευση των επιστολών Dilke, Labouchere και Σιακαλλή

Η άνοδος στην εξουσία του κόμματος των Φιλελευθέρων, τον Αύγουστο του 1892, οι βουλευτές του οποίου επέκριναν τον Φόρο Υποτελείας, δεν έφερε ουσιαστικά αποτελέσματα, καθώς το 1895 ο υπουργός Οικονομικών, Harcourt, αν και χαρακτήρισε ως άδικο τον Φ.Υ. ξεκαθάρισε ότι δεν θα πρότεινε μέτρα που θα επιβάρυναν τον Άγγλο φορολογούμενο⁴⁵³. Η ανταλλαγή απόψεων μεταξύ μελών του Νομοθετικού, όπως ο Σιακαλλής, με Βρετανούς πολιτικούς είναι ενδεικτική της απήχησης την οποία είχαν οι απόψεις των τελευταίων στη διαμόρφωση πολιτικής από τους προεστώτες της ελληνορθόδοξης κοινότητας του νησιού.

Οι επιστολές το φθινόπωρο του 1892 του πρώην υφυπουργού Εξωτερικών Charles Dilke με τον Σιακαλλή και η αναφορά της ένωσης με την Ελλάδα ως λύση για το ζήτημα του Φόρου

---

⁴⁴⁹ Ο Φόρος Υποτελείας εισπραττόταν από τη Βρετανία για την πληρωμή των τόκων του οθωμανικού δανείου του 1855, παρά το γεγονός ότι τα έσοδα της Κύπρου δεν περιλαμβάνονταν στις εγγυήσεις του συγκεκριμένου δανείου.

⁴⁵⁰ Τέλος, κάλεσε τον Αρμυστή όπως υποβάλει την πρόταση Λιασίδη στον υπουργό των Αποικιών, εκφράζοντας την ελπίδα ότι κάποια μέρα θα δει είτε τον «φόρο υποτελείας» να «αναθεωρείται» όπως θα έπρεπε, ή το νησί να απαλλάσσεται από αυτόν ολοκληρωτικά. TNA:CO 69/7. *Συνεδρία* 10 Μαΐου 1893. Στη σύνοδο του 1894, Μουσουλμάνοι και Έλληνες ψήφισαν κατά των επισήμων μελών υπέρ παραγράφου η οποία αναφερόταν σε «βαριά και ατελή φορολογία», παρά την πρόταση του Αρχιλογιστή για αφαίρεση της παραγράφου TNA: CO 69/7. *Συνεδρία* 5 Μαρτίου 1894.

⁴⁵¹ Βλ. Κ. Γιωργαλλής, *Το ζήτημα*, ό.π., σσ. 253, 279.

⁴⁵² Για τη συζήτηση του Φόρου Υποτελείας εντός του βρετανικού κοινοβουλίου βλ. *Στο ίδιο*.

⁴⁵³ *Στο ίδιο*, σελ. 279.

Υποτελείας είχε ως αποτέλεσμα η μείωση ή η απαλλαγή του συγκεκριμένου ποσού να διασυνδεθεί και με το πολιτικό αίτημα για ένωση. Με τον τρόπο αυτό το κέντρο του ενδιαφέροντος ξεκίνησε να μετατοπίζεται σταδιακά, μέσω και των Ελλήνων προεστώτων, σε ένα νέο επίπεδο, πέραν του οικονομικού-φορολογικού, χαλαρώνοντας τις πιέσεις τους προς τη Βρετανία αφενός και δίνοντας αφετέρου την ευκαιρία στην τελευταία μέσω διαφόρων αξιωματούχων της να μπορεί στο εξής να εκμεταλλευτεί πολιτικά το ζήτημα του Φόρου Υποτελείας απέναντι στην κάθε κοινότητα ξεχωριστά. Οι επιστολές Dilke-Σιακαλλή δημοσιεύτηκαν στις αρχές του 1893 σε μία από τις μεγαλύτερες σε κυκλοφορία εφημερίδες του νησιού, τη «Φωνή της Κύπρου».

Ο Dilke, σε επιστολή του τον Οκτώβριο του 1892 προς τον Σιακαλλή, χαρακτήρισε «άχρηστη» την κατοχή της Κύπρου και ότι δεν θα μπορούσε να αναγκάσει τον Άγγλο φορολογούμενο να πληρώνει για την Κύπρο. Αναφερόμενος στο κόμμα των συντηρητικών οι οποίοι αποφάσισαν την κατοχή της Κύπρου θεωρώντας την ως χρήσιμη, εξέφρασε την ελπίδα ότι «θα συνέλθωσιν εις εαυτούς και, λύοντες τον ακούσιον δεσμόν της νήσου μετά της Τουρκίας, θα παραχωρήσωσιν αυτή ημέραν τινά εις την Ελλάδα, εάν τοιαύτη ήνε η επιθυμία της πλειονότητος των κατοίκων». Ο Σιακαλλής απαντώντας στον Dilke παραδέχθηκε ότι η καλύτερη λύση για το «κυπριακό ζήτημα» ήταν η παραχώρηση του νησιού στην Ελλάδα και ρώτησε κατά πόσο τέτοια λύση θα ήταν δυνατή υπό τις περιστάσεις οι οποίες υπήρχαν, ζητώντας παράλληλα και την άποψη του Βρετανού πολιτικού για το τι θα μπορούσαν να κάνουν ώστε να πετύχουν τέτοια λύση. Στη συνέχεια της επιστολής του κάλεσε τον Dilke να του υποδείξει με ποιον άλλο τρόπο μπορούσε να υπάρξει λύση του ζητήματος του Φ.Υ. τη στιγμή που δεν εθεωρείτο σωστή λύση η πληρωμή του συγκεκριμένου ποσού από τον Άγγλο φορολογούμενο. Ο Dilke σε νέα του επιστολή, τον Δεκέμβριο του 1892, υπέδειξε στο Σιακαλλή να εξακολουθήσει την ίδια πορεία την οποία ακολουθούσε πείθοντας εκείνους που συμφωνούσαν (ενδεχομένως να υπονοούσε τους Βρετανούς βουλευτές) να προτείνουν τη μείωση του Φ.Υ. υπογραμμίζοντας ωστόσο ότι η συγκεκριμένη μείωση δεν μπορούσε να προταθεί από την ίδια τη βρετανική κυβέρνηση. Ως προς την προσωπική του άποψη δήλωσε χαρακτηριστικά:

«Καθόσον αφορά εμέ, εμμένω λέγων, ότι ουδεμία λύσις είνε ορθή ή φρόνιμος, εκτός της φοβούμαι μεμακρυσμένης ενώσεως της νήσου μετά της Ελλάδος και ότι ουδέν κέρδος απολαμβάνοντες εκ της κατοχής της Κύπρου, δεν δυνάμεθα να επιβαρύνωμεν τον λαόν μας με την πληρωμήν του φόρου της υποτελείας».

Ωστόσο σε επιστολή του ο Dilke προς Ιρλανδό πολιτικό συνέχισε να διασυνδέει την πληρωμή του Φ.Υ. από το νησί ακόμη και μετά από τυχόν ένωσή του με την Ελλάδα:

«Αλλά θα εξακολουθήσω υποστηρίζων, ως υπεστήριξα πάντοτε, την παραχώρησιν της νήσου εις την Ελλάδα συμφώνως με την επιθυμίαν του λαού και υπό τον όρον η πληρωμή του φόρου προς την Τουρκίαν-πληρωμή ήτις μας εξασθενεί-να γίνηται υπό της νήσου».

Από την πλευρά του, ο επίσης βουλευτής του κόμματος των Φιλελευθέρων, Henry Labouchere υποστήριξε ότι θα ήταν σκληρό για τους Κυπρίους να τεθεί η Κύπρος υπό *τουρκική κυριαρχία*, και πρότεινε όπως κατόπιν δανείου ύψους 1.000.000 λιρών, η Κύπρος να αγοραστεί από τη Βρετανία και στη συνέχεια να παραχωρηθεί στην Ελλάδα. Η Ελλάδα θα πλήρωνε ετησίως ως χρεολύσιο στη Βρετανία 50.000 λίρες.

Ο αρθρογράφος της εφημερίδας «Φωνή της Κύπρου», σχολιάζοντας τις πιο πάνω επιστολές οι οποίες δημοσιεύτηκαν στο ίδιο έντυπο, παρουσίασε ως μόνη ελπίδα για τη μείωση του Φόρου Υποτελείας την εξαγορά της Κύπρου, καθώς σύμφωνα με τον ίδιο ο «τουρκικός φόρος» δεν επρόκειτο να καταργηθεί. Για τη Σύμβαση του 1878 ανέφερε χαρακτηριστικά ότι «αυτή η σύμβασις, ης μέχρι σήμερον εμεμφόμεθα, αντί να παρεμβάλη προσκόμματα, θα διευκόλυνη απεναντίας την ένωσιν ημών μετά της Ελλάδος. Ιδού ότι αντί να παραπονώμεθα και ν' αποκαλώμεν την Αγγλοτουρκικήν σύμβασιν εφιάλτην, οφείλομεν εξ' εναντίας να θεωρώμεν αυτήν ως σωτήρα άγγελον και να ευγνωμονώμεν τη θαλασσοκράτορι εκείνη δυνάμει, ήτις χάριν ενός πολιτικού σκοπού της απέσπασεν ημάς εκ του στόματος των λύκων και μας έκαμεν ευκολώτερον να πετάξωμεν εις τας μητρικάς αγκάλας». Επίσης κάλεσε τον λαό να επωφεληθεί των συγκυριών, και να συνέλθει σε συλλαλητήρια στηρίζοντας με τον τρόπο αυτό τα διαβήματα εκείνων οι οποίοι υποστήριζαν το νησί.

«Οφείλομεν λοιπόν πάντες ως εις άνθρωπος να εγερθώμεν. Οφείλομεν να εργασθώμεν. Οφείλομεν να συνέλθωμεν εις συλλαλητήρια, να ενθαρρύνωμεν τας ευγενείς καρδίας, αίτινες τόσον υπέρ ημών δεικνύουσιν ενδιαφέρον, και να υποστηρίξωμεν τα διαβήματά των»⁴⁵⁴.

Ο Γεώργιος Σιακαλλής σε ένα βιβλιαράκι του 25 σελίδων το οποίο εκδόθηκε το 1893 στα αγγλικά πρότεινε ως λύσεις για το ζήτημα του Φ.Υ. είτε τη μείωσή του, είτε την πληρωμή

⁴⁵⁴ «Γνώμαι Αγγλων πολιτικών περί Κύπρου», εφ. *ΦτΚ*, 6/18 Ιανουαρίου 1893. Ως προς την ένωση γινόταν έκκληση σε όλους να δώσουν την απαραίτητη σημασία. «Αλλ' ίνα πραγματοποιηθή ο πόθος ημών ούτος απαιτείται εργασία και ποιούμεθα έκκλησιν εις πάντας να επιληφθώσι σπουδαίως του ζητήματος τούτου, αφού μάλιστα χαράχθη ημίν η οδός, ην πρέπει να βαδίσωμεν».

του από το βρετανικό θησαυροφυλάκιο είτε την παραχώρηση εφ' άπαξ ποσού ύψους 1.000.000 λιρών προς τον Σουλτάνο (το συγκεκριμένο ποσό θα προερχόταν από δάνειο του νησιού με εγγύηση της Βρετανίας με τόκο 3% και το νησί θα πλήρωνε 50.000 λίρες ετησίως για τόκους και χρεολύσιο). Τελευταία και «καλύτερη» όπως την χαρακτήρισε λύση καθώς θα ανταποκρινόταν στις ευχές της μεγάλης πλειοψηφίας του λαού, πρότεινε την παραχώρηση του νησιού στην Ελλάδα, με τον Σουλτάνο να λαμβάνει ως αποζημίωση 1.000.000 λίρες, τα οποία η Ελλάδα ή η Κύπρος θα δανείζονταν και τα οποία θα πλήρωναν οι Κύπριοι⁴⁵⁵.

Το ενωτικό αίτημα προβλήθηκε μαζικά στα πρώτα ελληνικά παγκύπρια συλλαλητήρια του 1895, ενώ στο Νομοθετικό μόλις το 1902. Το γεγονός καθυστέρησης υποβολής του ενωτικού στη Βουλή, δεν φαίνεται να είναι άσχετο και με τη βούληση Βρετανών αξιωματούχων και πολιτικών. Το 1893 μετά τη δημοσίευση των απόψεων των Dilke και Labouchere σχετικά με τον Φόρο Υποτελείας και την Ένωση, ο Αρμοστής του νησιού σε εμπιστευτική του επιστολή στον υπουργό των Αποικιών, εξέφρασε τον προβληματισμό κατά πόσο σε ενδεχόμενη μελλοντική αναφορά εντός του Νομοθετικού, από τους Έλληνες, των εισηγήσεων των δύο Βρετανών βουλευτών, θα μπορούσε να «επιτραπεί να συζητηθεί ένα τέτοιο ζήτημα, όπως για παράδειγμα η παραχώρηση της Κύπρου στην Ελλάδα», προσθέτοντας χαρακτηριστικά: «Το αναφέρω αυτό, σε περίπτωση που η Εξοχότητά σας θελήσει να μου δώσει οδηγίες εκ των προτέρων, προκειμένου να προβλεφθεί τέτοιο ενδεχόμενο»⁴⁵⁶.

2. Η αντίδραση των Μουσουλμάνων

Η δημοσίευση της αλληλογραφίας Dilke και Σιακαλλή και οι απόψεις οι οποίες εκφράστηκαν περί ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα έναντι εξαγοράς του Φόρου Υποτελείας, προκάλεσαν την αντίδραση ορισμένων εκ των προεστώτων της μουσουλμανικής κοινότητας, χωρίς όμως να έχουν ευρύτερο αντίκτυπο. Ο Μουφτής του νησιού και άλλοι λαϊκοί Μουσουλμάνοι (χωρίς τον Αρχικαδή), σε συνάντησή τους με τον Αρμοστή εξέφρασαν τη διαμαρτυρία τους και το φόβο τους ότι τέτοιου είδους δημοσιεύματα ενδεχομένως να προκαλούσαν τους αδαείς Μουσουλμάνους, οι οποίοι

---

⁴⁵⁵George Chacalli, *Cyprus and the Cypriot question*, Nicosia 1893. (Το βιβλιαράκι βρέθηκε εντός του TNA: CO 67/84 και εκδόθηκε από το τυπογραφείο του εκδότη της «Φωνής της Κύπρου» Γ. Νικόπουλου.

⁴⁵⁶TNA: CO 67/79. Sendall προς Ripon, Κύπρος 29 Ιανουαρίου 1893, σελ. 199 (εμπιστευτικό).

σύμφωνα με τους ίδιους δεν γνώριζαν από πολιτική. Σύμφωνα με τους ίδιους «η απλή δημοσιοποίηση τέτοιας φύσεως απόψεων υπό την υποτιθέμενη εξουσία γνωστών μελών του βρετανικού κοινοβουλίου, αποσκοπούσε να διαταράξει τους αδαείς». Παρουσιάστηκαν ικανοποιημένοι από τη βρετανική διοίκηση στο νησί καθώς με τον τρόπο αυτό η Κύπρος συνέχιζε να αποτελεί μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και απέρριψαν έντονα την ιδέα να μεταφερθούν σε άλλη δύναμη. Η μουσουλμανική αντιπροσωπεία υποστήριξε επίσης όπως τεθεί σε εφαρμογή ο τουρκικός νόμος ο οποίος απαγόρευε τη δημοσιοποίηση τέτοιου είδους «εμπρηστικών» δημοσιευμάτων, γεγονός το οποίο απέρριψε ο Αρμοστής κάνοντας λόγο για «ελευθερία του Τύπου». Στην αναφορά του ο Sendall προς τον υπουργό Αποικιών, φανερώνοντας και την επιρροή η οποία μπορούσε να ασκηθεί προς τους Έλληνες συντάκτες από τη διοίκηση του νησιού, υποστήριξε ότι τέτοιου είδους δημοσιεύματα δεν μπορούσαν να έχουν σημαντικές επιπτώσεις και ότι μελλοντικά «μια προσωπική σύσταση ενδεχομένως θα ήταν αρκετή για να σταματήσει οποιαδήποτε τάση του ελληνικού Τύπου στο να επιμένει να δημοσιεύει θέματα προορισμένα να προκαλούν δικαία ενόχληση στην τουρκική κοινότητα»⁴⁵⁷.

Οι απόψεις της μουσουλμανικής αντιπροσωπείας εκφράστηκαν και σε άρθρο της εφημερίδας «Yeni Zaman» η οποία αναφέρθηκε σε οθωμανικό πατριωτισμό, χριστιανούς συμπατριώτες και οθωμανική ταυτότητα. Το άρθρο απευθυνόταν σε όλους τους Κυπρίους χαρακτηρίζοντας τους ως «Οθωμανούς» και όχι συγκεκριμένα σε Μουσουλμάνους, ενώ έγινε λόγος για «υποστηρικτές της Ελλάδος». Διευκρινίστηκε ότι σε περίπτωση αλλαγής της διοίκησης του νησιού αυτή θα δινόταν στο «αυτοκρατορικό οθωμανικό κράτος» καθώς οι «Οθωμανοί» κατέκτησαν το νησί χύνοντας το αίμα τους 332 χρόνια πριν και ότι σε περίπτωση οποιασδήποτε αλλαγής ενάντια της βούλησης του οθωμανικού κράτους τότε θα χυνόταν ξανά οθωμανικό αίμα. Ιδιαίτερα τονίστηκε η ανάγκη για ειρήνη και ομογνωμία στο νησί προκειμένου να υπάρξει πρόοδος.

«Συμπατριώτες, [στο] όνομα της οθωμανικότητας θέτουμε ενώπιόν σας το παράδειγμα εκείνων των εθνών τα οποία χάρη στις συστάσεις και προσπάθειές τους υπέρ της συμφιλίωσης και της αρμονίας, έχοντας υπόψη τα επιτεύγματα και τα αισθήματα της ανθρωπότητας τα οποία προάγονται από τον σημερινό πολιτισμό, διάγουν ζωή προόδου και ησυχίας στο μέγιστο βαθμό [...] Ας ενεργήσουμε και εμείς με τον ίδιο τρόπο και να προσπαθήσουμε να προαγάγουμε κάθε πράγμα που συντελεί στην πρόοδο και την ευημερία. Και εσύ «Φωνή της Κύπρου», συνάδελφέ

⁴⁵⁷ TNA: CO 67/79. Sendall προς Ripon, Κύπρος 29 Ιανουαρίου 1893, σσ. 194-196. (εμπιστευτικό).

μας, ικανοποιούμε τους εαυτούς μας δηλώνοντας ειλικρινά ότι θα ήταν πιο ωφέλιμο και σωστό να απέχουμε από τέτοιου είδους συμπεριφορά, η οποία όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω είναι ασύμβατη με τις καλές προθέσεις τις οποίες πρέπει να καταβάλλουμε για την πρόοδο και τη δημόσια πειθαρχία, την εκπαίδευση κοκ, στην ίδια μας τη χώρα και δεν θα πρέπει να αναφερόμαστε σε τέτοιου είδους ματαιότητες πέραν των ορίων της μετριοπάθειας και του καθήκοντος [του] Τύπου, ο οποίος έχει τη φήμη ότι υπηρετεί τη δημόσια διαφώτιση.»

Ως προς τις συμβουλές οι οποίες εκφράστηκαν από τους βουλευτές Charles Dilke και Labouchere, το άρθρο εξέφρασε την έκπληξη των Μουσουλμάνων, χαρακτηρίζοντάς τες ενάντια στον πολιτισμό⁴⁵⁸.

Ο Αρμωστής σχολιάζοντας σε «εμπιστευτική» του αναφορά προς τον υπουργό των Αποικιών, τις επιστολές Dilke και Labouchere ανέφερε χαρακτηριστικά:

«Σε αυτά τα γράμματα φαίνεται (μεταξύ άλλων) να προτείνεται ότι καθώς η Αγγλία δεν μπορεί να ανακουφίσει την Κύπρο από την πληρωμή του ετήσιου φόρου υποτελείας στην Τουρκία ο οποίος είναι διασφαλισμένος για αυτή σύμφωνα με τη σύμβαση του 1878, εκτός και αν ανακληθεί αυτό το έγγραφο, και επαναφέροντας την Κύπρο στους Τούρκους, η καλύτερη λύση για την ελληνική κοινότητα της Κύπρου θα είναι να εργαστεί σε αυτή την κατεύθυνση της παραχώρησης του νησιού από την Τουρκία στην Ελλάδα, με αντάλλαγμα την πληρωμή εφάπαξ ποσού και ότι η Αγγλία ενδεχομένως να ήταν πρόθυμη να εγγυηθεί ένα τέτοιο δάνειο».

Επίσης διευκρίνισε ότι δεν μπορούσε να πει ότι οι επιστολές αντιπροσώπευσαν σωστά την αρχική σημασία των συντακτών τους, καθώς δημοσιεύτηκαν σε ελληνική μετάφραση, και ότι διαβεβαίωσε τη μουσουλμανική αντιπροσωπεία ότι οι επιστολές ήταν άνευ πολιτικής σημασίας⁴⁵⁹.

3. Συστάσεις για εθνικό φανατισμό

Οι απόψεις των Βρετανών πολιτικών, όπως φάνηκε και από τα σχόλια του αρθρογράφου της «Φωνής της Κύπρου», έστρεψαν το ενδιαφέρον στην ανάγκη για μαζικότερη διεκδίκηση της ένωσης. Παράλληλα, πρόσωπα όπως ο νομικός και δημοσιογράφος Νικόλαος Κλ.

⁴⁵⁸ Το συγκεκριμένο άρθρο είχε ημερομηνία 23 Ιανουαρίου 1893 και εντοπίστηκε μεταφρασμένο στα αγγλικά συνημμένο στο TNA: CO 67/79. Sendall προς Ripon, Κύπρος 29 Ιανουαρίου 1893, σσ. 216-219. (εμπιστευτικό). Στο άρθρο τονίζεται ο οθωμανικός πατριωτισμός, ο οποίος αποσκοπούσε στη διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως κράτους και όχι ως έθνους. Η εφημερίδα εκδόθηκε από τους αντιπάλους του εκδότη της εφημερίδας «Zaman» και μετέπειτα βουλευτή Ahmet Dervish. Η Yeni Zaman κυκλοφόρησε μόνο 28 φύλλα από τις 22 Αυγούστου 1892 μέχρι τις 22 Φεβρουαρίου 1893. Βλ. Ι. Τενεδιός, «Ανασκόπηση», ό.π., σελ. 79. Ο Altay Nevzat, χαρακτήρισε τη συγκεκριμένη εφημερίδα ως νεοτουρκική. Ωστόσο σύμφωνα με το συγκεκριμένο άρθρο η εφημερίδα φαίνεται να εξέφραζε την μετριοπαθή ακόμη ιδεολογία του κόμματος «Ένωσης και Προόδου» γνωστής ως CUP, η οποία κατά την περίοδο 1889-1902 ενστερνιζόταν την επίσημη κρατική ιδεολογία, τον Οθωμανισμό. Σύμφωνα με τον ιστορικό Sükrü Hanioğlu οι νεοτουρκικές δημοσιεύσεις κατά τη συγκεκριμένη περίοδο επικεντρώθηκαν στον πατριωτισμό και απέφυγαν οποιαδήποτε αναφορά στον εθνικισμό. Βλ. A. Nevzat, *Nationalism*, ό.π., σελ.148, Ş. Hanioğlu, *The Young*, ό.π., σελ. 215.

⁴⁵⁹ TNA: CO 67/79. Sendall προς Ripon, Κύπρος 29 Ιανουαρίου 1893, σσ. 194-199. (εμπιστευτικό).

Λανίτης⁴⁶⁰ άρχισαν να αναφέρονται σε άρθρα τους στη σημασία του όρου «Έλληνας» και την ανάγκη δημιουργίας θρησκευτικού και εθνικού φανατισμού. Σε αυτό το γενικό πλαίσιο δημοσιοποιήθηκαν συμπλοκές σε διάφορα χωριά της Κύπρου μεταξύ Ελλήνων και Μουσουλμάνων. Από τις σημαντικότερες, καθώς έτυχαν αναφοράς ακόμη και εντός του Νομοθετικού, υπήρξαν οι συμπλοκές στο Κολότσι της Λεμεσού και στο Κτήμα της Πάφου κατά το 1893 και 1894. Το ερώτημα το οποίο τίθεται είναι κατά πόσο ο ελληνικός Τύπος υπήρξε αντικειμενικός στην παρουσίαση των συγκεκριμένων συμπλοκών ή προσπάθησε να τις αναδείξει σε φυλετικές.

Το 1891 ο Ν. Κλ. Λανίτης διαμαρτυρόμενος για τον καθορισμό των Ελληνορθοδόξων του νησιού ως «Μη Μωαμεθανών»⁴⁶¹ και χωρίς να μπορεί να υποστηρίξει συγκεκριμένα στο τι καθιστούσε κάποιον Έλληνα, προφανώς γιατί υπήρχαν συγκεκριμένες περιοχές όπως στη Μικρά Ασία και Μακεδονία όπου οι τοπικοί πληθυσμοί ενώ συνδέονταν με κοινή ορθόδοξη θρησκεία και καταγωγή δεν μιλούσαν ελληνικά, υπογράμμισε την ανάγκη όπως διεκδικηθεί εντός του Νομοθετικού «η επίσημος αναγνώρισις του Ελληνικού πληθυσμού επί τη βάσει ορισμένων προσόντων π.χ. της χριστιανικής θρησκείας, της καταγωγής, των οικογενειακών παραδόσεων κλ. ων εν γένει ο ορισμός εναπόκειται εις την κρίσιν των νέων βουλευτών»⁴⁶². Λίγα χρόνια αργότερα, αναφερόμενος στην κατάσταση του εθνικού φρονήματος στην επαρχία της Πάφου τόνισε την ανάγκη συνύπαρξης του θρησκευτικού και του εθνικού

---

⁴⁶⁰ Λανίτης Νικόλαος του Κλεάνθους. Γεννήθηκε το 1872 στη Λεμεσό, σπούδασε νομικά στην Αθήνα το 1892 και αγγλική γλώσσα στο Λονδίνο το 1897. Διετέλεσε δικηγόρος στη Λεμεσό από το 1894 και μέλος του Νομοθετικού κατά τις περιόδους 1911-16, 1916-1921 και 1930-31. Το 1912 ευρισκόμενος σε στρατιωτική υπηρεσία στην Ελλάδα αποσπάστηκε από τον Ελευθέριο Βενιζέλο στο γραφείο Τύπου στη Θεσσαλονίκη και αρχές του 1913 στάλθηκε στο εσωτερικό της απελευθερωμένης Μακεδονίας προς μελέτη των δικαστικών και οικονομικών αναγκών του τόπου. Συμμετείχε στην κυπριακή πρεσβεία του 1912, στην πρεσβεία του 1918-20 υπό τον Κύριλλο Γ΄ και στην πρεσβεία του 1950. Υπήρξε μέλος του Εθνικού Συμβουλίου και Εθνικής Οργάνωσης Κύπρου και πρόεδρος του γυμναστικού συλλόγου «Ολύμπια». Το 1931 κατά τα Οκτωβριανά συνελήφθηκε και φυλακίστηκε. Το 1932 μετέβη στην Αθήνα όπου αργότερα έζησε ως εξόριστος, καθώς δεν του επιτράπηκε η επάνοδος στην Κύπρο. Του δόθηκε αμνηστία από τη βρετανική διοίκηση του νησιού το 1946. Κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής ήταν μέλος μυστικών οργανώσεων στην υπηρεσία των συμμάχων. Θεωρείται από τους πρωτεργάτες του κυπριακού αθλητισμού. Το 1924 ίδρυσε τον φιλολογικό σύλλογο «Αι Μούσαι». Πέθανε στην Αθήνα το 1958 και τάφηκε δημοσία δαπάνη. Α. Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν, ό.π.*, Λευκωσία 2005, σσ. 212-213. Στα άρθρα του υπέγραφε με τα αρχικά Νκλ.

⁴⁶¹ Ωστόσο στο συγκεκριμένο προσδιορισμό περιλαμβάνονταν εκτός από τους Έλληνες ορθοδόξους και μειονότητες όπως Αρμένιοι, Ρωμαιοκαθολικοί, Εβραίοι.

⁴⁶² «Τίνες αυτοί οι Μη Μωαμεθανοί;», εφ. *Σάλπιγξ*, 14 Δεκεμβρίου 1891. Ωστόσο το αίτημα για την ονομασία τέθηκε ως ζήτημα στο Νομοθετικό Συμβούλιο έξι χρόνια αργότερα, τον Μάιο του 1897, όταν ο Μητροπολίτης Κιτίου, Κύριλλος Παπαδόπουλος, μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος, διαμαρτυρήθηκε για τον ορισμό των Ελλήνων Χριστιανών μελών του Νομοθετικού ως «Μη Μουσουλμάνων» προτείνοντας όπως ο ορισμός αυτός αντικατασταθεί με τον ορισμό «Έλληνες Χριστιανοί». Βλ. ΤΝΑ: CO 69/10. *Συνεδρία* 27 Μαΐου 1897, σσ. 387-388.

φανατισμού καθώς και τον ρόλο του διδασκάλου στο να εμφυσησει στις καρδιές των μαθητών τον πόθο για την πατρίδα.

«Τα πολλά γράμματα θ' απαιτήσωσι και πάρα πολλά χρήματα. Αλλ' ότι δύναται να ωφελήση είνε μόνο θέλησις, φιλοπονία, διδαχή καταληπτή τοις πάσι και συνύπαρξις θρησκευτικού και Ελληνικού φανατισμού. Ο φανατισμός εις μίαν ιδέαν θα είπη δύναμις Ηράκλειος. Φανατισμός εις ανεπτυγμένον άνθρωπον είναι άσκοπος, αλλ' ο καθόλου λαός πρέπει να ήνε φανατικός Ορθόδοξος και φανατικός Έλλην, να έχη θρησκευτικόν και εθνικόν φανατισμόν από κεφαλής μέχρις ονύχων. Αύτοι οι οδοκαθαρισταί εις την Γαλλίαν συγκινούνται από μίαν ιδέαν. Μίαν ημέραν ένας καταστηματάρχης Γερμανός είχε το άγαλμα του Βουλανζέ⁴⁶³ εις την βιτρίναν του και αμέσως εφώναζον Βουλανζέ και Πρωσσία δεν συμβιβάζονται, και η βιτρίνα εθραύσθη. Τέτοιον φανατισμόν θέλω»⁴⁶⁴.

«Εις υμάς κατά το πλείστον, πτωχοί διδάσκαλοι, εις τας χείρας υμών ευρίσκεται το μέλλον της πατρίδος. Τας απαλάς των μαθητών σας καρδιάς διαπλάσατε ως εμπρέπει εις υιούς πατρίδος δούλης, καταστήσατε το σχολείον σας κέντρον εθνικής αναζωπυρώσεως, μεταδώσατε εις τους υιούς γονέων, αφ' ων μαύροι χρόνοι αφήρεσαν υψηλότερα ιδεώδη, μεταδώσατε εις αυτούς νέας ιδέας, θερμάνετε δια του εθνικού πυρός τα καταπαγωμένα των στήθη, μεταλαμπαδεύσατε εις χώρας καλυπτομένας υπό δουλικής αχλύος το φως των νέων ιδεών»⁴⁶⁵.

Η επέτειος της 25^{ης} Μαρτίου ξεκίνησε να εορτάζεται με μεγαλύτερη μεγαλοπρέπεια μετά τη σύσταση του Παγκυπρίου Γυμνασίου, το Νοέμβριο του 1893. Τον Μάρτιο του 1893, η εφημερίδα «Αλήθεια» καλούσε τους δασκάλους των χωριών να πράξουν το καθήκον τους «υπεκκαίοντες την δάδα της εθνικής συνειδήσεως» με σκοπό η 25^η Μαρτίου να μην περιορίζεται μόνο στις πόλεις του νησιού και σε λίγα χωριά, αλλά να λαμβάνει χαρακτήρα

⁴⁶³ Ο George Boulanger (1837-1891) υπήρξε Γάλλος στρατιωτικός και πολιτικός. Στο πλαίσιο της ήττας της Γαλλίας στον γαλλοπρωσικό πόλεμο του 1870/71, υποστήριξε ως υπουργός Πολέμου το 1885 τον *μαχητικό πατριωτισμό* «patriotisme militant» και την εκδίκηση απέναντι στη Γερμανία. Φύλλα εφημερίδων τα οποία εκδίδονταν στην περιοχή της Αλσατίας και Λωρραίνης είχαν αντιγερμανικό περιεχόμενο, ενώ ποιήματα και τραγούδια αναφέρονταν στις γερμανικές φρικαλεότητες. Το καλοκαίρι του 1889 με την ήττα του ρεύματος υπέρ του Boulanger αποκαταστάθηκε η πολιτική σταθερότητα και η φιλειρηνική πολιτική. Βλ. Pierre Guillen, «Du recueillement à l'expansion (1870-1898)», στο Allain, Guillen, Soutou(επιμ), *Histoire de la diplomatie française: De 1815 à nos jours*, τόμ. Β', Παρίσι 2007, σσ. 171-172.

⁴⁶⁴ «Μολυβιές ανά την επαρχίαν Πάφου», εφ. *Αλήθεια*, 30/12 Οκτωβρίου 1893. Η ανάγκη ύπαρξης φανατισμού προβλήθηκε και αργότερα κατά το 1898 και 1902 από τον Γ. Σ. Φραγκούδη.

⁴⁶⁵ «Μολυβιές ανά την επαρχίαν Πάφου», εφ. *Αλήθεια*, 7/19 Οκτωβρίου 1893. Ο Anthony Smith παρουσιάζει την σημαντικότητα του δικτύου των εκπαιδευτηρίων και των υπευθύνων τους ως προς την εμφύσηση του σωστού εθνικού προσανατολισμού. Όταν αυτό επιτευχθεί η παθητική εθνική κοινότητα μετατρέπεται σε ενεργό, πολιτικοποιημένο έθνος. Βλ. Anthony Smith, «Ethnic election and cultural identity», *Ethnic groups*, τομ.10 (1-3) 1993, σελ. 14. Για τον ρόλο των σχολείων και της εκκλησίας βλ. Paschalis M. Kitromilides, «From coexistence to confrontation. The dynamics of ethnic conflict in Cyprus», στο Michael A. Attalides, *Cyprus reviewed*, Λευκωσία 1977, σσ. 35-70.

«παγκυπρίου πανηγύρεως». Το 1894 η εθνική εορτή πανηγυρίστηκε «κατ' εξαίρεσιν μετά πάσης της δυνατής μεγαλοπρεπείας», με αναφορές εκτός από την καθιερωμένη δοξολογία και τους πανηγυρικούς, σε σημαιοστολισμό οικιών και λαμπαδηφορία. Στον ελληνικό Τύπο του νησιού πρώτες αναφορές για τον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου εντοπίστηκαν το 1882 μετά από πρωτοβουλία του «Κυπριακού Συλλόγου»⁴⁶⁶. Το 1893 ο πρώην Βεζίρης, Kiamil Pasha, σε επιστολή του στο Σουλτάνο, αναφερόμενος στην αφύπνιση των εθνικών αισθημάτων Ελλήνων σε πόλεις και χωριά, ζήτησε την παραχώρηση 100 λιρών [τουρκικών] με σκοπό τον μεγαλοπρεπέστερο εορτασμό των γενεθλίων του Σουλτάνου στο νησί, ως ισχυρή απόδειξη της πίστης των Μουσουλμάνων στο οθωμανικό κράτος⁴⁶⁷.

Τον Ιούνιο του 1894 Ελληνορθόδοξοι κάτοικοι της Κύπρου, συμμετείχαν στην ευρύτερη ελληνική αντίδραση, εντός και εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για την παραχώρηση από τον Σουλτάνο, βερατίων σε Βούλγαρους εξαρχικούς κληρικούς⁴⁶⁸. Στην Κύπρο υπήρξαν συλλαλητήρια/συγκεντρώσεις σε διάφορες πόλεις και αποστολή υπομνήματος στο Σουλτάνο⁴⁶⁹. Σε συγκέντρωση στην πλατεία της Αρχιεπισκοπής για το ζήτημα των βερατίων μίλησε ο Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος, και στη συνέχεια οι Θεοδότου και Λιασιδής μίλησαν

---

⁴⁶⁶ Βλ. «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 18/30 Μαρτίου 1893, «Η 25^η Μαρτίου», εφ. *Σάλπιγξ*, 2 Απριλίου 1894, «Η εθνική εορτή», εφ. *Αλήθεια*, 31/12 Απριλίου 1894, «Η 25^η Μαρτίου εν Κτήματι», εφ. *Αλήθεια*, 7/19 Απριλίου 1895, «Εθνική Εορτή», εφ. *Νέον Κίτιον*, 26/7 Απριλίου 1882. Σύμφωνα με τον Anthony Smith το έθνος εκαλείτο να παρέχει ένα κοινωνικό δεσμό μεταξύ ατόμων και τάξεων παρέχοντας ένα φάσμα κοινών αξιών, συμβόλων και παραδόσεων. Με τη χρήση σημαίων, νομισμάτων, ύμνων, στολών, μνημείων ή εορτασμών υπενθυμίζεται στα μέλη του έθνους η κοινή τους κληρονομιά και φυλετική συγγένεια, νιώθουν ενισχυμένοι και περήφανοι με την αίσθηση της κοινής ταυτότητας και ύπαρξης έτοιμοι να ξεπεράσουν εμπόδια και δυσκολίες. Anthony Smith, *National Identity*, England 1991, σσ.16-17.

⁴⁶⁷ A. Nevzat, *Nationalism*, ό.π., σελ.147. Το 1894 ο εορτασμός της επετείου ανάρρησης του Σουλτάνου στο θρόνο εορτάστηκε με «εξαιρετική ζωηρότητα». Πολλές οθωμανικές οικίες στολίστηκαν με αψίδες, μωσαϊκές και οθωμανικές σημαίες και φωταγωγήθηκαν λαμπρώς. Εφ. *Αλήθεια*, 25/6 Σεπτεμβρίου 1894. Ο εορτασμός της ανάρρησης στο θρόνο του Σουλτάνου ξεκίνησε να αναφέρεται από τον ελληνικό Τύπο από το 1892, χωρίς να υπάρχουν πληροφορίες ότι εορταζόταν και προηγουμένως, ενώ αναφορά στον εορτασμό των γενεθλίων του Σουλτάνου εντοπίστηκε να γίνεται από το 1888.

⁴⁶⁸ Επρόκειτο για τους Αρχιερείς στις περιοχές Βελισσού και Νευροκοπίου. Η βουλγαρική εκκλησία αναγνωρίστηκε από τον Σουλτάνο ως ανεξάρτητη από το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήδη από το 1870 ενώ το Πατριαρχείο την καταδίκασε σε σχισματική το 1872. Η αναγνώριση ορθοδόξων ιερέων ως μελών της βουλγαρικής εξαρχίας είχε επιπτώσεις στον ελληνικό αλυτρωτισμό, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις βασικό κριτήριο για τη διεκδίκηση περιοχών του οθωμανικού κράτους ήταν κατά πόσο οι πληθυσμοί στήριζαν το Πατριαρχείο ή την Εξαρχία. Από την πλούσια βιβλιογραφία για το ζήτημα της Εξαρχίας και των βερατίων, βλ. Dimitris Kamouzis, «Elites and the formation of national identity. The case of the greek orthodox millet (mid-nineteenth century to 1922)», στο Fortna, Katsikas, Kamouzis (επιμ), *State-nationalisms in the ottoman empire, Greece and Turkey. Orthodox and Muslims 1830-1945*, σελ. 19.

⁴⁶⁹ Η «Φωνή της Κύπρου» αναφέρθηκε σε αποστολή υπομνήματος προς τον Σουλτάνο και από τους χριστιανούς Κρήτες στα Χανιά. Μετά από απάντηση που έλαβαν από τον Βεζίρη ότι η ενέργεια του Σουλτάνου ήταν νόμιμη, Κρήτες του χωριού Αποκόρωνος επιτέθηκαν ένοπλοι κατά χωροφυλάκων και απελευθέρωσαν φυγόδικο. Βλ. «Τα εν Κρήτη», εφ. *ΦτΚ*, 21/2 Ιουνίου 1894.

για την καταπάτηση των ελληνικών δικαίων⁴⁷⁰. Σε αντίθεση με τα συλλαλητήρια, το υπόμνημα το οποίο στάληκε στο Σουλτάνο υπήρξε πολύ μετριοπαθές, ενώ δεν γινόταν σε αυτό λόγος για καταπάτηση των «ελληνικών δικαίων». Συγκεκριμένα εκφράστηκε η θλίψη της Εκκλησίας της Κύπρου για το γεγονός και συνάμα η ελπίδα της στη «σύνεση και φιλοδίκαιη» μεγαλειότητα του Σουλτάνου για επανόρθωση του αδικήματος⁴⁷¹.

Γ. Δικαιοδικά επεισόδια και τρόπος προβολής στον Τύπο

Προκλήσεις εκ μέρους Μουσουλμάνων ή Ελλήνων οι οποίες αποτέλεσαν αιτίες επεισοδίων συνέβαιναν και παλαιότερα, χωρίς ωστόσο να έχουν την ίδια συχνότητα με αυτές οι οποίες συνέβηκαν το 1894 αλλά ούτε και την ίδια παρουσίαση από τον ελληνικό Τύπο του νησιού⁴⁷². Πληροφορίες για προκλήσεις χριστιανών εις βάρος Μουσουλμάνων αντλούμε από τις επιστολές των τελευταίων στις βρετανικές αρχές, ενώ για προκλήσεις μουσουλμάνων εις βάρος Χριστιανών αντλούμε από τον ελληνικό Τύπο της εποχής. Τα επεισόδια σε Κολόσσι και Πάφο, ήταν τα πρώτα στα οποία έγινε λόγος για συμπλοκή που αποδιδόταν σε φυλετικά κίνητρα. Παλαιότερα επεισόδια, αφορούσαν διαφορές χριστιανών και μουσουλμάνων ή προσωπικές διαφορές. Το 1881 Μουσουλμάνοι του χωριού Δελίκηπος⁴⁷³ - μεταξύ αυτών και δύο με ελληνικά ονόματα οι οποίοι αποκαλούσαν τους εαυτούς τους Μουσουλμάνους-αναφέρονταν στις κακές σχέσεις που είχαν με τους «χριστιανούς» των Λευκάρων οι οποίοι όπως ανέφεραν τους κατέστρεφαν τις περιουσίες⁴⁷⁴. Το 1882 «Οθωμανοί» της Κοφίνου επιτέθηκαν σε ζεύγος νεονύμφων οι οποίοι εν πομπή πήγαιναν από τη Χοιροκοιτία στις Αγγλισίδες, εμποδίζοντας τη διάβασή τους και απειλώντας να

⁴⁷⁰ «Τα εν Κύπρω συλλαλητήρια», εφ. *Νέον Έθνος*, 3/15 Ιουνίου 1894, «Το εν Λεμησώ κατά των Βερατιών συλλαλητήριο», εφ. *Αλήθεια*, 2/14 Ιουνίου 1894, «Τοπικά. Συλλαλητήρια εν Κύπρω», εφ. *ΦτΚ*, 21/2 Ιουνίου 1894. Η «Φωνή της Κύπρου» ανέφερε χαρακτηριστικά ότι δεν ήταν δυνατόν «προβλέποντες τον όλεθρον και την ταπείνωσιν του έθνους ημών να μείνωμεν αμέτοχοι». «Η Κύπρος και τα βουλγαρικά Βεράτια», εφ. *ΦτΚ*, 4/16 Ιουνίου 1894.

⁴⁷¹ Βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σελ. 817.

⁴⁷² Για τον ρόλο του Τύπου στον τρόπο παρουσίασης των γενικότερων εγκλημάτων βλ. R. Katsiaounis, *Labour, ό.π.*, σσ. 159-166. Για την εγκληματικότητα της περιόδου 1878-1914 βλ. Ανδρέας Καπαρδής, *Κοινωνία, Έγκλημα και ποινική δικαιοσύνη στην Κύπρο 1878-2000*, τομ.1, Αθήνα 2001.

⁴⁷³ Ο Δελίκηπος κατά το 1891 αποτελούσε μικτό χωριό με 36 «Μωαμεθανούς» και 17 «Μη Μωαμεθανούς», ενώ τα Λεύκαρα χωρίζονταν σε Πάνω και Κάτω Λεύκαρα. Στα Πάνω Λεύκαρα υπήρχαν κατ' αποκλειστικότητα χριστιανοί, ενώ στα Κάτω περιλαμβάνονταν και μουσουλμάνοι συγκεκριμένα υπήρχαν 291 «Μωαμεθανοί» και 1528 «Μη Μωαμεθανοί». Βλ. TNA: CO 883/4/22. Report on the census of Cyprus taken 6th April 1891.

⁴⁷⁴ ΚΑΚ: SA1/9926. Ali Ahmed Rahvargi, Hussein Nabbant, Hussein Tchoban, Ahmet Ali, Constanti Hagi Christogulo, Georgi Vrennaridi, κάτοικοι Δελίκηπου προς Αρμιοστή, Λευκωσία 11 Φεβρουαρίου 1881.

απαγάγουν τη νύμφη⁴⁷⁵. Το 1883 γίνεται λόγος για φανατισμό «Οθωμανών» ζαπτιέδων οι οποίοι «προς κορεσμό της μισαλλοθρησκείας τους» κτυπούσαν «ανηλεώς» χριστιανό κατάδικο επειδή δεν εργαζόταν γρήγορα με αποτέλεσμα να προκαλέσουν το θάνατό του⁴⁷⁶. Περιπτώσεις επιθέσεως Μουσουλμάνων κατά Χριστιανών, χωρίς να προσλαμβάνουν μεγαλύτερες διαστάσεις σημειώθηκαν στο χωριό Βασίλι⁴⁷⁷, στον Άγιο Ανδρόνικο Καρπασίας⁴⁷⁸, Καλαβασό όπου υπήρξε διακωμώδωση θρησκευτικών χριστιανικών τελετών⁴⁷⁹ και Ανώγυρα⁴⁸⁰. Ωστόσο εκχριστιανισμοί οι οποίοι θα μπορούσαν να προκαλέσουν τη «μισαλλοθρησκεία» των Μουσουλμάνων γίνονταν ελεύθερα και με εορτασμούς εκ μέρους των Ελλήνων. Το 1887, ο εκχριστιανισμός δύο Μουσουλμάνων στα Άνω Λεύκαρα και οι θορυβώδεις εορτασμοί οι οποίοι υπήρξαν μετά τη βάπτισή τους, αν και προκάλεσαν τη δυσφορία των Μουσουλμάνων του χωριού, δεν αποτέλεσαν αφορμή για πράξεις αντεκδίκησης⁴⁸¹.

Σύμφωνα με άρθρο της «Φωνής της Κύπρου» τα 9/10 όλων των εγκλημάτων τα οποία διαπράττονταν στο νησί ήταν αποτέλεσμα του ηθικού εκφυλισμού, ο οποίος ξεκίνησε να παρατηρείται με την έναρξη της βρετανικής διοίκησης. Η ίδια εφημερίδα αναφερόμενη στους αλήτες/αγυοπαίδες των πόλεων στηλίτευε τις ελευθερίες οι οποίες δόθηκαν με τη βρετανική κατοχή και υποστήριζε τη σωματική τιμωρία όσων εξέφεραν άσεμνα λόγια,

---

⁴⁷⁵ «Ατιτλα», εφ. *Στασίνας*, 8/20 Νοεμβρίου 1882. Η υπόθεση κατέληξε στο δικαστήριο μετά από αγωγή των χριστιανών, ωστόσο δεν γίνεται αναφορά στο αποτέλεσμα της δίκης. Στο συγκεκριμένο συμβάν δεν έγινε περαιτέρω αναφορά από τον Τύπο.

⁴⁷⁶ «Ατιτλα», εφ. *Στασίνας*, 27/8 Αυγούστου 1883.

⁴⁷⁷ Εφ. *Νέον Κίτιον*, 10/22 Οκτωβρίου 1883. Γίνεται λόγος για *Χριστιανή* η οποία αγάπησε *Οθωμανό* και μετά από λίγες μέρες τον εγκατέλειψε. Ο Οθωμανός λόγω της προσβολής συγκέντρωσε σε βοήθεια 18 ομοθρήσκους του οι οποίοι οπλισμένοι μετέβησαν την νύκτα στο χωριό της γυναίκας με σκοπό να την κλέψουν με την βία. Οι Χριστιανοί μαθαίνοντας τις προθέσεις του κτύπησαν την καμπάνα και αμέσως έτρεξαν από τα γύρω χωριά πολλοί οι οποίοι υποχρέωσαν τους Τούρκους να φύγουν «ντροπιασμένοι».

⁴⁷⁸ Αναφορά σε επίθεση των «Τούρκων» του χωριού Άγιος Ανδρόνικος προς τους «Χριστιανούς» και τον ιερέα του χωριού επειδή κτύπησαν την καμπάνα, σύμφωνα με το άρθρο προς τιμή του Αρμοστή. Βλ. «Διάφορα», εφ. *Σάλπιγξ*, 25 Απριλίου 1884.

⁴⁷⁹ Εφ. *Αλήθεια*, 15/27 Ιανουαρίου 1883.

⁴⁸⁰ «Τα εν Πάφω κακουρήματα των κλεπτών», εφ. *Αλήθεια* 23/4 Ιουλίου 1883.

⁴⁸¹ Οι ανώτεροι θρησκευτικοί αρχηγοί της μουσουλμανικής κοινότητας, ο Καδής και ο Μουφτής, προώθησαν στον Αρμοστή υπόμνημα μερικών από τους Μουσουλμάνους κατοίκους των Λευκάρων, οι οποίοι αναφέρονται ως οι κεφαλές 45 οικογενειών, και οι οποίοι εξέφραζαν παράπονα για «οργανωμένο προσηλυτισμό» ενός Έλληνα ιατρού, του Μιχαήλ Καρύδη και άλλων ατόμων από τα Λεύκαρα. Στο υπόμνημα γινόταν λόγος για προσπάθεια από ομάδα ελλήνων του χωριού, των οποίων τα ονόματα αναφέρονται, όπως πείσουν τους Μουσουλμάνους να αφήσουν τη θρησκεία τους και να πάρουν την ελληνική με ψεύτικες υποσχέσεις χρημάτων. Αναφέρονται δύο περιπτώσεις Μουσουλμάνων οι οποίοι έγιναν χριστιανοί, και ένας εκ των οποίων μαζί με τους Έλληνες οπλίστηκαν και το βράδυ γυρνούσαν τα μουσουλμανικά σπίτια και ύβριζαν τους μουσουλμάνους. ΚΑΚ: SA1/388/1887. Esseid Eboul Khair προς Biddulph, 3 Φεβρουαρίου 1887.

σφραγίζοντας με τον τρόπο αυτό την πηγή των περισσότερων εγκληματικών πράξεων⁴⁸². Η «Σάλπιγξ» αναφερόμενη σε «αλληπάλληλες συμπλοκές» κατά το 1894 υποστήριξε ότι η κύρια αφορμή υπήρξε η θρησκευτική προσβολή. Κάλεσε τους Οθωμανούς να σταματήσουν τις ύβρεις, υπέρ της ειρηνικής συμβίωσης, υποστηρίζοντας ότι «ανόητοι» υπάρχουν και στις δύο πλευρές και ότι όπως εκείνοι υβρίζουν τη θρησκεία θα μπορούσαν να υβρίζουν και οι Έλληνες με άγνωστες επιπτώσεις⁴⁸³.

1. Το επεισόδιο στο Κολότσι (Νοέμβριος 1893)

Η συμπλοκή τον Νοέμβριο του 1893 στο χωριό Κολότσι της επαρχίας Λεμεσού, ήταν η πρώτη στην οποία αποδόθηκε έκταση και ο χαρακτηρισμός «φυλετική σύγκρουση». Η εφημερίδα «Αλήθεια» στην οποία είχαν προηγηθεί δημοσιεύματα περί ανάγκης καλλιέργειας εθνικού φανατισμού έδωσε, σε αντίθεση με τη λευκωσιάτικη «Φωνή της Κύπρου», ιδιαίτερη βαρύτητα στη συγκεκριμένη συμπλοκή. Το συγκεκριμένο επεισόδιο έλαβε χώρα στο πλαίσιο της εκεί μετάβασης ενός Έλληνα γαμπρού από την Επισκοπή με σκοπό να παντρευτεί μια χριστιανή από το Κολότσι. Ο γαμπρός συνοδευόμενος από χριστιανούς και μουσουλμάνους της Επισκοπής μετέβηκε με το άλογο του εν πομπή στο Κολότσι όπου τον περίμεναν έξω από το χωριό ο ιερέας μαζί με άλλους χωρικούς. Η συμπλοκή ξέσπασε όταν ζητήθηκε από τον γαμπρό να κατέβει σύμφωνα με το εκεί έθιμο από το άλογό του και πεζός να εισέλθει στο χωριό⁴⁸⁴. Η συγκεκριμένη απαίτηση και η μη συμμόρφωση είτε του γαμπρού είτε του πλήθους το οποίο τον συνόδευε, αποτέλεσε την αφορμή να ξεσπάσει συμπλοκή μεταξύ εκείνων οι οποίοι τον συνόδευαν, Έλληνες και Μουσουλμάνους, και των Ελλήνων οι οποίοι ανέμεναν τον γαμπρό⁴⁸⁵.

⁴⁸² «Τα εγκλήματα παρ' ημίν», εφ. *ΦτΚ*, 4 Οκτωβρίου 1894, «Οι αγυόπαιδες», εφ. *ΦτΚ*, 20-12-1891, «Αναγκαίον Νομοθέτημα», εφ. *ΦτΚ* 28/9 Νοεμβρίου 1892, παρατίθενται στο R. Katsiaounis, *Labour, ό.π.*, σσ. 160-161.

⁴⁸³ «Προλάβετε», εφ. *Σάλπιγξ*, 30 Απριλίου 1894.

⁴⁸⁴ Σε ορισμένα χωριά η είσοδος του γαμπρού σε άλογο μέσα στο χωριό θεωρείτο κακός οίωνος. Έτσι οι συγχωριανοί της νύμφης απαιτούσαν από τον γαμπρό να κατέβει από το άλογο και να φτάσει με τα πόδια στο σπίτι της νύμφης. Σε περίπτωση που δεν δεχόταν ο γαμπρός, τότε ακολουθούσε αιματηρή σύγκρουση με ρόπαλα. Βλ. Magda Ohnefalsch-Richter, *Griechische Sitten und Gebräuche auf Cypern: Mit berücksichtigung von naturkunde und volkswirtschaft sowie des fortschritte unter englischer herrschaft*. Berlin 1913. Μετάφραση Άννα Μαραγκού, *Ελληνικά ήθη και έθιμα στην Κύπρο*, Λευκωσία 1994, σσ. 206-207.

⁴⁸⁵ Το Κολότσι αποτελούσε μικτό χωριό με πλειονότητα Ελλήνων. Σύμφωνα με την απογραφή του 1891 υπήρχαν 46 «Μωαμεθανοί» και 309 «μη Μωαμεθανοί». Η Επισκοπή επίσης αποτελούσε μικτό χωριό με πλειονότητα όμως μουσουλμανική. Κατά το 1891 υπήρχαν 475 «Μωαμεθανοί» και 291 «μη Μωαμεθανοί». Βλ. TNA: CO 883/4/22. Report on the census of Cyprus taken 6th April 1891. Στη περιγραφή της συμπλοκής από τον Τύπο, δεν διευκρινίζεται η στάση την οποία τήρησε η μουσουλμανική μειονότητα του χωριού. Στην επόμενη καταγραφή πληθυσμού, η οποία έγινε το 1901, υπήρξε αύξηση στον αριθμό των Χριστιανών της

α) Οι καταθέσεις των μαρτύρων

Σύμφωνα με τις καταθέσεις των Ελλήνων κατοίκων της Επισκοπής και του Κολοσσιού, οι μεν πρώτοι απέδωσαν τη συμπλοκή σε επίθεση των Κολοσσιατών, ενώ οι δεύτεροι αναφέρθηκαν σε λεκτική πρόκληση τριών Μουσουλμάνων οι οποίοι συνόδευαν τον Έλληνα γαμπρό με αποτέλεσμα να ακολουθήσει η συμπλοκή. Πουθενά δεν έγινε λόγος για συμπλοκή Ελλήνων και Μουσουλμάνων.

Στην κατάθεσή του ο Έλληνας πατέρας του γαμπρού απέδωσε την ευθύνη της επίθεσης στους Κολοσσιάτες, αναφέροντας χαρακτηριστικά:

«Καθώς ο γάμος του γιου μου επρόκειτο να τελεστεί στις 26 Νοεμβρίου 1893, προσκάλεσα στις 24 Νοεμβρίου 1893 αρκετούς Έλληνες και Τούρκους οι οποίοι την καθορισμένη μέρα συνόδευσαν τον γαμπρό στο Κολότσι. Σε ένα μέρος το οποίο ονομαζόταν Σιναχώρι έξω από το Κολότσι, είδα άτομα από το Κολότσι να στέκονται και να κρατεί ο καθένας μια μεγάλη ξύλινη βέργα. Όταν μας είδαν, έτρεξαν προς εμάς και δεν μας άφηναν να προχωρήσουμε [...] Άκουσα για μια υπόθεση μαχαιρώματος αλλά ποιος ήταν ο αίτιος δεν γνωρίζω.»⁴⁸⁶

Από την πλευρά τους, οι μαρτυρίες των Κολοσσιατών συμφωνούσαν ότι μετά την παρότρυνση του ιερέα προς τον γαμπρό όπως αφιππεύσει το άλογο, τρεις Μουσουλμάνοι που συνόδευαν μαζί με άλλους κατοίκους της Επισκοπής τον γαμπρό είπαν στα άτομα που ήταν μαζί τους «Κτυπάτε τους Γκιαούρηδες» και τότε άρχισε η μάχη. Ο Μουκτάρης του Κολοσσιού ανέφερε.

«Την Κυριακή 26 Νοεμβρίου 1893 μαζί με τους Αζάδες, Λοΐζο Χριστοφή, παπά Χριστόφορο, Χριστοφή Γεωργή και Χριστόφορο Γιαννή φύγαμε από το καφενείο και πήγαμε έξω από το χωριό[...] Εκεί όταν έφτασε τελικά ο πατέρας του γαμπρού Ευαγγελής Σέργη, ο παπά Χριστόφορος του είπε «Κάνε τον γιο σου να κατέβει από το άλογο εδώ ώστε να αποφύγουμε τη συμπλοκή». Ο Ευαγγελής είπε στον ιερέα «Έχουμε μιλήσει γι' αυτό». Μετά ο Ευαγγελής πήγε στο χωριό. Τότε οι Hakkı Effendi, Kara Hotza και Ahmet Effendi είπαν στα άτομα της Επισκοπής που ήταν μαζί τους «Κτυπάτε τους Γκιαούρηδες», τότε ο γαμπρός του ιερέα, Χριστόφορος Γιαννή μας είπε «Ακούσατε τι είπαν αφήστε μας να πάμε», τότε σηκωθήκαμε και πήρα το δρόμο για το χωριό αλλά καθώς πήγαινα ο αγροφύλακας της Επισκοπής Salih Arab και ο Masso Arab με ρόπαλα μας έριξαν στο έδαφος και ξεκίνησαν να με κτυπάνε. Τότε έφτασε ο γιος μου. Ο Mehmet arab Tzoungouri με έσωσε.»⁴⁸⁷

Επισκοπής σε 345 άτομα έναντι 547 Μουσουλμάνων και μείωση των Μουσουλμάνων στο Κολότσι σε 36 άτομα έναντι 338 Χριστιανών. Βλ. A. Mavrogordato, *Cyprus, ό.π.*

⁴⁸⁶ Τα Πρακτικά των ανακρίσεων για την συμπλοκή στο Κολότσι περιλαμβάνονται σε ένα ογκώδη φάκελο του Κρατικού Αρχείου. Βλ. ΚΑΚ: SA1/2838/93, Michell (Διοικητής Λεμεσού) προς Αρχιγραμματέα, 10 Ιανουαρίου 1894.

⁴⁸⁷ ΚΑΚ: SA1/2838/93, Michell (Διοικητής Λεμεσού) προς Αρχιγραμματέα, 10 Ιανουαρίου 1894. Ο Μουκτάρης του Κολοσσιού ήταν πατέρας ενός εκ των δραστών, ονόματι Τοουλή, ο οποίος κατηγορήθηκε για

Η αναφορά του Έλληνα προξενικού πράκτορα της Γαλλίας, κ. Περισιτιάνη προς τον πρόξενο της Γαλλίας, περιείχε λανθασμένες πληροφορίες και απέδιδε το επεισόδιο στο γεγονός ότι ένας «μουσουλμάνος» από την Επισκοπή επρόκειτο να παντρευτεί μία «χριστιανή» από το Κολόσσι και ότι αντί του γαμπρού έφτασαν τρεις Τούρκοι οι οποίοι κτύπησαν τον ιερέα και τους υπόλοιπους που περίμεναν έξω από το χωριό τον γαμπρό⁴⁸⁸. Με τη σειρά του ο Γάλλος πρόξενος, Α.Ε.Boysset αντλώντας τις πληροφορίες του και από τον ελληνικό Τύπο, υποστήριξε ότι οι Μουσουλμάνοι ήταν αυτοί που επιτέθηκαν και ότι οι αρχές της επαρχίας απείχαν από το να επέμβουν⁴⁸⁹.

β) Η βρετανική εκδοχή

Ο διοικητής Λεμεσού, Roland Michell, στην έκθεσή του ανέφερε ως αιτία το έθιμο του «πεζέματος του γαμπρού» και ότι οι κάτοικοι του Κολοσσιού προσπάθησαν με τη βία να επιβάλουν τη θέληση τους. Από την πλευρά τους οι κάτοικοι της Επισκοπής αντιστάθηκαν στο έθιμο με αποτέλεσμα να ακολουθήσει συμπλοκή. Σχετικά με τις κατηγορίες για τον Μουσουλμάνο ζαπτιέ, Salih Mehmed Emin, ότι υποκίνησε τους κατοίκους της Επισκοπής στη βία, λόγω μιας «υποτιθέμενης» ερωτικής σχέσης ενός κατοίκου του Κολοσσιού και μιας μουσουλμάνας του ίδιου χωριού, ο διοικητής τις χαρακτήρισε αβάσιμες και γι' αυτό τον λόγο ο τοπικός αξιωματικός της αστυνομίας, δεν τον τιμώρησε. Χαρακτήρισε τη σύγκρουση η οποία προέκυψε ως τίποτα περισσότερο παρά μια «διαμάχη ανάμεσα σε ένα αριθμό εξημεμένων χωρικών λόγω των εορτασμών σε γάμους»⁴⁹⁰.

Σχετικά με τη συμπλοκή η οποία ακολούθησε εντός του χωριού, ο Michell υποστήριξε ότι στο πλαίσιο της [αρχικής] διαμάχης ο γιος του Μουκτάρη του Κολοσσιού επενέβη και μαχαίρωσε ένα Μουσουλμάνο. Οι συνοδεύοντες τον γαμπρό τότε μπήκαν μέσα στο χωριό προς αναζήτηση του δράστη επιτιθέμενοι ταυτόχρονα και σε κάτοικους του Κολοσσιού. Συνολικά συνεπλάκησαν 200-300 άτομα συμπεριλαμβανομένων και ατόμων από τρία-τέσσερα άλλα χωριά. Στο επαρχιακό δικαστήριο οδηγήθηκαν δώδεκα άτομα, οι έξι απαλλάχθηκαν από τις κατηγορίες, και έξι κατηγορήθηκαν για επίθεση. Από τους

μαχαίρωμα Μουσουλμάνου. Ο γιος του Μουκτάρη είχε κλέψει λίγες μέρες προηγουμένως Μουσουλμάνα από την Επισκοπή και συζούσαν μαζί.

⁴⁸⁸ AMAE: CPC, Larnaca, τόμ. 5 (1890-1895), Έκθεση Μ. Περισιτιάνη με ημερομηνία 7 Δεκεμβρίου 1893, συνημμένη στην αλληλογραφία του Προξένου, με ημερομηνία 11 Δεκεμβρίου 1893, σελ. 107.

⁴⁸⁹ AMAE: CPC, Larnaca, τομ. 5(1890-1895), 11 Δεκεμβρίου 1893, σελ. 107.

⁴⁹⁰ ΚΑΚ: SA1/2838/93, Ν. Michell προς Αρχιγραμματέα, 19 Ιανουαρίου 1894. Ο τοπικός αστυνομικός διευθυντής Λεμεσού, Tankerville Chamberlayne, σύμφωνα με απάντηση του Αρχιγραμματέα στο Νομοθετικό, μετακινήθηκε τον Απρίλιο του 1894 στο τμήμα δασμών στη Λάρνακα. ΤΝΑ: CO 69/7. *Συνεδρία* 18 Απριλίου 1894.

καταδικασθέντες, οι τέσσερις καταδικάστηκαν σε πρόστιμο μίας λίρας, ένας σε πρόστιμο τριών λιρών και ένας σε ένα μήνα φυλάκιση⁴⁹¹. Το γεγονός ότι στη συμπλοκή στο Κολόσσι είχε εμπλακεί και ο γιος του Μουχτάρη του Κολοσσιού, Τουουλής, ο οποίος συζούσε με μια δεκαεξάχρονη Μουσουλμάνα από το Κολόσσι, η οποία λίγες μέρες νωρίτερα εγκατέλειψε την οικογένειά της για να ζήσει μαζί του με σκοπό να εκχριστιανιστεί και να τον παντρευτεί, είχε ως αποτέλεσμα η «επίθεση» των Μουσουλμάνων να αποδοθεί σε εκδικητική πράξη⁴⁹². Στην εκδίκαση της υπόθεσης από το επαρχιακό δικαστήριο ανακρίθηκε και Έλληνας ζαπτιές (Νικηφόρος Δούκας) ο οποίος στάληκε για να αποκαταστήσει την τάξη στο Κολόσσι. Στη μαρτυρία του ο Έλληνας αστυνομικός κατηγόρησε τον Μουσουλμάνο συνάδελφό του ότι ευθυνόταν για την έναρξη της συμπλοκής ενώ σε ερώτηση του διοικητή Λεμεσού κατά πόσο τον είδε να το πράττει αυτό, δήλωσε ότι το άκουσε από άλλους καθώς δεν ήταν παρών στη συμπλοκή⁴⁹³.

γ) Η δημοσιογραφική εκδοχή

Η εφημερίδα «Αλήθεια» της Λεμεσού, παρουσίασε το επεισόδιο ως «ελληνοτουρκική συμπλοκή», έκανε λόγο για «παράλογο τουρκικό φανατισμό» και για διασάλευση της τάξης σε ελληνικά και τουρκικά χωριά τα οποία βρίσκονταν κοντά το ένα στο άλλο⁴⁹⁴. Ως αίτιους των επεισοδίων χαρακτήρισε τους Μουσουλμάνους της Επισκοπής, τα μουσουλμανικά αστυνομικά όργανα και τέλος την κυβέρνηση. Το δημοσίευμα παρουσίαζε τους Έλληνες να βρίσκονται υπό απειλή, εκφράζονταν φόβοι για ξέσπασμα του λαού σε περίπτωση που δεν θα λαμβάνονταν δραστικά μέτρα, ενώ έγινε αναφορά και στη φορολογία διεκδικώντας ως ελάχιστο αντίτιμο την ειρήνη και την ασφάλεια.

«Εν Κολοσσίω συνέβη αληθής στάσις μεταξύ ημετέρων και Τούρκων. Ανεμένετο εις το Κολόσσι γαμβρός εξ Επισκοπής, εξήλθε δε εις προϋπάντησίν του ο ιερεύς του χωρίου, η επιτροπή και αι γυναίκες, οι λοιποί δε ανέμενον την υποδοχήν εν Κολοσσίω. Αντί του γαμβρού ήρχετο στίφος Τούρκων εκ τριακοσίων και άνω ανδρών ούτινος ηγείτο ημισέληνος και νταούλι [...]

Οι Τούρκοι μαινόμενοι και άγριοι εισήλθον εντός των οικιών, εκεί υπέστησαν τα πάνδεινα τα ατυχή γυναικόπαιδα, μάτην δ' ηγωνίζοντο οι ολίγοι άνδρες ν'

⁴⁹¹ ΚΑΚ: SA1/2838/93. Mitchell προς Thompson, 19 Ιανουαρίου 1894. Αν και δεν διευκρινίζεται η ταυτότητα των ατόμων τα οποία συνελήφθησαν, η εφημερίδα «Αλήθεια» αναφέρθηκε σε έκδοση ενταλμάτων κατά 13 «Τούρκων» υποκινητών και σε 3μηνη φυλάκιση του γιου του Μουκτάρη του χωριού Κολόσσι, ο οποίος ευρισκόμενος σε μέθη μαχαίρωσε ένα εκ των Μουσουλμάνων. Εφ. *Αλήθεια*, 9/21 Δεκεμβρίου 1893.

⁴⁹² «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 18/30 Νοεμβρίου 1893. Εκχριστιανισμοί Μουσουλμάνων γυναικών αναφέρονταν συχνά στον ελληνικό Τύπο του νησιού, κυρίως κατά τη δεκαετία του 1880, χωρίς ωστόσο να γίνεται αναφορά σε πρόκληση συγκρούσεων.

⁴⁹³ Βλ. ΚΑΚ: SA1/2838/93. Mitchell προς Thompson, 19 Ιανουαρίου 1894.

⁴⁹⁴ «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 26/8 Δεκεμβρίου 1893.

αποδιώξωσι τους βδελυρούς επιδρομείς. Υπό την αρχηγίαν δύο εφέντηδων διέτρεχον τριακόσιοι τον αριθμόν το μικρόν χωρίον φωνάζοντες «κτυπάτε βρε τους γκιαούρηδες, κτυπάτε τους γκιαούρηδες». Περί ενός ζαπτιέ παραστάντος κατά την ρήξιν οι χωρικοί διηγούνται τα αίσχιστα, ως διηγούνται πάντοτε τοιαύτα προκειμένου περί ρήξεων ημετέρων και Τούρκων [...]

Κρίσιμος είναι η κατάσταση. Επικαλούμεθα δ' αύθις υμών, Εξοχώτατε, την επέμβασιν. Τα πάθη έφθασαν εις οξύ σημείον, αναρχία επικρατεί εν τω τόπω, πάσα δ' ημέρα παρερχομένη δύναται να επιφέρη απροσδόκητα γεγονότα... Γινόμεθα διερμηνείς του δημοσίου φρονήματος επικαλούμενοι ταχυτάτην επέμβασιν πρίν ή επιφέρη κακάς συνεπειάς του λαού ο αναβρασμός και εν ώραις οργής και αγανακτήσεως γείνη αίτιος σκηνών δυσαρέστων και λυπηρών. Δεν ζητούμεν παρ' υμών «παραδείσους»... Όχι, Εξοχώτατε, ζητούμεν ασφάλειαν της ζωής μας, της τιμής μας, της περιουσίας μας, ζητούμεν την ησυχίαν του τόπου, την ειρήνην, την ευνομίαν, ζητούμεν ν' απαλλαγώμεν των φαύλων στοιχείων, άτινα κυκλούσιν ημάς. Ζητούμεν αι διακόσiai χιλιάδες στερλίναι, ας καταβάλλομεν κατ' έτος εις φόρους, να φέρωσιν ένα καν έστω καρπόν, την ασφάλειάν μας Εξοχώτατε! Πού ο καρπός αυτός; Πού η ασφάλεια, πού η ειρήνη, πού η ησυχία; Ημείς παλαίομεν μόνοι κατά φαύλων, ημείς κυκλούμεθα υπό ανόμων και εγκληματιών, ημείς άποροι και πτωχοί απειλούμεθα εις έκαστον βήμα μας»⁴⁹⁵.

Επίσης αναφέρεται ότι το βράδυ μετά τη συμπλοκή οι Τούρκοι οπλίστηκαν και οι κάτοικοι του Κολοσσιού συγκροτήθηκαν σε «στρατόπεδα», όπου με άλλους «έφεδρους» ανέμεναν την έναρξη της μάχης. Ωστόσο σύμφωνα με το άρθρο μετά από παρέμβαση των προυχόντων και ενός Θεόδωρου Χρυσοστομίδα, οι Τούρκοι δεν επιτέθηκαν⁴⁹⁶.

Η εφημερίδα της Λευκωσίας «Ευαγόρας», απέδωσε τα επεισόδια στην πολιτική του διαίρει και βασίλευε εκ μέρους της Αγγλίας και αναφέρθηκε σε «εκστρατείες ολόκληρων οθωμανικών χωριών εναντίον άλλων ελληνικών [...] Μετά μίαν δεκαπενταετίαν αστόχου αγγλικής διοικήσεως τα φυλετικά πάθη μετεβλήθησαν εις ηφαιστείον απειλούν αυτήν την ύπαρξιν της χώρας»⁴⁹⁷. Αντίθετα, η συντηρητική «Φωνή της Κύπρου» έκανε λόγο για «μάχας» και «διαπληκτισμούς μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων» και απέδωσε την ευθύνη στην αστυνομία. Σύμφωνα με το άρθρο «Το κακόν οσημέραι εξαπλούται και απειλεί μεγαλυτέρας να λάβη διαστάσεις, η δε αστυνομία μακαρίως ακολουθεί την πορείαν της»⁴⁹⁸.

⁴⁹⁵ «Αποσύνθεσις. Αι ταραχαί της Κυριακής», εφ. *Αλήθεια*, 18/30 Νοεμβρίου 1893, «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 18/30 Νοεμβρίου 1893, *στο ίδιο*, 26/8 Δεκεμβρίου 1893, «Αίσχη», εφ. *Αλήθεια*, 16/28 Δεκεμβρίου 1893.

⁴⁹⁶ «Αποσύνθεσις. Αι ταραχαί της Κυριακής», εφ. *Αλήθεια*, 18/30 Νοεμβρίου 1893.

⁴⁹⁷ «Διαίρει και βασίλευε», εφ. *Ευαγόρας*, 24 Νοεμβρίου 1893.

⁴⁹⁸ «Λευκωσία. 7 Δεκεμβρίου», εφ. *ΦτΚ*, 8/20 Δεκεμβρίου 1893.

Η ανάγκη για αναδιοργάνωση του αστυνομικού κλάδου με το διορισμό καλύτερης ποιότητας ανδρών αναγνωριζόταν και από τους Μουσουλμάνους βουλευτές⁴⁹⁹. Το γεγονός της μεροληψίας των Μουσουλμάνων ζαπτιέδων υπέρ των ομόθρησκών τους δεν μπορεί να θεωρηθεί υπερβολικό, ωστόσο ο τρόπος παρουσίασης της συμπλοκής από τον Τύπο υπήρξε επιλεκτικός, γεγονός το οποίο θέτει ζήτημα αντικειμενικότητας των δημοσιογραφικών περιγραφών της εποχής. Ο Φ. Ζαννέτος αναφερόμενος στη μεροληψία ή όχι των Μουσουλμάνων αστυνομικών και τον ρόλο του Τύπου ανέφερε χαρακτηριστικά: «Και συχνάκις όντως ο Τύπος ην υπόχρεως, ακριβολογών κατά το μάλλον ή ήττον, διότι δεν αποκρύπτομεν και το ότι ουχί σπανίως πλανάται και πλανά καλή τη πίστει, να καταγγέλλη σποραδικάς τινάς και μάλλον ασημάντους μεροληπτικότητας των μωαμεθανικών αστυνομικών οργάνων»⁵⁰⁰.

Αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί το γεγονός ότι στην ομάδα των χωρικών της Επισκοπής ενδεχομένως να περιλαμβάνονταν φανατικοί Μουσουλμάνοι ή ταραξίες οι οποίοι να ήθελαν να προκαλέσουν ταραχή λόγω και του περιστατικού της αρπαγής της νεαρής Μουσουλμάνας από τον Χριστιανό σύντροφό της, εντούτοις το έθιμο του «πεζέματος» του γαμπρού φαίνεται να αποτέλεσε την κυριότερη αιτία, καθώς η συμπλοκή αφορούσε τους κατοίκους δύο διαφορετικών μικτών χωριών και η οποία αφορούσε εξίσου Έλληνες και Μουσουλμάνους και στις δύο πλευρές⁵⁰¹.

2. Το επεισόδιο στην Πάφο (Μάρτιος 1894)⁵⁰²

Λίγους μήνες μετά τη συμπλοκή στο Κολόσσι, το Σάββατο της Τυροφάγου του 1894, ακολούθησαν επεισόδια μεταξύ «Ελλήνων και Οθωμανών» στο Κτήμα της Πάφου⁵⁰³. Τα συγκεκριμένα επεισόδια ξέσπασαν κατά τη διάρκεια πομπής Ελλήνων μασκαρεμένων στους δρόμους του Κτήματος. Η αμφίεσή τους θεωρήθηκε προσβλητική από ορισμένους Μουσουλμάνους οι οποίοι σύμφωνα με την ελληνική εκδοχή προκάλεσαν τη συμπλοκή. Αναφορά στο επεισόδιο έγινε και εντός του Νομοθετικού συνδέοντάς το ακόμα μια φορά με

⁴⁹⁹ Βλ. πιο κάτω.

⁵⁰⁰ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 811-812. Βλ. επίσης Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 172-173.

⁵⁰¹ Για αντίστοιχα επεισόδια μεταξύ κατοίκων διαφορετικών χριστιανικών χωριών βλ. «Εν των εθίμων των γάμων και αι συνέπειαι αυτού», εφ. *ΦτΚ*, 30/11 Σεπτεμβρίου 1891, «Παφιακή ηχώ», εφ. *ΦτΚ*, 20/2 Ιανουαρίου 1904.

⁵⁰² Σύμφωνα με το παλιό ημερολόγιο το επεισόδιο έγινε στις 26 Φεβρουαρίου.

⁵⁰³ Κατά το 1891, το Κτήμα το οποίο αποτελούσε και την έδρα των αρχών της πόλης, αποτελούσε μικτή πόλη με μικρή πλειοψηφία Μουσουλμάνων. Συγκεκριμένα υπήρχαν 1467 «Μωαμεθανοί» και 1095 «μη Μωαμεθανοί». Βλ. TNA: CO 883/4/22. Report on the Census of Cyprus, taken on the 6 April 1891.

τη μεροληψία της αστυνομίας, και δη των «αθαγενών αξιωματικών» οι οποίοι ήταν στην πλειονότητά τους Μουσουλμάνοι⁵⁰⁴.

α) Η παρουσίαση των επεισοδίων από τον ελληνικό Τύπο

Ο ελληνικός Τύπος αναφέρθηκε σε πρόκληση και φανατισμό των Μουσουλμάνων με αποτέλεσμα τη συμπλοκή με τους Έλληνες. Η «Σάλπιγξ» υποστήριξε ότι ορισμένοι Οθωμανοί οι οποίοι θεώρησαν τη μεταμπίση των νέων ως «προσβλητική» διέταξαν κάποιους Μουσουλμάνους να αναμειχθούν στην πομπή των Ελλήνων και να τους σπρώξουν. Αποτέλεσμα οι Έλληνες να «δυσανεστηθούν» και να απωθήσουν τους Μουσουλμάνους να βγουν εκτός της πομπής με συνέπεια να προκληθεί ρήξη στην οποία έλαβαν μέρος πολίτες και των δύο πλευρών⁵⁰⁵.

Η εφημερίδα «Αλήθεια», παρουσιάζοντας με δόση υπερβολής τις ταραχές στην Πάφο τις χαρακτήρισε ως χειρότερες από το Κολόσσι, διότι «η φιλήσυχος πολίχνη μετετράπη εις θέατρον βανδαλικών σκηνών», έκανε λόγο για «φυλετικά πάθη» και υποστήριξε ότι «εν τόπω όπου δεν υπάρχει δημόσιος ασφάλεια είναι κρίσιμος τοιαύτη κατάσταση»⁵⁰⁶. Ο αρθρογράφος απέδωσε την αιτία της σύγκρουσης σε «Οθωμανούς εκ των πλέον αισχρών υποκειμένων», οι οποίοι σπρώχνοντας μερικούς από τους μασκαρεμένους έδωσαν αφορμή «έριδος», επιτιθέμενοι και υβρίζοντας. Η συμπλοκή έλαβε χώρα στην αγορά της πόλης με ξύλα και ρόπαλα, και διήρκεσε δύο ώρες. Μέρος στη σύγκρουση έλαβαν όπως αναφέρεται και πολλοί «προύχοντες και εφέντηδες οθωμανοί»⁵⁰⁷. Σε αντίθεση με την «Αλήθεια» η εφημερίδα των Αθηνών «Εστία» έκανε λόγο για «μικρή ρήξη», ενώ από την πλευρά της η «Φωνή της Κύπρου», δημοσίευσε τα επεισόδια στην Πάφο μια εβδομάδα μετά τη δημοσίευσή τους από την «Αλήθεια», στη στήλη «Τοπικά». Συγκεκριμένα, δημοσιεύτηκε η

---

⁵⁰⁴ Ως προς τους τοπικούς αστυνομικούς διοικητές των επαρχιών, οι οποίοι ήταν όλοι Βρετανοί, οι Έλληνες βουλευτές συχνά ζητούσαν την κατάργηση των θέσεων τους τόσο στο πλαίσιο εξοικονόμησης χρημάτων όσο και λόγω του γεγονότος ότι τις θεωρούσαν ανωφελείς. Ο Παλαιολόγος δήλωσε ότι οι συγκεκριμένες θέσεις κάποιες φορές ήταν επιβλαβείς και «πιθανότατα» σύμφωνα με τον ίδιο υπεύθυνες σε ορισμένες περιπτώσεις αναταραχών. Σε άρθρο της η «Αλήθεια» επέστησε την προσοχή του Αρμοστή για το γεγονός ότι πολλές φορές καταγγέλλθηκαν περιπτώσεις μεροληψίας των ζαπτιέδων αλλά οι αρχηγοί τους δεν έκαναν τίποτα. Βλ. ΤΝΑ: CO 69/7. *Συνεδρία* 18 Απριλίου 1894, «Αίσιχη», εφ. *Αλήθεια*, 16/28 Δεκεμβρίου 1893.

⁵⁰⁵ «Σκάνδαλον εν Πάφω», εφ. *Σάλπιγξ*, 12 Μαρτίου 1894.

⁵⁰⁶ «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 10/22 Μαρτίου 1894.

⁵⁰⁷ «Συμπλοκή Ελλήνων και Οθωμανών εν Κτήματι», εφ. *Αλήθεια*, 10/22 Μαρτίου 1894. Εκ μέρους των αρθρογράφων των εφημερίδων οι όροι «οθωμανοί» ή «Τούρκοι» σε αντίθεση με τους χαρακτηρισμούς «μουσουλμάνοι» ή «μουαμεθανοί» χρησιμοποιούνταν ως εθνικοί όροι κυρίως όταν αναφέρονταν σε συμπλοκές ή επεισόδια μεταξύ των δύο εθνοτήτων στα οποία δινόταν εθνική χροιά.

απάντηση του Αρχιγραμματέα στο Νομοθετικό Συμβούλιο σε ερώτηση σχετικά με τα επεισόδια, ενώ δεν υπήρξε οποιαδήποτε άλλη αναφορά στα επόμενα φύλλα⁵⁰⁸.

Επίσης, με αφορμή τις φήμες για αποχώρηση από το νησί του βρετανικού στρατιωτικού αποσπάσματος, γεγονός το οποίο θεωρείτο ως ενδεχόμενο αποχώρησης των Βρετανών και επιστροφής της Κύπρου στο Σουλτάνο, σε νέο άρθρο της η «Αλήθεια» αναφέρθηκε σε έλλειψη ειρήνης και σε «φυλετικές ρήξεις» και παρουσίασε ως αναγκαία την παραμονή του βρετανικού στρατού στο νησί. Σύμφωνα με το δημοσίευμα οι «εφέντηδες» υποδαύλιζαν «τεχνητός» τα πάθη και συχνά σε δημόσια μέρη συνέβαιναν διαπληκτισμοί με δυσάρεστα αποτελέσματα. Τα παραπάνω, σύμφωνα με το άρθρο, συνέτειναν στο να σχολιάζεται δυσμενώς η διαδοθείσα είδηση για την αναχώρηση του στρατού, καθώς όταν θα αποσυρόταν τα «εξημμένα πάθη δεν θα ευρίσκουν φραγμόν», χαρακτηρίζοντας την παραμονή του αγγλικού στρατού στο νησί ως απαραίτητη⁵⁰⁹.

Οι αναφορές σε φανατισμό των Οθωμανών της Πάφου ελέγχονται από το γεγονός ότι αν και οι αριθμοί Χριστιανών και Μουσουλμάνων ήταν σχεδόν ίσοι στην πόλη της Πάφου, αυτό δεν εμπόδισε τους Έλληνες της πόλης την επομένη της συμπλοκής να περάσουν εν πομπή μέσα από την πόλη, προπορευομένης της ελληνικής σημαίας, τραγουδώντας και ζητωκραυγάζοντας υπέρ της ένωσης. Σύμφωνα με την «Αλήθεια», επικράτησε τόσος ενθουσιασμός ώστε όταν τους είδαν από μακριά μερικοί Οθωμανοί, έτρεξαν προς τους περιπολούντας ζαπτιέδες και «μετά μεγάλης των εντροπής είδομεν να φεύγωσι προς την ενορίαν των»⁵¹⁰. Την ίδια περίοδο η 25^η Μαρτίου εορτάστηκε με μεγαλοπρέπεια σε σχέση με προηγούμενες χρονιές⁵¹¹. Η συμπλοκή στην Πάφο συνδέθηκε και με την προσπάθεια ενίσχυσης του εθνικού φρονήματος, γεγονός το οποίο προκάλεσε τα θετικά σχόλια της εφημερίδας «Εστία» των Αθηνών η οποία έκανε λόγο για φιλοπάτριδες οι οποίοι «εξ' αφορμής μικράς ρήξεως» προέβησαν σε επιβλητικότερες και σοβαρότερες εθνικές εκδηλώσεις⁵¹². Η «Αλήθεια» η οποία δημοσίευσε τη συγκεκριμένη αναφορά της «Εστίας» σχολίασε ότι «πολύτιμα αληθώς κερδαίνομεν ηθικά κεφάλαια δια των συνεχών εθνικών ημών εκδηλώσεων»⁵¹³.

⁵⁰⁸ «Τοπικά», εφ. *ΦτΚ*, 19/31 Μαρτίου 1894.

⁵⁰⁹ «Φυλετικάί ρήξεις», εφ. *Αλήθεια*, 18/30 Μαρτίου 1894

⁵¹⁰ «Συμπλοκή Ελλήνων και Οθωμανών εν Κτήματι», εφ. *Αλήθεια* 10/22 Μαρτίου 1894.

⁵¹¹ «Η 25^η Μαρτίου εν Κτήματι», εφ. *Αλήθεια*, 7/19 Απριλίου 1895.

⁵¹² Βλ. «Ηθικά κέρδη», εφ. *Αλήθεια*, 7/19 Απριλίου 1894.

⁵¹³ «Ηθικά κέρδη», εφ. *Αλήθεια*, 7/19 Απριλίου 1894.

Η δράση ταραχοποιών στοιχείων, δεν μπορεί να αποκλειστεί ως λόγος της έκρηξης της συμπλοκής, γεγονός το οποίο αποτελούσε κοινό τόπο στην πλειοψηφία παρόμοιων συγκρούσεων, ενώ ο ρόλος των προεστώτων της κάθε κοινότητας ήταν σημαντικός για την επιβολή της ειρήνης. Λίγες μέρες μετά τα πιο πάνω γεγονότα η «Αλήθεια» έκανε λόγο σε «φήμες» ότι οι Οθωμανοί ετοίμαζαν επίθεση κατά των «Χριστιανών» μετά την εορτή του Μπαϊραμιού τους και πως για τον σκοπό αυτό είχαν εφοδιαστεί με μαχαίρια από τους μαχαιροποιούς της Πάφου⁵¹⁴. Η σημασία την οποία απέδιδαν οι Βρετανοί στον ρόλο των προεστώτων των δύο κοινοτήτων ως προς τη διατήρηση της τάξης αποδεικνύεται από το γεγονός ότι ο διοικητής της Πάφου κάλεσε στην οικία του δώδεκα προύχοντες «Χριστιανούς» και δώδεκα «Οθωμανούς» στους οποίους υπέδειξε να καλέσουν τους δικούς τους να απέχουν κάθε αφορμής έριδος μεταξύ «Ελλήνων και Τούρκων» και ότι πρέπει να τρέφουν αδελφική αγάπη μεταξύ τους. Ο αρθρογράφος της «Αλήθειας» υποστήριξε ότι οι Έλληνες ποτέ δεν έδωσαν αφορμή για έριδες και πρότεινε ως λύση τη μετάθεση των Τούρκων ζαπτιέδων της Πάφου σε άλλη επαρχία, αποδίδοντας τους φυλετικά κίνητρα, προσθέτοντας ότι, το γεγονός ότι ήταν συγγενείς με τους Οθωμανούς της Πάφου είχε ως αποτέλεσμα οι τελευταίοι να έχουν απεριόριστη ελευθερία⁵¹⁵.

Τη συμπλοκή στο Κτήμα της Πάφου ακολούθησαν και άλλες σε διάφορα χωριά. οι οποίες δημοσιεύτηκαν από τον ελληνικό Τύπο του νησιού. Χαρακτηριστικό των περιγραφών ήταν το γεγονός ότι συχνά δεν γίνεται αναφορά στην αιτία της σύγκρουσης, ενώ στις περιπτώσεις όπου προβάλλονταν οι αιτίες αφορούσαν είτε προσωπικές διαφορές οι οποίες μετατρέπονταν σε συμπλοκές με τη συμμετοχή των ομοδόξων των δύο πλευρών, είτε λεκτικές προσβολές, είτε τη μέθη. Επίσης δεν διευκρινίζεται κατά πόσο οι ίδιοι οι Έλληνες υπήρξαν προκλητικοί απέναντι στους Μουσουλμάνους. Χαρακτηριστικό της παρουσίασης των επεισοδίων από τον Τύπο είναι ότι εστιάζονται στο γεγονός της συμπλοκής, χωρίς να αναφέρονται στις αιτίες και στην πιο ολοκληρωμένη παρουσίασή τους.

β) Εντός του Νομοθετικού

Αναφορά στη συμπλοκή στο Κτήμα έγινε και εντός του Νομοθετικού εκ μέρους του βουλευτή και εκδότη της εφημερίδας «Αλήθεια», Αριστοτέλη Παλαιολόγου⁵¹⁶ ο οποίος

⁵¹⁴ «Τρομοκρατία εν Πάφω», εφ. *Αλήθεια*, 31/12 Απριλίου 1894.

⁵¹⁵ Στο ίδιο.

⁵¹⁶ Ο Αριστοτέλης Παλαιολόγος γεννήθηκε στη Λευκωσία με πατρική καταγωγή από την Κωνσταντινούπολη. Φοίτησε στην Ελληνική σχολή Λευκωσίας και δίδαξε ως δάσκαλος στη Βάσα, Τορνάριδες, Μόρφου, Ελληνική σχολή Λεμεσού. Υπήρξε στενός συνεργάτης του Ανδρέα Θεμιστοκλέους. Ίδρυσε και εξέδιδε την εφημερίδα

διαμαρτυρήθηκε για το γεγονός ότι τα αστυνομικά όργανα τα οποία έφτασαν στη σκηνή της συμπλοκής, αφέλιαν μόνο τους *Χριστιανούς* αφήνοντας τους *Μωαμεθανούς* να επιτίθενται και ότι η συμπλοκή σταμάτησε μόνο όταν έφτασαν οι δύο Άγγλοι αξιωματικοί της αστυνομίας, οι οποίοι απέσυραν με τη βία τους *Χριστιανούς* από τη σκηνή, επιτρέποντας με τον τρόπο αυτό στους *Μουσουλμάνους* να παραμείνουν και να τους δηλώσουν τι ακριβώς είχε συμβεί.

Ο Αρχιγραμματέας, Harry Thompson, απαντώντας στον Παλαιολόγο χαρακτήρισε τη συμπλοκή ως «μικρή ταραχή» με «ασήμαντο χαρακτήρα», η οποία οφειλόταν σε μια ομάδα από μασκαρεμένους οι οποίοι περνώντας από το παζάρι της πόλης συγκρούστηκαν με τα «μωαμεθανικά μέλη της κοινότητας». Ως προς την αιτία της σύγκρουσης, δήλωσε ότι τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν ήταν πολύ αντιφατικά αλλά δεν υπήρχε τίποτα που να αποδεικνύει ότι η αστυνομία δεν ενήργησε με αμεροληψία⁵¹⁷. Λίγες μέρες αργότερα κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού, ο Παλαιολόγος επανερχόμενος στο ζήτημα της μεροληπτικής στάσης της αστυνομίας και υποστηρίζοντας την εργοδότηση «χριστιανών» ως ιθαγενών αξιωματικών, έλαβε ως απάντηση από τον Αρχιγραμματέα τη «μεγαλοποίηση» από τον εγχώριο Τύπο του νησιού μιας «μικρής συμπλοκής» στο Κολόσσι σε ταραχή λόγω θρησκευτικών διαφορών» και εξέφρασε την άποψη ότι «τα μέλη των δύο θρησκευμάτων στο νησί ζουν κατά κανόνα σε τέλεια αρμονία και ότι κακόβουλα άρθρα όπως τα πιο πάνω σκοπεύουν μόνο να προκαλέσουν αισθήματα μίσους, ανάμεσα στις δύο φυλές»⁵¹⁸. Οι παρόντες Μουσουλμάνοι βουλευτές δεν εξέφρασαν οποιαδήποτε διαφωνία στις αναφορές του Παλαιολόγου, ενώ δύο χρόνια αργότερα, το 1896, κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού του αστυνομικού τμήματος τα μουσουλμανικά μέλη Zuhti Effendi και Hadji Hafouz συμφώνησαν μαζί με τους επτά παρόντες Έλληνες βουλευτές ότι η γενική εκτέλεση των καθηκόντων της αστυνομίας δεν ήταν ανάλογη των μεγάλων ποσών τα οποία δαπανούνταν για τον κλάδο. Ο Hadji Hafouz απέδωσε την αιτία για την αναποτελεσματικότητα της αστυνομίας μεταξύ άλλων και στην ποιότητα των προσληφθέντων αστυνομικών. Υποστήριξε ότι στο σώμα υπήρχαν πολλά «κακοποιά

«Αλήθεια» από το 1880 μέχρι το 1897. Από το Νομοθετικό παραιτήθηκε το 1896 λόγω διορισμού του ως δικαστή. Το 1884 ωστόσο η ενέργεια του Ονούφριου Ιασονίδη να δεχθεί θέση μεταφραστή και διερμηνέα στο Νομοθετικό, κρίθηκε από τους Παλαιολόγο και Θεμιστοκλέους ως «αντεθνική ενέργεια». Διετέλεσε πρόεδρος των ελληνικών εκπαιδευτηρίων Λεμεσού και του αναγνωστηρίου «Ισότης». Βλ. Α. Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν, ό.π.*, Λευκωσία 2005, σσ. 315, 131.

⁵¹⁷ ΤΝΑ:CO69/7. *Συνεδρία*, 29 Μαρτίου 1894.

⁵¹⁸ ΤΝΑ: CO69/7. *Συνεδρία* 18 Απριλίου 1894. Η εφημερίδα «Νέον Έθνος» κατηγόρησε τον Αρμωστή για τις δηλώσεις του στο Νομοθετικό κατά των εφημερίδων. «Επίσημοι ύβρεις κατά του τύπου», εφ. *Νέον Έθνος*, 22/4 Μαΐου 1894.

στοιχεία» και ότι τα άτομα τα οποία κατατάσσονταν ήταν πολύ νεαρά και ως εκ τούτου ανεύθυνα⁵¹⁹.

3. Άλλα επεισόδια

Συμπλοκές και επεισόδια σημειώθηκαν κατά το 1894 και στην περιοχή Κάρμι, έξω από το μικτό χωριό Πολεμίδα της Λεμεσού, όπου υπήρξε συμπλοκή μεταξύ «Χριστιανών» και «Οθωμανών» εξαιτίας ενός πασχαλινού παιχνιδιού και της εξύβρισης της θρησκείας των Χριστιανών⁵²⁰. Άλλη συμπλοκή συνέβηκε σε γάμο στο αμιγώς ελληνικό χωριό Δορά. Αρθρογράφος της εφημερίδας «Σάλπιγξ» ζήτησε όπως απαγορευθεί στους Οθωμανούς να πηγαίνουν σε πανηγύρεις ή εις γάμους χριστιανών και από την κυβέρνηση ότι οφείλει να δώσει ένα μάθημα «στις βρωμερές τους γλώσσες»⁵²¹. Στα Άνω Λεύκαρα Οθωμανός κτύπησε κατά την πανήγυρη της Σταυροπροσκυνήσεως Χριστιανό ο οποίος είχε προηγούμενα μαζί του. Στη συμπλοκή έλαβαν μέρος και άλλοι χριστιανοί και οθωμανοί⁵²². Η «Φωνή της Κύπρου» αναφέρθηκε σε συμπλοκές μεταξύ *χριστιανών και οθωμανών*, επιθέσεις, απόπειρες φόνων, τραυματισμούς, πυρκαγιές σε αλώνια, και ύβρεις οι οποίες λάμβαναν χώρα στην Περιστερωνοπηγή, υποδεικνύοντας ότι αν δεν λαμβάνονταν σύντομα μέτρα από την αστυνομία, «μη ποιούσης διάκρισιν της φυλής ή θρησκευματος των ταραξιών, πολλά τα κακά προοιωνίζονται»⁵²³.

Στα τέλη του Αυγούστου, εν μέσω της συνεχιζόμενης φημολογίας για αποχώρηση της Βρετανίας από το νησί, η «Αλήθεια» αναφέρθηκε σε «σοβαρή ρήξη» μεταξύ «Οθωμανών και ημετέρων» στη Λεμεσό, επειδή Έλληνες ζήτησαν να παιχτεί ο ελληνικός εθνικός ύμνος.

⁵¹⁹ ΤΝΑ: CO 69/9. *Συνεδρία*, 24 Απριλίου 1896.

⁵²⁰ Το παιχνίδι ονομαζόταν «Τζηρύττι» και φαίνεται να έχει τις ρίζες του στη μεσαιωνική Κύπρο. Σύμφωνα με το συγκεκριμένο έθιμο *χριστιανοί* και *Οθωμανοί* τρέχουν έφιπποι σύροντας ο ένας κατά του άλλου «ράβδους μυτεράς». Το επεισόδιο προκλήθηκε επειδή χριστιανός κτύπησε με το «τζηρύττι» του ένα «Οθωμανό», ο οποίος θύμωσε, κατέβηκε από το αλόγυ του και μαζί με άλλους ομοθρήσκους του άρχισαν να βρίζουν τον χριστιανό, τον Χριστό και την Παναγία των «γκιαούρηδων». Οι Χριστιανοί τότε «εξερεθίσθησαν», με αποτέλεσμα τη σύγκρουσή τους με τους Μουσουλμάνους. «Συμπλοκή Οθωμανών και Χριστιανών εις Πολεμίδα», εφ. *Σάλπιγξ*, 23 Απριλίου 1894, «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 22/4 Μαΐου 1894.

⁵²¹ Σύμφωνα με το δημοσίευμα «από τινος» οι *Οθωμανοί* «έκαμαν κακήν γλώσσαν και αμέσως έχουσιν εις το στόμα των θρησκευτικὰς ύβρεις». «Συμπλοκή και εις Δοράν», εφ. *Σάλπιγξ*, 23 Απριλίου 1894.

⁵²² Λίγες μέρες αργότερα, ορισμένοι *Οθωμανοί* σε κατάσταση μέθης μήκαν σε καφενείο στα Λεύκαρα για να επιτεθούν κατά χριστιανού ο οποίος συμμετείχε στην αρχική συμπλοκή υποστηρίζοντας τον Χριστιανό. Οι *Οθωμανοί* καταδίωξαν τον Χριστιανό εκτός καφενείου με αποτέλεσμα να ακολουθήσει συμπλοκή Ελλήνων και Μουσουλμάνων. Ο αρθρογράφος απέδωσε ευθύνες στον Τούρκο Ζαπτιέ ο οποίος έβλεπε ατάραχος το περιστατικό και απέφυγε να συλλάβει τον Οθωμανό, προσθέτοντας ότι είναι ωφελιμότερο να μην στέλλονται Τούρκοι Ζαπτιέδες σε μικτά χωριά καθώς προκαλούν αταξία και «εξερεθίζουν τα φυλετικά πάθη». «Τα φυλετικά πάθη», εφ. *Αλήθεια*, 13/25 Απριλίου 1894.

⁵²³ «Εκ Περιστερωνοπηγής», εφ. *ΦτΚ*, 9/21 Ιουλίου 1894. Άλλα επεισόδια, λόγω λεκτικών προσβολών, αναφέρθηκαν στη Λάνια και στη Λόφου. Βλ. «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 28/10 Μαΐου 1894, «Ενοχλήσεις οθωμανών», εφ. *Σάλπιγξ*, 9 Ιουλίου 1894.

Στο επεισόδιο ρίχθηκαν καθίσματα και χρησιμοποιήθηκαν ρόπαλα ενώ οι Οθωμανοί σύμφωνα με το άρθρο αν και περισσότεροι αναγκάστηκαν να βγουν έξω από το καφενείο. Ο αρθρογράφος εξέφρασε φόβους ότι η συγκεκριμένη «ρήξη» θα αποτελούσε αρχή μεγαλύτερων κακών «καθόσον από τινος πολύν αέρα επήρην ο οθωμανικός όχλος ενταύθα και εις τα χωρία καταστάς προκλητικώτατος»⁵²⁴.

Αν και οι συμπλοκές στο Κολότσι και Κτήμα παρουσιάστηκαν με τρόπο υπερβολικό χαρακτηριζόμενες ως φυλετικές, εντούτοις η αύξηση της συχνότητας στις προκλήσεις και συγκρούσεις οι οποίες δημοσιεύτηκαν στον ελληνικό Τύπο κατά το 1894 υποδηλώνει μια διαδικασία αλλαγής στις σχέσεις Ελλήνων και Μουσουλμάνων με το αίσθημα αγανάκτησης των Ελλήνων κατά των τουρκικών προκλήσεων να ενεργοποιείται.

Συμπεράσματα

Μετά την αποστολή της πρεσβείας των Ελλήνων στο Λονδίνο στα τέλη της δεκαετίας του 1880, η νέα δεκαετία υπήρξε καθοριστική για τη μετάβαση από το οικονομικό κοινό αίτημα για βελτίωση της οικονομικής κατάστασης του νησιού στην πολιτικοποίηση του ζητήματος του Φόρου Υποτελείας και τη διασύνδεση της μείωσής του με την Ένωση.

Βρετανοί πολιτικοί της νέας κυβέρνησης των Φιλελευθέρων προσπάθησαν να στρέψουν αλλού το ενδιαφέρον για τη μείωση του Φόρου Υποτελείας. Σε προσωπικές επιστολές του Βρετανού βουλευτή και πρώην υφυπουργού των Εξωτερικών Charles Dilke προς το μέλος του Νομοθετικού, Γεώργιο Σιακαλλή, η μείωση του Φ.Υ. συνδέθηκε με το πολιτικό αίτημα της Ένωσης. Η «νεοτουρκική» εφημερίδα «Yeni Zaman» υποστήριξε όπως το ενδιαφέρον στραφεί στην πρόοδο του νησιού και την ομογνωμία μεταξύ των κατοίκων, χαρακτηρίζοντας τις προτάσεις των Βρετανών πολιτικών ως ασύμφωνες με τον πολιτισμό. Παράλληλα στο νησί ξεκίνησε μέσω συγκεκριμένων εφημερίδων, προσπάθεια διατράνωσης του εθνικού φρονήματος υπογραμμίζοντας το καθήκον των εκπαιδευτικών να μεταδώσουν στους μαθητές «νέες ιδέες» και να θερμάνουν σε αυτούς το «εθνικό πυρ». Σε επεισόδια τα οποία ξέσπασαν την περίοδο 1893-1894, αποδόθηκαν φυλετικά κίνητρα, αυξήθηκαν τα παράπονα για μεροληπτική στάση της αστυνομίας, ενώ η περιγραφή των επεισοδίων από τον Τύπο δεν ήταν πλήρης και αντικειμενική, γεγονός που επίσης συντελούσε στην εξερέθιση των παθών.

---

⁵²⁴ Στο ίδιο φύλλο έγινε λόγος και για επίθεση οθωμανοπαίδων κατά «χριστιανών» χωρικών στην τουρκική συνοικία. Βλ. «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 25/6 Σεπτεμβρίου 1894, «Λεμησός της 27 Αυγούστου 94», εφ. *Νέον Έθνος*, 3/15 Σεπτεμβρίου 1894.

Κεφάλαιο 7. Τα Παγκύπρια συλλαλητήρια του 1895⁵²⁵

«Οι Χριστιανοί μας συμπατριώτες που για αιώνες ζούσαν υπό την ευλογημένη προστασία του μεγάλου δεσπότη, οι οποίοι έχοντας το ένδοξο όνομα των Οθωμανών απολάμβαναν πολλές χάρες και ελέη του Πατισάχ, ένιωθαν περήφανοι να φέρουν το Οθωμανικό όνομα, και οι οποίοι πρόσφεραν προσευχές για τη μακροζωία του απόλυτού μας προστάτη και ένδοξού μας Σουλτάνου, και δείχνοντας αγάπη και πίστη στην Αυτοκρατορική του Μεγαλειότητα έχουν εδώ και μερικά χρόνια, δηλαδή από την αλλαγή της διοίκησης, βαθμιαία και χωρίς κάποιο λόγο αλλάξει γλώσσα και τρόπους και ξεκίνησαν να δείχνουν παράξενη και διαφορετική συμπεριφορά»⁵²⁶.

Τα συλλαλητήρια του 1895 υπήρξαν τα πρώτα τα οποία οργανώθηκαν σε παγκύπρια κλίμακα από τους Έλληνες του νησιού και στα οποία εκτός από φορολογικές ελαφρύνσεις διεκδικήθηκε σε παγκύπριο επίπεδο για πρώτη φορά και το αίτημα της ένωσης. Η πραγματοποίησή τους σε συνδυασμό και με τη μετέπειτα συμμετοχή αρκετών Ελλήνων Κυπρίων ως εθελοντών στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, αποτέλεσαν σημαντικό σταθμό για τη μετέπειτα πορεία των σχέσεων και σημαντική ώθηση στο ενωτικό αίτημα. Το ενδιαφέρον ξεκίνησε να μετατοπίζεται από τα οικονομικά ζητήματα στα πολιτικά. Η εφημερίδα της Λεμεσού «Αλήθεια», η οποία πρωτοστάτησε στην υπεράσπιση του αιτήματος για ένωση, τάχθηκε υπέρ της «ανάπτυξης εθνικού φανατισμού» υποστηρίζοντας ότι μόνο όταν αναπτυχθεί εθνικός φανατισμός και όταν οι τύποι της θρησκείας και της Εκκλησίας, στους οποίους ήταν προσκολλημένο το μεγαλύτερο μέρος του λαού, τηρούνται πιστώως, θα διατηρηθεί ακέραιο και ακατάβλητο το σθένος της ελληνικής φυλής και το ενιαίο των ελπίδων και των πόθων της⁵²⁷. Η πραγματοποίηση των συλλαλητηρίων αποτέλεσε ευκαιρία για τους Έλληνες να συνειδητοποιήσουν τη δυναμική που μπορούσαν να διαδραματίσουν ως πλειονότητα έναντι της μουσουλμανικής μειονότητας παρά το γεγονός ότι η Κύπρος εδιοικείτο προσωρινά από τη Βρετανία και αποτελούσε ακόμη μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από την άλλη, η μουσουλμανική μειονότητα αποδείχθηκε αδύναμη να

⁵²⁵ Για τα παγκύπρια συλλαλητήρια του 1895 βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 843-874, Κ. Γιωργαλλής, *Το ζήτημα, ό.π.*, σσ. 202-205, R. Katsiaounis, *Labour, ό.π.*, σσ. 209-210, R. Bryant, *Imaging, ό.π.*, σσ. 93-95.

⁵²⁶ Εφ. *Kibris*, 15 Απριλίου 1895. Το άρθρο εντοπίστηκε μεταφρασμένο στα αγγλικά στο TNA:CO 67/91. Sendall προς Ripon, 23 Απριλίου 1895 σσ. 118-120. Η συγκεκριμένη εφημερίδα εξέφραζε τις νεωτερικές αντιλήψεις της κοινότητας σε αντίθεση με τη μετριοπαθέστερη «Zaman».

⁵²⁷ «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 21/2 Νοεμβρίου 1894.

αντιδράσει δυναμικά. Τα ερωτήματα τα οποία τίθενται στο συγκεκριμένο κεφάλαιο αφορούν το οικονομικό και διεθνές πλαίσιο το οποίο υπήρχε όταν αποφασίστηκαν και πραγματοποιήθηκαν τα συλλαλητήρια, τον αντίκτυπο που είχαν στη μουσουλμανική κοινότητα και τέλος τη στάση των Βρετανών.

A. Το οικονομικό πλαίσιο και η φημολογία για αποχώρηση των Βρετανών

1. Η οικονομική δυσπραγία και οι πλημμύρες Λεμεσού

Τα συλλαλητήρια έλαβαν χώρα μετά από μια χρονιά παρατεταμένης ανομβρίας⁵²⁸. Ειδικότερα, η θέση των κατοίκων της επαρχίας Πάφου λόγω έλλειψης ακόμη και των βασικών ειδών διατροφής παρουσιαζόταν ως τραγική⁵²⁹ ενώ στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1894 (ν.ημ) ακολούθησαν τα συλλαλητήρια των οινοπαραγωγών στο Πέρα-Πεδί με κύριο αίτημα τη μείωση του έμμεσου φόρου επί των οίνων και οινοπνευμάτων (ζινζιριέ)⁵³⁰. Δύο μήνες αργότερα, καταστροφικές πλημμύρες έπληξαν τη Λεμεσό με αρκετούς νεκρούς και ζημιές, κυρίως στη μουσουλμανική συνοικία της πόλης⁵³¹. Η «Φωνή της Κύπρου» έκανε λόγο για πτώχευση του λαού, υποστηρίζοντας ότι «ουδέποτε» το νησί περιήλθε σε παρόμοια δυσχερή θέση⁵³².

Παράπονα για την κακοδαιμονία του νησιού εκφράστηκαν και από τον τουρκικό Τύπο. Κατά το 1895 η τουρκική εφημερίδα «Zaman» (Χρόνος), εκδότης της οποίας ήταν ο Ahmet Dervish, περιγράφοντας την αξιοθρήνητη θέση των αγροτών ανέφερε μεταξύ άλλων ότι οι περισσότεροι από τους Κύπριους αγρότες δεν είχαν ούτε δέκα πιάστρες για να αγοράσουν πέντε κιλά σιτάρι και ένα ζευγάρι παπούτσια για τα παιδιά τους, και ότι την ίδια ώρα η κυβέρνηση πωλούσε την περιουσία των φτωχών ανθρώπων σε πολύ χαμηλές τιμές. Εκτός από τη θέση των αγροτών η θέση των ιδιοκτητών γης και των κατόχων τσιφλικιών χαρακτηριζόταν ως αξιοθρήνητη καθώς επίσης και των εμπόρων οι οποίοι υπέφεραν

---

⁵²⁸ Τα έσοδα του νησιού ήδη από το οικονομικό έτος 1892/1893 παρουσίαζαν συνεχή μείωση μέχρι και το 1894/1895, ενώ δεν υπήρξε καμία πρόνοια αναστολής ή μείωσης των φόρων. Για τα έσοδα του νησιού βλ. G. Georghallides, *A political*, ό.π, σελ. 425. Στην αντιφώνηση του 1895, το έτος 1894 χαρακτηρίστηκε ως χρονιά «χειρότερη και από χρονιές ολοκληρωτικής ξηρασίας» ενώ ο Αρμιοστής στον εναρκτήριο του λόγο μίλησε για άφθονη παραγωγή αλλά χαμηλές τιμές, γεγονός το οποίο μείωσε σημαντικά τα έσοδα των καλλιεργητών. *The Cyprus Gazette*, 22 Μαρτίου 1895.

⁵²⁹ «Εν βλέμμα εις την Πάφον», εφ. *ΦτΚ*, 2/14 Ιουλίου 1894.

⁵³⁰ Το ψήφισμα των οινοπαραγωγών είχε ημερομηνία 28/9 Σεπτεμβρίου 1894, και σε αυτό περιλαμβάνονταν οι σφραγίδες των μουχτάρηδων πολλών χωριών του νησιού και του προέδρου του συλλαλητηρίου, Σωκράτη Φραγκούδη. TNA: CO 67/87, σελ. 175.

⁵³¹ «Η καταστροφή της Δευτέρας 31 Οκτωβρίου», εφ. *Αλήθεια*, 27/8 Νοεμβρίου 1894.

⁵³² «Ο λαός επτώχευσε», εφ. *ΦτΚ*, 10/22 Μαρτίου 1895. Τα άρθρα για την πείνα του λαού συνεχίστηκαν και το 1896, βλ. «Τοπικά. Η Καρπασία πεινά», εφ. *ΦτΚ*, 15/27 Μαρτίου 1896, «Επαιτεία», εφ. *ΦτΚ*, 29/10 Απριλίου 1896.

σύμφωνα με την ίδια πηγή, από έλλειψη χρημάτων⁵³³. Η ίδια εφημερίδα συγκρίνοντας τη θέση των εμπόρων, γαιοκτημόνων και γεωργών με την θέση των δικηγόρων, ανέφερε ότι οι δικηγόροι κέρδιζαν πολλά χρήματα και ζούσαν άνετα, ενώ οι άλλοι παρήκμαζαν από μέρα σε μέρα⁵³⁴.

Σε επίπεδο κοινοτήτων παρατηρήθηκε προσπάθεια εξεύρεσης κοινών λύσεων με τους Μουσουλμάνους, με σκοπό τη βελτίωση της οικονομίας. Ωστόσο αυτή η προσπάθεια δεν εξέφραζε το σύνολο της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Τον Ιούλιο του 1894, ένα μήνα σχεδόν μετά την αντίδραση για την παραχώρηση βερατίων σε Βούλγαρους εξαρχικούς κληρικούς η «Φωνή της Κύπρου» έστρεψε τις ελπίδες της για οικονομική βοήθεια και για μείωση του Φόρου Υποτελείας στον Σουλτάνο και όχι στη Βρετανία. Η συγκεκριμένη εφημερίδα τάχθηκε υπέρ αποστολής μουσουλμανικής πρεσβείας στο Σουλτάνο με σκοπό τη βελτίωση της οικονομίας του νησιού.

«...την οδόν ταύτην συνεβουλευσαμεν να ακολουθήση και η χριστιανική πρεσβεία, ότε αυτή κατά το 1889 επορεύετο εις Αγγλίαν, διότι εφρονούσαμεν και φρονούμεν αδιστακτως ότι η Α.Μ. ο Σουλτάνος ήτο αδύνατον να μείνη άτεγκτος εις τας ικεσίας λαού, επί των κεφαλών του οποίου επί 4 αιώνας εκυμάτιζεν η σημαία του και παρά του οποίου εκμυζά εισέτι άφθονον αίμα, χωρίς αυτός ουδεμίαν ρανίδα εξ' αυτού ν' απολαμβάνει. [...] αφού εξ Αγγλίας ουδεμία επιείκεια μας έρχεται ας στρέψωμεν το όμμα εις την Κωνσταντινούπολιν».

Το άρθρο αναφερόταν στην Κύπρο ως πατρίδα, υποστηρίζοντας ότι ο ελληνικός κυπριακός Τύπος έχοντας ήδη «πολύτιμο σύμμαχο» τον οθωμανικό θα εντείνει τις προσπάθειές τους για εξακολούθηση του κοινού αγώνα που είναι η «προαγωγή και ευημερία της πατρίδος»⁵³⁵. Σε αντίθεση με τη «Φωνή της Κύπρου», η εφημερίδα της Λεμεσού «Σάλπιγξ» χαρακτήρισε τις ενέργειες των Μουσουλμάνων για αποστολή πρεσβείας ως «μονομερείς» οι οποίες περιλάμβαναν «σπέρματα αποχωρισμού ιδεών και παραπόνων και κατά συνέπειαν ως αντιταττομένας προς όσας ο χριστιανικός πληθυσμός ανέπτυξεν εν τω υπόμνημά του τότε». Στο ίδιο άρθρο ο Φόρος Υποτελείας χαρακτηριζόταν ως η «πρώτη πηγή των εν Κύπρω κακών» υπογραμμίζοντας τη διάσταση απόψεων μεταξύ των διαφόρων «φυλών» του νησιού ως προς τους λόγους στους οποίους οφειλόταν η «ελεεινή» κατάσταση του νησιού. Σχετικά

⁵³³ Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών (στο εξής ΓΤΠ): Εφ. *Zaman*, 24, 30 Αυγούστου και 13 Σεπτεμβρίου 1895 (μετάφραση από τα αγγλικά).

⁵³⁴ ΓΤΠ: Εφ. *Zaman*, 4 Οκτωβρίου 1895 (μετάφραση από αγγλικά).

⁵³⁵ Βλ. «Το τουρκικόν υπόμνημα. Κάλλιον αργά παρά ποτέ», εφ. *ΦτΚ*, 25/7 Ιουλίου 1894. Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη στάληκε τον Μάιο του 1895. «Οθωμανική πρεσβεία», εφ. *Σάλπιγξ*, 6 Μαΐου 1895.

με το ενδεχόμενο «συγκατάνευσης» του Σουλτάνου για «μετατροπή της σύμβασης» προκειμένου να πληρώνει το νησί λιγότερο φόρο, υποστήριξε ότι σε μια τέτοια περίπτωση οι ενέργειές του θα θεωρούνταν «πατριωτικές» και «τον Σουλτάνον θα ευγνωμονούμεν»⁵³⁶.

Από τη μουσουλμανική πλευρά, η εφημερίδα «Kıbrıs» απέρριπτε τις προτάσεις των Ελλήνων για «απαλλαγή» του νησιού από τον Φόρο Υποτελείας θεωρώντας ότι αυτό σήμαινε απόρριψη των οθωμανικών δικαιωμάτων στο νησί⁵³⁷. Παράλληλα, καλούσε τους *Έλληνες Κυπρίους* να δεχτούν το καθεστώς τους ως Οθωμανών υπηκόων και να εργαστούν μαζί με τους *Μουσουλμάνους* του νησιού για να θέσουν τέρμα στη βρετανική διοίκηση η οποία τους καταπονεί εξίσου αποκαθιστώντας, σύμφωνα με τους ίδιους, το νησί στη δίκαιη και ισότιμη εξουσία της ταχέως αναπτυσσόμενης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁵³⁸.

Η αποστολή χρηματικής βοήθειας ύψους 400 λιρών εκ μέρους του Σουλτάνου για τη βοήθεια των πλημμυροπαθών της Λεμεσού έγινε δεκτή με θετικά σχόλια από τη «Φωνή της Κύπρου», ενώ άλλες εφημερίδες υποστήριζαν ότι τα χρήματα αφορούσαν μόνο τις πληγείσες μουσουλμανικές οικογένειες⁵³⁹. Η ίδια εφημερίδα συνέχισε να εκφράζεται θετικά υπέρ της οθωμανικής κατοχής, χαρακτήρισε τον Σουλτάνο ως «συνετό πολιτικό και φιλόανθρωπο άνδρα» υποστηρίζοντας ότι η συγκεκριμένη πράξη του δήλωνε ότι η Κύπρος αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ότι ενδιαφερόταν για την ευημερία των Κυπρίων⁵⁴⁰. Υπέρ των πληγέντων υπήρξε παγκύπρια βοήθεια από μουσουλμάνους και χριστιανούς. Από τις ψηλότερες εισφορές (50 λιρών) ήταν του Αρμοστή, της Μονής Κύκκου και της Οθωμανικής Τράπεζας⁵⁴¹. Αντίθετα, η Βασίλισσα της Αγγλίας περιορίστηκε στην αποστολή ενός τηλεγραφήματος συμπαθείας⁵⁴². Η «Φωνή της Κύπρου» δεν παρέλειψε να συγκρίνει τη βοήθεια του Σουλτάνου, ο οποίος απάλλαξε από την πληρωμή φόρων τους

⁵³⁶ «Αι ενέργειαι των συμπατρ. Οθωμανών. Άλλην τρύπαν σ' το νερόν», εφ. *Σάλπιγξ*, 2 Ιουλίου 1894.

⁵³⁷ Τα άρθρα της «Kıbrıs» έχουν ημερομηνίες 9,16 και 23 Ιουλίου 1894. Βλ. Altay, *Nationalism, ό.π.*, σσ. 128-129. Οι πρώτοι που συνέδεσαν τον Φόρο Υποτελείας με τα κυριαρχικά δικαιώματα του Σουλτάνου ήταν οι Βρετανοί το 1887.

⁵³⁸ Εφ. *Kıbrıs*, 9,16 και 23 Ιουλίου 1894, παρατίθεται στο Altay, *Nationalism, ό.π.*, σσ. 128-129.

⁵³⁹ Βλ. «Ο Σουλτάνος υπέρ των παθόντων», εφ. *Σάλπιγξ*, 19 Νοεμβρίου 1894, «Αι 400Λ της Πύλης υπέρ των μουσουλμανικών οικογενειών», εφ. *Νέον Έθνος*, 16/8 Δεκεμβρίου 1894, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σελ. 818. Βλ. επίσης D. Markides, *Sendall, ό.π.*, σελ. 97. Σύμφωνα με τα Πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου Λεμεσού τα χρήματα των εράνων τα οποία θα συγκεντρώνονταν θα τα διένειμε τριμελής επιτροπή αποτελούμενη από τον Δήμαρχο και δύο μέλη, ένα χριστιανό και ένα μωαμεθανό. Βλ. Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Λεμεσού: Βιβλίο 5(1894-1903), *Συνεδρία* 20 Νοεμβρίου 1894. Ευχαριστίες προς τον Σουλτάνο εκφράστηκαν και στην αντιφώνηση του 1895.

⁵⁴⁰ «Η συνδρομή του Σουλτάνου», εφ. *ΦτΚ*, 2/14 Δεκεμβρίου 1894, 6/18 Ιανουαρίου 1895.

⁵⁴¹ *The Cyprus Gazette*, 23 Νοεμβρίου 1894.

⁵⁴² Το ελληνικό κράτος έστειλε χρήματα για ανοικοδόμηση των σχολείων. D. Markides, *Sendall, ό.π.*, σελ. 97.

πληγέντες από θεομηνία σε επαρχία της Άγκυρας, σε αντίθεση με τη βρετανική διοίκηση του νησιού, η οποία όχι μόνο αρνήθηκε το αίτημα αναστολής των φόρων αλλά εξέδωσε και διατάγματα κατάσχεσης⁵⁴³.

Σε αντίθεση με τις βρετανικές οικονομικές περικοπές, ο Σουλτάνος πρόσφερε άλλες 500 λίρες, για την επιδιόρθωση υδραγωγείου στη Λάρνακα⁵⁴⁴. Το βοήθημα αυτό ενδεχομένως να σχετίζεται με τη μεταφορά νερού στο τέμενος Hala Sultan στη Λάρνακα, το τρίτο σε ιερότητα προσκύνημα στον μουσουλμανικό κόσμο. Σε επιγραφή, χρονολογημένη στα 1895/1896, η οποία βρέθηκε στο συγκεκριμένο τέμενος, γίνεται αναφορά στη μεταφορά νερού και επαινείται για αυτή του την πράξη ο Σουλτάνος⁵⁴⁵.

2. Οι φήμες για αποχώρηση της Βρετανίας από τη διοίκηση της Κύπρου

Οι σφαγές Αρμενίων, οι οποίες ξεκίνησαν τον Αύγουστο του 1894⁵⁴⁶, σε συνδυασμό με τις φήμες για αποχώρηση μέρους του βρετανικού στρατού από το νησί, είχε ως αποτέλεσμα τη διάδοση της φήμης ότι η Βρετανία θα άφηνε την Κύπρο⁵⁴⁷. Οι αρμενικές σφαγές αποτελούσαν παράβαση της σύμβασης του 1878 σύμφωνα με την οποία ο Σουλτάνος δεσμευόταν για παραχώρηση μεταρρυθμίσεων στους χριστιανούς υπηκόους και για προστασία τους. Σύμφωνα με τη σύμβαση η Βρετανία είχε αναλάβει τη διοίκηση του νησιού προκειμένου να ανταποκριθεί στη δέσμευσή της στο Σουλτάνο για προστασία της

⁵⁴³ «Υψηλή Πύλη και Αγγλία», εφ. *ΦτΚ*, 13/25 Ιανουαρίου 1895. Βλ. επίσης, «Τι να είπωμεν», εφ. *Αλήθεια*, 30/11 Ιανουαρίου 1895. Η «Φωνή της Κύπρου» ανέφερε ότι σε μια μέρα εκδόθηκαν 72 κατασχετήρια λόγω καθυστέρησης απόδοσης των φόρων. «Απίστευτα πράγματα», εφ. *ΦτΚ*, 17/1 Μαρτίου 1895.

⁵⁴⁴ «Δωρεά Σουλτάνου», εφ. *ΦτΚ*, 21/3 Μαΐου 1895. Άγνωστο ωστόσο αποτελεί το γεγονός αν οι συγκεκριμένες ενέργειες του Σουλτάνου εντάσσονταν στο πλαίσιο ευρύτερης πολιτικής για την ενίσχυση των σχέσεών του με τους Μουσουλμάνους του νησιού και ευρύτερα της Μέσης Ανατολής, μιας περιοχής η οποία απέκτησε ιδιαίτερο ενδιαφέρον μετά τον Ρωσο-τουρκικό πόλεμο και τη συνθήκη του Βερολίνου. Βλ. François Geogon, *Abdulhamid II, le sultan calife*, Paris 2003, σσ. 186-192.

⁵⁴⁵ «Αυτό το φιλόπρωπο μνημείο αποτελεί απόδειξη γενναιοδωρίας και καλοσύνης του στυλοβάτη του κόσμου, που είναι ο Abdulhamid. Αυτό το νερό είναι μια σταγόνα από τα τόσα ευλαβή του έργα, έγινε για τον κόσμο μια θάλασσα χάρης, φιλανθρωπίας. Ω Θεέ μου! Άφησε τη βασιλεία του πρίγκιπα των πριγκίπων, τόσο πλούσια σε φιλανθρωπία, στον κόσμο, να διαρκέσει ρέοντας, κάθε στιγμή, σαν νερό [...]» Βλ. Tuncer Bağızkan, *Ottoman, Islamic and islamised monuments in Cyprus*, Λευκωσία 2009, σσ. 59-60.

⁵⁴⁶ Οι σφαγές συνεχίστηκαν και κατά τη διάρκεια του 1895. Την άνοιξη του 1894 οι Αρμένιοι αρνήθηκαν να πληρώσουν τους φόρους οι οποίοι τους επιβλήθηκαν ενώ ομάδες Αρμενίων άρχισαν να επιτίθενται στους Κούρδους οι οποίοι ανταπόδωσαν, έχοντας παράλληλα και κρατική συνδρομή, με αποτέλεσμα τον Αύγουστο του 1894 να υπάρξουν σφαγές με καταστροφή 24 χωριών. Τον Μάιο του 1895 η Βρετανία πρότεινε μεταρρυθμίσεις υπέρ των Αρμενίων. Ο Σουλτάνος τον Οκτώβριο του 1895 αποδέχθηκε τα αιτήματα των δυνάμεων για μεταρρυθμίσεις, χωρίς ωστόσο αυτές να τεθούν σε εφαρμογή, καθώς όπως αναφέρεται οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν πίεσαν αρκετά για την εφαρμογή τους. Οι σφαγές συνεχίστηκαν και το 1896, ενώ ο Σουλτάνος ανέβαλλε τις μεταρρυθμίσεις μέχρι, σύμφωνα με τον ίδιο, να υπάρξει αποκατάσταση της ειρήνης. Βλ. D. Bloxham, *The Great, ό.π.*, σσ. 51-57, F. Geogon, *Abdulhamid, ό.π.*, σσ. 286-287.

⁵⁴⁷ «Δεν πρέπει να φύγει εκ της νήσου ο αγγλικός στρατός», εφ. *Αλήθεια*, 9/21 Ιουνίου 1894, «Τα θρυλήματα», εφ. *Νέον Έθνος* 1/13 Ιουλίου 1894, «Η δήμευση εκκένωσης της Κύπρου», εφ. *ΦτΚ*, 9/21 Ιουλίου 1894.

Αυτοκρατορίας σε περίπτωση ρωσικής επίθεσης⁵⁴⁸. Με την παραβίαση της συμφωνίας, η Βρετανία είχε τη δυνατότητα είτε να θεωρήσει τη σύμβαση άκυρη και να επιστρέψει το νησί στο Σουλτάνο αποσύροντας την υποστήριξή της προς αυτόν ή να το προσαρτήσει πλήρως ως αποικία.

Παράλληλα με τις φήμες για αποχώρηση της Βρετανίας και επιστροφή του νησιού στο Σουλτάνο⁵⁴⁹, υπήρχε και η φήμη για παραχώρηση της Κύπρου στην Ιταλία, γεγονός που προκάλεσε μεγαλύτερη ανησυχία στους Έλληνες. Σύμφωνα με τον Αρμοστή Sendall, ο πραγματικός φόβος των «Ελλήνων της Κύπρου» ήταν ότι σε περίπτωση εγκατάλειψης του νησιού από τη Βρετανία, το νησί θα περνούσε στα χέρια της Ιταλίας, την οποία δεν εμπιστεύονταν ως προς το ζήτημα της θρησκείας. Ο Αρμοστής, επικαλούμενος τις δηλώσεις ενός Έλληνα δήλωσε ότι σύμφωνα με τον τελευταίο «ούτε η ένωση με την Ελλάδα ούτε η επανόρθωση στην Τουρκία εθεωρείτο να περιλαμβάνεται στα ζητήματα πρακτικής συζήτησης, καθώς η δημόσια γνώμη στην Ευρώπη τους προστάτευε από την επιστροφή στην Τουρκία ενώ η ίδια η Ελλάδα δεν ήταν σε θέση να δεχτεί την ένωση»⁵⁵⁰. Σύμφωνα με τον Γάλλο πρόξενο η Ιταλία πάντοτε διεκδικούσε το νησί ενώ υποστήριξε ότι ο ίδιος είχε βολιδοσκοπηθεί από Έλληνες ως προς το κατά πόσο ήταν διατεθειμένος να δεχθεί αντιπροσωπείες από Λεμεσό, Λευκωσία και Λάρνακα οι οποίες θα ζητούσαν στο όνομα του ελληνικού πληθυσμού την προσάρτηση της Κύπρου στη Γαλλία⁵⁵¹.

Η «Φωνή της Κύπρου» χαρακτήρισε το ζήτημα αποχώρησης της Βρετανίας ως ανυπόστατο και πως ακόμη και αν συνέβαινε αυτό «ανυπόστατη και αδύνατη» ήταν η επιστροφή του νησιού στο Σουλτάνο. Ως προς τις φήμες περί προσπάθειας των Μουσουλμάνων να επιστραφεί το νησί στο Σουλτάνο υποστήριξε ότι τίποτα δεν θα προέκυπτε αναγράφοντας χαρακτηριστικά «Δεν εξητήσαμεν και ημείς μυριάκις την απόδοσιν της Κύπρου εις την Ελλάδα; Ποίος μας ήκουσε;»⁵⁵².

⁵⁴⁸ G. Hill, *A History*, ό.π., σσ.300-304, James McHenry, *The uneasy partnership on Cyprus, 1919-1939*, London 1987, σελ. 20.

⁵⁴⁹ Βλ. «Τα θρυλήματα», εφ. *Νέον Έθνος*, 1/13 Ιουλίου 1894, «Γρηγορείτε», εφ. *Νέον Έθνος*, 8/20 Ιουλίου 1894, AMAE: CPC, Larnaca, τόμ. 5 (1890-1895), 29 Αυγούστου 1894, σελ. 170.

⁵⁵⁰ TNA: CO 67/91. Sendall προς Ripon, Κύπρος 15 Μαΐου 1895, σσ. 604-607 (εμπιστευτικό). Η Ελλάδα βρισκόταν σε καθεστώς πτώχευσης ήδη από το 1893. Φήμες περί απόδοσης του νησιού στην Ιταλία επαναλήφθηκαν το καλοκαίρι του 1896, με τις διαδόσεις ότι η Κρήτη θα επαρωχωρείτο στη Βρετανία και η Κύπρος στην Ιταλία, με τον πρέσβη της Ελλάδος στο Λονδίνο να τα διαψεύδει. Βλ. Πέτρος Παπαπολυβίου, *Φαινόμ. σημείον ατυχούς πολέμου. Η συμμετοχή της Κύπρου στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897*, Λευκωσία 2001, σελ. 46.

⁵⁵¹ AMAE: CPC, Larnaca, τόμ. 5 (1890-1895), 29 Αυγούστου 1894, σελ. 170.

⁵⁵² «Η δήθεν εκκένωσις της Κύπρου», εφ. *ΦτΚ*, 9/21 Ιουλίου 1894.

Από πλευράς Μουσουλμάνων η συντηρητική εφημερίδα «Zaman», αναφερόμενη στον εορτασμό της επετείου ανάρρησης στο θρόνο του Σουλτάνου, δήλωνε ότι κατά τη συγκεκριμένη χρονιά υπήρχε περισσότερη χαρά και ευθυμία, επειδή η Κύπρος επρόκειτο να επιστραφεί στον πρώην νόμιμο κύριο της. Η ίδια εφημερίδα συνδύαζε τη βελτίωση της οικονομικής θέσης του νησιού με την επιστροφή της Κύπρου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία⁵⁵³.

Οι ανησυχίες οι οποίες δημιουργήθηκαν στην ελληνική πλευρά, καθησυχάστηκαν σύντομα μετά τη δημοσιοποίηση ανακοίνωσης του υπουργού των Αποικιών σύμφωνα με την οποία δεν υπήρχε καμία πρόθεση για εγκατάλειψη του νησιού και ότι η μετακίνηση του στρατού δεν είχε πολιτική σημασία αλλά καθαρά στρατιωτική⁵⁵⁴. Παρά την οικονομική πολιτική της Βρετανίας, η «Σάλπιγξ» εξέφρασε την ευαρέσκειά της για τη διατήρηση της σύμβασης, δηλώνοντας ότι «υφισταμένης της συμβάσεως, δι' ης η Αγγλία κατέλαβε την νήσον, η εγκατάλειψις αυτής θα ήτο συνάμα και ο όλεθρος αυτής»⁵⁵⁵.

3. Οι εργασίες του Νομοθετικού κατά το 1895

Εντός του Νομοθετικού, οι εργασίες της συνόδου του 1895 ξεκίνησαν τον Μάρτιο του 1895 πριν τη διεξαγωγή των παγκυπρίων ελληνικών συλλαλητηρίων και ολοκληρώθηκαν τον Μάιο, μετά τα συλλαλητήρια. Στην αντιφώνησή τους οι βουλευτές χαρακτήρισαν την οικονομική κατάσταση του νησιού ως πιο κρίσιμη ακόμη και από τα χρόνια τα οποία ακολούθησαν τα έτη ολοκληρωτικής ξηρασίας θεωρώντας ως αιτία «την ετήσια στέρση από το νησί» μεγάλου ποσού χρημάτων⁵⁵⁶. Κατά τις διεργασίες της αντιφώνησης, Έλληνες και Μουσουλμάνοι επέρριψαν την ευθύνη, για την κακή οικονομική κατάσταση του τόπου, στην πολιτική του βρετανικού θησαυροφυλακίου κάνοντας λόγο για «ενιαύσιαν εξαγωγήν εκ της Νήσου υπερόγκων χρηματικών ποσοτήτων, αφ' ενός προς διάθεσιν εις πάντα άλλον σκοπόν ή την ωφέλειαν του φορολογουμένου Κυπρίου και προς κάλυψιν δαπάνης, ήτις κατά δίκαιον λόγον δεν έπρεπε να επιβαρύνη το Δημόσιον της νήσου ταμείον». Ως δεύτερη αιτία

⁵⁵³ «Οθωμανικός τύπος», εφ. *Αλήθεια*, 25/6 Σεπτεμβρίου 1894.

⁵⁵⁴ *The Cyprus Gazette*, 10 Σεπτεμβρίου 1894.

⁵⁵⁵ «Η επίσημος χαρμόσυνος είδησις», εφ. *Σάλπιγξ*, 3 Σεπτεμβρίου 1894. Ωστόσο οι συγκρούσεις στην Κρήτη μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων αναθέρμαναν τη φημολογία περί αποχώρησης της Βρετανίας. «Σκέψεις επί τοις θρυλλουμένοις περί Κρήτης», εφ. *Σάλπιγξ*, 24 Σεπτεμβρίου 1894.

⁵⁵⁶ *The Cyprus Gazette*, 22 Μαρτίου 1895. Τον Ιούλιο του 1894 δημοσιεύθηκαν άρθρα στα οποία διεκτραγωδείτο η κατάσταση της επαρχίας Πάφου. Βλ. «Εν βλέμμα εις την Πάφο», ΦτΚ, 2/14 Ιουλίου 1894. Εκτός από τον Φόρο Υποτελείας και οι μισθοί των μη ιθαγενών θεωρούνταν ως χρέμα το οποίο δεν έμενε στο νησί.

για την οικονομική κατάσταση στο νησί υποστήριξαν ότι οι εισαγωγές ήταν περισσότερες από τις εξαγωγές. Επίσης κατηγορήθηκε η βρετανική κυβέρνηση ότι αντί να προσφέρει βοήθεια κατέβαλλε κάθε προσπάθεια να πάρει όσο το δυνατό περισσότερα από τη χώρα⁵⁵⁷. Ο Αρχιλογιστής, William Taylor, προσπαθώντας να πετύχει τροποποίηση της πιο πάνω παραγράφου και ενδεχομένως προκειμένου να διασπάσει τη συμφωνία Ελλήνων και Μουσουλμάνων βουλευτών, αναφέρθηκε στο διαφορούμενο ζήτημα του «Φόρου Υποτελείας» υποστηρίζοντας ότι το συγκεκριμένο ποσό λαμβανόταν και πριν τη βρετανική κατοχή, ότι το ύψος του ποσού υπήρξε «προσεκτικά υπολογισμένο», ότι δινόταν στο Σουλτάνο ως κυρίαρχο του νησιού και ότι η βρετανική κυβέρνηση πλήρωσε μέχρι εκείνη τη στιγμή το 1/3 του «Φόρου». Ωστόσο, παρά τις δηλώσεις του βρετανού αξιωματούχου, τα δύο παρόντα μουσουλμανικά μέλη (Zuhti και Rashid effendi) ψήφισαν μαζί με τους οκτώ παρόντες Έλληνες βουλευτές κατά της τροποποίησης⁵⁵⁸. Όσον αφορά την ψήφιση του προϋπολογισμού, ο οποίος επηρέαζε άμεσα την οικονομική θέση των κατοίκων, τέσσερις εκ των εννιά ελληνικών μελών ψήφισαν μαζί με τα επίσημα μέλη όπως και τα τρία μουσουλμανικά⁵⁵⁹. Ο Αχιλλέας Λιασίδης δήλωσε χαρακτηριστικά ότι η συζήτηση για τον προϋπολογισμό αποτελούσε απλά χάσιμο χρόνου, καθώς το Συμβούλιο μοναδική ευθύνη είχε να ψηφίζει υπερβολικά ποσά ενώ είχε στερηθεί του δικαιώματος να εγκρίνει τα ποσά για τη διοίκηση⁵⁶⁰.

B. Αδράνεια ή σκοπιμότητα; Η βρετανική στάση απέναντι στην οργάνωση των συλλαλητηρίων

Στις 13 Φεβρουαρίου 1895 αποχώρησε το βρετανικό στρατιωτικό απόσπασμα από την Κύπρο, με την αγγλόφωνη εφημερίδα «Owl» να αποδίδει πολιτική σημασία στο γεγονός, χαρακτηρίζοντάς το ως την πρώτη πράξη για την εκκένωση του νησιού⁵⁶¹. Λίγες μέρες

⁵⁵⁷ Βλ. *The Cyprus Gazette*, 22 Μαρτίου 1895.

⁵⁵⁸ Ο Αρχιλογιστής δήλωσε επίσης ότι αν και ο ίδιος επιθυμούσε να δει τη συγκεκριμένη υποχρέωση να αφαιρεθεί ήταν μέχρι στιγμής αδύνατο. TNA: CO 69/9. *Συνεδρία* 13 Μαρτίου 1895. Για την τελική αντιφώνηση βλ. *The Cyprus Gazette*, 22 Μαρτίου 1895 (ελληνική έκδοση). Η σύνδεση του Φ.Υ. με τον Σουλτάνο έγινε για δεύτερη φορά εντός του Νομοθετικού από τα επίσημα μέλη (η πρώτη φορά ήταν το 1887). Ο William Taylor αντικαταστάθηκε τον Ιούλιο του 1895 από τον Alexander Ashmore.

⁵⁵⁹ Στον προϋπολογισμό του 1895/1896 το ποσό υπέρ των δημοσίων έργων παρουσιαζόταν μειωμένο. Από τους Έλληνες υπέρ ψήφισαν οι Σιακαλλής, Κωνσταντινίδης, Ηγούμενος Κύκκου και Μητροπολίτης Κιτίου και κατά οι Λιασίδης, Κυριακίδης, Φραγκούδης και Παλαιολόγος. TNA: CO 69/9. *Συνεδρία*, 22 Απριλίου 1895.

⁵⁶⁰ TNA: CO 69/9. *Συνεδρία*, 8 Απριλίου 1895. Στη συνεδρία με ημερομηνία 22 Απριλίου 1895, ο Λιασίδης ζήτησε όπως διορθωθεί το σημείο των Πρακτικών της 8^{ης} Απριλίου το οποίο ανέφερε ότι ζήτησε την απόρριψη του προϋπολογισμού.

⁵⁶¹ D. Markides, *Sendall, ό.π.*, σελ. 103.

αργότερα, η συζήτηση στο βρετανικό κοινοβούλιο σχετικά με το έλλειμμα του κυπριακού προϋπολογισμού και τη χρησιμότητα της Κύπρου, ήταν αρκετή για να προκαλέσει την κινητοποίηση των Ελλήνων υπέρ της οργάνωσης παγκυπρίων συλλαλητηρίων, διεκδικώντας οικονομικές αλλαγές και την ένωση. Η γνωστοποίηση στο νησί των απόψεων οι οποίες εκφράστηκαν στη Βουλή από βουλευτές του κόμματος των Φιλελευθέρων περί μη χρησιμότητας της Κύπρου και οι νύξεις περί επιστροφής της στο Σουλτάνο, σε συνδυασμό με τη μη λήψη ουσιαστικών μέτρων για τη βελτίωση της οικονομικής θέσης του νησιού, αποτέλεσαν την αφορμή για την κινητοποίηση των Ελλήνων και την πραγματοποίηση των παγκυπρίων συλλαλητηρίων⁵⁶². Μερίδα της ελληνικής κοινότητας πρόβαλλε ως σκοπό των συλλαλητηρίων την απαίτηση για οικονομικές μεταρρυθμίσεις και δη τη μείωση του Φόρου Υποτελείας, ενώ οι περισσότερο ριζοσπαστικοί δήλωναν ως σκοπό των συλλαλητηρίων την ένωση⁵⁶³. Την ίδια περίοδο, η επέτειος της 25^{ης} Μαρτίου και η εορτή του βασιλιά της Ελλάδας Γεωργίου, εορτάστηκαν με μεγαλύτερη μεγαλοπρέπεια σε σχέση με τις προηγούμενες χρονιές, με λαμπαδηφορίες, φωταψίες κτηρίων και ζητωκραυγές υπέρ της ένωσης⁵⁶⁴.

Σε εγκύκλιο η οποία κυκλοφόρησε στη Λεμεσό με ημερομηνία 30 Μαρτίου (π.ημ.) 1895, οι «ιερείς, διδάσκαλοι, προεστώτες και λοιποί Χριστιανοί» καλούνταν να συνέλθουν σε συλλαλητήρια υποστηρίζοντας ότι σύμφωνα με τα όσα αναφέρθηκαν στο βρετανικό κοινοβούλιο η θέση της Κύπρου ήταν σημαντική και ότι θα έπρεπε να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα για να δείξουν ότι δεν είναι «άλογα ζώα» για να παραδίδονται από τον ένα εις τον άλλο χωρίς να τους ερωτούν. Στην περίπτωση εγκατάλειψης του νησιού από τη Βρετανία η εγκύκλιος ανέφερε ότι οι «Κύπριοι έναν μόνον πόθον έχωμεν, μίαν μόνην επιθυμίαν αισθανώμεθα, να ενωθώμεν δηλαδή με το κράτος το ομογενές και ομόθησκόν μας, την

---

⁵⁶² Για τα Πρακτικά των συζητήσεων στο βρετανικό κοινοβούλιο βλ. *Hansard, Parliamentary Papers, 8 Μαρτίου 1895, τόμ. 31, σ. 683-698*, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 833-843. Για τις αναφορές στον Τύπο του νησιού βλ. «Μεγάλοι διαδηλώσεις», εφ. *Σάλπιγξ*, 24 Μαρτίου 1895, «Η Κύπρος εν τω Αγγλικώ Κοινοβουλίω», «Αι ενέργειαι των Κυπρίων», εφ. *ΦτΚ*, 24/5 Απριλίου 1895, 31/12 Απριλίου 1895. Σύμφωνα με τον Ζαννέτο, η δημόσια γνώμη «από τινός έρρεπεν υπέρ της συγκροτήσεως παγκυπρίων συλλαλητηρίων εξ αφορμής της μεγάλης μεν οικονομικής δυσπραγίας της χώρας, της αδρανείας δε της Κυβερνήσεως». Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σελ. 843. Ο Katsiaounis υποστηρίζει ότι την κινητοποίηση των Ελλήνων προκάλεσε ο λόγος στο κοινοβούλιο του Υπουργού Οικονομικών, W. Harcourt, ο οποίος υπαινίχθηκε ότι σε περίπτωση εγκατάλειψης του νησιού από τη Βρετανία θα έπρεπε να επιστραφεί στην Τουρκία. R. Katsiaounis, *Labour, ό.π.*, σελ. 209.

⁵⁶³ «Μη δα τόση ταραχή», εφ. *ΦτΚ*, 8/20 Απριλίου 1895, «Το συλλαλητήριον. Ζήτη η ένωσις κάτω ο φόρος της υποτελείας», εφ. *Σάλπιγξ*, 22 Απριλίου 1895.

⁵⁶⁴ «Η εθνική εορτή», εφ. *ΦτΚ*, 31/12 Απριλίου 1895, «Η 25^η Μαρτίου εν Κτήματι», εφ. *Αλήθεια*, 7/19 Απριλίου 1895, «Εορτή Βασιλέως Γεωργίου», εφ. *ΦτΚ*, 28/10 Μαΐου 1895.

Ελλάδα». Ως προς το ενδεχόμενο της μη εγκατάλειψης του νησιού εξητείτο όπως ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα από τη Βρετανία προκειμένου να «διορθώσει» τη σύμβαση του 1878 η οποία τους υποχρέωνε σε ετήσια πληρωμή 92.000 λιρών ως φόρο υποτελείας στην Πύλη⁵⁶⁵.

1. Η μουσουλμανική αντίδραση

Οι Μουσουλμάνοι προεστώτες προσπάθησαν να αποτρέψουν τα συλλαλητήρια εφιστώντας την προσοχή της διοίκησης στον κίνδυνο πρόκλησης ταραχών. Ωστόσο αν και οι ευρύτερες συγκυρίες ήταν ευνοϊκές για την επιστροφή της Κύπρου στο Σουλτάνο, εντούτοις οι Μουσουλμάνοι απέφυγαν να διεκδικήσουν το συγκεκριμένο αίτημα. Τα πλείστα των μουσουλμανικών υπομνημάτων προέρχονταν από τον Μουφτή, Ali Rifki, ο οποίος παρουσιαζόταν ως ο εκπρόσωπος της μουσουλμανικής κοινότητας⁵⁶⁶. Ο Μουφτής, ιθαγενής του νησιού, εκλεγόταν από τους ουλεμάδες της κοινότητας, σε αντίθεση με τον Αρχικαδή ο οποίος αποτελούσε διορισμένο εκπρόσωπο του Σουλτάνου στο νησί, ωστόσο και οι δύο μπορούσαν να θεωρηθούν ως θρησκευτικοί ηγέτες της κοινότητας. Οι Αρχικαδήδες κατά τη διάρκεια της περιόδου 1878-1914 παρουσιάζονταν πιο αυστηροί ως προς τον τρόπο διοίκησης των Βρετανών, σε αντίθεση με τους Μουφτήδες τα ονόματα των οποίων περιλαμβάνονταν σε όλα τα υπομνήματα στα οποία εκφραζόταν η διαφωνία στο ενωτικό και τάσσονταν με μεγαλύτερη μετριοπάθεια υπέρ της βρετανικής διοίκησης.

Η διαμαρτυρία ορισμένων Μουσουλμάνων έξω από το σπίτι του Μουφτή και το μουσουλμανικό δικαστήριο σχετικά με προκλητικές όπως τις χαρακτήρισαν ενέργειες των Ελλήνων κατά την Κυριακή του Πάσχα είχαν ως αποτέλεσμα την αποστολή κοινής επιστολής των δύο θρησκευτικών αρχηγών προς τον Αρμοστή στην οποία τον καλούσαν να λάβει τα κατάλληλα μέτρα. Οι δύο αρχηγοί δεν αναφέρθηκαν στο σύνολο των Ελληνορθοδόξων του νησιού, αλλά απέδωσαν τις προσβολές σε ορισμένους «απερίσκεπτους και κακού χαρακτήρα Έλληνες», υποστηρίζοντας ωστόσο ότι δεν θεωρούσαν να υπάρχει κάτι που να μπορούσε να προκαλέσει ανησυχία.

---

⁵⁶⁵ Η εγκύκλιος αφορούσε τους κατοίκους των χωριών της Λεμεσού, ήταν γραμμένη στα ελληνικά και εντοπίστηκε στην αλληλογραφία του Γάλλου προξένου με το γαλλικό υπουργείο Εξωτερικών. Βλ. AMAE: CPC, Turquie/Larnaca, τομ.5 (1890-1895), 30 Μαρτίου 1895, σελ. 229. Στην αλληλογραφία του Γάλλου προξένου περιλαμβάνονταν και άρθρο της εφημερίδας «Νέον Έθνος» ημερομηνίας 7/19 Απριλίου 1895, σύμφωνα με το οποίο οι προεστώτες πρέπει να δείξουν τον δρόμο, ότι η ώρα της απελευθέρωσης έφθασε και ότι πρέπει να επιστραφεί το νησί στην Ελλάδα. AMAE: CPC Turquie/ Larnaca, τομ.5 (1890-1895), 22 Απριλίου 1895, σσ. 235-240.

⁵⁶⁶ Το όνομα του Ali Rifki, περιλαμβάνονταν και στα πρώτα μουσουλμανικά υπομνήματα στα οποία εκφραζόταν η μουσουλμανική αντίδραση για τον τρόπο σύστασης του Νομοθετικού.

Διαμαρτυρήθηκαν συγκεκριμένα για τη δράση του Αχ. Λιασίδη⁵⁶⁷ σχετικά με συγκέντρωση που θα λάμβανε χώρα στη Λευκωσία και κάλεσαν τον Αρμοστή να λάβει τα απαραίτητα μέτρα προς «παρεμπόδιση γεγονότων τα οποία προκαλούσαν τους Μουσουλμάνους»⁵⁶⁸.

Λίγες μέρες αργότερα, αντιπροσωπεία Μουσουλμάνων μεταξύ αυτών τα μουσουλμανικά μέλη του Νομοθετικού και ο Μουφτής, ζήτησε από τον Αρμοστή την ακύρωση των συλλαλητηρίων λόγω κινδύνου πρόκλησης επεισοδίων⁵⁶⁹. Αναφορά έγινε ξανά στη δράση του Αχιλλέα Λιασίδη στο να συγκεντρώσει υπογραφές σε υπόμνημα για μη επιστροφή του νησιού στην «Τουρκία» και για ένωση με την Ελλάδα, χαρακτηρίζοντας το αίτημα αυτό ως «ανόητο το οποίο δεν θα εισακουόταν από έξυπνους ανθρώπους». Στα επιχειρήματά τους για την ένταση η οποία υπήρχε αναφέρθηκαν στο γνωστό τραγούδι «Ω λυγερόν και κοπτερόν σπαθί μου και συ τουφέκι γλυκερόν πουλί μου, εσείς τον Τούρκον σφάζατε, τον τύραννον σπαράξατε (...)», σε απειλητικές φράσεις όπως «μπουμ-μπουμ» απέναντι σε γυναίκες και ευπόληπτους Τούρκους υποδεικνύοντάς τους ότι θα πυροβοληθούν, σε χαρακτηρισμούς όπως «σκύλλοι και γαϊδάροι»⁵⁷⁰, τονίζοντας τον κίνδυνο πρόκλησης των «αμόρφωτων Μωαμεθανών» καθώς επίσης και στη λειτουργία μέχρι νωρίς το πρωί ταβερνών και πορνείων. Αναφορά έγινε επίσης σε «ταραχή» η οποία συνέβηκε στο μικτό χωριό Τόχνη και τέλος σε επεισόδιο μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων μαθητών με τους τελευταίους να προσπαθούν να κυνηγήσουν τους Έλληνες επειδή έριξαν πέτρες στο σχολείο τους.

Ο Μουφτής σχολιάζοντας την πιθανότητα να «επιστραφεί» η Κύπρος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, περιορίστηκε να δηλώσει ότι «Αν η Αγγλία δώσει πίσω την Κύπρο στην Τουρκία αυτό αποτελεί ζήτημα μεταξύ των δύο κρατών και δεν έχει να κάνει τίποτα με τους κατοίκους. Οι κάτοικοι δεν ερωτήθηκαν όταν η Τουρκία συναίνεσε στην Αγγλία να κατέχει την Κύπρο». Ο Αρμοστής Sendall από την πλευρά του, αν και απέφυγε να υποστηρίξει την πρόταση για παρεμπόδιση των συλλαλητηρίων, δήλωσε στο τέλος της συνάντησης του με

---

⁵⁶⁷ Ο Αχιλλέας Λιασίδης, περιλαμβανόταν στους στενούς συνεργάτες του Sendall. Ο συνεχής διορισμός του ως προέδρου της τριμελούς διοριζόμενης από τη διοίκηση Δημοτικής Επιτροπής Λευκωσίας, προκάλεσε τα παράπονα Ελλήνων και Μουσουλμάνων. Βλ. D. Markides, *Sendall, ό.π.*, σελ. 105, TNA: CO 69/16. *Συνεδρία* 20 Μαΐου 1902, «Μακράν οι κοινωνικοί ταραξιάι. Ζήτω η διαλλαγή και η ομόνοια», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ* (παράρτημα), 9 Μαρτίου 1911.

⁵⁶⁸ TNA: CO 67/91. Αρχικαδής, Μουφτής προς Young, 17 Απριλίου 1895, συνημμένο στο Sendall προς Ripon, 23 Απριλίου 1895, σσ. 116-117.

⁵⁶⁹ Στη συνάντηση ήταν ο Μουφτής, ο Mehmed Raif Effendi, ο Hadji Niazi Effendi, ο Hadji Vehid effendi, ο Dervish Pasha και τα τρία μουσουλμανικά μέλη του Νομοθετικού (Baroutjizade Ahmed Vassouf Effendi, Ahmet Rashid και Zuhti Effendi).

⁵⁷⁰ Στην επιστολή, μετά από τις συγκεκριμένες φράσεις αναφέρεται σε χειρόγραφη σημείωση δίπλα από αυτές «how very feeble words».

τους Μουσουλμάνους, ότι θα λαμβάνονταν υπόψη τα όσα αναφέρθηκαν, επιβεβαιώνοντας τους ότι δεν θα επέτρεπε να υπάρξει οποιαδήποτε συμπλοκή⁵⁷¹.

Σε αντίθεση με τον Μουφτή, η εφημερίδα «Kıbrıs» η οποία εξέφραζε νεωτερικότερες απόψεις περί πατριωτισμού, παρουσίαζε τους Μουσουλμάνους του νησιού να έχουν επίγνωση του τι συμβαίνει προειδοποιώντας ότι σε κάποια στιγμή θα αντιδρούσαν.

«Για όσο συνεχίζεται η αδιαφορία και η απάθεια της διοίκησης και η υπομονή και η επιείκεια των Μουσουλμάνων, οι Χριστιανοί συμπατριώτες μας επωφελούμενοι κάθε ευκαιρίας δεν απέχουν από το να εκδηλώνουν επιδείξεις οι οποίες θεωρούνται προσβολή για τους Μουσουλμάνους [...]. Αν και τα κίνητρα τα οποία επιτρέπουν σε αυτά τα γεγονότα να συνεχίζονται δεν είναι άγνωστα σε εμάς, εν τούτοις εκπληττόμαστε με την απροβλεψία εκείνων που θεωρούν ότι οι Οθωμανοί κοιμούνται σε παραμελημένη αδιαφορία.

[...] Οι Μουσουλμάνοι κάτοικοι καταγράφουν με σιδηρές πένες στη σελίδα της συνειδήσής τους τα γεγονότα των 16 τελευταίων χρόνων. Αλλά όταν αυτή η σελίδα γεμίσει και δεν υπάρχει άλλος χώρος ή έκταση για να καταγράψουν άλλα γεγονότα, τότε θα αναγκαστούν να θέσουν πρακτικά τέρμα στα γεγονότα καθημερινής εμφάνισης».

Το άρθρο συνέστησε την προσοχή των αρχών και χαρακτήρισε ως πρωταρχικό καθήκον των Μουσουλμάνων να είναι πάντα προσεκτικοί, φιλικοί και σε αρμονία μεταξύ τους⁵⁷².

Από την άλλη, η συντηρητικότερη εφημερίδα «Zaman», με εκδότη τον Ahmet Dervish, μετέπειτα μέλος του Νομοθετικού, εξέφρασε τη διαμαρτυρία της για την ευρύτερη πολιτική της Βρετανίας απέναντι στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Συγκεκριμένα αναφέρθηκε στην κατάκτηση της Αιγύπτου και στο Αρμενικό ζήτημα χαρακτηρίζοντας ως «αισχρή» την καταπάτηση δικαιωμάτων, θρησκευτικών, εθνικών ή προσωπικών. Ως προς τις εκδηλώσεις των Ελλήνων «ενάντια στους Μουσουλμάνους» ανέφερε ότι η υπομονή των τελευταίων έχει εξαντληθεί προσφεύγοντας «πρώτα στον μοναδικό προστάτη τον Θεό, δεύτερο στον προφήτη και τρίτο στον Χαλίφη» ζητώντας από αυτόν χρήματα και βοήθεια⁵⁷³. Επίσης εξέφρασε τη διαφωνία της για τα συλλαλητήρια καθώς και την απορία της για το γεγονός

⁵⁷¹ TNA: CO 67/91. Notes of interview with Moslem deputation held on the 22nd April 1895, συνημμένο στο Sendall προς Ripon, 23 Απριλίου 1895, σσ. 112-115.

⁵⁷² TNA: CO 67/91. Contents of the Turkish newspaper Kybrıs of 15 April 1895, συνημμένο στο Sendall προς Ripon, 23 Απριλίου 1895, σσ. 118-120. Σύσταση για αδελφοσύνη μεταξύ των Μουσουλμάνων έγινε και από την εφημερίδα «Zaman». ΓΤΠ: Εφ. *Zaman*, 19 Απριλίου 1895 (ν. ημ).

⁵⁷³ ΓΤΠ: Εφ. *Zaman*, 25 Απριλίου 1895 (ν. ημ) μετάφραση από την αγγλική.

ότι οι Έλληνες ζητούσαν την Ένωση με την Ελλάδα και δεν ήθελαν να επιστραφεί στην Τουρκία από την οποία τόσο είχαν «ευεργετηθεί»⁵⁷⁴.

Μουσουλμάνοι του νησιού αποτάθηκαν σε βοήθεια και προς την Πύλη, κάνοντας λόγο για απειλή την οποία υφίσταντο:

«Προκαλούμαστε και απειλούμαστε από τους χριστιανούς, η θέση μας είναι σοβαρή. Δεν έχουμε πια εμπιστοσύνη σε αυτούς. Σε αυτή την περίσταση σας παρακαλούμε να προστρέξετε προς βοήθειά μας και να μας εγγυηθείτε τη ζωή και την τιμή»⁵⁷⁵.

Οι μουσουλμανικές ανησυχίες για πρόκληση ταραχών, και οι διαμαρτυρίες σχετικά με την προσβλητική συμπεριφορά των Ελλήνων και το ενδεχόμενο επίθεσης των τελευταίων κατά των Μουσουλμάνων, κοινοποιήθηκαν στον Αρμοστή του νησιού και από τον Βεζίρη, Said Pasha μέσω του Βρετανού πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, Philip Currie. Επίσης έγινε λόγος για πληροφορίες ότι αρκετοί Μουσουλμάνοι, ως αποτέλεσμα της κατάστασης αναγκάζονταν να φύγουν από το νησί⁵⁷⁶. Ο Αρμοστής απαντώντας στο Βρετανό πρέσβη δήλωσε ότι παρά την ύπαρξη πολιτικής έντασης μεταξύ *χριστιανών* και *μουσουλμάνων*, τίποτα δεν υπήρχε που να δικαιολογούσε την αντίληψη για σοβαρή ρήξη ανάμεσα στις «δύο φυλές» και ότι το «κράτος» ήταν πλήρως προετοιμασμένο να «προστατέψει όλα τα στοιχεία της κοινότητας ως προς την άσκηση και απόλαυση των πολιτικών τους δικαιωμάτων και ελευθεριών»⁵⁷⁷.

Σε αντίθεση με τη μετριοπαθή αντίδραση των Μουσουλμάνων θρησκευτικών αρχηγών, οι οποίοι πέρα από την προσβλητική συμπεριφορά ορισμένων Ελλήνων, υποστήριξαν ότι δεν υπήρχε κάτι που μπορούσε να προκαλέσει ανησυχία, ο Γάλλος πρόξενος στο νησί, πιο κοντά

---

⁵⁷⁴ «Χρονικά», εφ. *Νέον Έθνος*, 28/10 Μαΐου 1895. Δηλώσεις για λιγότερους φόρους οι οποίοι πληρώνονταν κατά την οθωμανική διοίκηση του νησιού έγιναν και από Έλληνες. Βλ. Κεφάλαιο 5. Όπως προαναφέρθηκε, ο Σουλτάνος πρόσφερε συνολικά 900 λίρες από το προσωπικό του ταμείο, 400 λίρες ως βοήθεια στους πλημμυροπαθείς Λεμεσού και 500 για την επισκευή υδραγωγείου.

⁵⁷⁵ Το τηλεγράφημα εντοπίστηκε μεταφρασμένο στα γαλλικά στην αλληλογραφία του Γάλλου προξένου με το γαλλικό υπουργείο Εξωτερικών και δεν αναφέρονται τα ονόματα των αποστολέων. Βλ. AMAE: CPC Turquie/Larnaca τομ.5(1890-1895), 22 Απριλίου 1895, σσ. 235-240. Στις 29 Απριλίου η «Σάλπιγξ» αναφέρθηκε σε διαβεβαίωση της Πύλης προς τους Οθωμανούς ότι «ουδέποτε η Κύπρος θα χωρισθεί από του οθωμανικού κράτους και ότι η μετά της Αγγλίας σύμβασις ουδέποτε θα ακυρωθή». Βλ. «Οθωμανικαί ειδήσεις», εφ. *Σάλπιγξ*, 29 Απριλίου 1895.

⁵⁷⁶ TNA: CO 883/5/3. Phillip Currie προς Sendall, 9 Μαΐου 1895 συνημμένο στο Sendall προς Ripon, Κύπρος 21 Μαΐου 1895, σελ.5. Της συγκεκριμένης επιστολής προηγήθηκε τηλεγράφημα του Αρμοστή με ημερομηνία 3 Μαΐου το οποίο κοινοποιήθηκε στην Πύλη, το οποίο ωστόσο δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί.

⁵⁷⁷ TNA: CO 883/5/3. Sendall προς Phillip Currie, Κύπρος 21 Μαΐου 1895, συνημμένο στο Sendall προς Ripon, Κύπρος 21 Μαΐου 1895, σελ. 5.

στις απόψεις οι οποίες εκφράστηκαν από την νεωτερική εφημερίδα Kibris, και εκφράζοντας προφανώς μερίδα Μουσουλμάνων, τόνισε την «αδράνεια» της βρετανικής διοίκησης.

Τη Γαλλία, όπως και για τη Βρετανία, ενδιέφερε ακόμη το Κρητικό ζήτημα, με τις δύο Δυνάμεις να προσπαθούν να τα έχουν όσο το δυνατό πιο καλά με τον Σουλτάνο⁵⁷⁸. Σε επιστολή του ο Γάλλος πρόξενος αναφερόμενος στην ελευθερία δράσης⁵⁷⁹ των Ελλήνων και τη μη λήψη μέτρων από την τοπική διοίκηση, προέβλεπε ότι θα λάμβαναν χώρα «σημαντικές ρήξεις», ενώ έκανε αναφορά στο γεγονός ότι οι «Τούρκοι» απαντώντας στις προκλήσεις των Ελλήνων, οπλίζονταν. Ως προς τις τουρκικές εφημερίδες ανέφερε ότι καλούσαν τον λαό να προσέχει την ασφάλεια της οικογένειάς τους, να είναι έτοιμοι σε κάθε ενδεχόμενο και να έχουν την πίστη τους στο Θεό⁵⁸⁰. Παράλληλα ο Celestine Bérard, αντιπρόσωπος στο νησί της ταχυδρομικής εταιρείας «Messageries maritimes», σε άρθρα του στα γαλλικά περιοδικά «Chambre de commerce de Constantinople» και «Sémaphore de Marseille», υποστήριξε ότι η συζήτηση στο βρετανικό κοινοβούλιο για την Κύπρο και το γεγονός ότι δεν υπήρξε μια σταθερή απόφαση σχετικά με το μέλλον του νησιού, βύθισε τους κατοίκους σε μια μηχανορραφία χωρίς προηγούμενο. Παρομοίασε τα συλλαλητήρια ως «κωμωδία», των οποίων οι οργανωτές κύριο στόχο είχαν να πετύχουν την επιστροφή των βρετανικών στρατευμάτων τα οποία ήταν προσοδοφόρα για το εμπόριο της Λεμεσού. Αναφέρθηκε σε «ορισμένους» Έλληνες της Λεμεσού βοηθούμενους από Έλληνες της Λάρνακας, κάνοντας ειδική αναφορά στον εκδότη της «Αλήθειας», Αριστοτέλη Παλαιολόγο. Ο Bérard αμφισβήτησε την ειλικρίνεια του αιτήματος για ένωση με την Ελλάδα, χαρακτήρισε την επιστροφή του νησιού στην «Τουρκία» ως νόμιμο δικαίωμα και επέστησε την προσοχή της «Ευρώπης» για την ευθύνη που θα είχε η «αδιαφορούσα» βρετανική διοίκηση του νησιού σε περίπτωση πρόκλησης επεισοδίων⁵⁸¹. Η δήλωση του Γάλλου αντιπροσώπου σχετικά με το νόμιμο του μουσουλμανικού αιτήματος προκάλεσε την έντονη αντίδραση των Ελλήνων τόσο

⁵⁷⁸ Τον Οκτώβριο του 1908, μετά τη νεοτουρκική επανάσταση, υπήρξε γαλλική ανεπίσημη πρόταση για επιστροφή της Κύπρου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως αντάλλαγμα στο ενδεχόμενο ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Βλ. κεφάλαιο 10.

⁵⁷⁹ Το 1884 με την παρουσία του ελληνικού καταδρομικού «Μιαούλης» σε Λεμεσό και Πάφο και τις ελληνικές εκδηλώσεις με ζητωκραυγές υπέρ της ένωσης, ο τότε Γάλλος πρόξενος, Vicomte E. de Castillon, ανέφερε ότι οι αγγλικές αρχές, ενεργώντας προφανώς σύμφωνα με οδηγίες που έλαβαν, άφησαν τις εκδηλώσεις σε πλήρη ελευθερία. Ωστόσο τότε το συγκεκριμένο γεγονός δεν ενεργοποίησε στον ίδιο βαθμό με το 1895 την αντίδραση των Μουσουλμάνων. Οι Τούρκοι σύμφωνα με την ίδια έκθεση δεν παρουσιάζονταν ενοχλημένοι καθώς, κατά την επίσκεψη των Ελλήνων αξιωματικών στην Λευκωσία, ζήτησαν κατ' επανάληψη να παιανίζει η φιλαρμονική του πλοίου που τους συνόδευε. Βλ. AMAE: CPC, Larnaca, τομ. 4 (1883-1889), 14 Ιουνίου 1884, σελ. 186.

⁵⁸⁰ AMAE: CPC Turquie/ Larnaca τόμ 5 (1890-1895), 22 Απριλίου 1895, σελ.238.

⁵⁸¹ Τα άρθρα δημοσιεύθηκαν στις 23 Απριλίου. Βλ. AMAE: CPC Turquie/ Larnaca τομ.5 (1890-1895), συνημμένα στην επιστολή της 1^η Ιουνίου 1895, σσ. 257-261.

με άρθρα στον ελληνικό Τύπο⁵⁸² όσο και από διαδήλωσή τους έξω από την οικία του Berard στη Λάρνακα. Εκεί, σύμφωνα με τον Γάλλο πρόξενο, υπήρχαν Μουσουλμάνοι οπλισμένοι προκειμένου να προστατέψουν τον Γάλλο υπήκοο από πιθανή επίθεση⁵⁸³

2. Η απάντηση των Ελλήνων

Ως προς τις απόψεις οι οποίες εκφράζονταν στον ελληνικό Τύπο, η εφημερίδα «Σάλπιγξ» της Λεμεσού έκανε λόγο για τερματισμό της τουρκικής διοίκησης στο νησί, καλώντας τους Μουσουλμάνους να ξεκινήσουν να βλέπουν θετικά το ενδεχόμενο της ένωσης με την Ελλάδα. Ως προς τα διάφορα επεισόδια τα οποία έλαβαν χώρα σε χωριά της Λεμεσού και Λάρνακας, υπήρξε υποβάθμιση της σημασίας τους από τον ελληνικό Τύπο, ενώ επιστάθηκε και η προσοχή των Μουσουλμάνων ότι σε μια ενδεχόμενη μεγάλη ρήξη τα αποτελέσματα δεν θα ήταν ευνοϊκά για αυτούς. Οι Μουσουλμάνοι ως μειοψηφία εντός του Νομοθετικού και ως μειονότητα στο νησί, γνώριζαν ότι λόγω του αριθμού τους ήταν δύσκολο να εισακουστούν οι απόψεις τους σε διάφορα ζητήματα, χωρίς τη συνεργασία είτε των Ελλήνων είτε των Βρετανών. Κινούμενοι κυρίως από φόβο ή καχυποψία για το μέλλον της κοινότητάς τους στο νησί, και βλέποντας τους Έλληνες να προσανατολίζονται κυρίως προς την ένωση, την οποία οι Μουσουλμάνοι θεωρούσαν ασύμβατη με την ευρύτερη προσπάθεια για βελτίωση της οικονομίας του νησιού, άρχισαν να αντιδρούν, προσπαθώντας να αναγάγουν διάφορες αφορμές σε μείζονα ζητήματα προκειμένου να βάλουν φραγμό στην ενδυνάμωση του ενωτικού αιτήματος το οποίο κατά καιρούς είχαν ταυτίσει με την καταστροφή της κοινότητάς τους.

Οι Έλληνες αναφερόμενοι στα παράπονα τα οποία εκφράστηκαν εναντίον τους από τους Μουσουλμάνους θρησκευτικούς προεστώτες δήλωσαν σε υπόμνημά τους στον Αρμοστή ότι το «ελληνικό στοιχείο της Κύπρου συκοφαντήθηκε» υποστηρίζοντας ότι σκοπός της συγκέντρωσης η οποία θα λάμβανε χώρα στη Λευκωσία ήταν το γεγονός ότι δεν μπορούσαν να συνεχίσουν να πληρώνουν φόρους και πως ήθελαν την ένωση⁵⁸⁴.

Ο ελληνικός Τύπος του νησιού σχολιάζοντας τις αντίστοιχες φήμες περί επιθέσεως των Μουσουλμάνων κατά των Χριστιανών, κάλεσε τους Μουσουλμάνους να δείξουν φρόνηση υποδεικνύοντάς τους τον μικρό τους αριθμό. Ο συντάκτης της «Φωνής της Κύπρου»

⁵⁸² «Το σκάνδαλον», εφ. *Νέον Έθνος*, 19/31 Μαΐου 1895, «Τοπικά», εφ. *ΦτΚ*, 2/14 Ιουνίου 1895.

⁵⁸³ AMAE: CPC Turquie/ Larnaca, τόμ. 5 (1890-1895), 23-24 Απριλίου 1895, συνημμένο στην επιστολή της 1^{ης} Ιουνίου 1895, σσ. 257-261.

⁵⁸⁴ TNA: CO 67/91. Αρχιεπίσκοπος και άλλοι προς Sendall, 22 Απριλίου 1895, σελ. 245.

αναφερόμενος σε άρθρα στις τουρκικές εφημερίδες περί ρήξεως «οθωμανών και ελληνικού στοιχείου» για το θέμα κατάργησης του Φόρου Υποτελείας, δήλωσε ότι οι «οθωμανοί συμπολίτες» δεν έπρεπε να ταραχθούν τόσο στο άκουσμα ότι ο ελληνικός πληθυσμός της Κύπρου ετοιμάζεται να ζητήσει δια υπομνημάτων τη βελτίωση της κακής οικονομικής του θέσης στην οποία περιήλθε λόγω του Φ.Υ. Ως προς τον κίνδυνο πρόκλησης ρήξεων δήλωσε ότι τα αποτελέσματα μιας ρήξεως «αναμφιβόλως» δεν θα ήταν ευχάριστα για τους Μουσουλμάνους και ότι «η φρόνησις απαιτεί αλλοίαν να μετέρχωνται τακτικήν»⁵⁸⁵. Η ίδια εφημερίδα χαρακτήρισε ως «ανόητους θρύλους» τη διάδοση για επίθεση των «Οθωμανών κατά των Χριστιανών» και απέδωσε τις προκλήσεις οι οποίες σημειώθηκαν σε *Οθωμανούς* «ανήκοντες εις τα κατώτερα της κοινωνίας στρώματα», οι οποίοι περιφερόμενοι σε απόκεντρα μέρη «δεικνύουσι τα αναστήματά των». Σημειώθηκε επίσης ότι ήταν οι *Οθωμανοί* οι οποίοι εξέφραζαν φόβους για τους «ημετέρους», ότι επικρατούσε φόβος στις γυναίκες και των δύο κοινοτήτων και ότι ήταν καλό η Αστυνομία να διατηρούσε άγρυπνο βλέμμα⁵⁸⁶.

Η «Σάλπιγξ» αναφερόμενη σε «ταραχές, φόβους ή συγκρούσεις» σε Λευκωσία, Λάρνακα, Τόχνη και Πάχνα⁵⁸⁷, τις απέδωσε σε «ασήμαντες αφορμές και ψευδείς διαδόσεις». Σύμφωνα με το άρθρο οι φήμες οι οποίες διαδίδονταν για αποχώρηση της Βρετανίας και απόδοση του νησιού στην «Τουρκία» ή την Ελλάδα είχαν ως αποτέλεσμα να δίδεται αφορμή διαδόσεως επιθέσεων «των μεν κατά των δε» και να εξάπτονται αντιζηλίες ώστε μια «ασήμαντος αφορμή» ή μια παρεξήγηση να δύναται να προκαλέσει «σπουδαία πράγματα». Παράλληλα έγινε αναφορά σε ενθάρρυνση των «Τούρκων» λόγω της παρουσίας τουρκικών πολεμικών

⁵⁸⁵ Βλ. «Μη δα τόση ταραχή», εφ. *ΦτΚ*, 8/20 Απριλίου 1895.

⁵⁸⁶ «Ανόητοι θρύλου», εφ. *ΦτΚ*, 21/3 Μαΐου 1895.

⁵⁸⁷ Η Τόχνη ήταν μικτό χωριό, το 1891 υπήρχαν 341 «Μωαμεθανοί» και 247 «μη Μωαμεθανοί». Οι αριθμοί παρέμειναν στα ίδια επίπεδα και τα επόμενα χρόνια. Το 1911 υπήρχαν 322 «Μωαμεθανοί» και 295 «μη Μωαμεθανοί». Η Πάχνα, επίσης μικτό χωριό, είχε πολύ μεγαλύτερο αριθμό χριστιανών. Το 1891 υπήρχαν 51 «Μωαμεθανοί» και 644 «μη Μωαμεθανοί» και το 1911, 40 «Μωαμεθανοί» και 835 «μη Μωαμεθανοί». Βλ. Census 1891, 1911. Σύμφωνα με τον ελληνικό Τύπο του νησιού, στην Τόχνη «λόγω ασήμαντης αφορμής» κτυπήθηκαν «οθωμανοί με χριστιανούς», χωρίς να γίνεται περιγραφή του επεισοδίου. Στη Βάσα, αναφέρεται ότι εδάρη Χότζας εκ Μαλλιιάς ο οποίος έλεγε ανήθικα πράγματα, αλλά στη συνέχεια σύμφωνα με άρθρο εφημερίδας «εγνώσθη ότι τα είχε ολίγον ίσως και καλά χαμένα». Στην Πάχνα αναφέρεται ότι στο πανηγύρι της Κυριακής του Θωμά, συνεπλάκησαν και κτυπήθηκαν καλά «οθωμανοί με χριστιανούς». Βλ. «Εγγχώριοι ειδήσεις», εφ. *Σάλπιγξ*, 15 Απριλίου 1895. Η εφημερίδα «Αλήθεια» αναφέρεται σε «αιματηρή συμπλοκή» μεταξύ Παχνωτών και Μαλλιωτών, σε συμπλοκή στον Μονιάτη σε πανηγύρι όπου οθωμανός πληγώθηκε σοβαρά στο κεφάλι, και σε συμπλοκή στην Βάσα η οποία προκλήθηκε, σύμφωνα με το άρθρο, από «άτοπα διαβήματα των Οθωμανών της Μαλλιιάς». Επίσης αναφορά γίνεται σε συμπλοκές σε Τόχνη και Κοφίνου χωρίς άλλες λεπτομέρειες. Βλ. «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 14/26 Απριλίου 1895. Ο Γάλλος πρόξενος αναφέρεται σε ρήξεις μεταξύ Ελλήνων και Μουσουλμάνων στα χωριά Άσσος [Άρσοι], Μαλλιιά, Τόχνη και Πύλα χωρίς λεπτομέρειες. Βλ. AMAE: CPC Turquie/ Larnaca τομ.5 (1890-1895), 27 Απριλίου 1895, σελ. 245.

πλοίων στη Λεμεσό⁵⁸⁸. Το άρθρο αν και χαρακτήρισε τις συγκρούσεις ως «σποραδικές» αποδίδοντας το γεγονός αυτό στην παρουσία των βρετανικών στρατευμάτων, έκανε επίσης λόγο για «υποβόσκουσα» αγριότητα και φανατισμό. Ως προς το ζήτημα κατάργησης του Φ.Υ., υποστηρίχθηκε ότι αυτό ήταν προς το συμφέρον τόσο των Μουσουλμάνων όσο και της Ένωσης του νησιού με την Ελλάδα, αναφέροντας ότι η ελληνική κυβέρνηση είναι η μόνη «υπό την οποία οι οθωμανοί διοικούνται χωρίς να αισθάνονται διαφοράν από της τουρκικής διότι με τους Έλληνας συνανητράφησαν και μεμιγμένοι μ' αυτούς έζησαν και ζώσι μέχρι σήμερα[...] Καλώς λοιπόν και νηφαλώς σκεπτόμενοι το πράγμα οφείλετε χάριν του συμφέροντός σας και της καλής διαβιώσεώς σας να παραβάλλετε την αγγλικήν διοίκησιν ουχί μετά της τουρκικής-ήτις απωλέσθη πλέον εκ της νήσου-αλλά μετά της ελληνικής και να εκλέξητε ποία μεταξύ των δύο είναι και λόγω χαρακτήρος και λόγω ελαφρότητος του ζυγού αρμοδιωτέρα δι' υμάς»⁵⁸⁹.

Η εφημερίδα «Ευαγόρας» αναφερόμενη σε εξακολούθηση των απειλών των Οθωμανών σχετικά με την πραγματοποίηση παγκυπρίων συλλαλητηρίων, τις χαρακτήρισε ως «άκαιρες», καθώς κανείς δεν μπορούσε να τους εμποδίσει σχετικά με τα συλλαλητήρια.

«Εν πλήρει συναισθήσει των δικαιωμάτων των αι 170.000 Ελλήνων Κυπρίων θα συνέλθωσιν όπως εκφράσωσι το φρόνημά των εν πλήρει ησυχία και τάξει χωρίς ουδένα ν' απειλήσωσι, ουδένα να βλάψωσι. Απειλούμενοι όμως έχουν όλην την δύναμιν να υπερασπίσωσιν εαυτούς κατά πάσης προσβολής»⁵⁹⁰.

Επεισόδια σημειώθηκαν επίσης και στα μικτά χωριά της επαρχίας Αμμοχώστου Βιτσάδα⁵⁹¹ και Βατυλή⁵⁹² με τον διοικητή Αμμοχώστου, Benjamin Travers, να αποδίδει την ευθύνη σε «ταραχοποιούς Έλληνες». Σύμφωνα με τον ίδιο μερικοί Έλληνες κυκλοφορούσαν τις

---

⁵⁸⁸ Σύμφωνα με την «Αλήθεια» στο λιμάνι της Λεμεσού, ναυλοχούσε το μικρό οθωμανικό πολεμικό «Ζοάφ» με πλήρωμα 82 ανδρών, σε ταξίδι Κωνσταντινούπολη - Ρόδος - Πόρτ Σαϊδ και Βασσόρα. Κατά τις εορτές του Βαϊραμίου ήταν σημαιοστόλιστο και δεχόταν τις επισκέψεις πολλών οθωμανών. Βλ. «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 17/29 Μαρτίου 1895.

⁵⁸⁹ «Αι ταραχαί», εφ. *Σάλπιγξ*, 15 Απριλίου 1895. Ωστόσο η ίδια εφημερίδα αναφερόμενη στον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου στη Λευκωσία ανέγραφε ότι οι Οθωμανοί 2-3 μέρες μετά τον εορτασμό «θορυβηθέντες» μετά την «πρωτοφανή» για τους κατοίκους λαμπαδηφορία, συγκεντρώθηκαν στη λέσχη των Οθωμανών, αλλά οι εκεί «φρόνιμοι Οθωμανοί» μεταξύ αυτών και ο Μουφτής, τους καθισύχασαν. Το άρθρο αναφέρει ότι έγιναν διαβήματα εκ μέρους του Μουφτή και του Αρχιεπισκόπου προς τον Αρμοστή με σκοπό τη λήψη μέτρων για την τάξη και ησυχία. «Εγχώριοι ειδήσεις», εφ. *Σάλπιγξ*, 15 Απριλίου 1895.

Η «Αλήθεια» αναφέρθηκε σε «φυλετικές ρήξεις των αλλοφύλων υπερμέτρως εξερεθισθέντων ως εκ των κούφων διαδόσεων των τελευταίων ημερών». Βλ. «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 14/26 Απριλίου 1895.

⁵⁹⁰ «Αι απειλαί», εφ. *Ευαγόρας*, 14 Απριλίου 1895.

⁵⁹¹ Η Βιτσάδα ήταν μικτό χωριό. Κατά το 1891 υπήρχαν 121 «Μωαμεθανοί» και 115 «μη Μωαμεθανοί». Το 1911 υπήρχαν 128 «Μωαμεθανοί» και 174 «μη Μωαμεθανοί», βλ. Census 1891, 1911.

⁵⁹² Η Βατυλή ήταν μικτό χωριό με πλειοψηφία χριστιανών. Κατά το 1891 καταγράφηκαν 435 «Μωαμεθανοί» και 616 «μη Μωαμεθανοί» και το 1911, 487 «Μωαμεθανοί» και 950 «μη Μωαμεθανοί». Βλ. Census 1891, 1911.

βραδυνές ώρες οπλισμένοι, παρακινώντας και άλλους να κάνουν το ίδιο για την κοινή τους ασφάλεια. Αναφερόμενος σε επεισόδιο στην Βιτσάδα, δήλωσε ότι υπήρξε πυροβολισμός, και ότι, αν και οι Έλληνες παραπονέθηκαν στον ίδιο ότι πυροβολήθηκαν, ήταν βέβαιος ότι οι Έλληνες ήταν οι ένοχοι και ότι το έπραξαν με σκοπό να προσάψουν κατηγορία ενάντια στους Τούρκους. Ο Travers χαρακτήρισε τα επεισόδια, στα χωριά Βιτσάδα και Βατυλή ως «μεμονωμένα», και τόνισε ότι γενικά η επαρχία του ήταν ήσυχη και ότι καταβαλλόταν προσπάθεια όπως αποκατασταθεί η εμπιστοσύνη η οποία υπήρχε μέχρι πρότινος μεταξύ όλων των «στοιχείων» των κατοίκων της επαρχίας⁵⁹³.

Γ. Η σημασία των συλλαλητηρίων

1. Η ελληνική οπτική

Παρά τις αναφορές για τεταμένες σχέσεις και κίνδυνο πρόκλησης ταραχών, τα συλλαλητήρια έλαβαν τελικά χώρα σε όλες τις πόλεις του νησιού, χωρίς να παρατηρηθεί διατάραξη της τάξης. Στις 16/28 Απριλίου (Κυριακή των Μυροφόρων) πραγματοποιήθηκαν τα συλλαλητήρια σε Λεμεσό, Λευκωσία και Πάφο, στις 23 Απριλίου/5 Μαΐου 1895 (εορτή του Αγίου Γεωργίου και εορτασμός για τον βασιλιά Γεώργιο) στη Λάρνακα και στις 30/12 Μαΐου στην Αμμόχωστο⁵⁹⁴. Ο Γάλλος πρόξενος, σε αντίθεση με τους αριθμούς οι οποίοι δόθηκαν από τις βρετανικές αρχές, έκανε λόγο για 20.000 συμμετέχοντες, σε Λευκωσία, Λεμεσό και Πάφο και 9000 στην Αμμόχωστο⁵⁹⁵. Ο διοικητής Πάφου, Clarence Woodhouse, υπολόγισε τον αριθμό των συμμετεχόντων στο συλλαλητήριο Πάφου στις 3000 σε αντίθεση με την «Αλήθεια» η οποία έκανε λόγο για 6000 άτομα⁵⁹⁶. Ο διοικητής Λάρνακας, Claude Cobham, υπολόγισε τη συμμετοχή στο εκεί συλλαλητήριο σε 1500-2000⁵⁹⁷. Για τους

⁵⁹³ TNA: CO 67/91. Travers προς Young, Αμμόχωστος, 4 Μαΐου 1895, συνημμένο στο Sendall προς Ripon, 7 Μαΐου 1895, σσ. 549-550.

⁵⁹⁴ Βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σελ. 843. «Το συλλαλητήριο», εφ. *Σάλπιγξ*, 22 Απριλίου 1895, 29 Απριλίου 1895, «Τα εν Κύπρω συλλαλητήρια», εφ. *Νέον Έθνος*, 21/3 Μαΐου 1895, «Το εν Λευκωσία συλλαλητήριο», εφ. *ΦτΚ*, 21/3 Μαΐου 1895, «Τα συλλαλητήρια», εφ. *Αλήθεια*, 21/3 Μαΐου 1895.

⁵⁹⁵ Υποστήριξε ότι από τα 446 χωριά, «ελληνικά και μουσουλμανικά», στις επαρχίες Λευκωσίας, Λεμεσού και Πάφου, τα 300 αντιπροσωπεύθηκαν από τους μουχτάρηδες τους. Επίσης ότι οι διαδηλωτές έφεραν ελληνικές σημαίες με επιγραφές «Ζήτω η Ένωσις-Κάτω ο Φόρος Υποτελείας-Καλύτερα μια ώρα ελευθερία παρά είκοσι χρόνια σκλαβιάς». AMAE: CPC Turquie/ Larnaca τομ.5 (1890-1895), 2 Μαΐου 1895, 1 Ιουνίου 1895, σσ. 249, 253.

⁵⁹⁶ TNA: CO 67/91. Woodhouse προς Young, Πάφος 29 Απριλίου 1895, σελ. 255, «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 21/3 Μαΐου 1895.

⁵⁹⁷ Επίσης ανέφερε ότι συμμετείχε μεγάλος αριθμός γυναικών, ότι μαζί με την ελληνική υπήρχε και η αγγλική σημαία, σχολιάζοντας ότι δεν υπήρξε πραγματικός ενθουσιασμός και ότι σύμφωνα με όσα άκουσε, οι λόγοι δεν ήταν κατανοητοί από το πλήθος. TNA: CO 67/91. Cobham προς Young, Λάρνακα 5 Μαΐου 1895, σσ. 260-261. Ο Γάλλος πρόξενος αναφερόμενος στον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου στη Λάρνακα υποστήριξε ότι «δεν

Έλληνες προεστώτες, η βρετανική κατοχή σήμαινε το μεταβατικό στάδιο μέχρι την επίτευξη της ένωσης, η οποία όμως δεν παρουσιαζόταν ακόμα ως άμεση προτεραιότητα. Κοινό χαρακτηριστικό και των πέντε συλλαλητηρίων, το γεγονός ότι σε κανένα δεν ζητήθηκε η άμεση αποχώρηση των Βρετανών, αντίθετα εκφράστηκε η πλήρης αντίθεση για μεταβίβαση του νησιού σε άλλη δύναμη και απαιτήθηκε η «κατάργηση» και «απαλλαγή» του Φόρου Υποτελείας και μείωση των υπολοίπων φόρων⁵⁹⁸.

Η διαφορά ως προς τους στόχους των συλλαλητηρίων, φάνηκε και στα αιτήματα τα οποία προβλήθηκαν. Στα συλλαλητήρια Πάφου, Λευκωσίας και Αμμοχώστου σε αντίθεση με εκείνα σε Λεμεσό και Λάρνακα, προηγήθηκαν τα αιτήματα για μείωση της φορολογίας και έπειτα το ενωτικό. Το τελικό υπόμνημα το οποίο στάλθηκε στο υπουργείο Αποικιών, συντάχθηκε μερικούς μήνες μετά τα συλλαλητήρια στις 26 Ιουλίου 1895. Σε αυτό εκτός από το αίτημα για ένωση, το μεγαλύτερο μέρος συνίστατο σε επιχειρήματα σχετικά με την αύξηση της φορολογίας, στον λανθασμένο υπολογισμό του Φόρου Υποτελείας και στο πολυδάπανο της βρετανικής διοίκησης. Διεκδικήθηκε η «κατάργηση» του Φόρου Υποτελείας, η λήψη μέτρων προς βελτίωση της γεωργίας και της εσωτερικής και εξωτερικής συγκοινωνίας, επαρκή χορηγία υπέρ της εκπαίδευσης του νησιού, βελτίωση της αστυνομίας -ζητώντας όπως τα μέλη της να λαμβάνονται βάσει της αναλογίας των κοινοτήτων του νησιού- αναλογική εκπροσώπηση των δύο κοινοτήτων στην δημόσια διοίκηση, στο Εκτελεστικό Συμβούλιο και τα διοικητικά συμβούλια (Medjlis Idare), και διορισμό ιθαγενών στις θέσεις δικαστών και σε άλλες ανώτερες δημόσιες θέσεις⁵⁹⁹.

Η σημασία των συλλαλητηρίων αφορά κυρίως τον συμβολικό τους χαρακτήρα και τα μηνύματα που ήθελαν να περάσουν οι Έλληνες, όσον αφορά το εθνικό τους φρόνημα και τη δυνατότητά τους να δρουν πλέον ως πλειονότητα. Η εφημερίδα «Σάλπιγξ» υποστήριξε ότι ακόμη και αν δεν γινόταν η ένωση και συνεχιζόταν η βρετανική διοίκηση, θα μάθαιναν «οι εν Ευρώπη ότι δεν θα επιτρέψωμεν πλέον ουδεμίαν μεταβολήν άνευ της ημετέρας συγκαταθέσεως, θα μάθουν ότι παρήλθε ανεπιστρεπτί η εποχή καθ' ην ως ανδράποδα

θεωρείται στη Λάρνακα ότι η ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα μπορεί να βελτιώσει τη θέση των κατοίκων». Βλ. AMAE: CPC Turquie/ Larnaca, τόμ.5 (1890-1895), 17 Απριλίου 1895, σελ. 227.

⁵⁹⁸ Για το ψήφισμα του συλλαλητηρίου στην Αμμόχωστο βλ. TNA: CO 883/5/3, συνημμένο στο Sendall προς Ripon, Κύπρος 20 Μαΐου 1895, σελ. 4. Για τα ψηφίσματα των υπολοίπων συλλαλητηρίων βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ.844-847. Σύμφωνα με τον Ρολάνδο Κατσιαούνη η πολιτική του εθνικισμού αποκτούσε δυναμική από τη στιγμή που συνδεόταν με τα κοινωνικά ζητήματα τα οποία αφορούσαν την καθημερινή ζωή. R. Katsiaounis, *Labour, ό.π.*, σελ. 183.

⁵⁹⁹ TNA: CO 883/5/3. Memorial from Greek population for their future aspects, 26 Ιουλίου 1895, σσ. 31-37, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 852-866.

επωλούμεθα εν τοις Σεραγίοις της Σταμπούλ...»⁶⁰⁰. Σε μια μορφή συμπαράστασης, επιστολές της Εταιρείας «Ελληνισμός»⁶⁰¹ και των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, χαρακτήρισαν τα συλλαλητήρια ως «εξέγερση» και εκδήλωση των πόθων για ένωση με την Ελλάδα. Ο πρόεδρος του «Ελληνισμού», καθηγητής Νεοκλής Καζαζής, ανέφερε χαρακτηριστικά: «Το χαρμόσυνον άγγελμα της εξεγέρσεως ταύτης πληροί χαράς και ελπίδων τους απανταχού Έλληνας μετά διαφέροντος παρακολουθώντας το αποτέλεσμα της ευγενούς του κυπριακού λαού επικλήσεως υπέρ της πραγματώσεως της ελευθερίας αυτού». Η επιτροπή των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών χαρακτήριζε τον αγώνα των Κυπρίων για την ένωση ως μέγα αλλά και κοινό όλων των Ελλήνων «υπέρ των απαραγράπτων δικαιωμάτων της εθνικής ημών ενότητος και ελευθερίας. Επιμείνατε δια τούτο μετά θάρρους ελληνικού, κατ' ουδέν κλονιζόμενοι, προς ουδέν δειλιώντες. Μη διστάζετε να διεκδικήτε συνεχώς παν ό,τι οφείλει αργά ή τάχιον ν' αποδώση προς ημάς η πεπολιτισμένη Ευρώπη»⁶⁰².

2. Η μουσουλμανική οπτική

Οι Μουσουλμάνοι προεστώτες θεώρησαν την πραγματοποίηση των συλλαλητηρίων ως ασέβεια προς αυτούς, στηλιτεύοντας παράλληλα την αδράνεια της τοπικής διοίκησης του νησιού αλλά όχι του «ένδοξου» βρετανικού έθνους.

Ο Μουφτής, μετά την πραγματοποίηση των συλλαλητηρίων άρχισε να αναφέρεται και αυτός σε «εθνικά δικαιώματα» της κοινότητάς του, συνεχίζοντας ωστόσο να μη διεκδικεί την άμεση επιστροφή του νησιού στο Σουλτάνο. Σε επιστολή του στον Αρμοστή ζήτησε όπως του αποσταλούν ομιλίες οι οποίες εκφωνήθηκαν σε συγκεκριμένο συλλαλητήριο, καθώς σύμφωνα με τον ίδιο περιλάμβαναν ζητήματα τα οποία ήταν «επιβλαβή για τα

⁶⁰⁰ Βλ. «Το συλλαλητήριο. Ζήτω η ένωσις κάτω ο φόρος της υποτελείας», εφ. *Σάλπιγξ*, 22 Απριλίου 1895.

⁶⁰¹ Η εταιρεία «Ελληνισμός» με εκφραστικό όργανο το ομώνυμο περιοδικό, συστάθηκε το Νοέμβριο του 1892 και λειτούργησε μέχρι το 1936. Θεωρείτο εθνικό σωματείο και ανάμεσα στους ιδρυτές της ήταν οι Αλέξανδρος Κουμουνδούρος και Νικόλαος Παπαμιχαλόπουλος. Στόχος της η «ενίσχυση του εθνικού φρονήματος» και, σύμφωνα με το καταστατικό της, «η εξερεύνηση και θεραπεία των δικαίων του Ελληνισμού» μέσω επιτόπιων επιστημονικών μελετών και κατάλληλων ενεργειών προς βελτίωση και ανόρθωση αυτού. Πολλά μέλη της στέλλονταν σε διάφορες περιοχές της υπόδουλης Ελλάδος με σκοπό να μελετηθεί η εκεί κατάσταση και να συσφιχθούν οι σχέσεις υποδούλων και ελευθέρων Ελλήνων. Μέλη της στάληκαν και στον απόδημο Ελληνισμό με σκοπό να «μυήσουν» νέα μέλη και να εξασφαλίσουν χρηματική στήριξη. Κατά την περίοδο 1893-1915 ιδρύθηκαν παραρτήματα σε όλη την ελεύθερη Ελλάδα αλλά και στην Αμερική, Γαλλία, Ν. Αφρική, στο Βουκουρέστι κ.α. Το 1909 είχε τμήματα «απανταχού της γης» όπου υπήρχαν Έλληνες. Ως Εταιρεία εξέδωσε βιβλία σε διάφορες γλώσσες ορισμένα από τα οποία ήταν απαγορευμένα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Πρόεδρος της Εταιρείας «Ελληνισμός» από το 1894 μέχρι το 1936 ήταν ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και μετέπειτα μέλος της τεκτονικής στοάς «Αθηνά», Νεοκλής Καζαζής. Βλ. Δέσποινα Γιαραλή, Μαίρη Ζάγκλη, *Το περιοδικό Ελληνισμός (1898-1915, 1928-1932). Παρουσίαση - βιβλιογραφική καταγραφή*, Ιωάννινα 1993, σσ. 11-25.

⁶⁰² Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 847-849. Οι φοιτητές έστειλαν επίσης σχετική επιστολή στον Πρόεδρο της Βουλής των Ελλήνων και τον Gladstone, βλ. Κ. Γιωργαλλής, *Το ζήτημα, ό.π.*, σελ. 203.

αυτοκρατορικά και εθνικά τους δικαιώματα» και ότι οι ίδιοι έπρεπε να προβούν στις απαραίτητες «αμυντικές διαδικασίες για την προστασία των δικών τους δικαιωμάτων»⁶⁰³. Επίσης, σε επιστολή του προς τον υπουργό Αποικιών, παρουσίασε τη διοίκηση του νησιού να παραβλέπει τα δικαιώματα και την αξιοπρέπεια των Μουσουλμάνων, αφήνοντας τη χριστιανική κοινότητα να πετυχαίνει την εκπλήρωση των «επιβλαβών εγχειρημάτων» της και ζήτησε όπως τεθεί τέλος στις συγκεκριμένες εκδηλώσεις.

«Τα δικαιώματα των Οθωμανών ή πιο σωστά μιλώντας των Μουσουλμάνων στο νησί προέχουν όλων των άλλων, και παρόλο που (η μουσουλμανική) κοινότητα, ως εμπιστευμα στα χέρια του ένδοξου Βρετανικού κράτους, η προστασία της αξιοπρέπειάς της και η στήριξη της ικανοποίησής της, έπρεπε να θεωρηθούν πιο σημαντικά από κάθε άποψη. Αυτοί (οι μουσουλμάνοι) έχουν αντιθέτως συγκριτικά αγνοηθεί και παραβλεφθεί ενώ η Χριστιανική κοινότητα αφέθηκε ελεύθερη να απαιτεί την εκπλήρωση των επιθυμιών της και να επιβεβαιώνει τα σχέδια της δημόσια και πάντοτε να πετυχαίνει τα επιβλαβή της εγχειρήματα .

«[...] Παρόλο που η επιστροφή της Κύπρου στο αυτοκρατορικό Οθωμανικό κράτος, τον νόμιμο της κάτοχο, είναι φυσική σε περίπτωση εγκατάλειψης της από το ένδοξο Βρετανικό κράτος, διαμαρτύρομαι ενάντια στο αίτημα της Χριστιανικής κοινότητας, που ζει υπό το όνομα των Οθωμανών, το οποίο [αίτημα] προωθείται κατά διαστήματα σύμφωνα με υποκινήσεις μελών της κοινότητας τους για ένωση του νησιού με την Ελλάδα, και ζητώ στο όνομα της κοινότητάς μου όπως τέτοιες εκδηλώσεις και ενέργειες εκ μέρους των Χριστιανών όπως έχουν πιο πάνω αναφερθεί, να σταματήσουν να αποδίδονται, στην Κύπρο, στην εκτεταμένη ελευθερία η οποία υπήρχε για αιώνες στην Αγγλία. Πιθανή έκρηξη επανάστασης, από την οποία ο Θεός να φυλάει, θα έχει με αυτό τον τρόπο αποφευχθεί»⁶⁰⁴.

Επίσης κατηγορήσε την τοπική διοίκηση για τη στάση της, κάνοντας λόγο για παραχώρηση «πλήρους ελευθερίας» με αποτέλεσμα να παρατηρηθεί «μετατροπή» του χαρακτήρα του πληθυσμού. Ως προς τη μη αντίδραση των Μουσουλμάνων σε επιθετικές εκδηλώσεις της χριστιανικής κοινότητας τις απέδωσε στην «τέλεια υπομονή και αποφασιστικότητά» τους, οι οποίοι, σύμφωνα με τον ίδιο, είχαν την ελπίδα να ληφθούν μέτρα από την τοπική διοίκηση. Δήλωσε ότι οι Μουσουλμάνοι αντιλαμβανόμενοι ότι η διοίκηση ξεκίνησε να ενεργεί με «συνενοχή και πλαδαρότητα» στα γεγονότα τα οποία προκαλούσαν μεγάλη ενόχληση, αναγκάστηκαν να αρχίσουν να εκφράζουν παράπονα και να «καλούν σε βοήθεια». Ο Μουφτής χαρακτήρισε ως «αφόρητη αδικία» τη στάση της διοίκησης του νησιού με το να μη

⁶⁰³ TNA: CO 67/91. Ali Rifki προς Sendall, 29 Απριλίου 1895, σελ. 233.

⁶⁰⁴ TNA: CO 67/91. Ali Rifki προς Ripon, Κύπρος 5 Μαΐου 1895, σσ. 554-558. Στο συγκεκριμένο φάκελο δεν κατέστη δυνατό να βρεθεί η απάντηση του υπουργού των Αποικιών προς τον Μουφτή.

λάβει μέτρα, παρά τις συστάσεις των Μουσουλμάνων, απέναντι σε ενέργειες οι οποίες ήταν ενάντια σε αυτούς.

Ο συντάκτης της εφημερίδας «Zaman» έκανε λόγο για «αχαριστία των χριστιανών» ως προς την οθωμανική διοίκηση⁶⁰⁵. Ένα μήνα αργότερα, εξέφρασε την απαρésκειά του για την πολιτική της Βρετανίας, αναφέρθηκε σε καταπάτηση «διεθνών δικαιωμάτων» από αυτή υποστηρίζοντας ότι προσπαθούσε να αποκτήσει την κατοχή περιοχών οι οποίες κατέχονταν προσωρινά, με το να επεμβαίνει σε εσωτερικές υποθέσεις άλλων κρατών και να ενθαρρύνει ορισμένους «απερίσκεπτους και ανόητους ανθρώπους», όπως οι Αρμένιοι και οι Κύπριοι Έλληνες, να δρουν ενάντια στον ηγεμόνα του οποίου είναι υπήκοοι⁶⁰⁶. Μετά την πραγματοποίηση των συλλαλητηρίων ο ελληνικός Τύπος αναφέρθηκε σε αποστολή πρεσβείας Μουσουλμάνων προς την Υψηλή Πύλη, μεταξύ αυτών και του εκδότη της Zaman, Ahmet Dervish με σκοπό «όπως συμβουλευτή τον Σουλτάνο να πληρώσει το χρέος του 1855 δια ν' απαλλαχθή ούτως αμέσως η Κύπρος υπό της αγγλικής κατοχής». Η «Φωνή της Κύπρου» χωρίς να διευκρινίζει αν στάλθηκε τελικά πρεσβεία, ανέφερε ότι «λέγεται ότι μετέβη ή μεταβήσεται εις Κωνσταντινούπολη τριμελής πρεσβεία εξ Οθωμανών με τον σκοπόν να ποιήση παραστάσεις προς τους αρμοδίους σχετικά με τας εκφρασθείσας επιθυμίας των ελλήνων κυπρίων», στην περίπτωση που η Αγγλία εγκατέλειπε την Κύπρο⁶⁰⁷.

3. Η βρετανική οπτική

Η Βρετανία ευρισκόμενη σε ένα διεθνές πλαίσιο το οποίο της παρείχε το επιχειρήμα για ακύρωση της σύμβασης του 1878, παρά την κριτική που εκφράστηκε στο βρετανικό κοινοβούλιο περί μη χρησιμότητας του νησιού, και τα παράπονα από Έλληνες και Μουσουλμάνους για τη φορολογική πολιτική της, εντούτοις επέλεξε να συνεχίσει την κατοχή του νησιού, να εισπράττει τον Φόρο Υποτελείας και παράλληλα να καταφέρει να παρουσιάζεται διασφαλιστής των μουσουλμανικών δικαιωμάτων στο νησί, επιτρέποντας παράλληλα, στο πλαίσιο της «ελευθερίας» την ενίσχυση του ενωτικού κινήματος.

⁶⁰⁵ ΓΤΠ: Εφ. Zaman, 3 Μαΐου 1895 (από αγγλική μετάφραση).

⁶⁰⁶ Ο συντάκτης της «Zaman» απέδωσε τις ταραχές στην Αρμενία και την «κίνηση» των Κυπρίων Ελλήνων, στις ενέργειες του Gladstone. Βλ. ΓΤΠ: Zaman, 24 Ιουνίου 1895. Στους επόμενους μήνες η συγκεκριμένη εφημερίδα, αναφερόταν στην κακή οικονομική θέση των κατοίκων του νησιού. ΓΤΠ: Εφ. Zaman, 30 Αυγούστου και 13 Σεπτεμβρίου, 4 Οκτωβρίου 1895.

⁶⁰⁷ «Οθωμανική πρεσβεία», εφ. Σάλπιγξ, 6 Μαΐου 1895, «Πρεσβεία οθωμανών», εφ. ΦτΚ, 28/10 Μαΐου 1895. Σχετικά με αποστολή πρεσβείας στον Σουλτάνο δεν εντοπίστηκε οτιδήποτε σχετικό στην αλληλογραφία η οποία μελετήθηκε μεταξύ Αρμοστή και υπουργού Αποικιών.

Εν μέσω της οικονομικής δυσπραγίας των κατοίκων του νησιού, η βρετανική διοίκηση κατάφερε να στρέψει το ενδιαφέρον των προεστώτων και της κοινής γνώμης, αφήνοντας να δοθεί μεγάλη σημασία στην πραγματοποίηση των συλλαλητηρίων, κερδίζοντας παράλληλα την εύνοια μερίδας Ελλήνων προεστώτων για την ελευθερία της αυτή. Σε αντίθεση με την ανακοίνωση του Σεπτεμβρίου του 1894 σύμφωνα με την οποία η Κυβέρνηση δεν είχε πρόθεση εγκατάλειψης του νησιού⁶⁰⁸, η διοίκηση του νησιού παρά τα μουσουλμανικά παράπονα, παρέτεινε κατά τους πρώτους μήνες του 1895, τη φημολογία περί αποχώρησης των Βρετανών από το νησί, γεγονός το οποίο συνέβαλε στην κινητοποίηση των Ελλήνων υπέρ της οργάνωσης παγκυπρίων συλλαλητηρίων. Ο Αρμοστής Sendall ζήτησε από τον υπουργό Αποικιών, πέντε μέρες πριν την πραγματοποίηση των πρώτων συλλαλητηρίων, στις 23 Απριλίου, την επανάληψη της διαβεβαίωσης ότι δεν υπήρχε πρόθεση εγκατάλειψης του νησιού⁶⁰⁹. Στις 26 Απριλίου η συγκεκριμένη διαβεβαίωση δημοσιεύτηκε στην Επίσημη Εφημερίδα, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι «Η Κυβέρνηση της Αυτής Μεγαλειότητος δεν έχει πρόθεση να εγκαταλείψει το νησί ή να προσπαθήσει να εγκαταλείψει τη διοίκηση της Κύπρου υπό την Αγγλο-Τουρκική Σύμβαση». Παράλληλα, ο υπουργός Αποικιών εφέστησε την προσοχή του κοινού στην απάντηση, η οποία δόθηκε από τον W. Gladstone το 1881 σε τηλεγραφήματα υπέρ της ένωσης, σύμφωνα με την οποία, «Αν και η Κυβέρνηση ένθερμα επιθυμεί την ευτυχία της Κύπρου πρέπει να υπενθυμισθεί στους κατοίκους ότι το νησί κατέχεται από αυτή τη χώρα σύμφωνα με τη Σύμβαση με την Πύλη ως μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ως εκ τούτου προτάσεις που θα μπορούσαν να αποτελέσουν καταπάτηση αυτής της Σύμβασης δεν μπορούν να συζητηθούν»⁶¹⁰.

Σύμφωνα με τον Αρμοστή, η επανάληψη της διαβεβαίωσης ότι δεν υπήρχε πρόθεση εγκατάλειψης της διοίκησης του νησιού από την Αγγλία θα στερούσε τους οργανωτές της κινητοποίησης από οποιαδήποτε πρόσχημα «ενόχλησης του κοινού» με τη συζήτηση τέτοιων ζητημάτων, ενώ ως προς τους Μουσουλμάνους θα τους ελευθέρωνε από κάθε φόβο ότι βρισκόνταν σε κίνδυνο να δοθούν σε άλλη δύναμη. Υποστήριξε ότι δεν θεωρούσε ότι έπρεπε να παρεμποδίσει τα συλλαλητήρια, αλλά θα έκανε τους ηγέτες της κίνησης να συνειδητοποιήσουν την ευθύνη την οποία θα έφεραν σε περίπτωση που προέκυπταν

⁶⁰⁸ *The Cyprus Gazette*, 10 Σεπτεμβρίου 1894.

⁶⁰⁹ Στην επιστολή ο Sendall δήλωνε ότι δεν είχε ακόμη αποφασίσει αν έπρεπε να εμποδίσει τα συλλαλητήρια. Βλ. TNA: CO 67/91. Sendall προς Ripon, Κύπρος 23 Απριλίου 1895 (εμπιστευτικό), σελ. 103.

⁶¹⁰ *The Cyprus Gazette*, 26 Απριλίου 1895.

οποιοσδήποτε ταραχές⁶¹¹. Ο Αρμοστής μέσω του Αρχιγραμματέα κάλεσε τους διοργανωτές να συστήσουν στους ομιλητές σε συγκεκριμένο συλλαλητήριο να μην αναφέρουν οτιδήποτε το οποίο μπορούσε να «πληγώσει τα αισθήματα οποιουδήποτε στοιχείου της κοινότητας ή με οποιονδήποτε τρόπο μπορούσε να οδηγήσει σε σύγκρουση με τις αρχές ή διατάραξη της τάξης», και υπέδειξε ότι δεν συστήνονταν οι πομπές με σημαίες ή οτιδήποτε άλλο το οποίο μπορούσε να οδηγήσει σε ταραχές⁶¹².

Ο Αρμοστής υποστήριξε ακόμη ότι σε περίπτωση που δεν θα επέτρεπε τα συλλαλητήρια «όπως πιεζόταν να πράξει», τότε αυτό θα εθεωρείτο προσπάθεια παρεμπόδισης να εισακουστούν τα παράπονα του λαού στη βασιλική κυβέρνηση, τονίζοντας ότι η διαβεβαίωση για τη μη εγκατάλειψη του νησιού από τη Βρετανία είχε «άμεσο αντίκτυπο» στην εκτόνωση του κλίματος με αποτέλεσμα να μην υπάρξει ανάγκη να ληφθούν άλλα μέτρα παρά μόνο τα συνήθη αστυνομικά μέτρα προς διατήρηση της δημόσιας ειρήνης⁶¹³.

Οι Βρετανοί με την ευκαιρία των συλλαλητηρίων και αργότερα με τη στάση την οποία τήρησαν κατά την κινητοποίηση των Ελλήνων του νησιού υπέρ της επανάστασης των Κρητών του 1896 και του Ελληνοτουρκικού πολέμου, κατάφεραν να τροφοδοτήσουν τη δυσαρέσκεια μερίδας της μουσουλμανικής κοινότητας, η οποία μέχρι τότε δεν είχε αναπτύξει ουσιαστική αντιπολιτευτική στάση απέναντι των Ελλήνων. Αρκετούς μήνες μετά τα συλλαλητήρια ο Αρμοστής σχολιάζοντας το υπόμνημα του 1895 χαρακτήρισε τα αισθήματα των Κυπρίων Ελλήνων σχετικά με τις πολιτικές τους προσδοκίες ως «μικτά». Η ένωση με την Ελλάδα αποτελούσε, σύμφωνα με τον ίδιο, «γνήσιο αντικείμενο επιθυμίας» ωστόσο «σκεπτόμενοι Κύπριοι γνωρίζουν καλά ότι τέτοια ρύθμιση περιστοιχίζεται από δυσκολίες, καθώς θα προκαλούσε τη βίαιη αντίδραση της οθωμανικής μερίδας του πληθυσμού και τότε ενδεχομένως να εθεωρείτο ως αδύνατη να πραγματοποιηθεί, τουλάχιστον προς το παρόν, ακόμα και αν αντιμετωπιζόταν ευνοϊκά από αυτούς οι οποίοι ελέγχουν τις τύχες της Κύπρου [...] Αλλά για όσο δεν προκύπτει τίποτα που να προκαλεί

---

⁶¹¹ TNA: CO 67/91. Sendall προς Ripon, 23 Απριλίου 1895, (εμπιστευτικό), σσ. 101-109. Όπως ο Αρμοστής στη Λευκωσία έτσι και ο διοικητής Πάφου υπέδειξε στην οργανωτική επιτροπή του συλλαλητηρίου στην Πάφο ότι θα εθεωρείτο υπεύθυνη για οποιαδήποτε ταραχή εκ μέρους των «Χριστιανών». Επίσης έλαβε υπόσχεση από τους «Τούρκους» ότι θα παρέμεναν ήσυχοι στην συνοικία τους, εξασφάλισε τη φρούρηση όλων των εισόδων της πόλης, ενώ προέβη σε κατάσχεση όλων των όπλων και ροπάλων μέχρι το τέλος του συλλαλητηρίου. Η αστυνομία κατεύθυσε τους χωρικούς στον χώρο του συλλαλητηρίου, απαγορεύοντάς τους να εισέλθουν στην τουρκική συνοικία. TNA: CO 67/91. Woodhouse προς Young, Πάφος 29 Απριλίου 1895, σελ. 255.

⁶¹² TNA:CO 67/91. Young προς Σωφρόνιο και μέλη της επιτροπής για τη δημόσια συγκέντρωση, Λευκωσία 26 Απριλίου 1895, συνημμένο στο Sendall προς Ripon, 6 Μαΐου 1895, σσ. 247-248.

⁶¹³ TNA: CO 67/91. Sendall προς Ripon, Κύπρος 6 Μαΐου 1895, σσ. 237-244.

αμφιβολία για τη συνέχιση της βρετανικής κατοχής, η πολιτική ηρεμία στο νησί είναι απόλυτα διασφαλισμένη»⁶¹⁴.

Ο υπουργός των Αποικιών, J. Chamberlain, απάντησε στο υπόμνημα των Ελλήνων έναν σχεδόν χρόνο αργότερα, τον Ιούλιο του 1896, υποστηρίζοντας ότι δεν υπήρξε αύξηση της φορολογίας και ότι οι πρόσθετοι φόροι, του ακριδικού και περί αγροφυλάκων, εγκρίθηκαν από το Νομοθετικό Συμβούλιο. Σχετικά με την ένωση παρέπεμψε στη δήλωση του Gladstone κατά το 1881 για τη σύμβαση του 1878 και ότι η Βασίλισσα της Αγγλίας δεν είχε πρόθεση να εγκαταλείψει το νησί. Σχετικά με το ζήτημα του Φόρου Υποτελείας, περιορίστηκε να δηλώσει ότι τύγχανε της προσοχής της κυβέρνησης⁶¹⁵.

Δ. Επεισόδια

Οι σχέσεις των κατοίκων διαταράχτηκαν σε ορισμένα χωριά, κυρίως από προκλήσεις, ωστόσο πέραν του γεγονότος ότι δεν αποτέλεσαν επεισόδια με ευρύτερες διαστάσεις, η έλλειψη πληροφοριών και από άλλες πηγές δεν επιτρέπει την εξαγωγή σωστών συμπερασμάτων. Τα άρθρα των ελληνικών εφημερίδων του νησιού, ξεκίνησαν να αναφέρονται σε Οθωμανούς και Τούρκους αντί Μουσουλμάνους, προσδίδοντας εθνική σημασία στους συγκεκριμένους όρους. Επίσης παράλληλα με τη χρήση του όρου Χριστιανοί ξεκίνησαν να αναφέρονται σε Έλληνες. Μετά την πραγματοποίηση των συλλαλητηρίων η εφημερίδα «Φωνή της Κύπρου» έκανε λόγο για θράσος των *οθωμανών* στα χωριά οι οποίοι χωρίς την «ελάχιστη αιτία» υιοθετούσαν στάση προκλητική, με αποτέλεσμα αν οι *χριστιανοί* δεν είχαν ιώβειο υπομονή θα αναγράφονταν καθημερινά ρήξεις και τραυματισμοί. Ο αρθρογράφος αναφέρθηκε σε φανατισμό των *Τούρκων* ο οποίος υπερέβη κάθε όριο συστήνοντας στη διοίκηση του νησιού να ενισχύσει την αστυνομία στα χωριά με *χριστιανούς* υπαλλήλους, καθώς τα αποτελέσματα διαβλέπονταν «πολύ δυσάρεστα»⁶¹⁶. Στο συγκεκριμένο άρθρο έγινε λόγος σε προκλήσεις των *οθωμανών* κατά των *χριστιανών* στα χωριά Γαλάτεια, Μαραθάσα, και Αγγολέμι.

⁶¹⁴ ΤΝΑ: CO 883/5/3. Sendall προς υπουργείο Αποικιών, 18 Νοεμβρίου 1895, σελ. 50.

⁶¹⁵ Για ολόκληρη την απάντηση βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 867-874. Η αναφορά του υπουργού σχετικά με το διορισμό ιθαγενών σε ανώτερες θέσεις στη δημόσια διοίκηση, προκάλεσε τη συζήτηση εντός του Νομοθετικού κατά το 1897.

⁶¹⁶ «Το θράσος των Τούρκων», εφ. *ΦτΚ*, 9/21 Ιουνίου 1895. Παράλληλα με τα επεισόδια μεταξύ Ελλήνων και Μουσουλμάνων, επεισόδια, φόννοι και αναρχία προκαλούνταν και από τη δράση των «Χασανπουλλήδων», οι οποίοι τελικά συνελήφθησαν το 1896. Βλ. «Αναρχία πλέον», εφ. *ΦτΚ*, 16/28 Ιουνίου 1895.

Σύμφωνα με τη λευκωσιάτικη εφημερίδα «Φωνή της Κύπρου» κανείς χριστιανός δεν μπορούσε να περάσει από τουρκικό χωριό χωρίς κίνδυνο της ζωής του καθώς θα δεχόταν αρκετά ξυλοκοπήματα. Αναφορά έγινε σε επίθεση οθωμανών του μικτού χωριού Επτακώμη κατά χριστιανών συγχωριανών τους με αποτέλεσμα τον τραυματισμό δύο χριστιανών. Το δημοσιεύματα έκαναν λόγο για «υπεξερειθισμό» του φανατισμού των Μουσουλμάνων της Επτακώμης από τους Μουσουλμάνους της Γαλάτειας ενώ έγινε αναφορά σε διάδοση η οποία υπήρχε ότι «οι εξ Επτακώμης Μωαμεθανοί εξήτησαν την βοήθειαν των εν Γαλάτεια ομοφύλων των, όπως νύκτωρ ελθόντες φονεύσωσι τους χριστιανούς συγχωριούς των». Ως αιτίες για το επεισόδιο προβλήθηκαν τα παγκύπρια συλλαλητήρια και ο εκχριστιανισμός μουσουλμάνου της Γαλάτειας. Στη συνέχεια έγινε λόγος για παρεμπόδιση από πλευράς των οθωμανών ύδρευσης των χριστιανών από συγκεκριμένη πηγή προβάλλοντας δικαιώματα χρήσης νερού, γεγονός που ενδέχεται να αφορούσε και την κύρια αιτία της επίθεσης λαμβανομένου υπόψη ότι η υδροδότηση ήταν σημαντική ιδιαίτερα σε περιόδους ανομβρίας, γεγονός που αποτελούσε συχνά αιτία αντιδικιών ακόμη και ανάμεσα σε Μουσουλμάνους⁶¹⁷. Η εφημερίδα «Νέον Έθνος», η οποία έσπευσε να προλάβει «πάσης πιθανής διαστροφής των πραγμάτων» από τις τουρκικές εφημερίδες, δήλωσε ότι οι Οθωμανοί επιτέθηκαν ένοπλοι κατά του πρώτου χριστιανού ο οποίος πλησίασε στην πηγή καταδιώκοντάς τον με όπλα μέχρι τα αλώνια των χριστιανών, «όπου λυσσωδώς οι Οθωμανοί εμάχοντο κατά των εκφοβισθέντων φιλησύχων ομοχωρίων των». Σύμφωνα με το δημοσίευμα τα αποτελέσματα θα ήταν σοβαρότερα, αν δεν έφτανε επί τόπου ο μουκτάρης του χωριού και άλλοι⁶¹⁸.

Για τη Μαραθάσα γινόταν λόγος για «φοβερών μίσος» των Μουσουλμάνων της Λεύκας κατά των Χριστιανών και υποστηρίχθηκε ότι όποιος μεταβεί στη Λεύκα για το κωμοδικείο ή για άλλη εργασία θα υφίστατο είτε ξυλοδαρμό είτε ύβρεις. Στον Τύπο καταγράφηκε ότι από την εποχή των συλλαλητηρίων εδάρησαν τρεις χριστιανοί στη Λεύκα, ενώ υβρίστηκε ο πρωθιερέας του Καλοπαναγιώτη και έγινε επίθεση κατά χριστιανού⁶¹⁹. Στο μουσουλμανικό χωριό Αγγολέμι Οθωμανός επιτέθηκε εναντίον χριστιανού Ναζίρη επειδή περιφερόταν επιβλέποντας τα αλώνια του χωριού. Στο ίδιο χωριό επιθέσεις έγιναν και τον Ιούλιο του

⁶¹⁷ Στο χωριό Μόρα υπήρξαν μαχαιρώματα μεταξύ 2 οθωμανών, με αιτία τη λήψη νερού από ποταμό. «Μαχαιρώματα», εφ. *ΦτΚ*, 26/8 Νοεμβρίου 1902. Υπήρχαν ακόμη και περιπτώσεις ολόκληρων χωριών οι οποίες κατέληξαν στο Ανώτατο δικαστήριο. Βλ. ενδεικτικά Sophronios Louka and representatives of the village of Galata and Oros Sina Vs Hadji Papa Simeon Nicola and inhabitants of Kakopetria, CLR, τομ. 5, σσ. 82-88.

⁶¹⁸ Βλ. «Το θράσος των Τούρκων», εφ. *ΦτΚ*, 9/21 Ιουνίου 1895, «Τρίκωμον τη 9^η Ιουλίου 1895», εφ. *Νέον Έθνος*, 1/13 Ιουλίου 1895, «Τρίκωμον τη 18 Ιουλίου 1895», εφ. *Νέον Έθνος*, 8/20 Ιουλίου 1895.

⁶¹⁹ «Το θράσος των Τούρκων», εφ. *ΦτΚ*, 9/21 Ιουνίου 1895.

1895, όταν Μουσουλμάνοι επιτέθηκαν και ξυλοκόπησαν «αηλεώς» χριστιανούς των χωριών Κάτω Μονής, Βιζατζιάς και Νικηταρίου, οι οποίοι περνούσαν από το Αγγολέμι μεταφέροντας δεκατεία (φόρο σε είδος) στο Καραβοστάσι⁶²⁰.

Στην Κοφίνου⁶²¹ βρέθηκαν αντιμέτωποι 25 *οθωμανοί* με *Έλληνες* οι οποίοι περνούσαν έξω από το χωριό επιστρέφοντας από το συλλαλητήριο που έγινε στη Λάρνακα. Οι οθωμανοί άρχισαν να βρίζουν το ελληνικό έθνος, τη θρησκεία και επιτέθηκαν εναντίον Έλληνα, ρίχνοντάς τον από το ζώο και παίρνοντάς του τη μαύρη σημαία που κρατούσε. Η οργή των Ελλήνων σύμφωνα με το δημοσίευμα κορυφώθηκε, αλλά χάρη στις συμβουλές του Μητροπολίτη Κιτίου ότι οι περιστάσεις απαιτούσαν νομιμοφροσύνη, συγκρατήθηκαν και ακολούθησαν τους Μουσουλμάνους μέχρι το κέντρο του χωριού, όπου «εκεί φιλειρηνικοί τω όντι ομόφυλοί» τους παρενέβησαν, «επέπεπληξαν» τους ταραξίες και επέστρεψαν τη σημαία⁶²². Αναφορά σε προκλητικές ενέργειες έγιναν και από τη «Zaman», σύμφωνα με την οποία οι *Έλληνες* καθ' οδόν προς το συλλαλητήριο στη Λάρνακα απεύθυναν σκληρή και ακατάλληλη γλώσσα εναντίον των *μουσουλμάνων* που συναντούσαν στον δρόμο τους⁶²³.

Συμπεράσματα

Τα παγκύπρια ελληνικά συλλαλητήρια του 1895, σε αντίθεση με τα παγκύπρια συλλαλητήρια του 1887-88, έγιναν χωρίς να ζητηθεί η σύμπραξη των Μουσουλμάνων. Το γεγονός αυτό επιβεβαίωσε την καχυποψία των τελευταίων ότι δεν υπήρχε τίποτα που να τους διασφαλίζει και ότι οι Έλληνες ως πλειοψηφία θα μπορούσαν να επιβάλλουν την άποψή τους σε όλα τα ζητήματα. Οι Αρμενικές σφαγές τον Αύγουστο του 1894, οι οποίες καθιστούσαν ουσιαστικά άκυρη τη Σύμβαση, οι συζητήσεις τον Μάρτιο του 1895 στο Βρετανικό κοινοβούλιο περί μη χρησιμότητας του νησιού και κυρίως η μη διασαφήνιση από βρετανικής πλευράς ως προς τις μελλοντικές της προθέσεις για το νησί, δημιούργησαν αβεβαιότητα, αποτέλεσαν αιτία προβολής των ενωτικών αξιώσεων των Ελλήνων και αφορμή αντίδρασης των Μουσουλμάνων. Οι Βρετανοί, γνωρίζοντας πώς να διαχειρίζονται τις δύο

⁶²⁰ «Το θράσος των Τούρκων», εφ. *ΦτΚ*, 9/21 Ιουνίου 1895, «Τοπικά. Και πάλιν επιθέσεις», εφ. *ΦτΚ*, 7/19 Ιουλίου 1895.

⁶²¹ Η Κοφίνου αποτελούσε μικτό χωριό με μουσουλμανικό κυρίως πληθυσμό. Σύμφωνα με τις απογραφές του 1891 και 1911, η Κοφίνου χωριζόταν σε Πάνω και Κάτω Κοφίνου. Οι χριστιανοί βρίσκονταν κυρίως στην Κάτω Κοφίνου. Κατά το 1891 ο αριθμός στην Πάνω Κοφίνου ήταν 310 «Μωαμεθανοί» και 1 «μη Μωαμεθανός» και στην Κάτω Κοφίνου 119 «Μωαμεθανοί» και 47 «μη Μωαμεθανοί». Το 1911 καταγράφηκαν στην Πάνω Κοφίνου 316 «Μωαμεθανοί» και 2 «μη Μωαμεθανοί» και στην Κάτω Κοφίνου 142 «Μωαμεθανοί» και 39 «μη Μωαμεθανοί». Βλ. *Census 1891, 1911*.

⁶²² Βλ. «Εξ Οράς», εφ. *ΦτΚ*, 5/17 Μαΐου 1895, «Βανδαλισμοί Τούρκων», εφ. *Νέον Έθνος*, 5/17 Μαΐου 1895.

⁶²³ ΓΤΠ: Εφ. *Zaman*, 24 Μαΐου 1895.

κοινότητες, κατάφεραν μέσω των συστάσεών τους προς τους σημαντικότερους προεστώτες της κάθε κοινότητας, και έχοντας αποκόψει οποιαδήποτε ουσιαστική επέμβαση της Πύλης, να διατηρήσουν τόσο τη νομιμοφροσύνη και των δύο κοινοτήτων όσο και τη μη διεκδίκησή τους για απαλλαγή του νησιού από τη βρετανική κυριαρχία, παρά το γεγονός ότι οι συνθήκες ευνοούσαν ένα τέτοιο αίτημα. Παράλληλα, η προσεκτική διαφορούμενη διατύπωση ότι η κυβέρνηση της Αυτής Μεγαλειότητος δεν είχε πρόθεση να αφήσει το νησί σε οποιαδήποτε άλλη χώρα, παραπέμποντας επιπρόσθετα και στη Σύμβαση του 1878, διασφάλιζε στους μεν Μουσουλμάνους ότι δεν θα γινόταν η Ένωση και στους δε Έλληνες ότι η Κύπρος δεν θα επέστρεφε πίσω στον Σουλτάνο, ούτε θα δινόταν σε οποιαδήποτε άλλη τρίτη χώρα. Τέλος, το γεγονός διεκδίκησης της ένωσης παράλληλα με το αίτημα για μείωση της φορολογίας, αποτέλεσε επίσης πρόσφορο έδαφος εκμετάλλευσης και ανάπτυξης του σπόρου της μουσουλμανικής καχυποψίας ως προς την ειλικρίνεια των Ελλήνων για βελτίωση της οικονομίας του νησιού, καθώς δεν μπορούσαν να καταλάβουν πως η ένωση με την Ελλάδα, μια φτωχή χώρα, θα βοηθούσε στο σκοπό αυτό.

Κεφάλαιο 8. Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897⁶²⁴

«Δέον λοιπόν προ παντός η ιδέα της εθνικής ελευθερίας να καταστή ατομική συνείδησις εκάστου ημών, δέον να μορφωθή παρ' ημίν εθνική συνείδησις (...) ανάγκη να μορφωθή νέα γενεά, γενεά ηρώων»⁶²⁵.

Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 (6/18 Απριλίου - 7/19 Μαΐου 1897), αποτέλεσε το πιο σημαντικό στρατιωτικό γεγονός στο οποίο εμπλέκονταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία, στην οποία το νησί συνέχιζε να αποτελεί μέρος, και το ελληνικό κράτος στο οποίο οι Έλληνες της Κύπρου απέβλεπαν να προσαρτηθούν. Παράλληλα, η Κύπρος συνέχισε να μαστίζεται από τη βαρύτερη φορολογία, την οικονομική δυσπραγία καθώς και τη σιτοδεία η οποία το 1896-1897 έπληξε ιδιαίτερα τις περιοχές Πάφου και Καρπασίας. Στο πλαίσιο της έντασης η οποία υπήρξε ανάμεσα στην Υψηλή Πύλη και την Ελλάδα, και παρά την κατάταξη Ελλήνων εθελοντών από την Κύπρο στον ελληνικό στρατό, η ειρήνη και η τάξη στο νησί διατηρήθηκαν. Τα ερωτήματα τα οποία τίθενται είναι πώς αντέδρασαν Έλληνες και Μουσουλμάνοι στην έκρηξη της κρητικής επανάστασης και του Ελληνοτουρκικού πολέμου; Με ποιο τρόπο διατηρήθηκε η τάξη και η ειρήνη στο νησί, και ποιος ο αντίκτυπος στις σχέσεις εντός του Νομοθετικού;

A. Η διαμόρφωση των σχέσεων

---

⁶²⁴ Για τις απόψεις σχετικά με τον αντίκτυπο του Ελληνοτουρκικού πολέμου και γενικότερα του ζητήματος της Κρήτης στις σχέσεις των δύο κοινοτήτων και τη διαμόρφωση του τουρκικού εθνικισμού βλ. Πέτρος Παπαπολυβίου, *Φαινόμ. σημείον ατυχούς πολέμου. Η συμμετοχή της Κύπρου στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897*, Λευκωσία 2001, Rolandos Katsiaounis, *Labour, society and politics in Cyprus during the second half of the nineteenth century*, Λευκωσία 1996, σσ. 210-215, A. Nevzat, *Nationalism amongst the Turks of Cyprus, the first wave*, διδακτορική διατριβή, University of Oulou, Oulou 2005, σσ. 144-147, Robert Holland, Diana Markides, *British and the Hellenes, struggles for mastery in the eastern Mediterranean 1850-1960*, New York 2006. Μετάφραση Έλια Κυφονίδου, *Οι Βρετανοί και οι Έλληνες αγώνες εξουσίας στην Ανατολική Μεσόγειο 1850-1960*, Αθήνα 2011, σελ. 311. Στο συγκεκριμένο βιβλίο υποστηρίζεται ότι οι σχέσεις Χριστιανών-Μουσουλμάνων στην Κύπρο παρέμειναν σχετικά ήρεμες κατά την περίοδο του κρητικού ζητήματος και του Ελληνοτουρκικού πολέμου, γεγονός το οποίο αποδόθηκε σε «ιδιαιτερότητα των συνθηκών» στο νησί και στη «τάση των Κυπρίων να αντιδρούν επιφυλακτικά στις μεγάλες εξωτερικές κρίσεις». Για τη διαμόρφωση του τουρκοκυπριακού εθνικισμού βλ. Νιαζί Κιζιλγιουρέκ, *Κύπρος το αδιέξοδο των εθνικισμών*, Αθήνα 1999, σσ. 63-64, Σώτος Κτωρής, *Τουρκοκύπριοι από το περιθώριο στον συνεταιρισμό (1923-1960)*, Αθήνα 2013, σσ. 80-93. Ο Kizilyurek, αναφέρεται σε *τουρκοκυπριακό εθνικισμό* ο οποίος διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό ως αντεθνικισμός / αντιπαράθεση στην ένωση, υποστηρίζει ότι οι τουρκοκύπριοι αντιλαμβάνονταν την ένωση ως το τέλος της τουρκοκυπριακής κοινότητας, και χαρακτηρίζει ως βασικό παράγοντα για την εμπέδωση της αντίληψης αυτής την εμπειρία του τουρκομουσουλμανικού πληθυσμού στα Βαλκάνια και την Κρήτη κάνοντας λόγο για «σύνδρομο της Κρήτης».

⁶²⁵ Εφ. *ΦτΚ*, 31/12 Ιουνίου 1896.

Η επανάσταση στην Κρήτη αποτέλεσε ευκαιρία για κινητοποίηση των Ελλήνων του νησιού μέσω διενέργειας εράνων, κατάταξης εθελοντών και αναζωπύρωσης του ελληνικού εθνικού φρονήματος τόσο μέσα από ομιλίες επώνυμων ανδρών όσο και από τον τρόπο εορτασμού των εθνικών επετείων. Από την πλευρά των Μουσουλμάνων του νησιού, δεν υπήρξε αντίστοιχη κινητοποίηση υπέρ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, παρά το γεγονός ότι μερίδα Μουσουλμάνων έκανε λόγο ήδη από τη δεκαετία του 1880 για «μουσουλμανικό έθνος» και μουσουλμανικό πατριωτισμό⁶²⁶. Σε αντίθεση με τη διεξαγωγή των παγκυπρίων συλλαλητηρίων του 1895, η εξέγερση των Ελλήνων της Κρήτης και της δράσης των Ελλήνων της Κύπρου δεν προκάλεσε παράπονα από τους προεστώτες της μουσουλμανικής κοινότητας προς τις βρετανικές αρχές, παρά το γεγονός ότι υπήρχε ένταση μεταξύ των δύο κοινοτήτων του νησιού και κίνδυνος για πρόκληση αιματηρών συμπλοκών.

1. Το οικονομικό πλαίσιο

Η αυξημένη φορολογία, η αυστηρή είσπραξη όλων των φόρων, η ανομβρία και η επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού με δάνειο για την εκτέλεση αρδευτικών έργων⁶²⁷, συνέχισαν να διατηρούν σε στασιμότητα την κακή οικονομική θέση της μάζας του πληθυσμού. Οι κάτοικοι των επαρχιών Πάφου και Καρπασίας βρίσκονταν στα πρόθυρα της πείνας. Ο Γάλλος πρόξενος αναφερόμενος στην Καρπασία, δήλωσε ότι η ανέχεια ήταν τόσο μεγάλη, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να πωλούν τα κεραμίδια των σπιτιών τους για λίγο ψωμί, ενώ αριθμός γεωργών κατέληξαν από ιδιοκτήτες, εργάτες ή κλέφτες. Η «Σάλπιγξ» υποστηρίζοντας την ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας, ανέφερε ότι στη Μεσαορία τα κτήματα πωλούνταν στο 1/10 της αξίας τους⁶²⁸. Στην Πάφο, τα μουσουλμανικά και ελληνικά μέλη του Medjlis Idare της πόλης, χωρίς να προβάλλουν εθνικούς διαχωρισμούς κατέβαλαν κοινές προσπάθειες με σκοπό την ανακούφιση της πόλης από τη σιτοδεία η οποία τη μάστιζε, αρνούμενοι τον Ιούλιο του 1896 να υπογράψουν τα εντάλματα φόρων και ζητώντας την αναστολή τους για δύο μήνες⁶²⁹. Η αγωγή η οποία κινήθηκε εναντίον τους από τη βρετανική διοίκηση για τη στάση την οποία τήρησαν είχε ως αποτέλεσμα την πρώτη

⁶²⁶ Βλ. Κεφάλαιο 3.

⁶²⁷ Τα αρδευτικά έργα δεν υπήρξαν στο τέλος ανταποδοτικά. Στην αντιφώνηση του 1909 τα μέλη του Νομοθετικού δήλωσαν ότι τα αρδευτικά έργα συνέχισαν να αποτελούν βάρος των δημοσίων προσόδων ενώ παράλληλα απέβησαν εστίες επικινδύνων νόσων. *The Cyprus Gazette*, 28 Μαΐου 1909.

⁶²⁸ «Τα εν Πάφω», εφ. *Αλήθεια*, 14/26 Νοεμβρίου 1896, «Τοπικά. Η Πάφος πεινά», εφ. *ΦτΚ*, 14/26 Νοεμβρίου 1896, «Εγχώρια», εφ. *Εναγώρας*, [21] Νοεμβρίου 1896, «Λιμός εν Πάφω», εφ. *Νέον Έθνος*, 16/28 Νοεμβρίου 1896. Για την Καρπασία βλ. «Τοπικά», εφ. *ΦτΚ*, 15/27 Μαρτίου 1896, «Επαιτεία», εφ. *ΦτΚ*, 29/10 Απριλίου 1896, ΑΜΑΕ: CPC, Turquie, τομ. 62, Λάρνακα, 12 Οκτωβρίου 1896, σελ. 38, εφ. *Σάλπιγξ*, 30 Απριλίου 1897.

⁶²⁹ Εκτός από τα εντάλματα του 1896 είχαν να υπογράψουν και τα εντάλματα για το 1895 τα οποία υπέγραψαν.

παραίτησή τους (Ιούλιος 1896), η οποία δεν έγινε δεχτή ενώ η υπόθεση κατέληξε στο δικαστήριο⁶³⁰. Λίγους μήνες αργότερα, τον Νοέμβριο του 1896, Έλληνες και Μουσουλμάνοι υπό την προεδρία του Μητροπολίτη Πάφου εξέλεξαν μικτή επιτροπή αποτελούμενη από τρεις χριστιανούς και τρεις Μουσουλμάνους προκειμένου να παρουσιάσουν στον Αρμοστή την κατάσταση της επαρχίας και ζητώντας να τους δοθεί σπόρος για καλλιέργεια και τροφή⁶³¹.

Η οικονομική ανέχεια των κατοίκων σε ορισμένες περιοχές του νησιού συνεχίστηκε και κατά το 1897 ενώ η άφιξη Ελλήνων, Δρούσων και Αρμενίων προσφύγων από τις απέναντι ακτές έκανε την κατάσταση δυσκολότερη. Σε απαντητική του επιστολή, μετά το τέλος του πολέμου, ο Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος προς τον Έλληνα πρόξενο, του εξέφρασε την αδυναμία για τη διεξαγωγή νέων «εθνικών εράνων» υπέρ της Ελλάδος⁶³². Στην Περιστερωνοπηγή Αμμοχώστου εκφράστηκαν παράπονα για τους (Έλληνες) φοροεισπράκτορες οι οποίοι πωλούσαν τα κτήματα των αγροτών προς εξόφληση των φόρων, με τη χαρακτηριστική φράση «αυτοί οι άνθρωποι για χριστιανοί δεν είναι για καρδιάν δεν έχουν». Παράλληλα, εκφράστηκαν παράπονα και για *Τούρκους* του χωριού οι οποίοι έδιδαν καθημερινά αφορμή ρήξεως, κλέπτοντας τα δεμάτιά τους και υβρίζοντας τους χριστιανούς⁶³³. Στην επαρχία Κυρηνείας γινόταν λόγος για πενία, ενώ στο χωριό Φλάσου της Σολέας, χριστιανός σκότωσε ομόθρησκό του για ένα σάκο άχυρο τον οποίο ο φονευθείς έκλεψε από το γαϊδούρι του⁶³⁴.

Η βρετανική αντίληψη για την οικονομική θέση των κατοίκων ήταν ωστόσο διαφορετική χαρακτηρίζοντας ως αίτιους για το μη δικαιότερο καταμερισμό της φορολογίας τα αιρετά

---

⁶³⁰ Ένα χρόνο αργότερα, τον Οκτώβριο του 1897, τα μέλη υπέβαλαν για δεύτερη φορά την παραίτησή τους μετά από ένταλμα κατάσχεσης το οποίο εκδόθηκε εναντίον τους για την πληρωμή των δικαστικών εξόδων. Την παραίτηση υπέγραψαν τα μέλη του Medjlis Hafouz Ramadan, Sali Effendi, Osman effendi, Χριστόδουλος Λοϊζου και Κ. Ι. Κακογιάννης. Στις υπογραφές δεν περιλαμβάνονται οι υπογραφές του Μητροπολίτη Πάφου και του Καδή της πόλης οι οποίοι αποτελούσαν μόνιμα μέλη του Medjlis. Βλ. «Εκ Πάφου», εφ. *Αλήθεια*, 29/11 Οκτωβρίου 1897, «Εκ Πάφου. Δευτέρα σύσσωμος παραίτησις του εν Πάφω διοικητικού συμβουλίου (Ιταρε)», εφ. *Σάλπιγξ*, 27 Σεπτεμβρίου 1897, «Κυβερνητικόν πραξικόπημα», εφ. *ΦτΚ*, 30/12 Οκτωβρίου 1897, «Η παραίτησις του Ιδαρέ κτήματος», εφ. *Αναγέννησις*, 2 Οκτωβρίου 1897, εφ. *Ευαγόρας*, 7 Οκτωβρίου 1897, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 964-965.

⁶³¹ Βλ. «Εγχώρια», εφ. *Ευαγόρας*, [21] Νοεμβρίου 1896, «Τα εν Πάφω», εφ. *Αλήθεια*, 14/26 Νοεμβρίου 1896, «Λιμός εν Πάφω», εφ. *Νέον Έθνος*, 16/28 Νοεμβρίου 1896, «Αναφορά επιτροπής Παφίων προς τον Μ. Αρμοστήν», εφ. *Νέον Έθνος*, 30/12 Δεκεμβρίου 1896. Τον Μάρτιο του 1898 (ν.η), στη Λάρνακα *Έλληνες, Μωαμεθανοί και Ευρωπαίοι*, «πάντες οι πολίται, πάσης τάξεως, φυλής ή θρησκευματος εν πολυπληθεστάτω συλλαλητηρίω» εξέφρασαν την αντίδρασή τους στην απόφαση της διοίκησης για μεταφορά των δεκατειών 27 χωριών από τη Λάρνακα στις αποθήκες Αμμοχώστου. Εφ. *Νέον Έθνος*, 21/2 Μαρτίου 1898.

⁶³² Π. Παπαπολυβίου, *Φαινόμ.*, ό.π., σελ. 168.

⁶³³ Στο άρθρο διευκρινίζεται ότι οι Τούρκοι δεν ήταν πολλοί. Βλ. «Ανά την νήσον», εφ. *ΦτΚ*, 1/13 Αυγούστου 1896.

⁶³⁴ «Η κατάσταση της επαρχίας Κυρηνείας», «Φόνος εις το χωριόν Φλάσου», εφ. *ΦτΚ*, 28/9 Νοεμβρίου 1897.

μέλη του Ν.Σ. Σε έκθεσή του ο Αρχιλογιστής, Alexander Ashmore, απέρριψε την άποψη ότι ο Κύπριος αγρότης ήταν φτωχός και καταχρεωμένος. Συνέκρινε τη θέση του Κύπριου αγρότη με αυτήν του αγρότη της Κεϋλάνης (σημερινή Sri Lanka), επίσης βρετανικής αποικίας, δηλώνοντας ότι οι Κύπριοι ήταν σε καλύτερη θέση όντας υγιείς, με καλή διατροφή, επαρκώς ντυμένοι και με καλά σπίτια, ότι όλοι ήταν κάτοχοι γης, πλούσιοι σε βόδια και πρόβατα και ότι δεν δυσκολεύονταν στο να διαθέσουν χρήματα για τυχερά παιχνίδια και για αντιδικίες⁶³⁵. Επίσης, τον Οκτώβριο του 1898 σε επιστολή του ο νέος Αρμοστής του νησιού, Haynes Smith, προς τον υπουργό Αποικιών δήλωσε ότι δεν επιτιθέτο να εισηγηθεί οποιαδήποτε μείωση στη συνολική φορολογία, καθώς θεωρούσε ότι μπορούσε να καταμεριστεί και να καθοριστεί πιο δίκαια. Απέδωσε την ευθύνη για τη μη μείωση της φορολογίας στα μέλη του Νομοθετικού, χαρακτηρίζοντάς τους ως «εκπροσώπους των ιδιοκτητών γης», με αποτέλεσμα να εμποδίζουν τη διοίκηση του νησιού να προβεί στην απόδοση μέρους της φορολογίας και από την περιουσία γης⁶³⁶. Σχετικά με τους αγρότες ανέφερε ότι βρίσκονταν στα χέρια των τοκογλύφων και ότι ακόμη και όταν η παραγωγή ήταν αρκετή για να ξεπληρώσει ο αγρότης το προηγούμενό του δάνειο, εντούτοις είχε ανάγκη νέο δάνειο για τα έξοδα της οικογένειάς του μέχρι την επόμενη παραγωγή. Οι τόκοι των δανείων, κυμαίνονταν μεταξύ 20-100 τοις εκατό ή και περισσότερο σε ακραίες περιπτώσεις. Ο αγρότης χαρακτηριζόταν ως πάρα πολύ οικονόμος καθώς για ένα χρόνο ο μέσος όρος εξόδων μιας πενταμελούς αγροτικής οικογένειας με ιδιόκτητη γη, ήταν 3 λίρες και 15 σελίνια για κάθε άτομο. Ως προς τις τραπεζικές διευκολύνσεις, ο Αρμοστής τάχθηκε υπέρ, θεωρώντας ότι εάν υπήρχαν, θα αυξάνονταν οι εξαγωγές. Το ποσό το οποίο χρωστούσαν στο σύνολό τους οι αγρότες προς τους τοκογλύφους υπολογιζόταν ότι έφθανε τις 150.000 λίρες⁶³⁷.

2. Η «αναζωπύρωση της πίστης στο έθνος»

α) Ο Τύπος

Η κρητική επανάσταση του 1896, υπήρξε ευκαιρία για την εκδήλωση της αναζωπύρωσης του εθνικού αισθήματος. Οι Έλληνες της Κύπρου καλούνταν να «αναζωπυρώσουν» την

⁶³⁵ Report of the Receiver General, 28 Οκτωβρίου 1897 στο *Annual Report of 1896-1897*.

⁶³⁶ Συγκεκριμένα αναφέρεται στο νομοσχέδιο περί επανεκτίμησης της αξίας της το οποίο, όπως τόνισε, επαναφέρεται επί σειρά ετών και το Συμβούλιο αρνείται να περάσει οποιοδήποτε μέτρο που να είναι αποδεκτό στην κυβέρνηση. Ωστόσο δεν διευκρινιζόταν κατά πόσο αυτό θα αποτελούσε πρόσθετο φόρο, όπως ο ακριδικός και ο εκπαιδευτικός.

⁶³⁷ TNA: CO67/113. Smith προς Chamberlain, Τρόδος 29 Οκτωβρίου 1898, σσ. 469-479.

πίστη τους για το έθνος, να «διαμορφώσουν εθνική συνείδηση» και να αναπτύξουν τον φανατισμό τους. Σε ομιλία του το μέλος της Εθνικής Εταιρείας, Θεοφάνης Θεοδότου, ανέφερε χαρακτηριστικά. «Δέον λοιπόν προ παντός η ιδέα της εθνικής ελευθερίας να καταστή ατομική συνείδησις εκάστου ημών, δέον να μορφωθή παρ' ημίν εθνική συνείδησις (...) ανάγκη να μορφωθή νέα γενεά, γενεά ηρώων». Τον Απρίλιο του 1897 η εφημερίδα «Αλήθεια» αναφερόμενη στις αντιγερμανικές εκδηλώσεις Κυπρίων για τη στάση που τήρησε η Γερμανία στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο, ανέφερε : «Εκορυφώθη πλέον ο φανατισμός και ευχόμεθα να εντείνηται επί μάλλον και μάλλον, διότι ο φανατισμός ανυψώνει τα έθνη»⁶³⁸. Παράλληλα, ήδη από το 1896 υπήρξαν προσπάθειες για κατάταξη εθελοντών με σκοπό την αποστολή τους στο πλευρό των Κρητών επαναστατών⁶³⁹.

Ήδη, από τα μέσα Μαΐου του 1896 στον ελληνικό Τύπο του νησιού υπήρχαν άρθρα που καλούσαν τον λαό να προβεί σε εράνους υπέρ του κρητικού αγώνα λαμβάνοντας με τον τρόπο αυτό μέρος σε μια πανελλήνια προσπάθεια υπέρ της ελευθερίας ομόφυλου λαού⁶⁴⁰. Τα δημοσιεύματα στον Τύπο έκαναν λόγο για τον «βαρύν δουλικόν ζυγόν» της Κρήτης, για αγώνα υπέρ «της ανεξαρτησίας και της ελευθερίας», ενώ ο πόλεμος χαρακτηριζόταν και ως πόλεμος της χριστιανοσύνης έναντι στις «άγριες και βάρβαρες ορδές» του ασιάτη δεσπότη. Ο μουσουλμανικός λαός της Κρήτης και ο Σουλτάνος παρουσιάζονταν ως «άγριοι τύρρανοι», «αιμοχαρείς δήμιοι», «σφαγείς», «ασιατικές τίγρεις», «φανατικώτατος και αγριώτατος της υψηλίου λαός»⁶⁴¹.

Η αρθρογραφία του κυπριακού ελληνικού Τύπου περί των τεκταινομένων στην Κρήτη, προκάλεσε την αντίδραση ενός μη Κύπριου Μουσουλμάνου ο οποίος σε επιστολή του που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Νέον Έθνος» κατηγορούσε τον κυπριακό και αθηναϊκό

---

⁶³⁸ Η ομιλία είχε τίτλο «Αδύνατος να βοηθή εθνική δύναμις άνευ εθνικής συνειδήσεως», Βλ. εφ. *ΦτΚ*, 31/12 Ιουνίου 1896, εφ. *Αλήθεια*, 10/22 Απριλίου 1897, Π. Παπαπολυβίου, *Φαιινόν, ό.π.*, σελ. 58.

⁶³⁹ «Κυπριακή Φάλαγξ δια την Κρήτην», εφ. *Σάλπιγξ*, 17 Ιουλίου 1896. Η αποστολή εθελοντών σύμφωνα με τον κυπριακό Τύπο δεν ολοκληρώθηκε. Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Φαιινόν, ό.π.*, σσ. 36,43-45. Ο Γάλλος Πρόξενος αναφέρθηκε σε ενέργειες «επιφανών ανδρών» μεταξύ αυτών «ενός Ζαννέτου και ενός Κύπριου πολιτογραφημένου Ιταλού, του κ. Bargili», για κατάταξη εθελοντών. Οι εθελοντές έπρεπε να ήταν εξοπλισμένοι και θα μεταφέρονταν στην Αθήνα με έξοδα της επιτροπής που είχε συσταθεί εκεί. Στην ίδια έκθεση αναφερόταν ότι ως τον Ιούλιο του 1896 είχαν στρατολογηθεί περίπου 50 άτομα. Βλ. ΑΜΑΕ: CPC, Turquie, τόμ. 62, 8 Ιουλίου 1896. Ο Γάλλος πρόξενος ενδεχομένως να εννοεί την «εν Αθήναις Κεντρική των Κρητών Επιτροπή» η οποία ζητούσε υλική και ηθική βοήθεια. Για τις προσπάθειες αποστολής Κυπρίων εθελοντών στην Κρήτη, το καλοκαίρι του 1896, βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Φαιινόν, ό.π.*, σσ. 220-229, 268.

⁶⁴⁰ Έρανοι οργανώθηκαν σε πόλεις και χωριά όπως τη Λάρνακα, τη Λεμεσό, την Πάφο, την Πόλη της Χρυσοχούς και αλλού. Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *στο ίδιο*, σσ. 37-43.

⁶⁴¹ Βλ. *στο ίδιο*, σσ. 39-40.

Τύπο για μεροληψία ως προς τον τρόπο παρουσίασης των Μουσουλμάνων της Κρήτης⁶⁴². Από την άλλη, ελληνικές εφημερίδες του νησιού εξέφρασαν κατηγορίες κατά τουρκικής εφημερίδας της Κωνσταντινούπολης για προσπάθεια εξερεθισμού των Κυπρίων Μουσουλμάνων, επειδή δημοσίευσε συμπλοκή *Μουσουλμάνων και Χριστιανών* σε συγκεκριμένο χωριό της Κύπρου⁶⁴³. Σύμφωνα με τη «Φωνή της Κύπρου» η συμπλοκή στην οποία αναφερόταν η τουρκική εφημερίδα «ήτο ανύπαρκτος», υποστηρίζοντας ότι αν ακόμη συνέβαινε δεν έπρεπε καν να αναφερθεί προς το συμφέρον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ συμπλήρωσε ότι *Τούρκοι και Χριστιανοί* του νησιού συζούσαν με αγάπη.

«Αφού λοιπόν τόσω προδήλως ο τουρκικός τύπος εξερεθίζει τους εν Κύπρω Τούρκους κατά των χριστιανών, οίτινες ομολογουμένως συζούν εν αρμονία και αγάπη, ας φαντασθή τις πλέον τι θα συμβαίη και δια τινών μέσων θα εξερεθίζονται οι κάτοικοι άλλων χωρών, εν αις εις μόνον σπινθήρ αρκεί δια ν' ανάψη καταστρεπτικωτάτην πυρκαϊάν»⁶⁴⁴.

Η «Σάλπιγξ» σχολιάζοντας δήλωση των *Οθωμανών*, ότι ήταν καλύτερο να χύσουν και την τελευταία ρανίδα του αίματός τους παρά να υποταχθούν στην Ελλάδα, τους υποδείκνυε το παράδειγμα των Μουσουλμάνων οι οποίοι ζούσαν στο ελληνικό κράτος ανενόχλητοι και ανεπηρέαστοι ως προς τη θρησκεία τους⁶⁴⁵.

Στις αρχές του 1897, με αφορμή συμπλοκή *Μωαμεθανών και Ελλήνων* κρεοπωλών, η εφημερίδα «Ευαγόρας» και συγκεκριμένα ο συντάκτης της Νικόλαος Καταλάνος, έκανε λόγο για ανάγκη χωρισμού Ελλήνων και Μωαμεθανών «λόγω θρησκευτικών και φυλετικών λόγων» και υποστήριξε ότι «ιστορικές αναμνήσεις ανοίγουν ευρύτερο χάσμα μεταξύ αυτών». Στο συγκεκριμένο δημοσίευμα αναφέρθηκε επίσης ότι οι λίγες μωαμεθανικές οικογένειες της Λευκωσίας που βρίσκονταν σε ελληνικούς συνοικισμούς αποσύρθηκαν σε συνοικίες αποκλειστικά μωαμεθανικές, υποστηρίχθηκε ότι παρήλθε ο χρόνος «της υπομονής και της ανεξάντλητης χριστιανικής ανοχής» και προτάθηκε για να αποφευχθούν μελλοντικές

⁶⁴² Η επιστολή αντιμετωπίστηκε με ειρωνεία από την εφημερίδα «Νέον Έθνος». «Επιστολή Μωχάμετ Ρουσδής», εφ. *Νέον Έθνος*, 24/5 Αυγούστου 1896.

⁶⁴³ Ο σχολιασμός αφορούσε την εφημερίδα «Ικδάμ», η οποία αναφέρθηκε σε συμπλοκή στο χωριό «Αρκάτζα» (Αργάκα Πάφου ή Ακάκι Λευκωσίας), όπου συνελήφθησαν δύο Έλληνες και τραυματίστηκαν σοβαρά πολλοί Μουσουλμάνοι. Βλ. «Τοπικά», εφ. *ΦτΚ*, 3/15 Οκτωβρίου 1896, «Εγχώρια», εφ. *Αλήθεια*, 4/16 Οκτωβρίου 1896, 18/30 Οκτωβρίου 1896. Η εφημερίδα *Ikdam* εξέφραζε περισσότερο νεοτουρκικές αντιλήψεις. Βλ. David Kushner, *The rise of Turkish nationalism 1876-1908*, London 1977, σελ. 18.

⁶⁴⁴ «Τοπικά», εφ. *ΦτΚ*, 3/15 Οκτωβρίου 1896.

⁶⁴⁵ «Η δήλωση των συμπατριωτών μας οθωμανών», εφ. *Σάλπιγξ*, 13 Νοεμβρίου 1896.

συγκρούσεις, ότι το δημαρχείο έπρεπε να κτίσει κρεοπωλεία σε άλλο μέρος της πόλης για να μην «συναυλίζονται επί το αυτό στοιχεία αντίθετα όλως και ασυμβίβαστα»⁶⁴⁶.

β) Εθελοντές

Η κατάταξη Ελλήνων της Κύπρου ως εθελοντών, αποτέλεσε ευκαιρία έμπρακτης συμμετοχής τους σε ένα αγώνα του έθνους, ενώ ιδιαίτερα σημαντικές ήταν οι εμπειρίες τις οποίες αποκόμισαν από το πεδίο του πολέμου και η εικόνα την οποία παρουσίαζαν για το ελληνικό κράτος και την Κρήτη μετά την επιστροφή τους στην Κύπρο. Η συμμετοχή τους σε αγώνες του έθνους, προβαλλόταν ως πατριωτικό καθήκον και οι ίδιοι γίνονταν δεκτοί σαν ήρωες με την επιστροφή τους στο νησί⁶⁴⁷. Ο αριθμός των εθελοντών οι οποίοι κατατάγησαν υπολογίζεται στα 1000 άτομα, στην πλειοψηφία τους αγρότες. Σε αυτούς περιλαμβάνονταν και μαθητές του Παγκυπρίου Γυμνασίου και μοναχοί ή δόκιμοι της Μονής Κύκκου και της Μονής Μαχαιρά καθώς και 12 Αρμένιοι⁶⁴⁸. Ο Μητροπολίτης Πάφου Επιφάνιος αναφέρθηκε στην προάσπιση της πατρίδας των Κρητών από τη βία και την καταδυνάστευση των «ασεβών και αγρίων τυρράνων και αρπακτήρων». Επίσης, ο φιλόλογος Σίμος Μενάρδος, διευθυντής της Ελληνικής σχολής Λάρνακας και μέλος της Εθνικής Εταιρείας, κατά την προσφώνησή του προς τους αναχωρούντες εθελοντές τον Μάρτιο του 1897, τους καλούσε σε εκδίκηση προκειμένου να αναπτυχθεί ο εθνικός τους φανατισμός. «Η Κύπρος –ειν’ αλήθεια– δεν έχει έως τώρα στήση κατά βαρβάρων τρόπαια πολλά. Στήσατε σεις το πρώτον τρόπαιόν της! Εκδικηθήτε τουλάχιστον, υπό τον Όλυμπον των Θεών όσα έπαθον οι γονείς σας υπό τον Όλυμπον της Κύπρου. Και συναγωνισθήτε με τους αδελφούς σας δια την Μακεδονίαν όπως αγωνίσθησαν οι πρόγονοί σας με τον Μέγαν Αλέξανδρον...»⁶⁴⁹.

γ) Εθνικοί εορτασμοί

---

⁶⁴⁶ Το επάγγελμα του κρεοπώλη ασκούσαν συνήθως από Μουσουλμάνους, ενώ σύμφωνα με το δημοσίευμα είχαν αρχίσει να το ασκούν και Έλληνες. Βλ. «Εγγχώρια», εφ. *Ευαγόρας*, 1 Ιανουαρίου 1897. Το συγκεκριμένο γεγονός δεν αναφέρθηκε από τις υπόλοιπες εφημερίδες, ενώ στα Πρακτικά του Δήμου Λευκωσίας για τη συγκεκριμένη χρονιά δεν έγινε κάποια ειδική αναφορά, γεγονός που υποδεικνύει ενδεχομένως υπερβολική δημοσίευση. Βλ. Δήμος Λευκωσίας, Βιβλίο Πρακτικών, αρ.3, 1897-1908, χ.αρ. Η ίδια εφημερίδα, λίγους μήνες αργότερα, με αφορμή τη συνεργασία Μωαμεθανών και Ελλήνων βουλευτών στη σύνταξη της αντιφώνησης υποστήριξε ότι στην Κύπρο, «παρά τα εθνικά ιδεώδη, άτινα χωρίζουσιν ημάς εις δύο αντίπαλα στρατόπεδα, υπάρχουν έτερα υλικά και πνευματικά συμφέροντα επιβάλλοντα την αρμονίαν των φρονημάτων και αγώνα κοινόν προς ευόδωσιν ασφαλή του σκοπούμένου». Βλ. «Η απάντησις», εφ. *Ευαγόρας*, 11 Φεβρουαρίου 1897.

⁶⁴⁷ Π. Παπαπολυβίου, *Φαιινόν*, ό.π, σσ. 262-268.

⁶⁴⁸ Πέτρος Παπαπολυβίου, «Ο κυπριακός εθελοντισμός στους πολέμους της Ελλάδας, 1866-1945», στο Ανδρέας Ι.Βοσκός(επιμ), *Κύπρος Αγώνες ελευθερίας στην ελληνική ιστορία*, Αθήνα 2010, σελ.211.

⁶⁴⁹ Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Φαιινόν*, ό.π, σσ. 40, 122, 206-207,222, 228.

Ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου στη Λευκωσία και τη Λάρνακα, έλαβε χώρα χωρίς οποιονδήποτε περιορισμό από τις βρετανικές αρχές, ενώ δεν έλειψαν και οι συνήθειες ολμοβολές. Στη Λευκωσία, μετά τη δοξολογία στο ναό της Φανερωμένης, οι μαθητές του Παγκυπρίου Γυμνασίου με ναυτική στολή και οι μαθήτριες του Παρθεναγωγείου με ομοιόμορφη στολή με τα εθνικά χρώματα, κρατώντας σημαίες ραίνονταν από τους εξώστες των σπιτιών με άνθη ενώ το βράδυ διάφοροι όμιλοι, «πολεμιστήρια ψάλλοντες» διέρχονταν τις οδούς της πόλης και κατά διαστήματα ακούγονταν πιστολιές από όλες τις συνοικίες. Στη Λάρνακα όπου είχαν συγκεντρωθεί εθελοντές για αναχώρηση, έγινε λόγος για συμμετοχή 3000 ατόμων στους εορτασμούς, για λαμπαδηφορία, ολμοβολές και για «πρωτοφανή εορτασμό»⁶⁵⁰. Στη Λεμεσό, αντί δοξολογίας εψάλη μνημόσυνο υπέρ των πεσόντων της Κρήτης, ενώ ο Μουσουλμάνος αξιωματικός της αστυνομίας (Μουλαζίμης) προσπάθησε να εμποδίσει τη ρίψη ολμοβολών και προκλήθηκε ένταση⁶⁵¹. Στην Πάφο, σε αντίθεση με προηγούμενες χρονιές δεν έγινε, λόγος στον Τύπο για λαμπρό εορτασμό της εθνικής επετείου. Η εφημερίδα «Σάλπιγξ» υποστήριξε ότι σε μικτά χωριά ή γειτονικά με μουσουλμανικά, το βράδυ της Ανάστασης οι κάτοικοί τους ήταν «πάνοπλοι» και έτοιμοι προς μάχη, ενώ πολλοί ντύθηκαν με φουστάνελες «φέροντες το εθνικόν φόρεμα και τα όπλα ως τα βλέπουσιν επί τινών εικόνων των αγωνιστών ή των οπλαρχηγών». Στη Λεύκα- χωρίς να διευκρινίζεται κατά πόσο πρόκειται για ολόκληρη τη διοικητική περιφέρεια Λεύκας η οποία στην πλειοψηφία ήταν ελληνική ή την κωμόπολη Λεύκας στην πλειοψηφία της μουσουλμανική-, η 25^η Μαρτίου εορτάστηκε με δοξολογία και ομιλίες από τους διδασκάλους⁶⁵².

Παρά την αναχώρηση των εθελοντών και τον πανηγυρικότερο τρόπο εορτασμού της 25^{ης} Μαρτίου, οι θρησκευτικοί μουσουλμάνοι προεστώτες, δεν κινητοποιήθηκαν υπέρ της λήψης μέτρων από τη βρετανική διοίκηση, όπως κατά το 1895. Το γεγονός αυτό όμως δεν σήμαινε ότι το σύνολο των Μουσουλμάνων αντιμετώπιζε με αδιαφορία τις ενωτικές εκδηλώσεις των

⁶⁵⁰ Βλ. «Η εθνική εορτή», εφ. *ΦτΚ*, 1/13 Απριλίου 1897, Π. Παπαπολυβίου, *Φαεινόν, ό.π.*, σσ. 125-126.

⁶⁵¹ Εφ. *Σάλπιγξ*, 26 Μαρτίου 1897. Η ίδια εφημερίδα αναφέρθηκε σε πληροφορίες ότι ο Μουλαζίμης αφαίρεσε από τους εθελοντές χωρικούς οι οποίοι βρίσκονταν στη Λεμεσό τις ράβδους τις οποίες είχαν. Το δημοσίευμα καλούσε τη διοίκηση να περιορίζει τους υπαλλήλους της για να μην δίδουν «ανόητες αφορμές» για διατάραξη της ειρήνης. Βλ. «Ο Μουλαζίμης», εφ. *Σάλπιγξ*, 29 Μαρτίου 1897.

⁶⁵² «Η Λαμπρά εις τα χωριά», εφ. *Σάλπιγξ*, 23 Απριλίου 1897, «Η εθνική εορτή», εφ. *ΦτΚ*, 1/13 Απριλίου 1897. Περισσότερα για τον εορτασμό βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Φαεινόν, ό.π.*, σσ. 123-127, 298-299.

Ελλήνων⁶⁵³. Σύμφωνα με εφημερίδα της Λεμεσού, στη Λευκωσία υπήρξε «πληροφορία» για προσπάθεια παρεμπόδισης αναχώρησης εθελοντών από την πόλη, χωρίς ωστόσο να γίνει εκτενέστερη αναφορά στο γεγονός από τον ελληνικό Τύπο.

« Απορούμεν όμως ότι μερικοί Οθωμανοί δεν δύνανται να εννοήσωσι κατά πόσον είνε φυσική η ροπή αύτη εις λαόν ομόφυλον και, ως εμάθομεν, ενήργησαν να κωλύσωσι την απέλευσιν άλλων τοιούτων [εθελοντών] αναχωρησάντων προτινών ημερών εκ Λευκωσίας. Αυτό δεν πρέπει να δυσαρεστή καθόλου τους συμπατριώτας μας, ως δεν θα δυσηρέσσει ημάς, εάν και αυτοί κατά καθήκον απήρχοντο να ταχθώσι παρά το πλευρόν των ομοφύλων των»⁶⁵⁴.

Τέλος, δημοσίευμα γαλλικής εφημερίδας, σχετικά με τον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου, στη Λάρνακα, έκανε λόγο για «μεγάλη αναταραχή». Οι *Τούρκοι* κάτοικοι παρουσιάστηκαν ως πολύ εκνευρισμένοι από τις εκδηλώσεις, και ότι απαίτησαν από τον Αρμοστή να τις καταστείλει. Ο Γάλλος πρόξενος σχολιάζοντας το συγκεκριμένο δημοσίευμα χαρακτήρισε τις πληροφορίες ως «υπερβολικές ή μη ακριβείς». Οι εορτασμοί σύμφωνα με τον Πρόξενο ήταν οι ίδιοι όπως κατά τα προηγούμενα χρόνια και ότι δεν είχε υπόψη του πληροφορίες για τουρκικά παράπονα στην τοπική διοίκηση⁶⁵⁵.

3. Η απαξίωση για τη μουσουλμανική μειονότητα και η σόφρων στάσις

Παρά τον κίνδυνο οι εξελίξεις στην Κρήτη να προκαλέσουν έκρηξη αναταραχών στο νησί, υπήρχαν δημοσιεύματα τα οποία καλούσαν τους Έλληνες να επιδείξουν σόφρονα στάση, αποφεύγοντας τις ταραχές και αποδεικνύοντας ότι ήταν άξιοι της ελευθερίας η οποία τους δόθηκε. Όπως και σε παρόμοια άρθρα κατά το 1895, για ακόμη μια φορά γινόταν αναφορά στο υποδεέστερο της μουσουλμανικής μειονότητας, υποδεικνύοντας στους τελευταίους ότι σε περίπτωση πρόκλησης ταραχών οι ηττημένοι θα ήταν οι λιγότεροι. Η «Σάλπιγξ» ενώ αναφερόταν σε «φρονίμους Μουσουλμάνους», υποδείκνυε παράλληλα ότι όντας μειονότητα θα αδυνατούσαν να διαχειριστούν τα αποτελέσματα τα οποία θα προέκυπταν σε περίπτωση που προκαλούσαν ταραχές: «Γοιαύται ταραχαί καταλήγουσι πάντοτε προς βλάβην των διδόντων προς τοιαύτας αφορμήν, όταν μάλιστα ούτοι αποτελούσι την

⁶⁵³ Κατά τη διάρκεια του Ελληνοτουρκικού πολέμου διενεργήθηκαν και από τους Κύπριους Μουσουλμάνους έρανοι. Από τη Λευκωσία εστάλησαν 1050 λίρες υπέρ του οθωμανικού στρατού, βλ. «Εγχώρια», εφ. *Ευαγόρας*, 13 Μαΐου 1897, Π. Παπαπολυβίου, *Φαινόν, ό.π.*, σελ. 296. Η εφημερίδα «Ευαγόρας» υποδείκνυε με αφορμή τη δραστηριότητα των *Τούρκων* της Λευκωσίας την ανάγκη για μεγαλύτερη κινητοποίηση της ελληνικής ερανικής επιτροπής. Το ποσό των εράνων το οποίο συγκεντρώθηκε από τους Έλληνες στο διάστημα Απρίλιος-Ιούνιος 1897 ήταν περίπου 1700 λίρες. Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Φαινόν, ό.π.*, σσ. 289-291.

⁶⁵⁴ «Οι εθελονταί», εφ. *Σάλπιγξ*, 29 Μαρτίου 1897.

⁶⁵⁵ AMAE: CPC, Turquie, τόμ. 62, 22 Απριλίου 1897, σελ. 73.

μειονότητα»⁶⁵⁶. Άλλα δημοσιεύματα απέδιδαν τη δημιουργία προκλήσεων στα κατώτερα στοιχεία της κάθε κοινότητας. Η εφημερίδα «Ένωσις», πριν την έκρηξη του Ελληνοτουρκικού πολέμου αναφερόμενη σε πληροφορίες για προκλήσεις εκ μέρους *χριστιανών* στη Λευκωσία κατά των μουσουλμάνων «δια λόγου, δια τηλεγραφημάτων, και δια μεταμφιεσμών κατά τας Απόκρεω εκ μέρους των ημετέρων της κατωτέρας τάξεως» συνέστησε στους προύχοντες της πρωτεύουσας τη λήψη μέτρων προς αποφυγή διαπληκτισμών και φυλετικών ερίδων «όλως ασυμβιβάστων προς την παρούσαν περίστασιν», αποδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό ότι είναι άξιοι της δωρηθείσης ελευθερίας. Τονίζοταν το άσκοπο της «περιαγωγής και επιδείξεως προς αλλοεθνή πρόσωπα των αποστελλομένων ημίν τηλεγραφημάτων, πολύ δε μάλλον αξιόμεμπτος είναι η τοιχοκόλλησις αυτών εις μέρη ακατάλληλα, επί μόνω τω σκοπώ του να κινηθή ο χόλος, η αγανάκτησις και η έχθρα των συγκατοίκων οθωμανών, ων αφυπνίζεται ο φανατισμός επικινδύνως». Παράλληλα, χαρακτηριζόταν ως «αληθές» το γεγονός ότι «ο μουσουλμανικός πληθυσμός της νήσου από της αγγλικής κατοχής, είτε διότι καθορά την εθνικήν αυτού αδυναμίαν και παρακμήν, είτε διότι αισθάνεται ότι διατελεί ήδη υπό κυβέρνησιν πεπολιτισμένην και ισχυράν, συνεστάλη διάγων ησύχως και φερόμενος προς τους χριστιανούς κατοίκους ειρηνικώς και προσηκόντως, ως αναγνωρίζων τα μειονεκτήματα αυτού, καθότι πράγματι καθ' όλα είναι υποδεέστερος»⁶⁵⁷.

Εκτός από τις συστάσεις μέσω του ελληνικού Τύπου, ο Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος, σε εγκύκλιό του η οποία φαίνεται να κυκλοφόρησε μόνο στη Λευκωσία, ανακοίνωσε ότι λόγω των εθνικών περιστάσεων δεν θα τελούνταν θρησκευτικές λιτανείες και περιφορές αλλά προσευχές και δεήσεις «υπέρ ευοδώσεως του ιερού αγώνος» και συνέστησε όπως αποφευχθούν οι «συνήθεις πιστολιές» κατά την Ανάσταση⁶⁵⁸, επίσης, στη Λάρνακα και την Κερύνεια δεν υπήρξε άναμμα πασχαλινής πυράς, η οποία σε συνδυασμό με τους αναστάσιμους πυροβολισμούς προκαλούσε «διενέξεις με τους ζαπτιέδες»⁶⁵⁹.

Λίγες βδομάδες αργότερα, η «Φωνή της Κύπρου» αναφερόμενη σε συμπλοκή στη Λευκωσία μεταξύ «ημετέρων και Τούρκων συμπολιτών», την οποία προκάλεσαν οι *Τούρκοι* «εκτραπέντες εις ύβρεις κατά του ελληνισμού», καλούσε τους αναγνώστες να έχουν

⁶⁵⁶ «Εις προσοχήν η κυβέρνησις», εφ. *Σάλπιγξ*, 2 Απριλίου 1897, Π. Παπαπολυβίου, *Φαινόν, ό.π.*, σελ. 299.

⁶⁵⁷ «Ωμεν σώφρονες», εφ. *Ένωσις*, 1/13 Μαρτίου 1897 παρατίθεται στο Π. Παπαπολυβίου, *Φαινόν, ό.π.*, σσ. 298-299.

⁶⁵⁸ Η έναρξη του ελληνοτουρκικού πολέμου συνέπεσε με τη Μεγάλη Εβδομάδα.

⁶⁵⁹ Π. Παπαπολυβίου, *Φαινόν, ό.π.*, σσ. 129-130.

μετριοπάθεια καθώς υπό τις περιστάσεις και η παραμικρότερη αφορμή μπορούσε να προκαλέσει δυσάρεστες συνέπειες. Επίσης έκανε λόγο για τους «απαρτίζοντες την καλή μερίδα της οθωμανικής κοινότητας» τους οποίους καλούσε να χαλιναγωγούν τα πλήθη και να συγκρατούν τις ορμές όπως έπρατταν και «οι ημέτεροι δια τον χριστιανικόν λαόν» ενώ καλούσε τη βρετανική διοίκηση του νησιού να λάβει τα κατάλληλα μέτρα καθώς οι προκαλούμενοι μπορούσαν κάλλιστα να απαντήσουν.

«Μετά των οθωμανών από της αγγλικής κατοχής συνεβιάσαμεν εν πλήρει ομοιοία άνευ προκλήσεων και διαταράξεων της τάξεως. Δεν είναι όμως αφορμή αρκούσα ο μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας πόλεμος δια να διαταραχθή σήμερον η τάξις εν Κύπρω»⁶⁶⁰.

4. Η έκρηξη στο Βαρώσι και άλλα επεισόδια

Τα δημοσιεύματα στον ελληνικό Τύπο περί διαδόσεων ή επεισοδίων από Μουσουλμάνους προς Έλληνες, αυξήθηκαν με την κήρυξη του πολέμου, με αρκετά να αποτελούν απλά διαδόσεις, ή να αναφέρονται με ελάχιστες λεπτομέρειες, τα οποία ωστόσο συνέβαλαν στην όξυνση των πνευμάτων. Υπήρχαν δημοσιεύματα τα οποία αφορούσαν «πληροφορίες» από «μυστικούς πράκτορες» ότι οι Μουσουλμάνοι σε ορισμένα χωριά εξοπλίζονταν, ότι οθωμανός από τη Λευκωσία περιήρχετο τα οθωμανικά χωριά κρατώντας εικόνα η οποία παρουσίαζε ακρωτηριασμένη γυναίκα και έλεγε «αδού τι πράττουσιν οι εν τη Οθωμανική Αυτοκρατορία έλληνες εις τους Τούρκους», προσπαθώντας να ερεθίσει τα πνεύματα». Ωστόσο το συγκεκριμένο δημοσίευμα δεν επιβεβαιώθηκε από άλλες εφημερίδες, με εξαίρεση τη «Φωνή της Κύπρου» η οποία χαρακτήρισε την είδηση ως «τερατώδη» σε περίπτωση που ήταν αληθής, χωρίς όμως να την επιβεβαιώνει ή να την διαψεύδει στα επόμενα της φύλλα⁶⁶¹. Από την πλευρά της, η σατιρική εφημερίδα «Akbaba» έγραψε, λίγους μήνες μετά τον πόλεμο, ότι οι Έλληνες της Κύπρου χωρίς να ντρέπονται κάλυπταν τους τοίχους των σπιτιών και των καταστημάτων τους με εικόνες οι οποίες απεικόνιζαν ελληνικές νίκες επί των Οθωμανών⁶⁶².

⁶⁶⁰ «Εντυπώσεις και σκέψεις. Εις προσοχήν», εφ. *ΦτΚ*, 19/1 Μαΐου 1897. Βλ. επίσης «Τα εν τη πόλει. Ολίγη μετριοπάθεια», εφ. *ΦτΚ*, 6/18 Μαΐου 1897. Την ίδια περίοδο δεν έπαυσαν και τα εγκλήματα μεταξύ ομοφύλων λόγω προσωπικών, κτηματικών ή άλλων διαφορών. Βλ. απόπειρα φόνου στο χωριό Κουρού Μοναστήρι με θύτη και θύμα Οθωμανούς για αγροτικές διαφορές τους, «Παρ' ολίγον φόνος», εφ. *ΦτΚ*, 25/6 Απριλίου 1897.

⁶⁶¹ Βλ. «Εις προσοχήν η Κυβέρνησις», εφ. *Σάλπιγξ*, 2 Απριλίου 1897, «Μέσον εξερεθισμού. Τερατώδες αν είνε αληθές», εφ. *ΦτΚ*, 19/1 Μαΐου 1897.

⁶⁶² Εφ. *Akbaba*, 27 Οκτωβρίου 1897 παρατίθεται στο A. Nevzat., *Nationalism, ό.π.*, σελ. 144.

Από τα σημαντικότερα επεισόδια τα οποία προκάλεσαν τη διαμαρτυρία των Ελλήνων προεστώτων υπήρξε η έκρηξη στην πασχαλινή πυρά στο Βαρώσι και η είσοδος Μουσουλμάνου αξιωματικού (Μουλαζίμη) σε εκκλησία της Λεμεσού το βράδυ της Ανάστασης στις 12/24 Απριλίου 1897. Η έκρηξη στο Βαρώσι η οποία προκάλεσε το θάνατο σε ένα μαθητή και έναν ηλικιωμένο και τον τραυματισμό 35 ατόμων, προήλθε από τοποθέτηση πυρίτιδας εντός κορμού φοινικιάς η οποία χρησιμοποιήθηκε για την πασχαλινή πυρά. Αν και δεν αποδείχθηκαν οι ένοχοι, ως υπαίτιοι συνελήφθησαν τέσσερις Μουσουλμάνοι⁶⁶³. Ο αστυνόμος Αμμοχώστου αναγκάστηκε να αυξήσει τη φρουρά της πόλης χρησιμοποιώντας μόνο *χριστιανούς* ζαπτιέδες στην ελληνική συνοικία⁶⁶⁴. Ο Αρμοστής χαρακτήρισε το επεισόδιο ως το πιο δυσάρεστο περιστατικό, ενώ σχετικά με τα άτομα τα οποία συνελήφθησαν αναφέρθηκε σε δυσκολία η οποία υπήρχε στο να αποδοθεί ένα επαρκές κίνητρο για μια τόσο «ριψοκίνδυνη και απερίσκεπτη πράξη»⁶⁶⁵.

Οι Έλληνες της Λεμεσού ως αντίδραση στο επεισόδιο στα Βαρώσια εφάρμοσαν μπούκοτάζ στα προϊόντα των «Τούρκων» της Αμμοχώστου, οι οποίοι συνήθιζαν να πηγαίνουν στη Λεμεσό και να πωλούν τα προϊόντα τους. Λίγους μήνες αργότερα γινόταν λόγος νέκρωσης του εμπορίου στα Βαρώσια και για απόσυρση των *Τούρκων* από τα Βαρώσια εντός της Αμμοχώστου. Μεταξύ αυτών και ο πάρεδρος δικαστής Baroutchizade Ahmet Vassif παρά το γεγονός των σχέσεων που είχε αναπτύξει με τους *χριστιανούς*⁶⁶⁶.

Η «Σάλπιγξ» ενεργώντας προφανώς στο πλαίσιο διατήρησης της τάξης και της ειρήνης στο νησί, στηλίτευσε το γεγονός κήρυξης οικονομικού μπούκοτάζ σε Μουσουλμάνους της Αμμοχώστου και διαχώρισε τους Κύπριους Μουσουλμάνους από τους ξένους αναφέροντας χαρακτηριστικά: «Εάν εις Τούρκος, και εκείνος ευτυχώς ουχί Κύπριος, αλλά Κιρκάσιος,

⁶⁶³ Οι μαρτυρίες στο δικαστήριο δόθηκαν από τα παιδιά τα οποία μετέφεραν τον κορμό σύμφωνα με τα οποία περνώντας έξω από το κατάστημα κάποιου Τούρκου χαλβατζή, «Κιρκασίου το γένος», αυτός ζήτησε τον κορμό για να τον αγοράσει και αφού τον κράτησε για μια ώρα, μετά τον λέγοντας ότι δεν του άρεσε. Τα παιδιά με τη σειρά τους πήραν τον κορμό στην εκκλησία όπου τοποθετήθηκε αργότερα στην πυρά. Για το συγκεκριμένο επεισόδιο υποστηρίχθηκε ότι εμπλέκονταν και «ανώτεροι Τούρκοι», καθώς σύμφωνα με την εφημερίδα όσοι από αυτούς κατοικούσαν στα Βαρώσια, έστειλαν από νωρίς τις συζύγους τους στην Αμμόχωστο. Οι συλληφθέντες Μουσουλμάνοι λόγω έλλειψης επαρκών στοιχείων αφέθηκαν ελεύθεροι. Λίγες μέρες αργότερα αθώωθηκε και ο Τούρκος χαλβατζής. Βλ. «Το εν Βαρωσίοις φρικτόν κακούργημα», εφ. *Σάλπιγξ*, 16 Απριλίου 1897, «Ηθωώθη ο χαλβατζής. Πώς τρέφονται τα πάθη», εφ. *Σάλπιγξ*, 14 Μαΐου 1897, «Χρονικά», εφ. *Νέον Έθνος*, 18/30 Απριλίου 1897, Π. Παπαπολυβίου, *Φαεινόν, ό.π.*, σσ. 304-306.

⁶⁶⁴ «Στυγερόν δράμα», εφ. *ΦτΚ*, 19/1 Μαΐου 1897.

⁶⁶⁵ ΤΝΑ: CO 67/106. Sendall προς Chamberlain, Κύπρος 6 Μαΐου 1897, σσ. 72-77 (εμπιστευτικό). Π. Παπαπολυβίου, *Φαεινόν, ό.π.*, σσ. 304-305.

⁶⁶⁶ Η απόσυρση των Μουσουλμάνων αποδόθηκε σύμφωνα με το δημοσίευμα στην ψυχρότητα των *χριστιανών* εναντίον τους. Βλ. «Το εν Βαρωσίοις φρικτόν κακούργημα», εφ. *Σάλπιγξ*, 16 Απριλίου 1897. «Μια μικρά περιοδεία. Τα Βαρώσια», εφ. *Σάλπιγξ*, 16 Αυγούστου 1897. Ο Baroutchizade Ahmet Vassif υπήρξε πρώην βουλευτής Λευκωσίας - Κερύνειας, ο οποίος το 1895 παραιτήθηκε λόγω διορισμού του ως πάρεδρου δικαστή στην Αμμόχωστο.

έδειξεν εν Βαρωσίοις τοσούτον φανατισμόν και τοσαύτην μοχθηρίαν ψυχής, δεν πιστεύομεν Κύπριος Τούρκος να προβεί εις παρόμοια μέτρα. Θα ηδικούμεν τους συμπολίτας μας, τέλος πάντων Οθωμανούς, εάν δεν ωμολογούμεν ότι μέχρι τούδε έδειξαν αρκούσαν φρόνησιν, ήτις ελπίζομεν να επικρατήση και παρά τοις ατακτοτέροις και εκείνων και ημών»⁶⁶⁷.

Στη Λεμεσό, το ίδιο βράδυ με την έκρηξη στα Βαρώσια, η είσοδος Μουσουλμάνου μουλαζίμη εντός εκκλησίας το βράδυ της Ανάστασης μετά το πέρας της λειτουργίας με σκοπό να ερευνησει για οπλισμό, προκάλεσε την αντίδραση των κατοίκων καθώς και των ελληνικών μελών του Νομοθετικού. Σύμφωνα με τον ελληνικό Τύπο όταν το γεγονός έγινε γνωστό, την επομένη «ολόκληρος η πόλις συγκεντρώθηκε έξω από το Διοικητήριο» και απαίτησε μέσω επιτροπής την τιμωρία του μουλαζίμη⁶⁶⁸. Παρόμοιο γεγονός συνέβηκε και παλαιότερα στη Βατυλή, με τη διαφορά ότι τότε προκάλεσε την αντίδραση ενός «Έλληνα υπηκόου» και του Έλληνα προξένου⁶⁶⁹. Το επεισόδιο στη Λεμεσό έτυχε συζήτησης και εντός του Νομοθετικού με τους Έλληνες βουλευτές να αποδίδουν στο συγκεκριμένο μουλαζίμη προσπάθεια για πρόκληση «ενδοφυλετικού μίσους», εκφράζοντας παράλληλα παράπονα για μεροληψία της αστυνομίας και του Βρετανού αστυνόμου Λεμεσού, Thomas J.Greenwood⁶⁷⁰. Ο Μητροπολίτης Κιτίου συγκρίνοντας τη στάση της αστυνομίας κατά τον εορτασμό θρησκευτικής εορτής των Μουσουλμάνων, υποστήριξε ότι υπήρξε λιγότερη αυστηρότητα σε σχέση με τον εορτασμό της Ανάστασης όπου η αστυνομία χρησιμοποίησε όλα τα μέσα με σκοπό να καταπνίξει κάθε «εθνικό και θρησκευτικό αίσθημα κατά το ελληνικό Πάσχα». Ο Θ. Θεοδότου χαρακτήρισε τις συγκεκριμένες ενέργειες ως «βάρβαρες»

⁶⁶⁷ «Τα προϊόντα των οθωμανών», εφ. *Σάλπιγξ*, 19 Απριλίου 1897.

⁶⁶⁸ Εφ. *Σάλπιγξ*, 16 Απριλίου 1897. Το συγκεκριμένο άρθρο ανέφερε επίσης ότι «εκ πεποιθήσεως φρονούμεν ότι αυτά όσα πράττει ο Μουλαζήμ αγάς προέρχονται εκ μείγματος βλακειάς μετά κακώς εννοουμένου ζήλου περί την αυστηράν εκτέλεσιν του καθήκοντός του». Η «Αλήθεια» ανέφερε ότι ο συγκεκριμένος αστυνομικός μπήκε στην Εκκλησία καπνίζοντας και ότι αμέσως παρουσιάστηκε επιτροπή στον διοικητή Λεμεσού, στον οποίο καταγγέλθηκε το γεγονός βλ. «Εγχώρια», εφ. *Αλήθεια*, 17/29 Απριλίου 1897. Παρόμοια παράπονα για τον μουλαζίμη Λεμεσού εκφράστηκαν και νωρίτερα για τη στάση την οποία τήρησε κατά τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου στη Λεμεσό. Βλ. «Ο Μουλαζίμης», εφ. *Σάλπιγξ*, 29 Μαρτίου 1897.

⁶⁶⁹ Η υπόθεση κατέληξε στο δικαστήριο. Σύμφωνα με το «Νέον Κίτιον», «καθ' α λέγεται» στη Βατυλή κατά το Πάσχα, ενώ ο ιερέας λειτουργούσε, ο Μουδύρης Βατυλής μαζί με μερικούς ζαπτιέδες είχαν μεταβεί στον ναό και έδωξαν με ραβδισμούς και ύβρεις τους χριστιανούς με αποτέλεσμα τη διακοπή της θείας λειτουργίας επειδή κάποιος πυροβόλησε, σύμφωνα με το έθιμο, την ώρα που ο ιερέας έλεγε το Χριστός Ανέστη. Εφ. *Νέον Κίτιον*, 3/15 Μαΐου 1880. Ο Διοικητής Αμμοχώστου, Captain Inglis, ανέφερε ότι ο Μουδύρης έδωσε άδεια να ριχθούν πυροβολισμοί την Κυριακή του Πάσχα, αλλά λόγω της επικείμενης επίσκεψης του ιδίου (του Διοικητή) στη Βατυλή, ζήτησε να σταματήσουν. Για τη διαμαρτυρία του «έλληνα υπηκόου», τη μεσολάβηση του Έλληνα προξένου και τις καταγγελίες του Μουδύρη στο Δικαστήριο βλ. ΚΑΚ: SA1/9529/1880. Βασιλειάδης, προς Warren, Λάρνακα 14 Μαΐου 1880, Captain Inglis προς Warren, 23 Μαΐου 1880, Warren προς Βασιλειάδη, Λευκωσία 5 Ιουνίου 1880.

⁶⁷⁰ Για τον διορισμό Greenwood βλ. *The Cyprus Gazette*, 3 Ιουλίου 1896, *Cyprus Blue Book* 1898/1899, σελ. 220.

οι οποίες δεν συνέβαιναν υπό την προηγούμενη διοίκηση και αν ποτέ συνέβαιναν τότε τιμωρούνταν άμεσα και αυστηρά. Πρόσθεσε ότι ο αστυνομικός αξιωματούχος ο οποίος βεβήλωσε με τέτοιο τρόπο την εκκλησία, ήθελε να προκαλέσει σύγκρουση μεταξύ των δύο κοινοτήτων, βοηθούμενος και ενθαρρυνόμενος από τον τοπικό αστυνομικό διοικητή και χαρακτήρισε την κυβέρνηση ως υπεύθυνη για τον διορισμό τέτοιου αξιωματούχου σε τέτοια θέση. Ο Αρχιγραμματέας απέδωσε την είσοδο του Μουσουλμάνου αστυνομικού στην εκκλησία σε έλλειψη διακριτικότητας εκ μέρους του, και υποστήριξε ότι μπήκε από περιέργεια και ότι δεν δόθηκε διαταγή έρευνας για οπλισμό⁶⁷¹. Από την πλευρά τους οι Μουσουλμάνοι βουλευτές δεν εξέφρασαν οποιαδήποτε αντίθεση ή αντίδραση στα όσα ειπώθηκαν από τους Έλληνες αλλά αντίθετα, ο Dervish Pasha, αναφερόμενος στην κατάσταση στην αστυνομία ως προς την εξιχνίαση εγκλημάτων, την κατηγορήσε για δειλία και βραδύτητα στην εκτέλεση των καθηκόντων της⁶⁷².

Κατά την επιστροφή των εθελοντών στο νησί, στον Τύπο δημοσιεύθηκαν παραινετικά άρθρα καλώντας τους να μην κυριευτούν από μίσος εναντίον της «φυλής ην δεν ηδυνήθησαν να κατατροπώσωσι», και υποστηρίζοντας ότι δεν υπήρχε λόγος να γίνονται ταραχοποιοί με ανάρμοστους τρόπους ή με λόγους, καθώς διοικούνταν από κυβέρνηση, «ης η αυστηρότης περί τα τοιαύτα είνε γνωστή»⁶⁷³. Στο ίδιο κλίμα, η εφημερίδα «Ευαγόρας», τον Οκτώβριο του 1897, σχολιάζοντας δημοσίευμα της εφημερίδας «Kibris», έκανε λόγο για «άκαιρη φιλοπατρία» και ότι εξέφραζε απόψεις κατά του ελληνικού έθνους «υποκαίοντας» τον φανατισμό του *μωαμεθανικού πληθυσμού*⁶⁷⁴.

Τον Νοέμβριο του 1897, η βραχύβια σατιρική εφημερίδα Akbaba (Γύπας), με εκδότη τον Νεότουρκο Ahmet Tenvfik Effendi, επικαλείτο τη βοήθεια του «έθνους», με σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων υπέρ του οθωμανικού στρατού. Χαρακτήρισε ως κρατικό καθήκον τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας και των αισθημάτων του έθνους, ότι το έθνος είναι υπεύθυνο να αυξήσει τη δόξα και τη μεγαλοπρέπεια του κράτους και ότι χωρίς τις

⁶⁷¹ TNA: CO69/10. *Συνεδρία* 20 Μαΐου 1897, σσ. 349- 351.

⁶⁷² Ο Dervish αναφέρθηκε σε συγκεκριμένη υπόθεση δολοφονίας ολόκληρης οικογένειας στην οποία δεν είχαν βρεθεί ακόμη οι δολοφόνοι. TNA: CO69/10. *Συνεδρία* 20 Μαΐου 1897, σελ. 351. Αντίθετα, η «Σάλπιγξ» εξέφρασε παράπονα ότι «Ημείς εκωλύθημεν να πυροβολώμεν κατά την Ανάστασιν και καλώς εγένετο, ενώ οι Οθωμανοί περιήρχοντο τας οδούς πυροβολούντες μετά σημαιών φερουσών επιγραφάς σκανδαλώδεις, ως εμάθομεν. Ο νόμος και αι διατάξεις πρέπει να ενεργώσιν εξ ίσου δι' όλους, άλλως δημιουργούμεν κατάστασιν πραγμάτων, την οποίαν ζητούμεν να αποφύγωμεν». Βλ. «Ηθωώθη ο Χελβατζής. Πώς τρέφονται τα πάθη», εφ. *Σάλπιγξ*, 14 Μαΐου 1897.

⁶⁷³ «Μερικαί συμβουλαί προς τους εθελοντάς», εφ. *Σάλπιγξ*, 11 Οκτωβρίου 1897.

⁶⁷⁴ «Μουσουλμανικός φανατισμός», εφ. *Ευαγόρας*, 14 Οκτωβρίου 1897.

προσπάθειες του πρώτου το κράτος θα είναι καταδικασμένο⁶⁷⁵. Αντίστοιχα, σε ελληνικό δημοσίευμα σχολιάστηκε η περίπτωση εύπορου και μορφωμένου *Τούρκου* ο οποίος «απέσπασε μετά πάθους φανατικού» την εικόνα του δημοφιλούς αξιωματικού του ελληνικού στρατού Κ. Σμολένσκη που ήταν αναρτημένη σε τοίχο ξενοδοχείου στη Λευκωσία αλλά τελικώς υποχρεώθηκε να την βάλει ο ίδιος στην θέση της. Το άρθρο καλούσε τους Μουσουλμάνους να έχουν μεγαλύτερη «σύνεση και μετριοπάθεια» και τους Έλληνες «καρτερία και υπομονή» για να αντιμετωπίσουν την οδύνη της εθνικής συμφοράς «εν ειρήνη παρασκευάζοντας την περισυλλογή και την επανόρθωση». Επίσης καλούσε την κυβέρνηση να λάβει μέτρα πρόληψης επεισοδίων τα οποία μπορούσαν να προέλθουν από την προκλητική στάση των μωαμεθανών⁶⁷⁶.

B. Η βρετανική διαχείριση των κοινοτήτων

1. Η διατήρηση της τάξης και της ειρήνης

Οι βρετανικές αρχές απέφυγαν από τη μια να λάβουν κατασταλτικά μέτρα κατά των ενωτικών εκδηλώσεων των Ελλήνων πετυχαίνοντας τη νομιμοφροσύνη τους απέναντι στη διοίκηση, και από την άλλη υπήρξαν ιδιαίτερα προσεκτικές ως προς τη μεταχείριση προκλητικών ενεργειών των Μουσουλμάνων. Όπως προαναφέρθηκε, ο ελληνικός Τύπος υποστήριζε ότι έπρεπε να αποδειχθεί ότι οι Έλληνες ήταν άξιοι της ελευθερίας η οποία τους δόθηκε, ενώ η «Σάλπιγξ» η οποία θεωρούσε θετική την ύπαρξη της Σύμβασης του 1878, έκανε λόγο για προσπάθεια να μην οξυνθούν τα πνεύματα από τα διάφορα γεγονότα.

Ο Αρμοστής Sendall απέφυγε να προβεί σε παρεμπόδιση της κινητοποίησης των Ελλήνων υπέρ της Ένωσης, γεγονός που θα μπορούσε να θεωρηθεί αν εφαρμοζόταν και ως εχθρική ενέργεια εκ μέρους της διοίκησης εναντίον τους. Παρά την ύπαρξη του διατάγματος ουδετερότητας του νησιού σε περίπτωση πολέμου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με άλλη δύναμη και παρά τη δημοσιοποίηση των διαταγμάτων ουδετερότητας στις 6 Ιουλίου 1896⁶⁷⁷ και 23 Απριλίου 1897⁶⁷⁸, ο Αρμοστής σε συνεννόηση με το υπουργείο Αποικιών

⁶⁷⁵ Εφ. *Akbaba*, 25 Νοεμβρίου 1897, παρατίθεται στο A. Nevzat, *Nationalism*, ό.π., σελ. 152. Για την εφημερίδα βλ. Ι. Τενεδιός, *Ανασκόπηση*, ό.π., σελ. 80. Περισσότερα για τη δράση της CUP στο νησί μέσω και της έκδοσης εφημερίδων βλ. Ş. Hanioğlu, *The Young*, ό.π., σσ.108-109, όπου γίνεται και αναφορά για σύγκρουση των οπαδών της CUP με τη βρετανική αστυνομία κατά τον Σεπτέμβριο του 1897, γεγονός ωστόσο το οποίο δεν διασταυρώνεται από τον ελληνικό Τύπο.

⁶⁷⁶ «Μουσουλμανικός φανατισμός», εφ. *Εναγόρας*, 14 Οκτωβρίου 1897.

⁶⁷⁷ Το συγκεκριμένο διάταγμα αναφερόταν στο διάταγμα περί ουδετερότητας του 1881, απαγόρευε με πρόστιμο ή και με φυλάκιση οποιοδήποτε προσπαθούσε να πείσει για αποστολή ατόμων ή βοήθειας στους επαναστάτες στην Κρήτη. *The Cyprus Gazette*, 6 Ιουλίου 1896.

απέφυγε να προβεί σε παρεμπόδιση αναχώρησης εθελοντών. Σε επιστολή με ημερομηνία 2 Απριλίου 1897, αναφερόμενος στην αναχώρηση Ελλήνων εθελοντών για την Κρήτη, ζήτησε οδηγίες από τον υπουργό Αποικιών, Joseph Chamberlain, σχετικά με την έκδοση διατάγματος ουδετερότητας. Ως προς τους Μουσουλμάνους, υποστήριξε ότι υπήρξαν συγκεντρώσεις και έγιναν εισφορές με σκοπό τη βοήθεια για τις στρατιωτικές ετοιμασίες της Πύλης. Ο Sendall εξέφρασε την άποψη ότι ενόσω υπήρχε ειρήνη στο νησί, δεν υπήρχε ανάγκη επέμβασης της διοίκησης σε κανένα «μέρος της κοινότητας»⁶⁷⁹. Λίγες μέρες αργότερα, σε εμπιστευτική του επιστολή, πληροφόρησε ότι «μέχρι στιγμής» δεν είχε λάβει κανένα παράπονο από τους *Τούρκους* σχετικά με την αποστολή εθελοντών και ζήτησε, εάν δεν ήταν απόλυτα αναγκαίο, να μην εφαρμοστεί και στην Κύπρο το διάταγμα περί ουδετερότητας⁶⁸⁰. Σε νέα του επιστολή υποστήριξε ότι σε περίπτωση που θα λάμβανε κατασταλτικά μέτρα θα ενδυνάμωνε το κίνημα αντί να το θέσει υπό έλεγχο⁶⁸¹. Όπως και στα συλλαλητήρια του 1895, ο Αρμοστής τήρησε την ίδια στάση, υποστηρίζοντας ότι η αναχώρηση των εθελοντών αποτέλεσε διέξοδο για το «φυλετικό αίσθημα» των *κυπρίων ελλήνων* το οποίο σύμφωνα με τον ίδιο θα μπορούσε να γίνει πολύ πιο επικίνδυνο εάν καταπιεζόταν⁶⁸².

Το διάταγμα περί ουδετερότητας⁶⁸³, ήταν διαφορετικό από τα προηγούμενα και εκδόθηκε στις 11 Μαΐου 1897 (ν.η) αφού ο πόλεμος είχε ήδη κριθεί υπέρ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁶⁸⁴. Αν και η μη παρεμπόδιση από τον Αρμοστή της αναχώρησης εθελοντών προς την Κρήτη, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως φιλελληνική ενέργεια, εντούτοις ο ακραίος ενωτικός, Νικόλαος Καταλάνος, και εθελοντής στον πόλεμο του 1897, απέδωσε

---

⁶⁷⁸ Στις 23 Απριλίου(ν.η), μετά την έναρξη του πολέμου ο Sendall εξέδωσε διάταγμα σύμφωνα με το οποίο διέταξε «όλα τα άτομα εντός του νησιού όπως απέχουν από το να λαμβάνουν μέρος σε οποιοσδήποτε συγκεντρώσεις, ομήγυρες ή πομπές προς διατάραξη της δημόσιας ειρήνης και να δίδουν αιτία ή πρόκληση, τείνουσα προς διάρρηξη της δημόσιας ειρήνης μέσω πράξης, εγγράφου, λέξεως ή χειρονομίας, (...) και γνωστοποιώ ότι κάθε συγκέντρωση ή πομπή η οποία δεν θα διαλύεται μετά από υπόδειξη διοικητή ή ειρηνοφύλακα θα διαλύεται με τη βία με την οποία θα απαιτεί η περίπτωση και ότι όποιος παρέχει τέτοια πρόκληση θα συλλαμβάνεται και θα υποβάλλεται στις συνέπειες του νόμου». *The Cyprus Gazette*, 23 Απριλίου 1897

⁶⁷⁹ TNA: CO 67/105. Sendall προς Chamberlain, Κύπρος 2 Απριλίου 1897, σσ. 472-474.

⁶⁸⁰ TNA: CO 67/105. Sendall προς Chamberlain, 7 Απριλίου 1897, σελ. 490 (εμπιστευτικό).

⁶⁸¹ TNA: CO 67/105. Sendall προς Chamberlain, Κύπρος 16 Απριλίου 1897, σελ. 620 (εμπιστευτικό).

⁶⁸² TNA:CO 67/106. Sendall προς Chamberlain, Κύπρος 7 Μαΐου 1897, σελ. 107 (εμπιστευτικό). Το 1895 ο Αρμοστής δήλωσε ότι αν δεν επέτρεπε τα συλλαλητήρια «όπως πιεζόταν να πράξει», τότε αυτό θα εθεωρείτο προσπάθεια παρεμπόδισης να εισακουστούν τα παράπονα του λαού στη βασιλική κυβέρνηση.

⁶⁸³ Σε αυτό επρονοείτο επιβολή ποινής σε οποιονδήποτε λάμβανε μέρος ή ενθάρρυνε και βοηθούσε άλλους να λάβουν μέρος σε πολεμικές επιχειρήσεις, χωρίς άδεια της Βασίλισσας, εναντίον κράτους με το οποίο η Βασίλισσα βρισκόταν σε ειρήνη.

⁶⁸⁴ *The Cyprus Gazette*, 11 Μαΐου 1897.

την κυβερνητική ανοχή ως προς τους εθελοντές, στην *αγγλική διπλωματία* παρά στον φιλελληνισμό του Sendall⁶⁸⁵.

Οι αντιφατικές ειδήσεις σχετικά με την ήττα ή μη των Ελλήνων στον πόλεμο είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία προσωρινής έντασης, με τον Αρμοστή να κάνει λόγο για μεγάλο αναβρασμό και για απόσυρση των δύο «φυλών» σε «ξεχωριστές τοποθεσίες, αρνούμενες σε μερικά μέρη, να συναντηθούν μεταξύ τους στο ίδιο καφενείο», ενώ χαρακτήρισε τις πόλεις Λευκωσία, Λεμεσό και Λάρνακα, ως «κέντρα των αναταραχών». Η αθώωση στη συνέχεια του τούρκου χαλβατζή, ο οποίος θεωρήθηκε αίτιος για την έκρηξη στην πασχαλινή πυρά, καθώς και η ατιμωρησία του μουλαζίμη Λεμεσού θα ενθάρρυναν, σύμφωνα με τον ελληνικό Τύπο πράξεις «αντεκδίκησης μεταξύ των δύο σύνοικων στοιχείων»⁶⁸⁶. Παράλληλα, όπως είδαμε, εκφράστηκαν διαμαρτυρίες για το γεγονός ότι ενώ οι Έλληνες εμποδίστηκαν να πυροβολούν το βράδυ της Ανάστασης εντούτοις οι *Οθωμανοί*, περιήρχοντο τις οδούς πυροβολώντας έχοντας σημαίες οι οποίες έφεραν «επιγραφάς σκανδαλώδεις ως εμάθομεν». Η διοίκηση του νησιού εκαλείτο να εφαρμόζει εξίσου και στις δύο κοινότητες τον νόμο⁶⁸⁷.

Ενώ ο Αρμοστής δεχόταν τα ελληνικά παράπονα, κατάφερε μέσω της συνάντησής του με τους προεστώτες των δύο κοινοτήτων στη Λεμεσό και τη Λάρνακα να αποφορτίσει το κλίμα που είχε δημιουργηθεί κατά της διοίκησης, κάνοντας λόγο σε αναφορά του στον υπουργό Αποικιών σε επικράτηση «τελείας ηρεμίας». Αναφερόμενος στην υπόθεση του μουλαζίμη στη Λεμεσό υποστήριξε ότι η υπόθεση είχε μόνο τοπική σημασία, και εξέφρασε την ικανοποίησή του για το γεγονός ότι κατόπιν συνάντησης που είχε με τους ηγέτες και των δύο τμημάτων της «κοινότητας» εξακριβώθηκε «ειλικρινής επιθυμία» μεταξύ των σοβαρών προσώπων και των δύο πλευρών να διατηρήσουν την ειρήνη και να αποφύγουν κάθε πρόκληση προστριβών ή σύγκρουσης μεταξύ των δύο «φυλών» κατά τη διάρκεια των πολεμικών εχθροπραξιών⁶⁸⁸.

⁶⁸⁵ Νικόλαος Καταλάνος, *Κυπριακό Λεύκωμα ο «Ζήνων»*, τόμ. Α', Λευκωσία 1914, σελ. 122.

⁶⁸⁶ «Εκ Βαρωσίων», εφ. *Σάλπιγξ*, 14 Μαΐου 1897.

⁶⁸⁷ «Ηθωώθη ο Χελβατζής. Πώς τρέφονται τα πάθη», εφ. *Σάλπιγξ*, 14 Μαΐου 1897, Η «Φωνή της Κύπρου» έκανε λόγο για δύο μέτρα και δύο σταθμά της αστυνομίας αναφέροντας ότι αστυνομικοί διέταξαν εικονοπώλη να αφαιρέσει από τις προθήκες του καταστήματός του εικόνα που παρουσίαζε την Ελλάδα να στέφει το πρώτο πεσόν τέκνο της και εξέφραζε απορία γιατί δεν λαμβάνονταν εξίσου αυστηρά μέτρα και για τους Οθωμανούς οι οποίοι «διήρχοντο προ ημερών έποχοι τας χριστιανικάς συνοικίας σκανδαλωδώς άδοντες και χειρονομούντες». Βλ. «Αστυνομική πράξις. Όχι δύο σταθμά και δύο μέτρα», εφ. *ΦτΚ*, 6/18 Μαΐου 1897.

⁶⁸⁸ TNA: CO 67/106. Sendall προς J.Chamberlain, Κύπρος 6 Μαΐου 1897, σελ. 74 (εμπιστευτικό). Στο πλαίσιο διατήρησης της τάξης αποφασίστηκε όπως το κωμοδικείο Λεύκας να συνεδριάζει για τέσσερις μέρες του μήνα στον Καλοπαναγιώτη «ίνα μη ως εκ του συγχρωτισμού των κατοίκων των δύο τούτων μερών επελθώσιν ρήξεις και συμπλοκαί». «Φόβοι ρήξεως. Η επαρχία Λεύκας», εφ. *ΦτΚ*, 29/10 Αυγούστου 1897.

Με την ήττα της Ελλάδας στον πόλεμο, υπήρχαν δημοσιεύματα τα οποία έκαναν λόγο τόσο για «φρόνιμους Μουσουλμάνους», όσο και για προκλητικές ενέργειες *Μουσουλμάνων* έναντι *Χριστιανών*, χωρίς ωστόσο γίνει πουθενά αναφορά σε ρήξη⁶⁸⁹. Η «Σάλπιγξ» ανέφερε χαρακτηριστικά.

«Δεν αποτεινόμεθα προς τους Τούρκους εν γένει, διότι μεταξύ αυτών υπάρχουν και φρόνιμοι άνθρωποι κατακρίνοντας τας τοιαύτας πράξεις. Τοιούτους φρονίμους Τούρκους εγνωρίσαμεν και εδώ τινάς, οι οποίοι εκώλυον τας τρελλάς διαδηλώσεις τας οποίας ητοιμάζοντο τινές των μάλλον εξημμένων ομοεθνών των να κάμνωσι μετά τα τηλεγραφήματα της νίκης του τουρκικού στρατού... Δεν αποτεινόμεθα λοιπόν προς πάντας, αλλά προς εκείνους τους εξηχρειωμένους, τους φύσει προς το κακουργείν ρέποντας και καταφεύγοντας εις τοιαύτα μέσα άτινα θεωρούσι ασφαλεστέρα κακουργήματα»⁶⁹⁰.

Σε αντίθεση με Μουσουλμάνους άλλων περιοχών, οι Κύπριοι Μουσουλμάνοι δεν προέβησαν σε πανηγυρικούς προκλητικούς εορτασμούς για την τουρκική νίκη, γεγονός το οποίο προκαλεί ερωτηματικά ως προς την ελευθερία δράσης και την αποδοχή των Μουσουλμάνων οι οποίοι σκοπό είχαν την ενίσχυση των δεσμών των Κυπρίων Μουσουλμάνων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία⁶⁹¹. «Ζωηρότερος» ωστόσο εορτασμός υπήρξε για τις υφιστάμενες θρησκευτικές εορτές όπως το Κουρπάν μπαϊράμ⁶⁹², το οποίο έλαβε χώρα πριν το τέλος του πολέμου, με τους Μουσουλμάνους να φέρουν σημαίες και επιγραφές, να διοργανώνουν αγώνες, να ρίχνουν πυροβολισμούς ενώ όπως αναφέρεται

⁶⁸⁹ Βλ. «Συμπλοκή Τούρκων και Χριστιανών (Εκ Βαρωσίων)», εφ. *Σάλπιγξ*, 28 Μαΐου 1897, «Πεεκλιβανίκια», εφ. *Σάλπιγξ*, 31 Μαΐου 1897, «Οι Οθωμανοί του χωριού Περγάμου», εφ. *ΦτΚ*, 26/7 Σεπτεμβρίου 1897. Τα επεισόδια αφορούσαν τους κατοίκους του μουσουλμανικού χωριού Αλόα και του χριστιανικού Λιμνιά, καθώς και το χωριό Πέργαμος. Κατά των Ελλήνων των Λιμνιών ωστόσο εκφράστηκαν παράπονα και από τον Μουφτή. Βλ. πιο κάτω.

⁶⁹⁰ «Προς κέντρα λακτίζουσι», εφ. *Σάλπιγξ*, 24 Μαΐου 1897, «Κακούργημα εν Λάρνακι», εφ. *Σάλπιγξ* 21 Μαΐου 1897. Η εφημερίδα «Φωνή της Κύπρου» καλούσε τους προκρίτους των *οθωμανών* «ους ομολογουμένως διακρίνει και σύνεσις και φρόνησις» να απευθύνουν συμβουλές προς τους ομοεθνείς τους «Προκλητικοί οι οθωμανοί», εφ. *ΦτΚ*, 8/20 Ιουλίου 1897.

⁶⁹¹ Αντίθετα, ομόθηρσκοί τους σε άλλες περιοχές όπως η Ινδία και η Αλγερία εόρτασαν πανηγυρικά τη νίκη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Bernard Lewis αναφέρεται στην επιτυχία που είχε στον ισλαμικό κόσμο η ιδεολογία του πανισλαμισμού εκ μέρους του Abdülhamid II, εξαιτίας της ανησυχίας που δημιουργήθηκε από τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο, μίας τοπικής υπόθεσης η οποία σε προηγούμενες εποχές μπορούσε να περάσει απαρατήρητη, δηλώνοντας ότι οι νίκες των οθωμανών εορτάστηκαν σε διάφορες περιοχές. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι αρχικές επιτυχίες της πολιτικής του Abdülhamid II, οφείλονταν σε απεσταλμένους του Σουλτάνου οι οποίοι εξήγειραν τη μουσουλμανική άποψη αποκτώντας στήριξη για αυτόν. Bernard Lewis, *The emergence of modern Turkey*, Oxford 1968, σσ. 342-343.

⁶⁹² Η συγκεκριμένη εορτή σήμαινε τη γιορτή των θυσιών κατά την οποία θυσιάζονταν αμνοί. Το Kurban Baıram, ακολουθεί τη γιορτή Baıram η οποία διαρκεί τρεις μέρες και η οποία λαμβάνει χώρα μετά τη νηστεία του Ραμαζανίου, που γίνεται σε ανάμνηση της θεϊκής αποκάλυψης στον Μωάμεθ.

«επιχείρησαν και διαδηλώσεις»⁶⁹³. Μάλιστα, κατά τον συνήθη εορτασμό της επετείου ανάρρησης στο θρόνο του Σουλτάνου, τον Αύγουστο, μεταξύ των σπιτιών τα οποία φωταγωγήθηκαν υπήρξε και η οικία του Έλληνα βουλευτή Λεμεσού - Πάφου, Ονούφριου Ιασονίδη⁶⁹⁴.

2. Το υπόμνημα του Μουφτή

Μετά το τέλος του πολέμου, αφού προηγήθηκε η αποστολή εθελοντών και η καθυστερημένη έκδοση του διατάγματος ουδετερότητας, ο Μουφτής επέλεξε να διαμαρτυρηθεί στα τέλη Ιουνίου του 1897⁶⁹⁵, για την αύξηση των περιπτώσεων όπου *Χριστιανοί προσέβαλλαν Μουσουλμάνους*, ιδιαίτερα μετά τον εορτασμό του Ιωβηλαίου της βασίλισσας Βικτωρίας, αποκαλώντας τους με συγκεκριμένη ονομασία ζώου.

«Εξοχότατε,

Εδώ και μερικούς μήνες, ορισμένοι νεαροί και (...) από τους Χριστιανούς συμπατριώτες χρησιμοποιούν περιφρονητικά λόγια με βρισιές ενάντια σε διερχόμενους Μουσουλμάνους, σε παζάρια και αγορές και αυτή η κατάσταση πραγμάτων διαδίδεται και γενικεύεται σε άλλα χωριά και πόλεις, ιδιαίτερα όταν συναντούν γενειοφόρους Μουσουλμάνους οι οποίοι φέρουν τουρμπάνι και γενικά μιάμηδες. Επίσης τελευταία δεν τους αφήνουν να περάσουν χωρίς να τους υποβάλουν σε αποδοκιμασίες.

Λόγω αυτής της κατάστασης πραγμάτων δημιουργείται μεγάλη ταραχή και έξαψη μεταξύ των μουσουλμάνων, και η συνέχιση αυτής της κατάστασης δεν υπολείπεται του κινδύνου και των ανωμαλιών του να επιφέρει, ο Θεός να φυλάει, κακά αποτελέσματα και να ρίξει σπέρματα διχόνοιας μεταξύ των δύο στοιχείων που ζουν εδώ και αιώνες σαν αδέρφια. Ως εκ τούτου ζητώ να υποβάλω στην Εξοχότητά σας ότι οι Μουσουλμάνοι κάτοικοι εύχονται όπως δοθούν αυστηρές διαταγές στους αστυνομικούς και τους φύλακες της ειρήνης, τόσο στη Λευκωσία όσο και αλλού, να σπεύδουν και να εξετάζουν και να λαμβάνουν τα κατάλληλα μέτρα για διατήρηση της ειρήνης αποτρέποντας την πρόκληση κακών»⁶⁹⁶.

⁶⁹³ Εφ. *Σάλλπιγξ*, 3 Μαΐου 1897. Το Ραμαζάνι εορταζόταν και παλαιότερα με κανονιοβολισμούς, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 17/29 Ιουλίου 1882.

⁶⁹⁴ «Εορτή Οθωμανών», εφ. *Σάλλπιγξ*, 23 Αυγούστου 1897. Η εφημερίδα «Νέον Έθνος» άσκησε κριτική στη συγκεκριμένη πράξη του Ιασονίδη κάνοντας λόγο για τα μαρτύρια που υπέφερε ο Ελληνισμός από τους Τούρκους, για τον Αρχιεπίσκοπο Κυπριανό, τα θύματα της Θεσσαλίας και Ηπείρου, τις ατιμασθείσες γυναίκες και τους απαγχονισθέντες αρχιερείς, βλ. «Χρονικά», εφ. *Νέον Έθνος* 30/11 Σεπτεμβρίου 1897. Ο Ονούφριος Ιασονίδης, νομικός και πολιτικός, ήταν πολέμιος των Αριστοτέλη Παλαιολόγου, Ιωάννη Οικονομίδη και Θεοφάνη Θεοδότου. Αργότερα, το 1912, κατηγορήσε τους Έλληνες πολιτευτές για «αυτοδιαψευδομένη πορεία» υποστηρίζοντας ότι οι Κύπριοι έπρεπε να εκμεταλλευτούν τις διεθνείς συγκυρίες για να καταγγείλουν τη σύμβαση του 1878 στέλνοντας υπόμνημα διαμαρτυρίας όχι μόνο στη Βρετανία αλλά και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις. Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος και οι Βαλκανικοί πόλεμοι. Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού εθελοντισμού*, Λευκωσία 1997, σελ. 243.

⁶⁹⁵ Η ημερομηνία εξάγεται από τη μελέτη της σωζόμενης αλληλογραφίας όπως αυτή τηρήθηκε από τους Βρετανούς.

⁶⁹⁶ KAK: SA1/1709/97. Ali Rifki (Acting Chief Cadi and Mufti of Cyprus) προς Sendall, 30 Ιουνίου 1897.

Από την πλευρά του ο Αρχιγραμματέας, υποστήριξε ότι ο Μουφτής ζητούσε από τον ίδιο να εξηγήσει στον Αρμοστή τις σοβαρές συνέπειες που θα είχε η «απειλητική συμπεριφορά» της «ελληνικής κοινότητας» και ότι έπρεπε να ληφθούν επαρκή μέτρα για να τεθεί τέλος στη συγκεκριμένη συμπεριφορά. Σύμφωνα με τον ίδιο ο Μουφτής έδωσε τις απαραίτητες συστάσεις στη κοινότητά του καλώντας τους να είναι πάντα αδιάφοροι στις προκλήσεις και να μην προβαίνουν σε ανάλογες ενέργειες, προσθέτοντας ότι εξέφρασε τον φόβο του ότι ορισμένοι Μουσουλμάνοι ενδεχομένως να μην ενεργούσαν σύμφωνα με τις συστάσεις του⁶⁹⁷.

Τα παράπονα τα οποία εκφράστηκαν από τον Μουφτή, χαρακτηρίστηκαν ως «παιδαριώδη» από τον ελληνικό Τύπο⁶⁹⁸, ενώ σε ανώνυμη επιστολή προερχόμενη από την «κυπριακή αστυνομία» υποστηρίχτηκε ότι ο Μουφτής «μεγαλοποίησε πάρα πολύ τη σοβαρότητα της κατάστασης» και τα επεισόδια χαρακτηρίστηκαν ως «πολύ ασήμαντα» καθώς, κατ' αντίστοιχο τρόπο, εκφράζονταν προσβολές και από ορισμένους νεαρούς τούρκους, οι οποίοι φώναζαν «φώκο φουστανελλά»⁶⁹⁹.

Η επιτυχία της Βρετανίας στη διατήρηση της τάξης αποδείχθηκε για ακόμη μια φορά ότι οφειλόταν στις σχέσεις που κατάφερε να αναπτύξει με τους προεστώτες των δύο κοινοτήτων, παρά στην παραδειγματική τιμωρία προκλητικών ενεργειών ή στην αύξηση των αστυνομικών μέτρων. Οι Βρετανοί αξιωματούχοι προέβησαν κυρίως σε συστάσεις παρά σε απειλές. Τα παράπονα του Μουφτή κοινοποιήθηκαν μέσω του Βρετανού διοικητή Λευκωσίας, τόσο στον Αρχιεπίσκοπο ξεχωριστά όσο και σε προεστώτες χριστιανούς όπως

---

⁶⁹⁷ Ο Μουφτής αναφέρθηκε σε λεκτικό επεισόδιο το οποίο συνέβη στους Άγιους Ομολογητές από δύο νεαρούς Έλληνες του χωριού οι οποίοι εξύβρισαν με τη φράση «foco traghoul» and «foco tsouro» κάποιους μουσουλμάνους εφέντηδες μεταξύ αυτών και τον Ιμάμη της Αγίας Σοφίας. Επίσης αναφέρθηκε και σε επεισόδιο εις βάρος του Ιμάμη της Περιστερωνοπηγής, όπου στο χωριό Λιμνιά εξαναγκάστηκε να κατεβεί από το άλογό του όταν περνούσε μέσα από το χωριό. Βλ. ΚΑΚ: SA1/1709/97. Memorandum, Γραφείο Αρχιγραμματέα, Τρόδος 2 Ιουλίου 1897, σελ. 5. Από την πλευρά του, ο εκπρόσωπος της Αστυνομίας υποστήριξε ότι τον περασμένο Απρίλη καθώς ο Ιμάμης με την πεθερά του περνούσαν μέσα από τα Λιμνιά, ένας χωρικός βγήκε από το καφενείο και τους είπε ότι δεν πρέπει να περνούν μέσα από το χωριό πάνω σε άλογο. Ο Ιμάμης δεν έλαβε υπόψη την υπόδειξη που του έγινε και συνέχισε την πορεία του χωρίς να συμβεί κάτι άλλο. Βλ. ΚΑΚ:SA1/1709/97. Κυπριακή Αστυνομία προς Αρχιγραμματέα, Λευκωσία 23 Ιουλίου 1897, σελ. 28.

⁶⁹⁸ Σύμφωνα με την εφημερίδα «Φωνή της Κύπρου» ήταν υπερβολή η πρόσκληση του διοικητή Λευκωσίας σε πολλούς χριστιανούς προκειμένου να τους παρακαλέσει να συστήσουν στους «αγνοπαίιδας» να μην φωνάζουν στους δρόμους «φώκα ο τσούρος ή ο τράουλλος» «θίγοντες δήθεν την φιλοτιμίαν των Οθωμανών», γεγονός που μπορούσε να προκαλέσει ρήξη μεταξύ των δύο κοινοτήτων. Έγινε δεκτό ότι «κάπου - κάπου» ακουγόταν αυτή φράση, αλλά και οι *Οθωμανοί* έλεγαν «φώκα η φουστανελλά», χωρίς κανείς να δώσει την ελάχιστη προσοχή σε αυτά. Τέλος, καλούνταν οι χριστιανοί να απέχουν από κάθε πράξη ή έργο που μπορούσε να θεωρηθεί ως προσβολή στην τιμή των *Οθωμανών* και να μη δίδουν προσοχή σε όσα λέγονται από τους τελευταίους εναντίον τους. Βλ. «Μία πρόκλησις. Παιδαριώδη πράγματα», εφ. *ΦτΚ*, 1/13 Ιουλίου 1897.

⁶⁹⁹ ΚΑΚ:SA1/1709/97. Κυπριακή Αστυνομία προς Αρχιγραμματέα, Λευκωσία 23 Ιουλίου 1897, σελ. 28.

τον Αχιλλέα Λιασίδη καθώς επίσης και σε μουκτάρηδες της Λευκωσίας. Σε επιστολή του ο εκτελών χρέη διοικητή Λευκωσίας, T. Chamberlayne⁷⁰⁰ προς τον Αρχιγραμματέα, Arthur Young, εξηγούσε με ποιον τρόπο αντιμετώπισε τους Έλληνες προεστώτες.

«Ως προς τη χρήση της αστυνομίας, όπως εισηγήθηκαν ορισμένοι Χριστιανοί, απάντησα ότι βεβαίως η διοίκηση θα χρησιμοποιούσε την αστυνομία αν ήταν αναγκαίο αλλά ότι θεωρούσα ότι θα ήταν πολύ πιο προτιμητέο να διορθωθεί αυτή η κατάσταση με ευγενή μέσα μέσω της πειθούς που μπορούσε να ασκηθεί από τους ίδιους τους ευνόηπτους Χριστιανούς παρά με τη σκλήρυνση του αστυνομικού ελέγχου. Τέλος ανέφερα διάφορες περιπτώσεις που μου ήταν γνωστές όπου σε άλλες χώρες με πολύ πιο εξελιγμένο πολιτισμό απ' ότι στην Ανατολή, εγώ και άλλοι είχαμε «προσβληθεί» [...] λόγω της πραγματικής μας ή της υποτιθέμενης μας εθνικότητας. Αυτό τους έκανε να γελάσουν και η ομάδα διαλύθηκε, όπως φυσικά επιθυμούσα να έπραττε, σε πλήρη ηρεμία και αφού είχα προηγουμένως λάβει υποσχέσεις από ορισμένους απ' όσους ήταν παρόντες ότι θα συμμορφώνονταν με τη σύσταση του Αρμοστή και θα χρησιμοποιούσαν την επιρροή τους.(...) Ορισμένοι από αυτούς δήλωσαν ότι ήλπιζαν ότι και οι Τούρκοι θα παρέμεναν ήσυχοι και ανέφερα τη σύσταση η οποία δόθηκε σε αυτούς [τους Τούρκους] από τον Μουφτή»⁷⁰¹.

3. Ο εορτασμός του Ιωβηλαίου της Βασίλισσας και η ελληνική ήττα

Λίγους μήνες μετά τη μη αναγνώριση, από τα αιρετά μέλη του Νομοθετικού, των «ευεργεσιών» από την κυβέρνηση της Αυτής Μεγαλειότητος⁷⁰², και παρά το αρνητικό κλίμα το οποίο είχε δημιουργηθεί για τις ευθύνες των Μεγάλων Δυνάμεων μεταξύ αυτών και της Βρετανίας για την ελληνική ήττα, ο Αρμοστής κατάφερε να εορταστεί στις 22 Ιουνίου (v.η) με μεγαλοπρέπεια το Ιωβηλαίο των 60 χρόνων βασιλείας της Βικτωρίας. Ο Sendall φοβούμενος αρχικά τον τρόπο αντίδρασης των Ελλήνων εισηγήθηκε όπως η ημέρα του ιωβηλαίου να αποτελούσε δημόσια αργία χωρίς οποιουδήποτε εορτασμούς⁷⁰³. Ωστόσο, λίγες μέρες αργότερα, υποστήριξε ότι η εκτίμηση την οποία εξέφρασε εντός του

⁷⁰⁰ Διοικητής Λευκωσίας σύμφωνα με το Blue Book του 1896/1897 ήταν ο Merton King, στη θέση του οποίου διορίστηκε τον Νοέμβριο του 1897 ο Wilfred Collett. Βλ. *Cyprus Blue Book*, 1897/1898, σελ. 172. Ωστόσο στη συγκεκριμένη επιστολή ως Διοικητής Λευκωσίας αναφέρεται ο T. Chamberlayne.

⁷⁰¹ KAK: SA1/1709/97. T. Chamberlayne προς Young, 13 Ιουλίου 1897.

⁷⁰² Στον εναρκτήριό του λόγο ο Αρμοστής τον Φεβρουάριο του 1897, εξέφρασε την πεποίθηση ότι ο κυπριακός λαός θα συμμετάσχει στις εκδηλώσεις χαράς για τον εορτασμό της επετείου ανάρρησης στο θρόνο της Βασίλισσας, και έτσι να ενώσει με όλη την βρετανική Αυτοκρατορία τις ευχαριστίες του. Στην αντιφώνησή τους οι βουλευτές δεν ανέφεραν οτιδήποτε για τον εορτασμό αλλά, αντίθετα, άσκησαν έντονη κριτική στα όσα δήλωσε ο Αρμοστής για τις ευεργεσίες της αγγλικής διοίκησης στο νησί. Δήλωσαν ότι η κατοχή του νησιού έγινε με μοναδικό σκοπό την πραγματοποίηση πολιτικών σκοπιμοτήτων της Αγγλίας, αδιαφορώντας για τις θυσίες του λαού, έκαναν λόγο για διάψευση των ελπίδων οι οποίες δημιουργήθηκαν με την κατοχή, χαρακτηρίζοντας την πληρωμή των 92.000 λιρών από τον λαό αντί από την Αγγλία ως περιφρόνηση οποιασδήποτε αρχής ελευθερίας. Βλ. *The Cyprus Gazette*, 20 Φεβρουαρίου και 19 Μαρτίου 1897.

⁷⁰³ TNA: CO 67/106. Sendall προς Chamberlain, Κύπρος 4 Ιουνίου 1897, σσ. 320-322

Νομοθετικού ότι η αφοσίωση η οποία υπερίσχυσε πάντοτε, δεν θα έλειπε και από τη συγκεκριμένη περίπτωση αντιμετώπιστηκε από τον Τύπο όπως ανέμενε, με τα «δύο στοιχεία της κοινότητας» να δείχνουν αποφασισμένα να εκφράσουν με θέρμη τα αισθήματά τους απέναντι στη Βασίλισσα⁷⁰⁴. Την ίδια περίοδο ο Αρμοστής πρόσφερε 100 λίρες, εκ του «προσωπικού του ταμείου», υπέρ του οθωμανικού σχολείου, *Rustie*, με σκοπό την παραχώρηση ετήσιας υποτροφίας η οποία θα ονομαζόταν «Βραβείο Βικτωρίας». Τα μουσουλμανικά μέλη του Νομοθετικού, Hadji Dervish και Hadji Hafouz Ziai, εξέφρασαν εκ μέρους της μουσουλμανικής κοινότητας τις ευχαριστίες τους για τη δωρεά⁷⁰⁵.

Στη Λευκωσία κατά τη δοξολογία του εορτασμού στη Φανερωμένη, όλοι οι κοντινοί δρόμοι παρουσιάζονταν ως υπερπλήρεις, ο αγγλικός εθνικός ύμνος εψάλη στα ελληνικά και ακούστηκαν ζητωκραυγές υπέρ της Βασίλισσας, ενώ το βράδυ η πόλη φωταγωγήθηκε «περισσότερο από ποτέ άλλοτε»⁷⁰⁶. Το Ιωβηλαίο της Βασίλισσας εορτάστηκε με τριήμερους εορτασμούς, δοξολογίες στους ναούς υπέρ της Βικτωρίας, γυμναστικούς αγώνες και μυρσινοστόλιστες αψίδες. Στην Πάφο επιτροπή αποτελούμενη από τους Σώζο, Μαρκίδη και Μαλιώτη, πέτυχε να εορτασθεί η επέτειος με «εξαιρετική μεγαλοπρέπεια», ενώ δόθηκε γεύμα με δαπάνη των ιδίων των χωρικών, οι οποίοι με προτροπές της οργανωτικής επιτροπής έφεραν από τα χωριά τους πρόβατα και τρόφιμα⁷⁰⁷.

Αντίθετα, στη Λεμεσό, κύρια πόλη των ενωτικών δραστηριοτήτων, ο εορτασμός του ιωβηλαίου δεν εορτάστηκε «ως έδει» από τον ελληνικό πληθυσμό, λόγω των «εθνικών περιστάσεων και του εθνικού πένθους». Τελέστηκε δοξολογία και οργανώθηκαν διάφοροι αγώνες από τους Βρετανούς, οι οποίοι σύμφωνα με τον τοπικό Τύπο δεν πραγματοποιήθηκαν με την απαιτούμενη αμεροληψία και τάξη⁷⁰⁸.

⁷⁰⁴ TNA: CO 67/106. Sendall προς Chamberlain, Κύπρος 25 Ιουνίου 1897, σσ. 469-474.

⁷⁰⁵ TNA: CO 67/106. Hadji Dervish, Hadji Hafouz Ziai προς Young, 30 Μαΐου 1897, συνημμένο στο Sendall προς Chamberlain, Κύπρος 4 Ιουνίου 1897, σελ. 303. Την επιστολή των Μουσουλμάνων βουλευτών δεν υπέγραψαν ο Αρχικαδής και ο Μουφτής ενώ για τον εορτασμό του Ιωβηλαίου της Βασίλισσας στη Λευκωσία, ο Αρμοστής σε επιστολή του δεν αναφέρθηκε σε εορτασμό των Μουσουλμάνων της πόλης αλλά επικεντρώθηκε στους ελληνικούς εορτασμούς. Συγκεκριμένα αναφέρθηκε σε «καθολική και αυθόρμητη αφοσίωση» και ότι η συγκεκριμένη μέρα [22 Ιουνίου] θα έμενε αξέχαστη στην κυπριακή ιστορία. Βλ. TNA: CO 67/106. Sendall προς Chamberlain, Κύπρος 25 Ιουνίου 1897, σσ. 469-474.

⁷⁰⁶ TNA: CO 67/106. Sendall προς Chamberlain, Κύπρος 25 Ιουνίου 1897, σσ. 469-474.

⁷⁰⁷ Βλ. εφ. *Σάλπιγξ*, 11, 21 Ιουνίου 1897, «Εντυπώσεις και σκέψεις», εφ. *ΦτΚ*, 27/8 Ιουνίου 1897.

⁷⁰⁸ Συγκεκριμένα γίνεται αναφορά στο αγώνισμα της «διελκυστίνδας», όπου στο ένα μέρος βρέθηκαν «Οθωμανοί» και στο άλλο «Έλληνες» και παρολίγο να αποτελέσει αφορμή μεγάλης ρήξης, βλ. «Εγχώρια», εφ. *Αλήθεια*, 12/24 Ιουνίου 1897. Σε άλλο άρθρο της ίδιας εφημερίδας κατηγορούνται οι διοργανωτές των αγώνων οι οποίοι με τον τρόπο τους έβαλαν «πυρίτιδα παρά την ανθρακιά» και ως αποτέλεσμα της διελκυστίνδας τα «πάθη εξήφθησαν υπερμέτρως» και οι Μουσουλμάνοι οι οποίοι παρίσταντο «εν απαρτία εις τους τελουμένους αγώνας, οίμοι! Με ζουννέδες και με νταούλια εξέπεμπον ωρυγές λύσσης, ρίπτοντες φέσια προκλητικώς εις τον αέρα». Εφ. *Αλήθεια*, 19/1 Ιουλίου 1897.

Παρά τον λαμπρό εορτασμό του Ιωβηλαίου, οι ευθύνες των Μεγάλων Δυνάμεων για τον πόλεμο Ελλάδος-Τουρκίας συνεχίστηκαν να σχολιάζονται. Σύμφωνα με τον Αρμυστή οι Έλληνες θεωρούσαν ως αίτιους της ήττας τις Μεγάλες δυνάμεις, ενώ ελληνικά δημοσιεύματα έκαναν λόγο για τον «σκοτεινό ρόλο» των Δυνάμεων και για σκόπιμη πρόκληση του πολέμου μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδος⁷⁰⁹. Ο καθηγητής του Παγκυπρίου, Αλέξανδρος Μακκάς⁷¹⁰, χαρακτήρισε την επίδραση των ευρωπαϊκών δυνάμεων ως «ολέθρια» κατηγορώντας τες ότι έσπειραν την διχόνοια μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.

«Παράδειγμα πρόσφατον της επί των λαών ολεθρίας πολλάκις των εν τέλει επιδράσεως, έχομεν τας μεταξύ δύο ομόρων εθνών διαδραματισθείσας φρικαλεότητας. Η Ελλάς και η Τουρκία ως εκ της επιζήλου των θέσεως, της ευκρασίας του κλίματός των και της αφθονίας των προϊόντων των επέσυρον πάντοτε τον φθόνον των βορείων ιδίων κρατών, των οποίων οι κάτοικοι ένεκα της δριμύτητος του κλίματος εις διαφόρους υπόκεινται κακουχίας και στερήσεις. Από της ανεξαρτησίας της η Ελλάς φιλικώς προς την Τουρκίαν διακειμένη συνετέλεσε δια της συνετής και μετριοπαθούς πολιτικής της ν' αναπτύξωσι τεραστίως το εμπόριον οι εν τω οθωμανικώ κράτει πολυάριθμοι έλληνες, οι οποίοι απέκτησαν τοιουτοτρόπως ουχί ευκαταφρόνητα πλούτη, δι' ων τας κυριωτέρας διεκόσμησαν πόλεις των, επεξέτεινον και ηύξησαν τας εμπορικές των συναλλαγάς και μεγάλην έδωκαν ώθησιν εις τα γράμματα, ιδρύσαντες εκπαιδευτήρια εις τε τας ιδίας αυτών πατρίδας και πολλαχού της Ελλάδος. Εάν τα δύο ταύτα κράτη εξηκολούθουν ομοφωνούντα, ουδείς θα υπήρχε φόβος κατακτήσεων ή επιδρομών, η δε διαρκής αυτών φιλία και εμπιστοσύνη ήθελον ενισχύσει την επί των άλλων εθνών επίρρωσίν των. Η πολυμήχανος Ευρώπη, ήτις έβλεπεν ότι ουδεμίαν εκ της ομοφωνίας ταύτης ηδύνατο να καρπωθή ωφέλειαν επενδυθείσα την αλωπεκίην και προσποιουμένη την φίλην, ενέσπειρεν υπούλως μεταξύ αυτών την διχόνοιαν, ανέξεσε πληγάς επουλωθείσας, υπεσχέθη εις αμφοτέρους, Έλληνας τε και Οθωμανούς, παλάτια εν Ισπανία και δια της διαιρέσεως κατώρθωσε την μεν Τουρκίαν να ακρωτηριάση και να σμικρύνη, την δε Ελλάδα να κρατή πάντοτε ασφυκτιώσαν εντός των στενών ορίων, τα οποία την διεχάραξαν»⁷¹¹.

⁷⁰⁹ TNA: CO 67/106. Sendall προς Chamberlain, Κύπρος 4 Ιουνίου 1897, σσ. 320-322, Π. Παπαπολυβίου, *Φαινόμ., ό.π.*, σσ. 206-212.

⁷¹⁰ Ο Μακκάς εργάστηκε ως καθηγητής γεωπονικών στο Παγκύπριο Γυμνάσιο από το 1897 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1898. Δεν εντοπίστηκε η καταγωγή του, ωστόσο όταν διορίστηκε στην Κύπρο, διέμενε προηγουμένως στην Αλεξάνδρεια ενώ μετά την αποχώρησή του από το νησί, εργάστηκε και στη Ρόδο όπου το 1904 συναντώντας τον Βολονάκη του εξέφρασε την επιθυμία να εργαστεί ξανά στο Παγκύπριο. Βλ. «“Εξ Ελλάδος” εκπαιδευτικοί στην Κύπρο κατά την πρώτη περίοδο της Αγγλοκρατίας(1878-1931)», Ερευνητικό πρόγραμμα Πανεπιστημίου Κύπρου στο οποίο εργάστηκε η γράφουσα υπό την εποπτεία του Π. Παπαπολυβίου.

⁷¹¹ «Κρίσεις επί της παρουσίας κοινωνικής ημών καταστάσεως», εφ. *ΦτΚ*, 14/26 Οκτωβρίου 1897.

Το συγκεκριμένο άρθρο εξέφραζε μια σπάνια, για την περίοδο της επικράτησης του εθνικού φανατισμού, άποψη η οποία ήθελε την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Ελλάδα να συνεργάζονται, προκειμένου να υπάρξουν πραγματικά ισχυρές.

Γ. Οι σχέσεις εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου (1896-1901)

1. Ο Φόρος Υποτελείας και η πολιτική διαλεκτική (1896-1897)

Το 1896 αποτέλεσε το τέλος της νομοθετικής περιόδου 1892-1896⁷¹². Στην επόμενη νομοθετική περίοδο (1897-1901) υπήρξαν και νέα πρόσωπα στο Συμβούλιο, μυστικά μέλη της Εθνικής Εταιρείας, τα οποία εξέφραζαν εντονότερα την εθνική τους ταυτότητα σε σχέση με τους πιο συντηρητικούς-μετριοπαθείς⁷¹³. Σύμφωνα με τα Πρακτικά του Νομοθετικού για το 1896 δεν καταγράφηκε συζήτηση για τη σχετική με τον Φόρο Υποτελείας παράγραφο της αντιφώνησης ούτε χρειάστηκε ονομαστική ψηφοφορία. Η μόνη ένσταση η οποία καταγράφηκε προήλθε από τον Hadji Hafouz ο οποίος ζήτησε διακοπή της συνεδρίας προκειμένου να ζητήσει τροποποίηση της παραγράφου, αφού όμως αυτή είχε ήδη εγκριθεί⁷¹⁴. Έλληνες και Μουσουλμάνοι (Zuhti bin Hadji Hassan και Hadji Hafouz) ψήφισαν

---

⁷¹² Στη σύνοδο του 1896 εκλέγησαν για τις θέσεις των παρατηθέντων Α. Παλαιολόγου, Baroutchizade Vassouf Effendi και Ι. Κυριακίδη, οι Ι. Οικονομίδης, Γεώργιος Παυλίδης και Hadji Hafouz Ziai. Ο Ziai Hadji Hafouz καταγόταν από τη Λευκωσία και εκλέγηκε στη θέση του Vassouf Effendi ο οποίος παραιτήθηκε από το Νομοθετικό λόγω διορισμού του ως δικαστή. Κατά τις γενικές εκλογές του 1896, ο Hadji Hafouz επανεκλέγηκε μέλος του Νομοθετικού σε ηλικία 45 ετών. Σπούδασε θεολογία σε Αίγυπτο και Κωνσταντινούπολη. Εργάστηκε ως διδάσκαλος στο σχολείο Rustiye, διετέλεσε μέλος του Νομοθετικού από το 1895 μέχρι το 1904 οπότε και παραιτήθηκε λόγω διορισμού του ως Καδή Λευκωσίας. Από το 1910 μέχρι το 1927 διετέλεσε Μουφτής του νησιού. Υπήρξε ένας εκ των ιδρυτών της πρώτης τουρκοκυπριακής τράπεζας με τίτλο «Ισλαμικό ταμειντήριο» το οποίο συστάθηκε το 1901. Η εφημερίδα «Κυπριακός Φύλαξ» εν μέσω της έντασης η οποία υπήρχε μεταξύ των νεωτερίζοντων μουσουλμάνων βουλευτών και των Ελλήνων κατά το 1912, αναφερόμενη στον Hadji Hafouz τον χαρακτήρισε ως τον «άριστο των Μωαμεθανών». Βλ. Α. Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν, ό.π.*, Λευκωσία 2010, σελ. 161, «Η λήξις της νομοθετικής συνόδου», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 5 Μαΐου 1912. Για την εκλογή των νέων μελών βλ. Χ. Κυριακίδης, *Το κυπριακό ό.π.*, σελ. 265.

⁷¹³ Η «Εθνική Εταιρεία» δραστηριοποιήθηκε στο νησί το Δεκέμβριο του 1896 ενώ τον Ιανουάριο 1897 συστάθηκαν και τοπικά επαρχιακά συμβούλια της Εταιρείας σε Λευκωσία και Λεμεσό. Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Φαινόμ., ό.π.*, σσ. 90-104. Τα νέα μέλη του Νομοθετικού κατά το 1897 αποτελούνταν από τους δικηγόρους και μέλη της «Εθνικής Εταιρείας», Θεοφάνη Θεοδότου και Ιωάννη Οικονομίδα, τον δάσκαλο, αρθρογράφο, δικηγόρο και αντίπαλο των δύο πιο πάνω βουλευτών Ονούφριο Ιασονίδη και τον Ιωάννη Ν. Βοντιντζιάνο. Από τους παλαιούς βουλευτές επανεκλέγησαν οι Ηγούμενος Κύκκου Γεράσιμος, ο Πασχάλης Κωνσταντινίδης, Αχιλλέας Λιασιδής, Κύριλλος Παπαδόπουλος (μητροπολίτης Κιτίου), πρόεδρος των κυπριακών τμημάτων της «Εθνικής Εταιρείας» και Σωκράτης Φραγκούδης. Από πλευράς «Μωαμεθανών» εκλέγησαν ο έμπορος και εκδότης της εφημερίδας «Zaman», Tujarbashizade Ahmed Dervish, γνωστός ως Dervish Pasha και ο έμπορος Hafouz Ramadan Eyoup ο οποίος ήταν και ο πρώτος βουλευτής ο οποίος προερχόταν από την Πάφο. Από την προηγούμενη περίοδο επανεκλέγηκε ο δάσκαλος και μετέπειτα Μουφτής Hadji Hafouz Effendi. Βλ. *Cyprus Blue Book* 1899-1900, σελ. 98, Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 120-124.

⁷¹⁴ ΤΝΑ: CO 69/9. *Συνεδρία* 23 Μαρτίου 1896. Η παράγραφος ανέφερε ότι για όσο το νησί επιβαρύνεται με τον Φόρο Υποτελείας, όσο δεν γίνονται σοβαρές προσπάθειες για την ανάπτυξη των πόρων του και όσο δεν επιτρέπεται η συμμετοχή των Κυπρίων στη διοίκηση, η θέση του νησιού θα εξακολουθήσει να χειροτερεύει. Βλ. *The Cyprus Gazette*, 27 Μαρτίου 1896.

από κοινού κατά των έξι επίσημων μελών σε παράγραφο στην οποία γινόταν λόγος για την κατάσταση στην αστυνομία, υποστηρίζοντας ότι τα χρήματα τα οποία δίνονταν για τον κλάδο δεν ήταν αντίστοιχα με την αποδοτικότητα της δύναμης και τονίζοντας την ανάγκη για βελτίωση και καλύτερη οργάνωση⁷¹⁵.

Στη μακρά νομοθετική σύνοδο του 1897⁷¹⁶, Έλληνες και Μουσουλμάνοι βουλευτές συνεργάστηκαν στις αρχικές παραγράφους του σχεδίου αντιφώνησης και δη στο ζήτημα του Φόρου Υποτελείας. Κατά τη σύνταξη του σχεδίου αντιφώνησης, η εφημερίδα «Ευαγόρας» αναφέρθηκε στην ομοφωνία με την οποία συνεργάζονταν οι «Μωαμεθανοί και Έλληνες» βουλευτές. Σχολιάζοντας τις συγκρούσεις Ελλήνων και Μουσουλμάνων στην Κρήτη και αλλού ο αρθρογράφος υποστήριξε ότι αυτό οφειλόταν στη σύγκρουση των ιστορικών και εθνολογικών δικαιωμάτων έναντι των «κατακτητικών» προσθέτοντας ότι «εχθροί γενναιόφρονες εκτός του πεδίου της μάχης τείνουν αλλήλοις φιλίας χείρα και τα προς αλλήλους μίσση παρασύρουν τα νέφη του καπνού των πυροβόλων». Για τις σχέσεις στην Κύπρο, δήλωσε ότι «παρά τα εθνικά ιδεώδη» τα οποία τους χωρίζουν σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα, υπάρχουν υλικά και πνευματικά συμφέροντα τα οποία επιβάλλουν την αρμονία των φρονημάτων και τον κοινό αγώνα «προς ευόδωσιν ασφαλή του σκοπούμενου»⁷¹⁷.

Από πλευράς Βρετανών ο Αρμοστής, αντί μείωσης της φορολογίας αναφέρθηκε στην πρόθεση της κυβέρνησης να παραχωρήσει 60.000£⁷¹⁸ από το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο για «ανταποδοτικά αρδευτικά έργα», προσπαθώντας ως εκπρόσωπος της Βρετανίας στο νησί, να δείξει αφενός ότι η χώρα του επενδύοντας χρήματα στο νησί δεν είχε σκοπό να το εγκαταλείψει, και αφετέρου να κερδίσει την υποστήριξη των αιρετών μελών σε προτεινόμενα νομοθετήματα τα οποία θα επηρέαζαν τα έσοδα της διοίκησης. Σύμφωνα με τον Αρμοστή το γεγονός της παραχώρησης 60.000 λιρών θα λειτουργούσε καθησυχαστικά σε όσους δεν επένδυναν τα χρήματά τους στο νησί λόγω της αβεβαιότητας η οποία επικρατούσε σχετικά με το πολιτικό μέλλον της Κύπρου. Ως προς τη φορολογία του λαού, ο Sendall δήλωσε ότι η κυβέρνησή του δεν μπορούσε παραβλέψει τα συμφέροντα του

⁷¹⁵ TNA: CO 69/9. *Συνεδρία* 23 Μαρτίου 1896.

⁷¹⁶ Το Νομοθετικό συνέληθε πριν τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, στις 17 Φεβρουαρίου, και ολοκλήρωσε τις εργασίες του στις 9 Αυγούστου μετά από διακοπή δύο μηνών (Ιούνιος και Ιούλιος).

⁷¹⁷ «Η απάντησις», εφ. *Ευαγόρας*, 11 Φεβρουαρίου 1897.

⁷¹⁸ Ωστόσο οι 60.000 λίρες δεν αποτελούσαν δωρεά της Βρετανίας, αλλά δάνειο το οποίο καλούνταν οι Κύπριοι να αποπληρώσουν. Σύμφωνα με τον Γεωργαλλίδη το ποσό αποπληρώθηκε με δάνειο του 1899. G. Georghallides, *A political, ό.π.*, σελ. 30. Από το 1901 και εξής ξεκίνησαν να γίνονται αλληπάλληλες διατρήσεις με σκοπό τη δημιουργία αρτεσιανών φρεάτων, χωρίς ωστόσο σημαντικά αποτελέσματα με αποτέλεσμα στη σύνοδο του 1909 οι βουλευτές να χαρακτηρίσουν τα αρδευτικά έργα ως βάρος των δημοσίων προσόδων.

Άγγλου φορολογουμένου και την κοινή γνώμη στην Αγγλία ενώ εξέφρασε την πεποίθηση ότι «Τω Συμβουλίω, έχοντι ενώπιον αυτού το τεκμήριον τούτο των φιλάγαθων προθέσεων της Κυβερνήσεως της Αυτής Μεγαλειότητος [...] εναπόκειται όπως, ακολουθούν την ούτω παρεχομένην ποδηγεσίαν, τραπή την οδόν, την υπαγορευομένην υπό τε της φρονήσεως και του πατριωτισμού, την οδόν της ειλικρινούς και εγκαρδίου συμπράξεως μετά του Υπουργού εν παντί δε νομοθετήματι, δι' ου αι δημόσiai πρόσοδοι επηρεάζονται ή ενδέχεται να επηρεασθώσι...»⁷¹⁹.

Έλληνες και Μουσουλμάνοι συμφώνησαν σε παράγραφο της αντιφώνησης στην οποία υποστήριζαν ότι η Αγγλία κατέλαβε για πολιτικούς σκοπούς το νησί και ζητούσαν όπως η πληρωμή των 92.000 λιρών (ποσό που αντιστοιχούσε στον Φόρο Υποτελείας), να γίνεται από εκείνους οι οποίοι αποκόμιζαν πολιτικά οφέλη από την κατοχή του νησιού⁷²⁰. Ο συντηρητικός Αχ. Λιασίδης αν και δεν τάχθηκε κατά του Φόρου Υποτελείας αναφέρθηκε σε λάθος υπολογισμό του και υποστήριξε ότι «το αγγλικό κράτος έπρεπε να καθορίσει τον Φόρο Υποτελείας σε ένα ποσό ανάλογο με τα έσοδα της χώρας»⁷²¹. Εκ μέρους των επισήμων μελών ο Αρχιλογιστής, Alexander Ashmore, πρότεινε την αφαίρεση της συγκεκριμένης παραγράφου, πρόταση η οποία απορρίφθηκε με τις δώδεκα κοινές ψήφους Ελλήνων και Μουσουλμάνων έναντι των πέντε παρόντων επισήμων μελών⁷²². Σύμπραξη επίσης παρατηρήθηκε στο αίτημα για αύξηση του ποσού υπέρ της εκπαίδευσης. Κατά τη συζήτηση του σχεδίου αντιφώνησης, ο Αχιλλέας Λιασίδης αναφερόμενος στην ανάγκη κυβερνητικής βοήθειας για την εκπαίδευση, πρότεινε μεταξύ άλλων όπως τα έσοδα του *Enkaf* να χρησιμοποιούνται για την πρόοδο της μουσουλμανικής ανώτερης και μέσης εκπαίδευσης στον ίδιο βαθμό όπως των χριστιανικών εκκλησιαστικών θεσμών. Την άποψη

⁷¹⁹ *The Cyprus Gazette*, 20 Φεβρουαρίου 1897.

⁷²⁰ Ήταν η τρίτη φορά κατά την οποία ζητείτο η πληρωμή του Φόρου Υποτελείας από τη Βρετανία. Οι δύο προηγούμενες έγιναν το 1887 και το 1892. Υπάρχει γενικά ασάφεια ως προς το ακριβές ποσό το οποίο πληρωνόταν ως Φόρος Υποτελείας. Ενώ σύμφωνα με το νομικό πλαίσιο του Νομοθετικού το ποσό των «92,868 λιρών» περιλαμβανόταν στις πάγιες επιβαρύνσεις των εσόδων του νησιού, οι βουλευτές στις συζητήσεις τους σχετικά με το αίτημα για μείωση του Φόρου Υποτελείας αναφέρονταν κατά το 1893, 1897, 1899 και 1900 σε 92.000 λίρες. Στις 6 Ιουλίου 1907, σύμφωνα με νέο διάταγμα του Βασιλιά της Βρετανίας, μεταξύ άλλων αναφερόταν ότι οι «92.799 λίρες, 11 σελίνια και 3 γρόσια» αποτελούσαν το ποσό που αντιστοιχούσε στο παράρτημα της 1ης Ιουλίου 1878 στην «Αμυντική Συνθήκη μεταξύ Μεγάλης Βρετανίας και Τουρκίας». Βλ. *The Cyprus Gazette*, 20 Σεπτεμβρίου 1907.

⁷²¹ ΤΝΑ: CO69/10. *Συνεδρία* 1 Μαρτίου 1897. Για την αντιφώνηση βλ. *The Cyprus Gazette*, 19 Μαρτίου 1897.

⁷²² ΤΝΑ: CO69/10. *Συνεδρία* 1 Μαρτίου 1897.

του Λιασιδίου υποστήριξε και ο Κωνσταντινίδης ενώ οι υπόλοιποι Έλληνες βουλευτές δεν εξέφρασαν άποψη⁷²³.

Τα πρώτα παράπονα εκφράστηκαν από πλευράς Μουσουλμάνων κατά τη συζήτηση της 17^{ης} παραγράφου του σχεδίου αντιφώνησης στην οποία το υπόμνημα του 1895 χαρακτηριζόταν ως προερχόμενο από τον «κυπριακό λαό», καθώς επίσης και για το γεγονός ότι στο συγκεκριμένο υπόμνημα γινόταν αναφορά σε διορισμό ιθαγενών σε ανώτερες δημόσιες θέσεις. Ο βουλευτής Λευκωσίας-Κερύνειας Hadji Hafouz εξέφρασε τη διαφωνία του για την αναφορά σε «κυπριακό λαό» και ζήτησε την αντικατάσταση του όρου με τον όρο «Χριστιανοί» καθώς η «μουσουλμανική μερίδα», σύμφωνα με τον ίδιο, δεν είχε κανένα ρόλο στο υπόμνημα του 1895. Εξέφρασε παράπονο για το γεγονός ότι στα υπομνήματα που αφορούσαν το γενικό καλό του νησιού ο «μουσουλμανικός πληθυσμός» δεν ερωτάτο, γεγονός που, όπως υποστήριξε, θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ευχή να αποκλειστούν οι Μουσουλμάνοι παρόλο που ήταν έτοιμοι να συμπράξουν σε κάθε πρόταση η οποία αφορούσε την ευημερία του νησιού. Τη συγκεκριμένη άποψη προσπάθησε να αποτρέψει ο Λιασιδίου υποστηρίζοντας ότι «τα δύο μέρη του πληθυσμού εκτός από τη θρησκεία και τους πολιτικούς πόθους, αποτελούσαν μία αδελφότητα», ενώ αναφέρθηκε και στην απόσυρση των Μουσουλμάνων αντιπροσώπων από την πρεσβεία του 1889. Αντίθετα, ο Πασχάλης Κωνσταντινίδης, αναδεικνύοντας τον ηγετικό ρόλο των προεστώτων της ελληνορθόδοξης κοινότητας ως προς τη βελτίωση της θέσης όλων των Κυπρίων, συμφώνησε στην τροποποίηση του Hafouz, καθώς, όπως είπε, όλες οι προσπάθειες για τη βελτίωση του νησιού οφείλονταν μόνο στον «χριστιανικό πληθυσμό»⁷²⁴.

Οι Μουσουλμάνοι αντιπρόσωποι προσπαθώντας να αντικρούσουν το επιχείρημα των Ελλήνων σχετικά με την απόσυρση των Μουσουλμάνων από την πρεσβεία του 1889 υποστήριξαν διαφορετικές απόψεις, ενδεικτικό της ασάφειας η οποία είχε επικρατήσει για το ζήτημα. Ο Ramadan Effendi δήλωσε ότι αυτό οφειλόταν σε διαφωνία σχετικά με την αναφορά του «Φόρου Υποτελείας», ο Π. Κωνσταντινίδης απάντησε ότι η διαφωνία των Μουσουλμάνων δεν αφορούσε τον Φόρο Υποτελείας αλλά το αίτημά τους να προωθηθεί το υπόμνημα στη Βασίλισσα μέσω του Σουλτάνου, ενώ ο Hadji Hafouz δήλωσε ότι το μόνο σημείο στο οποίο υπήρχε διαφωνία ήταν το αίτημα της «χριστιανικής κοινότητας» για ένωση. Χαρακτήρισε ως μοναδική αιτία διαφοράς τους την παραχώρηση του νησιού σε

⁷²³ TNA: CO69/10. *Συνεδρία* 2 Μαρτίου 1897.

⁷²⁴ TNA: CO69/10. *Συνεδρία* 9 Μαρτίου 1897.

κάποια «ξένη δύναμη», διαφορά η οποία σύμφωνα με τον ίδιο εξαλείφθηκε μετά τις διαβεβαιώσεις της βρετανικής κυβέρνησης ότι δεν σκόπευε να εγκαταλείψει το νησί⁷²⁵.

Στην απάντησή του ο Chamberlain⁷²⁶ δήλωσε μεταξύ άλλων ότι ο διορισμός ιθαγενών σε ανώτερες θέσεις και στις θέσεις προέδρων των δικαστηρίων ήταν δύσκολος σε μια χώρα την οποία όπως ανέφερε «μοιράζονταν δύο διακριτές φυλές» λόγω της μεροληψίας και της δυσαρέσκειας η οποία μπορούσε να υπάρξει με τον διορισμό ατόμων από τη μια «μερίδα» αντί της άλλης⁷²⁷. Ο Hadji Hafouz, παρουσιάστηκε να συμφωνεί με τη συγκεκριμένη άποψη του υπουργού Αποικιών, γεγονός το οποίο προκάλεσε την αντίδραση των Ελλήνων βουλευτών με αποτέλεσμα ο μουσουλμάνος βουλευτής να περιοριστεί μόνο στην τροποποίηση ότι το υπόμνημα προερχόταν εκ μέρους της χριστιανικής κοινότητας⁷²⁸. Ως προς την άποψη του Chamberlain σχετικά με τον «κίνδυνο ζηλοτυπίας», η αντιφώνηση του 1897 ανέφερε ότι «τοιούτον εμπόδιον μόνον ως πλάσμα της φαντασίας υφίσταται και ως τελειωτικήν απόδειξιν του ότι το εμπόδιον τούτο πράγματι δεν υπάρχει το Συμβούλιον επιθυμεί να αναφέρει ως παράδειγμα την αδελφικήν αρμονίαν, ήτις και προ της κατοχής και μετ' αυτήν διέπει τα σχέσεις των δύο μερίδων της κοινότητος»⁷²⁹.

Η εφημερίδα «Σάλπιγξ» σχολιάζοντας την ένσταση των Μωαμεθανών σχετικά με τα υπομνήματα των «χριστιανών» και τον διορισμό σε ανώτερες διοικητικές θέσεις, υποστήριξε ότι ποτέ δεν υπήρξε σύμπνοια μεταξύ αυτών και των Ελλήνων και ότι αν ποτέ υπήρξε ήταν φαινομενική. Επίσης, ο αρθρογράφος τόνισε ότι δεν «κατέκρινε» τους Μωαμεθανούς, καθώς ήταν φυσικό να ποθούν να επιστραφεί το νησί στον Σουλτάνο⁷³⁰.

Παρά τις δηλώσεις των Ελλήνων περί «αδελφικής αρμονίας» η οποία διείπε τις σχέσεις Ελλήνων και Μουσουλμάνων, εντούτοις στη συνέχεια, λίγες μέρες πριν από την έκρηξη του Ελληνοτουρκικού πολέμου, οι βουλευτές και μέλη της «Εθνικής Εταιρείας» Θεοφάνης Θεοδότου και Μητροπολίτης Κιτίου, απέδωσαν «φυλετικά κίνητρα» σε τροποποιητική πρόταση Μουσουλμάνου βουλευτή τη στιγμή που οι υπόλοιποι Μουσουλμάνοι βουλευτές

⁷²⁵ TNA: CO69/10. *Συνεδρία* 10 Μαρτίου 1897.

⁷²⁶ Η συζήτηση για την παράγραφο 17 μπορούσε να γίνει και στην προηγούμενη σύνοδο εάν ο υπουργός Αποικιών έστελλε την απάντησή του στο υπόμνημα των Ελλήνων πριν το τέλος της συνόδου του 1896.

⁷²⁷ Για την απάντηση του υπουργού βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 867-874.

⁷²⁸ Ο Κιτίου εξέφρασε την έκπληξή του για τη δήλωση του Μουσουλμάνου βουλευτή, και ανέφερε ότι κατά την προηγούμενη διοίκηση υπήρχαν Κύπριοι σε ανώτερες θέσεις υποστηρίζοντας ότι η δήλωση του Hadji Hafouz έβλαπτε τα συμφέροντα των συμπατριωτών του.

⁷²⁹ *The Cyprus Gazette*, 19 Μαρτίου 1897 (ελληνική μετάφραση). Για τη συζήτηση στο Νομοθετικό βλ. TNA: CO 69/10. *Συνεδρία* 9-10 Μαρτίου 1897.

⁷³⁰ «Αι κατά την συζήτησιν της απαντήσεως ενστάσεις των Μωαμεθανών», εφ. *Σάλπιγξ*, 19 Μαρτίου 1897.

καθώς και Έλληνες προσπάθησαν να βρουν άλλες λύσεις προκειμένου να δοθεί λύση στο πρόβλημα που είχε δημιουργηθεί.

Ο βουλευτής Λεμεσού-Πάφου, Ramadan Effendi αναφερόμενος στα οφέλη του «χριστιανικού πληθυσμού» από τη μείωση του δασμού στο κρασί, χαρακτήρισε ως δίκαιο και ο «μουσουλμανικός πληθυσμός», να επωφεληθεί εξίσου όσον αφορά τον φόρο για τις αίγες, το 60% των οποίων ανήκε σε Μουσουλμάνους. Συγκεκριμένα πρότεινε όπως η αύξηση του φόρου επί των αιγών σε 1¼ γρόσια (πιάστρες) να μειωθεί στο ένα γρόσι και το υπόλοιπο του ποσού να επιβληθεί στους χοίρους.

Ο Θεοδότου εξέφρασε λύπη για το γεγονός ότι έγιναν τέτοιου είδους «φυλετικοί διαχωρισμοί», υποστήριξε ότι η κατσίκια ήταν πιο επικερδής από το γουρούνι και ότι το τελευταίο θα έπρεπε να απαλλαγεί εντελώς από τη φορολογία. Επίσης δεν προσπάθησε να βρει άλλη λύση για μείωση του φόρου επί των αιγών και εξέφρασε την ελπίδα για απόσυρση της πρότασης του Ramadan.

Από την πλευρά του ο Dervish ζήτησε όπως η πρόσθετη επιβάρυνση να προστεθεί στη ζάχαρη και τον καφέ. Ο Hadji Hafouz υποστήριξε την πρόταση του Ramadan δηλώνοντας ότι τα μουσουλμανικά μέλη συνηγόρησαν υπέρ της ανακούφισης των οινοπαραγωγών, ότι ποτέ δεν ήγειραν φυλετικές διακρίσεις και ότι το συγκεκριμένο όφελος θα βοηθούσε και τους χριστιανούς οι οποίοι επίσης κατείχαν αίγες.

Ο Μητροπολίτης Κιτίου χαρακτήρισε τη συγκεκριμένη διάταξη του νομοσχεδίου ως προορισμένη να παράγει «ενδοφυλετικές διαφορές», και απέδωσε την εισήγηση του Ramadan σε εμπάθεια του ιδίου για τη μείωση του φόρου τον οποίο πλήρωναν οι οινοπαραγωγοί.

Ο Βοντιντζιάνος αν και υποστήριξε ότι με ευχαρίστηση θα δεχόταν μείωση στο φόρο επί των αιγών μεταφέροντας την πρόσθετη επιβάρυνση σε άλλα προϊόντα, πρόσθεσε ωστόσο ότι η πρόσθετη επιβάρυνση για τις αίγες ήταν η μισή του αρχικού ποσού το οποίο προτάθηκε τον προηγούμενο χρόνο και εισηγήθηκε να γίνει δεκτή. Ο Ramadan, συμφώνησε τελικά να αποσύρει την πρότασή του για τον λόγο ότι θα έθετε όλο το νομοσχέδιο σε κίνδυνο⁷³¹.

Τον Μάιο του 1897, μετά τη μεσολάβηση του επεισοδίου της έκρηξης στην πυρά στην Αμμόχωστο και την κήρυξη οικονομικού μπουκοτάζ στα προϊόντα των Μουσουλμάνων από τους Έλληνες της Λεμεσού, τα μουσουλμανικά μέλη αντέδρασαν στην τροποποίηση σύνθεσης επιτροπής η οποία θα συζητούσε τον προϋπολογισμό για τα δημόσια έργα. Η

---

⁷³¹ TNA: CO69/10. *Συνεδρία* 25, 26 Μαρτίου 1897.

αποδοχή και από τον Αρχιλογιστή της πρότασης του Ιωάννη Οικονομίδη για προσθήκη ακόμη ενός «χριστιανού» είχε ως συνεπακόλουθο την προσθήκη και ενός επισήμου μέλους με αποτέλεσμα από τα οκτώ μέλη της επιτροπής μόνο ένας να είναι Μουσουλμάνος⁷³². Ο Hadji Hafouz χαρακτήρισε την πρόταση προσθήκης ακόμη ενός «χριστιανικού» μέλους ως προσβολή προς τη μουσουλμανική κοινότητα και εξέφρασε την ελπίδα απόσυρσής της⁷³³. Στο πλαίσιο της πιο πάνω συζήτησης ο Μητροπολίτης Κιτίου διαμαρτυρήθηκε για τον ορισμό των Ελλήνων βουλευτών ως «μη Μωαμεθανών» και πρότεινε την αντικατάσταση του όρου «μη μουσουλμάνος» με τον όρο «Έλληνες Χριστιανοί», πρόταση η οποία όμως δεν έγινε δεκτή. Από την πλευρά του ο Δικηγόρος του Στέμματος, Frederic Templer, δήλωσε ότι σε περίπτωση που γινόταν δεκτή η εισήγηση του Κιτίου θα προκαλείτο μεγάλη σύγχυση καθώς με τον τρόπο αυτό θα αποκλειόταν π.χ. ένας Άγγλος ο οποίος θα μπορούσε να αποτελέσει μέλος του Συμβουλίου. Πρόσθεσε ότι δεν μπορούσε να υπάρξει τέτοια *διάκριση* και *ανισότητα*, καθώς στους «μη μουσουλμάνους» περιλαμβάνονται και άλλοι εκτός από έλληνες χριστιανούς. Από την πλευρά του ο Αρχιλογιστής αν και αρχικώς συμφώνησε με την άποψη του Μητροπολίτη, δήλωσε ότι η δυσκολία σχετικά με το ζήτημα ήταν νομική, υποστηρίζοντας ότι ήταν υποχρεωμένος να ακολουθήσει τους όρους οι οποίοι αναφέρονται στο διάταγμα της Βασίλισσας κατά τη σύσταση του Νομοθετικού⁷³⁴.

2. Ο Φόρος Υποτελείας και η πολιτική διαλεκτική μετά την αυτονόμηση της Κρήτης (1898-1901)⁷³⁵

Κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου όσον αφορά τη συζήτηση του Φ.Υ. είναι ότι καταλαμβάνει πλέον περισσότερο χρόνο σε συζητήσεις σε σχέση με παλαιότερες περιόδους, ενώ οι Μουσουλμάνοι παρουσιάζονται πολύ προσεκτικοί σχετικά με τη συζήτηση του συγκεκριμένου ζητήματος. Από την πλευρά τους οι Βρετανοί, απέφευγαν να ξεκαθαρίσουν

⁷³² Η αρχική σύσταση της επιτροπής ήταν δύο «μη Μωαμεθανοί», ένας Μουσουλμάνος και τρία επίσημα μέλη.

⁷³³ TNA: CO69/10. *Συνεδρία* 28 Μαΐου 1897, σσ. 399-400. Αντίθετα στη σύνοδο του 1899 στο πλαίσιο πιο αντιδραστικής πολιτικής οι Μουσουλμάνοι βουλευτές απείλησαν ακόμη και με παραίτησή τους σε περίπτωση που γινόταν δεκτό το αίτημα των Ελλήνων για αύξηση των ελληνικών μελών συγκεκριμένης επιτροπής η οποία αποτελείτο ήδη από τέσσερις Βρετανούς, τρεις Χριστιανούς και ένα Μουσουλμάνο. Βλ. Χ. Κυριακίδης, *Το κυπριακό, ό.π.*, σελ. 307.

⁷³⁴ TNA: CO69/10. *Συνεδρία* 27 Μαΐου 1897, σελ. 388.

⁷³⁵ Στη σύνοδο του 1898, χρέη Αρμοστή ανάλαβε ο Haynes Smith, που διετέλεσε Αρμοστής του νησιού από τον Απρίλιο του 1898 μέχρι τον Αύγουστο του 1904. Πριν τον διορισμό του στο νησί υπήρξε κυβερνήτης στις Μπαχάμες. Σε αντίθεση με τον προκάτοχό του, W. Sendall, η περίοδος της Αρμοστείας του δεν συγκέντρωσε θετικά σχόλια ούτε από τους Έλληνες ούτε και από τους Μουσουλμάνους του νησιού, οι οποίοι τον κατήγγειλαν στο Υπουργείο Αποικιών για κακοδιοίκηση. Η Αρμοστεία του συνδέθηκε με την ψήφιση για πρώτη φορά εντός του Νομοθετικού του ενωτικού αιτήματος των Ελλήνων και της απόδοσης του νησιού στο Σουλτάνο. Βλ. Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν, ό.π.*, σελ.357.

εντός του Νομοθετικού ότι ενδεχόμενη ανακούφιση του προϋπολογισμού από τον Φόρο Υποτελείας θα σήμαινε και τη μείωση της καθαυτό φορολογίας, με αποτέλεσμα να διαιωνίζεται ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίο η κάθε κοινότητα αντιλαμβανόταν τις επιπτώσεις του Φ.Υ.⁷³⁶.

Οι εκπρόσωποι και των δύο κοινοτήτων αναγνώριζαν ότι η οικονομική εξάντληση του νησιού οφειλόταν στη φορολογία, ωστόσο διαφωνούσαν στον τρόπο με τον οποίο θα πετύχαιναν τη φορολογική ανακούφιση. Οι μεν Έλληνες υποστήριζαν ότι η οικονομική ανακούφιση θα προέκυπτε με την κατάργηση του Φ.Υ., οι δε Μουσουλμάνοι έκαναν λόγο για νέους φόρους που επιβλήθηκαν με την αλλαγή της διοίκησης. Εντούτοις τα μουσουλμανικά μέλη, δεν φάνηκαν απρόθυμα να στηρίξουν τη μείωση ή την κατάργηση του Φόρου Υποτελείας δεδομένου ότι θα τους δίνονταν επίσημες βρετανικές διαβεβαιώσεις ότι ενδεχόμενη μείωση ή κατάργηση του Φ.Υ. θα είχε αντίστοιχη μείωση και στη φορολογία.⁷³⁷ Στο πλαίσιο της συζήτησης της πρώτης παραγράφου της αντιφώνησης ο Hadji Hafouz ανέφερε χαρακτηριστικά.

«Αν η μείωση του Φόρου Υποτελείας δεν θα προκαλέσει όφελος για τον λαό της Κύπρου και θα σημάνει για το οθωμανικό κράτος απώλεια των δικαιωμάτων του, [ο ίδιος] δεν μπορεί να στηρίξει τα αιτήματα για την κατάργηση ή τη μείωσή του. Αντί να υψώνονται παράπονα για την πληρωμή του Φόρου Υποτελείας, θα πρέπει να εκφραστεί η επιθυμία να μελετηθούν οι καταγραφές της προηγούμενης διοίκησης και η φορολογία να προσαρμοστεί στο αρχικό ποσό που βρισκόταν»⁷³⁸.

Την ώρα που ο Μουσουλμάνος βουλευτής παρουσιαζόταν πρόθυμος να δεχτεί τη μείωση ή ακόμη και την κατάργηση του Φόρου Υποτελείας δεδομένου ότι οι βρετανικές αρχές θα του εγγυούνταν ότι ένα τέτοιο αποτέλεσμα θα απέβαινε υπέρ του λαού του νησιού, ο Αρχιλογιστής, A. Ashmore, τήρησε ουδέτερη στάση απαντώντας ότι η κυβέρνηση δεν μπορούσε να εκφέρει «προς το παρόν» οποιαδήποτε γνώμη για το συγκεκριμένο θέμα⁷³⁹.

⁷³⁶ *The Cyprus Gazette*, 1 Απριλίου 1898, TNA: CO 69/11. *Συνεδρία* 25 Μαρτίου 1898, σελ. 17, TNA: CO69/11. *Συνεδρία* 26-27 Μαΐου 1898, σσ. 225-240.

⁷³⁷ Το γεγονός ότι ακόμη και αν πραγματοποιείτο το αίτημα των Ελλήνων για μείωση ή κατάργηση του Φόρου Υποτελείας, ο κύπριος φορολογούμενος το πιθανότερο είναι να μην ένιωθε την διαφορά καθώς όταν μετά το 1907 το ποσό του επιχορηγήματος (grant in aid) σταθεροποιήθηκε στις 50.000 λίρες, δεν υπήρξε μείωση της φορολογίας.

⁷³⁸ TNA: CO 69/11. *Συνεδρία* 24 Μαρτίου 1898. Ένα χρόνο αργότερα ο ίδιος βουλευτής, αλλάζοντας για άγνωστους λόγους στάση υποστήριξε, προς όφελος της Βρετανίας, ότι οι 92.000 λίρες αποτελούσαν το ποσό το οποίο στελνόταν στην Κωνσταντινούπολη πριν την παραχώρηση του νησιού στην Αγγλία και ως εκ τούτου δεν αποτελούσε νέο φόρο.

⁷³⁹ «The Government could express no opinion on this matter at the present time». TNA: CO 69/11. *Συνεδρία* 24 Μαρτίου 1898. Αντίθετα κατά το 1885 ο τότε Receiver General, Alexander Swettenham, δήλωσε ότι θα

Το 1899 υπήρξε σημαντική περίοδος για το αίτημα της κατάργησης του Φ.Υ., καθώς κατά το 1900 τελείωνε το χρεολύσιο του δανείου του 1855 με την αποπληρωμή του οποίου συνδεόταν και ο Φ.Υ. της Κύπρου⁷⁴⁰. Οι Μουσουλμάνοι υποστήριζαν μαζί με τους Έλληνες, την πρώτη παράγραφο της αντιφώνησης στην οποία εξέφραζαν τη λύπη τους για το γεγονός ότι δεν έγινε καμία αναφορά στον εναρκτήριο για τα βάρη που επιβλήθηκαν με τη Σύμβαση και προστέθηκαν στο λαό λόγω αλλαγής της διοίκησης. Οι Μουσουλμάνοι, οι οποίοι προφανώς με τον όρο βάρη εννοούσαν την επιβολή νέων φορολογιών και όχι του Φόρου Υποτελείας όπως εννοούσαν οι Έλληνες, συμφώνησαν στη συγκεκριμένη παράγραφο αφού πρώτα αφαιρέθηκε η αναφορά σε «92.000 λίρες». Κατά της παραγράφου ψήφισαν τα επίσημα μέλη, με τον Αρχιλογιστή να υποστηρίζει ότι αν δέχονταν τη συγκεκριμένη παράγραφο η κυβέρνηση θα προέβαινε σε παραδοχές τις οποίες δεν ήταν έτοιμη να κάνει.

Τα μουσουλμανικά μέλη, υποστήριζαν ότι δεν υπήρξε επιβάρυνση του νησιού με την επιβολή των 92.000 λιρών, χαρακτήρισαν τον Φ.Υ. ως νόμιμη υποχρέωση, και σε αντίθεση με τη δήλωση του Hadji Hafouz κατά το 1898, δήλωσαν ότι αφορούσε το ποσό το οποίο στελνόταν στην Κωνσταντινούπολη και επί οθωμανικής διοίκησης. Παράλληλα κάλεσαν τους Έλληνες να στρέψουν τα παράπονά τους κατά της νέας φορολογίας υποστηρίζοντας ότι δεν θα προέκυπτε τίποτα από τη συζήτηση σχετικά με τον Φ.Υ., καθώς αποτελούσε ζήτημα το οποίο καθορίστηκε μεταξύ των εκπροσώπων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Βρετανίας. Ωστόσο, δεν παρέλειψαν να ζητήσουν για ακόμη μια φορά διαβεβαιώσεις από τους Βρετανούς για τα οφέλη που θα είχε το νησί σε περίπτωση μείωσης του Φ.Υ.

Στο πλαίσιο συζήτησης της πρότασης των Ελλήνων για διακοπή των εργασιών του Νομοθετικού μέχρι να δοθούν πληροφορίες από τη διοίκηση για τα αποτελέσματα των διαπραγματεύσεων σχετικά με το χρεολύσιο του δανείου του 1855, οι Μουσουλμάνοι βουλευτές παρουσιάστηκαν υποστηρικτές της βρετανικής διοίκησης και του Αρμοστή, θεωρώντας ότι με τον τρόπο αυτό διασφάλιζαν τα συμφέροντα της χώρας. Ο Hadji Hafouz, ανέφερε χαρακτηριστικά.

ήταν δυνατό στο αγγλικό θησαυροφυλάκιο να βρει μέσα μείωσης του ποσού που πληρώνεται από την Κύπρο, και ότι οποιοδήποτε πλεόνασμα εσόδων σύμφωνα με τον ίδιο «θα μπορούσε να χρησιμοποιείται για τη μείωση της φορολογίας και για ωφέλιμα δημόσια έργα». TNA: CO 69/1. Συνεδρία 6 Μαρτίου 1885. Οι Βρετανοί τήρησαν την ίδια ουδέτερη στάση και κατά το 1899 όταν ζητήθηκε εκ μέρους του Dervish αντίστοιχη διαβεβαίωση.

⁷⁴⁰ Για το χρεολύσιο του 1855 βλ. Κ. Γιωργαλλής, *Το ζήτημα, ό.π.*, σσ. 22, 27.

«Ήταν φανερό ότι τα δύο κυρίαρχα στοιχεία της χώρας αποτελούσαν ένα ενωμένο σώμα, και δεν θα ήταν ως εκ τούτου σοφό να αντικρούσουν οποιαδήποτε πρόταση που ήταν προς όφελος όλης της χώρας. Ως εκ τούτου σκοπός τους ήταν να συνεργαστούν με άλλα μέλη σε κάθε προσπάθεια που ως σκοπό είχε την ευημερία της χώρας»⁷⁴¹.

Ο Αρμοστής δήλωσε ότι δεν θα υπήρχε κάποιο όφελος από την αναβολή των εργασιών του Νομοθετικού και ότι όλοι οι οποίοι ενδιαφέρονταν για τη χώρα θα προχωρούσαν στη συζήτηση των εργασιών⁷⁴².

Μερίδα του ελληνικού Τύπου χαρακτήρισε τη στάση των Μουσουλμάνων ως προς τον Φόρο Υποτελείας ως συστηματική στο να αποφεύγουν να συμφωνήσουν με τους *χριστιανούς* στις διαμαρτυρίες κατά του Φ.Υ. κατορθώνοντας, «συγκαταλεγμένων μετ' αυτών και των κυβερνητικών μελών», να αφαιρούνται από το σχέδιο αντιφώνησης οι λέξεις «φόρος της υποτέλειας» και να αντικαθίστανται από άλλες ασαφείς και γελοίες⁷⁴³. Αντίθετα η «Φωνή της Κύπρου», έκανε λόγο για «νέαν οδόν» την οποία «άγνωστον διατί- έταμον εφέτος οι Οθωμανοί αντιπρόσωποι», εκφράζοντας την απορία γιατί οι Μουσουλμάνοι εγκατέλειψαν προηγούμενες «σωτήριες αρχές» και διχογνωμούσαν για ζήτημα το οποίο παρέβλαπτε εξίσου τον *χριστιανικόν* και *οθωμανικόν* πληθυσμό του νησιού⁷⁴⁴.

Ωστόσο οι Μουσουλμάνοι βουλευτές, όπως και οι Έλληνες όπως διαφάνηκε το 1912, δεν λειτουργούσαν ανεξάρτητα. Ενώ από τη μια ζητούσαν διαβεβαιώσεις για τα οφέλη που θα προέκυπταν από την ανακούφιση του νησιού από τον Φόρο Υποτελείας, ζήτησαν αναβολή της συνεδρίας όταν κλήθηκαν να ψηφίσουν υπέρ ή κατά σε πρόταση του Λιασίδα, σύμφωνα με την οποία «ολόκληρο το όφελος που θα προέκυπτε από τη μετατροπή του Φ.Υ. να χρησιμοποιείται για τη μείωση των βαρών του Κύπριου φορολογουμένου και όπως το αγγλικό θησαυροφυλάκιο συνεχίζει να πληρώνει ως προς τον προϋπολογισμό του νησιού όχι λιγότερο από τον μέσο όρο τον οποίο πλήρωσε από την κατοχή του νησιού και εξής». Οι Έλληνες αρνήθηκαν την αναβολή της συνεδρίας, με αποτέλεσμα τα επίσημα μέλη και οι

⁷⁴¹ TNA: CO 69/12. *Συνεδρία* 10 Μαρτίου 1899, «Νομοθετικόν συμβούλιον. Περίληψις πλήρης της συνεδρίας της 26 Φεβρουαρίου», εφ. *Σάλπιγξ*, 13 Μαρτίου 1899.

⁷⁴² Για τις συζητήσεις στο Νομοθετικό και την τελική αντιφώνηση βλ. TNA: CO 69/12. *Συνεδρίες* 28 Φεβρουαρίου 1899 - 10 Μαρτίου 1899, *The Cyprus Gazette*, 17 Μαρτίου 1899.

⁷⁴³ «Ο φόρος της υποτέλειας και οι οθωμ. αντιπρόσωποι», εφ. *Σάλπιγξ*, 27 Φεβρουαρίου 1899.

⁷⁴⁴ «Ο φόρος υποτέλειας», εφ. *ΦτΚ*, 20/4 Μαρτίου 1899.

Μουσουλμάνοι βουλευτές να αποσυρθούν και το ψήφισμα να περάσει με τα παρόντα επτά ελληνικά μέλη⁷⁴⁵.

Ο αντίκτυπος της πιο πάνω στάσης των μουσουλμανικών μελών εντός του Νομοθετικού προκάλεσε τα αρνητικά σχόλια του ελληνικού Τύπου του νησιού, με τις εφημερίδες να εκφράζουν άλλες απορία για την αποχή των Μουσουλμάνων από την ψηφοφορία⁷⁴⁶ και άλλες να υποδεικνύουν το ανέφικτο της συνεργασίας με τους Μουσουλμάνους χαρακτηρίζοντας τους Έλληνες βουλευτές οι οποίοι επιδίωκαν τη σύμπραξη με τους Μουσουλμάνους ως «ασυνεπείς», από τη στιγμή που διακήρυτταν ότι βάση του πολιτικού τους προγράμματος ήταν η εθνική αποκατάσταση⁷⁴⁷.

Η εφημερίδα «Ευαγόρας», η οποία επρόκειτο να υποστηρίξει κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια τη συνεργασία με τους βουλευτές Ahmet Dervish και Hadji Hafouz, έκανε λόγο για «αδέξια πολιτεία των μωαμεθανών» στο Νομοθετικό και για διατάραξη των «φιλίων σχέσεων» με τους χριστιανούς. Ο συντάκτης του άρθρου (Καταλάνος) αφήνοντας εκτός το ενωτικό, αναφέρθηκε σε «κοινά συμφέροντα» των δύο κοινοτήτων «άτινα μη εξασφαλίζοντες και μη εξυπηρετούντες εν αρρήκτω και στενή ομοφωνία διατρέχουσιν κοινόν κίνδυνον οικονομικής καταστροφής και εκπατρισμού» προσθέτοντας ότι ο κίνδυνος αυτός απειλούσε περισσότερο τους Μουσουλμάνους «ως ανίκανους να μετέλθωσιν άλλα έργα εκτός των γεωργικών και ποιμενικών»⁷⁴⁸.

Επίσης υπήρχαν δημοσιεύματα τα οποία έκαναν λόγο για «παραχωρήσεις» των κυβερνητικών μελών προς τους Μουσουλμάνους,

⁷⁴⁵ ΤΝΑ: CO 69/12. *Συνεδρία* 14 Απριλίου 1899, «Ο Φόρος», εφ. *ΦτΚ*, 5/17 Απριλίου 1899. Οι φόβοι των Μουσουλμάνων ότι ενδεχόμενη μείωση του Φ.Υ. δεν θα απέβαινε προς όφελος του νησιού, επιβεβαιώθηκαν από τον ίδιο τον υπουργό των Αποικιών ο οποίος σε ομιλία του τον Αύγουστο του 1899 στο βρετανικό κοινοβούλιο, δήλωσε ότι η Βρετανία δεν θα αύξανε το επίδομα (grant-in-aid), και ότι στο ενδεχόμενο επιτυχούς κατάληξης των διαπραγματεύσεων του δανείου ο πρώτος ο οποίος θα επωφελείτο από την μετατροπή του δανείου του 1855 θα ήταν ο Βρετανός φορολογούμενος με μείωση του grant-in-aid στην Κύπρο, γεγονός το οποίο προκάλεσε απογοήτευση στους Έλληνες της Κύπρου. Σύμφωνα με τον Γεωργαλλίδη δεν υπήρξε ποτέ επιτυχής κατάληξη των διαπραγματεύσεων ούτε χρεολύσιο του δανείου καθώς η οθωμανική διοίκηση δεν πρόσφερε τίποτα για την αποπληρωμή του από το 1876. G. Georghallides, *A political, ό.π.*, σελ. 67.

⁷⁴⁶ «Το ψήφισμα του νομοθετικού», εφ. *Σάλπιγξ*, 10 Απριλίου 1899.

⁷⁴⁷ Σύμφωνα με το συγκεκριμένο άρθρο η απόσυρση των Μουσουλμάνων «θα γείνη αφορμή να εννοηθή υπό πάντων, ότι η επιδιωκομένη αυτή σύμπραξις είναι αυτόχρημα ουτοπία, την οποίαν εξακολουθούν ακόμη μερικοί επιδιώκοντες». Ωστόσο η ίδια εφημερίδα λίγους μήνες έγραφε ότι οι «συμπατριώτες μας οθωμανοί» δεν κατάφεραν ακόμη να αντιληφθούν ότι είναι και αυτοί Κύπριοι και τυφλωμένοι από τον θρησκευτικό και εθνικό τους φανατισμό, φρόντισαν να υπερασπίσουν τα συμφέροντα του Χαλίφη και να διατρανώσουν την πίστη τους σε αυτόν», προσθέτοντας ότι δεν τους μέφονταν για την αφοσίωση στη θρησκεία και το έθνος τους αλλά «απεναντίας δεν έχωμεν δια τα αισθήματά των ταύτα ή λόγους θαυμασμού και εκτιμήσεως». Βλ. «Δελτίον», εφ. *Αλήθεια*, 15 Απριλίου 1899, 24 Ιουνίου 1899.

⁷⁴⁸ Στο άρθρο γίνεται επίσης αναφορά στην έριδα μεταξύ κατοίκων της Λεύκας και χωριών της Μαραθάσας σχετικά με τα δικαιώματα του νερού βλ. «Ο χωρισμός χριστιανών και μωαμεθανών», εφ. *Ευαγόρας*, Οκτώβριος 1899.

«Οι οθωμανοί αντιπρόσωποι εάν καλώς κατενόουν τα αληθή συμφέροντα του οθωμανικού πληθυσμού της νήσου, θα απέκρουον την ερμαφρόδιτον ταύτην συμμαχίαν και θα επείθοντο ότι αι παραχωρήσεις των κυβερνητικών μελών προς αυτούς δεν γίνονται ...δια τους ωραίους των οφθαλμούς».

Το ίδιο άρθρο καλούσε τους Μουσουλμάνους να συνεργαστούν υπέρ του τόπου «οπότε η φορολογία βαρύνει τον λαόν πλειότερον ή κατά την εποχήν των περιφήμων εκείνων Μουχασίληδων», κάνοντας συγκεκριμένη αναφορά στις σχέσεις και τη συνεργασία «Τούρκων και Χριστιανών» κατά τον 18^ο αιώνα. «Θα ίδωσιν ότι Τούρκοι και Χριστιανοί συνέπραττον και αδελφικώς συνειργάζοντο ως τέκνα της αυτής πατρίδος δια την καλητέρευσιν της τύχης του ταλαιπωρουμένου τούτου τόπου»⁷⁴⁹.

Στη νέα σύνοδο, του 1900, ο Αρμωστής απέφυγε να αναφερθεί στα αποτελέσματα των διαπραγματεύσεων του 1899 για τον Φ.Υ. Το 1900 αποτέλεσε έτος αφετηρίας της διαίρεσης στην ελληνορθόδοξη κοινότητα, με αποτέλεσμα συγκεκριμένη μερίδα να αποβλέπει στη σύμπραξη με τα μουσουλμανικά μέλη, η κοινότητα των οποίων επίσης ήταν διαιρεμένη όσον αφορά τον έλεγχο του Ενκaf και της μουσουλμανικής μέσης εκπαίδευσης. Τα μουσουλμανικά μέλη άλλαξαν στάση απέναντι στο ζήτημα του Φόρου Υποτελείας και συνεργάστηκαν με τα ελληνικά μέλη εναντίον πρότασης του Αρχιλογιστή, όπως αφαιρεθούν από το σχέδιο αντιφώνησης οι παράγραφοι οι οποίες αναφέρονταν στο ποσό των «92.000 λιρών» και σε άλλους φόρους⁷⁵⁰. Η εφημερίδα του ακραίου ενωτικού, Νικόλαου Καταλάνου, «Ευαγόρας», επαίνεσε τη συνεργασία των μουσουλμανικών μελών υποστηρίζοντας ότι οι εθνικές βλέψεις των δύο κοινοτήτων δεν θα συγκρούονταν ποτέ, καθώς οι Έλληνες επιθυμούσαν την Αθήνα και οι Μουσουλμάνοι τον Βόσπορο. Η συγκεκριμένη άποψη του Καταλάνου αν και αναγνώριζε τη διάσταση απόψεων ως προς το μελλοντικό πολιτικό καθεστώς του νησιού, έμμεσα υποδείκνυε τη βεβαιότητα ότι η Κύπρος θα ενωνόταν με την Ελλάδα λόγω του δικαιώματος της αρχής της πλειοψηφίας.

«Κατά τας πρώτας του Νομοθετικού συζητήσεις οι Μωαμεθανοί βουλευταί επεδείξαντο διαγωγήν παντός επαίνου αξίαν και εφάνησαν ότι κατενόησαν την κοινότητα των συμφερόντων Ελλήνων και Μωαμεθανών εν τη Νήσω. Ταύτα εφόσον περιορίζονται εν τη κοινή ευημερία και προόδω απάντων των κατοίκων της Νήσου, είνε στενώτατα συνδεδεμένα και αχώριστα, δίστανται μόνον ως προς τας εθνικάς βλέψεις των δύο συνοίκων και επικρατούντων λαών, εν τούτω ο χωρισμός και η

⁷⁴⁹ Το συγκεκριμένο άρθρο το υπογράφει ο «Άργος». Βλ. «Η Εφημερίς μου. Εκ Βαρωσίων», εφ. ΦτΚ, 8/20 Μαΐου 1899. Για τις σχέσεις στην Κύπρο τον 18 αιώνα βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Κοινωνικές σχέσεις και νοοτροπίες στην Κύπρο του δέκατου όγδοου αιώνα*, Λευκωσία 1992. Για την οικονομία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας βλ. Gilles Grivaud, «Δίκαιον-Οικονομία», στο Θεόδωρος Παπαδόπουλος (επιμ), *Ιστορία της Κύπρου, Τουρκοκρατία*, τομ. 6, Λευκωσία 2011, σσ. 269-378.

⁷⁵⁰ ΤΝΑ: CO 69/13. *Συνεδρία* 5 Μαρτίου 1900, *The Cyprus Gazette*, 9 Μαρτίου 1900.

διάστασις τιμά εκάτερον και ουδεμίαν παρέχει αφορμήν έχθρας και αντιζηλίας. Υπέρ της εθνικής αποκαταστάσεως της Νήσου συμφώνως προς τους Ελληνικούς πόθους θα εργαζόμεθα και θα επιδιώκωμεν αυτήν δια παντός ειρηνικού και νομίμου μέσου άνευ ουδεμίας διαταράξεως του καθεστώτος. (...) Εάν και οι σύννοικοι Μωαμεθανοί το αυτό πράττωσι συγχρόνως προς εκπλήρωσιν των ιδίων εθνικών βλέψεων, έστωσαν βέβαιοι ότι ουδέποτε θα συγκρουσθώμεν προς αυτούς δια τούτο, διότι ενώ εκείνοι θα είναι εστραμμένοι προς τον Βόσπορον ημείς θ' ατενίζωμεν προς την πολιάν και ιεράν Ακρόπολιν»⁷⁵¹.

Έλληνες βουλευτές υποστήριζαν επίσης τα μουσουλμανικά μέλη στο αίτημά τους όπως η διοίκηση του μουσουλμανικού σχολείου *Idadi* να γίνεται με τον ίδιο τρόπο όπως και με το Ελληνικό Γυμνάσιο Λευκωσίας. Να διοικείται δηλαδή από μια επιτροπή υπό την προεδρεία του Αρχικαδή ή του αντιπροσώπου του, οι διορισμοί και οι απολύσεις των δασκάλων καθώς και ο καθορισμός του Αναλυτικού Προγράμματος να γίνονται από την ίδια επιτροπή και να μην υπάρχει καμία κυβερνητική παρέμβαση⁷⁵². Την απαίτηση των Μουσουλμάνων βουλευτών υποστήριξε και ο Μητροπολίτης Κιτίου, λέγοντας ότι η κυβέρνηση δεν έχει κανένα δικαίωμα να στερεί την «τουρκική κοινότητα» από τα δικαιώματά της⁷⁵³.

Το 1901, τελευταία σύνοδο πριν από τις εκλογές για ανάδειξη νέου Νομοθετικού τα μουσουλμανικά μέλη διαχωρίστηκαν ξανά από τους Έλληνες συναδέλφους τους επαναλαμβάνοντας τα ίδια επιχειρήματα με το 1899 περί μη διαβεβαιώσεων ως προς τα οφέλη που θα είχε για το νησί ενδεχόμενη κατάργηση του Φ.Υ. και συνδέοντας τον «Φόρο» με τα κυριαρχικά δικαιώματα του Σουλτάνου⁷⁵⁴. Ο Dervish Pasha υποστήριξε ότι αποτελούσε χάσιμο χρόνου η συνεχής επανάληψη του αιτήματος για τον Φόρο Υποτελείας, και ότι το μόνο αποτέλεσμα ήταν να δείχνει χρόνο με τον χρόνο ότι τα μέλη δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν μεταξύ τους και ότι το συγκεκριμένο ζήτημα μπορούσε να αποτελέσει αιτία διαφωνίας μεταξύ των «δύο κοινοτήτων». Όσον αφορά τις υπόλοιπες παραγράφους

⁷⁵¹ «Οι Μωαμεθανοί εν τω Νομοθετικώ», εφ. *Εναγόρας*, 3 Μαρτίου 1900.

⁷⁵² TNA: CO 69/13. *Συνεδρία* 12 Ιουνίου 1900, σελ.205.

⁷⁵³ Υπέρ της πρότασης ψήφισαν οι 2 Μουσουλμάνοι, Dervish Pasha, Hafouz Effendi, Φραγκούδης, Θεοδότου, Οικονομίδης, Ιασονίδης και Κιτίου και κατά τα 5 επίσημα μέλη. TNA:CO 69/13. *Συνεδρία* 12 Ιουνίου 1900, σελ. 215.

⁷⁵⁴ «There was no assurance that if the Tribute were abolished the country would proportionately be relieved from taxation. The tribute was payable to the Sultan as a recognition of his suzerain rights over the island and the abolition of the tribute would be equal to the abolition of those sovereign rights». TNA: CO69/15. *Συνεδρία* 1 Μαΐου 1901. Ο Hafouz Ramadan Eyoup, ο οποίος ανέφερε την πιο πάνω πρόταση, υπήρξε βουλευτής Λεμεσού-Πάφου και είναι ο πρώτος από τους Μουσουλμάνους βουλευτές ο οποίος άρχισε να διαχωρίζεται από τους Έλληνες όσον αφορά τον Φ.Υ. Ήδη από το 1897, είχε εκφράσει στο Ν.Σ. ότι ο λόγος αποχώρησης των Μουσουλμάνων αντιπροσώπων από την πρεσβεία του 1888/1889 υπήρξε η αναφορά σε Φ.Υ, ενώ από την πλευρά του ο *Hadji Hafouz* την ίδια περίοδο ανέφερε ότι υπήρχε κάποια παρεξήγηση με το συγκεκριμένο θέμα. Βλ. Πρακτικά 1897.

της αντιφώνησης παρατηρήθηκε εν πολλοίς συνεργασία μεταξύ των ιθαγενών βουλευτών στα θέματα της Αστυνομίας και του διορισμού Έλληνα και Μουσουλμάνου επιθεωρητή για τα ελληνικά και μουσουλμανικά σχολεία αντίστοιχα⁷⁵⁵. Παρά τις πιο πάνω δηλώσεις των Μουσουλμάνων βουλευτών Dervish και Hadji Hafouz, οι ίδιοι υποστήριξαν κατά τις νέες βουλευτικές εκλογές, την υποψηφιότητα του Μητροπολίτη Κιτίου, και δέχτηκαν τη στήριξη του Νικόλαου Καταλάνου. Η βελτίωση των σχέσεων επρόκειτο να αποδειχθεί εξαρτημένη από την πολιτική την οποία ασκούσε η κάθε μερίδα της κάθε κοινότητας και ως εκ τούτου ευκαιριακή. Η μάζα των ψηφοφόρων παρέμενε υποχείρια των πολιτικών εκπροσώπων.

Συμπεράσματα

Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, παρά τη σημασία που είχε ως προς τη διατράνωση του εθνικού αισθήματος των Ελλήνων της Κύπρου και της δυναμικής του για πρόκληση συγκρούσεων ανάμεσα σε Έλληνες και Μουσουλμάνους, εντούτοις δεν αποτέλεσε αιτία για την έκρηξη δικοινοτικών αναταραχών και ευρύτερης αταξίας στο νησί. Ο Αρμοστής Sendall, χρησιμοποιώντας την επιρροή του προς τους βασικούς προεστώτες της κάθε κοινότητας, πέτυχε τη διαβεβαίωσή τους για τη διατήρηση της τάξης. Η Βρετανία όπως αποδείχθηκε και με το τέλος του Ελληνοτουρκικού πολέμου, δεν επιθυμούσε να συμπεριλάβει την Κύπρο, η οποία ήταν διασφαλισμένη για την ίδια, στο ευρύτερο παιχνίδι ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων. Το ενδεχόμενο αύξησης του φανατισμού και πρόκλησης γενικών και ανεξέλεγκτων ταραχών, δεν θα ήταν προς το συμφέρον της καθώς θα αποδείκνυε από τη μια την ανικανότητά της, ως δυτικής δύναμης, να διατηρήσει την τάξη και την ειρήνη στο νησί, ενώ από την άλλη εκτεταμένες ταραχές θα αποτελούσαν πιθανόν ευκαιρία επέμβασης της Πύλης ή και άλλων Μεγάλων δυνάμεων οι οποίες στο ευρύτερο πλαίσιο του Κρητικού ζητήματος θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν την Κύπρο, μαζί με την Κρήτη, στο πλαίσιο διαμόρφωσης των σχέσεων τους είτε με την Ελλάδα είτε με την Οθωμανική Αυτοκρατορία είτε και με τις δύο. Ως προς τη διαλεκτική αντιπαράθεση Βρετανών, Μουσουλμάνων και Ελλήνων εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου, κατά την περίοδο 1897-1901, Έλληνες και Μουσουλμάνοι ενώ συμφωνούσαν στη δυσμενή οικονομική θέση του τόπου, εντούτοις οι τελευταίοι δεν ήταν σταθεροί στη στάση τους έναντι της ανάγκης μείωσης του Φόρου Υποτελείας, ενώ άρχισαν να τον συνδέουν με τη διατήρηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων

---

⁷⁵⁵ ΤΝΑ: CO69/15. *Συνεδρία* 1, 3, 22 Μαΐου 1901. Έλληνες και Βρετανοί ψήφισαν κατά της πρότασης του Hadji Hafouz σχετικής με την αναγνώριση των ίδιων δικαιοδοσιών και δικαιωμάτων των «Ειδικών Μουχτάρηδων», των μικτών χωριών. Βλ. ΤΝΑ: CO69/15. *Συνεδρία* 19 Ιουνίου 1901, σελ. 180.

του Σουλτάνου. Οι εσωτερικές διαιρέσεις εντός της κάθε κοινότητας οι οποίες εντάθηκαν από το 1900, επρόκειτο ωστόσο να αποτελέσουν αιτία για προσωρινή γεφύρωση των φυλετικών/εθνικών διαφορών και διαφωνιών ανάμεσα σε φανατικούς ενωτικούς και μερίδες των Μουσουλμάνων, οι οποίοι προσπαθούσαν να απαγκιστρωθούν από τον έλεγχο που ασκούσε η βρετανική διοίκηση στο μουσουλμανικό θεσμό του Evkaf και τη Μέση Εκπαίδευσή τους.

Κεφάλαιο 9. Η περίοδος των διαιρέσεων, των παράδοξων συνεργασιών και ο βρετανικός ρόλος (1900-1904).

«Έλληνες και Οθωμανοί εν Κύπρω και κατά την άλλην Ανατολήν μέγιστον έχουσιν συμφέρον ν' αποβάλωσι μακράν τας φυλετικάς αντιπαθείας και προλήψεις και ειλικρινώς συνεργαζόμενοι και συναγωνιζόμενοι ν' αποτρέψωσι κινδύνους κοινούς από κοινών εχθρών επικειμένους. (...)Εν Κύπρω η συνεννόησις και σύμπραξις των δύο τούτων στοιχείων ου μόνον επιτακτικώς επιβάλλεται αλλά και ευχερής τυγχάνει παρά πάσαν άλλην εν Ανατολή χώραν. Αμφότεραι οι φυλαί διατελούσιν υπό ξένην κυριαρχίαν και αμφότεραι εξίσου καταπιέζονται υπό των φορολογικών βαρών, κοινόν δ' έχουσι συμφέρον να επιδιώξωσι συμπράττουσαι και συνεργαζόμεναι την οικονομικήν βελτίωσιν και φορολογικήν ανακούφισιν δια σταθεράς και επιμόνου ενεργείας παρά τη κυβερνήσει και τω βρετανικώ λαώ».⁷⁵⁶

Η υπό μελέτη περίοδος ακολουθεί την παραχώρηση αυτόνομου πολιτεύματος στην Κρήτη και την ομαλοποίηση των σχέσεων του ελληνικού κράτους και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο. Η Ελλάδα βρισκόταν σε δύσκολη θέση καθώς από τη μια είχε να αντιμετωπίσει την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, και από την άλλη είχε να αντιμετωπίσει τις επεκτατικές βλέψεις της Βουλγαρίας στην περιοχή της οθωμανοκρατούμενης Μακεδονίας. Στις βουλευτικές εκλογές του 1901 νίκησε ο κιτιακός συνδυασμός ο οποίος είχε και την άτυπη στήριξη των επανεκλεγέντων βουλευτών Dervish και Hadji Hafouz. Το 1902, μετά τη συνεργασία Ελλήνων και Μουσουλμάνων βουλευτών στο ζήτημα της καταβολής του Φόρου Υποτελείας από τη Βρετανία, η αναφορά του ενωτικού εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου και η σφοδρή αντίδραση την οποία προκάλεσε η βρετανική στήριξη στο πρώτο και μοναδικό ψήφισμα για επιστροφή της Κύπρου στο Σουλτάνο, αποτέλεσε πλήγμα για τη διαφανόμενη ελληνοτουρκική συνεργασία. Τα ερωτήματα τα οποία τίθενται αφορούν το πλαίσιο στο οποίο υπήρξε η προσέγγιση μερίδας Ελλήνων και μερίδας Μουσουλμάνων, πότε αυτή ξεκίνησε να κλονίζεται και κατά πόσο οι βρετανικές δηλώσεις και πρακτικές υπήρξαν τυχαίες ή στοχευμένες.

Α. Ακραίοι ενωτικοί υπέρ της ελληνομουσουλμανικής συνεργασίας

1. Παράγοντες συνεργασίας

⁷⁵⁶ «Σύμπραξις Ελλήνων και Μωαμεθανών», εφ. *Ευαγόρας*, 4 Οκτωβρίου 1901.

α) Βελτίωση σχέσεων ελληνικού κράτους και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Μετά τη χορήγηση Αυτονομίας στην Κρήτη και την υποχρέωση της Ελλάδος για πληρωμή πολεμικής αποζημίωσης στην Οθωμανική αυτοκρατορία καθώς και της επιβολής Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου⁷⁵⁷, παρατηρήθηκε αλλαγή στις σχέσεις μεταξύ των δύο κρατών οι οποίες ενόψει και του πανσλαβικού κινδύνου και δη των βουλγαρικών διεκδικήσεων, παρουσιάζονταν βελτιωμένες. Σύμφωνα με τον Θάνο Βερέμη, «Ως την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, ο διαμελισμός του οθωμανικού κράτους έπαψε να αποτελεί την κύρια επιδίωξη της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής [...] Παράλληλα με την παραδοσιακή αλυτρωτική ιδεολογία γεννήθηκε και μια άλλη που ήθελε την αναμόρφωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ώστε να εξασφαλιστεί μέσα σ' αυτήν, η απρόσκοπτη ανάπτυξη του ελληνικού στοιχείου υπό συνθήκες ελευθερίας, ασφάλειας και ισοπολιτείας»⁷⁵⁸.

Η αποκατάσταση επίσης των σχέσεων Ελλήνων και Μουσουλμάνων της Κρήτης αποτέλεσε παράδειγμα προς μίμηση για τις σχέσεις των ομοδόξων τους και στην Κύπρο. Το 1901 ο «Ευαγόρας» ανέφερε ως παράδειγμα για τις σχέσεις στο νησί μεταξύ Ελλήνων και Μουσουλμάνων, τις αντίστοιχες σχέσεις στην Κρήτη, αναφέροντας ότι προκαλούσε εντύπωση στους Κυπρίους «ο συναγελασμός εν τοις καφενείοις και εν περιπάτω Ελλήνων και Μουσουλμάνων εν Χανίοις και η όλως φιλική προς αλλήλους συναναστροφή». Σύμφωνα με το άρθρο, αυτό έπρεπε προ πολλού να συμβαίνει και στην Κύπρο, «εάν αμφοτέρα τα επικρατούντα στοιχεία κατενόουν ότι ουδέν εκώλυν αυτά σήμερον του να τείνωσι χείρα διαλλαγής και φιλίας και συνεργασθώσιν ομού υπέρ της κοινής ευημερίας και προόδου». Το άρθρο απέδιδε την αιτία για τη μη συνεργασία Ελλήνων και Μουσουλμάνων στην Κύπρο, στους «μωαμεθανούς» παρά στους «χριστιανούς», γιατί επέμεναν σε παλιές προλήψεις και «ανόητες παραδόσεις»⁷⁵⁹.

⁷⁵⁷ Ελένη Χουρμούζη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», *Ι.Ε.Ε.*, τομ. ΙΔ', σελ. 164.

⁷⁵⁸ Θάνος Βερέμης, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Αθήνα 1991, σελ. 33. Βλ. επίσης Θάνος Βερέμης, «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος. Το πείραμα της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως», στο Θάνος Βερέμης (επιμ), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1999 (α' εκδ 1997), σελ. 31, Ιωάννης Μαζαράκης, «Η Μακεδονία τις παραμονές του Αγώνα», *Ι.Ε.Ε.*, τόμ. ΙΔ', σσ. 237-239. Εντός του Νομοθετικού, στο πλαίσιο των συζητήσεων για την ένωση, ο βουλευτής του κιτιακού συνδυασμού Ι. Κυριακίδης, έκανε λόγο για «αδελφικές σχέσεις» μεταξύ των λαών του Σουλτάνου και του Βασιλιά Γεωργίου ενόψει του κοινού πανσλαβικού κινδύνου. ΤΝΑ: CO 69/17. *Συνεδρία* 18 Ιουνίου 1903.

⁷⁵⁹ «Κυπριακά. Έλληνες και Μωαμεθανοί εν Κρήτη», εφ. *Ευαγόρας*, 28 Απριλίου 1901. Τον Νοέμβριο του 1898 είχαν μεταβεί στην Κρήτη 15 κύπριοι έλληνες και 15 κύπριοι μουσουλμάνοι ζαπτιέδες οι οποίοι υπηρέτησαν για τρεις μήνες στην αστυνομία Ηρακλείου, με διοικητή του Λόχου τον αστυνόμο Ongley. Π. Παπαπολυβίου, *Φαινόμ., ό.π.*, σελ. 85.

Στο πλαίσιο ελληνικού συλλαλητηρίου, τον Οκτώβριο του 1901, με τη συμμετοχή του Ahmet Dervish, για το εκπαιδευτικό ζήτημα, ο Ν. Καταλάνος παρουσίασε τους εθνικούς αγώνες μεταξύ των δύο λαών ως ένδειξη φιλοπατρίας και όχι ως αιτία διχασμού ενώ για ακόμη μια φορά αναφέρθηκε στον κοινό πανσλαβικό κίνδυνο ο οποίος απειλούσε Έλληνες και Μουσουλμάνους.

«Ενώ από του Βορρά απειλεί Έλληνες και Μουσουλμάνους να κατακλύση ο σκυθικός χείμαρρος, επικίνδυνον ρεύμα μεταναστεύσεως εκ Δυσμών πλημμυρεί ήδη τας μεγαλειτέρας αγοράς της Ανατολής και απειλεί να υποδουλώση οικονομικώς Έλληνες και οθωμανούς εν τη ίδια αυτών πατρίδι»⁷⁶⁰.

β) Η διαίρεση μεταξύ των Ελλήνων και μεταξύ των Μουσουλμάνων

Η διαίρεση η οποία παρατηρήθηκε κυρίως από το 1899/1900 και εξής στο εσωτερικό της κάθε κοινότητας, αποτέλεσε παράγοντα συνεργασίας μερίδας Ελλήνων και μερίδας Μουσουλμάνων, χωρίς βέβαια αυτό να εκφράζει το σύνολο των κοινοτήτων τους⁷⁶¹. Συνδετικός κρίκος της συνεργασίας αυτής υπήρξε η δυσανασχέτηση της κάθε μερίδας αντίστοιχα για τη βρετανική διοίκηση. Οι μεν Έλληνες, οπαδοί του Μητροπολίτη Κιτίου, γνωστοί ως ριζοσπάστες ή φιλελεύθεροι θεωρούσαν ότι η βρετανική διοίκηση ευνοούσε τους περισσότερο μετριοπαθείς, συντηρητικούς οπαδούς του μητροπολίτη Κυρηνείας, γι' αυτό και τάσσονταν κατά οποιασδήποτε παρέμβασης της βρετανικής διοίκησης στην επίλυση του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος. Οι δε Μουσουλμάνοι, εκπροσωπούμενοι κυρίως από τα μέλη του Νομοθετικού Ahmet Dervish και Hadji Hafouz, δυσφορούσαν για το βρετανικό παρεμβατισμό στα της διοίκησης του Evkaf και της μουσουλμανικής εκπαίδευσης. Η σύμπραξη των δύο μερίδων κορυφώθηκε με την υποστήριξη την οποία εξέφρασαν οι μεν υπέρ των δε στο πλαίσιο των εκλογών του 1901 για το νέο Νομοθετικό συμβούλιο της περιόδου 1902-1906. Παρά την πρόθεση των μερίδων της κάθε κοινότητας για ειλικρινή συνεργασία, εντούτοις η αναφορά του ενωτικού ζητήματος, για πρώτη φορά, στη σύνοδο του 1902 και η επανάληψη του κατά τις επόμενες χρονιές, έδειξε την αστάθεια της συγκεκριμένης σύμπραξης.

⁷⁶⁰ Επίσης δεν παρέλειψε να αναφερθεί και στις καλές σχέσεις οι οποίες υπήρχαν μεταξύ «Μωαμεθανών και Ελλήνων» στην Κρήτη και Θεσσαλία. Βλ. «Υποδοχή οθωμανού βουλευτού», εφ. *Ευαγόρας*, 4 Οκτωβρίου 1901.

⁷⁶¹ Οι αναφορές στη δευτερογενή βιβλιογραφία για διαίρεση της μουσουλμανικής κοινότητας στην Κύπρο είναι ελάχιστες και ασαφείς. Οι περισσότερες αντιμετωπίζουν τη μουσουλμανική κοινότητα ως ενιαίο σύνολο και την εκάστοτε δράση των Μουσουλμάνων βουλευτών ή των θρησκευτικών αρχηγών ως αντιπροσωπευτική του συνόλου της κοινότητας. Αναφορές σε διαίρεση της κοινότητας βλ. Rebecca Bryant, *Imaging the modern, the cultures of nationalism in Cyprus*, London-New York 2004, σσ. 103-105, Σ. Κτωρής, *Τουρκοκύπριοι, ό.π.*, σελ. 144, Ε. Μπουλετή, *Η αγγλική, ό.π.*, σελ. 255.

Από τη μια ο θάνατος του Αρχιεπισκόπου Σωφρόνιου το 1900 και η ασυμφωνία η οποία υπήρξε ως προς τη διαδικασία εκλογής του νέου Αρχιεπισκόπου, βύθισε την ελληνορθόδοξη κοινότητα σε μια δεκαετή εμφύλια διαμάχη μεταξύ των συντηρητικών προεστώτων οι οποίοι αντιπροσώπευαν την παλαιά τάξη πραγμάτων στο νησί και προσπαθούσαν να διατηρήσουν την επιρροή τους στην Αρχιεπισκοπή, και των νεωτεριστών, οπαδών ενός φιλελευθέρου καθεστώτος⁷⁶². Η διαμάχη μεταξύ των δύο μερίδων κορυφώθηκε το 1908 και ήταν τόσο έντονη ώστε να συγκρίνεται με αγώνα μεταξύ ατόμων διαφορετικών φυλών.

«Τα συμβαίνοντα εν Κύπρω μεταξύ των ορθοδόξων χριστιανών, μεταξύ συμπολιτών και συγχωριτών, μεταξύ φίλων, αδελφών και οικογενειών παρέχουσι την ιδέα, ωσει ήσαν ξένοι, αλλόφυλοι και αλλόθρησκοι εν εμπολέμω καταστάσει. Και το κακόν δυστυχώς ημέρα τη ημέρα επί τοσούτον αυξάνει ώστε έκπληξιν γεννά εάν από καιρού εις καιρόν ακουσθή ότι ο δείνα εκ της μίας μερίδος εσυγγένευσε μετά προσώπου εκ της αντιθέτου μερίδος... Απέναντι τούτων δεν επετρέπετο εις ημάς να ιστάμεθα απαθείς και ασυγκίνητοι θεαταί, αφ' ου ξένοι, αλλόφυλοι, αλλόδοξοι και αλλόπιστοι λυπούνται επί τη θλιβερά ταύτη καταστάσει και εύχονται ειλικρινώς υπέρ της διορθώσεως των πραγμάτων.»⁷⁶³

Το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα επιλύθηκε το 1910 αφού προηγήθηκαν η έγκριση σχετικής νομοθετικής ρύθμισης από το Νομοθετικό το 1908, η εκλογή του Μητροπολίτη Κιτίου τον Φεβρουάριο του 1909, και η αποδοχή της απόφασης από τους οπαδούς του Κυρηναίας τον Φεβρουάριο του 1910⁷⁶⁴.

Στη μουσουλμανική κοινότητα, τον Μάιο του 1899 οι θρησκευτικοί προεστώτες της εξέφρασαν την αντίθεσή τους με υπομνήματα τόσο στον Αρμοστή και τον υπουργό των Αποικιών όσο και στο Σουλτάνο σχετικά με τον τρόπο διοίκησης του Ενκαφ, ο οποίος σύμφωνα με τους ιδίους ήταν ασύμφωνος με τον ιερό νόμο, υποστηρίζοντας ότι οι επίτροποι του Ενκαφ ενεργούσαν ανεξάρτητα παρεμβαίνοντας σε θρησκευτικά ζητήματα τα οποία

---

⁷⁶² Για το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα βλ. Νίκος Χριστοδούλου, *Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα της Κύπρου κατά τα έτη 1900-1910*, Λευκωσία 1999. Ο Βενέδικτος Εγγλεζάκης χαρακτήρισε την αρχιεπισκοπική διαίρεση ως «σύγκρουση δύο τάξεων της παλιάς και της νέας, δύο ιδεολογιών, του φιλελευθέρου συντηρητισμού της Λευκωσίας που έβγαине από την τουρκοκρατούμενη Κύπρο και συντηρητικού φιλελευθερισμού της Λεμεσού και της Λάρνακας που εμφανίστηκε με την νέα γενιά-που δεν είχε ουσιαστικά γνωρίσει την Τουρκοκρατία. Αυτόματα, ήταν η σύγκρουση δύο στάσεων και προγραμμάτων έναντι της Αγγλίας». Βενέδικτος Εγγλεζάκης, «Η Εκκλησία της Κύπρου από το 1878 μέχρι το 1955» στο *Είκοσι Μελέται δια την Εκκλησίαν Κύπρου*, Αθήνα 1996, σελ. 582. Βλ. επίσης, Γεώργιος Σ. Φραγκούδης, *Ιστορία του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος Κύπρου (1900-1910)*, Λευκωσία 2002 (α' έκδοση 1911). Για τη σύνδεση του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος με την επιρροή του Οικουμενικού Πατριαρχείου από τη μια και την επιρροή του εθνικού κέντρου των Αθηνών από την άλλη, βλ. Μιχάλης Ν. Μιχαήλ, *Η διαδικασία συγκρότησης ενός θεσμού εξουσίας. Εκκλησία της Κύπρου, 1754-1910*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία 2004.

⁷⁶³ Εφ. *Αλήθεια*, 10 Ιανουαρίου 1908 παρατίθεται στο Ν. Χριστοδούλου, *Το Αρχιεπισκοπικό*, ό.π., σελ. 89.

⁷⁶⁴ Χ. Κυριακίδης, *Το κυπριακό*, ό.π., σελ. 381, Ν. Χριστοδούλου, *Το Αρχιεπισκοπικό*, ό.π., σελ. 112.

αποτελούσαν αρμοδιότητα του θρησκευτικού δικαστηρίου⁷⁶⁵. Λίγους μήνες αργότερα ωστόσο η απόσυρση από τον Μουφτή, Ali Rifki, της υπογραφής του ίδιου, σε συγκεκριμένο υπόμνημα διαμαρτυρίας σχετικά με τον τρόπο διαχείρισης των εσόδων του Evkaf, σχηματοποιούσε πλέον τη διαίρεση μεταξύ οπαδών του Αρχικαδή και του Μουφτή⁷⁶⁶ και στη συνέχεια μεταξύ υποστηρικτών και πολεμίων του Μουσουλμάνου επιτρόπου του Evkaf και κατ' επέκταση του βρετανικού παρεμβατισμού στα της διοίκησης του συγκεκριμένου θεσμού⁷⁶⁷. Ο τρόπος διαχείρισης του Evkaf αποτέλεσε αιτία διαμαρτυριών και πριν το 1899 χωρίς ωστόσο να υπάρξει οποιαδήποτε αλλαγή⁷⁶⁸.

Η κύρια διαφωνία ανάμεσα στις δύο μουσουλμανικές παρατάξεις πήγαζε επίσης και από την ασάφεια η οποία υπήρχε ως προς το ποιου οι αποφάσεις είχαν τη μεγαλύτερη ισχύ, του Αρχικαδή, ο οποίος θεωρούσε ότι ήταν η ανώτατη αρχή στο νησί και υπόλογος στο Σουλτάνο; Ή του Μουφτή ο οποίος θεωρούσε τον Αρμοστή ως εκπρόσωπο του Σουλτάνου στο νησί και τις αποφάσεις του Αρμοστή ως τις πιο βαρύνουσες; Οι Βρετανοί όπως και με το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα, προσπάθησαν να μην πάρουν ξεκάθαρη θέση, διατήρησαν ασαφείς τις αρμοδιότητες του Αρχικαδή και του Μουφτή υπό το νέο καθεστώς, ενώ φάνηκαν να διάκινεται ευμενώς υπέρ του εκάστοτε Μουφτή ή Αρχικαδή ο οποίος υποστήριζε τη βρετανική διοίκηση⁷⁶⁹. Η συντηρητική *Φωνή της Κύπρου* σε αντίθεση με την εφημερίδα *Ευαγόρας* έκανε λόγο για καλή διαχείριση του Evkaf, ενώ φιλοξένησε επιστολή οθωμανών, στην οποία διαμαρτύρονταν για τη φράση του βουλευτή Dervish στο Νομοθετικό, ο οποίος δήλωσε ότι από τον θάνατο του Τούρκου επιτρόπου του Evkaf, η διαχείριση του τμήματος έμεινε «στα χέρια παιδιών»⁷⁷⁰.

⁷⁶⁵ TNA: CO 67/122. Ali Rifki, Ahmet Dervish, Mehmed Ziaeddin και 155 άλλοι προς Haynes Smith, 21 Μαΐου 1899, συνημμένο στο Haynes Smith προς Chamberlain, Λευκωσία 10 Ιανουαρίου 1900, σσ. 49-52. Βλ. επίσης KAK: SA1/1645/99, R. Bryant, *Imaging*, ό.π., σσ. 103-108.

⁷⁶⁶ Βλ. TNA: CO 67/122. Ashmore προς Young, 14 Αυγούστου 1899, σσ. 73-75.

⁷⁶⁷ Το ζήτημα της διαχείρισης των εσόδων του Evkaf αποκλειστικά από θρησκευτικούς και κοσμικούς αξιωματούχους της μουσουλμανικής κοινότητας αποτέλεσε πάγιο μουσουλμανικό αίτημα το οποίο προβαλλόταν κατά διαστήματα μέχρι και τη δεκαετία του 1950. Βλ. Σ. Κτωρής, *Τουρκοκύπριοι*, ό.π., σελ. 325.

⁷⁶⁸ Στη συνεδρία του 1898 ο Dervish ζήτησε από τον Αρμοστή όπως ο Αρχικαδής να ασκεί επιτήρηση στο Evkaf σύμφωνα με τον ιερό νόμο. TNA: CO69/11. *Συνεδρία* 29 Απριλίου 1898, σελ. 134

⁷⁶⁹ Το 1907, μετά το διορισμό του Osman Nouri το Νοέμβριο του 1901 ως Αρχικαδή, ο νέος Αρμοστής King Harman τον χαρακτήρισε πιστό και υποστηρικτή της διοίκησης του νησιού, υποστηρίζοντας ότι δεν θεωρούσε να υπάρχει λόγος επιτάχυνσης της αναχώρησής του. Ο Nouri αντικαταστάθηκε όταν άρχισε να εκφράζει κατηγορίες κατά του μουσουλμάνου επιτρόπου του Evkaf. Βλ. TNA: CO67/148. King Harman προς Elgin, Λευκωσία 16 Μαΐου 1907, σσ. 264-7. KAK: SA1/907/1907, Government House προς Πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, Κύπρος 5 Ιανουαρίου 1909.

⁷⁷⁰ Εφ. *ΦτΚ*, 30/12 Απριλίου 1902. Η *ΦτΚ* υποστήριξε επίσης τον νέο επίτροπο του Evkaf, Irfan Bey. Βλ. «Διαμαρτυρία», εφ. *ΦτΚ*, 5/18 Ιουλίου 1903.

Η αντιπαράθεση ανάμεσα στις δύο μουσουλμανικές παρατάξεις, εντάθηκε στις 10 Ιουλίου του 1900 με συμπλοκή έξω από την Αγία Σοφία οπαδών των Αρχικαδή και του βουλευτή Dervish Pasha από τη μια και των αντιπάλων τους. Εκ μέρους της αντίπαλης παράταξης του Αρχικαδή, οι Muftizade Mehmed Feizi, Potamializade Mehmed, Assim (μέλος του εκπαιδευτικού συμβουλίου), Djemal και Osman Envery, αναφέρθηκαν σε έλλειψη ασφαλείας και σε αναβρασμό, καλώντας την κυβέρνηση να λάβει μέτρα όπως εμποδίσει τον Αρχικαδή από την επιθετική του συμπεριφορά, ο οποίος σύμφωνα με τους ίδιους «ενεργούσε σαν δεύτερο κράτος»⁷⁷¹.

Η «Φωνή της Κύπρου», η οποία εξέφραζε τις απόψεις της συντηρητικής μερίδας των Ελλήνων, σχολιάζοντας δημοσιεύματα του ξένου τύπου για «επανάσταση στην Κύπρο», απέδωσε τις διχογνωμίες στη μουσουλμανική κοινότητα σε «μη κύπριους Οθωμανούς» και τις ταραχές στην Αγία Σοφία στη «διασάλευση της υγείας» του Αρχικαδή, ο οποίος κλήθηκε στη συνέχεια στην Κωνσταντινούπολη⁷⁷².

γ) Βρετανικός παρεμβατισμός στην εκπαίδευση

Ακόμη ένας παράγοντας ο οποίος υπήρξε αρχικά σημαντικός για την ανάγκη συνεργασίας των Μουσουλμάνων βουλευτών με τους Κιτσιακούς, υπήρξε το γεγονός ότι αμφότεροι ήταν αντίθετοι σε οποιαδήποτε προσπάθεια βρετανικής παρέμβασης στην εκπαίδευση της κάθε κοινότητας. Τον Ιούνιο του 1900, ο Dervish πρότεινε στο Ν.Σ. με την υποστήριξη και Ελλήνων βουλευτών, όπως ο έλεγχος του μουσουλμανικού σχολείου μέσης εκπαίδευσης, *Idadi*, το πρόγραμμα του σχολείου και η παύση ή ο διορισμός των καθηγητών, να γίνεται με τον ίδιο τρόπο όπως και στο Παγκύπριο Γυμνάσιο. Δηλαδή από επιτροπή η οποία να αποτελείται από αιρετά μέλη του μουσουλμανικού εκπαιδευτικού συμβουλίου, υπό την προεδρία του Αρχικαδή, χωρίς οποιαδήποτε κυβερνητική παρέμβαση⁷⁷³. Σύμφωνα με το νέο

⁷⁷¹ Βλ. TNA: CO 67/124. Μουσουλμάνοι προς Αρμοστή, 9 Ιουλίου 1900, συνημμένο στο Haynes Smith προς Chamberlain, 21 Ιουλίου 1900, σελ. 79.

⁷⁷² Σύμφωνα με το άρθρο οι Χριστιανοί και οι Οθωμανοί «εξεκαρδίσθησαν γελώντας με τη φαντασιώδη ταύτην επανάστασιν». «Η επανάστασις», εφ. *ΦτΚ*, 7/20 Ιουλίου 1900, «Επανάστασις εν Κύπρω», εφ. *Αλήθεια*, 7 Ιουλίου 1900.

⁷⁷³ TNA: CO 67/124. Resolution moved by Dervish pasha on the 11th June 1900, in the LC of Cyprus, συνημμένο στο Haynes Smith προς Chamberlain, 18 Αυγούστου 1900, σελ. 345. Υπέρ της πρότασης Dervish ψήφισαν οι Dervish και Hadji Hafouz, Φραγκούδης, Θεοδότου, Οικονομίδης, Ιασονίδης και Κιτίου και κατά τα πέντε επίσημα μέλη. TNA: CO 69/13. *Συνεδρία* 12 Ιουνίου 1900, σελ. 215. Σε ερώτηση του Αρμοστή κατά πόσο οι Μουσουλμάνοι ήταν έτοιμοι να υποστηρίξουν το *Idadi* με τον ίδιο τρόπο όπως οι Έλληνες το Παγκύπριο, ο Hadji Hafouz, δήλωσε ότι τα κεφάλαια θα προέρχονται από το κυβερνητικό βοήθημα, το *Evkaf* και από ιδιωτικές εισφορές. TNA: CO 69/13. *Συνεδρία* 12 Ιουνίου 1900, σσ. 209-210.

πρόγραμμα του *Idadi*, δόθηκε έμφαση στη διδασκαλία της αγγλικής, περιορίστηκε ο θρησκευτικός χαρακτήρας του σχολείου και συμπεριλήφθηκαν και τα ελληνικά ως μάθημα διδασκαλίας. Άλλα διδασκόμενα μαθήματα ήταν η ιστορία, περιλαμβανομένης και της αγγλικής ιστορίας, τουρκικά, αραβικά, περσικά⁷⁷⁴.

Επίσης εκφράστηκαν παράπονα για τον τρόπο λειτουργίας του θεσμού του *Enkaf*, με τον *Dervish* να ρωτά μεταξύ άλλων, ποια παράγραφος της Σύμβασης του 1878 επέτρεπε στην κυβέρνηση να επεμβαίνει ώστε ο σχετικός νόμος με το *Enkaf* να έχει τροποποιηθεί κατά σημαντικό βαθμό και γιατί οι επίτροποι του *Enkaf* δεν αποφάσιζαν πλέον από κοινού με το διοικητικό συμβούλιο (*Medjlis*) για τα ζητήματα τα οποία αφορούσαν τη θρησκευτική περιουσία. Ο δικηγόρος του Στέμματος απάντησε μερικώς, χαρακτηρίζοντας το πρώτο ερώτημα ως εκτός διατάξεως, καθώς σύμφωνα με τον ίδιο αποτελούσε έκφραση άποψης για μια αφηρημένη νομική υπόθεση⁷⁷⁵.

Στον αντίποδα των πιο πάνω δηλώσεων των δύο Μουσουλμάνων βουλευτών οι υποστηρικτές της διοίκησης του *Idadi* από την κυβέρνηση, σε επιστολή τους προς τον Αρμοστή, εξέφρασαν τη λύπη τους για το γεγονός ότι συμπατριώτες τους, «καθοδηγούμενοι από προσωπικές μνησικακίες», κατέθεσαν την πρόταση σχετικά με τον έλεγχο του σχολείου από επιτροπή. Εξέφρασαν τη διαφωνία τους και ζήτησαν όπως ο έλεγχος και οι διορισμοί των δασκάλων γίνονται από την κυβέρνηση⁷⁷⁶.

Το 1901 όλα τα μουσουλμανικά σχολεία των πόλεων τέθηκαν υπό την ευθύνη επιτροπής που διοριζόταν και προεδρευόταν από τον Αρμοστή, με αποτέλεσμα να ολοκληρωθεί η επιρροή και ο έλεγχος της βρετανικής διοίκησης στη μουσουλμανική παιδεία, η οποία εντούτοις, σε αντίθεση με την ελληνική, δεν επρόκειτο να παρουσιάσει αντίστοιχη πρόοδο⁷⁷⁷.

2. Η υποστήριξη της υποψηφιότητας Κιτίου (1900)

Οι σχέσεις Ελλήνων και Μουσουλμάνων κατά την περίοδο 1900-1902 χαρακτηρίζονται από αντιφάσεις λόγων και πράξεων. Εφημερίδες οι οποίες εξέφραζαν τους αδιάλλακτους ενωτικούς, όπως ο «Ευαγόρας», υποστήριζαν τη συγκεκριμένη περίοδο την ανάγκη της συνεργασίας υπέρ του κοινού καλού αφού πρώτα αφαιρείτο κάθε «φυλετική και

⁷⁷⁴ Κ. Κύρρης, «Η Τουρκοκυπριακή», ό.π., σελ. 267.

⁷⁷⁵ ΤΝΑ: CO 69/13. *Συνεδρία* 25 Ιουνίου 1900, σελ. 271.

⁷⁷⁶ ΤΝΑ: CO 67/124. Μουφτής και άλλοι μουσουλμάνοι προεστώτες προς Αρμοστή, χ.χ.[1900], σσ. 356-361.

⁷⁷⁷ Βλ. Κ. Κύρρης, «Η Τουρκοκυπριακή», ό.π., σσ. 265-267.

θηρσκευτική αντιπάθεια»⁷⁷⁸. Ως προς το ενωτικό αίτημα, η ίδια εφημερίδα δεν το θεωρούσε σημαντικό αποτρεπτικό παράγοντα της συνεργασίας, υποστηρίζοντας ότι τα κοινά συμφέροντα *Ελλήνων και Μωαμεθανών*, δίσταντο μόνο στις «εθνικές βλέψεις», χωρίς όμως αυτό να παρέχει αφορμή «έχθρας και αντιζηλίας»⁷⁷⁹.

Τον Σεπτέμβριο του 1900, η συμμετοχή σε εκδήλωση υπέρ της υποψηφιότητας Κιτίου για τον αρχιεπισκοπικό θρόνο, Μουσουλμάνων αλλά και του βουλευτή Λάρνακας-Αμμοχώστου, Ahmet Dervish, δεν επιδοκιμάστηκε από το σύνολο της κιτιακής παράταξης. Η εφημερίδα «Αλήθεια», επίσης υπέρ της υποψηφιότητας Κιτίου, εξέφρασε την αποδοκιμασία της, χαρακτηρίζοντας τη συμμαχία ως «τερατώδη, ήτις ουδένα πρακτικόν σκοπόν επιδιώκει γνωστού όντος ότι οι Οθωμανοί αντιπρόσωποι θα μας στρέψουν τη ράχη μόλις θιγεί ο Φ.Υ. ή η εθνική αποκατάστασις της Κύπρου», συμπληρώνοντας ότι «δεν συνάδει προς την πολιτικήν λαού, αξιούντος να διεκδικήση τα εθνικά αυτού δίκαια, η επί του πολιτικού αυτού προγράμματος αναγραφή ως πολιτικού δόγματος της μετά των προαιωνίων εχθρών του συμμαχίας». Ταυτόχρονα κατηγορήσε τον Ν. Καταλάνο ότι η «τόση προς τους Τούρκους αγάπη» την οποία έδειχνε η εφημερίδα «Ευαγόρας» γινόταν υπέρ της δημαρχιακής έδρας αφού πρώτα αποβαλλόταν ο Λιασίδης⁷⁸⁰.

Αντιδράσεις προέκυψαν και από την εφημερίδα «Φωνή της Κύπρου», προσκείμενη στην κυρηνειακή παράταξη, η οποία ενώ κατά το 1894-1895 έγραφε θετικά για τη διοίκηση του Σουλτάνου, το 1900 έκανε λόγο για παράβλεψη «ιστορικών γεγονότων» και για «προαιώνιον φυλετικόν μίσος» υποστηρίζοντας το αδύνατο της συνεργασίας Ελλήνων και Μουσουλμάνων. Παράλληλα επέκρινε τους υποστηρικτές της συνεργασίας για «εμπαιγμό», δηλώνοντας ότι «άνθρωποι που σχίζουν τα ιμάτιά τους κατά παντός όστις ήθελε τολμήσει να χαιρετίση ή να δεχθή τέιον ευγενούς Βρετανού είχαν επικεφαλής της διαδηλώσεώς των και παρά την ελληνικήν σημαίαν Τούρκον πασσάν, όστις εις την πρώτην υπέρ της Ενώσεως

⁷⁷⁸ Υποστηρικτής αυτής της συνεργασίας, τουλάχιστον μέχρι το 1905, ήταν ο Νικόλαος Καταλάνος, καθηγητής εξ Ελλάδος στο Παγκύπριο Γυμνάσιο (1893-1896), υποστηρικτής του μητροπολίτη Κιτίου κατά το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα, διευθυντής της εφημερίδας «Ευαγόρας» και αργότερα του «Κυπριακού Φύλακος». Αποτέλεσε αντιφατική προσωπικότητα, κατηγορήθηκε για τον τρόπο με τον οποίο υποστήριζε τις απόψεις του τόσο από Έλληνες όσο και από Μουσουλμάνους. Βλ. Α. Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν, ό.π.*, Λευκωσία, 2005, σελ. 169, Π. Παπαπολυβίου, *Φαινόμ, ό.π.*, «Χρονικά», εφ. *Νέον Έθνος*, 23/6 Οκτωβρίου 1900. Για τα άρθρα του υπέρ της συνεργασίας βλ. ενδεικτικά. «Σχέσεις Μωαμεθανών και Ελλήνων», εφ. *Ευαγόρας*, 7 Ιουνίου 1900, «Οι Οθωμανοί υπέρ του Αγίου Κιτίου», εφ. *Ευαγόρας*, 24 Αυγούστου 1900.

⁷⁷⁹ «Οι Μωαμεθανοί εν τω Νομοθετικώ», εφ. *Ευαγόρας*, 3 Μαρτίου 1900.

⁷⁸⁰ «Δελτίον», εφ. *Αλήθεια* 12 Οκτωβρίου 1901, «Το καινοφανές πολιτικόν δόγμα και ο φαυλοστόμος του Ευαγόρου», εφ. *Αλήθεια* 26 Οκτωβρίου 1901.

ζητωκραυγήν διεμαρτυρήθη εντόνωσ»⁷⁸¹. Παράλληλα, προβαλλόταν ως επιχείρημα για τη μη σύμπραξη των δύο κοινοτήτων το «προαιώνιο φυλετικό μίσος» με συγκεκριμένη αναφορά στο ιστορικό παρελθόν του νησιού⁷⁸².

«Παραβλέπονται παρ' αυτών ιστορικά γεγονότα και εθελουσίως μυωπάζουσι προς το χάσμα το οποίον δικαίως ανώρυξε μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων προαιώνιον φυλετικόν μίσος, καλλιεργηθέν δια των δακρύων και των βασάνων ας υφίστανται από αιώνων οι υπό την δεσποτείαν του Καλίφου κύπτοντες τον τράχηλον ομαίμονες αδελφοί... Ελησμονήθη και ο διάφορος προορισμός αμφοτέρων των στοιχείων εν τη νήσω, ελησμονήθη το ότι εκείνοι επέδραμον εις την νήσον ως κατακτηταί, οι Έλληνες δε μέχρι τινός είμεθα οι είλωτες αυτών υποχρεωμένοι μέχρι εξαντλήσεως να εργαζώμεθα υπέρ εκείνων και ημείς και τα τέκνα μας, οσάκις δε αφηρητάζοντο από των αγκαλών μας δια του απαισίου εθίμου του παιδομαζώματος.»⁷⁸³

Από την πλευρά της, η εφημερίδα «Ευαγόρας», διά του Καταλάνου, χαρακτήρισε τον σχολιασμό της «Φωνής της Κύπρου», ως αποτέλεσμα προσωπικής εμπάθειας υποστηρίζοντας ότι «ύψιστα κοινά συμφέροντα αμφοτέρων των εθνών» επιτάσσουν τη συνεργασία και τη συνεννόηση «Ελλήνων και Οθωμανών εν τε τη Κύπρω και εν ταις λοιπαίς υποδούλοις χώραις»⁷⁸⁴.

Ενδεικτικό γεγονός της προσπάθειας για συνεργασία Ελλήνων και Μουσουλμάνων, παρότι απείχαν οι στόχοι και των δύο πλευρών ως προς το μελλοντικό καθεστώς του νησιού,

⁷⁸¹ «Ειρωνία», εφ. *ΦτΚ*, 15/28 Σεπτεμβρίου 1900, «Οία Μακαριότης!!», εφ. *Κύπριος*, 15 Σεπτεμβρίου 1900. Ενώ λάμβανε χώρα η διαδήλωση με τη συμμετοχή του Dervish υπέρ του Κιτίου, πραγματοποιήθηκε από το σύλλογο «Ορθοδοξία» αντιδιαδήλωση. Βλ. «Αι διαδηλώσεις εν Λευκωσία», εφ. *Ευαγόρας*, 15 Σεπτεμβρίου 1900. Ωστόσο το 1897 ο Λιασιδής ανέφερε εντός του Νομοθετικού ότι «εκτός από τη θρησκεία και τις πολιτικές προσδοκίες αποτελούσαν μια αδελφότητα». ΤΝΑ: CO 69/8, *Συνεδρία*, 9 Μαρτίου 1897, σσ. 30-31. Το 1903 ο Κυριακίδης υποστήριξε ότι ο ελληνικός πληθυσμός δεν είχε τίποτα ενάντια στους Μουσουλμάνους της Κύπρου και την «τουρκική» Αυτοκρατορία. ΤΝΑ: CO 69/17. *Συνεδρία* 18 Ιουνίου 1903, σελ. 347.

⁷⁸² Η ίδια εφημερίδα αναφερόμενη κατά το 1895 στη σύγκριση της οθωμανικής διοίκησης με τη βρετανική, χαρακτήριζε τον Σουλτάνο ως «συνετό πολιτικό και φιλάνθρωπο άνδρα» ο οποίος «περί πολλού ποιείται την ευημερία των Κυπρίων». Βλ. «Η συνδρομή του Σουλτάνου», εφ. *ΦτΚ*, 2/14 Δεκεμβρίου 1894, 6/18 Ιανουαρίου 1895, «Υψηλή Πύλη και Αγγλία», εφ. *ΦτΚ*, 13/25 Ιανουαρίου 1895.

⁷⁸³ «Ειρωνία», εφ. *ΦτΚ*, 15/28 Σεπτεμβρίου 1900. Αναφορές σε απόφαση για επιβολή παιδομαζώματος στην Κύπρο βλ. Ιωάννης Χασιώτης, «Οι αντιτουρκικές κινήσεις στην Κύπρο και η στάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων από την οθωμανική κατάκτηση ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα», στο Ανδρέας Ι. Βοσκόκης (επιμ.), *Η Κύπρος. Αγώνες στην ελληνική ιστορία*, Αθήνα 2010, σελ. 169, Ιωάννης Χασιώτης, *Ισπανικά έγγραφα της Κυπριακής Ιστορίας (ΙΣΤ' - ΙΖ' αι.)*, Λευκωσία 2003, σελ.61. Ωστόσο άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι το παιδομάζωμα βρισκόταν σε παρακμή από το 1572, καθώς η αυτοκρατορία βρισκόταν σε διαδικασία συρρίκνωσης. Μιχάλης Ν. Μιχαήλ, *Η Εκκλησία της Κύπρου κατά την οθωμανική περίοδο 1571-1878. Η σταδιακή συγκρότησή της σε θεσμό πολιτικής εξουσίας*, Λευκωσία 2005, σσ. 44-58.

⁷⁸⁴ «Προς τους επικριτάς μας», εφ. *Ευαγόρας*, 13 Οκτωβρίου 1900. Βλ. επίσης. «Αι διαδηλώσεις εν Λευκωσία», εφ. *Ευαγόρας*, 15 Σεπτεμβρίου 1900. Για την απάντηση της «ΦτΚ» η οποία αναφέρθηκε σε «προβληματική συμμαχία» *Ελλάδος και Τουρκίας* βλ. «Τερατώδης πολιτική», εφ. *ΦτΚ*, 29/12 Οκτωβρίου 1900.

υπήρξε η υποδοχή του Ahmet Dervish στη Λευκωσία, στο πλαίσιο κοινής διαμαρτυρίας για το διορισμό Βρετανού επόπτη αντί Έλληνα και Μουσουλμάνου για τα ελληνικά και μουσουλμανικά σχολεία αντίστοιχα⁷⁸⁵. Ο Dervish Pasha κατά την άφιξη του στη Λευκωσία έτυχε θερμής υποδοχής, ενώ απαντώντας στις φιλοφρονήσεις του Καταλάνου για τη συνεργασία εντός του Νομοθετικού αναφώνησε μεταξύ άλλων «Ζήτω ο μωαμεθανικός και ελληνικός λαός της νήσου!». Στη συνέχεια μαζί με άλλους μωαμεθανούς μετέβη στο σημαιοστόλιστο αναγνωστήριο «Αγάπη του Λαού»⁷⁸⁶, όπου στη στολισμένη αίθουσα με εικόνες από ήρωες της ελληνικής επανάστασης ο Καταλάνος σε νέα του ομιλία τόνισε :

«Η εν τω χώρῳ τούτῳ συνάντησις Ελλήνων και Μωαμεθανῶν επιβεβαιοῖ λαμπρῶς την ἀλήθειαν τῶν λόγων μου. Τα περιβάλλοντα ημᾶς εθνικά εμβλήματα και αἰ μεγάλαι μορφαί τῶν ηρώων υπομνησκουσιν εἰς Ἕλληνας και Μωαμεθανούς ὅτι ἀμφοτέρῳι οἱ λαοὶ ἠγωνίσθησαν κατ' ἀλλήλων ηρωϊκῶς και ἐντίμως και δύνανται ν' ἀτενίζωσιν ἀλλήλους μετ' ἐμπιστοσύνης και πεποιθήσεως ἐφ' εαυτούς. Ἡ φίλοπατρία εἶνε υψηλὴ ἀρετὴ τιμωμένη ἐξαιρέτως οπουδήποτε και ἀν ὑπάρχη, και ἀντὶ νὰ χωρίζῃ τοὺς λαοὺς ἐμπνέει τὴν πρὸς ἀλλήλους ἐμπιστοσύνην και καλεῖ αὐτούς πρὸς συνεργασίαν και ἀμίλλαν εὐγενή ἐπ' ἀγαθῷ εαυτῶν και τῆς ἀνθρωπότητος».

Στη συνέχεια εξέφρασε τη διαβεβαίωσή του προς τον Dervish και τους άλλους «μωαμεθανούς συμπολίτες» ότι «διαπνέει πάντας ημᾶς ο πόθος ὅπως συνεργασθῶμεν ἐν ἀγάπῃ και ὁμονοίᾳ ὑπὲρ τῆς υλικῆς και ἠθικῆς ευημερίας και προόδου σύμπαντος του κυπριακοῦ λαοῦ ἀνευ διακρίσεως φυλῆς και θρησκευματος» και ἐκλείσει τὴν ομιλία του ἀναφωνώντας «Ζήτω ἡ Κύπρος»⁷⁸⁷.

Από την πλευρά τους οι Ahmet Dervish και Hadji Hafouz, δεν αναφέρθηκαν στον σλαβικό κίνδυνο, ούτε στην ἀνάγκη προστασίας τῆς ἀκεραιότητας τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας ἀλλὰ ἐπικέντρωσαν τὶς ομιλίες τους στὴν ἀνάγκη σύμπραξης Ελλήνων και Μουσουλμάνων ὑπὲρ του κυπριακοῦ λαοῦ. Ο Dervish χαρακτήρισε ὡς «ὑψιστο καθήκον» τὴν περιφρούρηση τῶν συμφερόντων του κυπριακοῦ λαοῦ, θεωρώντας ἀναγκαία γιὰ τὴν «ἀποτελεσματικὴ

⁷⁸⁵ Το συλλαλητήριο ἔλαβε χώρα στὴ Λευκωσία τὸν Οκτώβριο τοῦ 1901. Σὲ αὐτὸ δὲν ἔλαβαν μέρος οἱ *διαλλακτικοί*, ἐνῶ σύμφωνα με τὴ «ΦτΚ» δὲν συμμετεῖχε πολὺς κόσμος. Βλ. «Τὸ αἴτιον», ἐφ. *ΦτΚ*, 13/26 Οκτωβρίου 1901. Σύμφωνα με τὸν Καταλάνο, ὁ Ἀρμοστής μετὰ τὴν «ἐλληνοτουρκικὴ σύμπραξη» «μετῆλθε πάντα τρόπον ὅπως ματαιώσῃ τὴν ὁμοφωνίαν ταύτην ἣτις θὰ τὴν παρέιχε σπουδαία πράγματα ἐν τῷ Νομοθετικῷ». Βλ. Ν. Καταλάνος, *Κυπριακὸν Λεύκωμα*, ὁ.π., σσ. 278-279. Συλλαλητήρια ἐγέναν και σὲ ἄλλες πόλεις, χωρὶς ὠστόσο συμμετοχὴ Μουσουλμάνων. Βλ. «Ἄμυνα ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς ἐκπαιδεύσεως», ἐφ. *Εὐαγόρας*, 11 Οκτωβρίου 1901, «Συλλαλητήρια Λευκωσίας, Μόρφου και Κτήματος», ἐφ. *Ἀλήθεια*, 12 Οκτωβρίου 1901.

⁷⁸⁶ Ομιλίες θὰ γίνονταν και στὸ οθωμανικὸ Ἀναγνωστήριο ἀλλὰ λόγω στενότητος χώρου οἱ ομιλητὲς μετακινήθηκαν στὸ καφενεῖο «Σαρίπογλου».

⁷⁸⁷ «Υποδοχὴ οθωμανοῦ βουλευτοῦ», ἐφ. *Εὐαγόρας*, 4 Οκτωβρίου 1901.

εξυπηρετήσή» τους, «την αγάπην και την σύμπνοιαν αμοτέρων των επικρατούντων εν τη νήσω μας στοιχείων». Ο Hadji Hafouz εξέφρασε την πεποίθηση ότι οι ενωμένες ενέργειες των νέων αιρετών μελών του Νομοθετικού, θα παράσχουν πολύτιμες υπηρεσίες στον τόπο κάνοντας λόγο για προηγούμενη προσπάθεια διάσπασης της συνεργασίας από άτομα τα οποία απέτυχαν να εκλεγούν⁷⁸⁸.

Ο βουλευτής Ι. Κυριακίδης στη λέσχη «Αναγέννησις» στη Λεμεσό, στις 13 Οκτωβρίου 1901, έκανε λόγο για «σπουδαία επικουρία» υπέρ του τόπου εκ μέρους των «συμπατριωτών μας οθωμανών». Χαρακτήρισε τον Hafouz Effendi ως συνετό και ευφυή και τον Dervish ως «καλό πατριώτη» ο οποίος «άριστα επολιτεύθη κατά την παρελθούσαν πενταετίαν υπέρ της κοινής πατρίδος». Τον νεοεκλεγέντα βουλευτή Λεμεσού-Πάφου, Ratip Effendi, χαρακτήρισε ως «ανεξάρτητο υλικώς» και ως άνθρωπο «πολύ ισχυράς θελήσεως». Σύμφωνα με τον Κυριακίδη, οι Μουσουλμάνοι κατανήφισαν τον Hafouz Ramadan επειδή, κατά τον προηγούμενο χρόνο, «συνετάχθη με την σπείραν», προσθέτοντας ότι από όπου περνούσε οι Οθωμανοί τον ρωτούσαν ποιος δεν συντάσσεται με την κυβέρνηση για να τον ψηφίσουν⁷⁸⁹.

Η υποστήριξη της υποψηφιότητας Κιτίου από μερίδα Μουσουλμάνων είχε ως αποτέλεσμα τον αυτοπροσδιορισμό των υποψηφίων βουλευτών οπαδών του Κυρηναίας ως «αληθώς εθνικών υποψηφίων» σε αντιδιαστολή του αυτοπροσδιορισμού «εθνικοί υποψήφιοι» των οπαδών του μητροπολίτη Κιτίου⁷⁹⁰. Ωστόσο, παρά το γεγονός αυτό και τη συνεργασία με τους Μουσουλμάνους η οποία παρατηρήθηκε από μερίδα της κιτιακής παράταξης, οι ψηφοφόροι έδωσαν τη νίκη στα πρόσωπα τα οποία ηγούνταν της κιτιακής παράταξης και τάσσονταν κατά της βρετανικής διοίκησης⁷⁹¹.

B. Η σύνοδος του 1902. Από τη συνεργασία στη διαφωνία

Η σύνοδος του 1902 βρήκε τον κυπριακό λαό να υποφέρει από την παρατεταμένη ανομβρία, που οδήγησε σε κοινές εκδηλώσεις Ελλήνων και Μουσουλμάνων αλλά και σε μετανάστευση. Ο Αρμοστής χαρακτήρισε την ξηρασία η οποία έπληξε το νησί κατά την

⁷⁸⁸ «Υποδοχή οθωμανού βουλευτού», εφ. *Εναγώρας*, 4 Οκτωβρίου 1901.

⁷⁸⁹ «Απάντησις Ι. Κυριακίδου», εφ. *Νέον Έθνος*, 13/26 Οκτωβρίου 1901. «Σπείρα» ονομαζόταν η παράταξη των οπαδών του μητροπολίτη Κυρηναίας.

⁷⁹⁰ Χ. Κυριακίδης, *Το κυπριακό, ό.π.*, σελ. 320.

⁷⁹¹ ΤΝΑ: CO 883/6/5. Haynes Smith προς Chamberlain, Λευκωσία 28 Νοεμβρίου 1901, σελ. 357 (εμπιστευτικό).

περίοδο 1902-1903 ως τη χειρότερη όλων των ανομβριών για τις οποίες υπήρχαν αναφορές, προσθέτοντας ότι η μείωση της παραγωγής δημητριακών οδήγησε σε ανεπάρκεια ακόμη και για τη διατροφή της «κοινότητας», με αποτέλεσμα να υπάρξει εισαγωγή αλεύρων και δημητριακών⁷⁹². Για την αντιμετώπιση της κατάστασης δόθηκαν από την κυβέρνηση «δάνειος σπόρος», και τροφή για τα ζώα, ενώ ξεκίνησαν «ανακουφιστικά έργα»⁷⁹³. Η απειλή εναντίον του λαού από την πείνα ήταν κοινή και για τις δύο κοινότητες. Ο ελληνικός Τύπος του νησιού αναφέρθηκε σε κοινά αιτήματα Ελλήνων και Μουσουλμάνων υπέρ της βελτίωσης της οικονομικής θέσης του λαού⁷⁹⁴. Στην επαρχία Πάφου «κατά εικοσάδας» μετέβαιναν χωρικοί στο Κτήμα όπου αναζητούσαν πλοιάρια για να μεταβούν σε άλλες χώρες και έτσι να αποφύγουν τον θάνατο από την πείνα⁷⁹⁵. Αναφορές σε εκπατρισμό Κυπρίων έγιναν και από τον υπουργό Εξωτερικών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο οποίος ζητώντας να μάθει τα μέτρα τα οποία λήφθηκαν για ανακούφιση του πληθυσμού και προς παρεμπόδιση της μετανάστευσης έκανε λόγο για ενδιαφέρον της Πύλης «προς όλους τους οθωμανούς υπηκόους της», ενώ δεν παρέλειψε να δηλώσει ότι η αμοιβή τριών πιάστρων ημερησίως, για τα «ανακουφιστικά έργα» δεν ήταν αρκετή ούτε για την αγορά παξιμαδιού⁷⁹⁶.

1. Ο λόγος του υπουργού των Αποικιών και ο αντίκτυπός του

⁷⁹² Βλ. Haynes Smith προς Lyttelton, 18 Ιανουαρίου 1904, στο Cyprus Annual Report 1902-1903, σελ. 3, TNA: CO 67/131. Haynes Smith προς Chamberlain, Κύπρος 7 Ιουνίου 1902, σσ. 248-254.

⁷⁹³ Τα «ανακουφιστικά έργα» συνίσταντο στην εργασία σε δημόσια έργα, όπως η κατασκευή δρόμων, σπάσιμο πετρών, έναντι πολύ μικρής αμοιβής, προκειμένου να εξασφαλιστεί ένα ελάχιστο εισόδημα. Τα έργα ωστόσο αυτά λόγω της σκληρής εργασίας η οποία απαιτείτο, κάθε άλλο από «ανακουφιστικά» ήταν. Βλ. TNA: CO 67/131. Haynes Smith προς Chamberlain, Κύπρος 7 Ιουνίου 1902, σσ. 248-254.

⁷⁹⁴ Στο Βαρώσι υπήρξε κοινό συλλαλητήριο «ελλήνων και οθωμανών». Στη Λευκωσία συστάθηκε κοινή επιτροπή Χριστιανών και Μουσουλμάνων με σκοπό τη συγκέντρωση εράνων προς βοήθεια των δυσπραγούντων. Βλ. «Αίτησις των κ.κ. βουλευτών», εφ. *Ευαγόρας*, 6 Φεβρουαρίου 1902, «Η πείνα εις τας επαρχίας», εφ. *ΦτΚ*, 9/22 Φεβρουαρίου 1902, «Εκκλησις προς τους κατοίκους Λευκωσίας», εφ. *Ευαγόρας*, 17 Απριλίου 1902, «Η φωνή εις τας επαρχίας», εφ. *ΦτΚ*, 25/7 Ιουνίου 1902, «Ο Μ. Αρμοστής εις Λεύκαν», εφ. *ΦτΚ*, 16/1 Μαρτίου 1902.

⁷⁹⁵ «Ανά την Πάφον», εφ. *ΦτΚ*, 29/12 Ιουλίου 1902, «Ο εκπατρισμός», εφ. *ΦτΚ*, 7/20 Σεπτεμβρίου 1902, «Ο εκπατρισμός», εφ. *ΦτΚ*, 23/6 Δεκεμβρίου 1902. Το 1903 η ίδια εφημερίδα αναφέρει ονόματα Κυπρίων, μεταξύ αυτών και από χωριά της Πάφου, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε αφρικανικές χώρες, βλ. «Κύπριοι εν Τρανσβαάλ», εφ. *ΦτΚ*, 11/24 Ιανουαρίου 1903, «Ν' ανακοπεί ο εκπατρισμός», εφ. *ΦτΚ*, 21/3 Ιουνίου 1905.

⁷⁹⁶ Για τη σχετική αλληλογραφία βλ. TNA: CO 67/133. A. Hamid προς Marquis de Lansdowne (Foreign Office), Λονδίνο 6 Δεκεμβρίου 1902, συνημμένο στο Foreign Office προς υπουργό Αποικιών, 10 Δεκεμβρίου 1902, σελ. 332, Haynes Smith προς Chamberlain, 5 Ιανουαρίου 1903 στο Cyprus Parliamentary Papers, τόμ. 5 (1889-1908), σελ. 13, TNA: CO 67/137, Υπουργείο Εξωτερικών προς Musurus Pasa, 4 Φεβρουαρίου 1903, σελ. 79, TNA: CO 67/135. Haynes Smith προς Chamberlain, Κύπρος 14 Μαΐου 1903, σσ. 42-43 (εμπιστευτικό).

Παρά τις ευοίωνες προοπτικές οι οποίες δημιουργήθηκαν εντός του Νομοθετικού με την εκλογή των κιτιακών βουλευτών και των Μουσουλμάνων υποστηρικτών τους, ο Chamberlain, κατάφερε με τις δηλώσεις του στο βρετανικό κοινοβούλιο, εσκεμμένα ή μη, να αναδείξει τις βασικές διαφωνίες Ελλήνων και Μουσουλμάνων, δοκιμάζοντας τη σταθερότητα της κοινής τους συνεργασίας ενάντια στη βρετανική διοίκηση. Αναγνωρίζοντας ο υπουργός των Αποικιών το ενδεχόμενο αντίδρασης της μουσουλμανικής κοινότητας, έδινε από τη μια υπόσταση στον ρόλο που μπορούσε να διαδραματίσει η μουσουλμανική παρουσία, την οποία οι Έλληνες θεωρούσαν ακίνδυνη μέχρι στιγμής, λόγω του αριθμού της και από την άλλη έδωσε την ευκαιρία στους Έλληνες να ξεκινήσουν να προβάλλουν τα δικαιώματά τους ως πλειονότητας, δημιουργώντας με τον τρόπο αυτό ένα φαύλο κύκλο επιχειρημάτων ανάμεσα στις δύο κοινότητες σχετικά με τα δίκαια της πλειονότητας, της μειονότητας και την «αρχή της ισότητας».

Η δήλωση του Υπουργού των Αποικιών έγινε στις 26 Μαΐου, λίγες μέρες μετά την αντιφώνηση του 1902 όπου τα νεοεκλεγέντα μέλη του Νομοθετικού, Έλληνες και Μουσουλμάνοι συμφώνησαν ότι η Κύπρος πρέπει να πληρώνει από τα δημόσιά της έσοδα, μόνο τις δαπάνες των αναγκών της και τα έξοδα της διοίκησης, καλώντας παράλληλα τη Βρετανία να πληρώνει η ίδια τις «βαριές υποχρεώσεις», τις οποίες ανέλαβε προς προαγωγή των σκοπών της στην Ανατολή⁷⁹⁷.

Στο πλαίσιο της συζήτησης στο βρετανικό κοινοβούλιο για την παραχώρηση ακόμη 1000 λιρών ως επίδομα (grant in aid), ο Chamberlain σχολιάζοντας προηγούμενη αναφορά βουλευτή για το ενδεχόμενο ένωσης με το ελληνικό κράτος⁷⁹⁸, υποστήριξε ότι ακόμη και αν προέκυπτε διεθνής συμφωνία σχετικά με την παραχώρηση του νησιού στην Ελλάδα, δεν θα υπήρχε «γενική συμφωνία» στην Κύπρο. Επίσης διερωτήθηκε σε περίπτωση που το νησί παραχωρούνταν στην Ελλάδα, κατά πόσο η Ελλάδα θα ήταν σε θέση να πληρώνει 30.000

---

⁷⁹⁷ Σε άλλη παράγραφο της αντιφώνησης αναφέρθηκαν στη Βοσνία και εξέφρασαν την αδυναμία τους να κατανοήσουν γιατί δόθηκε τόσο λίγη προσοχή στην Κύπρο από την αγγλική διοίκηση σε αντίθεση με άλλες περιοχές που αποσπάστηκαν την ίδια περίοδο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στη συνέχεια αναφέρθηκαν στην κατάσταση του αγροτικού πληθυσμού, στα δημόσια έργα (λιμάνι Αμμοχώστου, αρδευτικά) το τμήμα δασών, το κτηματολόγιο, τις αρχαιότητες, την οιοβιομηχανία, στον τρόπο είσπραξης των φόρων, στην εκπαίδευση και στο αυτοκέφαλο της Εκκλησίας. TNA: CO 69/16. *Συνεδρία* 14 Μαΐου 1902, σελ. 9, 31, *The Cyprus Gazette*, 23 Μαΐου 1902.

⁷⁹⁸ Ο συγκεκριμένος βουλευτής, Sydney Buxton, είχε αναφέρει ότι λίγα χρόνια πριν προέκυψε το ζήτημα παράδοσης του νησιού στην Ελλάδα εκφράζοντας την πεποίθηση ότι κάποιος που θα μελετούσε το ζήτημα θα αναγνώριζε ότι ήταν εξίσου αδύνατο να δοθεί στην Ελλάδα για εθνικούς λόγους, καταλήγοντας ότι δεν πιστεύει ότι υπήρχε οποιοσδήποτε στο νησί που επιθυμούσε η Κύπρος να επιστραφεί πίσω στην Τουρκία. *Hansard Parliamentary Papers*, 26 Μαΐου 1902, τομ. 108, σελ. 626.

λίρες τον χρόνο υποστηρίζοντας ότι η ένωση δεν θα επηρέαζε το ζήτημα του «Φόρου Υποτελείας» καθώς θα συνεχιζόταν η πληρωμή του, με τη διαφορά ότι οι Κύπριοι θα είχαν μια «φτωχή χώρα» ως προστάτρια τους αντί μια πλούσια και δυνατή χώρα. Όσον αφορά την παραχώρηση ανεξαρτησίας, δήλωσε ότι κάτι τέτοιο ποτέ δεν ζητήθηκε από τους Κυπρίους, προβάλλοντας στο ενδεχόμενο αυτό τον κίνδυνο άμεσης επανακατοχής του νησιού από την Τουρκία. Επίσης δεν παρέλειψε να συνδέσει και τη μουσουλμανική κοινότητα με το ζήτημα της Ένωσης, δηλώνοντας ότι πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι υπάρχει «μεγάλος Μωαμεθανικός πληθυσμός» των οποίων οι απόψεις είναι εξ ολοκλήρου αντίθετες σε τέτοιο ενδεχόμενο και ότι ο ίδιος δεν θεωρεί ότι μπορεί να υπάρξει οποιαδήποτε αλλαγή στην κατοχή του νησιού⁷⁹⁹.

Ο λόγος του Chamberlain θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως προκλητικός, καθώς πέραν των δηλώσεών του σχετικά με το ενωτικό αίτημα, παρουσίασε την οικονομική κατάσταση του νησιού ως καλή, ότι οι Κύπριοι δεν ενδιαφέρονταν για τις αρχαιότητές τους και γενικά ότι δεν υπήρχε αιτία παραπόνων για τους Κυπρίους. Η δημοσιοποίηση των δηλώσεων του Υπουργού από τις αγγλικές εφημερίδες, «The Times» και «Standard»⁸⁰⁰, σε συνδυασμό με την απάντησή του ότι η Κυβέρνηση δεν είχε καμία πρόθεση να παραδώσει το νησί σε οποιαδήποτε χώρα⁸⁰¹, αποτέλεσαν αιτία αναφοράς του ενωτικού εντός του Νομοθετικού από τους Έλληνες και δυναμικότερης αντίδρασης, κυρίως Μουσουλμάνων οι οποίοι αντιπολιτεύονταν τα νεοεκλεγέντα μουσουλμανικά μέλη του Νομοθετικού.

2. Η αντίδραση Μουσουλμάνων εκτός του Νομοθετικού

⁷⁹⁹ «...A suggestion has been made tonight that this island might be transferred to Greece. Even if an international agreement could be arrived at to that effect, I doubt whether there would be any general agreement on the subject in Cyprus. Is it likely that if the island were transferred to Greece, Greece would be in a position to make a grant of £30,000 a year? It would not, therefore, affect the question of tribute. They would have to pay the tribute exactly the same as now, and the only difference would be that they would have a poor country comparatively as their protector instead of a rich and strong country. I do not see from a material point of view how it would benefit. There is another point which ought to be remembered. There is a very large Mahomedan population whose opinions are altogether opposed to any such transfer. I do not think that any change in the occupation of the island could be, possible.» *Hansard Parliamentary Papers*, 26 Μαΐου 1902, τομ. 108, σσ. 636-643.

⁸⁰⁰ Ωστόσο, σύμφωνα με τα Πρακτικά του βρετανικού κοινοβουλίου, την αναδημοσίευση των Πρακτικών από τη «Φωνή της Κύπρου» και την αγγλική «The Times» δεν γίνεται οποιαδήποτε αναφορά σε «Ελληνόφωνες κατοίκους». Βλ. «Η Κύπρος εν τη αγγλική βουλή», εφ. *ΦτΚ*, 1/14 Ιουνίου 1902, «Από εβδομάδα σ' εβδομάδα», εφ. *Αλήθεια*, 31 Μαΐου 1902, «Parliament», εφ. *The Times*, 27 Μαΐου 1902.

⁸⁰¹ Στις 26 Ιουνίου ο υπουργός των Αποικιών, ανακοίνωσε μέσω τηλεγραφήματός του ότι δεν υπήρχε καμία πρόθεση να δοθεί το νησί σε άλλη δύναμη. TNA: CO 883/6/5. Chamberlain προς Haynes Smith, 26 Ιουνίου 1902 (τηλεγράφημα), σελ. 412. Βλ. επίσης Εφ. *Αλήθεια*, 21 Ιουνίου 1902 (π.ημ).

Στις 16 Ιουνίου 1902 υποστηρικτές του Μουφτή και του τρόπου διοίκησης του Evkaf, εκπροσωπούμενοι από τον φιλοβρετανό υπάλληλο του Evkaf, Irfan Bey, κατηγόρησαν σε συγκέντρωση έξω από το τζαμί της Αγίας Σοφίας, τους Dervish και Hadji Hafouz για συνεργασία με τους Έλληνες βουλευτές και συγκεκριμένα ότι συμφώνησαν στις ελληνικές προτάσεις οι οποίες αφορούσαν την παύση της πληρωμής των «92.000» λιρών προς το οθωμανικό κράτος, και ότι η Κύπρος πρέπει να αποκτήσει «αυτονομία ή να παραχωρηθεί στην Ελλάδα»⁸⁰².

Από πλευράς τους τα μουσουλμανικά μέλη του Νομοθετικού, αναφέρθηκαν σε εχθρότητα εναντίον τους και από Μουσουλμάνους των χωριών, κάλεσαν τη διοίκηση όπως λάβει δραστικά μέτρα υπέρ της προστασίας τους, ενώ υποστήριξαν ότι ο Αρμοστής, Haynes Smith, δήλωσε στον αναπληρωτή Μουφτή ότι «Ανάμεσα στους μουσουλμάνους υπήρχαν άτομα τα οποία φώναζαν «Ζήτω» κάτω από ελληνική σημαία»⁸⁰³.

Η φιλοκτιτική εφημερίδα «Αλήθεια», αν και λιγότερο υποστηρικτής της συνεργασίας με τους Μουσουλμάνους, χαρακτήρισε τη συγκεκριμένη συγκέντρωση έξω από την Αγία Σοφία ως «φανατική» στην οποία μίλησαν «ουλεμάδες, φανατίσαντες τους πιστούς», γράφοντας ότι διαδόθηκε ότι η Ελλάδα θα αντάμειβε τους μουσουλμάνους βουλευτές «διορίζουσα έκαστον διοικητήν μιας επαρχίας!». Επίσης κατηγόρησε παράγοντες της κυρηναικής παράταξης ότι έλεγαν στους *Τούρκους* ότι οι Μουσουλμάνοι αντιπρόσωποί τους συνεργάζονταν με τους *χριστιανούς* για την ένωση. Παράλληλα, η «Αλήθεια» ξεκαθάριζε ότι «Όταν επιστή η κατάλληλος στιγμή, βεβαίως Οθωμανοί και Έλληνες θα χωρισθώμεν εις το εθνικόν ζήτημα, θα εκπληρωθώσι δε αι βουλαί της Θείας Προνοίας, εις τας οποίας προπαντός οι Μουσουλμάνοι γνωρίζουσι να υποκύπτωσιν», ενώ κατηγόρησε τους κυρηναικούς ως *εργάτας συμφορών και ατιμιών*⁸⁰⁴.

---

⁸⁰² ΚΑΚ: SA1/1821/1902. Hadji Hafouz Ziai, Ahmed Dervish, [Mehmet] Ratib [προς Αρμοστή], 3 Ιουλίου 1902. Για την άποψη των διαδηλωτών βλ. ΚΑΚ: SA1/1821/1902, Hodjazade [Osman] Enveri προς Αρμοστή, 21 Ιουνίου 1902. Τα μουσουλμανικά μέλη δεν συμφώνησαν ξεκάθαρα στην αντιφώνηση για μείωση του «Φόρου Υποτελείας», αλλά ούτε υπήρξε και συνεργασία υπέρ της ένωσης.

⁸⁰³ ΚΑΚ: SA1/1821/1902. Hadji Hafouz Ziai, Ahmed Dervish, [Mehmet] Ratib. 3 Ιουλίου 1902. Σύμφωνα με τους Fedai και Altan, ο Αρμοστής ανέφερε στον αναπληρωτή Μουφτή, «φαίνεται ότι έχετε πια συνηθίσει τις ιαχές του «Ζήτω», αφού ο βουλευτής σας βγάζει λόγος στους Έλληνες υπό ελληνικές σημαίες». Την επομένη της δημοσίευσης της είδησης στις εφημερίδες ομάδα Μουσουλμάνων κατέστρεψε το σπίτι του Hadji Hafouz. Βλ. Harid Fedai και Altan H. Mustafa, *Hatiralari*, 2000, σελ. 24, παρατίθεται στο Niyazi Kizilyürek, *Οι Τουρκοκύπριοι, η Τουρκία και το Κυπριακό*, Αθήνα 2009, σελ. 34. Ωστόσο ο ίδιος ο Hadji Hafouz δεν ανέφερε οτιδήποτε σχετικό με την καταστροφή του σπιτιού του. ΤΝΑ: CO 69/16. *Συνεδρία* 20 Ιουνίου 1902, σελ. 219, βλ. επίσης Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Γ', σσ. 485-487. Ως αναπληρωτής (acting) Μουφτής κατά το 1902 αναφέρεται ο Mehmet Tayib. Βλ. ΤΝΑ: 67/131. Moslem resolution, σελ. 441.

⁸⁰⁴ «Αι εν τω Νομοθετικώ αποκαλύψεις», εφ. *Αλήθεια*, 14 Ιουνίου 1902.

Στη συνέχεια, με τη συζήτηση εντός του Νομοθετικού, σχετικού με τη μείωση του Φόρου Υποτελείας, ψηφίσματος του Γ. Σιακαλλή⁸⁰⁵ και μετά την αναφορά του στο λόγο του υπουργού των Αποικιών σχετικά με την καθολικότητα του ενωτικού αιτήματος, Μουσουλμάνοι εκτός του Νομοθετικού, εκφράστηκαν με δυσφημιστικά σχόλια για την ελληνική διοίκηση κάνοντας λόγο για απειλή της κοινότητάς τους από την ελληνική πλειονότητα, ενώ εξεφράστηκαν υπέρ των βρετανικών συμφερόντων όπως για τη μη πληρωμή του Φόρου Υποτελείας από τη Βρετανία. Η μουσουλμανική κοινότητα Λάρνακας, εξέφρασε την ευγνωμοσύνη και τις ευχαριστίες προς τον Chamberlain για τη «στήριξη και την προστασία» του προς τους Μουσουλμάνους, που απέρριψε και απάντησε στις «χιμαιρικές προσδοκίες των Ελλήνων συμπατριωτών» σχετικά με την παραχώρηση του νησιού στην Ελλάδα ή τη μετατροπή της διοίκησης του νησιού και την πληρωμή των «92.000» λιρών απευθείας από το βρετανικό θησαυροφυλάκιο⁸⁰⁶.

Σε μεταγενέστερα υπομνήματα διαμαρτυρίας, ο επιθετικός χαρακτήρας κατά των ενωτικών ενεργειών των Ελλήνων ήταν εντονότερος. Σε τηλεγράφημα από την Πάφο, στο οποίο περιλαμβανόταν και η υπογραφή του μη επανεκλεγέντος στο Νομοθετικό Hafouz Ramadan, αναφέρονταν και τα εξής:

«Η άποψή σας ότι ο τουρκικός πληθυσμός δεν συμφωνεί όπως η Κύπρος δοθεί στην Ελλάδα είναι σωστή. Αν αυτό το νησί δοθεί σε ένα απολίτιστο και άδικο κράτος, οι κακές μέθοδοι των Κυπρίων Ελλήνων, που είναι γνωστές σε εσάς, θα αυξηθούν, και η καταστροφή των Μουσουλμάνων είναι σίγουρη. Ελπίζουμε όπως ένα δίκαιο κράτος όπως το βρετανικό δεν θα εγκαταλείψει ένα φιλήσυχο λαό σε ένα έθνος αγριανθρώπων. Αν θεωρείτε αναγκαία την παράδοση της Κύπρου σε κάποιο άλλο έθνος, παρακαλούμε όπως επιστραφεί στην Τουρκία, της οποίας το δικαίωμα είναι αναφαίρετο και έτσι η τιμή μας θα διασωθεί»⁸⁰⁷.

---

⁸⁰⁵ Χαρακτηριστικό του ψηφίσματος είναι ότι ενώ από την μια εξητείτο από τη Βρετανία να πληρώνει το ποσό το οποίο «ανέλαβε η ίδια» να πληρώνει εξαιτίας της συνθήκης, την ίδια στιγμή τασσόταν υπέρ των υψηλών μισθών των Βρετανών αξιωματούχων. Κατά την υποστήριξη του ψηφίσματος του ο Σιακαλλής εξέφρασε τη δυσaréσκεία του ως προς τον λόγο του υπουργού των Αποικιών στο βρετανικό κοινοβούλιο, υποστηρίζοντας ότι δεν υπήρχε ούτε ένας Έλληνας στο νησί που δεν θα χαιρετούσε με ευχαρίστηση την παραχώρηση του νησιού στην Ελλάδα, προσθέτοντας στη συνέχεια ότι ο ελληνικός πληθυσμός του νησιού δεν ήταν εξαθλιωμένος στα αισθήματά του αλλά αποτελούσε ένα ευγενή λαό που άξιζε καλύτερης μοίρας. Εκείνη τη στιγμή ο βουλευτής Dervish υποστήριξε ότι η Κύπρος δεν ήταν για πώληση και ότι μόνο τότε θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν τέτοιου είδους όροι. Ο Σιακαλλής τελείωσε τον λόγο του εκφράζοντας την ελπίδα ότι τα «δίκαια αιτήματα» του λαού θα ακούγονταν και ότι ο Βασιλιάς Εδουάρδος θα συνέχιζε τις παραδόσεις του ευγενούς βρετανικού έθνους. Βλ. TNA: CO 69/16. *Συνεδρία* 18 Ιουνίου 1902, σσ. 192-201. Η συζήτηση της πρότασης Σιακαλλή διήρκεσε για πέντε ημέρες (18, 19, 20, 23, 24 Ιουνίου).

⁸⁰⁶ KAK: SA1/1822/1902. Μουσουλμανική κοινότητα Λάρνακας προς Αρμοστή, 21 Ιουνίου 1902.

⁸⁰⁷ Υπογράφουν οι Hafouz Ali Mehmed, Hami Hafouz Ramadan ως αντιπρόσωποι των Μουσουλμάνων της Πάφου. TNA: CO 883/6/5, Αντιπρόσωποι Μουσουλμάνων της Πάφου προς υπουργείο Αποικιών, 22 Ιουνίου 1902, σελ. 408 (τηλεγράφημα).

Το τηλεγράφημα της Λεμεσού ανέφερε ότι η επιθυμία των Μωαμεθανών, να μη δοθεί η Κύπρος στην Ελλάδα, είναι ομόφωνη. Μεταξύ άλλων ανέφεραν:

«Το να παραδώσουν ειρηνικό λαό στα χέρια ενός άγριου τέρατος και να τους συντρίψουν και να τους καταστρέψουν, δεν είναι κάτι που θα αναμενόταν από το ένδοξο κράτος της Αγγλίας, που είναι τόσο γνωστό για τη δικαιοσύνη του και το έλεός του»⁸⁰⁸.

Τα μουσουλμανικά μέλη του Νομοθετικού, Dervish, Hadji Hafouz και Ratip Effendi, υπέγραψαν από κοινού με τους αντιπολιτευόμενούς τους ομοθρήσκους υπόμνημα το οποίο εγκρίθηκε σε συγκέντρωση στην οποία συμμετείχαν 600 περίπου Μουσουλμάνοι και αφορούσε τον Φόρο Υποτελείας και την Ένωση. Συγκεκριμένα, διαφώνησαν στην πραγματοποίηση της ένωσης ή της τροποποίησης της διοίκησης του νησιού. Επίσης σε αντίθεση με την αντιφώνηση του 1902, όπου τα μουσουλμανικά μέλη συμφώνησαν για την πληρωμή από τα έσοδα του νησιού μόνο των δαπανών για τις ανάγκες του νησιού και τα έξοδα της διοίκησης, εντούτοις με την υπογραφή τους στο συγκεκριμένο υπόμνημα, καθιστούσαν στην ουσία άκυρη τη σύμπραξή τους με τους Έλληνες στην αντιφώνηση.

«Κύριε, οι διαδικασίες οι οποίες αναλήφθηκαν από τη Χριστιανική κοινότητα της Κύπρου για την παραχώρηση του νησιού στην Ελλάδα, ή για τη μετατροπή σε άλλη μορφή, σύμφωνα με τις δικές τους ευχές, της παρούσας διοίκησης και για την πληρωμή με άλλο τρόπο, και όχι από τα έσοδα του νησιού του ποσού των 92.000 λιρών (...) αποτελούν ζητήματα προερχόμενα καθαρά από τη δική τους επιθυμία. Η Μουσουλμανική κοινότητα δεν πρέπει, και δεν μπορεί να συμφωνήσει μαζί τους στο ζήτημα, για το ποσό των 92.000 λιρών το οποίο αποτελεί σαφές και νόμιμο δικαίωμα του Οθωμανικού κράτους στο νησί και κανείς δεν έχει το δικαίωμα να εκφέρει λόγια για τη μη πληρωμή του. Όσον αφορά την παραχώρηση του νησιού στην Ελλάδα ή την μετατροπή της παρούσας διοίκησής του σε κάποια άλλη μορφή, σύμφωνα με τις προσδοκίες των Ελλήνων συμπατριωτών μας, είναι προφανές ότι οι κακόβουλες τάσεις και συμπεριφορά των Χριστιανών συμπατριωτών μας, που είναι γνωστές σε εσάς, επίσης, Κύριε, θα επιφέρουν την εκμηδένιση της Μουσουλμανικής κοινότητας...».

Οι Μουσουλμάνοι υπομνηματιστές δεν διεκδίκησαν με δυναμικό τρόπο την άμεση επιστροφή του νησιού στο Σουλτάνο, αλλά δήλωσαν χαρακτηριστικά:

«Σε περίπτωση που καταστεί αναγκαία από το ένδοξο βρετανικό κράτος η εγκατάλειψη του νησιού, ευχόμαστε και ζητούμε, εν ονόματι της δικαιοσύνης ότι μέσω της προστασίας των περιουσιών μας, της ζωής και της τιμής μας, το νησί να

⁸⁰⁸ Το υπόμνημα υπογράφει ο Ahmed Rashid, πρώην μουσουλμάνος βουλευτής κατά την περίοδο 1892-1896. ΤΝΑ: CO 883/6/5. Ahmet Rashid προς υπουργείο Αποικιών, 22 Ιουνίου 1902, σελ. 409. Το υπουργείο Αποικιών απάντησε μέσω του Αρμοστή ότι δεν είχε καμία πρόθεση να δώσει το νησί σε άλλη δύναμη. ΤΝΑ: CO 883/6/5. Chamberlain προς Haynes Smith, 26 Ιουνίου 1902 (τηλεγράφημα), σελ. 412. Βλ. επίσης εφ. *Αλήθεια*, 21 Ιουνίου 1902.

αποκατασταθεί στον ένδοξο του κυρίαρχο, τον μεγάλο μας Χαλίφη και Μονάρχη της αιώνιας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που είναι ο νόμιμος κάτοχος του νησιού»⁸⁰⁹.

Οι πιο πάνω αναφορές των εκπροσώπων της μουσουλμανικής κοινότητας διασφάλιζαν για τη Βρετανία την αρνητική τους στάση ως προς τη διεκδίκησης πληρωμής του Φόρου Υποτελείας από την ίδια ή με άλλο τρόπο και όχι από τα έσοδα του νησιού. Όσον αφορά το μουσουλμανικό/οθωμανικό τους φρόνημα, οι υπομνηματιστές παρουσιάζονταν να ενδιαφέρονται περισσότερο για το μέλλον και την προστασία της κοινότητάς τους στο νησί παρά για την ένωσή τους με το ευρύτερο οθωμανικό έθνος, διεκδικώντας την αποκατάσταση του νησιού στον Σουλτάνο μόνο σε περίπτωση αποχώρησης της Βρετανίας⁸¹⁰.

3. Το ενωτικό εντός του Νομοθετικού

Εντός του Νομοθετικού, τα μουσουλμανικά μέλη, μετά και την πολεμική την οποία δέχθηκαν από τους ομόθρησκούς τους εκτός Συμβουλίου, παρουσιάστηκαν διστακτικοί ως προς την έγκριση πρότασης του Σιακαλή σχετικά με την πληρωμή του Φόρου Υποτελείας από τη Βρετανία, κάνοντας λόγο για διατήρηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Σουλτάνου στο νησί. Συγκεκριμένα ο Hadji Hafouz δήλωσε ότι τα μουσουλμανικά μέλη μπορούσαν να συνεργαστούν σε οτιδήποτε είχε σκοπό την ευημερία του νησιού ωστόσο, θεωρούσαν καθήκον τους να αντισταθούν σε εισηγήσεις που προτείνονταν με το πρόσχημα μέτρων που ήταν προς όφελος του νησιού και τα οποία στην πραγματικότητα σκοπό είχαν να ενθαρρύνουν συγκεκριμένες φιλοδοξίες τις οποίες συγκεκριμένα άτομα υπέθαλπαν για καιρό και για τις οποίες τα μουσουλμανικά μέλη διαφωνούσαν με όλη τους τη δύναμη. Σχετικά με την πληρωμή του Φ.Υ. από το βρετανικό θησαυροφυλάκιο υποστήριξε ότι τα μουσουλμανικά μέλη βρίσκονταν σε «δύσκολη θέση» και ότι παρόλο που «πρέπει να επιθυμούν» να δουν τα βάρη του λαού να ανακουφίζονται, εντούτοις δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν σε κανένα μέτρο το οποίο περιόριζε τα δικαιώματα του Σουλτάνου στο

⁸⁰⁹ Το πιο πάνω ψήφισμα εντοπίστηκε μεταφρασμένο από τα οθωμανικά στα αγγλικά, χωρίς ημερομηνία. Υπογράφηκε από τον προσωρινό Μουφτή, Mehmed Tayib, το δικαστή Ahmed Izzet, τον Μουσουλμάνο επίτροπο του Evkaf Mehmed Sadik, τον Καδή Λευκωσίας Esseid Hussein Husni, τα μουσουλμανικά μέλη του Νομοθετικού Hadji Hafouz Ziai, Ahmed Dervish, Mehmed Ratib και άλλα 600 άτομα. Βλ. TNA: CO 67/131, συνημμένο στο Haynes Smith προς Chamberlain, Λευκωσία 30 Ιουνίου 1902, σσ. 440-441, KAK: SA1/1822/1902, Μουσουλμανική κοινότητα προς υπουργό Αποικιών, Ιούνιος 1902.

⁸¹⁰ Για την πολυπλοκότητα της ανάδυσης του «τουρκικού εθνικισμού» στη μετάβαση από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα. Βλ. Spyros A. Sofos, Umut Özkirimli, «Nationalism in Greece and Turkey. Modernity, Enlightenment, Westernization» στο Kizilyurek, Ayhan κ.α, *Nationalism in the troubled triangle, Cyprus, Greece and Turkey*, England-New York 2010, σσ. 76-97.

νησί⁸¹¹. Επίσης, αναφερόμενος στην πολεμική την οποία δέχθηκαν εκτός Νομοθετικού, δήλωσε ότι ο Irfan Effendi και ο εκτελών χρέη Μουφτή εξερέθισαν τον λαό εναντίον τους, σε τέτοιο σημείο ώστε να απειλείται η ζωή τους. Συνεχίζοντας, είπε ότι σε περίπτωση που η Βρετανία θα εγκατέλειπε το νησί τότε το *αγγλικό κράτος* μπορούσε με τον ίδιο τρόπο που πήρε το νησί να το δώσει πίσω στον νόμιμο κυρίαρχο του⁸¹². Αν και υποστηρίχθηκε ότι ούτε οι Χριστιανοί αλλά ούτε και οι Μουσουλμάνοι μπορούσαν να πραγματοποιήσουν τις επιθυμίες και φιλοδοξίες τους, εντούτοις οι μουσουλμανικές φιλοδοξίες περί επιστροφής του νησιού στο Σουλτάνο χαρακτηρίστηκαν ως περισσότερο δικαιολογημένες, παραπέμποντας στη Σύμβαση του 1878 καθώς και «στη γενναιοδωρία και φιλανθρωπία» της προηγούμενης διοίκησης⁸¹³.

Από την πλευρά του ο Dervish απέδωσε την επιμονή των Ελλήνων να αναφέρονται στο ζήτημα του Φόρου Υποτελείας σε «πρόκληση» συγκεκριμένων ατόμων που επιθυμούσαν να εισαγάγουν αίσθημα δυσαρέσκειας ανάμεσα στις δύο κοινότητες. Ως προς τη θεραπεία της οικονομικής θέσης του νησιού υποστήριξε όπως απαιτηθεί από το *Αγγλικό κράτος* να μη συγκεντρώνει περισσότερους φόρους από όσους συγκεντρώνονταν υπό το «τουρκικό κράτος» κάνοντας ταυτόχρονη αναφορά στα έξοδα της αγγλικής διοίκησης, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων αφορούσε μισθούς Βρετανών αξιωματούχων⁸¹⁴. Παράλληλα υποστήριξε ότι οι «ανώφελες συζητήσεις» σχετικά με τον Φ.Υ. καθώς και οι απόψεις οι οποίες εκφράστηκαν, προκάλεσαν «εκφράσεις εχθρότητας» μεταξύ των δύο κοινοτήτων, ενώ τη δυσαρέσκεια των μουσουλμάνων κατοίκων την απέδωσε σε «πρόκληση» από αυτούς οι οποίοι εναντιώθηκαν στην εκλογή των υπαρχόντων μουσουλμανικών μελών⁸¹⁵.

Ο Αρμοστής αναφερόμενος στην πολεμική που δέχθηκαν οι Μουσουλμάνοι βουλευτές από ομόθρησκούς τους εκτός Νομοθετικού, υποστήριξε ότι ό,τι έγινε είχε να κάνει με

---

⁸¹¹ TNA: CO 69/16. *Συνεδρία* 19 Ιουνίου 1902, σελ. 208.

⁸¹² «In the case the Island was abandoned it should be returned to its rightful owner». Η συγκεκριμένη άποψη επαναλήφθηκε τρεις φορές στην ίδια απάντηση. TNA: CO 69/16. *Συνεδρία* 20 Ιουνίου 1902, σελ. 217.

⁸¹³ Ο Hadji Hafouz αναφέρθηκε και στον λόγο του Θ. Θεοδότου ο οποίος «εκθείασε», σύμφωνα με τον Μουσουλμάνο βουλευτή, τη φιλανθρωπία του τουρκικού κράτους. TNA: CO 69/16. *Συνεδρία* 20 Ιουνίου 1902, σελ. 217.

⁸¹⁴ TNA: CO 69/16. *Συνεδρία* 20 Ιουνίου 1902, σελ. 218. Ο Σιακαλλής ωστόσο, ο οποίος όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, διατηρούσε αλληλογραφία με Βρετανούς πολιτικούς, παρά την πρότασή του για πληρωμή των «92.000 λιρών» από τη Βρετανία εντούτοις τάχθηκε υπέρ της πολυδάπανης βρετανικής διοίκησης υποστηρίζοντας ότι «ο άγγλος αξιωματούχος έπρεπε και πρέπει να πληρώνεται περισσότερο» και πως στις περιπτώσεις όπου οι αξιωματούχοι δεν πληρώνονταν ικανοποιητικά πρόσθεταν στους μισθούς τους ποσά από δωροδοκίες και κλεψιές. TNA: CO 69/16. *Συνεδρία* 18 Ιουνίου 1902, σσ. 192-202.

⁸¹⁵ Βλ. TNA: CO 69/16. *Συνεδρία* 20 Ιουνίου 1902, σελ. 218.

συστάσεις εκ μέρους μελών των δύο κοινοτήτων σχετικά με προτάσεις που ψηφίστηκαν ή επρόκειτο να ψηφιστούν σχετικά με την Ένωση και πρότεινε ότι θα ήταν καλύτερα το υφιστάμενο συμβούλιο να αποσυρθεί και να υπάρξει νέο που θα είχε την υποστήριξη και των δύο πλευρών⁸¹⁶.

Τα ελληνικά μέλη του Νομοθετικού, αν και προσπάθησαν να πείσουν τους Μουσουλμάνους ότι ο Φόρος Υποτελείας δεν συνδεόταν με το ενωτικό, εντούτοις δεν έδειξαν να συμφωνούν με την άποψη του Dervish για να στρέψουν το ενδιαφέρον τους στα έξοδα της πολυδάπανης διοίκησης, επίσης, στην προσπάθειά τους να κερδίσουν την εύνοια των μουσουλμανικών μελών, διατηρώντας το κοινό μέτωπό τους εναντίον των Βρετανών, δεν παρέλειψαν να εκφραστούν και με θετικά σχόλια για την οθωμανική διοίκηση του νησιού⁸¹⁷. Η συγκεκριμένη προσπάθεια συνεργασίας, η οποία περιθωριοποιούσε σημαντικές διαφορές ως προς το μελλοντικό πολιτικό καθεστώς του νησιού, γρήγορα θα έδειχνε τα πρώτα της ρήγματα, ιδιαίτερα μετά τις δηλώσεις για την ένωση, οι οποίες εκφράστηκαν στο Νομοθετικό.

Μετά την κατάθεση του ψηφίσματος Σιακαλλή και την αναφορά του στο λόγο του υπουργού των Αποικιών, λίγες μέρες αργότερα ο δικηγόρος Χριστόδουλος Σώζος, κατάθεσε προς έγκριση ψήφισμα με αφορμή την αναφορά του Chamberlain στο βρετανικό κοινοβούλιο στις 26 Μαΐου 1902, σχετικά με το ομόφωνο της Ένωσης από τους «ελληνόφωνες κατοίκους»⁸¹⁸. Ωστόσο, τόσο ο Σιακαλλής όσο και ο Σώζος προέβησαν στο σχολιασμό του λόγου του υπουργού των Αποικιών χωρίς να έχουν τον ακριβή του λόγο, καθώς εκείνο που αμφισβήτησε ο Βρετανός αξιωματούχος αφορούσε το ομόφωνο ολόκληρου του λαού,

---

⁸¹⁶ TNA: CO 69/16. *Συνεδρία* 20 Ιουνίου 1902, σελ. 220.

⁸¹⁷ Συγκεκριμένα, αναφέρθηκαν σε φόρους οι οποίοι δεν εισπράττονταν από την οθωμανική διοίκηση του νησιού, όπως τα δικαιώματα βοσκής σε δάση, και σε αυξήσεις φόρων κατά την αγγλική διοίκηση σε συγκεκριμένα εισαγόμενα προϊόντα, επιβολή νέων τελών για την εγγραφή γης, τέλη διαβατηρίων, άδειες δικηγόρων κλπ. Βλ. λόγος Θεοδότου στο TNA: CO 69/16. *Συνεδρία* 19 Ιουνίου 1902, σσ. 203-205. Σύμφωνα με τον Ζαννέτο, ήταν καθήκον «χριστιανών και μουσουλμάνων» να αγωνίζονται δίπλα-δίπλα ενάντια σε κοινούς εχθρούς. Βλ. λόγους των Κιτίου, Φραγκούδη, Ζαννέτου στο TNA: CO 69/16. *Συνεδρία* 23 Ιουνίου 1902, σσ. 223-228.

⁸¹⁸ Για την αναφορά του Σιακαλλή και το ψήφισμα Σώζου σχετικά με τις δηλώσεις του υπουργού των Αποικιών βλ. TNA: CO 69/16. *Συνεδρίες* 18-24 Ιουνίου, 1 Ιουλίου 1902, σσ. 201-279.

περιλαμβανομένου και των Μουσουλμάνων και όχι συγκεκριμένα των «ελληνόφωνων κατοίκων». ⁸¹⁹

Τα μουσουλμανικά μέλη αν και διαφώνησαν με τις δηλώσεις του υπουργού σχετικά με την έλλειψη ενδιαφέροντος για τις αρχαιότητες και το δημόσιο φρόνημα στο νησί, εντούτοις συμφώνησαν με τις αναφορές του σχετικά με το μη ομόφωνο του αιτήματος για την ένωση, με αποτέλεσμα να ψηφίσουν κατά της πρότασης Σώζου ⁸²⁰. Η καχυποψία των Μουσουλμάνων για το ειλικρινές της σύμπραξης των Ελλήνων υπέρ του τόπου, επιβεβαιώθηκε με την επιμονή των τελευταίων να αναφερθούν και στην επόμενη σύνοδο, το 1903, στο ενωτικό περιλαμβάνοντάς το στο τέλος της αντιφώνησης και αφού προηγήθηκε συνεργασία με τους Μουσουλμάνους σε άλλες παραγράφους.

Το 1903, παρά την επιδεινούμενη θέση του λαού λόγω της παρατεταμένης ανομβρίας ⁸²¹, οι Έλληνες βουλευτές επέμειναν στην αναφορά του ενωτικού εντός του Νομοθετικού, περιλαμβάνοντάς το για πρώτη φορά στην αντιφώνηση. Ωστόσο, Έλληνες και Μουσουλμάνοι παρά τις διαφωνίες τους σχετικά με το πολιτικό μέλλον της Κύπρου, συνεργάστηκαν, στις 22 Ιουνίου 1903, σε κοινό υπόμνημα κάνοντας λόγο για κακοδιοίκηση του νησιού, υποστηρίζοντας ότι η κυβέρνηση «συστηματικά παραβλέπει όλες τις παραστάσεις και συστάσεις του Συμβουλίου υπέρ της χώρας και εργάζεται ενάντια σε αυτό περισσότερο ως αντίπαλο πολιτικό κόμμα παρά ως αγγλικό κράτος και χρησιμοποιεί κάθε μέσο για να διαιρέσει τις κοινότητες του νησιού τόσο φυλετικά όσο και πολιτικά». Παράλληλα, ζήτησαν την αποστολή ειδικής ερευνητικής επιτροπής από τη Βρετανία, με σκοπό να διερευνήσει και να επαληθεύσει τα παράπονα του κυπριακού λαού και να βρει τρόπους για επίλυσή τους ⁸²².

---

⁸¹⁹ Για όλο τον λόγο, βλ. *Hansard Parliamentary Papers*, 26 Μαΐου 1902, τόμ. 108, σσ. 636-643. Βλ. επίσης «Η Κύπρος εν τη αγγλική βουλή», εφ. *ΦτΚ*, 1/14 Ιουνίου 1902, «Από εβδομάδα σ' εβδομάδα», εφ. *Αλήθεια*, 31 Μαΐου 1902.

⁸²⁰ Η πρόταση Σώζου εγκρίθηκε με εννιά ψήφους υπέρ και οκτώ κατά, λόγω απουσίας ενός επίσημου μέλους. Βλ. ΤΝΑ: CO 69/16. *Συνεδρία* 1 Ιουλίου 1902, σσ. 274-287.

⁸²¹ Στον ελληνικό Τύπο του νησιού γινόταν λόγος για πείνα των κατοίκων, ζητώντας όπως γίνει έκκληση για αρωγή από το εξωτερικό καθώς επίσης και από την ελληνική κυβέρνηση, τον Σουλτάνο και τον δήμαρχο του Λονδίνου. Βλ. «Ζητήματα. Η πείνα», εφ. *ΦτΚ*, 1/14 Φεβρουαρίου 1903, «Μία μάστιξ», εφ. *ΦτΚ*, 13/26 Σεπτεμβρίου 1903. Στα Βαρώσια, η διοίκηση όπως και παλαιότερα στην περίπτωση του Ιδαρέ Πάφου κίνησε αγωγή εναντίον του Medjlis Idare Αμμοχώστου λόγω άρνησης των μελών του να υπογράψουν κατασχετήρια έγγραφα. Βλ. «Εκ Βαρωσίων. Σκανδαλώδης δίκη», εφ. *ΦτΚ*, 25/7 Φεβρουαρίου 1903.

⁸²² Βλ. ΤΝΑ: CO 67/137. Αιρετά μέλη του Νομοθετικού προς Chamberlain, 22 Ιουνίου 1903, σελ. 263 (τηλεγράφημα). Στο τηλεγράφημα υπήρχαν οι υπογραφές και των δώδεκα αιρετών μελών. Αντίστοιχο πληρέστερο υπόμνημα εντοπίστηκε και σε άλλο φάκελο των βρετανικών αρχείων. Το υπόμνημα αποτελείτο

Ο Αρμοστής σχολιάζοντας το υπόμνημα των Ελλήνων και Μουσουλμάνων βουλευτών, αρνήθηκε τις κατηγορίες και αναφέρθηκε σε Μουσουλμάνους εκτός Συμβουλίου, οι οποίοι εξέφρασαν τα παράπονά τους κατά των ενωτικών ενεργειών των Ελλήνων και παράλληλα την εμπιστοσύνη τους, ότι ο Haynes Smith θα λάμβανε όλα τα απαιτούμενα μέτρα για να διασφαλίσει την ασφάλεια και την προστασία τους⁸²³.

Κατά τη συζήτηση της σχετικής με την ένωση παραγράφου της αντιφώνησης, Έλληνες και Μουσουλμάνοι βουλευτές απέφυγαν να εκφράσουν εθνικιστικές αναφορές περί προαιώνιου μίσους, οθωμανικής κακοδιοίκησης ή απειλής της μουσουλμανικής κοινότητας από το ενδεχόμενο ένωσης. Παράλληλα, αποδείχθηκε ότι το παράδοξο της προσπάθειας για συνεργασία από πλευράς Ελλήνων με τους Μουσουλμάνους οφειλόταν και στο γεγονός ότι οι Έλληνες δεν θεωρούσαν δυνατή την εκπλήρωση των μουσουλμανικών πόθων. Ο Hadji Hafouz, εξέφρασε λύπη για το γεγονός της επαναφοράς του ενωτικού εντός του Νομοθετικού υποστηρίζοντας ότι ο καθένας μπορούσε να εκφράζει τα αισθήματά του αλλά το σωστό θα ήταν όπως και «το άλλο τμήμα της κοινότητας» να εκφράσει τα δικά του σε άλλη παράγραφο, διευκρινίζοντας ότι σε περίπτωση αποχώρησης της Βρετανίας, το νησί έπρεπε να επιστραφεί στο Σουλτάνο. Από την πλευρά των Ελλήνων ο Φ. Ζαννέτος αν και δεν αρνήθηκε το δικαίωμα στους Μουσουλμάνους να προβάλλουν τις ελπίδες και τις προσδοκίες τους, αναφέρθηκε στο δίκαιο της πλειονότητας, υποστηρίζοντας ότι στην εποχή του πολιτισμού «μόνο οι προσδοκίες της πλειονότητας του λαού πρέπει να επιτρέπεται να υπερισχύουν»⁸²⁴.

Η παράγραφος σχετικά με την ένωση⁸²⁵ περιλήφθηκε στην αντιφώνηση με πλειοψηφία των Ελλήνων λόγω απουσίας του Dervish και του Παναγιώτη Γεννάδιου, επίσημου μέλους⁸²⁶.

από 17 δακτυλογραφημένες παραγράφους, έφερε τις υπογραφές και των δώδεκα αιρετών μελών είχε όμως ημερομηνία 7 Ιουλίου 1903. TNA: CO 67/135. Μέλη Νομοθετικού προς Chamberlain, Λευκωσία 7 Ιουλίου 1903, σσ. 449-454. Βλ. επίσης Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν, ό.π.*, σελ. 357, «Διαμαρτυρία βουλευτών προς τον υπουργόν», εφ. *ΦτΚ*, 14/27 Ιουνίου 1903, «Από εβδομάδα σ' εβδομάδα», εφ. *Αλήθεια*, 13 Ιουνίου 1903.

⁸²³ TNA: CO 67/135. Haynes Smith προς Chamberlain, Τρόδος 30 Ιουλίου 1903, σελ. 446. Για το μουσουλμανικό υπόμνημα στο οποίο αναφέρθηκε ο Αρμοστής βλ. TNA: CO 67/135. Μουσουλμάνοι προς Αρμοστή, Λεμεσός 8 Ιουλίου 1903, σσ. 346-347. Το υπόμνημα εντοπίστηκε μεταφρασμένο από τα οθωμανικά στα αγγλικά, και φέρει ονομαστικά τις υπογραφές των Η. Hussein Muhurji, Mahmud Ghaznevi, H. Shakir, Hussein H. Hassan, Mehmed Raif, Ali Hassan Kapudan και 174 άλλων ατόμων των οποίων δεν αναφέρονται τα ονόματα. Το γεγονός ωστόσο ότι στο σχετικό υπόμνημα δεν περιλαμβάνονται οι υπογραφές των θρησκευτικών ηγετών της κοινότητας, ούτε των βουλευτών, δημιουργεί ερωτηματικά για την απήχισή του.

⁸²⁴ TNA: CO 69/17. *Συνεδρία* 7 Μαΐου 1903, σσ. 41-43.

⁸²⁵ «Ηλπιζεν επί τούτοις ο Κυπριακός λαός και το Συμβούλιον ότι και πολιτικώς θα χειραγωγείτο υπό του ευγενούς Αγγλικού έθνους δια της μείζονος συμμετοχής αυτού εις τα της Διοικήσεως και ότι ολίγον κατ' ολίγον θα ησκήσει εν τη ενασκήσει των πολιτικών αυτού δικαιωμάτων μέχρις ου αι δίκαιαι αυτού αξιώσεις ήτοι

Παρόμοια παράγραφος περί επιστροφής του νησιού στο αυτοκρατορικό οθωμανικό κράτος τον «νόμιμο κάτοχο του νησιού όταν φτάσει η κατάλληλη στιγμή» επίσης δεν έτυχε της στήριξης των Βρετανών, με αποτέλεσμα να μην περιληφθεί στην αντιφώνηση. Τα επίσημα μέλη ψήφισαν ενάντια και στις δύο πιο πάνω εισηγήσεις, καθώς αυτές δεν αντιπροσώπευαν, σύμφωνα με τους ιδίους, το σύνολο του πληθυσμού⁸²⁷.

Η μουσουλμανική αντίδραση εκτός Νομοθετικού σε σχέση και με την αναφορά του ενωτικού στην αντιφώνηση του 1903, δεν άφησε ανεπηρέαστη και τη θέση των Μουσουλμάνων για την εκπαίδευση. Το 1903 κατά τη συζήτηση του σχετικού προϋπολογισμού, ο Hadji Hafouz, αναφερόμενος στην αλλαγή στάσης των μουσουλμανικών μελών ως προς το μη διορισμό ξένων επιθεωρητών για τα ελληνικά και μουσουλμανικά σχολεία αναφέρθηκε στη μεγάλη δυσκολία την οποία είχαν τα μουσουλμανικά μέλη στο να καταπραΰνουν τους εκλογείς τους όταν το ψήφισμα στο οποίο εκφράζονταν οι πόθοι των Ελληνικών μελών τέθηκε ενώπιον του Συμβουλίου⁸²⁸.

Γ. Το μουσουλμανικό ψήφισμα επιστροφής της Κύπρου στο Σουλτάνο

1. Το «δίκαιο» της κάθε κοινότητας

Η αισιοδοξία η οποία δημιουργήθηκε στους προεστώτες της ελληνορθόδοξης κοινότητας μετά την επιτυχία τους να περιληφθεί το ενωτικό στην αντιφώνηση, μεταβλήθηκε λίγες μέρες αργότερα σε σφοδρή αντίδραση για τη στάση των επισήμων μελών να υποστηρίζουν

η εθνική αυτού αποκατάσταση δια της ενώσεως μετά της μητρός Ελλάδος ετύγχανον πλήρους ικανοποιήσεως προς θρίαμβον του πολιτισμού και τιμήν του φιλελευθέρου Αγγλικού έθνους». *Η Εφημερίς Κύπρου*, 22 Μαΐου 1903.

⁸²⁶ ΤΝΑ: CO 69/17. *Συνεδρία* 7 Μαΐου 1903, σσ. 41-43. Λίγες μέρες αργότερα στις 27 Μαΐου, ο Αρμοστής δήλωσε ότι ο Γεννάδιος λόγω των ασχολιών του με το τμήμα Γεωργίας αδυνατούσε κατά τη συγκεκριμένη σύνοδο να παρευρίσκεται στο Νομοθετικό, και έτσι στη θέση του διορίστηκε προσωρινά ο Αρχηγός της Αστυνομίας. ΤΝΑ: CO 69/17. *Συνεδρία* 27 Μαΐου 1903, σελ. 177. Η θέση του Διευθυντή Γεωργίας συνέχισε να περιλαμβάνεται στα επίσημα μέλη μέχρι την παραίτηση του Γενναδίου, το 1905.

⁸²⁷ Οι διαβεβαιώσεις κατά το 1882 του τότε υπουργού των Αποικιών, Earl of Kimberley, στα μουσουλμανικά υπομνήματα ότι εάν ποτέ προτεινόταν μέτρα από την πλειονότητα τα οποία θα έθιγαν τη μειονότητα, τότε ο Αρμοστής μαζί με τα επίσημα μέλη θα αμυνόταν υπέρ των «αδίκως προσβαλλομένων συμφερόντων» της μειονότητας, δεν εφαρμόστηκαν στη αντιφώνηση του 1903. Βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 323-325. Τα επίσημα μέλη με τη στάση τους έδειξαν την αδυναμία της μουσουλμανικής μειονότητας του Συμβουλίου να προβάλλει και το δικό της αίτημα στην αντιφώνηση ως απάντηση στο ενωτικό, για επιστροφή του νησιού στον Σουλτάνο.

⁸²⁸ Κατά τη συζήτηση σχετικά με το διορισμό ξένων επιθεωρητών, τα ελληνικά μέλη του Νομοθετικού υποστήριζαν τη σημασία διορισμού Έλληνα και Τούρκου επιθεωρητή για την ελληνική και μουσουλμανική εκπαίδευση αντίστοιχα, συνδέοντας το διορισμό ξένου επιθεωρητή με την παραχώρηση του ελέγχου των σχολείων τους σε ξένους, ενώ τονίστηκε η σημασία της εθνικής διαπαιδαγώγησης παράλληλα με τη θρησκευτική. Αντίθετα, οι Μουσουλμάνοι υποστήριζαν ότι οι επιθεωρητές έκαναν καλά τη δουλειά τους, ωστόσο υποστήριζαν τη σημασία της θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης. Οι Έλληνες ψήφισαν υπέρ της μείωσης του προϋπολογισμού για την εκπαίδευση, ως αντίδραση για το γεγονός ότι σε αυτόν περιλαμβάνονταν οι μισθοί ξένων επιθεωρητών. ΤΝΑ: CO 69/17. *Συνεδρία* 5, 10 Ιουνίου 1903, σσ. 258-289.

ψήφισμα προερχόμενο από τον Dervish σχετικά με την επιστροφή του νησιού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία σε περίπτωση εγκατάλειψής του από τη Βρετανία. Το ψήφισμα ανέφερε συγκεκριμένα:

«Το Συμβούλιο ζητεί από την Εξοχήτά του τον Μέγα Αρμοστή να υποβάλει και να πληροφορήσει την Μεγαλειοτάτη κυβέρνηση, μέσω του έντιμου Γραμματέα του κράτους των Αποικιών, όσο το δυνατό πιο σύντομα και με ύψιστη σημασία, ότι όλος ο Μουσουλμανικός πληθυσμός αυτού του νησιού αντιτίθεται με μεγάλη σφοδρότητα στις υποδείξεις, σε αντίθεση με την Κυπριακή Σύμβαση, οι οποίες περιλαμβάνονται στην αντιφώνηση του Νομοθετικού Συμβουλίου και εγκριθείσες με πλειοψηφία ψήφων, εις απάντηση στον εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή στο Συμβούλιο κατά την έναρξη της παρούσας συνόδου, και ότι αυτοί (μουσουλμανική κοινότητα) επιθυμούν και αναμένουν ότι αν ποτέ καταστεί αναγκαία η εγκατάλειψη του νησιού από το ένδοξο αγγλικό κράτος θα πρέπει [το νησί] να επιστραφεί και να αποκατασταθεί στο Αυτοκρατορικό Οθωμανικό κράτος, τον νόμιμό του κάτοχο»⁸²⁹.

Η κατάθεση του ψηφίσματος Dervish και η συζήτηση η οποία ακολούθησε, είχε ως αποτέλεσμα να αναπτυχθεί η επιχειρηματολογία τόσο από πλευράς Ελλήνων όσο και από πλευράς Μουσουλμάνων, σχετικά με το ποιος είχε περισσότερο δίκαιο.

Οι Έλληνες βουλευτές στήριζαν το δίκαιο του αιτήματος για ένωση, στο δίκαιο της πλειονότητας, στο φιλελεύθερο βρετανικό έθνος και στην ελληνική ταυτότητα του νησιού. Επίσης, αν και προσπάθησαν να διατηρήσουν ένα καλό κλίμα μεταξύ των δύο κοινοτήτων, εξέφρασαν απόψεις οι οποίες απέτυχαν να εμπνεύσουν εμπιστοσύνη. Ο Ι. Κυριακίδης, ίσως πιο ένθερμος ως προς την ανάγκη συνεργασίας με τους Μουσουλμάνους, τάχθηκε υπέρ της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έκανε λόγο για «διαιρετική πολιτική της Αγγλίας», αναφέρθηκε στις καλές σχέσεις Σουλτάνου και Βασιλιά της Ελλάδος και υποστήριξε ότι και για τους Έλληνες ήταν σημαντική η διατήρηση της *Τουρκίας*, καθώς αποτελούσε σύμφωνα με τον ίδιο εμπόδιο για την επέκταση του πανσλαβισμού προς τον Νότο⁸³⁰. Αναφερόμενος στο γεγονός ότι οι Τούρκοι τους έσωσαν από τον εκλατινισμό δήλωσε χαρακτηριστικά.

«Είναι αλήθεια ότι σωθήκαμε από ένα σοβαρό κίνδυνο, αλλά οι Τούρκοι μας έκλεισαν σε ένα κλουβί και η θεία πρόνοια έστειλε την Αγγλία η οποία μας ελευθέρωσε. Είναι αλήθεια ότι μας επιτράπηκε να ζήσουμε έξω από το κλουβί, αλλά τη στιγμή που προσπαθούμε να πετάξουμε, οι Άγγλοι μας κρατούν και μας κόβουν τα

⁸²⁹ Η συζήτηση της πρότασης Dervish έλαβε χώρα στις 18 Ιουνίου 1903 και συνεχίστηκε στις 6 Ιουλίου. Στο μεσοδιάστημα στάλθηκε και κοινό υπόμνημα Ελλήνων και Μουσουλμάνων για κακοδιοίκηση του νησιού. Για το ψήφισμα του Dervish, βλ. TNA: CO 69/17. *Συνεδρία* 18 Ιουνίου 1903, σσ. 345-346.

⁸³⁰ TNA: CO 69/17. *Συνεδρία* 18 Ιουνίου 1903, σελ. 348.

φτερά ώστε να μην μπορούμε να πετάξουμε. Ακούγοντας ωστόσο το φτερούγισμα της μητέρας μας προσπαθούμε να πετάξουμε αλλά πέφτουμε, αγωνιζόμαστε και προσπαθούμε να φύγουμε από τα χέρια αυτών που μας κρατούν ώστε να μπορέσουμε να πετάξουμε στη μητέρα μας».

Επίσης, υπονοώντας την Αγγλία, δήλωσε ότι αυτός που τους κρατά παρόλο που τους γδέρνει, αγαπά τη Μητέρα τους και θα τους αφήσει να πάνε σε αυτή. Παρουσίασε τους Μουσουλμάνους ως ένα ακόμη κατακτητή του νησιού, ο οποίος όπως και οι προηγούμενοι κατακτητές ήρθαν και έφυγαν από τη χώρα και ότι δεν υπάρχει κανένας φόβος ότι θα επιστρέψουν. Παράλληλα, δήλωσε ότι σεβόταν τα αισθήματα των Μουσουλμάνων, παρόλο που αποτελούσαν μειονότητα, υποδεικνύοντας στον Dervish ότι έπρεπε να σεβαστεί τα αισθήματα 180.000 περίπου Ελλήνων⁸³¹. Από την πλευρά του ο Ζαννέτος αναφέρθηκε στην ελληνικότητα του νησιού με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα, τη διατήρηση της γλώσσας και θρησκείας, ενώ ως προς τους εθνικούς πόθους των δύο «στοιχείων», τόνισε ότι το ζήτημα αφορούσε το ποιο από τα δύο είχε το μεγαλύτερο δίκαιο⁸³².

Ο Dervish, από την πλευρά του, αναφέρθηκε σε «προσβολή της τουρκικής κοινότητας» από τις συζητήσεις εντός του Νομοθετικού, απέρριψε το αίτημα για ένωση παραπέμποντας στην ισχύ της Σύμβασης του 1878, συνέδεσε τη συζήτηση για το ενωτικό εντός του Νομοθετικού με την αλλαγή των σχέσεων στις δύο κοινότητες και επανέφερε το ζήτημα προστασίας της μουσουλμανικής μειονότητας από τη Βρετανία.

«Οι Κύπριοι από την τουρκική κατοχή έζησαν σαν πρόβατα τα οποία έβοσκαν μαζί, αλλά αυτό το ζήτημα ρίχτηκε ανάμεσά τους και είχε το αποτέλεσμα λύκων. Το κυριότερο κακό είναι ότι προέκυψαν διαμάχες μεταξύ των δύο κοινοτήτων λέγοντας ότι η Ελλάδα θα ρθει ή η Τουρκία θα ρθει. Τέτοιες διαφωνίες λαμβάνουν χώρα μεταξύ των πιο θερμοκέφαλων οι οποίοι θεωρούν ότι έχουν δικαίωμα να συζητούν τέτοιου είδους ζητήματα από τη στιγμή που τέτοιου είδους συζητήσεις λαμβάνουν χώρα σε αυτό το Συμβούλιο.»⁸³³

Κατά τη συνέχιση της συζήτησης, λίγες μέρες αργότερα, στις 6 Ιουλίου 1903, ο ίδιος βουλευτής σχολιάζοντας το δίκαιο της πλειονότητας αναφέρθηκε στα 60 εκατομμύρια Μουσουλμάνων υπό βρετανική διοίκηση, δηλώνοντας ότι θα προτιμούσαν να ζουν υπό ένα κράτος της δικής τους θρησκείας, αλλά καθώς αυτό ήταν αδύνατο, ήταν ευχαριστημένοι να ζουν ήσυχα υπό βρετανική διοίκηση. Επίσης εκφράζοντας την ισλαμική αντίληψη περί

⁸³¹ Στο ίδιο.

⁸³² TNA: CO 69/17. *Συνεδρία* 18 Ιουνίου 1903, σσ. 350-351.

⁸³³ TNA: CO 69/17. *Συνεδρία* 18 Ιουνίου 1903, σσ. 344-348, Εφ. *Αλήθεια*, 20 Ιουνίου 1903.

μοίρας/κισμέτ υποστήριξε ότι οι άνθρωποι πρέπει να υποταχθούν στη μοίρα τους και να ασχολούνται με τη δική τους δουλειά. Χαρακτήρισε ως καθήκον των αιρετών μελών του Συμβουλίου να μην προσπαθούν να πετύχουν «αδύνατα πράγματα» και έτσι να βλάπτουν τις σχέσεις μεταξύ των δύο *τμημάτων της κοινότητας* αλλά να εργάζονται για το καλό της χώρας. Πρότεινε στους Έλληνες βουλευτές να ψηφίσουν υπέρ της πρότασής του, καθώς έτσι θα αποσυρόταν η ψυχρότητα η οποία δημιουργήθηκε ανάμεσα στα δύο τμήματα της κοινότητας και θα έδειχναν στα κράτη της Αγγλίας, Τουρκίας και Ελλάδας ότι σέβονται τις συμφωνίες⁸³⁴.

Στο ίδιο μήκος κύματος υπήρξαν και οι δηλώσεις του Hadji Hafouz, ο οποίος τάχθηκε όχι κατά του αιτήματος της Ένωσης και της αναφοράς του οπουδήποτε αλλού, αλλά κατά της αναφοράς του εντός του Νομοθετικού. Υποστήριξε ότι τέτοιου είδους συζητήσεις δεν περιορίζονταν μόνο στα μέλη του Ν.Σ. τα οποία ήταν μορφωμένα, αλλά και στους εκλογείς τους οι οποίοι ήταν αδαείς, με αποτέλεσμα να προκαλείται «ψυχρότητα ακόμη και μίσος μεταξύ των δύο τμημάτων», ενώ ο μόνος κερδισμένος από αυτές τις έριδες θα ήταν η κυβέρνηση. Κύριος σκοπός των μελών του Συμβουλίου, υποστήριξε, ήταν να εξετάζουν προσεκτικά τα κυβερνητικά μέτρα που υποβάλλονταν, και ότι αν το Συμβούλιο περιοριζόταν στη μελέτη των συμφερόντων του λαού, θα λειτουργούσε πιο σωστά. Υποστήριξε τη σημασία της κοινής δράσης τους στο Νομοθετικό και χαρακτήρισε ως μοναδικές διαφορές τη θρησκεία και τη γλώσσα, δηλώνοντας ότι αν γινόταν αποδεκτή η αρχή ότι ένας λαός πρέπει να δίνεται στην χώρα στην οποία ανήκει σύμφωνα με την θρησκεία και τη γλώσσα, τότε τα μουσουλμανικά μέλη δεν θα έφεραν αντίρρηση, ωστόσο το ζήτημα ήταν τέτοιο που δεν άξιζε συζήτηση. Τέλος, εξέφρασε την ελπίδα ότι δεν θα επαναλαμβάνονταν παρόμοιες συζητήσεις στο Νομοθετικό, καθώς το κάθε τμήμα σεβόταν τα αισθήματα του άλλου⁸³⁵.

Ο Θεοδότου, με δηλώσεις οι οποίες ενίσχυαν τους φόβους των Μουσουλμάνων περί απειλής της πολιτικής παρουσίας τους στο νησί, απέρριψε ακόμη και την παρουσία των Μουσουλμάνων κατοίκων, θεωρώντας τους ως ξένους προς τον τόπο, ενώ δήλωσε ότι η Βρετανία «ήταν υποχρεωμένη» σε περίπτωση εγκατάλειψης του νησιού να ακολουθήσει την

⁸³⁴ TNA: CO 69/17. *Συνεδρία* 6 Ιουλίου 1903, σσ.470-72.

⁸³⁵ TNA: CO 69/17. *Συνεδρία* 6 Ιουλίου 1903, σσ.461-468, «Από εβδομάδα σ'εβδομάδα», εφ. *Αλήθεια*, 27 Ιουνίου 1903.

αρχή του δημοψηφίσματος του κυπριακού λαού. Υποστήριξε ότι η Κύπρος ήταν ελληνική μέχρι την τουρκική κατάκτηση και ότι οι Τούρκοι δεν έπρεπε να θεωρούνται ότι είχαν οποιοδήποτε δικαίωμα στο ελληνικό χρώμα της Κύπρου. Παρουσίασε τον *Τούρκο* ως άτομο το οποίο βίαια απορρίπτει τον νόμιμο κύριο ενός σπιτιού και απαιτεί δικαίωμα κατοχής ο ίδιος. Διαφώνησε ότι το ζήτημα της Ένωσης τέθηκε για πρώτη φορά το 1902, δήλωσε ότι ετίθετο πάντοτε, παραπέμποντας ωστόσο, λανθασμένα στον υποτιθέμενο λόγο του Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου του 1878⁸³⁶. Ο Θεοδότου αναφέρθηκε στη συνέχεια σε λόγους και άλλων πολιτικών ανδρών καθώς και σε αποσπάσματα βρετανικών εφημερίδων, σχετικά με τη μη επιστροφή του νησιού στην Τουρκία. Ως προς την αναφορά του Dervish ότι έπρεπε να ζουν υπό την Αγγλία η οποία ήταν πλούσια χώρα, δήλωσε ότι η Ελλάδα μπορεί να ήταν φτωχή και ρακένδυτη, αλλά οι Κύπριοι προτιμούσαν να ζουν υπό την σημαία της, καθώς ήταν η μητέρα τους⁸³⁷.

Ο Φραγκούδης, περισσότερο ρεαλιστής, έκανε λόγο για καθορισμό του πολιτικού μέλλοντος του νησιού σύμφωνα με τα συμφέροντα της Βρετανίας, αναφέροντας χαρακτηριστικά:

«Δεν υπάρχει τίποτα μέχρι στιγμής που να χωρίζει τα μουσουλμανικά από τα χριστιανικά μέλη, καθώς και οι δύο εξέφραζαν τις απόψεις τους. Όταν φτάσει η στιγμή να αποφασιστεί η τύχη της Κύπρου, η Αγγλία δεν θα επηρεαστεί από ψηφίσματα και εκδηλώσεις απόψεων αλλά θα ρυθμίσει την πολιτική της από τα γεγονότα και από τα δικά της συμφέροντα. Τα πολιτικά [ζητήματα] δεν ρυθμίζονταν από αισθήματα [...]. Η ιστορία έδειξε ότι έθνη θυσιάσαν τα αισθήματά τους υπέρ των συμφερόντων τους»⁸³⁸.

Ο Αρμολής του νησιού, αναφέρθηκε στην ισχύ της Σύμβασης του 1878, υποστηρίζοντας ότι σε περίπτωση επιστροφής των εδαφών τα οποία κρατούνταν από τη Ρωσία στην *Τουρκία*⁸³⁹, τότε το νησί θα επέστρεφε σε αυτή, ενώ πρόσθεσε ότι η κυβέρνηση της Αυτού Μεγαλειότητος δεν είχε πρόθεση να αφήσει την Κύπρο σε οποιαδήποτε άλλη χώρα. Στην

⁸³⁶ Βλ. Κεφάλαιο 3.

⁸³⁷ ΤΝΑ: CO 69/17. *Συνεδρία* 6 Ιουλίου 1903, σσ. 461-463.

⁸³⁸ ΤΝΑ: CO 69/17. *Συνεδρία* 6 Ιουλίου 1903, σελ. 469. Ο Φραγκούδης ωστόσο δεν ψήφισε υπέρ της πρότασης Dervish, καθώς τόνισε ότι θα αποτελούσε ασυνέπεια για τα χριστιανικά ελληνικά μέλη να ψηφίσουν υπέρ της πρότασης προκειμένου να ικανοποιήσουν τους μουσουλμάνους συναδέλφους τους. Εξέφρασε τη συμπάθειά του σε αυτούς και δήλωσε ότι στα υπόλοιπα θέματα σχετικά με τα συμφέροντα της χώρας θα εξακολουθούσε να υπάρχει η ίδια ομοφωνία η οποία υπήρχε μέχρι τότε.

⁸³⁹ Τα εδάφη αυτά ήταν το Καρς, Βατούμ και Αρδαχάν, τα οποία καταλήφθηκαν από τη Ρωσία κατά τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878.

ψηφοφορία η οποία ακολούθησε, η πρόταση του Dervish εγκρίθηκε ως είχε προς αποστολή στον υπουργό των Αποικιών με τη νικώσα ψήφο του Αρμωστή⁸⁴⁰.

2. Η βρετανική έγκριση και οι αντιδράσεις

Η βρετανική υποστήριξη του ψήφισματος Dervish κατά το 1903 αιφνιδίασε τους Έλληνες οι οποίοι την χαρακτήρισαν ως «κυβερνητικό πραξικόπημα», ενώ συλλαλητήρια έλαβαν χώρα σε διάφορες πόλεις ακόμη και σε χωριά. Στη Λεμεσό σε συγκέντρωση έξω από τον ναό της Αγίας Νάπας ο Ανδρέας Θεμιστοκλέους χαρακτήρισε την πράξη των επισήμων μελών ως «αναξίαν Κυβερνήσεως πεπολιτισμένης και χριστιανικής», ενώ το πλήθος κρατώντας την ελληνική σημαία και τραγουδώντας τον εθνικό ύμνο κατευθύνθηκε στην οικία του διοικητή φωνάζοντας «Κάτω η Κυβέρνησις, Κάτω ο Τσαμπερλαίν». Στο ψήφισμα της Λάρνακας η πράξη των Βρετανών χαρακτηρίστηκε «ανελεύθερη», με σκοπό να ικανοποιήσει τον «εθνικό εγωισμό των Μωαμεθανών» και να διασφαλίσει τη συνεργασία τους. Το ψήφισμα καλούσε τους «Μωαμεθανούς πολίτες», να αντιληφθούν τα κίνητρα της διοίκησης υποστηρίζοντας ότι αν ενδιαφέρονταν για τη δική τους αυτοσυντηρησία, θα συνέχιζαν να παρέχουν τη συνεργασία τους στον κοινό αγώνα ενάντια στη ξενοκρατία⁸⁴¹. Όσον αφορά το συλλαλητήριο στη Λευκωσία αναφέρεται ότι οι δύο «διηνεκώς διστάμενες μερίδες», «Κιτιακοί» και «Κυρηναϊκοί», έδωσαν τα χέρια και συγκρότησαν πολυπληθές και επιβλητικό συλλαλητήριο στο οποίο αποδοκίμασαν την πολιτική της κυβέρνησης και εξέφρασαν τον πόθο για ένωση⁸⁴².

Οι θερμότεροι υποστηρικτές της ανάγκης συνεργασίας Ελλήνων και Μουσουλμάνων κατά των Βρετανών, υποστήριζαν μέσω της εφημερίδας «Ευαγόρας» ότι την αγανάκτηση και την οργή του ελληνικού πληθυσμού δεν προκάλεσε το ίδιο το τουρκικό ψήφισμα, «καθώς ο

---

⁸⁴⁰ TNA: CO 69/17. *Συνεδρία* 6 Ιουλίου 1903, σελ.473.

⁸⁴¹ «Το ψήφισμα της Λάρνακας», εφ. *Αλήθεια*, 4 Ιουλίου 1903.

⁸⁴² Βλ. «Το κυβερνητικόν πραξικόπημα», εφ. *Αλήθεια*, 27 Ιουνίου 1903. Για τα συλλαλητήρια των πόλεων βλ. «Από εβδομάδα σ' εβδομάδα», «Το ψήφισμα της Λάρνακας», εφ. *Αλήθεια*, 4 Ιουλίου 1903. Η «Αλήθεια» έκανε λόγο και για «καταιγίδα θυμού» όχι ενάντια στους Τούρκους, οι οποίοι σύμφωνα με το άρθρο έκαναν το καθήκον τους όπως το κάνουν και οι Έλληνες, αλλά ενάντια στους Βρετανούς, ενάντια στην κυβέρνηση, η οποία «πονηρά, δόλια και ανειλικρινής» τα ξέχασε όλα, ιστορία, αρχές, δικαιοσύνη, αλήθεια και ήθος. Το συγκεκριμένο άρθρο μεταφράστηκε στα αγγλικά και εστάλη συνημμένο σε επιστολή του Αρμωστή στον υπουργό των Αποικιών. TNA: CO 67/135. Smith προς Chamberlain, Τρόδος 21 Ιουλίου 1903, σελ. 332. Για το συλλαλητήριο της Λευκωσίας η «Φωνή της Κύπρου» ανέφερε ότι ήταν τόσο βεβιασμένο και απροετοίμαστο ώστε πολύς κόσμος έμαθε για αυτό μετά το τέλος του. Βλ. «Συλλαλητήρια», εφ. *ΦτΚ*, 5/18 Ιουλίου 1903. Για το συλλαλητήριο Αμμοχώστου και την άρνηση του διοικητή Αμμοχώστου να δεχτεί το ψήφισμα το οποίο του δόθηκε βλ. «Το αίσχος», εφ. *Αλήθεια*, 11 Ιουλίου 1903.

ελληνικός πληθυσμός γνωρίζει να σέβεται τέτοιου είδους αισθήματα», αλλά η διαγωγή της κυβέρνησης η οποία με την ψήφο της υπήρξε άδικη και μεροληπτική. Σύμφωνα με το άρθρο «η πολιτική σύνεσις και μετριοπάθεια των Ελλήνων και Μωαμεθανών βουλευτών απεσόβησε πάσαν φυλετικήν διάστασιν και εχθρότητα, ας ήθελε να εκκαύση η κυβέρνησις μεταξύ του ελληνικού και μωαμεθανικού πληθυσμού της νήσου». Επιπρόσθετα εκφράστηκε η βεβαιότητα ότι η Κύπρος ουδέποτε θα αποδοθεί στην Τουρκία, σημειώνοντας ταυτόχρονα ότι αποτελεί ύβρη κατά του αγγλικού έθνους η συνένωση της ευχής Βρετανών και Μωαμεθανών βουλευτών όπως επανέλθει χριστιανικός λαός υπό τουρκική κυριαρχία⁸⁴³.

Η έντονη αντίδραση των Ελλήνων υπεδείκνυε τη μεγάλη σημασία την οποία οι Έλληνες έδιδαν στο βρετανικό παρά στο μουσουλμανικό παράγοντα, καθώς βάσιζαν τις ελπίδες τους για την ευόδωση του ενωτικού τους πόθου στο «φιλελεύθερο» βρετανικό έθνος αλλά και σε δηλώσεις Βρετανών αξιωματούχων, ενώ από την άλλη θεωρούσαν το αίτημα για επιστροφή του νησιού στο Σουλτάνο, απραγματοποίητο και ως εκ τούτου ακίνδυνο για τις ενωτικές τους προσπάθειες. Η δήλωση του υπουργού των Αποικιών κατά το 1902 περί ασυμφωνίας των Μουσουλμάνων ως προς το ενωτικό και στη συνέχεια η επίσημη βρετανική στήριξη σε ψήφισμα εντός του Νομοθετικού το οποίο αναγνώριζε το δικαίωμα επιστροφής του νησιού στο Σουλτάνο σε περίπτωση επιστροφής συγκεκριμένων ρωσικών εδαφών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, έδινε στα αιτήματα των Μουσουλμάνων υπόσταση ενώ αναβάθμιζε τον ρόλο της μουσουλμανικής μειονότητας ως ένα εν δυνάμει εμπόδιο στην επίτευξη της ένωσης. Ένα χρόνο αργότερα, εφημερίδα της εποχής αναφερόμενη στη στήριξη του ψηφίσματος Dervish, έκανε λόγο για δημιουργία «και τουρκικού ζητήματος».

«...Φρονούμεν ότι αγαθή αγγλική διαθεσις ενσαρκωθείσα εις το πρόσωπο του βουλευτή αυτού απειράθη χάριν παρηγορίας να δημιουργήσει εν Κύπρω και τουρκικόν ζήτημα πράγμα άγνωστον μέχρι τούδε και εντελώς απροσδόκητον... Ομολογουμένως ελυπήθημεν διότι τοιούτον ζήτημα εγεννήθη, αλλά και δεν βλέπωμεν εις τι δύναται να βλάβη τον ημέτερον αγώνα. Το πολύ πολύ θ' ακουσθή ημέραν τινά και φιλότουρκος φωνή προβάλλουσα τούτο»⁸⁴⁴.

⁸⁴³ «Η σημασία του τουρκικού ψηφίσματος», εφ. *Εναγώρας*, 26 Ιουνίου 1903. Ωστόσο σε παλαιότερο άρθρο της ίδιας εφημερίδας εκφραζόταν το ενδιαφέρον για τη διατήρηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Σουλτάνου. Βλ. «Στάδιον συμπράξεως Ελλήνων και Μωαμεθανών», εφ. *Εναγώρας*, 5 Ιουνίου 1903.

⁸⁴⁴ Στο ίδιο άρθρο αναφέρεται ότι οι Οθωμανοί ήταν πάντοτε ενήμεροι των διαβημάτων του ελληνικού πληθυσμού υπέρ της εθνικής του αποκατάστασης και ότι ούτε παράπονο ήγειραν ποτέ ούτε ψυχρότητα έδειξαν. Βλ. «Η επιστολή του Υπουργού», εφ. *ΦτΚ*, 19/2 Ιουλίου 1904.

Στη σύνοδο του 1904 το ενωτικό αναφέρθηκε για ακόμη μια φορά⁸⁴⁵, μετά από σχετική τροποποίηση του Χριστόδουλου Σώζου στην τελευταία μακροσκελή παράγραφο της αντιφώνησης, η οποία μεταξύ άλλων ανέφερε:

«...Αλλά και παρ' όλας τας μέχρι τούδε πικράς απογοητεύσεις του συνεπεία Κυβερνητικής πολιτικής στενού πνεύματος το Συμβούλιον μετά του λαού δεν έπαυσαν έχοντα κρείττω ιδέαν περί του μεγάλου Αγγλικού έθνους και πιστεύουσιν, ότι η περίοδος της μικροπολιτικής έσται βραχεία, τάχιστα δ' ελεύσεται περίοδος πολιτικής ανταξίας του μεγαλονύμου φιλελευθέρου Αγγλικού έθνους, οπότε και ο Κυπριακός λαός θα ευτυχήση να ίδη πληρουμένας τας δικαίας αυτού αξιώσεις, ήτοι την ένωσιν αυτού μετά της μητρός Ελλάδος, προς τε ευτυχίαν εαυτού και τιμήν του Μεγάλου Έθνους»⁸⁴⁶.

Η συγκεκριμένη τελευταία παράγραφος της αντιφώνησης, περιλάμβανε επίσης αναφορά στη συνέχιση της κακοδαιμονίας του τόπου και τη μη λήψη επαρκών μέτρων από πλευράς τοπικής και κεντρικής κυβέρνησης, δηλώσεις οι οποίες έβρισκαν σύμφωνους τους Μουσουλμάνους. Ωστόσο το γεγονός ότι στην ίδια παράγραφο περιλαμβάνονταν αναφορές σε Ένωση και Φόρο Υποτελείας είχε ως αποτέλεσμα την πρόταση Hadji Hafouz για προσθήκη ξεχωριστής παραγράφου στην οποία να εκφραζόταν η διαφωνία των μουσουλμανικών μελών όσον αφορά συγκεκριμένα την αναφορά του Φόρου Υποτελείας και της Ένωσης. Ωστόσο ο Αρχιλογιστής, James Gore, δήλωσε ότι δεν υπήρχε λόγος να τεθεί η πρόσθετη παράγραφος σε ψηφοφορία από τη στιγμή που η εισήγηση του Hadji Hafouz καταγράφηκε στα Πρακτικά. Έτσι οι Μουσουλμάνοι ψήφισαν εναντίον ολόκληρης της τελευταίας παραγράφου ως είχε, με αποτέλεσμα να φαίνεται ότι διαφωνούσαν και στην αναφορά περί κακοδαιμονίας του τόπου⁸⁴⁷.

Η σχετική με την Ένωση τροποποίηση της παραγράφου χαρακτηρίστηκε από τους Μουσουλμάνους ως εσκεμμένη πρόκληση από ορισμένα άτομα με σκοπό να προκαλέσουν δυσαρέσκεια και διαίρεση μεταξύ των δύο κοινοτήτων. Ο Hadji Hafouz εξέφρασε τη λύπη

---

⁸⁴⁵ Συμφωνία Ελλήνων και Μουσουλμάνων παρατηρήθηκε σε παραγράφους οι οποίες αναφέρονταν σε «βαρύτατη και καταθλιπτική φορολογία», στην «ασπλαχνία και ακηδία» της κυβέρνησης, στον δάνειο σπόρο τον οποίο έδωσε η κυβέρνηση στους αγρότες με τόκο ο οποίος κυμαινόταν στο 25-35%, κάνοντας παράλληλη αναφορά στα ευνοϊκότερα μέτρα τα οποία πήρε σε αντίστοιχη περίπτωση η οθωμανική διοίκηση του νησιού. Άλλα θέματα τα οποία αναφέρθηκαν στην αντιφώνηση αφορούσαν το γεωργικό τμήμα, διάφορα είδη βιομηχανιών (οίνου, μεταλλευμάτων), δημόσια έργα, δάση, το Εκτελεστικό Συμβούλιο, την εκπαίδευση και την ορθόδοξη εκκλησία, καθώς και τη μη αποστολή εξεταστικής επιτροπής από την κεντρική κυβέρνηση με σκοπό να ελέγξει τη τοπική διοίκηση του νησιού.. Βλ. *The Cyprus Gazette*, 26 Απριλίου 1904. Για τη συζήτηση του σχεδίου αντιφώνησης βλ. TNA : CO 69/18. *Συνεδρίες* 30-31 Μαρτίου 1904.

⁸⁴⁶ *Η Εφημερίς Κύπρου*, 26 Απριλίου 1904.

⁸⁴⁷ TNA : CO 69/18. *Συνεδρία* 31 Μαρτίου 1904, σελ.37.

του για το γεγονός, χαρακτηρίζοντας τη συγκεκριμένη εισήγηση περί ένωσης ως έκφραση αγένειας, ενώ ο Dervish δήλωσε ότι η ιδέα της ένωσης δεν ήταν αποδεκτή ούτε ακόμη και από το σύνολο της *ελληνοχριστιανικής κοινότητας*, ότι η πρόταση δεν ήταν προς το συμφέρον του νησιού, και ότι η Ελλάδα ποτέ δεν ζήτησε την Κύπρο. Επίσης δήλωσε ότι παρόλο που την προηγούμενη χρονιά υπήρξε διαβεβαίωση στο Νομοθετικό ότι δεν θα εισάγονταν ζητήματα που μπορούσαν να προκαλέσουν διαφωνία, παρατήρησε ότι αυτό δεν εφαρμόστηκε τη συγκεκριμένη χρονιά και κατηγορήσε προσωπικά τον Χρ. Σώζο ότι αν δεν απέσυρε την πρότασή του θα ήταν αίτιος για όλες τις συνέπειες⁸⁴⁸.

Στη συνέχεια της συνόδου, κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού για την εκπαίδευση, η μη σύμπραξη των μουσουλμανικών μελών με τα ελληνικά ως προς τη μείωση του προϋπολογισμού για την εκπαίδευση⁸⁴⁹ προκάλεσε τα αρνητικά σχόλια της εφημερίδας «Αλήθεια», ενώ ο «Ευαγόρας» αναφέρθηκε στους κινδύνους οι οποίοι κρύβονταν για τη μουσουλμανική κοινότητα από τη συνεργασία της με τους Βρετανούς. Η «Αλήθεια» έκανε λόγο για αντιπολίτευση των *Τούρκων* «ην εν παντί σχεδόν συστηματικώς ευρίσκομεν», υποδεικνύοντας ότι πρέπει όλοι να κατανοήσουν ότι θα έχουν αντιμετώπους τους και τους *Τούρκους*⁸⁵⁰. Από την πλευρά της η εφημερίδα «Ευαγόρας» αν και συνέχισε να αναφέρεται στη σημασία της σύμπραξης Ελλήνων και Μουσουλμάνων υπέρ του κοινού συμφέροντος, άρχισε να υποδεικνύει στους Μουσουλμάνους ότι η συνεργασία τους με τους Βρετανούς θα έβλαπτε τους ιδίους κυρίως, παρά τους Έλληνες, κάνοντας συγκεκριμένη αναφορά για «απροκάλυπτη διάθεση της κυβέρνησης προς υποδούλωση της μουσουλμανικής παιδείας».

«Οι έλληνες βουλευταί σθεναρώς υπερασπίζοντες τα συμφέροντα του κυπριακού λαού ουδεμίαν ποιούνται διάκρισιν φυλετικήν, διότι ταύτα είνε κοινά, αδικούσι δε εαυτούς και τους ομοφύλους αυτών οι μωαμεθανοί βουλευταί αρνούμενοι πολλάκις την σύμπραξιν αυτών εις σπουδαιότατα ζητήματα. Εάν αντιτίθενται τα εθνικά ιδεώδη των δύο φυλών, τα τοπικά συμφέροντα τούτων συνδέονται αναποσπάστως καθ' άπασαν την γραμμήν και μη θέλοντες να πεισθώσι περί τούτου βλάπτουσιν εαυτούς μάλλον ή ημάς οίτινες μεγαλειτέραν κεκτημένοι αντοχήν και ζωτικότητα θα αντιστώμεν κατά της κυβερνητικής επιβουλής αποτελεσματικώς, ενώ οι Μωαμεθανοί

⁸⁴⁸ TNA : CO 69/18. *Συνεδρία* 31 Μαρτίου 1904, σσ. 35-36.

⁸⁴⁹ Οι Έλληνες όπως και το 1903 υποστήριζαν τη μείωση του προϋπολογισμού για την εκπαίδευση γιατί σε αυτόν περιλαμβάνονταν και οι μισθοί των Βρετανών επιθεωρητών για τα ελληνικά και μουσουλμανικά σχολεία. Στο διορισμό ξένων επιθεωρητών αντί ιθαγενών τάσσονταν αρχικά και οι Μουσουλμάνοι αλλά από το 1903 σταμάτησαν να συμφωνούν με την πρακτική των ελληνικών μελών να ψηφίζουν υπέρ της μείωσης του προϋπολογισμού για την εκπαίδευση σύμφωνα με το ποσό το οποίο αντιστοιχούσε στους μισθούς των δύο ξένων επιθεωρητών.

⁸⁵⁰ «Το ζήτημα των Αγγλων εποπτών», εφ. *Αλήθεια*, 14 Μαΐου 1904.

οσονούπω θα καμφθώσιν υπό τας προσπεποιημένας θωπείας και δια των κολακευτικών λόγων της Κυβερνήσεως»⁸⁵¹.

3. Ο ρόλος των Βρετανών

Η προσπάθεια για συνεργασία Ελλήνων φανατικών ενωτικών, και μερίδας Μουσουλμάνων κατά της βρετανικής κατοχής, και δη η πανηγυρική νίκη των συγκεκριμένων προσώπων για τη νέα νομοθετική περίοδο (1902-1906), ήταν λογικό ότι θα έθετε τη βρετανική διοίκηση σε δύσκολη θέση, όσον αφορά τον τρόπο διοίκησης του νησιού. Ήδη από τον Νοέμβριο του 1901, ο Αρμοστής υποστήριξε ότι η διασφάλιση της ισορροπίας με τον τρόπο σύστασης του Νομοθετικού δεν λειτούργησε στην πράξη, καθώς «οι Τούρκοι πέρασαν κάτω από τη δύναμη των ελληνοφώνων τοκογλύφων, ότι τα τουρκικά μέλη δεν χρησίμευαν σε τίποτα για το κράτος και φαίνονταν θανάσιμα τυφλοί στους κινδύνους οι οποίοι απειλούσαν να τους εξαφανίσουν». Απέδωσε την προσπάθεια για σύμπραξη σε προσωπικές συμφωνίες Ελλήνων και Μουσουλμάνων βουλευτών. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι Μουσουλμάνοι βουλευτές δελεάστηκαν από την πρόταση που τους έγινε ότι τα ελληνικά μέλη θα τους βοηθούσαν στην εκστρατεία τους κατά των αντιπροσώπων του Ενκαφ, εάν αυτοί ενεργούσαν από κοινού με τους Έλληνες σε άλλα ζητήματα⁸⁵².

Τα γεγονότα τα οποία μεσολάβησαν κατά το 1902, ο αντίκτυπος της δήλωσης του υπουργού των Αποικιών στο βρετανικό κοινοβούλιο, και η ανοχή των Βρετανών να επιτραπεί στο εξής η συζήτηση εντός του Νομοθετικού του ενωτικού αιτήματος, γνωρίζοντας τις διαφωνίες που αυτό δημιουργούσε στα μέλη των δύο κοινοτήτων, είχαν ως αποτέλεσμα την ανάδειξη της διαφωνίας ανάμεσα στις δύο κοινότητες, και την αδυναμία των Μουσουλμάνων να περιλάβουν στην αντιφώνηση του 1903 και δική τους αναφορά για επιστροφή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με τα επίσημα μέλη να αναδεικνύονται ως το μοναδικό στήριγμα που υπήρχε για τους Μουσουλμάνους, εντός του Νομοθετικού. Η αναφορά το 1901 του Αρμοστή, περί «κινδύνων» οι οποίοι απειλούσαν να «εξαφανίσουν» τους Μουσουλμάνους, εκφράστηκε δύο σχεδόν χρόνια αργότερα από τα ίδια τα μουσουλμανικά μέλη, τα οποία

⁸⁵¹ «Επιβουλή κατά της μουσουλμανικής παιδείας», εφ. *Εναγόρας*, 12 Ιουνίου 1904 (Ημίφυλλο).

⁸⁵² TNA: CO 883/6/5. Haynes Smith προς Chamberlain, Λευκωσία 28 Νοεμβρίου 1901, σελ. 360 (εμπιστευτικό). Σχετικά με τους Μουσουλμάνους βουλευτές αναφέρει ότι ο ένας μετακινήθηκε από την διεύθυνση του Idadi (Hadji Hafouz Ziai), ο δεύτερος στερήθηκε όλων των τιμών που είχε και καταδικάστηκε σε ισόβια φυλάκιση και σε κατάσχεση όλης της περιουσίας του (Dervish) και ο τρίτος (Ratib Effendi) πυροβολήθηκε και πληγώθηκε για υποτιθέμενη καταπίεση από τους χρεώστες του και ο αδελφός του οποίου δολοφονήθηκε για μια αγροτική διαφορά.

αναφέρθηκαν σε ανάγκη προστασίας και για βρετανική ισότητα, η οποία απαιτούσε την προστασία των Μουσουλμάνων⁸⁵³.

Η βρετανική διοίκηση του νησιού κατηγορήθηκε τόσο από Έλληνες όσο και από Μουσουλμάνους βουλευτές για παρέμβαση αξιωματούχων του κράτους τόσο στις νομοθετικές εκλογές του 1901 όσο και στη μη επίλυση του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος. Μετά τις εκλογές για ανάδειξη νέου Νομοθετικού Συμβουλίου, οι Μουσουλμάνοι βουλευτές, Dervish και Hadji Hafouz κατηγόρησαν τη βρετανική διοίκηση για προσπάθεια παρεμπόδισης της εκλογής τους. Ο Dervish αναφέρθηκε σε κυβερνητικούς αξιωματούχους, ενδεχομένως να εννοούσε και τον υπάλληλο του Evkaf, Irfan Bey, οι οποίοι καλούσαν τους χωρικούς να μην ψηφίσουν συγκεκριμένα άτομα⁸⁵⁴. Κατηγορίες για κυβερνητική παρέμβαση στις εκλογές εκδήλωσαν επίσης και οι Ζαννέτος και Κυριακίδης⁸⁵⁵. Επίσης, ο Hadji Hafouz, εκτός από την παρέμβαση αξιωματούχων στις εκλογές εξέφρασε την απογοήτευσή του υποστηρίζοντας ότι πάντοτε υπήρχε η πεποίθηση ότι η Βρετανία θα επροτιμείτο από όλα τα άλλα κράτη όσον αφορά την ελευθερία την οποία επέτρεπε αλλά τα γεγονότα απόδειξαν από τον καιρό της κατοχής ότι το βρετανικό κράτος όπως αντιπροσωπεύεται στο νησί δεν είναι τέτοιο. Όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων δήλωσε ότι δεν υπήρξαν ποτέ διαφορές ανάμεσα στις μουσουλμανικές και χριστιανικές κοινότητες, ωστόσο έκανε λόγο για υποστήριξη των μειονοτήτων της κάθε κοινότητας εκ μέρους της κυβέρνησης, εκμεταλλευόμενης τις διαφορές οι οποίες υπήρχαν προκειμένου να διασφαλίσει τα συμφέροντά της⁸⁵⁶. Το 1903, ο ίδιος βουλευτής, αφού πρώτα έκανε λόγο για ανάγκη προστασίας των Μουσουλμάνων, όταν μεσολάβησαν δηλώσεις των Ελλήνων περί αρνητικών αναφορών του Αρμοστή όσον αφορά την οθωμανική διοίκηση του νησιού, εξέφρασε εκ μέρους των Μουσουλμάνων βουλευτών, τη λύπη του για το γεγονός ότι ο Αρμοστής δημιούργησε τη χειρότερη εντύπωση για την προηγούμενη διοίκηση. Προκειμένου ο Αρμοστής, σύμφωνα με τον ίδιο, να δείξει την ανωτερότητα της νέας

⁸⁵³ TNA: CO 69/17. *Συνεδρία* 18 Ιουνίου 1903, σσ.343-345, εφ. *Αλήθεια*, 20 Ιουνίου 1903.

⁸⁵⁴ TNA: CO 69/16. *Συνεδρία* 15 Μαΐου 1902, σελ.35.

⁸⁵⁵ TNA: CO 69/16. *Συνεδρία* 20 Μαΐου 1902, σσ.50-51. Επίσης ο Θεοδότου αναφερόμενος στο Αρχιεπισκοπικό ζήτημα κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι θα ευθυνόταν για την παράταση του ζητήματος υποστηρίζοντας ότι δεν έπρεπε να εμποδίσει την έλευση αντιπροσώπων των Πατριαρχείων στην Κύπρο θεωρώντας το ως ξένη επέμβαση. Βλ. TNA: CO 69/16. *Συνεδρία* 13 Μαΐου 1902, σσ.23-24.

⁸⁵⁶ TNA: CO 69/16. *Συνεδρία* 20 Μαΐου 1902, σελ.52.

διοίκησης, μεγαλοποίησε τα οφέλη τα οποία δόθηκαν από αυτήν και την ίδια στιγμή μεγαλοποίησε τα κακά της προηγούμενης διοίκησης⁸⁵⁷.

Ο Ν. Καταλάνος αναφέρθηκε σε διαιρετική πολιτική της *Αγγλίας* προσεταιριζόμενης πότε τη μια ή την άλλη *φυλή*, με σκοπό την προώθηση των οικονομικών της συμφερόντων, και τόνισε ότι υπήρχε πλήρης αντίθεση μεταξύ των συμφερόντων της Κυβέρνησης και του *Κυπριακού λαού*. Ο Καταλάνος εκφράζοντας προφανώς τη γενική πεποίθηση των Ελλήνων περί αδυναμίας της μουσουλμανικής μειοψηφίας να εναντιωθεί αποτελεσματικά στα ελληνικά αιτήματα, χαρακτήρισε τη μουσουλμανική κοινότητα ως τη λιγότερο εύρωστη, υποδεικνύοντας της να μην είναι διχαστική γιατί κάτι τέτοιο δεν θα ήταν προς το συμφέρον της. Για το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα κατηγόρησε τη διοίκηση για παρεμπόδιση της κανονικής λύσης του ζητήματος, με σκοπό να διατηρεί την διχόνοια του ελληνισμού, ενώ σχολιάζοντας και τη διαίρεση της μουσουλμανικής κοινότητας σχετικά με τη διαχείριση του *Ενκaf*, δήλωσε ότι η βρετανική διοίκηση χρησιμοποίησε τη χηρεία της επιτροπής του *Ενκaf* ως δόλωμα να παρασύρει τους περισσότερο ασθενείς χαρακτήρες στην επίβουλη πολιτεία της κατά του κυπριακού λαού. Όσον αφορά την επικράτηση μίας εκ των δύο κοινοτήτων στο νησί, ο Καταλάνος δήλωσε ότι «ο φυλετικός αγών δεν έχει τοιαύτην οξύτητα, όσην ο περί ζωής αγών» και ότι ο περί επικρατήσεως φυλετικός αγών μεταξύ *Ελλήνων* και *Μωαμεθανών* δεν έχει την οξύτητα και την ένταση που υπάρχει σε άλλους λαούς, δηλώνοντας ταυτόχρονα ότι ο «κοινός ξενικός ζυγός» και η «βαριά και άδικη φορολογία» απορρόφησαν την προσοχή και τη ζωτικότητα αμφοτέρων των φυλών. Ωστόσο, υπέδειξε και στις δύο κοινότητες, με μεγαλύτερη έμφαση στη μουσουλμανική, ότι αν δεν επικρατούσε στον αγώνα τους «ομοφροσύνη και σύμπραξη» αλλά διαίρεση και αντιπάθεια, τότε αμφότερες θα διέτρεχαν «μέγιστον κίνδυνον» και ότι η λιγότερο εύρωστη και ρωμαλέα, υπονοώντας τη μουσουλμανική, θα καμφθεί πρώτη «καθισταμένη βορά αρχόντων και αρχομένων» καλώντας τους «νοσημονέστερους των μωαμεθανών» να το σκεφθούν καλά και έτσι να μην υπάρξει διαίρεση και αντιπάθεια⁸⁵⁸. Σε νέο άρθρο του ο Καταλάνος δεν δίστασε να δηλώσει ότι οι Έλληνες του νησιού προτιμούσαν να παραμείνει η χώρα οθωμανική παρά να γίνει αγγλική κτήση.

«Ἐν τούτοις τα κυριαρχικά ταῦτα δικαιώματα [του Σουλτάνου] περί πολλοῦ ποιούμεθα και οἱ Ἕλληνες κάτοικοι τῆς νήσου προτιμῶντες να παραμῆνη αὐτὴ χώρα

⁸⁵⁷ ΤΝΑ: CO 69/17. *Συνεδρία* 6 Ιουλίου 1903.

⁸⁵⁸ «Δια την μωαμεθανική κοινότητα», εφ. *Εναγόρας* 29 Μαΐου 1903.

οθωμανική ή να γένηται κτήσις αγγλική, αν δ' ενομίζομεν ότι η κατάργησις ή ελάττωσις του φόρου της υποτελείας ηδύναντο τοιαύτα να έχη αποτελέσματα, εκθύμως θα συνεπράττομεν μετά των μωαμεθανών συμπολιτών κατά πάσης μεταβολής»⁸⁵⁹.

Η συγκεκριμένη δήλωση έγινε στο πλαίσιο αναφοράς για τον Φ.Υ. συμπληρώνοντας ότι η «φιλική μετ' αγαθής συνειδήσεως» σύμπραξη των δύο φυλών θα είχε ως αποτέλεσμα να εξαναγκαστεί η κυβέρνηση σε παραχωρήσεις οι οποίες μπορούσαν να βελτιώσουν την κακή οικονομική κατάσταση την οποία παρέτεινε «η σφαλερά αντίληψη» των Μουσουλμάνων βουλευτών ως προς το ζήτημα του «Φόρου υποτελείας»⁸⁶⁰.

Πέραν των κατηγοριών για τη δράση της βρετανικής διοίκησης, ο ίδιος ο Αρμιοστής προσπάθησε να τονίσει σε επιστολή του το ενδεχόμενο δυναμικής αντίδρασης των Μουσουλμάνων σε περίπτωση συνέχισης των ενωτικών εκδηλώσεων των Ελλήνων. Αναφέρθηκε στους Παγκύπριους αγώνες οι οποίοι έλαβαν χώρα στη Λεμεσό (23-25 Απριλίου 1903) και στους λόγους οι οποίοι εκφωνήθηκαν, υποστηρίζοντας ότι οι Μουσουλμάνοι δεν έμεναν απαθείς θεατές και τάχθηκε υπέρ της νομοθετικής ρύθμισης της χρήσης πολιτικών εμβλημάτων και σημαιών. Επίσης, ως παράδειγμα για το ενδεχόμενο δυναμικής αντίδρασης των Μουσουλμάνων, αναφέρθηκε σε συγκέντρωση 680 Μουσουλμάνων σε τοποθεσία της Λευκωσίας κατά το 1902, όπου οπλισμένοι με «σπαθιά και μαχαίρια», σύμφωνα με τον ίδιο, ήταν έτοιμοι να δράσουν φοβούμενοι ότι θα δέχονταν επίθεση από Έλληνες, οι οποίοι είχαν συγκεντρωθεί σε συλλαλητήρια⁸⁶¹. Ως προς τους Έλληνες, τους παρουσίασε ως *πανούργους* στο να προκαλούν «τον Τούρκο» μέχρι να γίνει έξω φρενών και να κάνει λάθος και ότι ο μόνος τρόπος τον οποίο οι Τούρκοι φαίνονταν να κατανοούν ήταν να είναι περιφρονητικά θυμωμένοι μέχρι ενός σημείου, και τότε αν η πρόκληση συνεχιζόταν «να σκοτώσουν» τους αντιπάλους τους⁸⁶².

Με τη βρετανική υποστήριξη, στη συνέχεια, του ψηφίσματος Dervish, ο Αρμιοστής υποστήριξε ότι η ειρήνη της χώρας απαιτούσε όπως επιτραπεί η συγκεκριμένη «διέξοδος»

⁸⁵⁹ «Στάδιον συμπράξεως Ελλήνων και Μωαμεθανών», εφ. *Ευαγόρας*, 5 Ιουνίου 1903.

⁸⁶⁰ Το συγκεκριμένο άρθρο αναφέρθηκε και στην ανάγκη σύμπραξης των βουλευτών στο ζήτημα σύστασης Γεωργικής Τράπεζας. «Στάδιον συμπράξεως Ελλήνων και Μωαμεθανών», εφ. *Ευαγόρας*, 5 Ιουνίου 1903.

⁸⁶¹ Ωστόσο τέτοιου είδους αναφορά δεν εντοπίστηκε ούτε στον ελληνικό Τύπο ούτε σε επίσημες αναφορές του 1902. Αντίθετα, όπως προαναφέρθηκε, 600 Μουσουλμάνοι υπέγραψαν κατά το 1902 υπόμνημα διαμαρτυρίας. Τα συλλαλητήρια των Ελλήνων πραγματοποιήθηκαν για να εκφράσουν την αντίθεσή τους στα όσα εξέφρασε ο υπουργός των Αποικιών κατά το 1902, σχετικά με το ενωτικό αίτημα.

⁸⁶² ΤΝΑ: CO 67/135. Haynes Smith προς Chamberlain, Κύπρος 12 Μαΐου 1903, σσ. 27-30 (εμπιστευτικό).

στο θυμό των Μουσουλμάνων, κάνοντας συγκεκριμένη αναφορά και σε Μουσουλμάνους εκτός Νομοθετικού οι οποίοι σύμφωνα με τον ίδιο δεν ήταν απαθείς στο εύρος και στις μεθόδους των *ορθοδόξων χριστιανών* για ένωση με την Ελλάδα⁸⁶³. Η δήλωση του Haynes Smith, περί ανάγκης «διεξόδου» στην ένταση η οποία υπήρχε, προκαλεί ερωτηματικά, λαμβανομένου υπόψη ότι οι Βρετανοί, παρά την αναφορά του ενωτικού στην αντιφώνηση του 1903, αρνήθηκαν να στηρίξουν πρόταση των Μουσουλμάνων για προσθήκη και δικής τους παραγράφου, όπου θα εκφραζόταν το αίτημά τους για επιστροφή της Κύπρου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία⁸⁶⁴.

Η συντηρητική/κυρηναϊκή εφημερίδα του Αχιλλέα Λιασίδα «Πατρίς», λίγα χρόνια αργότερα, το 1908, με αφορμή την όξυνση του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος κατηγόρησε τους *κιτσιακούς* ότι η πρότασή τους για ένωση εντός του Νομοθετικού και το μουσουλμανικό ψήφισμα το οποίο προέκυψε, είχε ως αποτέλεσμα οι Βρετανοί να μπορούν να υποστηρίξουν ότι υπάρχει «μερίς κατοίκων» αντιτασσόμενη στην ένωση με την Ελλάδα. Το δημοσίευμα υποστήριξε, παράλληλα, ότι «ουδέποτε από της κατοχής παρεσχέθη ευκαιρία εις τους οθωμανούς να διακηρύξωσι τόσω επισήμως τα αισθήματά των, αλλά τουναντίον δια της σιωπηλής αυτών ψήφου και της εφεκτικής στάσεώς των επεψηφίζοντο έγγραφα εν οίς εν γενικαίς γραμμής υπήρχε και το ζήτημα της εθνικής των Ελλήνων Κυπρίων αποκαταστάσεως»⁸⁶⁵.

Ο χειρισμός, εκ μέρους των Βρετανών, των αιτημάτων και ψηφισμάτων τα οποία κατατίθεντο στο Νομοθετικό, δεν ήταν τυχαίος και σίγουρα δεν ήταν ασύνδετος με τις συμβουλές οι οποίες προέρχονταν από την κεντρική κυβέρνηση στο Λονδίνο. Ο Αρμοστής του νησιού σχολιάζοντας παράπονα των μελών του Νομοθετικού περί *κακοδιοικήσεως*⁸⁶⁶, τα

---

⁸⁶³ Βλ. TNA: CO 67/135. Haynes Smith προς Chamberlain, Τρόδος 21 Ιουλίου 1903, σσ. 327-330, TNA: CO 67/135. Haynes Smith προς Chamberlain, Τρόδος 30 Ιουλίου 1903, σελ. 425.

⁸⁶⁴ Παρατηρείται γενικά ότι οι Βρετανοί όταν λάμβαναν μέτρα λιγότερο διπλωματικά και περισσότερο προφανή υπέρ της μιας ή της άλλης κοινότητας, παρουσίαζαν σαν δικαιολογία της στάσης τους την ανάγκη «διεξόδου» στο κλίμα έντασης είτε εντός της ελληνικής ή της μουσουλμανικής κοινότητας. Η ίδια δικαιολογία προβλήθηκε και από τον Sendall το 1897, με τη μη έγκαιρη λήψη μέτρων κατά της αναχώρησης Κυπρίων Ελλήνων εθελοντών

⁸⁶⁵ «Η πολιτική εν Κύπρω κατάστασις», εφ. *Πατρίς*, 5/18 Ιουνίου 1908.

⁸⁶⁶ Το συγκεκριμένο υπόμνημα στάληκε εν μέσω της συζήτησης του ψηφίσματος *Dervish*. Στο κοινό υπόμνημα γινόταν λόγος για καλλιέργεια της διαίρεσης από την κυβέρνηση, για την κακοδιοίκηση ως προς την είσπραξη των φόρων και τη μη συμμετοχή ιθαγενών στο Εκτελεστικό, και ζητείτο αποστολή διερευνητικής επιτροπής από τη Βρετανία με σκοπό να επαληθεύσει τα παράπονά τους και να βρει τρόπους επίλυσής τους.

χαρακτήρισε ως γενικολογίες, ενώ αναφέρθηκε σε καθοδήγησή του ιδίου από τον υπουργό των Αποικιών.

«Η διοίκηση ασκείται υπό την καθοδήγηση και την επιτήρησή σας και θεωρώ και με την έγκρισή σας. Η καταγραφή των ενεργειών των αιρετών μελών και η στάση την οποία υιοθέτησαν απέναντι στη συνετή και γενναιόδωρη βοήθεια από το βασιλικό κράτος κατά την πρόσφατη περίοδο [οικονομικής] δυστυχίας δείχνει τις δυσκολίες της τοπικής διοίκησης...»⁸⁶⁷.

Επίσης το 1904, ο Αρμοστής σε επιστολή του στο υπουργείο Αποικιών εξέφρασε τη δύσκολη θέση στην οποία θα βρισκόταν η διοίκηση αν ψήφιζε υπέρ η κατά νέου ψηφίσματος, το οποίο ο Dervish σκόπευε να καταθέσει στο Νομοθετικό, το περιεχόμενο του οποίου φαίνεται να γνώριζε εκ των προτέρων. Στο ψήφισμα εκφραζόταν η έντονη διαφωνία της μουσουλμανικής κοινότητας «στις απαιτήσεις οι οποίες ήταν ενάντια στις συνθήκες» (ένωση με την Ελλάδα), και ζητούσε από την κεντρική κυβέρνηση όπως ληφθούν όλα τα απαραίτητα μέτρα ώστε να σταματήσει να σπαταλάται χρόνος σε «ανόητες και χωρίς όφελος επιζήμιες συζητήσεις» οι οποίες δεν περιλαμβάνονταν στις αρμοδιότητες του Συμβουλίου και οι οποίες ήταν «ενάντια στην αρμονία και το γενικό συμφέρον των διαφόρων τάξεων του λαού» με αποτέλεσμα να μη συζητούνται άλλα σημαντικά θέματα τα οποία μπορούσαν να οδηγήσουν πραγματικά στην υλική και ηθική πρόοδο και εξέλιξη⁸⁶⁸. Σύμφωνα με τον Haynes Smith αν υποστηριζόταν το ψήφισμα από τα επίσημα μέλη τότε θα υπήρχαν διαδηλώσεις από τα χριστιανικά μέλη, ενώ αν τηρούσαν αποχή ή δεν ψήφιζαν υπέρ, τότε η μουσουλμανική κοινότητα θα λάμβανε δράση⁸⁶⁹. Επίσης σε επιστολή με την ίδια ημερομηνία (28 Απριλίου), ο Smith αναφερόμενος στη στάση την οποία θα πρέπει να τηρήσει σε σχέση με το ψήφισμα των Μουσουλμάνων στο Νομοθετικό δήλωσε:

«Θα πρέπει βέβαια να ενεργήσω, μετά από σύσκεψη με τους συμβούλους μου, ως προς το τι φαίνεται καλύτερο να κατευνάσει τα φυλετικά μίσση και να εμποδίσει την αναταραχή. Αν μπορούσα να επωφεληθώ με ορισμένες γενικές εισηγήσεις των απόψεών σας σχετικά με το θέμα, θα είμαι σε καλύτερη θέση να ενεργήσω υπέρ την μελλοντικής ειρήνης του νησιού»⁸⁷⁰.

Τα επίσημα μέλη, μέσω του Αρμοστή, πέτυχαν τελικά να μην τεθεί σε ψηφοφορία η πρόταση Dervish. Όπως χαρακτηριστικά δήλωσε σε εμπιστευτική του επιστολή ο Haynes Smith,

⁸⁶⁷ βλ. TNA: CO 67/135. Haynes Smith προς Chamberlain, Τρόδος 30 Ιουλίου 1903, σελ. 447.

⁸⁶⁸ TNA: CO67/138. Notice of Resolution to be moved by Ahmed Dervish Pasha. Συνημμένο στο Haynes Smith προς Lyttelton, 28 Απριλίου 1904, σελ.355. Βλ. επίσης «Ψήφισμα οθωμανού βουλευτού», εφ. *ΦτΚ*, 24/7 Μαΐου 1904.

⁸⁶⁹ TNA: CO67/138. Haynes Smith προς Lyttelton, 28 Απριλίου 1904, σελ. 352.

⁸⁷⁰ Στο ίδιο, σελ. 362 (εμπιστευτικό).

«Η διοίκηση έχει τον έλεγχο να τοποθετεί τα ζητήματα στο πρόγραμμα της ημέρας, και εγώ είχα προκαλέσει ένα ψήφισμα των μη Μωαμεθανών μελών ενάντια στους Ιουδαίους και το ψήφισμα των Μωαμεθανών μελών ενάντια στην κινητοποίηση για ένωση με την Ελλάδα έχει τοποθετηθεί τόσο χαμηλά στον κατάλογο, ώστε δεν θα μπορεί ούτε σε αυτή τη συνεδρία να αναφερθεί, αν τα αιρετά μέλη πετύχουν την επιθυμητή αναβολή»⁸⁷¹.

Συμπεράσματα

Η προσπάθεια σύμπραξης μερίδας των Ελλήνων με μερίδα των Μουσουλμάνων επηρεάστηκε αφενός θετικά στο πλαίσιο της ευρύτερης βελτίωσης των σχέσεων Ελλάδος – Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αφετέρου λόγω της διαίρεσης εντός της κάθε κοινότητας και της ανάγκης δημιουργίας ενός ενιαίου μετώπου απέναντι στη βρετανική κακοδιοίκηση, περιθωριοποιώντας, προσωρινά, το αίτημα για ένωση, υπέρ των κοινών συμφερόντων του λαού. Μετά τον αντίκτυπο που είχαν δηλώσεις Βρετανών πολιτικών εντός του βρετανικού κοινοβουλίου το 1895 σχετικά με τη χρησιμότητα της Κύπρου και την πιθανότητα επιστροφής της στο Σουλτάνο, τον Μάιο του 1902 άλλη μια δήλωση εντός της Βουλής των Κοινοτήτων σχετικά με την καθολικότητα του ενωτικού αιτήματος προκάλεσε την κινητοποίηση προεστώτων και των δύο κυπριακών κοινοτήτων. Παρά τις δηλώσεις των εκλεγμένων μελών, Ελλήνων και Μουσουλμάνων, για ανάγκη σύμπραξης κατά της βρετανικής κακοδιοίκησης και τη συνεργασία τους στην αντιφώνηση του 1902, εντούτοις, η προσπάθειά τους αποδείχθηκε τρωτή. Καθίστατο πλέον σαφές ότι δεν μπορούσε να υπάρξει πλήρης συνεργασία των δυο κοινοτήτων, χωρίς να προηγηθεί διακανονισμός του ενωτικού αιτήματος από τη μια και των μουσουλμανικών φόβων για εκμηδένιση της κοινότητάς τους από την άλλη. Η περιθωριοποίηση των συγκεκριμένων πόθων και φόβων στο πλαίσιο άλλων «κοινών συμφερόντων» θα καθιστούσε τη συνεργασία επισφαλής με την πρώτη εκμετάλλευση ή ανάδειξη του ενωτικού ή του ενδεχομένου επιστροφής του νησιού στο Σουλτάνο. Σε αυτό το πλαίσιο, ενώ οι Έλληνες θεωρούσαν ακίνδυνη τη μουσουλμανική μειοψηφία για το ενωτικό αίτημα, υποδεικνύοντας κατά καιρούς σε αυτήν την αριθμητική της κατωτερότητα ενώ ο βρετανικός παράγοντας μέσω των Βρετανών εκπροσώπων του στο νησί, κατάφερε να αναδειχθεί σε υποστηρικτή των μουσουλμανικών πολιτικών αιτημάτων εντός του Νομοθετικού.

---

⁸⁷¹ TNA: CO67/138. Haynes Smith προς Lyttelton, Κύπρος 23 Ιουνίου 1904, σελ. 599. Στα Πρακτικά του Νομοθετικού δεν γίνεται λόγος για ψηφοφορία υπέρ του ψηφίσματος Dervish, ενώ η μοναδική αναφορά που βρίσκουμε για αυτό αφορούσε αίτημα του Dervish από τον Αρμοστή όπως το περιεχόμενο του υπομνήματός του να κοινοποιηθεί στον υπουργό των Αποικιών. TNA: CO 69/18. *Συνεδρία* 24 Ιουνίου 1904, σελ. 452.

Κεφάλαιο 10. Η ενίσχυση της διαίρεσης (1905-1910). Εσωτερικοί και εξωτερικοί παράγοντες

Όπως προαχθή και ευδοκιμήση η νέα εν Τουρκία κατάσταση, έχει ανάγκην της συνεργασίας και υποστηρίξεως απάντων των στοιχείων, εξ ων αποτελείται η οθωμανική επικράτεια. Το Σύνταγμα εδράζεται μόνον επί της αμοιβαίας εμπιστοσύνης των αποτελουσών τον οθωμανικόν πληθυσμόν εθνοτήτων, πάσα δε διατάραξις της εμπιστοσύνης ταύτης θέλει σημάνη αφεύκτως την πτώσιν του μετά τοςούτων ελπίδων και ευχών παγέντος πολιτεύματος⁸⁷².

Η προσπάθεια σύμπραξης μερίδας της κιτιακής παράταξης και των Μουσουλμάνων βουλευτών Dervish και Hadji Hafouz αν και προβληματική παρατάθηκε μέχρι το τέλος της συνόδου του 1906. Οι εξελίξεις τόσο εντός της Κύπρου όσο και σε ευρύτερο πλαίσιο υπήρξαν σημαντικές. Κατά την περίοδο 1905-1911 η διοίκηση του νησιού ασκείτο από τον νέο Αρμοστή Charles Anthony King Harman, στο Νομοθετικό εκλέχθηκαν νέοι Μουσουλμάνοι βουλευτές λιγότερο μετριοπαθείς σε σχέση με τους προηγούμενους Ahmet Dervish και Hadji Hafouz, το 1907 το υπουργείο Αποικιών αποφάσισε την αύξηση του κυβερνητικού επιδόματος (grant-in-aid) σε 50.000 λίρες, γεγονός το οποίο θεωρήθηκε από πλευράς Ελλήνων ως μείωση του Φόρου Υποτελείας, ενώ την ίδια χρονιά υπογράφηκε συνθήκη συμμαχίας με την εχθρό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Ρωσία. Τον Οκτώβριο του 1907 επισκέφτηκε για πρώτη φορά το νησί μέλος της βρετανικής κυβέρνησης, ο υφυπουργός των Αποικιών Winston Churchill, στον οποίο Έλληνες και Μουσουλμάνοι παρουσιάστηκαν ως ξεχωριστές κοινότητες παρουσιάζοντας δικά τους υπομνήματα. Ένα σχεδόν χρόνο αργότερα, τον Ιούλιο του 1908, ο Σουλτάνος αναγκάστηκε μετά από τελεσίγραφο για επανάσταση των Νεοτούρκων να επαναφέρει το σύνταγμα του 1876 ενώ τον Απρίλιο του 1909 αναγκάστηκε να εγκαταλείψει και τον θρόνο οριοθετώντας το τέλος της χαμιδικής περιόδου. Στην Κρήτη, οι Έλληνες κήρυξαν μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων, την ένωσή τους με την Ελλάδα ενώ οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης πρόβαλλαν

⁸⁷² «Κύπρος και Νεότουρκοι», εφ. *Ελευθερία*, 6/19 Σεπτεμβρίου 1908.

σε νεοτουρκικές εφημερίδες της εποχής την καταπίεσή τους από τους Έλληνες. Το 1910, το νεοτουρκικό κοιτάτο ως αντίδραση για τη στάση των Ελλήνων απέναντι στους Μουσουλμάνους της Κρήτης κήρυξε οικονομικό μποϊκοτάζ έναντι των Ελλήνων της Αυτοκρατορίας.

Τα ερωτήματα τα οποία τίθενται αφορούν αφενός την εξέλιξη των σχέσεων μέσα από τις θέσεις και απόψεις, Βρετανών, Ελλήνων και Μουσουλμάνων οι οποίες εκφράστηκαν εντός του Νομοθετικού όσον αφορά τον Φόρο Υποτελείας, την ένωση και τον διορισμό ιθαγενών σε ανώτερες θέσεις κατά την περίοδο 1905-1911, και αφετέρου τον αντίκτυπο που είχαν στις σχέσεις γεγονότα όπως η επίσκεψη του υφυπουργού Αποικιών στο νησί και η επανάσταση των Νεοτούρκων το 1908.

A. Ο ρόλος των προσωπικοτήτων και τα εθνικά αισθήματα των Μουσουλμάνων

1. Η περίοδος 1905-1906

Νέος Αρμοστής του νησιού διορίστηκε τον Οκτώβριο του 1904 ο C. A. King Harman⁸⁷³ ο οποίος κατάφερε με τη στάση του απέναντι τόσο στα ελληνικά όσο και στα μουσουλμανικά αιτήματα, να αποκαταστήσει τις σχέσεις των αντιπροσώπων του λαού με τη διοίκηση σε βαθμό ώστε κατά την επίσκεψη του ο Churchill το 1907 να παρουσιάσει τον κυπριακό λαό ως ευχαριστημένο από τη βρετανική διοίκηση⁸⁷⁴. Παρά τις συνεχείς βρετανικές διαφωνίες σχετικά με το ζήτημα του Φόρου Υποτελείας, εντούτοις το 1905 τα επίσημα μέλη ψήφισαν μαζί με τους Έλληνες κατά των Μουσουλμάνων, υπέρ παραγράφου της αντιφώνησης σχετικής με τον Φ.Υ., σύμφωνα με την οποία

«Το Συμβούλιο θεωρεί ότι το ποσό το οποίο η Κύπρος πληρώνει ως Φόρο Υποτελείας, αποτελεί επαχθές βάρος και καθώς το νησί δεν μπορεί να προοδεύσει όσο ένα τόσο μεγάλο ποσό, όπως το ποσό των £65,000 λαμβάνεται κάθε χρόνο από

---

⁸⁷³ Για τις δηλώσεις του Αρμοστή μετά την άφιξή του στο νησί τον Δεκέμβριο του 1904, βλ. «Ο Μ. Αρμοστής εν Πάφω», εφ. *ΦτΚ*, 27/10 Δεκεμβρίου 1904, «Αξιοσημείωτοι δηλώσεις της Α.Ε. του Αρμοστού», εφ. *Ευαγόρας*, 25 Νοεμβρίου 1904. Ο Καταλάνος χαρακτήρισε την Αρμοστεία του King Harman ως αξιοσημείωτη, συνδέοντας μεταξύ άλλων τις προσπάθειες του με τη μείωση του Φ.Υ. στις £42.000. Βλ. Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα*, ό.π., σσ. 380-382. Ωστόσο η βρετανική διοίκηση ποτέ δεν δήλωσε επίσημα ότι υπήρξε μείωση του Φ.Υ., αλλά οι Έλληνες συνέδεσαν την αύξηση του grant in aid στις 50.000 λίρες ως αντιστάθμισμα της πληρωμής για τον Φ.Υ. Ο Φόρος Υποτελείας συνέχισε να περιλαμβάνεται στον πίνακα εξόδων του προϋπολογισμού ως 92,799 λίρες. Βλ. *Cyprus Blue Book* 1907/1908, σελ. 55.

⁸⁷⁴ Παράπονα για τον προηγούμενο Αρμοστή και της στάσης του απέναντι σε αιτήματα των κοινοτήτων εκφράστηκαν και από Μουσουλμάνους το 1903 όπου σε κοινό υπόμνημα διαμαρτυρίας με τους Έλληνες έκαναν λόγο για συνεχή «ισχυρογνωμοσύνη» της διοίκησης του νησιού σε κάθε ζήτημα το οποίο επίθετοενώπιον του Νομοθετικού. Βλ. ΤΝΑ: CO 67/137. Αιρετά μέλη του Νομοθετικού προς Chamberlain, 22 Ιουνίου 1903, σελ. 263, Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα*, ό.π., σελ. 357.

αυτό, γι' αυτό τον λόγο το Συμβούλιο θα συνεργαστεί με την κυβέρνηση σε κάθε τρόπο με σκοπό την ανακούφιση από ένα τέτοιο βάρος.»⁸⁷⁵

Η σχετική παράγραφος διασφάλιζε τα συμφέροντα της Βρετανίας, καθώς δεν υπήρχε σε αυτή καμία αναφορά ούτε για ανάγκη μείωσης της φορολογίας ούτε για πληρωμή του Φ.Υ. από τη Βρετανία. Ο Φόρος χαρακτηριζόταν ως «επαχθές βάρος», ενώ εκφραζόταν η διάθεση για συνεργασία των μελών του Νομοθετικού με τη διοίκηση με σκοπό την ανακούφιση του νησιού από το συγκεκριμένο βάρος⁸⁷⁶. Στην αντιφώνηση του 1905 περιλήφθηκε επίσης για ακόμη μια φορά ο πόθος για Ένωση εξ ονόματος ολόκληρου του Συμβουλίου, παρά την αρνητική ψήφο των Βρετανών και των δύο παρόντων Μουσουλμάνων.

Στην επόμενη σύνοδο του 1906 τα επίσημα μέλη τήρησαν αποχή από την ψήφιση παραγράφου σχετικής με τον Φ.Υ., καθώς σύμφωνα με τον Δικηγόρο του Στέμματος η έκφραση της συγκεκριμένης άποψης έπρεπε να προέρχεται μόνο από τα αιρετά μέλη. Με τον τρόπο αυτό υπερίσχυσαν για ακόμη μια φορά οι ψήφοι των Ελλήνων έναντι των Μουσουλμάνων βουλευτών⁸⁷⁷. Ο Dervish σχολίασε τη στάση την οποία τήρησαν τα επίσημα μέλη δηλώνοντας ότι σε προηγούμενα χρόνια η κυβέρνηση σταθερά αντετίθετο σε οποιαδήποτε πρόταση σχετικά με τον Φ.Υ. Ο Αρχιπρωτοκολλητής, George Smith, αντέκρουσε την κατηγορία αναφέροντας προηγούμενες χρονιές στις οποίες επίσημα και ανεπίσημα μέλη περιλαμβανομένων ελληνικών και μουσουλμανικών μελών συνεργάστηκαν σε παρόμοια πρόταση⁸⁷⁸. Στην ίδια σύνοδο, ο Dervish, ο οποίος δεν είχε και την καλύτερη

⁸⁷⁵ TNA :CO 69 /19. *Συνεδρία* 6 Μαρτίου 1905.

⁸⁷⁶ Κατά της παραγράφου ψήφισαν μόνο τα δύο παρόντα μουσουλμανικά μέλη. TNA: CO 69/19. *Συνεδρία* 8 Μαρτίου 1905, σελ. 34, «Λευκωσιάτικα», εφ. *Αλήθεια* 4 Μαρτίου 1905, *The Cyprus Gazette*, 10 Μαρτίου 1905.

⁸⁷⁷ Συγκεκριμένα εξητείτο όπως αρθεί το βάρος των £92.000 και να καθοριστεί μόνο ένα μικρό ποσό «ως η εκ της Κύπρου εκβιαστέα συνεισφορά». Βλ. TNA: CO 69/20. *Συνεδρία* 8 Φεβρουαρίου 1906, σσ. 14-19. Στην αντιφώνηση του 1906 η κακή οικονομική κατάσταση του νησιού συνδέθηκε επίσης με την εξαγωγή του εγχώριου χρήματος προς το εξωτερικό λόγω ανάγκης σύνταξης «βαρυτάτου δανείου», με σκοπό την εκτέλεση δοκιμαστικών αρδευτικών έργων, λιμανιού και σιδηροδρόμου τα οποία χαρακτηρίστηκαν ως «ασύμφορα» λόγω των μη ευνοϊκών οικονομικών όρων υπό τους οποίους έγιναν. Επίσης έγινε λόγος για «φορολογική καταδυνάστευση» εννοώντας την επιβολή έκτακτης φορολογίας για την εκπαίδευση και την καταδίωξη της ακρίδας καθώς και τις αγγαρείες προς εκτέλεση δημοσίων έργων. Βλ. *The Cyprus Gazette*, 23 Φεβρουαρίου 1906.

⁸⁷⁸ TNA : CO 69/20. *Συνεδρία* 8 Φεβρουαρίου 1906, σσ.15-19 και 13 Φεβρουαρίου 1906, σελ. 44, *The Cyprus Gazette*, 23 Φεβρουαρίου 1906. Σύμφωνα με τα Πρακτικά του Νομοθετικού Συμβουλίου, μόνο κατά το 1886 υπήρξε ομόφωνη έγκριση παραγράφου σχετικής με τον Φ.Υ., ενώ το 1885 αναγνωρίστηκε και από τα επίσημα μέλη ότι αν αφαιρείτο ο Φ.Υ. τότε η ανάπτυξη θα ήταν πιο γρήγορη. Βλ. TNA, CO 69/1. *Συνεδρία* 5 Μαρτίου 1886. Για την επίσημη αντιφώνηση βλ. *The Cyprus Gazette*, 5 Μαρτίου 1886. Στην αγγλική έκδοση της εφημερίδας, ο συγκεκριμένος φόρος αναφέρεται ως «Tribute», ενώ στην ελληνική ως «φόρος ο τελούμενος προς την Υ. Πύλη».

άποψη για τη βρετανική παρουσία στο νησί, συνέχισε να ζητεί από τα επίσημα μέλη όπως σταματήσουν να επιτρέπουν συζητήσεις σχετικά με το ενωτικό εντός του Νομοθετικού, οι οποίες σύμφωνα με τον ίδιο μόνο διχόνοια προκαλούσαν μεταξύ των δύο κύριων κοινοτήτων⁸⁷⁹.

Η μη επανεκλογή του Dervish και η εκλογή νέων Μουσουλμάνων βουλευτών επηρέασε τη στάση των Ελλήνων απέναντι στους νέους τους συναδέλφους. Μετά από μια δεκάχρονη σχεδόν παρουσία στο Νομοθετικό των βουλευτών Hadji Hafouz Ziai και Ahmet Dervish, τα νέα πρόσωπα τα οποία εκλέχθηκαν για την περίοδο 1906-1911, ευφορούνταν από «πατριωτικό» όπως χαρακτηρίστηκε πόθο για τη διάσωση του έθνους τους, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στάθηκαν πιο αδιάλλακτοι απέναντι σε προτάσεις των Ελλήνων, τις οποίες θεωρούσαν ότι επηρέαζαν τα συμφέροντα της κοινότητάς τους. Την ίδια στιγμή εκμεταλλευόμενοι θέσεις και αναφορές των Ελλήνων βουλευτών, πρόβαλλαν την κοινότητά τους ολοένα και περισσότερο ως απειλούμενη μειονότητα. Η νεοτουρκική εφημερίδα *Mirat-i Zaman* (καθρέφτης του χρόνου) συνεχάρη τους Μουσουλμάνους βουλευτές για τη δράση τους στο Νομοθετικό δηλώνοντας ότι αποτελούσαν εκφραστές του πατριωτισμού και της προστασίας των εθνικών δικαιωμάτων καθώς και καμάρι για τον «τουρκισμό» και τον «οθωμανισμό»⁸⁸⁰. Από τους Έλληνες βουλευτές, η νίκη του κιτιακού συνδυασμού ήταν συντριπτική, καθώς από τα εννιά μέλη μόνο ο ένας ανήκε στην κυρηναϊκή παράταξη⁸⁸¹.

Τα νέα μουσουλμανικά μέλη ήταν ο νομικός Mehmet Shefket Bey (στο εξής Shefket Bey)⁸⁸² για την περιφέρεια Λευκωσίας-Κερύνειας, ο Mustafa Hami Bey, για την περιφέρεια

---

⁸⁷⁹ ΤΝΑ: CO 69/20. *Συνεδρία* 14 Φεβρουαρίου 1906, σελ.50.

⁸⁸⁰ Εφ. *Mirat-i Zaman*, 25 Φεβρουαρίου 1907, παρατίθεται στο Α. Nevzat., *Nationalism, ό.π.*, σελ. 154. Για τη διφορούμενη χρήση του όρου «Νεότουρκοι» βλ. πιο κάτω.

⁸⁸¹ Επρόκειτο για τον Σπύρο Αραούζο, στην περιφέρεια Λεμεσού-Πάφου. Βλ. Χ. Κυριακίδης, *Το κυπριακό, ό.π.*, σσ. 324-325.

⁸⁸² Ο Mehmet Shefket Bey, εκλέχθηκε χωρίς ανθυποψήφιο στην κενωθείσα θέση του Hadji Hafouz Ziai λόγω διορισμού του τελευταίου ως καδή Λευκωσίας. Βλ. *Cyprus Blue Book* 1906/1907, Χ. Κυριακίδης, *Το κυπριακό, ό.π.*, σελ. 324. Το 1906 κατηγόρησε εντός του Νομοθετικού τον Νικόλαο Καταλάνο για διαιρετική πολιτική. Αν και αναφέρεται ότι μετά τις σπουδές του στο γαλλικό λύκειο «Galata Saray» της Κωνσταντινούπολης, επέστρεψε το 1890 στην Κύπρο ως Νεότουρκος, εντούτοις φαίνεται να ανήκε σε μια εκ των διαφορετικών τάσεων του νεοτουρκικού κινήματος. Κατά την περίοδο 1908 - 1911 διετέλεσε δήμαρχος Λευκωσίας, στη συνέχεια εργάστηκε ως δικαστής σε επαρχιακά δικαστήρια. Εξέδωσε την εφημερίδα «Vatan» (Πατρίδα) κατά το 1911-1912. Υπήρξε επίσης κάτοχος τσιφλικιών στα χωριά Νήσου και Πυργά. Η «Φωνή της Κύπρου», τον χαρακτήρισε ως ένα «εκ της νέας γενεάς οθωμανών». Στις δημοτικές εκλογές του 1908 ανήκε στην ίδια παράταξη με τον İrfan Bey. Βλ. Α. Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν, ό.π.*, 2010, σελ. 503, «Νέος Οθωμανός βουλευτής», εφ. *ΦτΚ*, 15/28 Ιανουαρίου 1905, «Τα δημοτικά», εφ. *ΦτΚ*, 8/21 Μαρτίου 1908.

Λάρνακας-Αμμοχώστου⁸⁸³, και ο Mehmet Ziai για την περιφέρεια Λεμεσού-Πάφου⁸⁸⁴. Ο Shefket Bey, κατηγόρησε το 1905 τον άλλοτε υποστηρικτή των βουλευτών Dervish και Hadji Hafouz, Νικόλαο Καταλάνο για αυθαίρετη είσοδο σε τζαμί στην Αμμόχωστο μαζί με άλλους Βαρωσιώτες⁸⁸⁵, χαρακτηρίζοντάς τον ως άνθρωπο ο οποίος «έσπειρε τη διχόνοια μεταξύ των δύο στοιχείων». Ο Shefket κάλεσε την κυβέρνηση να λάβει μέτρα προς αποφυγή επανάληψης τέτοιων γεγονότων, διαφορετικά η ευθύνη θα βάραινε την ίδια⁸⁸⁶. Στη Λευκωσία, με αφορμή την είσοδο του Καταλάνου μαζί με άλλους Έλληνες σε τζαμί στην Αμμόχωστο, οργανώθηκε μουσουλμανικό συλλαλητήριο στο οποίο μίλησαν διάφοροι από τους προκρίτους Οθωμανούς, ακούστηκαν ζητωκραυγές υπέρ του Σουλτάνου και συντάχθηκαν υπομνήματα προς την Υψηλή Πύλη⁸⁸⁷.

2. Η «νέα πολιτεία» των Μουσουλμάνων

α) Η σύνοδος του 1907

Στη σύνοδο του 1907 (της πρώτης για τη νέα νομοθετική περίοδο 1907-1911), οι Μουσουλμάνοι απέρριψαν για πρώτη φορά σε αντιφώνηση την πρόταση των Ελλήνων για πληρωμή του Φόρου Υποτελείας από τη Βρετανία⁸⁸⁸. Κατά τη συζήτηση του προσχεδίου της αντιφώνησης, ο Shefket Bey υποστήριξε ότι η Κύπρος πρέπει να πληρώνει τον Φ.Υ. και

⁸⁸³ Ανθυποψήφιος του Hami Bey ήταν ο Ahmet Dervish ο οποίος απέτυχε να επανεκλεγεί. Βλ. Χ. Κυριακίδης, *Το κυπριακό, ό.π.*, σελ. 324. Τον Απρίλιο του 1912 ο Mustafa Hami μαζί με τον Shefket Bey διαμαρτυρήθηκαν για την ονοματοθεσία των οδών σε Λευκωσία και Λεμεσό κάνοντας λόγο για επηρεασμό των μουσουλμανικών αισθημάτων. Βλ. ΤΝΑ: CO 69/28. *Συνεδρία* 17 Απριλίου 1912, σσ. 40-44

⁸⁸⁴ Βλ. *Cyprus Blue Book* 1906/1907. Χ. Κυριακίδης, *Το κυπριακό, ό.π.*, σελ. 324.

⁸⁸⁵ Για το επεισόδιο της εισόδου του Καταλάνου στο τζαμί, δεν εντοπίστηκε οποιαδήποτε αναφορά στις ελληνικές εφημερίδες. Ωστόσο, δύο μήνες αργότερα, 300 περίπου μαθητές του Παγκυπρίου Γυμνασίου «προηγούμενης της εθνικής σημαίας μετά τυμπάνων και σαλπίγγων» υπό τον Γυμνασιάρχη Βολονάκη, μετέβηκαν σιδηροδρομικώς στην Αμμόχωστο, χωρίς να σημειωθεί οποιοδήποτε έκτροπο. Η εφημερίδα «Κυπριακός Φύλαξ» η οποία αποτελούσε συνέχεια της εφημερίδας «Ευαγόρας» κατέκρινε τη στάση του Βολονάκη να διπλώσει την ελληνική σημαία όταν μπήκαν εντός των τειχών της Αμμοχώστου ενώ έγινε αναφορά σε προκλητική στάση ορισμένων *Οθωμανών* της Αμμοχώστου οι οποίοι εμπόδισαν τους μαθητές να ανέβουν στο τείχος του πρώτου προμαχώνα. Βλ. «Η εκδρομή του Γυμνασίου εις Αμμόχωστον και Σαλαμίνα», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 6 Μαΐου 1906, «Εκ Βαρωσιών», εφ. *Σάλπιγξ*, 6 Μαΐου 1906, «Εκδρομή Παγκυπρίου», εφ. *ΦτΚ*, 6/19 Μαΐου 1906.

⁸⁸⁶ ΤΝΑ: CO 69/20. *Συνεδρία* 19 Μαρτίου 1906, σελ. 161.

⁸⁸⁷ Σύμφωνα με τον Nevzat οι κατηγορίες αφορούσαν την είσοδο πλήθους διαδηλωτών για την ένωση οι οποίοι με ελληνικές σημαίες και προπορευομένου του Καταλάνου εισήλθαν στο προαύλιο τζαμιού στην Αμμόχωστο (προφανώς στον Άγιο Νικόλαο). Οι Μουσουλμάνοι της πόλης πείστηκαν να μην αντεκδικηθούν και αργότερα συγκεντρώθηκαν στη Λευκωσία, όπου φώναζαν «Ζήτω ο Σουλτάνος» και αφού τους δόθηκαν διαβεβαιώσεις από τον Αρμοστή, διαλύθηκαν. Βλ. Α. Nevzat, *Nationalism, ό.π.*, σελ. 157. Σύμφωνα με τη «Φωνή της Κύπρου», η Λευκωσία πρώτη φορά είδε παρόμοιο συλλαλητήριο Βλ. «Βουλή. Αι εν Βαρωσιίσις σκηναί της Κυριακής», «Εξέγερσις οθωμανών», εφ. *ΦτΚ*, 11/24 Μαρτίου 1906, «Συλλαλητήριον οθωμανών εν Λευκωσία», εφ. *Αλήθεια*, 10 Μαρτίου 1906.

⁸⁸⁸ Οι Μουσουλμάνοι διαφώνησαν και το 1902 αλλά τότε η διαφωνία τους αφορούσε την έγκριση σχετικού ψηφίσματος το οποίο κατατέθηκε από τον Σιακαλή και δεν περιλαμβανόταν στη συζήτηση της αντιφώνησης.

η Βρετανία έπειτα να τον επιστρέφει υπό μορφή grant in aid⁸⁸⁹. Επίσης, αφού συνέδεσε την πρόταση των Ελλήνων για πληρωμή ολόκληρου του ποσού από τη Βρετανία, με το αίτημα για ένωση, δήλωσε ότι ο ίδιος βρισκόταν εκεί για να υπερασπιστεί τα δικαιώματα της «Τουρκίας και των Μουσουλμάνων της Κύπρου» και ότι οι Μουσουλμάνοι σε όλο τον κόσμο ήταν έτοιμοι να υποφέρουν πείνα και δίψα και να θυσιάσουν τις ζωές τους προς άμυνα των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Σουλτάνου⁸⁹⁰.

Αν και ο Shefket Bey δήλωσε ότι οι Μουσουλμάνοι παγκοσμίως ήταν έτοιμοι να υποφέρουν στερήσεις για την πατρίδα τους, εντούτοις τόσο ο ίδιος όσο και οι υπόλοιποι Μουσουλμάνοι βουλευτές δεν μπορούσαν να προβάλουν ξεκάθαρα στο τι συνίστατο η εθνική τους ιδεολογία κάνοντας λόγο για «Μουσουλμάνους, Οθωμανούς και Τουρκία». Ο βουλευτής Λεμεσού-Πάφου, Mehmet Ziai, αναφερόμενος στην πρόταση των Ελλήνων για ένωση δήλωσε:

«Δεν υπάρχει ούτε ένας μουσουλμάνος που να μην έχει στην καρδιά του τον πόθο για ένωση του νησιού με την Τουρκία και αυτό είναι φυσικό καθώς αποτελούσαν τμήμα της Τουρκικής Αυτοκρατορίας, και οι μουσουλμάνοι είναι απόγονοι των κατακτητών οι οποίοι κατέκτησαν το νησί και ήταν Οθωμανοί και γιοι Οθωμανών. Κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι η Κύπρος αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της Τουρκίας»⁸⁹¹.

Ο Θεοδότου εξέφρασε σεβασμό για τα εθνικά αισθήματα των Μουσουλμάνων υποστηρίζοντας ωστόσο ότι ο Φ.Υ. αποτελούσε οικονομικό και όχι εθνικό ζήτημα. Δήλωσε ότι η ελληνική πρόταση (περί πληρωμής ολόκληρου του Φ.Υ. από τη Βρετανία), δεν έπληττε τα συμφέροντα του Σουλτάνου και ότι επομένως τα μουσουλμανικά μέλη αντιδρούσαν στην οικονομική ανακούφιση του λαού⁸⁹². Ο μητροπολίτης Κιτίου, από την

---

⁸⁸⁹ Στην τροποποιητική του πρόταση η οποία έγινε δεκτή από τους Βρετανούς εξέφρασε ευχαριστίες για την ετήσια χορηγία των 50.000 λιρών, με την ευχή το ποσό αυτό να αυξηθεί ώστε να αντιμετωπιστούν άλλες ανάγκες της χώρας. Βλ. TNA: CO 69/21. *Συνεδρία* 15, 20 Φεβρουαρίου 1907, σελ. 35, 72.

⁸⁹⁰ TNA: CO 69/21. *Συνεδρία* 15 Φεβρουαρίου 1907, σελ. 35. Η προσπάθεια ενίσχυσης του εθνικού φρονήματος μέσω της βούλησης για αυτοθυσία προβαλλόταν από τη νεοτουρκική επιτροπή «Ένωσης και Προόδου» (στο εξής CPU). Το 1906 ένας από τα στελέχη της CPU υποστήριζε ότι δεν θα έπρεπε να γίνονται δεκτά στην οργάνωση ως μέλη, άτομα απαισιόδοξα και τα οποία ενδιαφέρονταν περισσότερο για τις γυναίκες και τα παιδιά τους παρά για την πατρίδα. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a revolution, the Young Turks, 1902-1908*, Oxford 2001, σελ. 144.

⁸⁹¹ TNA: CO 69/21. *Συνεδρία* 20 Φεβρουαρίου 1907, σελ. 91. Η νεοτουρκική εφημερίδα *Mirat-i Zaman* περιελάμβανε και τους Έλληνες στους Οθωμανούς, υποστηρίζοντας ότι δεν ενεργούσαν σύμφωνα με το καθεστώς τους ως Οθωμανών. Βλ. Εφ. *Mirat-i Zaman*, 25 Φεβρουαρίου 1907, παρατίθεται στο A. Nevzat, *Nationalism, ό.π.*, σελ. 155. Κατά την ψηφοφορία για έγκριση της αντιφώνησης ως συνόλου διαφώνησαν μόνο οι τρεις Μουσουλμάνοι βουλευτές.

⁸⁹² Συγχαρητήρια για τα εθνικά αισθήματα των *Τούρκων* του Νομοθετικού, εκφράστηκαν και από τον Ι. Κυριακίδη, ο οποίος για ακόμη μια φορά υποστήριξε τη σημασία της παρουσίας των Τούρκων στην Ανατολή για τη διατήρηση της ορθόδοξης θρησκείας. Για τη συζήτηση σχετικά με τη μείωση του Φόρου Υποτελείας, βλ. TNA: CO 69/21. *Συνεδρία* 15 Φεβρουαρίου 1907, σσ. 35-72.

πλευρά του, σχολιάζοντας την αρνητική στάση των Μουσουλμάνων βουλευτών ανέφερε ότι Μουσουλμάνοι εκτός Νομοθετικού τον κάλεσαν να ασκήσει την επιρροή του υπέρ τους, καθώς δεν ήλπιζαν τίποτα από τις ενέργειες των μουσουλμανικών μελών⁸⁹³.

Η άρνηση των Μουσουλμάνων βουλευτών να συμφωνήσουν με τους Έλληνες ως προς την πληρωμή ολόκληρου του Φόρου Υποτελείας από τη Βρετανία, προκάλεσε τα σχόλια των ελληνικών εφημερίδων οι οποίες έκαναν λόγο για «νέα πολιτεία» των νέων Μουσουλμάνων βουλευτών και για αποτυχία της «ελληνοτουρκικής συμμαχίας». Ο «Κυπριακός Φύλαξ» ο οποίος υποστήριζε παλαιότερα (ως «Ευαγόρας») τους Dervish και Hadji Hafouz αναφέρθηκε σε νέους *μωαμεθανούς βουλευτές* οι οποίοι ακολουθούσαν διαφορετική πολιτική σε σχέση με τους παλαιότερους, «...είνουςαν δε να υπεκκαύση σφοδρά πάθη και μίση φυλετικά μεταξύ των δύο συνοίκων λαών, άτινα είχε καταστείλει και πραινεί η αξιέπαινος μετριοπάθεια και σύνεσις των προκατόχων αυτών και των ελλήνων συναδέλφων τούτων»⁸⁹⁴. Η «Αλήθεια» αναφέρθηκε σε «πνεύμα αντιλογίας» των *Τούρκων βουλευτών* του Νομοθετικού, κάνοντας λόγο για προ πολλού ενταφιασμό της περίφημης «ελληνοτουρκικής συμμαχίας» και υποστηρίζοντας τη στροφή του ενδιαφέροντος στην παραχώρηση δημοκρατικότερου πολιτεύματος⁸⁹⁵. Η «Φωνή της Κύπρου» χαρακτήρισε «περίεργον» το γεγονός ότι τα μουσουλμανικά μέλη «πεισμώνως» αρνούνται «από τινών χρόνων», να αναγραφεί στην αντιφώνηση έστω και η ελάχιστη λέξη που να αφορά τον Φόρο Υποτελείας. Ο αρθρογράφος προσπάθησε να αποδείξει ότι με την κατάργηση του Φ.Υ. ούτε η ένωση του νησιού θα διευκολυνόταν, ούτε η επικυριαρχία του Σουλτάνου θα κινδύνευε⁸⁹⁶.

Οι Βρετανοί για ακόμη μια φορά αφού πέτυχαν στις αρχικές παραγράφους της αντιφώνησης την υποστήριξη των Μουσουλμάνων, ως προς την πληρωμή του Φόρου Υποτελείας και την αύξηση του μισθού όχι μόνο των ιθαγενών αλλά και των ξένων δημοσίων υπαλλήλων, στη συνέχεια υποστήριξαν τους Έλληνες στην 25^η παράγραφο της αντιφώνησης στην οποία

⁸⁹³ ΤΝΑ: CO 69/21. *Συνεδρία* 15 Φεβρουαρίου 1907, σελ. 48.

⁸⁹⁴ Βλ. «Απερίσκεπτος πρόκλησις Μωαμεθανών» και «Άστοχος πολιτεία Μωαμεθανών βουλευτών», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 10 Φεβρουαρίου 1907, 17 Φεβρουαρίου 1907.

⁸⁹⁵ «Αληθινόν», εφ. *Αλήθεια*, 22 Φεβρουαρίου 1907. Η εφημερίδα της Πάφου, «Αγών» αναφερόμενη στην άρνηση των μουσουλμανικών μελών να ψηφίσουν υπέρ της κατάργησης του Φ.Υ., έκανε λόγο για «θανάσιμον σφάλμα κατά των κατοίκων της νήσου» και για «πρωτοφανή φανατισμό» στα χρονικά του Νομοθετικού. Βλ. Εφ. *Αγών*, 17 Φεβρουαρίου 1907.

⁸⁹⁶ «Η Διχογνωμία», εφ. *ΦτΚ*, 10/23 Φεβρουαρίου 1907.

γινόταν λόγος για παραχώρηση ευρύτερης οικονομικής και πολιτικής χειραφέτησης⁸⁹⁷. Η βρετανική στάση στο Νομοθετικό, προκάλεσε την αντίδραση του νεωτεριστή Shefket Bey, ο οποίος δήλωσε ότι η βρετανική διοίκηση ψηφίζοντας μαζί με τα ελληνικά μέλη έδειξε ότι δεν μπορούσε να υπερασπιστεί εκείνα τα δικαιώματα τα οποία ανέλαβε να υπερασπίσει. Από την πλευρά του ο Δικηγόρος του Στέμματος διαβεβαίωσε τα μουσουλμανικά μέλη ότι σε περίπτωση παραχώρησης ευρύτερης πολιτικής χειραφέτησης, το βρετανικό κράτος θα λάμβανε υπόψη όλα τα δικαιώματα του πληθυσμού, ανεξάρτητα από θρησκεία ή εθνικότητα, ενώ ο Αρχιγραμματέας, έκανε λόγο για «εξάρτηση» των μουσουλμανικών μελών από τα επίσημα, δηλώνοντας ότι ο Μουσουλμάνος αντιπρόσωπος (Shefket Bey) θα «συνεχίσει να εξαρτάται» από την κυβέρνηση και στο μέλλον, όπως και στο παρελθόν. Από πλευράς Ελλήνων συντηρητικών, ο Αραούζος αναφέρθηκε σε «αβάσιμους» φόβους των Μουσουλμάνων και παρέπεμψε στη «μετριοπάθεια» την οποία έδειξαν τα ελληνικά μέλη ως προς την άσκηση συγκεκριμένων πολιτικών δικαιωμάτων τα οποία τους δόθηκαν⁸⁹⁸.

Κατά τη διάρκεια της συνόδου του 1907, Βρετανοί και Έλληνες συμφώνησαν σε τροποποιητική πρόταση σχετικά με τον περί Δημοτικών Συμβουλίων νόμο, γεγονός το οποίο προκάλεσε την αντίδραση των Μουσουλμάνων οι οποίοι άρχισαν να προβάλλουν στο εξής όλο και περισσότερο την υπεράσπιση των δικαιωμάτων τους ως μειονότητας⁸⁹⁹.

β) Η αποστολή πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη

Η διαίρεση εντός της μουσουλμανικής κοινότητας μεταξύ οπαδών και διαφωνούντων του τρόπου διοίκησης του Ενκaf, ο βρετανικός παρεμβατισμός στο Ενκaf και στη μουσουλμανική εκπαίδευση καθώς και η ευρύτερη βρετανική στάση απέναντι στο ελληνικό ενωτικό αίτημα οδήγησαν τα δύο μέλη του Νομοθετικού Shefket Bey και Mehmet Ziai Effendi, μαζί με τον δικηγόρο Djemal Effendi⁹⁰⁰ να μεταβούν προσωπικά στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό να πετύχουν την παρέμβαση του Σουλτάνου υπέρ της μουσουλμανικής κοινότητας του νησιού.

⁸⁹⁷ Βλ. ΤΝΑ: CO 69/21. *Συνεδρία* 15, 20 Φεβρουαρίου 1907.

⁸⁹⁸ ΤΝΑ: CO 69/21. *Συνεδρία* 20 Φεβρουαρίου 1907, σσ. 80-89.

⁸⁹⁹ ΤΝΑ: 69/21. *Συνεδρία* 24-25 Απριλίου 1907, σσ. 541-554.

⁹⁰⁰ Ως Djemal [Cemal] Effendi αναφέρονται δύο άτομα. Ο πρώτος, ο Osman Djemal (Hafiz Cemal Osman Effendi) ήταν νομικός, και εκφώνησε τον επικήδαιο στην κηδεία του κύριου Μεγάλου Βεζίρη της αυτοκρατορίας, Kamil Pasha. Ο δεύτερος Djemal, ήταν ιατρός. Και οι δύο αναφέρεται ότι είχαν διασυνδέσεις με «Νεότουρκους». Για τον Osman Cemal βλ. Α. Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν, ό.π.*, Λευκωσία 2010, σελ. 115. Για την αναφορά ότι πρόκειται για δύο ξεχωριστά άτομα βλ. «Συλλαλητήριο οθωμανών εν Λευκωσία, δια το ζήτημα της Τριπολίτιδος», εφ. *Ελευθερία*, 1/14 Οκτωβρίου 1911.

Η μουσουλμανική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη συνέπεσε με την υπογραφή συνθήκης συμμαχίας μεταξύ Βρετανίας - Ρωσίας γεγονός το οποίο δεν μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη τη στάση των Μουσουλμάνων απέναντι στη Βρετανία η οποία είχε καταλάβει το νησί το 1878 στο πλαίσιο προστασίας των ασιατικών κτήσεων του Σουλτάνου σε περίπτωση ρωσικής επίθεσης⁹⁰¹. Επίσης η αποτυχία, κατά τις νομοθετικές συνόδους 1905-1907 των Μουσουλμάνων βουλευτών να απορρίψουν λόγω της βρετανικής στάσης παραγράφους της αντιφώνησης είτε σχετικές με τον Φόρο Υποτελείας, τον οποίο οι Μουσουλμάνοι θεωρούσαν πλέον ως διασφάλιση της Σύμβασης του 1878, είτε περί πολιτικής και οικονομικής χειραφέτησης, γεγονός που θα σήμαινε επικράτηση των Ελλήνων, αποτέλεσαν γεγονότα τα οποία ενίσχυναν την εντύπωση στους Μουσουλμάνους ότι τα συμφέροντα (τιμής, περιουσίας, ασφάλειας) της κοινότητάς τους ήταν αδιασφάλιστα.

Τα έξοδα για την αποστολή της πρεσβείας, ύψους 180 λιρών, συγκεντρώθηκαν από εράνους μεταξύ των Μουσουλμάνων. Αν και οι ακριβείς λόγοι για τους οποίους στάλθηκε η πρεσβεία δεν ανακοινώθηκαν, οι διαδόσεις οι οποίες υπήρχαν ήταν ότι θα ετίθοντο μεταξύ άλλων παράπονα εναντίον προσώπων της «οθωμανικής κοινότητας», συνδέοντας την αποστολή με τις υφιστάμενες έριδες μεταξύ των Οθωμανών για τις κοινοτικές τους υποθέσεις, και ότι κύριοι σκοποί της πρεσβείας ήταν η μετάθεση του Αρχικαδή, Osman Nouri Effendi, το ζήτημα του Φόρου Υποτελείας και η επιστροφή της Κύπρου στην Τουρκία⁹⁰².

Ανυπόγραφο υπόμνημα Μουσουλμάνων, φαίνεται να συνδέεται με τη συγκεκριμένη πρεσβεία, καθώς στάλθηκε την ίδια περίοδο με την παραμονή της πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη από τον εκεί Βρετανό πρέσβη N. R. Connor προς τον Βρετανό υπουργό

---

⁹⁰¹ Σύμφωνα με τον Γεωργαλλίδη, η εμπιστοσύνη των Τούρκων για το μέλλον τους άρχισε να μειώνεται όταν άρχισαν να συνειδητοποιούν ότι η Βρετανία, κυρίως μετά τις συμφωνίες του 1907, έπαψε να δεσμεύεται με την εδαφική διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. G. Georghallides, *A political, ό.π.*, σελ. 76. Για την αναχώρηση της πρεσβείας, τον Αύγουστο του 1907, βλ. «Η οθωμανική πρεσβεία», εφ. *ΦτΚ*, 28/10 Αυγούστου 1907, «Οθωμανοί βουλευταί εις Κωνσταντινούπολιν», εφ. *Εφημερίς του Λαού*, 11/24 Αυγούστου 1907. Η αγγλορωσική συμφωνία συνήφθη τον ίδιο μήνα και αφορούσε αποκατάσταση των διαφορών Βρετανίας και Ρωσίας στην περιοχή Περσίας, Αφγανιστάν και Θιβέτ. Βλ. Stephen Lee, *Aspects of British political history 1815-1914*, London 1994; σελ. 208. Στο ευρύτερο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και συγκεκριμένα στους Νεότουρκους του CPU η Αγγλορωσική «détente»/αποκλιμάκωση, όπως αναφέρεται η συμφωνία του Αυγούστου του 1907 απλά ενίσχυσε την αρνητική άποψη που είχε η CPU για τη Βρετανία ενώ σε εφημερίδες της οργάνωσης δημοσιεύτηκαν αντιβρετανικά άρθρα. Βλ. Ş. Hanioglu, *Preparation, ό.π.*, σελ. 180.

⁹⁰² «Πρεσβεία Οθωμανών εις Κωνσταντινούπολιν», εφ. *Ελευθερία*, 2/15 Ιουνίου 1907, «Η τουρκική πρεσβεία», εφ. *ΦτΚ*, 16/29 Ιουνίου 1907 και 11/24 Αυγούστου 1907, «Οι Οθωμανοί», εφ. *ΦτΚ*, 22/5 Οκτωβρίου 1907, «Η οθωμανική πρεσβεία», εφ. *ΦτΚ*, 28/10 Αυγούστου 1907, «Η πρεσβεία των οθωμανών εις Κωνσταντινούπολιν», εφ. *Ελευθερία*, 4/17 Αυγούστου 1907. Ο Altay Nevzat, παραπέμπει σε επιστολή προερχόμενη από το τουρκικό υπουργείο Εσωτερικών προς τον Μέγα Βεζίρη, στην οποία ο τελευταίος πληροφορείται ότι τα μέλη της πρεσβείας δήλωσαν ότι απώτατός τους στόχος είναι η αποκατάσταση του νησιού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. A. Nevzat, *Nationalism, ό.π.*, σελ. 158.

Εξωτερικών, Edward Grey. Στο συγκεκριμένο υπόμνημα αναφέρθηκαν παράπονα για τη στάση της βρετανικής διοίκησης στις ενωτικές ενέργειες⁹⁰³, για την ελευθερία δράσης Νεοτούρκων, καθώς και για την εκπαίδευση στην Αγγλική Σχολή.

Σχετικά με το ενωτικό ζήτημα δηλώθηκε ότι παρά τα μουσουλμανικά αιτήματα η διοίκηση του νησιού δεν βοήθησε στη βελτίωση της θέσης των Μουσουλμάνων, παρά το γεγονός ότι θα ήταν εύκολο στην κυβέρνηση να βάλει ένα όριο στις *ταραχές, δολοπλοκίες και στις άδικες απαιτήσεις των χριστιανών προς τους μουσουλμάνους*⁹⁰⁴. Έγινε λόγος για «προκλητική» και «εχθρική» στάση των Ελλήνων προκειμένου να εξαναγκάσουν τους Μουσουλμάνους να μεταναστεύσουν ή να τους προκαλέσουν σε μια αιματηρή συμπλοκή. Στο συγκεκριμένο υπόμνημα οι Μουσουλμάνοι παρουσιάστηκαν ιδιαίτερα ενοχλημένοι από τις δραστηριότητες των Ελλήνων υπέρ της ένωσης και της προσπάθειας εξύψωσης του εθνικού φρονήματος, εκφράζοντας παράπονα για θεατρικές παραστάσεις των Ελλήνων όπου γελοιοποιούνταν θρησκευτικοί τους αρχηγοί και «σεβαστοί πρόγονοι», για ελληνικές «ταραχώδεις διαδηλώσεις», όπου οι Έλληνες με εκατοντάδες ελληνικές σημαίες περνούσαν από τις μουσουλμανικές γειτονιές τραγουδώντας τραγούδια και λόγια κακόβουλα, ότι διακοσμούσαν εκκλησίες και κτήρια με ελληνικές σημαίες και ότι τους επιτρέπονταν πολλές άλλες *αλαζονικές πράξεις* ενάντια στην ηρεμία και την τιμή των «συμπατριωτών τους μουσουλμάνων». Οι υπομνηματιστές πρόσθεσαν ότι οι πιο πάνω ενέργειες αποτελούσαν προοίμιο για μεγάλες αναταραχές. Χαρακτήρισαν τη θέση τους λόγω της έντασης των ενωτικών ενεργειών ως «ανυπόφορη» και υποστήριξαν ότι η τιμή, η περιουσία και η ασφάλειά τους εκτίθενται σε χειρότερους κινδύνους, ζητώντας την προστασία των «αερώων και αμεταβίβαστων δικαιωμάτων τους».

---

⁹⁰³ Και η «Εφημερίς του Λαού» ανέφερε ότι οι πραγματικοί σκοποί της πρεσβείας οι οποίοι ψιθυρίζονταν ήταν όπως καταγγέλλει τον Αρμιοστή στο Σουλτάνο «ως ευνοούντα τα εθνικά αισθήματα των Ελλήνων κατοίκων του νησιού». «Οθωμανοί βουλευταί εις Κωνσταντινούπολιν», εφ. *Εφημερίς του Λαού*, 11/24 Αυγούστου 1907.

⁹⁰⁴ Στη συνέχεια του υπομνήματος εκφράστηκαν παράπονα για τις ελαφρές ποινές οι οποίες επιβλήθηκαν σε Έλληνες οι οποίοι είχαν εισβάλει σε τουρκικό πλοίο το οποίο ήταν ελλιμενισμένο στην Λεμεσό προκειμένου να απελευθερώσουν ιερέα τον οποίο είχαν περάσει για Έλληνα. Ο αριθμός των επιτεθέντων Ελλήνων ήταν 60-70 άτομα, ενώ ποινές επιβλήθηκαν μόνο σε δύο πρόσωπα. Οι Μουσουλμάνοι χαρακτήρισαν το συγκεκριμένο γεγονός ως απόδειξη της διάκρισης και υπεροχής την οποία απολάμβαναν οι Έλληνες εις βάρος της *μουσουλμανικής μειονότητας*. Οι ελληνικές εφημερίδες αναφέρθηκαν σε 30-40 Έλληνες οι οποίοι επιτέθηκαν στο πλήρωμα του πλοίου για να απελευθερώσουν ιερέα θεωρώντας τον «Σλαυόφωνο ή Τουρκόφωνο Έλληνα». Ο ελληνικός Τύπος ανήγαγε τη συγκεκριμένη πράξη σε ηρωική η οποία έδειχνε «ευγένεια αισθημάτων» χαρακτηρίζοντας τους επιτεθέντες Έλληνες ως «παλλικάρια» και «γενναία του λαού τέκνα». Οι ποινές οι οποίες επιβλήθηκαν ήταν ένας μήνας φυλάκιση και πέντε λίρες πρόστιμο. Βλ. «Το επεισόδιον του τουρκικού πολεμικού», εφ. *Αλήθεια*, 15 Ιουνίου 1907, εφ. *Ελευθερία*, 16/29 Ιουνίου 1907, «Η απόφασις», εφ. *Αλήθεια*, 6 Ιουλίου 1907.

Εξέφρασαν επίσης τη διαφωνία τους σχετικά με την υφιστάμενη σύνθεση του Νομοθετικού καθώς, σύμφωνα με τους ιδίους, η σύσταση του νομοθετικού με εννιά Έλληνες, έξι Άγγλους και τρεις Μουσουλμάνους εξασφάλιζε την πλειοψηφία στους Έλληνες, ενώ τα «δικαιώματα και τα πιο ζωτικά συμφέροντα των μουσουλμάνων διακινδυνεύονται και βλάπτονται».

Στο υπόμνημα γινόταν επίσης λόγος για πλήρη ελευθερία δράσης ταραχοποιών Νεοτούρκων, οι οποίοι επισκέπτονταν το νησί, κάνοντας ειδική αναφορά σε δραπέτη Νεότουρκο με το όνομα Eshref, ο οποίος κατά τους εορτασμούς της επετείου ανάρρησης στο θρόνο του Σουλτάνου, διάβασε δημόσια δυσφημιστικό λίβελο, χωρίς να υποστεί καμία τιμωρία⁹⁰⁵. Σχετικά με την Αγγλική Σχολή, δήλωσαν ότι καλλιεργούνταν στους μαθητές δυσμενείς ιδέες ως προς την ισλαμική θρησκεία και το αυτοκρατορικό οθωμανικό κράτος, και αναφέρθηκαν σε Μουσουλμάνο διδάσκαλο ο οποίος επωφελείτο της κατάστασης για να διδάξει ελεύθερα τις «ανατρεπτικές του θεωρίες»⁹⁰⁶.

Σύμφωνα με τον ιστορικό Altay Nevzat, η αποστολή της πρεσβείας φαίνεται να προκάλεσε την ψυχολογική ανάταση του ηθικού της μουσουλμανικής κοινότητας βλέποντας την «πατρώα τους γη» να συνεχίζει να τους αγκαλιάζει. Ο Nevzat παραπέμποντας σε τουρκική εφημερίδα του νησιού, αναφέρει ότι τα μέλη της Πρεσβείας κατάφεραν να ελκύσουν την προσοχή Οθωμανών αξιωματούχων ως προς τα αιτήματά τους και να πετύχουν την στήριξη τους όσον αφορά τον τομέα της εκπαίδευσης⁹⁰⁷.

3. Η επίσκεψη Churchill

Η επίσκεψη του Βρετανού υφυπουργού των Αποικιών, Winston Churchill, τον Οκτώβριο του 1907, λειτούργησε θετικά στη ψυχολογία μερίδας των προεστώτων των δύο κοινοτήτων και κατ' επέκταση στη στάση τους απέναντι στη βρετανική διοίκηση του νησιού. Προεστώτες της κάθε κοινότητας είχαν την ευκαιρία να παρουσιάσουν τα αιτήματά τους ξεχωριστά εκφράζοντας παράλληλα και την άποψή τους για το σύνολο στοιχείο. Κατά την

---

⁹⁰⁵ Η «Ελευθερία» αναφέρθηκε σε σύλληψη τριών Οθωμανών οι οποίοι χρησιμοποίησαν απρεπή γλώσσα κατά του Σουλτάνου. Τα άτομα αυτά ήταν ένα ποιητής καταγόμενος από τη Σμύρνη με το όνομα «Εσρέφ», ένας «Σατίκ Σαλίχ» επίσης από τη Σμύρνη, και ένας νεανίας από τη Λευκωσία ονόματι «Μεχμέτ Χασάν». Βλ. «Νεότουρκοι εν Λευκωσία», εφ. *Ελευθερία*, 26/8 Σεπτεμβρίου 1906.

⁹⁰⁶ Βλ. TNA: CO 67/150. «Copy of a petition from the Musulmans of Cyprus which has been communicated to be unofficially by the Sublime Porte», συνημμένο στο FO προς υπουργό Αποικιών, 10 Οκτωβρίου 1907, σσ. 434-438. Η πρεσβεία επέστρεψε στο νησί στα τέλη Οκτωβρίου 1907.

⁹⁰⁷ Η εφημερίδα *Mirat-i Zaman* αναφέρθηκε σε ενθουσιώδη υποδοχή των Μουσουλμάνων της Κύπρου κατά την επιστροφή των μελών της πρεσβείας. Εφ. *Mirat-i Zaman*, 28 Οκτωβρίου 1907 παρατίθεται στο A.Nevzat, *Nationalism, ό.π.*, σελ.158.

παραμονή του Churchill⁹⁰⁸ απουσίαζαν στην Κωνσταντινούπολη τα δύο από τα τρία μουσουλμανικά μέλη του Νομοθετικού (Shefket Bey και Mehmet Ziai), ενώ οι απόψεις της μουσουλμανικής κοινότητας εκφράστηκαν κυρίως από τον Μουσουλμάνο επίτροπο του Evkaf, Irfan Bey.

Η επίσκεψη του Churchill ήταν κυρίως συμβολική, δεν υπήρξε καμία ουσιαστική αλλαγή στο νησί μετά από αυτήν. Ο ίδιος ως επάξιος αντιπρόσωπος της βρετανικής διπλωματίας κατάφερε εκμεταλλευόμενος και γνωρίζοντας καλά τόσο τις εσωτερικές διαιρέσεις των κοινοτήτων όσο και τα ευρύτερά τους αιτήματα, να τα χειριστεί επιδέξια εξασφαλίζοντας και από τις δύο κοινότητες τη θετική τους στάση απέναντι στη βρετανική διοίκηση του νησιού, ιδιαίτερα όσον αφορά τον ενδεχόμενο αρνητικό αντίκτυπο που θα μπορούσε να έχει στη μουσουλμανική κοινότητα η αποκατάσταση των σχέσεων της Βρετανίας με τη Ρωσία. Με τις δημόσιες δηλώσεις του διασκέδασε από τη μια τους φόβους της μουσουλμανικής κοινότητας σχετικά με το ζήτημα διασφάλισης της προστασίας της και από την άλλη ενίσχυσε την πεποίθηση των Ελλήνων για την πραγματοποίηση της ένωσης.

Χαρακτηριστικό των προσφωνήσεων και των υπομνημάτων τα οποία τέθηκαν ενώπιον του Churchill και από τις δύο κοινότητες υπήρξε ο προσεκτικός τρόπος διατύπωσής τους και η μη αναφορά σημαντικών ζητημάτων όπως η μείωση της καθαυτό φορολογίας, η πολυδάπανη διοίκηση ή η επιβάρυνση του νησιού από δάνεια με σκοπό την εκτέλεση δημοσίων έργων. Επίσης οι συντάκτες των προσφωνήσεων υπήρξαν προσεκτικοί ως προς την κριτική τους απέναντι στη βρετανική διοίκηση του νησιού.

Ο Μουσουλμάνος βουλευτής Hami Bey, σχολιάζοντας την απουσία Μουσουλμάνων κατά την υποδοχή του Βρετανού αξιωματούχου, εξέφρασε εκ μέρους της μουσουλμανικής κοινότητας τις απολογίες της, δηλώνοντας ότι οι Μουσουλμάνοι δεν μπορούσαν να προσαρμόσουν τα εθνικά τους αισθήματα με την παρουσία τους ανάμεσα σε ελληνικές σημαίες. Ο ίδιος βουλευτής εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του για την ελευθερία και την «επιείκεια» την οποία παρείχε η τοπική κυβέρνηση για την πραγματοποίηση των εθνικών

---

⁹⁰⁸ Ο Churchill έμεινε στο νησί κατά την περίοδο 9-12 Οκτωβρίου, όπου επισκέφτηκε όλες τις πόλεις του νησιού εκτός την Πάφο. Κατά την άφιξή του στην Αμμόχωστο, έτυχε θερμότατης υποδοχής από τους Έλληνες του νησιού ενώ Μουσουλμάνοι της πόλης προσπάθησαν να εμποδίσουν την ελληνική πομπή ανεπιτυχώς. Αντίθετα, στην Κερύνεια δεν υπήρξε καμία «ελληνική εκδήλωση» και ούτε μια ελληνική σημαία δεν ήταν ορατή, με τον Αρμωστή να κάνει λόγο για ολοκληρωτική υπακοή των κατοίκων στις διαταγές των *πολιτικών τους οργανωτών*. Βλ. G. Hill, *A history*, ό.π., σελ. 515, TNA: CO 67/149. King Harman προς Earl of Crewe, Λευκωσία 21 Οκτωβρίου 1907, σσ. 250-260.

εκδηλώσεων των Ελλήνων, γεγονός το οποίο σύμφωνα με τον ίδιο αύξησε τη θρασύτητά τους. Υποστήριξε ότι με δυσκολία μπορούσαν οι Μουσουλμάνοι να διασχίσουν τους δρόμους λόγω των ζητωκραυγών και των ελληνικών σημαιών και κάλεσε τον Υφυπουργό όπως απαγορευτούν τέτοιου είδους εκδηλώσεις. Επίσης τάχθηκε κατά της αυτονομίας και της διακοπής ή μείωσης του Φ.Υ., ζητώντας παράλληλα όπως στρατοπεδεύσει στρατός στο νησί για μεγαλύτερη ασφάλεια. Για τους διορισμούς στη δημόσια υπηρεσία ζήτησε όπως στις δημόσιες υποθέσεις προΐστανται «αμερόληπτοι και δίκαιοι Άγγλοι»⁹⁰⁹.

Στο υπόμνημα το οποίο παρουσιάστηκε από τον φιλοβρετανό επίτροπο του Evkaf, Mussa Irfan, δεν εκφράστηκαν παράπονα για την ανοχή της βρετανικής διοίκησης στις ενωτικές εκδηλώσεις των Ελλήνων, αλλά ζητήθηκε όπως εμποδιστούν τέτοιου είδους εκδηλώσεις οι οποίες έτειναν να διαταράζουν τις καλές σχέσεις μεταξύ των δύο «θρησκείων». Παράλληλα εκφράστηκε η εμπιστοσύνη των Μουσουλμάνων στην ικανότητα του Αρμοστή να χειριστεί με «απόλυτη δικαιοσύνη» τέτοιου είδους ζητήματα. Η βρετανική διοίκηση χαρακτηρίστηκε ως «δίκαιη» και ο Αρμοστής ως άξιος αντιπρόσωπος της κεντρικής κυβέρνησης⁹¹⁰. Σε αντίθεση με τους Έλληνες, όσοι εκ των Μουσουλμάνων προεστώτων υποδέχθηκαν τον Βρετανό υφυπουργό, δεν έκαναν καμία νύξη για επιστροφή του νησιού στον Σουλτάνο, παρά την ξεκάθαρη δήλωση του βουλευτή Mehmet Ziai εντός του Νομοθετικού ότι «δεν υπάρχει ούτε ένας Μουσουλμάνος που να μην έχει στην καρδιά του τον πόθο για την ένωση της Κύπρου με την Τουρκία»⁹¹¹.

Από την πλευρά τους οι Έλληνες αντιπρόσωποι στο Νομοθετικό χαρακτήρισαν την επίσκεψη του Βρετανού υφυπουργού ως «ισχυρή απόδειξη» του ενδιαφέροντος της

⁹⁰⁹ *The Cyprus Gazette*, 17 Οκτωβρίου 1907 και G. Georghallides, «Churchill's», *ό.π.*, σσ. 205-206.

⁹¹⁰ Εκτός από τη διαφωνία για την ένωση και την κατάργηση του Φ.Υ., άλλα ζητήματα τα οποία τέθηκαν αφορούσαν τους διορισμούς στα δικαστήρια Μουσουλμάνων μεταφραστών, περαιτέρω κυβερνητική στήριξη στη μουσουλμανική εκπαίδευση και ίδρυση μουσουλμανικών σχολείων στις πόλεις, παραχώρηση διευκολύνσεων για την προμήθεια καύσιμης ύλης από τα κρατικά δάση και αύξηση της αστυνομικής δύναμης για καλύτερη διατήρηση της ειρήνης. Ως προς τα δημαρχεία, ζητήθηκε η υιοθέτηση ενός συστήματος εκ περιτροπής προεδρίας όπου Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί θα ήταν εναλλακτικά πρόεδροι. Οι συγκεκριμένοι υπομνηματιστές πέρα από τις φιλοφρονήσεις τους προς τον Αρμοστή δεν δίστασαν να θέσουν σε ίση μοίρα τον μισθό ανώτερων αξιωματούχων με τον πενιχρό μισθό τον οποίο λάμβαναν κατώτεροι αστυνομικοί, ζητώντας και για τους δύο αύξηση των μισθών. Το υπόμνημα έφερε μεταξύ άλλων τις υπογραφές του Μουφτή, του πάρεδρου δικαστή Λευκωσίας Ahmed Izzet, του μέλους της δημοτικής επιτροπής Λευκωσίας Mustafa Assaz bin Kufi και άλλων προσωπικοτήτων της μουσουλμανικής κοινότητας, εκτός του Αρχικαδή. Για όλο το υπόμνημα βλ. G. Georghallides, «Churchill's», *ό.π.*, σσ. 207-209, «Πρεσβεία Οθωμανών», εφ. *Ελευθερία*, 6/19 Οκτωβρίου 1907.

⁹¹¹ TNA: CO 69/21. *Συνεδρία* 20 Φεβρουαρίου 1907, σελ. 91.

κυβέρνησης για τη χώρα, αντιπαραβάλλοντάς την με την επίσκεψη του Gladstone στα Ιόνια νησιά η οποία υπήρξε προάγγελος της ένωσής τους με την Ελλάδα. Επίσης συνέδεσαν την ένωση με την οικονομική ευημερία του νησιού, δηλώνοντας ότι η πραγματοποίηση των εθνικών πόθων του λαού αποτελεί τη μοναδική βάση και ανεξάντλητη πηγή πραγματικής ευημερίας. Σχολιάζοντας την αντίδραση της μουσουλμανικής κοινότητας στο ενωτικό αίτημα, την απέδωσαν σε θρησκευτικό παρά σε φυλετικό αίσθημα, ενώ μίλησαν με υποτιμητικά λόγια για το σύνολο του στοιχείου, θεωρώντας το ως μη σημαντικό εμπόδιο για την «εθνική μοίρα» του λαού. Η συγκεκριμένη άποψη βασίστηκε στον μικρό αριθμό των Μουσουλμάνων και στη «μη ουσιαστικής σημασίας» δραστηριότητά τους προς τον εκπολιτισμό και την οικονομική πρόοδο του νησιού. Σύμφωνα με την ελληνική προσφώνησή προς τον Churchill, το εμπόριο, οι επιστήμες, οι τέχνες, τα γράμματα, η βιομηχανία και κάθε δουλειά που συνδεόταν με ηθική και οικονομική πρόοδο εκτελείτο σχεδόν εξ ολοκλήρου από τους Κύπριους Έλληνες. Αναφέρθηκαν επίσης στα δικαιώματα της πλειονότητας και του δικαιώματος των εθνικοτήτων, υποστηρίζοντας ότι η «μωαμεθανική μειονότητα» δεν θα ζημιωνόταν με το να ακολουθήσει την εθνική μοίρα της ελληνικής πλειοψηφίας αλλά αντίθετα μπορούσε να επωφεληθεί καθώς η ελληνική φυλή επέδειξε αξιοσημείωτη *θρησκευτική ανεκτικότητα* και τάση να μοιραστεί τα οφέλη της με τις ξένες φυλές, αναφέροντας ως παραδείγματα τη Θεσσαλία, Ήπειρο και Κρήτη⁹¹².

Οι Έλληνες εξέφρασαν ως αίτημα τη σύσταση του Νομοθετικού εξολοκλήρου από αιρετά μέλη σύμφωνα με την αναλογία των δύο φυλών, καθώς επίσης και διορισμό στη δημόσια διοίκηση και δικαστήρια σύμφωνα με την αναλογία του πληθυσμού. Στο τρίτο και μακροσκελέστερο μέρος της προσφώνησής τους το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στην οικονομική κατάσταση της Κύπρου. Και οι Έλληνες με τη σειρά τους, εξέφρασαν τη συμπάθειά τους προς τον Αρμοστή, δηλώνοντας ότι με την ειλικρινή του συνεργασία με τα αιρετά μέλη πέτυχε να απαλείψει σε μεγάλο βαθμό την οξεία προστριβή μεταξύ λαού και κυβέρνησης, κερδίζοντας έτσι τον σεβασμό και την εκτίμηση του κυπριακού λαού. Ωστόσο, τόσο οι Έλληνες όσο και οι Μουσουλμάνοι δεν περιέλαβαν κανένα αίτημα για μείωση της καθαυτής φορολογίας ούτε για ίδρυση Αγροτικής τράπεζας⁹¹³.

⁹¹² Η Θεσσαλία και η Κρήτη αποτέλεσαν ωστόσο κατά το 1913 μουσουλμανικό επιχείρημα για τη μη προστασία των Μουσουλμάνων των συγκεκριμένων περιοχών.

⁹¹³ *The Cyprus Gazette*, 17 Οκτωβρίου 1907 και G. Georghallides, «Churchill's», *ό.π.*, σσ. 192-199.

Ο Churchill, σε δημόσια του ομιλία, εξέφρασε τα συγχαρητήριά του για την ικανότητα του λαού να επιλέγει τους αντιπροσώπους του και, εν καιρώ αρχιεπισκοπικής διαμάχης, επαίνεσε τον υποψήφιο για τον αρχιεπισκοπικό θρόνο, μητροπολίτη Κιτίου, για την ευγλωττία του. Στην κοινή του απάντηση του προς τους αντιπροσώπους και των δύο κοινοτήτων χρησιμοποίησε τους όρους «ελληνική κοινότητα» και «μουσουλμανική μειονότητα», καθώς επίσης και τους όρους «στοιχεία της κοινότητας». Όσον αφορά την παραχώρηση ευρύτερων πολιτικών ελευθεριών, υποστήριξε έμμεσα τους Μουσουλμάνους δηλώνοντας ότι η διεύρυνση θα μπορούσε να θεωρηθεί μεγαλύτερη υπεροχή και δύναμη για το «ελληνικό στοιχείο» και ότι ο ίδιος δεν παρατήρησε οι αντιπρόσωποι του λαού να υποφέρουν από οποιαδήποτε ανεπάρκεια έκφρασης. Με αυτό τον τρόπο διασφάλιζε τη λειτουργία του Νομοθετικού ως αρχικώς είχε, και κυρίως τον καθαρά συμβουλευτικό του χαρακτήρα, με τον ρυθμιστικό ρόλο να παραμένει στους Βρετανούς.

Όσον αφορά το ενωτικό αν και υποστήριξε έμμεσα τους Έλληνες, εντούτοις παρέβαλε ως εμπόδιο τη Σύμβαση του 1878 και το μουσουλμανικό στοιχείο. Συγκεκριμένα δήλωσε ότι το ζήτημα της ένωσης περιλαμβάνει την ολοκληρωτική αλλαγή στη διοίκηση του νησιού, την ακύρωση της Συνθήκης με την Τουρκία, την περιθωριοποίηση των απόψεων σχεδόν του 1/3 του πληθυσμού καθώς και τη δημιουργία μιας κατάστασης η οποία «πιθανότατα» θα αποτελούσε «μόνιμο και επικίνδυνο ανταγωνισμό μεταξύ των δύο στοιχείων της κοινότητας». Στη συνέχεια της απάντησής του, ωστόσο, ενθάρρυνε το αίτημα για ένωση και γενικά την έκφραση πατριωτισμού και από τις δύο κοινότητες. Υποστήριξε ότι ο «κυπριακός λαός» είναι ελληνικής καταγωγής και ότι είναι φυσικό να αναμένεται η ενσωμάτωση σε αυτό που λέγεται «Μητέρα πατρίδα».

«Πιστεύω είναι απλά φυσικό που ο Κυπριακός λαός, ο οποίος είναι ελληνικής καταγωγής, θα μπορούσε να ατενίζει την ενσωμάτωσή του με αυτό που μπορεί να ονομαστεί Μητέρα-πατρίδα ως ιδανικό το οποίο ένθερμα, ευσεβώς και διακαώς τρέφεται».

Χαρακτήρισε το πιο πάνω αίσθημα ως παράδειγμα «πατριωτικής αφοσίωσης» το οποίο τόσο ευγενώς χαρακτηρίζει το ελληνικό έθνος και ότι αυτοί οι οποίοι το νιώθουν πρέπει να δείξουν σεβασμό σε παρόμοια αισθήματα των «άλλων». Πρόσθεσε ότι η κεντρική κυβέρνηση είναι εξίσου υποχρεωμένη να μελετήσει με σεβασμό και την άποψη η οποία υπάρχει στον Μουσουλμανικό πληθυσμό για το νησί, ότι η βρετανική κατοχή της Κύπρου δεν θα πρέπει να οδηγήσει στον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ότι η αποστολή της Μεγάλης Βρετανίας στην Ανατολική Μεσόγειο δεν θα πρέπει να χειροτερεύσει την εξουσία του Σουλτάνου.

Όσον αφορά τη διοίκηση του νησιού, παρουσίασε τον κυπριακό λαό να είναι ευχαριστημένος από τη βρετανική διοίκηση υποστηρίζοντας ότι η κεντρική διοίκηση μπορούσε στο εξής να ελπίζει ότι ο λαός της Κύπρου, ενώ τρέφει μεγάλες εθνικές ιδέες είναι ευχαριστημένος, «προς το παρόν τουλάχιστον», να διοικείται σύμφωνα με τις βρετανικές ιδέες δικαιοσύνης και ελευθερίας. Σχετικά με τον Φόρο Υποτελείας ξεκαθάρισε ότι η πληρωμή μπορούσε να σταματήσει μόνο με ακύρωση της Σύμβασης. Με τη συγκεκριμένη του δήλωση ο Churchill επιβεβαίωσε ουσιαστικά τη μουσουλμανική πεποίθηση ότι το ζήτημα του Φ.Υ. συνδεόταν με τη Σύμβαση και τη διατήρηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Σουλτάνου στην Κύπρο. Ως προς το grant-in-aid δήλωσε ότι ο καθορισμός του στις 50.000 λίρες μείωσε την πίεση και ανακούφισε το θησαυροφυλάκιο του νησιού, εκφράζοντας την ελπίδα ότι θα υπάρξουν στο μέλλον μεγαλύτερα ποσά με σκοπό την ανάπτυξη των δημοσίων έργων⁹¹⁴.

Ο Churchill ωστόσο απέφυγε να εκφράσει και δημόσια την άποψή του ότι η Κύπρος δεν θα μπορούσε ποτέ να επιστρέψει στον Σουλτάνο αλλά ούτε να ενωθεί με την Ελλάδα. Όπως ο ίδιος δήλωσε σε υπόμνημά του για την κατάσταση στην Κύπρο, «Δεν μπορούμε να δώσουμε το νησί πίσω στην Τουρκία, η Ευρώπη και η Βουλή των Κοινοτήτων δεν θα ανεχόταν ποτέ τέτοια οπισθοχώρηση». Ως προς το ενδεχόμενο ενώσεως του νησιού με την Ελλάδα υποστήριξε ότι η θέση των Μουσουλμάνων θα καθίστατο «αφόρητη», και θα έμοιαζε όπως των Ελλήνων κατά τις παλιές ημέρες που υπέφεραν. Ως προς τον Φ.Υ. αναγνώρισε ότι ήταν εις βάρος της οικονομικής ανάπτυξης του νησιού και ότι η Βρετανία δεν είχε κανένα δικαίωμα εκτός από ανωτέρα βία, να λάβει ούτε ένα σέντ από τον κυπριακό λαό για να ελαφρυνθεί από δικές της νόμιμες υποχρεώσεις. Επίσης ανέφερε ότι και οι Μουσουλμάνοι ένιωθαν την ίδια οικονομική πίεση και ότι οι διαμαρτυρίες τους ενάντια στις ελληνικές διαδηλώσεις οφείλονταν στο γεγονός ότι γνώριζαν ότι η ένωση θα σήμαινε την καταστροφή τους⁹¹⁵.

---

⁹¹⁴ *The Cyprus Gazette*, 17 Οκτωβρίου 1907.

⁹¹⁵ TNA: CO 883/7/ 3. «Condition of Cyprus Memorandum by Mr Churchill», 19 Οκτωβρίου 1907.

B. Το κίνημα των Νεοτούρκων και ο αντίκτυπος του στην Κύπρο⁹¹⁶

1. Το κίνημα των Νεοτούρκων

Πυρήνας του Νεοτουρκικού κινήματος υπήρξε η «Ottoman Union Society», η οποία συστάθηκε τον Ιούνιο του 1889 από φοιτητές της Βασιλικής Στρατιωτικής Ακαδημίας⁹¹⁷ με κύριο στόχο την εισαγωγή δυτικών μεταρρυθμίσεων στην αυτοκρατορία. Η οργάνωση ωστόσο η οποία περιλάμβανε τις διάφορες νεοτουρκικές ομάδες ονομαζόταν «Επιτροπή Ένωσης και Προόδου» γνωστή ιστοριογραφικά ως CUP⁹¹⁸. Σταδιακά, με την πάροδο των χρόνων υπήρξαν διάφορες απόψεις ως προς το μέλλον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και του Σουλτάνου με αποτέλεσμα συνεχώς να διαμορφώνονται ομάδες ή να τροποποιούνται ιδεολογικά προγράμματα. Πέρα του κοινού στόχου κύριο χαρακτηριστικό του νεοτουρκικού κινήματος υπήρξε το ασαφές ιδεολογικό περιεχόμενο και οι εσωτερικές του διαιρέσεις. Η ιδεολογία του οθωμανισμού, ισλαμισμού και τουρκισμού προκειμένου να ενισχυθούν οι διάφοροι δεσμοί, τύγχανε της ανάλογης προώθησης ανάλογα με το κοινό στο οποίο απευθυνόταν⁹¹⁹.

Ο όρος «Νεότουρκοι» υπήρξε ιδιαίτερα ρευστός όσον αφορά τους Οθωμανούς οπαδούς των διαφόρων εκφάνσεων του μεταρρυθμιστικού κινήματος, γεγονός το οποίο αντικατοπτρίζεται και στην Κύπρο. Η επικράτηση του συγκεκριμένου προσδιορισμού φαίνεται να επικράτησε από τον τίτλο της εφημερίδας «La Jeune Turquie» η οποία εκδόθηκε στη Γαλλία από μικρή ομάδα Οθωμανών φιλελευθέρων, οι οποίοι ζούσαν στο Παρίσι μετά το κλείσιμο της Πρεσβείας της Πύλης εκεί⁹²⁰. Σημαντικές προσωπικότητες του νεοτουρκικού κινήματος υπήρξαν ο πρίγκιπας Sabahaddin, ο Ahmet Riza και ο ιατρός Bahaeddin.

---

⁹¹⁶ Στη συγκεκριμένη διατριβή χρησιμοποιείται ο όρος «Νεότουρκοι» όπως αυτός χρησιμοποιείται και στη διεθνή ιστοριογραφία. Για το κίνημα των Νεοτούρκων βλ. Ş. Hanioglu, *Preparation*, ό.π., Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford 1995, A. Nevzat, *Nationalism*, ό.π., Αθανάσιος Βερέμης, «Το κίνημα των Νεοτούρκων και οι άμεσες συνέπειες του», *I.E.E.*, τόμ. ΙΔ', σσ. 254-257, David Kushner, *The rise of Turkish nationalism 1876-1908*, London-New Jersey 1977, Feroz Ahmad, *The young Turks, the committee of Union and Progress in Turkish politics 1908-1914*, Oxford 1969, François Georgeon, *Abdulhamid II, le sultan calife*, Paris 2003, François Georgeon, *Des Ottomans aux Turcs, naissance d' une Nation*, Isis, Istanbul 1995, Elie Kedourie, «Young Turks, Freemasons and Jews», *Middle Eastern Studies*, τόμ.7, αρ. 1 (Ιανουάριος 1971), σσ. 89-104, Erik Jan Zürcher, *The Unionist factor. The role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Leiden 1984, Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, Oxford 1968 (μετάφραση, Π. Κωνσταντέας), *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, τομ.1, Αθήνα 2001.

⁹¹⁷ Ş. Hanioglu, *The Young*, ό.π., σσ. 17, 71

⁹¹⁸ Committee of Union and Progress (Ittihat ve Terraki cemiyeti).

⁹¹⁹ Βλ. Ş. Hanioglu, *Preparation*, ό.π., σσ. 8, 131, 151, 298.

⁹²⁰ Εκδότης της συγκεκριμένης εφημερίδας ήταν ένας Χριστιανός, Λιβανέζος Μαρωνίτης ο Khalil Ghanim. Το 1895 ο Ahmet Riza εξέδωσε μαζί με τον Ghanim την εφημερίδα «Mesveret» επίσημο όργανο της CUP. Βλ. B. Lewis, *Η ανάδυση*, ό.π., σελ. 401, E. Zürcher, *The unionist*, ό.π., σελ. 14.

Ο Sabahaddin χαρακτηριζόταν ως φιλελεύθερος, ήταν υπέρ των ευρωπαϊκών δυνάμεων και δη της φιλελεύθερης Βρετανίας. Τασσόταν, μεταξύ άλλων, υπέρ της αποκέντρωσης της αυτοκρατορίας μέσω της μεταφοράς εξουσίας στις επαρχίες, της ισότητας όλων των πολιτών ανεξαρτήτως εθνότητας, ενώ υποστήριζε ότι σκοπός του ήταν όπως και οι Μουσουλμάνοι να απολαμβάνουν τα ίδια προνόμια και οι χριστιανοί.

Ο Ahmet Riza αποτέλεσε τον ηγέτη από το 1895 μέχρι το 1902 του νεοτουρκικού κινήματος. Σε αντίθεση με τον Sabahaddin τασσόταν μέχρι το 1908 κατά των ευρωπαϊκών δυνάμεων και της επέμβασής τους στην αυτοκρατορία, θεωρώντας ότι υπό το πρόσχημα προστασίας των χριστιανών επενέβαιναν στα εσωτερικά ζητήματα της αυτοκρατορίας και ότι οι προσπάθειές τους αποτελούσαν μέρος ενός ευρύτερου ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού. Επίσης, ήταν ενάντια στην αποκέντρωση της εξουσίας. Το 1904 ο Ahmet Riza αρνήθηκε τον προσδιορισμό «Young Turk Committee» καθώς σε αυτή περιλαμβάνονταν εκτός από Τούρκους, και Άραβες, Έλληνες, Αρμένιοι, Εβραίοι, κ.ά.⁹²¹.

Ο Bahaeddin, προσωπικός ιατρός του δεύτερου τη τάξη διαδόχου του θρόνου, υπήρξε κατά το 1906 ο αναδιοργανωτής της μερίδας του CUP η οποία επρόσκειτο στις θέσεις του Ahmet Riza, η οποία ονομάστηκε «Επιτροπή Πρόοδος και Ένωσης» (στο εξής CPU) κύριο χαρακτηριστικό της οποίας ήταν η βελτίωση της οργάνωσης μέσω ίδρυσης αυτόνομων παραρτημάτων σε διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας. Προσπάθησε να ενώσει τις διάφορες ομάδες οπαδών των μεταρρυθμίσεων δίνοντας σημασία στην οργάνωση του κινήματος και την επαναστατική εκπαίδευση, παρά στην ιδεολογική βάση του κινήματος⁹²². Παράλληλα ανώτεροι αξιωματούχοι του κράτους, φιλικά προσκείμενοι στις Μεγάλες Δυνάμεις και δη στη Βρετανία επίσης ήθελαν την παραχώρηση Συντάγματος θεωρώντας ότι θα περιοριζόταν η απολυταρχία του Σουλτάνου προς όφελός τους⁹²³.

Από το 1902, είχαν διαμορφωθεί στο νεοτουρκικό κίνημα δύο βασικά ρεύματα. Το πρώτο γνωστό ως «φιλελεύθερο» με κύρια φυσιογνωμία τον πρίγκιπα Sabahaddin⁹²⁴, στήριζε την

⁹²¹ Ş. Hanioglu, *Preparation*, ό.π., σσ. 37, 100. Αναφορές σε ομάδες με ονομασίες όπως «Comité Turc Libéral d' action» ή «Fédération Révolutionnaire Turque» υπήρχαν, ωστόσο δεν χρησιμοποιούνταν σε ευρεία κλίμακα ούτε αποτελούσαν μόνιμους προσδιορισμούς.

⁹²² Βλ. Ş. Hanioglu, *Preparation*, ό.π., σσ. 4, 88-90, 130-137, 277, 303, 316.

⁹²³ Feroz Ahmad, *The making of Modern Turkey*, σελ. 32. Γνωστός για τα φιλοβρετανικά του αισθήματα και υποστηρικτής της παράταξης των Φιλελευθέρων, υπήρξε ο Μέγας Βεζίρης, κύριος στην καταγωγή Kamil Pasha. F. Ahmad, *The Young*, ό.π., σσ. 28-32.

⁹²⁴ Ο Sabahaddin ήταν γιος του πρώην υπουργού Δικαιοσύνης Djelaledin Pasha, ο οποίος το 1899 λόγω αντίδρασης προς τον Σουλτάνο έφυγε από την Κωνσταντινούπολη και έγινε *Νεότουρκος*. Βλ. F. Georgeon, *Abdulhamid*, ό.π., σελ. 380. Τον Ιούλιο του 1907 ο Djelaledin έφτασε στην Κύπρο όπου φιλοξενήθηκε για δύο μέρες στο σπίτι του δικηγόρου Αησιλάου Αρτέμη. Αρχικά είχε εκμισθώσει για 80 λίρες ετησίως ελληνική οικία καθώς επροτίθετο να παραθερίσει στο νησί, αλλά λόγω «αδιωτικών εργασιών» μετέβηκε στην Αίγυπτο.

αποκέντρωση της αυτοκρατορίας γεγονός που ευνοούσε τις διάφορες εθνότητες της αυτοκρατορίας και τασσόταν υπέρ της βρετανικής επέμβασης για τη διάσωση της αυτοκρατορίας, θεωρώντας την περίοδο βρετανικής κατοχής της Αιγύπτου ως περίοδο ευημερίας⁹²⁵. Το δεύτερο κύριο ρεύμα το οποίο εκφραζόταν μέσω της επιτροπής «Ένωση και Πρόοδος» και στη συνέχεια «Πρόοδος και Ένωση» (CUP και CPU), ευρύτερα γνωστό ως «Ένωτιστές / unionists» ήταν κυρίως αντιϊμπεριαλιστικό και κατά της ξένης επέμβασης στα εσωτερικά ζητήματα της αυτοκρατορίας⁹²⁶.

Η «επανάσταση των Νεοτούρκων» κηρύχθηκε μετά από μια σχεδόν δεκαετία παρακρατικών ενεργειών της οργάνωσης CUP. Στις 24 Ιουλίου 1908 (ν.η.μ.) το Τρίτο Σώμα οθωμανικού στρατού το οποίο έδρευε στη Μακεδονία, με τελεσίγραφο απαίτησε από τον Σουλτάνο την επανασύσταση του καταργηθέντος Συντάγματος του 1876⁹²⁷. Όπως προαναφέρθηκε, το κίνημα των Νεοτούρκων περιλάμβανε διαφορετικές τάσεις μεταξύ των οπαδών του οι οποίες με το πέρασμα των χρόνων, από το 1899 μέχρι το 1908 συνεχώς αναμορφώνονταν. Ανάμεσα σε αυτές υπήρχαν και άτομα τα οποία τάσσονταν κατά του ίδιου του Σουλτάνου, διεκδικώντας την πτώση του. Είναι χαρακτηριστικό ότι εφημερίδα των Χανίων αναφερόμενη σε πρόσκληση του κομιτάτου Θεσσαλονίκης για «εκστρατεία κατά της Κωνσταντινουπόλεως» αναφέρθηκε σε ενδιαφέρον των Μουσουλμάνων της Κρήτης, αριθμός των οποίων απήλθε με σκοπό την «εκθρόνιση του Σουλτάνου», κάνοντας λόγο για αντισουλτανικά φρονήματα⁹²⁸. Αντίθετα, στο τελεσίγραφο το οποίο στάλθηκε στο Σουλτάνο τον Ιούλιο του 1908 δεν ζητήθηκε η εκθρόνισή του αλλά η επανασύσταση του Συντάγματος⁹²⁹.

Αναφέρεται ότι είχε νεωτεριστικές ιδέες και για αυτό τον λόγο διατελούσε υπό τη δυσμένεια του Σουλτάνου. Βλ. «Ο Αχμέτ Τζελαλετίν Πασάς εν Κύπρω», εφ. *Ελευθερία*, 21/3 Αυγούστου 1907.

⁹²⁵ Ş. Hanioglu, *Preparation*, ό.π., σελ. 127, F. Georgeon, *Abdulhamid*, ό.π., σελ. 382.

⁹²⁶ Μετά την επανάσταση του 1908 το CPU ξεκίνησε να χρησιμοποιεί ξανά την ονομασία «Επιτροπή Ένωσης και προόδου», γνωστή ως CUP. Βλ. Ş. Hanioglu, *Preparation*, ό.π., σσ. 302-304, 277, υποσημ. 538. Ο Feriz Ahmad καθώς και μεταγενέστεροι ιστορικοί αναφέρονται σε «Φιλελεύθερους» και «Ένωτιστές-Unionists» ταυτίζοντας τους τελευταίους με το κόμμα Ένωσης και Πρόοδος (CUP). Αντίθετα ο Hanioglu αναφέρεται με μεγαλύτερη λεπτομέρεια στις διαιρέσεις εντός του Νεοτουρκικού κινήματος περιλαμβάνοντας στο αρχικό CUP των ετών 1895-1902 και τον Sabahaddin. Βλ. F. Ahmad, *The Young*, ό.π., Vangelis Kechriotis, «Greek – Orthodox Ottoman Greeks or just Greeks? Theories of Coexistence in the Aftermath of the Young Turk Revolution», *Études Balkaniques*, τόμ.1, Sofia 2005, σσ. 51-72.

⁹²⁷ Η ανακήρυξη του συντάγματος έγινε μονομερώς ήδη από τις 22 Ιουλίου στην περιοχή της Μακεδονίας. Βλ. F. Ahmad, *The Young*, ό.π., σσ. 12-13.

⁹²⁸ «Οι Τούρκοι της Κρήτης και τα εν Κωνσταντινουπόλει», εφ. *Νέα Ερευνα* (Χανιά), 10 Απριλίου 1908.

⁹²⁹ Ş. Hanioglu, *Preparation*, ό.π., σελ. 274, F. Ahmad, *The Young*, ό.π., σελ. 13.

Μετά την επανάσταση και την επανασύσταση του συντάγματος και της οθωμανικής βουλής, η διαίρεση στους κόλπους του νεοτουρκικού κινήματος δεν άφησε ανεπηρέαστους και τους Έλληνες βουλευτές του οθωμανικού κοινοβουλίου, με ορισμένους να υποστηρίζουν την οργάνωση «Ένωση και Πρόοδος» και άλλους τους «Φιλελεύθερους» Νεότουρκους, εκφραστές του Sabahaddin. Από την πλευρά του το ελληνικό κράτος προσπάθησε μέσω των Ελλήνων βουλευτών του οθωμανικού κοινοβουλίου να αφήσει ανοιχτούς δίαυλους επικοινωνίας και με τις δύο τάσεις των Νεοτούρκων⁹³⁰. Τον Απρίλιο του 1909 η «Φωνή της Κύπρου» αναφέρθηκε σε κατηγορίες από το κόμμα των «Φιλελευθέρων» Οθωμανών, κατά της CUP οι οποίοι είχαν την πλειονότητα στην οθωμανική βουλή, ότι ενέσπειραν την ψυχρότητα μεταξύ των εθνοτήτων διασπώντας την ένωσή τους⁹³¹. Όσον αφορά τα νεοτουρκικά συνθήματα περί «Ελευθερίας-Ισότητας- Αδελφότητας», πέραν του αντικτύπου τον οποίον είχαν μέχρι την επανάσταση του 1908, δεν αντιπροσώπευαν το σύνολο της μουσουλμανικής κοινότητας, ενώ αποδείχθηκαν αδύναμα να συνυπάρξουν με τους αποσχιστικούς εθνικούς προσανατολισμούς των εθνοτήτων⁹³².

2. Η βρετανική στάση

Η βρετανική πολιτική απέναντι στο κίνημα των Νεοτούρκων και της δράσης τους στο νησί δεν είναι απόλυτα ξεκάθαρη. Αν και θα αναμένετο η Βρετανία, ως «φιλελεύθερη δύναμη», να παρέχει δημόσια τη στήριξη της στους «Νεότουρκους» στην προσπάθειά τους για

⁹³⁰ V. Kechriotis, «Greek –Orthodox», *ό.π.*, σελ. 54, Dimitris Kamouzis, «Elites and the formation of national identity. The case of the Greek orthodox millet (Mid-nineteenth century to 1922)» στο Fortna, Katsikas, Kamouzis και άλλοι (έκδ), *State-Nationalism in the Ottoman Empire, Greece and Turkey, Orthodox and Muslims, 1830-1945*, London-New York 2013, σσ. 13-46, Θ. Βερέμης, *Ελληνο-τουρκικές, ό.π.*, σελ. 33, Thanos Veremis, «The Hellenic kingdom and the Ottoman Greeks. The experiment of the “Society of Constantinople”», στο Gondicas, Isawwi, *Ottoman Greeks in the age of Nationalism*, Princeton-New Jersey 1999, σσ. 181-191, Catherine Boura, «The Greek millet in Turkish politics. Greeks in the Ottoman Parliament (1908-1918)», στο Gondicas, Isawwi, *Ottoman, ό.π.*, σσ. 193-206. Σύμφωνα με τον Απόστολο Βακαλόπουλο, ο νέος πρωθυπουργός της Ελλάδας, Δημήτριος Ράλλης, φοβούμενος ένα νέο Ελληνοτουρκικό πόλεμο από την ανακήρυξη των Κρητών της ένωσης με την Ελλάδα, έσπευσε να δηλώσει στον Τούρκο πρόεσβη ότι θα απέφευγε να ενθαρρύνει τους επαναστάτες της Κρήτης και θα συμμορφωνόταν με τις υποδείξεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη 2003²¹, σελ. 335.

⁹³¹ «Οι φιλελεύθεροι και το νεοτουρκικό κομιτάτον», εφ. *ΦτΚ*, 11/24 Απριλίου 1909. Λίγους μήνες μετά την επανάσταση υπήρξαν αναταραχές στη Σμύρνη και την Κρήτη. Βλ. ενδεικτικά, V. Kechriotis, «The enthusiasm», *ό.π.*, σελ. 310, «Σχέσεις Χριστιανών και μουσουλμάνων Κρητών», εφ. *Κήρυξ* (Χανιά), 28 Οκτωβρίου 1908.

⁹³² Σύμφωνα με τον Hanioglu, ο οποίος αναφέρεται σε συνάντηση ηγετών του νεοτουρκικού κόμματος CUP και μελών της ελληνικής κοινότητας μετά την επανάσταση, οι Έλληνες αρνήθηκαν να δεχτούν το πολιτικό πρόγραμμα του CUP που αφορούσε την ένωση των διαφόρων εθνοτικών ομάδων της αυτοκρατορίας, ούτε κατάφεραν να συμφωνήσουν στο ζήτημα της αναλογικής εκπροσώπησης. Ş. Hanioglu, *Preparation, ό.π.*, σελ. 300.

περιορισμό των εξουσιών του Σουλτάνου και παραχώρησης μεταρρυθμίσεων, εντούτοις δεν μπορούσε να διακυβεύσει τις σχέσεις της με την υφιστάμενη οθωμανική εξουσία.

Η Βρετανία, η οποία είχε τον πλήρη έλεγχο στο νησί, δεν θα μπορούσε να αφήσει να αναπτυχθεί πλήρως η νεοτουρκική τάση η οποία ήταν ενάντια της, αλλά ούτε και να αφήσει να αναπτυχθούν ελεύθερα δραστηριότητες ενάντια στο Σουλτάνο⁹³³. Επίσης, ενώ υπάρχουν αναφορές για τη δράση Νεοτούρκων στο νησί ακόμη και για νεοτουρκικές εφημερίδες όπως η «Mirat-i Zaman», εντούτοις το 1900 η κυκλοφορία νέας τουρκικής εφημερίδα στην Κύπρο, η οποία δημοσίευε κατηγορίες κατά του Σουλτάνου προκάλεσε τη δυσαρέσκεια των Μουσουλμάνων του νησιού καθώς και του Μουφτή, με τον τελευταίο να καλεί τη διοίκηση να ασκήσει δίωξη στον εκδότη ή να κλείσει την εφημερίδα.

Ο Αρμωστής χαρακτήρισε την «τουρκική κοινότητα» ως πιστή στη βρετανική διοίκηση όσον αφορά τα ζητήματα τα οποία δεν επηρέαζαν τα συμφέροντα του Σουλτάνου, υποστηρίζοντας ότι οι Μουσουλμάνοι «επιθυμούν να αποφύγουν να παρασυρθούν στην πολιτική αναταραχή η οποία αυξάνεται στην Τουρκία». Οι υποκινητές σύμφωνα με τον ίδιο μπορεί να είχαν δίκαιο για τις ενέργειές τους «αλλά είναι σκόπιμο για τα συμφέροντα της διοίκησης του νησιού να μείνει μακριά από αυτά τα ζητήματα, και ο καλύτερος τρόπος να διασφαλιστεί αυτό το αποτέλεσμα φαίνεται να είναι με το να μη γίνει δεχτό να επιτραπεί η Κύπρος να χρησιμοποιηθεί για σκοπούς διεύρυνσης της ταραχής». Τέλος, δήλωσε ότι θα καλούσε τον εκδότη της εφημερίδας, για τον οποίο εκφράστηκαν παράπονα από το Μουφτή, να σταματήσει τις επιθέσεις του κατά του Σουλτάνου διαφορετικά θα του ασκείτο δίωξη⁹³⁴.

Σε αντίθεση με τον αντίκτυπο που είχε η «επανάσταση των Νεοτούρκων» στην Κρήτη, τη Βουλγαρία και τη Βοσνία - Ερζεγοβίνη⁹³⁵, η Βρετανία δεν ακολούθησε το παράδειγμα της

⁹³³ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι από το 1897(έτος του Ελληνοτουρκικού πολέμου) μέχρι και το τέλος της επανάστασης του 1908, η επικοινωνία του νησιού με το εξωτερικό γινόταν μόνο με τον βρετανικό τηλεγράφο, λόγω όπως αναφέρθηκε «βλάβης» του τουρκικού τηλεγράφου. Η «Φωνή της Κύπρου» ανέφερε χαρακτηριστικά, «παραμένει δι' ημάς ακατανόητον πώς επί δεκαετίαν περίπου όλην έμενεν αχρησιμοποίητον το καλώδιον, ενώ ουδεμία σοβαρά, ως καταδεικνυται, βλάβη αυτού υπήρχε». Βλ. «Οθωμανικός τηλεγράφος», εφ. *ΦτΚ*, 28/13 Μαρτίου 1909. Ας σημειωθεί ότι κατά την προσάρτηση της Κύπρου, τον Νοέμβριο του 1914, στα μέτρα της διοίκησης του νησιού ήταν η κατάσχεση του τουρκικού τηλεγράφου και η διακοπή κάθε επικοινωνίας μεταξύ Κύπρου και Τουρκίας δια του αγγλικού τηλεγράφου. Βλ. «Μέτρα της κυπριακής κυβερνήσεως», εφ. *Ελευθερία*, 25/7 Νοεμβρίου 1914.

⁹³⁴ Για τα παράπονα του Μουφτή και τις δηλώσεις του Αρμωστή βλ. TNA: CO 67/122. Haynes Smith προς Chamberlain, Λευκωσία 17 Ιανουαρίου 1900, σσ. 119-122 (εμπιστευτικό).

⁹³⁵ Στις 24/6 Οκτωβρίου κηρύχθηκε στα Χανιά από τον λαό η ένωση με το ελληνικό κράτος, που συνέπεσε με τη μονομερή προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης από την Αυστροουγγαρία. Στις 23/5 Οκτωβρίου, προηγήθηκε η μονομερής ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας. Βλ. F. Ahmad, *The Young, ό.π.*, σελ. 24. Η βουλή των Κρητών ανακηρύχθηκε σε «Συνέλευση των Ελλήνων εν Κρήτη». Από την πλευρά τους οι

Αυστροουγγαρίας να προσαρτήσει το νησί, αλλά αντίθετα, κρατώντας ίσες αποστάσεις τόσο ως προς τον ίδιο τον Σουλτάνο όσο και τους *Νεότουρκους* οι οποίοι ανήλθαν στην εξουσία, κατάφερε να διατηρήσει την ειρήνη και την τάξη στην Κύπρο ελέγχοντας τη διάχυση νεοτουρκικών ιδεών από τη μια και λαμβάνοντας μέρος σε εορτασμούς προς τιμή του Σουλτάνου από την άλλη⁹³⁶.

Η επαμφοτερίζουσα στάση της Βρετανίας προς το νεοτουρκικό κίνημα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία ευρύτερα, εκδηλώθηκε και ως προς τον χειρισμό του Κρητικού και του Κυπριακού ζητήματος. Στο μεν Κρητικό, όπου η επίλυσή του συγκέντρωνε το ενδιαφέρον και των υπολοίπων Μεγάλων Δυνάμεων, η Βρετανία αρνήθηκε την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, κάνοντας λόγο για δεσμεύσεις στο Σουλτάνο. Αντίθετα, σε γαλλική, ανεπίσημη, πρόταση για επιστροφή της Κύπρου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως αντάλλαγμα στο ενδεχόμενο ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα, ο Louis Mallet εκ μέρους του Foreign Office ζήτησε από τον Βρετανό πρέσβη στο Παρίσι όπως επίσης «ανεπίσημα», εξηγήσει τους λόγους αντίθεσης της Βρετανίας για επιστροφή της Κύπρου κάνοντας λόγο στη Σύμβαση του 1878 και ότι ενδεχόμενη παραχώρηση του νησιού στον Σουλτάνο, θα προκαλούσε άμεση κινητοποίηση για ένωση με την Ελλάδα, η οποία ενδεχομένως να ακολουθείτο από αποστολή τουρκικών στρατευμάτων στο νησί δημιουργώντας μια κατάσταση η οποία θα κατέληγε σε ένα «νέο Κρητικό ζήτημα»⁹³⁷.

Οι πρώτες αναφορές για δράση *Νεοτούρκων*, στην Κύπρο, εντοπίζονται το 1897. Προεστώτες της μουσουλμανικής κοινότητας όπως ο Shefket Bey και ο ιατρός Hafouz Djemal φέρονται να συνδέονται με τις νεοτουρκικές οργανώσεις CUP και CPU το 1897 και 1906 αντίστοιχα. Ωστόσο, η δράση τους υπήρξε περιορισμένη ενώ δεν στρέφονταν ανοικτά κατά του Σουλτάνου. Ο Hanioglu αναφέρεται σε σύνδεση του CUP με άτομα στην Κύπρο

Μουσουλμάνοι βουλευτές σε συνεργασία με ομοθρήσκους τους, ίδρυσαν στην Κωνσταντινούπολη τη μυστική «Κρητική Επιτροπή» με κύρια επιδίωξη την επανένταξη της Κρήτης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Βλ. Νίκος Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη (1821-1924)», *Μνήμων* 26 (2004), σελ. 82.

⁹³⁶ «Ηχώ, οθωμανική εορτή», εφ. *Ελευθερία*, 23/5 Σεπτεμβρίου 1908. Λίγους μήνες αργότερα κατά την εκθρόνιση του Σουλτάνου, οι Βρετανοί επίσης συμμετείχαν στους μουσουλμανικούς εορτασμούς μαζί με Έλληνες οι οποίες έλαβαν χώρα στη Λάρνακα. βλ. «Οι οθωμανοί πανηγυρίζοντες επί τη αναρρήσει νέου σουλτάνου», εφ. *Ελευθερία*, 18/1 Μαΐου 1909, «Η ανάρρησης πως επανηγυρίσθη ενταύθα», εφ. *ΦτΚ*, 18/1 Μαΐου 1909.

⁹³⁷ Βλ. TNA: CO67/153. Bertie (Βρετανός πρέσβης στο Παρίσι) προς E. Grey, Παρίσι 21 Οκτωβρίου 1908, σσ. 121-126 (εμπιστευτικό). TNA: CO67/153, Louis Mallet προς Bertie, 7 Δεκεμβρίου 1908, σσ. 149-151 (εμπιστευτικό). Ωστόσο υπόψη πρέπει να ληφθεί το γεγονός αφενός ότι η επιρροή της Βρετανίας στο ελληνικό κράτος αλλά και στους Έλληνες προεστώτες του νησιού ήταν σημαντική ώστε να εμποδίσει το ενδεχόμενο αναταραχών στην Κύπρο, αφετέρου ότι οι Έλληνες πολιτικοί κατά τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή ήταν αδύναμοι ακόμη και να αναγνωρίσουν την ένωση των Κρητών με το ελληνικό κράτος.

και συγκεκριμένα με τον Shefket Bey, το 1897. Επίσης αναφέρεται σε άφιξη στο νησί ενός Muhiddin, ο οποίος μετά τη διαφωνία του με το τμήμα του CUP στην Αίγυπτο, κατήλθε στο νησί ντυμένος ως Χότζας όπου οργάνωνε συναντήσεις με νέους και αποκήρυξε το καθεστώς του Σουλτάνου. Ο Μουφτής του νησιού ανέφερε ότι ο Muhiddin έφτασε στο νησί με την «ενθάρρυνση» των Βρετανών και ότι ο ίδιος (Μουφτής) σε συγκέντρωση στην Αγία Σοφία κάλεσε τους πιστούς να μην τον ακούνε⁹³⁸. Τον Σεπτέμβριο του 1899 η «Φωνή της Κύπρου», αναφέρθηκε σε Νεότουρκους οι οποίοι έφτασαν στην Κύπρο αναφέροντας ότι δεν είχαν πολλούς ντόπιους οπαδούς και ότι στη Λάρνακα πρόκειται να εκδώσουν εφημερίδα με τίτλο «Συνείδηση». Το άρθρο της «ΦτΚ» καλούσε τους *Νεότουρκους* να αναπτύξουν τη συνείδηση των ομοθρήσκων τους και να τους μεταδώσουν ιδέες υπέρ των οποίων να θυσιάζονται, επισημαίνοντας ότι όταν καταφέρουν να έχουν άνδρες με χαρακτήρα ήρωα και μάρτυρα, τότε θα λαμβάνονταν «σπουδαίως υπόψη»⁹³⁹. Το 1906 ιδρύθηκε στην Κύπρο παράρτημα της CPU. Με τη συγκεκριμένη οργάνωση συνδεόταν και ο ιατρός Hafouz Djemal [Cemal], ο οποίος αναφερόταν ως πολύ δραστήριο μέλος των κύκλων των Μουσουλμάνων διανοουμένων και ο οποίος εξέδωσε την εφημερίδα «Ισλάμ» (1907-1909) στην οποία καλούσε τους Μουσουλμάνους της Κύπρου να στρέψουν το ενδιαφέρον τους στην εκπαίδευση και την πρόοδο, ενώ δεν κατηγορούσε ανοικτά τον Σουλτάνο⁹⁴⁰.

Ο προσδιορισμός «Νεότουρκοί» για άτομα όπως ο βουλευτής Shefket Bey και ο ιατρός Djemal [Cemal] Effendi από τον κυπριακό Τύπο της εποχής όσο και από τη δευτερογενή βιβλιογραφία δεν πρέπει να ξενίζει, καθώς όπως προαναφέρθηκε ο συγκεκριμένος ορισμός αφορούσε όλους τους Μουσουλμάνους οι οποίοι τάσσονταν υπέρ της επανασύστασης του συντάγματος και της παραχώρησης μεταρρυθμίσεων στην αυτοκρατορία, ανεξάρτητα από τις διαφορετικές απόψεις οι οποίες υπήρχαν ως προς τον τρόπο που θα τις πετύχαιναν και τον ρόλο των Μεγάλων δυνάμεων. Γι' αυτό τον λόγο, ενώ το 1907 τα συγκεκριμένα πρόσωπα περιγράφονταν ως «πρεσβεύοντες τας αρχάς του νεοτουρκισμού», ένα χρόνο νωρίτερα, η ίδια εφημερίδα αναφερόταν σε αντίκρουση των λόγων του Shefket Bey και

⁹³⁸ Ş. Hanioglu, *The Young*, ό.π., σελ. 108-109.

⁹³⁹ «Οι Νεότουρκοί», εφ. *ΦτΚ*, 21/2 Σεπτεμβρίου 1899.

⁹⁴⁰ Βλ. Ş. Hanioglu, *Preparation*, ό.π., σελ. 157, Ι. Τενεδιός, «Ανασκόπηση», ό.π., σελ. 81. Τον Δεκέμβριο δημοσιεύτηκε η ίδρυση Τουρκικής Σχολής στη Λευκωσία, από τον ιατρό Τζεμάλ Εφένδη, στην οποία θα διδάσκονταν δωρεάν η τουρκική και ξένες γλώσσες Σύμφωνα με δημοσιογραφικές πληροφορίες, την ίδρυση αυτή δεν είδε με καλό μάτι μουσουλμάνος ονόματι Ali Bey, που προτίθετο να καταγγείλει τη Σχολή στον Σουλτάνο «ως επιβλαβή» για τα συμφέροντα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. «Μία τουρκική σχολή», εφ. *Ελευθερία*, 16/29 Δεκεμβρίου 1906.

Djermal Effendi από «Επηλυ Νεότουρκο», ο οποίος προσπάθησε να τους αντικρούσει και να αναπτύξει τις «νεοτουρκικές του ιδέες», προκαλώντας το μένος των πολιτών⁹⁴¹.

Τα άτομα τα οποία έδειξαν δημόσια την αντιπολιτευτική τους δράση κατά του Σουλτάνου, έτυχαν της αποδοκιμασίας του μουσουλμανικού πληθυσμού, ο οποίος συνέχιζε να ταυτίζει την αυτοκρατορία με το πρόσωπο του μονάρχη του. Το 1906 κατά τον εορτασμό της επετείου ανάρρησης στο θρόνο του Σουλτάνου, «έπηλυς Νεότουρκος» προσπαθώντας να αναπτύξει τις νεοτουρκικές του ιδέες «απεδοκιμάσθη ζωηρώς και σπουδαίου απηλλάγη κινδύνου υπό της φρουρούσης αστυνομικής δυνάμεως από του εκμανέντος κατ' αυτού πλήθους». Το συγκεκριμένο άτομο αναφερόταν ως πρόσφυγας από τη Σμύρνη με το όνομα «Σατίκ Σαλίχ» ή «Σατίμ». Για την πιο πάνω δράση του συνελήφθη από την αστυνομία για διατάραξη της δημόσιας τάξης και για εξύβριση του Σουλτάνου⁹⁴². Καταδικάστηκε σε 7ήμερη φυλάκιση και πρόστιμο πέντε λιρών και δώδεκα σελινιών. Μαζί του καταδικάστηκαν ακόμη δύο άτομα σε λιγότερες μέρες φυλάκιση. Μετά την αποφυλάκισή του δέχτηκε «άγρια επίθεση» από δύο *Οθωμανούς*⁹⁴³. Πέρα από αυτό το μεμονωμένο περιστατικό, ένα σχεδόν χρόνο πριν την επανάσταση των *Νεοτούρκων*, Μουσουλμάνοι, Βρετανοί ακόμα και ορθόδοξοι κληρικοί συμμετείχαν σε πανηγυρικούς εορτασμούς για την καθιερωμένη επέτειο ανάρρησης στο θρόνο του Σουλτάνου⁹⁴⁴.

Από την πλευρά των Ελλήνων, ο Νικόλαος Καταλάνος, ήδη από το 1900 στο πλαίσιο της προσέγγισης των Μουσουλμάνων, έκανε λόγο για πολιτικούς άνδρες της Τουρκίας οι οποίοι απαλλαγμένοι από «αρχαίες προλήψεις», επιχειρούσαν να μετατρέψουν την απολυταρχική πολιτεία του ισλαμισμού σε πολιτεία διαπνεόμενη από πνεύμα φιλελεύθερο και σύμφωνο σε νεώτερες πολιτικές αρχές του οσμανικού κράτους⁹⁴⁵.

⁹⁴¹ «Εχθρικοί ενέργειαι Μωαμεθανών», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 28 Ιουλίου 1907, «Πανισλαμισμός εν Κύπρω», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 26 Αυγούστου 1906.

⁹⁴² Βλ. «Πανισλαμισμός εν Κύπρω», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 26 Αυγούστου 1906, «Η εορτή του Σουλτάνου», εφ. *ΦτΚ*, 26/8 Σεπτεμβρίου 1906. Αναφορά σε δυσφημιστικό λίβελο κατά του Σουλτάνου από Μουσουλμάνο με το όνομα Eshref έγινε και στο μουσουλμανικό υπόμνημα. Βλ. πιο πάνω.

⁹⁴³ Η «Φωνή της Κύπρου» χαρακτήρισε το ποσό το οποίο τους επιβλήθηκε ως «ολίγον πρόστιμο». Βλ. «Καταδίκαι», εφ. *ΦτΚ*, 2/15 Σεπτεμβρίου 1906, «Δικαστήρια», εφ. *Ελευθερία*, 2/15 Σεπτεμβρίου 1906, «Η χθεσινή επίθεσις κατά Νεοτούρκου», εφ. *Ελευθερία*, 2/15 Σεπτεμβρίου 1906.

⁹⁴⁴ Η «Φωνή της Κύπρου» αναφέρεται σε συμμετοχή στον εορτασμό στη Λευκωσία του μητροπολίτη Αγκιάλου Βασιλείου, του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Βλ. «Η εορτή του Σουλτάνου», εφ. *ΦτΚ*, 25/7 Σεπτεμβρίου 1907, «Η επέτειος της αναρρήσεως του Σουλτάνου», εφ. *Αλήθεια*, 24 Αυγούστου 1907, «Η εορτή αναρρήσεως του Σουλτάνου», εφ. *Ελευθερία*, 25/7 Σεπτεμβρίου 1907.

⁹⁴⁵ Βλ. «Οι Οθωμανοί υπέρ του Αγίου Κιτίου», εφ. *Εναγόρας*, 24 Αυγούστου 1900. Η αναφορά αυτή του Καταλάνου ενδεχομένως να σχετίζεται με τη δράση του πρίγκιπα Sabahaddin, ο οποίος υποστήριζε την

Ο Ahmet Dervish, ο οποίος περιλαμβανόταν στους Μουσουλμάνους οι οποίοι υποστηρίζονταν από μερίδα κιτιακών βουλευτών αλλά και του Ν. Καταλάνου, αναφέρθηκε το 1903 (στο πλαίσιο του ψηφίσματός του για επιστροφή του νησιού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία) σε δηλώσεις ενός Έλληνα ονόματι Dr. Bellos, σε γαλλική εφημερίδα, σύμφωνα με την οποία η Τουρκία και η Ελλάδα έπρεπε να συγχωνευθούν και να καταστήσουν ως κέντρο την Κωνσταντινούπολη με ένα ναύαρχο στην Αθήνα, ούτως ώστε να προστατευθεί η Ελλάδα από τους «σκορπιούς και τα φίδια τα οποία της επιτέθηκαν από όλες τις πλευρές»⁹⁴⁶.

Ακόμη και εφημερίδες οι οποίες αναφέρονταν σε προαιώνιο φυλετικό μίσος αντιμετώπιζαν θετικά τις προσπάθειες ορισμένων Νεοτούρκων για αλλαγές στην αυτοκρατορία. Η «Φωνή της Κύπρου», καλούσε τους *Νεοτούρκους* να αναπτύξουν τη συνείδηση των ομοθρήσκων τους, χαρακτηρίζοντας παράλληλα ως «τραγική» τη λογοκρισία η οποία ασκήθηκε στην τουρκική εφημερίδα του νησιού «Yeni Zaman», η οποία σύμφωνα με το άρθρο δημοσίευε «καυστικά άρθρα» για «μερικούς πασάδες» της Κωνσταντινούπολης, μεταξύ αυτών και του υπουργού Εσωτερικών της Τουρκίας⁹⁴⁷. Επίσης, η αδιάλλακτη εφημερίδα «Ευαγόρας», ανέφερε σε άρθρο της κατά το 1901, «παρότι κατεκρίναμεν τον νεοτουρκισμόν άλλοτε δια μακρών άρθρων, συμπαθούμεν, ουχ ήττον, τους φιλοπάτριδας Μωαμεθανούς οίτινες εξακραιφνούς αγάπης προς την φυλήν των επιδιώκουσι την εφαρμογήν πολιτικών μεταρρυθμίσεων». Σε παράρτημα της ίδιας εφημερίδας παρατίθεται «τηλεγράφημα Νεοτούρκου», ο οποίος εξέφρασε την ευαρέσκειά του για την απελευθέρωση του Καταλάνου από τις Φυλακές. και ζητούσε την προστασία των Κυπρίων Νεοτούρκων⁹⁴⁸.

αποκέντρωση της αυτοκρατορίας ενώ οι απόψεις του είχαν βρει υποστήριξη και ανάμεσα σε Έλληνες. Βλ. Ş. Hanioglu, *The Young*, ό.π, σελ. 39. Αντίθετα η άλλη μερίδα Νεοτούρκων υπό τον Ahmed Riza, κατά το 1902 ήταν αντίθετη στην ευρωπαϊκή επέμβαση στα της αυτοκρατορίας και κατά της επαναστατικής δράσης.

⁹⁴⁶ ΤΝΑ: CO 69/17. *Συνεδρία*, 6 Ιουλίου 1903, σελ.470-73. Πιθανότατα πρόκειται για τον ιατρό Λουκά Μπέλλο, ο οποίος γεννήθηκε το 1848 στην Θήβα και μετεκπαιδεύτηκε σε Λονδίνο, Μόναχο και Παρίσι.

⁹⁴⁷ «Οι Νεότουρκοι», εφ. *ΦτΚ*, 21/2 Σεπτεμβρίου 1899, «Η Εφημερίς μου. Ο τουρκικός τύπος», εφ. *ΦτΚ*, 5/18 Μαΐου 1901.

⁹⁴⁸ «Χαρακτηριστικόν τηλεγράφημα», εφ. *Ευαγόρας*, 20 Σεπτεμβρίου 1901. Ο Καταλάνος είχε φυλακιστεί σε τέσσερις μήνες φυλάκιση μετά από καταδίκη του για λίβελλο κατά των καθηγητών του Παγκυπρίου Γυμνασίου. Βλ. «Χρονικά», εφ. *Νέον Έθνος*, 14/27 Ιουλίου 1901.

Πάντως, η θετική στάση του Ν. Καταλάνου απέναντι στους «Νεοτούρκους», δεν ήταν πάντοτε σταθερή καθώς σε δημοσίευμα του 1906 υποστήριζε τον τρόπο διακυβέρνησης του Σουλτάνου:

«...και εν Κύπρω, όπου ο νεοτουρκισμός πρό τινων ετών είχε σαγηνεύσει πολλούς νεωτερίζοντας Μουσουλμάνους, κατεπνίγη και επεκράτησεν ο πανισλαμισμός, ενών άπαν το Μουσουλμανικόν στοιχείον περί τον θρόνον και το πρόσωπον του Χαλίφου. Την επάνοδον εις τα πάτρια των συμπολιτών Μουσουλμάνων επαινούμεν ειλικρινώς (...) Το αρχαίον τουρκικόν καθεστώς όπερ ίδρυσεν ο Προφήτης Μωάμεθ και καθιέρωσαν και ηδραίωσαν μεγαλοφυνείς Χαλίφαι δύναται νυν και εν τω μέλλοντι να γένηται εδραία βάση της τουρκικής αυτοκρατορίας δυναμένης ούτω μόνον και συμφώνως προς τας αρχάς του Κορανίου να συνυπάρχη εν ειρήνη μετά των εν αυτή αλλοθρήσκων και αλλοεθνών λαών.»⁹⁴⁹

Γ. Ο αντίκτυπος της επανάστασης του 1908 στην Κύπρο μέχρι και την κήρυξη του τουρκικού οικονομικού μποϋκοτάζ το 1910 και το τέλος του Αρχιεπισκοπικού

1. Οι κοινοί εορτασμοί για το Σύνταγμα

Ο κοινός συνεορτασμός τον Αύγουστο 1908 Ελλήνων και Μουσουλμάνων στη Λεμεσό για την επαναφορά του Συντάγματος του 1876 στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και οι δηλώσεις για ένα κοινό μέλλον τύγχαναν διαφορετικής αντίληψης από αμφοτέρες τις εθνότητες του νησιού. Οι μεν Μουσουλμάνοι αντιλαμβάνονταν το γεγονός ως νέα εποχή συνεργασίας και συναδέλφωσης των εθνοτήτων της αυτοκρατορίας προσδοκώντας την επιστροφή της Κύπρου στον οθωμανικό έλεγχο. Οι δε Έλληνες ευρισκόμενοι υπό βρετανική διοίκηση και προσδοκώντας τη μελλοντική ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, αντιλαμβάνονταν τη νέα κατάσταση πραγμάτων στην αυτοκρατορία ως θετική όσον αφορά την κοινή αντιμετώπιση του πανσλαβιστικού κίνδυνου στη Μακεδονία.

Το Σύνταγμα εορτάστηκε μαζί με την επέτειο ανάρρησης του Σουλτάνου στο θρόνο, σε όλες σχεδόν τις πόλεις του νησιού με φωταγίες κτηρίων, ομιλίες και σημαιοστολισμούς. Κοινοί εορτασμοί Ελλήνων και Μουσουλμάνων ωστόσο αναφέρθηκαν μόνο στη Λεμεσό⁹⁵⁰. Στην Κύπρο όπως και τη Μικρά Ασία, οι συντηρητικοί προεστώτες υπήρξαν πιο επιφυλακτικοί

⁹⁴⁹ «Πανισλαμισμός εν Κύπρω», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 26 Αυγούστου 1906.

⁹⁵⁰ «Αι επαρχίαι εν τω τύπω. Εκ Λεμησσοϋ. Η βασιλική εορτή των Μωαμεθανών», «Ειδήσεις της εβδομάδος», εφ. *ΦτΚ*, 23/5 Σεπτεμβρίου 1908, «Έλληνες και Μωαμεθανοί εν Κύπρω», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 23 Αυγούστου 1908, «Το σύνταγμα εν Κύπρω», εφ. *ΦτΚ*, 26/8 Αυγούστου 1908.

στον εορτασμό μίας επανάστασης η οποία σκοπό είχε την ανατροπή της παλαιάς τάξης πραγμάτων⁹⁵¹.

Εκπρόσωποι της κιτιακής παράταξης και ακραίοι ενωτικοί, όπως ο δήμαρχος Λεμεσού Χριστόδουλος Σώζος και ο σχολάρχης Ανδρέας Θεμιστοκλέους, συνεόρτασαν μαζί με Μουσουλμάνους της Λεμεσού την επαναφορά του Συντάγματος μαζί με την επέτειο ανάρρησης στο θρόνο του Σουλτάνου Abdulhamid.

Από πλευράς Μουσουλμάνων, η διαίρεση στους κόλπους της κοινότητας μεταξύ υποστηρικτών του τρόπου διοίκησης του Ενκαφ και διαφωνούντων φαίνεται να προκάλεσε και ξεχωριστούς εορτασμούς. Σύμφωνα με δημοσίευμα της λεμεσιανής εφημερίδας «Αλήθεια» το ένα *οθωμανικό κόμμα* συγκεντρώθηκε στην Οθωμανική λέσχη και το άλλο κόμμα, εόρτασε «ταυτόχρονα» παρά τη γέφυρα Γαρίλλη, όπου γίνεται αναφορά σε πρόσκληση «παλαιού Νεοτούρκου» του «Ουσεΐν Χατζή Χασάν» και σε ομιλία ενός δασκάλου, του «Χαβούζ Δερβίς». Και στον εκεί εορτασμό υπήρχαν *Οθωμανοί* και *Έλληνες*, ενώ υπήρξαν αναφωνήσεις υπέρ του Σουλτάνου, του Συντάγματος, της Βρετανίας και των Ελλήνων⁹⁵². Η εφημερίδα «Κυπριακός Φύλαξ» στην οποία αρθρογραφούσε ο άλλοτε συνοδοιπόρος των Νεοτούρκων, Νικόλαος Καταλάνος, υποστήριξε ότι οι κοινές εκδηλώσεις χαράς και ευφροσύνης, Ελλήνων και Μουσουλμάνων, οι οποίες υπήρξαν για την παραχώρηση συντάγματος στην «απολυταρχούμενη Τουρκία» δεν προκάλεσαν «ζωηράν και μόνιμον εντύπωσιν» στο νησί. Χαρακτήρισε τον μουσουλμανικό πληθυσμό της Κύπρου με εξαίρεση τους μορφωμένους Μουσουλμάνους, ως «απαθή και ασυγκίνητο», αποδίδοντας τη χλιαρή αντίδρασή τους στο γεγονός ότι ήδη διήγαγαν πολιτεία έστω και «κατά τύποις» συνταγματική και ότι οι πολιτικές μεταβολές στην Τουρκία, δεν επηρέαζαν άμεσα τον πολιτικό και κοινωνικό τους βίο.

---

⁹⁵¹ Στη Μικρά Ασία ενώ υπήρξαν ενθουσιώδεις εορτασμοί στην προοδευτική και κοσμοπολίτικη Σμύρνη, την ίδια στιγμή στη συντηρητική Καππαδοκία δεν παρατηρήθηκαν αντίστοιχες εκδηλώσεις. Βλ. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919 : οι ελληνορθόδοξες κοινότητες; από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Αθήνα 1997, σελ. 460. Για τους κοινούς εορτασμούς σε Σμύρνη και Κρήτη, βλ. Vangelis Kechriotis, «The enthusiasm turns to fear. Everyday life relations between Christians and Muslims in Izmir in the aftermath of the Young Turk revolution», στο François Geogon (επιμ), *«L' ivresse de la liberté» La revolution de 1908 dans l' Empire ottoman*, Paris-Louvain-Walpole 2012, σελ. 298, «Τούρκοι και Έλληνες», εφ. *Κήρυξ* (Χανιά), 22 Ιουλίου 1908.

⁹⁵² «Πανηγυρισμός της ανακηρύξεως του συντάγματος», εφ. *Αλήθεια*, 22 Αυγούστου 1908, «Αι επαρχίαι εν τω τύπω. Εκ Λεμησού. Η βασιλική εορτή των Μωαμεθανών», εφ. *ΦτΚ*, 23/5 Σεπτεμβρίου 1909. Η «Φωνή της Κύπρου» σε αντίθεση με την τοπική λεμεσιανή εφημερίδα «Αλήθεια» δεν αναφέρθηκε σε ξεχωριστό εορτασμό της «άλλης μερίδας των Μουσουλμάνων», αλλά κατέγραψε ότι το πλήθος μετά την Οθωμανική λέσχη κατευθύνθηκε σε καφενείο κοντά στον ποταμό Γαρίλλη, όπου προσφέρθηκαν αναψυκτικά.

«Εν Κύπρω όμως ουδεμίαν παρήγαγον ζωηράν και μόνιμον εντύπωσιν τα εν τη γείτονι επικρατεία τελευταία γεγονότα, ειμή ως παράδοξοι και απροσδόκητοι ειδήσεις εξεγείρουσαι την απορίαν και την περιέργειαν εφημέρων».

Σύμφωνα με το ίδιο δημοσίευμα υπήρξαν ορισμένοι εορτασμοί στο νησί με πρωτοβουλία «εγκρίτων Μωαμεθανών», οι οποίοι όμως δεν προκάλεσαν το ενδιαφέρον των συνοίκων Ελλήνων⁹⁵³.

Στις ομιλίες οι οποίες εκφωνήθηκαν στην Οθωμανική λέσχη Λεμεσού υπήρξαν αναφορές στα αγαθά του συντάγματος, στην ομόνοια και αδελφοσύνη των εθνοτήτων της αυτοκρατορίας, ενώ ακούστηκαν ζητωκραυγές υπέρ του συντάγματος, της Ευρώπης, του Σουλτάνου, της Βρετανίας, ακόμη και της Γερμανίας. Ο νεαρός διευθυντής του οθωμανικού σχολείου της Λεμεσού, ο Mustafa Midat Dervish, απευθυνόμενος στους Έλληνες παρευρισκομένους εξέφρασε ευχαριστίες για τον συνεορτασμό τους, δηλώνοντας ότι ήταν η πρώτη φορά που τα «Μωαμεθανικά και Χριστιανικά τέκνα της Κύπρου ήλθον εις τοιαύτην στενήν συνεννόησιν (...) δια του ευτυχούς γεγονότος τούτου εγεννήθη εις τας καρδίας μας μεγάλη συμπάθεια προς τους χριστιανούς συμπατριώτας μας, ήτις θα μένη εσαεί εις τας ψυχάς μας και ήτις ευχόμεθα ειλικρινώς να είναι αμοιβαία». Ο Midat, τελείωσε την ομιλία του αναφωνώντας «Ζήτω το Σύνταγμα, ζήτω η Ελευθερία»⁹⁵⁴.

Λίγους μήνες αργότερα, μετά την απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Λεμεσού (επί Δημαρχίας Χρ. Σώζου) για ονομασία οδών της *οθωμανικής συνοικίας* με τα συνθήματα των Νεοτούρκων, «Ελευθερία, Ισότητα, Δικαιοσύνη, Αδελφοσύνη» και του Μουσουλμάνου μεταρρυθμιστή κατά το 1876 Μιδάτ Πασά, ο δάσκαλος Mustafa Midat, εξέφρασε μέσω της εφημερίδας «Αλήθεια» τις ευχαριστίες της οθωμανικής κοινότητας τόσο για την πρόταση του Ν. Κλ. Λανίτη για τις πιο πάνω ονομασίες σε οδούς της πόλης, όσο και στους υπόλοιπους δημοτικούς συμβούλους να ψηφίσουν ομόφωνα την πρόταση.

«Αυτό πράγματι είνε γεγονός όπερ αποδεικνύει τους ισχυρούς δεσμούς τους υφισταμένους μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών της Λεμεσού και όπερ προξένησε βαθείαν εντύπωσιν εις τας τάξεις των οθωμανών, οίτινες αρκούντως δύνανται να αντιληφθώσι την μεγάλην αξίαν της οθωμανοελληνικής συμπράξεως»⁹⁵⁵.

⁹⁵³ «Έλληνες και Μωαμεθανοί εν Κύπρω», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 23 Αυγούστου 1908.

⁹⁵⁴ «Η θέσις τους ελληνισμού μετά το νέον καθεστώς», εφ. *Αλήθεια*, 26 Σεπτεμβρίου 1908.

⁹⁵⁵ «Ωραία επιστολή Νεοτούρκου», εφ. *Αλήθεια*, 6 Νοεμβρίου 1908. Σύμφωνα με τον εισηγητή των νέων ονομασιών, Ν. Κλ. Λανίτη, τα ονόματα αυτά αποτελούσαν «εμβλήματα της τουρκικής μεταπολιτεύσεως» εις «εκδήλωσιν της ημετέρας συμπαθείας προς το έργον των μεταρρυθμίσεων. Βλ. Αρχείο Δήμου Λεμεσού, *Βιβλίο 6 1903-1911*, σελ. 286. Λίγους μήνες νωρίτερα, πριν την επανάσταση, η συντηρητική εφημερίδα «Πατρις» του Αχιλλέα Λιασίδα κατηγόρησε τους κιτιακούς για σύμπραξη με τους *Οθωμανούς* κατά των

Σε αρχικά δημοσιεύματά της η «Αλήθεια» χαρακτήρισε την παραχώρηση συντάγματος ως φραγμό στην απειλή του πανσλαβικού κινδύνου, αναφέροντας ότι δεν ήταν δυνατό «παρά να χαιρετισθή χαρμωσύνως το γε νυν υπό του Ελληνισμού η επί τα βέλτιω αλλαγή του τουρκικού πολιτεύματος», το οποίο σύμφωνα με την ίδια θα έθετε τέρμα στις «βουλγαρικές θηριωδίες» στη Μακεδονία κατά των Ελλήνων⁹⁵⁶. Επίσης, σε νέο δημοσίευσμά της έκανε λόγο για απελευθέρωση της Τουρκίας από τον «αχρείον δεσποτισμόν» και την «βδελυρράν καμαρίλλαν του Γιλδίζ», ενώ παρουσίασε την παραχώρηση συντάγματος ως υπόθεση η οποία αφορούσε τους Μουσουλμάνους καλώντας τους Έλληνες να είναι επιφυλακτικοί ως προς την έκφραση των αισθημάτων : «Επιφύλαξις ην μας επιβάλλει πολιτική περίνοια ουδαμώς μας εμποδίζει όπως συμμετάσχωμεν της χαράς των συμπατριωτών ημών επί τη απελευθερώσει των ομοφύλων των»⁹⁵⁷. Τον Σεπτέμβριο 1908 η ίδια εφημερίδα απέδωσε ξανά την αιτία, για την *ακράτητον* εκδήλωση χαράς και φιλοτουρκισμού για τη νέα κατάσταση στη Τουρκία, στην *απαλλαγή* από τον βουλγαρικό κίνδυνο στη Μακεδονία και τη σύμπραξη κατά του πανσλαβισμού⁹⁵⁸.

Η επανάσταση του 1908 δεν φαίνεται να άφησε ανεπηρέαστους και τους νεωτερίζοντες προεστώτες Μουσουλμάνους του νησιού, οι οποίοι μη έχοντας καμία ουσιαστική παρέμβαση του Σουλτάνου υπέρ της προστασίας της κοινότητάς τους έστρεψαν τις ελπίδες τους στο νέο συνταγματικό καθεστώς, ελπίζοντας ότι η «φιλελεύθερη Βρετανία» θα επέτρεπε υπό τις νέες συνθήκες την επιστροφή του νησιού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Την ίδια στιγμή οι ιδέες περί μουσουλμανικού, οθωμανικού αλλά και τουρκικού έθνους, σε συνδυασμό με το ελληνικό παράδειγμα εθνικής δράσης που είχαν ενώπιον τους, επέδρασαν σημαντικά στην καλλιέργεια του δικού τους εθνικού φρονήματος.

Τον Οκτώβριο του 1908 ο Shefket Bey εξέφρασε μαζί με άλλα μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας την ευγνωμοσύνη τους για τη συμπάθεια και υποστήριξη της Βρετανίας στο νέο τουρκικό σύνταγμα, ζητώντας όπως τα δικαιώματα του αυτοκρατορικού καθεστώτος να προστατευθούν απέναντι στα «κεφαλαιώδη ζητήματα» της Βουλγαρίας, Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και Κρήτης, αποφεύγοντας ωστόσο το αίτημα για επιστροφή του νησιού στην

κυρηναϊκών, για το γεγονός ότι στη Λεμεσό επτά Έλληνες δημοτικοί σύμβουλοι και δύο Οθωμανοί εξέλεξαν Οθωμανό αντιπρόεδρο. «Η εκλογή του δημάρχου Λευκωσίας», εφ. *Πατρίς*, 27/9 Απριλίου 1908.

⁹⁵⁶ «Το Σύνταγμα», εφ. *Αλήθεια*, 25 Ιουλίου 1908.

⁹⁵⁷ «Δελτίον», εφ. *Αλήθεια*, 22 Αυγούστου 1908.

⁹⁵⁸ «Η θέσις τους ελληνισμού μετά το νέον καθεστώς», εφ. *Αλήθεια*, 26 Σεπτεμβρίου 1908.

Οθωμανική Αυτοκρατορία⁹⁵⁹. Επίσης, μερίδα Μουσουλμάνων εόρτασε, σε αντίθεση με τους Έλληνες, μεγαλοπρεπώς και την εορτή του Βασιλιά της Βρετανίας, με τον Αρμωστή να εξαιρεί την προθυμία τους με την οποία συμμετείχαν⁹⁶⁰.

Τα δημοσιεύματα στον βρετανικό Τύπο περί διεκδίκησης Μουσουλμάνων του νησιού για επιστροφή της Κύπρου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία χαρακτηρίστηκαν από την εφημ. «Ελευθερία» ως απραγματοποίητα όνειρα, υποστηρίζοντας ότι οι «εξέχοντες Νεότουρκοι» στην Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη δεν ασπάζονταν τέτοιες ιδέες. Σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα, το σύνταγμα βασιζόταν μόνο στην αμοιβαία εμπιστοσύνη των εθνοτήτων που αποτελούσαν τον οθωμανικό πληθυσμό και πως κάθε διατάραξη της εμπιστοσύνης αυτής θα σήμαινε την αναπόφευκτη πτώση του⁹⁶¹.

«Χρειάζεται πολλή αφέλεια, ίσως δε και περισσή θερμότης εγκεφάλου δια να πιστευθή και επί στιγμὴν ὅτι εἶναι δυνατόν ἐν εἰκοστῷ αἰῶνι νὰ ἐπανέλθῃ ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν νῆσος Ἑλληνική, πρὸς ἓνα ἀδιαλείπτως ἀποβλέπουσα καὶ ἐργαζομένη σκοπὸν, τὴν ἔνωσιν αὐτῆς μετὰ τῆς χώρας ἐκείνης, μεθ' ἧς ἔχει κοινὴν τὴν γλῶσσαν, κοινὴν τὴν θρησκείαν, κοινὰς τὰς παραδόσεις, κοινὰ τὰ αἰσθήματα καὶ κοινὸς τοὺς πόθους. [...] Ἀλλὰ πὼς δύναται νὰ διατηρηθῇ ἀμείωτος ἡ μετὰ τῶν δύο ἐθνῶν ἐπιδιωκομένη ἀγαθότης σχέσεων, ὅταν ἀνά μέσον τῶν σχέσεων τούτων φύωνται ἀξιώσεις, ὡς ἡ περί ἐπιστροφῆς τῆς Κύπρου εἰς τὴν Τουρκίαν;»

Στο ίδιο άρθρο έγινε λόγος για απόρριψη «υπό των επιλέκτων του Νεοτουρκικού κόμματος» πρότασης περί επιστροφής της Κρήτης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η απόρριψη της συγκεκριμένης πρότασης «διασκέδασε» σύμφωνα με το δημοσίευμα «την δικαίως εξεγερθείσαν παρά τῷ ελληνισμῷ δυσπιστίαν περί τῶν προθέσεων καὶ τῶν αἰσθημάτων, ὑφ' ὧν ὁρμῶνται πρὸς τὰ ἐθνικὰ δίκαια καὶ τὰ προνόμια αὐτοῦ οἱ Νεότουρκοι»⁹⁶².

⁹⁵⁹ Στη συγκέντρωση συμμετείχαν ο Αρχикаδής, ο Μουφτής και τα μουσουλμανικά μέλη του Ν.Σ. Για το μουσουλμανικό ψήφισμα βλ. ΚΑΚ: SA1/2567/1908. «Resolution passed by the Moslem community of Cyprus at a mass meeting held at the Konak-square in Nicosia on the 28th October 1908», TNA: CO67/152. King Harman προς Earl of Crewe, Λευκωσία 3 Νοεμβρίου 1908, σσ. 228-229. Βλ. επίσης εφ. *Mirat-i Zaman*, 9 Νοεμβρίου 1908, παρατίθεται στο A. Nevzat, *Nationalism*, ὁ.π., σελ. 177.

⁹⁶⁰ «Οι Κύπριοι και η εορτή του Βασιλέως», εφ. *Αλήθεια*, 6 Νοεμβρίου 1908.

⁹⁶¹ «Οι Νεότουρκοι ζητούν την Κύπρον! Οικτρά αυταπάτη», εφ. *Ελευθερία*, 30/12 Σεπτεμβρίου 1908, «Η Κύπρος και οι νεότουρκοι», εφ. *Ελευθερία*, 6/19 Σεπτεμβρίου 1908. Τον Μάιο του 1908, Νεότουρκος του νησιού ονόματι Ağazade Ali Sidki, σε επιστολή του προς τον Bahaeddin Shakir, αναδιοργανωτή κατά το 1906 του νεοτουρκικού κινήματος, εξέφρασε στήριξη στις προσπάθειες οι οποίες καταβάλλονταν με σκοπό τη σωτηρία της «πατρώας γῆς» από την ξένη επέμβαση και την ένωση με την Ελλάδα, εκφράζοντας παράπονα για τη στάση των Βρετανών απέναντι σε «προκλητικές ενέργειες των Ελλήνων». Βλ. Ş. Hanioğlu, *Preparation*, ὁ.π., σελ. 156.

⁹⁶² «Η Κύπρος και οι Νεότουρκοι», εφ. *Ελευθερία*, 6/19 Σεπτεμβρίου 1908.

Η κήρυξη στη συνέχεια της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα, τον Οκτώβριο του 1908, πέραν της δημοσιοποίησής της από ελληνικές εφημερίδες της Κύπρου δεν προκάλεσε αντίστοιχη λαϊκή κινητοποίηση⁹⁶³. Όσον αφορά τις σχέσεις των κατοίκων, συμπλοκή *Ελλήνων και Μωαμεθανών* στο Δάλι από ασήμαντη αιτία είχε ως αποτέλεσμα, αρθρογράφος της κιτιακής εφημερίδας «Κυπριακός Φύλαξ» να προτρέψει για ειρήνη και ομόνοια μεταξύ των δύο φυλών, οι οποίες έχουν κοινά και αμοιβαία συμφέροντα και όχι σημαντικούς λόγους για «φυλετικές αντιπαθείας»⁹⁶⁴.

2. Οι κλυδωνισμοί της σύμπραξης

Για άλλη μια φορά, παρά τις μεγαλόστομες διακηρύξεις και ευχολόγια, η ασάφεια και οι διαιρέσεις όσον αφορά τους ακριβείς στόχους του ονομαζόμενου «νεοτουρκικού κινήματος» και η οικοδόμηση μιας ελληνοτουρκικής συνεργασίας χωρίς κατ' αρχάς να διασαφηνιστούν οι στόχοι της κάθε πλευράς, είχε ως αποτέλεσμα η σύμπραξη να μεταβληθεί σε έχθρα.

Οι ελπίδες των Ελλήνων αναπτρώθηκαν μετά και την εκθρόνιση του Σουλτάνου Abdulhamid στις 28 Απριλίου 1909⁹⁶⁵. Στη Λάρνακα, Έλληνες και Βρετανοί συμμετείχαν στους μουσουλμανικούς εορτασμούς για την ανάρρηση στο θρόνο νέου Σουλτάνου, ενώ δεν εντοπίστηκαν αναφορές για κοινούς εορτασμούς στη Λεμεσό και άλλες πόλεις⁹⁶⁶.

Λίγους μήνες αργότερα, όταν η κυβέρνηση των Νεοτούρκων απείλησε με διακοπή των διπλωματικών σχέσεων της αυτοκρατορίας με το ελληνικό κράτος λόγω της ύψωσης της

---

⁹⁶³ «Η Κρήτη κηρύττουσα την Ένωσιν αυτής μετά της Ελλάδος», εφ. *Αλήθεια*, 2 Οκτωβρίου 1908, «Εκρηχύθη η Ένωσις της Κρήτης μετά της Ελλάδος», εφ. *ΦτΚ*, 4/17 Οκτωβρίου 1908.

⁹⁶⁴ «Μικρά Χρονικά», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 18 Οκτωβρίου 1908, «Συμπλοκή Ελλήνων και Τούρκων εν Ιδαλίω», εφ. *Ελευθερία*, 11/24 Οκτωβρίου 1908.

⁹⁶⁵ Ο τρόπος άσκησης της εξουσίας από τη μερίδα του CUP η οποία ασκούσε παράλληλη εξουσία με την Πύλη και το Παλάτι, μεταξύ της οποίας και ο Ahmet Riza, η διάψευση των ελπίδων που δημιουργήθηκαν με την επανάσταση, η παραμονή του Σουλτάνου Abdülhamid και η μη εφαρμογή του ιερού νόμου προκάλεσαν την αντίδραση των συντηρητικών ομάδων αλλά και φιλελευθέρων Νεοτούρκων, οι οποίοι διαφωνούσαν με το νέο συγκεντρωτικό καθεστώς, με αποτέλεσμα την πρόκληση αναταραχών. Σε αυτό το πλαίσιο ο Σουλτάνος μετά από απειλή των στρατευμάτων της Μακεδονίας ότι θα καταλάμβαναν την Κωνσταντινούπολη προκειμένου να αποκαταστήσουν την τάξη και να προστατέψουν το συνταγματικό καθεστώς, αναγκάστηκε να παραιτηθεί. Βλ. F. Georjeon, *Abdulhamid*, ό.π., σσ. 419-425, 438, F. Ahmad, *The Young*, ό.π., σσ. 40-45, Ş. Hanioğlu, *Preparation*, ό.π., σσ. 283-285. Η εκθρόνιση του Σουλτάνου χαιρετίστηκε από τη νεοτουρκική εφημερίδα της Κύπρου, *Mirat-i Zaman* η οποία την χαρακτήρισε ως την τελική απελευθέρωση του «οθωμανικού έθνους». Εφ. *Mirat-i Zaman*, 3 Μαΐου 1909, παρατίθεται στο A.Nevzat, *Nationalism*, ό.π., σελ. 199.

⁹⁶⁶ «Οι οθωμανοί πανηγυρίζοντες επί τη αναρρήσει νέου σουλτάνου», εφ. *Ελευθερία*, 18/1 Μαΐου 1909, «Η ανάρρησις. Πώς επανηγυρίσθη ενταύθα», εφ. *ΦτΚ*, 18/1 Μαΐου 1909.

ελληνικής σημαίας στο λιμάνι των Χανίων είχε ως αποτέλεσμα η «Αλήθεια» να κάνει λόγο για *προσωπείον των Νεοτούρκων*⁹⁶⁷.

Στην αλλαγή του κλίματος φαίνεται να διαδραμάτισε ρόλο και το γεγονός ότι στο διάστημα Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 1909 είχαν ψηφιστεί από το οθωμανικό κοινοβούλιο νόμοι οι οποίοι αποσκοπούσαν στην επίτευξη της ενότητας της αυτοκρατορίας με την «οθωμανοποίηση» των διαφορετικών στοιχείων τα οποία την αποτελούσαν, εξασφαλίζοντας για το κράτος τη δυναμική να «χαλιναγωγεί» οποιοδήποτε κίνημα θα εξέφραζε δυσαρέσκεια στις πολιτικές του⁹⁶⁸. Τον Απρίλιο του 1910 η «Αλήθεια» αναφερόμενη στη συνεδρία του Νομοθετικού Συμβουλίου έκανε λόγο για «πλάνη της ελληνοτουρκικής συνεννοήσεως», και για θυσία ζωτικών συμφερόντων του τόπου στο βωμό της συγκεκριμένης συμμαχίας, προτείνοντας όπως ο καθένας ακολουθήσει ελεύθερος τον δρόμο του. «Ο δρόμος εκατέρου είνε χωριστός και προς διάνυσιν αυτού ας αναπτυχθή ευγενής και ακώλυτος εκατέρωθεν άμιλλα»⁹⁶⁹.

Τον Μάιο του 1910, η απαίτηση των Ελλήνων βουλευτών της Κρήτης όπως οι Μουσουλμάνοι βουλευτές δώσουν όρκο πίστης στο Βασιλιά της Ελλάδος και η άρνηση των τελευταίων προκάλεσε την έντονη αντίδραση των Νεοτούρκων οι οποίοι κήρυξαν οικονομικό μποϊκοτάζ κατά των Ελλήνων⁹⁷⁰. Το γεγονός αυτό ενδεχομένως να σχετίζεται και με τη μετέπειτα δήλωση της εφημερίδας «Αλήθεια» για «σωβινισμό των Τούρκων», κάνοντας λόγο για δύο διαφορετικούς κόσμους, τον *ελληνικό* και τον *μουσουλμανικό*, υποστηρίζοντας ότι αργά ή γρήγορα η Ελλάδα θα αναγκαζόταν να κηρύξει τον πόλεμο κατά

---

⁹⁶⁷ «Εθνικά ταπεινώσεις», εφ. *Αλήθεια*, 6 Αυγούστου 1909. Μια βδομάδα αργότερα, οι Μεγάλες Δυνάμεις έκριναν αναγκαία την υποχρεωτική υποστολή της ελληνικής σημαίας. Τον ίδιο μήνα οι Χριστιανοί του Ρεθύμνου κήρυξαν μποϊκοτάζ κατά των μουσουλμανικών καταστημάτων της πόλης. Βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Η Κρητική πολιτεία από το 1899», *I.E.E.*, τόμ. ΙΔ, σελ. 215, Ν. Ανδριώτης, «Χριστιανοί», *ό.π.*, σελ. 79.

⁹⁶⁸ Βλ. F. Ahmad, *The Young*, *ό.π.*, σσ. 61-62.

⁹⁶⁹ «Η πλάνη της ελληνοτουρκικής συνεννοήσεως», εφ. *Αλήθεια*, 1 Απριλίου 1910. Στο συγκεκριμένο δημοσίευμα υποστηρίχθηκε ότι οι Έλληνες βουλευτές «παραμέρησαν» τη συγκεκριμένη χρονιά την εκδήλωση των εθνικών τους πόθων. Τον Ιούλιο η εφημερίδα «Σάλπιγξ» αναφερόμενη στην επέτειο παραχώρησης συντάγματος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έκανε λόγο για «ψευδοσύνταγμα». «Επέτειος οθ. συντάγματος», εφ. *Σάλπιγξ*, 16 Ιουλίου 1910.

⁹⁷⁰ Σε διάφορες πόλεις της αυτοκρατορίας αναγραφόταν σε πινακίδες η οδηγία να μην αγοράζουν από Έλληνες, ενώ παράλληλα κυκλοφορούσαν φυλλάδια τα οποία πρόβαλλαν το τι υπέφεραν οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης. Οι Έλληνες της Κρήτης κατηγορούνταν ότι μετέτρεψαν τζαμιά σε ταβέρνες, ότι σκότωναν αγέννητα βρέφη και τις μητέρες τους, και ότι βίαζαν, αναζωπυρώνοντας με τον τρόπο αυτό τον φανατισμό. Η ελληνική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη εξέφραζε συνεχείς διαμαρτυρίες για τις «προκλητικές αφίσες» οι οποίες παρουσίαζαν Μουσουλμάνους να είναι πληγωμένοι από επιθέσεις Ελλήνων, χωρίς ωστόσο να έχει ουσιαστικά αποτελέσματα. Βλ. Doğan Cetinkaya, *The young Turks and the boycott movement*, London-New York 2014, σσ. 90-91, 108, Ν. Ανδριώτης, «Χριστιανοί», *ό.π.*, σελ. 80.

της Τουρκίας⁹⁷¹. Από την πλευρά της ωστόσο, η μετριοπαθής «Φωνή της Κύπρου», δεν δίστασε να δηλώσει ότι οι *χριστιανοί* ζούσαν σε μεγαλύτερη ησυχία και περισσότερη ασφάλεια ζωής και περιουσίας επί της «απολυταρχίας του Αβδούλ Χαμίτ» παρά κάτω από το συνταγματικό πολίτευμα των Νεοτούρκων⁹⁷².

Στην Κύπρο οι Μουσουλμάνοι του νησιού, συντηρητικοί επί το πλείστον, δεν φάνηκαν να εορτάζουν πανηγυρικά το γεγονός της δεύτερης επετείου της επανάστασης του 1908. Σύμφωνα με κυπριακή εφημερίδα η επέτειος στη Λάρνακα εορτάστηκε «λίαν πεζώς» χωρίς να συνοδεύεται «υπό διαχύσεως πατριωτικών συναισθημάτων και εθνικής εξάρσεως» ιδιοτήτων, σύμφωνα με το δημοσίευμα, των οποίων οι Νεότουρκοι προσπαθούσαν να επιδείξουν ότι ήταν κάτοχοι. Το δημοσίευμα απέδωσε την «οξείαν ταύτην μετάπτωσιν» στο γεγονός ότι τα αισθήματα των Μουσουλμάνων δεν ήταν αυθόρμητα και γνήσια, αλλά επιβαλλόμενα υπό των περιστάσεων και «επιδεικτικώς επίπλαστα»⁹⁷³.

Μετά την επίλυση του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος, και στο πλαίσιο της αντίδρασης των μουσουλμανικών μελών του Νομοθετικού για το διορισμό ιθαγενών σε ανώτερες θέσεις και τις δηλώσεις τους περί ανάγκης βρετανικής κηδεμονίας, αντί της ένωσης, ο Νικόλαος Καταλάνος μέσω της εφημερίδας «Κυπριακός Φύλαξ», χαρακτήρισε σε ένα οξύτατο άρθρο του τους νέους Μουσουλμάνους βουλευτές ως «αδιόρθωτους και φανατικούς Τούρκους», ενώ αναφέρθηκε και στη σφαγή των Αρμενίων.

«Τίνα θέσιν έχουσιν οι Τούρκοι εν τω κόσμω ειμή την των αγρίων και ωμών θηρίων, άτινα εφόσον είναι ελεύθερα φονεύουσιν και σπαράττουσι μόνον τα θύματα ή την λείαν των και μόνον εν σιδηρώ κλωβώ τιθέμενα καθίστανται ακίνδυνα;»

Το άρθρο κάλεσε τη βρετανική διοίκηση να μην ενδώσει σε «άδικες και κακότροπες ενστάσεις» των Τούρκων αντιπροσώπων, «οίτινες προς την χώραν ταύτην αποβλέπουσιν ουχί ως προς πατρίδα - διότι οι Τούρκοι ουδέποτε έσχον πατρίδα, αλλ' ως προς λείαν διαφυγούσαν αυτούς και ζητούντες να επανακτήσωσιν, ίνα παχύνωνται από του ιδρώτος και του αίματος των ραγιαδων»⁹⁷⁴.

⁹⁷¹ «Προς τον πόλεμον», εφ. *Αλήθεια*, 30 Ιουλίου 1910. Η επίσης λεμεσιανή εφημερίδα «Σάλπιγξ» αναφερόμενη στον εορτασμό της δεύτερης επετείου παραχώρησης συντάγματος το χαρακτήρισε ως «ψευδοσύνταγμα». «Επέτειος οθ. συντάγματος», εφ. *Σάλπιγξ*, 16 Ιουλίου 1910.

⁹⁷² «Εορτή Οθωμανών», εφ. *ΦτΚ*, 10/23 Ιουλίου 1910.

⁹⁷³ «Εκ Λάρνακος», εφ. *ΦτΚ*, 17/30 Ιουλίου 1910.

⁹⁷⁴ «Πολιτεία Τούρκων εν τω Νομοθετικώ», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 25 Μαρτίου 1911.

Από την πλευρά τους οι Μουσουλμάνοι, σε συγκέντρωση στη Λευκωσία, διαμαρτυρήθηκαν στον Αρχικαδή και τον Μουφτή για τα γραφέντα στον «Κυπριακό Φύλακα»⁹⁷⁵. Για το συγκεκριμένο άρθρο το τυπογραφείο «Λευκωσία» καταδικάστηκε σε 25 λίρες πρόστιμο καθώς σύμφωνα με τον οθωμανικό νόμο απαγορευόταν κάθε προσβλητική κατάκριση κατά της τουρκικής επικρατείας και κατά παντός εν αυτή έθνους. Ο νόμος αυτός προνοούσε επίσης το προσωρινό ή μόνιμο κλείσιμο του τυπογραφείου και πρόστιμο από 10 μέχρι 50 λίρες⁹⁷⁶.

Το νεοτουρκικό κίνημα επηρέασε σε ένα βαθμό μερίδα Μουσουλμάνων προεστώτων. Αν και δεν αναπτύχθηκε στην Κύπρο αντίστοιχη δράση Νεοτούρκων όπως στην υπόλοιπη Οθωμανική Αυτοκρατορία, με σκοπό την καλλιέργεια του εθνικού μίσους κατά των Ελλήνων, εντούτοις η ίδια η θέση των Μουσουλμάνων, οι αποδοκιμαστικές δηλώσεις των Ελλήνων βουλευτών ως προς τους μουσουλμανικούς φόβους και τη μουσουλμανική αντίδραση για την ένωση του νησιού με την Ελλάδα, η ελληνική εμμονή για κατάργηση του Φόρου Υποτελείας και η επιμονή ότι ο συγκεκριμένος «φόρος» δεν συνδεόταν με την κατάργηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Σουλτάνου στο νησί, αποτελούσαν ζητήματα τα οποία μπορούσαν να τύχουν της κατάλληλης εκμετάλλευσης για τη δημιουργία δυσαρέσκειας και την αύξηση του μουσουλμανικού/τουρκικού φανατισμού. Τον Αύγουστο του 1911, ο Έλληνας πρέσβης στο Λονδίνο Ιωάννης Γεννάδιος απέδωσε την αντιδραστική κινητοποίηση των Μουσουλμάνων έναντι των Ελλήνων, «εν μέρει» στο κίνημα των Νεοτούρκων, στους Έλληνες και στους Βρετανούς.

«Το οθωμανικόν στοιχείον, το οποίον άλλοτε ύπνωτε και κατ' ολίγων εμειούτο, ανέλαβεν επ' εσχάτων νέαν ζωήν. Τούτο οφείλεται εν μέρει εις το κίνημα των Νεοτούρκων, αλλά και εις τας εξερεθιστικάς και κενάς επιδείξεις των ημετέρων, οίτινες, εορτάζοντες θορυβωδώς και θεατρικώς την εθνικήν και βασιλικήν εορτήν, άκοντες προέτρεψαν τους Οθωμανούς να εξυπνήσωσι, υποκινουμένοι εις τούτο και υπό των εν Κύπρω Άγγλων, ζητούντων αντίσταθμόν τι κατά της βίας των Κυπρίων. Υποβοηθεί δε την αφύπνισιν ταύτην η αγγλική διοίκησις παντί σθένει, αναγνωρίζουσα τας εορτάς των Οθωμανών και δια της στρατιωτικής μουσικής, και δι' επισήμου του Αρμοστού επισκέψεως προς τον Καδήν, και δι' άλλων τοιούτων τιμητικών επιδείξεων, αίτινες ουδέποτε επιδαμιλεύονται εις το Ελληνικόν στοιχείον»⁹⁷⁷.

⁹⁷⁵ «Διαδήλωσις οθωμανών. Το αίτιον», εφ. *Ελευθερία*, 26/8 Απριλίου 1911, «Πατριωτικά ήθη», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 30 Απριλίου 1911.

⁹⁷⁶ «Νόμος τυρρανικός», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 30 Απριλίου 1911.

⁹⁷⁷ Η παρουσία Βρετανών στις εορτές των Μουσουλμάνων δεν μπορεί να θεωρηθεί ενθάρρυνση προς το μουσουλμανικό στοιχείο, καθώς η Κύπρος έστω και τυπικά αποτελούσε κτήση οθωμανική μέχρι το 1914. Επίσης κατά τις συγκεκριμένες εορτές και Έλληνες επισκέπτονταν τον Αρχικαδή για να του εκφράσουν τις

3. Η διαλεκτική στο Νομοθετικό (1908-1911)

α. Η σύνοδος του 1908 και δικοινοτικά επεισόδια

Η σύνοδος του 1908 έλαβε χώρα μετά την επίσκεψη του Churchill στο νησί και πριν την επανάσταση των Νεοτούρκων. Στη συγκεκριμένη σύνοδο, λόγω και της έκρυθμης κατάστασης με το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα, δεν υπήρξε συζήτηση για την αντιφώνηση, η οποία αποτελείτο μόνο από δύο παραγράφους⁹⁷⁸. Οι Μουσουλμάνοι βουλευτές στο πλαίσιο της συζήτησης του προϋπολογισμού της αστυνομίας παρουσίασαν για ακόμη μια φορά την κοινότητά τους ως απειλούμενη μειονότητα από την ελληνική πλειονότητα. Ο Shefket Bey συνέστησε την αύξηση της αστυνομικής δύναμης στη Λεμεσό, Λεύκαρα, Δάλι και Αγκαστίνα, οι οποίες αποτελούσαν περιοχές με μουσουλμανική μειονότητα⁹⁷⁹. Λίγους μήνες νωρίτερα ο ίδιος βουλευτής, εξέφρασε σε επιστολή του προς τον Αρχιγραμματέα παράπονα για προκλήσεις Ελλήνων της Αγκαστίνας κατά των εκεί Μουσουλμάνων. Έκανε λόγο για καλλιέργεια μίσους από τον Έλληνα Μουχτάρη του χωριού, για ανεπάρκεια της αστυνομίας και για απειλές των Ελλήνων κατά των Μουσουλμάνων, ενώ τουρκική εφημερίδα του νησιού έκανε λόγο για κακομεταχείριση των Μουσουλμάνων της Αγκαστίνας, οι οποίοι εξαναγκάστηκαν να μετακινηθούν σε άλλες περιοχές, εκτός από τρεις οικογένειες⁹⁸⁰. Οι αναφορές ωστόσο των Μουσουλμάνων χαρακτηρίστηκαν ως υπερβολικές από τον τοπικό αξιωματικό της αστυνομίας, William Durham Hall⁹⁸¹. Την ίδια περίπου περίοδο ο Shefket

---

ευχές τους. Ωστόσο με την πάροδο των χρόνων, μέχρι το 1914, οι αναφορές στον Τύπο για επισκέψεις των Ελλήνων περιορίζονται. Η ίδια επιστολή αναφέρεται σε άριστη θέση της μουσουλμανικής εκπαίδευσης και σε ανθηρά κατάσταση των οικονομικών της, γεγονός το οποίο έρχεται σε αντίθεση με τις δηλώσεις των ιδίων των Μουσουλμάνων εντός του Ν.Σ. Βλ. ΑΥΕ: 1912, Φακ. 107/8, Κυπριακό ζήτημα, Γεννάδιος προς Ι. Γρυπάρη, 2 Αυγούστου 1911, αρ. πρωτ. 846, (απόρρητο), Πέτρος Παπαπολυβίου, «Το Κυπριακό ενωτικό αίτημα ανάμεσα στη «θήρα των ιδανικών» και την «πραγματική πολιτική»: Δύο εκθέσεις του Ιωάννη Γεννάδιου (1911-1912)», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XXVII (2001), Λευκωσία 2001, σσ. 273-307.

⁹⁷⁸ Η αντιφώνηση του 1908 αποτελείτο από δύο παραγράφους. Στην πρώτη εκφράστηκαν οι ευχαριστίες των μελών του Νομοθετικού για τον εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή και στη δεύτερη, η οποία προερχόταν από τα «ελληνο-χριστιανικά μέλη», αφορούσε το Αρχιεπισκοπικό και συγκεκριμένα την αντίθεσή τους στην «επέμβαση» του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως στα εσωτερικά ζητήματα της Εκκλησίας της Κύπρου. *The Cyprus Gazette*, 20 Μαρτίου 1908. Δεν υπήρξε συζήτηση των παραγράφων, ούτε εκφράστηκε οποιαδήποτε αντίδραση από τους Μουσουλμάνους. ΤΝΑ: CO 69/22. *Συνεδρία* 6 Μαρτίου 1908.

⁹⁷⁹ ΤΝΑ: CO69/22. *Συνεδρία* 7 Απριλίου 1908, σελ. 132. Το 1911 στην Αγκαστίνα υπήρχαν 25 «Μωαμεθανοί» και 654 «Μη Μωαμεθανοί».

⁹⁸⁰ ΚΑΚ: SA1/3457/07. Mehmet Shefket προς Clauson, 25 Νοεμβρίου 1907, Εφ. *Sunuhat*, 24 Οκτωβρίου 1907, παρατίθεται σε αγγλική μετάφραση στο ΚΑΚ: SA1/3457/07. Η «*Sunuhat*» το 1908 τάχθηκε υπέρ των Νεοτούρκων, και ήταν αντίθετη στην ένωση και στον τρόπο διοίκησης του Evkaf. Βλ. Ι. Τενεδιός, «Ανασκόπηση», *ό.π.*, σελ.81. Από την Αγκαστίνα συνελήφθησαν 10 άτομα για λιθοβολισμό και προσβλητική γλώσσα από τα οποία τρεις καταδικάστηκαν σε 14 μέρες φυλάκιση και δέκα σελίνια πρόστιμο ο καθένας. ΚΑΚ: SA1/3457/07. W. Durham προς Clauson, 4 Νοεμβρίου 1907.

⁹⁸¹ ΚΑΚ: SA1/3457/07. Durham Hall προς Clauson, Αμμόχωστος 2 Δεκεμβρίου 1907. Το 1907 είχε δολοφονηθεί ο Νικόλας Φιλίππου. Συνελήφθησαν τρεις Μουσουλμάνοι της Αγκαστίνας, οι οποίοι

Bey εξέφρασε παράπονα στον Αρχιγραμματέα του νησιού για την επίσκεψη και τη δράση στο νησί, του Σφακιανού Δημήτριου Σ. Βουτεκάκη, τον οποίο χαρακτήρισε ως «ταραχοποιό», αποδίδοντας την επίσκεψή του στο πλαίσιο ενός γενικού σχεδίου για τον αφανισμό από τους Έλληνες και των Μουσουλμάνων της Κύπρου⁹⁸².

Η στάση στο Νομοθετικό του Μουσουλμάνου βουλευτή φαίνεται να συνδέεται αφενός με τις προτάσεις των Ελλήνων στον Churchill για την Ένωση και την αναλογική φυλετική σύνθεση της δημόσιας υπηρεσίας, γεγονός το οποίο θα σήμανε την επικράτηση των Ελλήνων ως πλειονότητας σε όλους τους τομείς, και αφετέρου με την ανάγκη προστασίας της μουσουλμανικής κοινότητας από τους Βρετανούς παρουσιάζοντάς την ως απειλούμενη μειονότητα. Η περίπτωση της Αγκαστίνας χρησιμοποιήθηκε και κατά το 1911 ως επιχείρημα εντός του Νομοθετικού από τους Μουσουλμάνους βουλευτές κατά του διορισμού ιθαγενών στις θέσεις τοπικών αξιωματικών, υποστηρίζοντας την κατοχή τους από αμερόληπτους Βρετανούς. Από την πλευρά τους οι Έλληνες χαρακτήρισαν τα διάφορα επεισόδια ως «φιλονικίες» μεταξύ *χριστιανών* και *μουσουλμάνων*, οι οποίες συνέβαιναν μεταξύ ανθρώπων σε όλο τον κόσμο και μεταξύ *χριστιανών*⁹⁸³, ενώ απέδωσαν τους λιθοβολισμούς κατά των μουσουλμανικών οικιών σε αντεκδίκηση της δολοφονίας ενός *χριστιανού* από *μουσουλμάνους*⁹⁸⁴.

Προκλήσεις και συμπλοκές που ξεκίνησαν από πλευράς Μουσουλμάνων καταγράφηκαν κυρίως στον συντηρητικό/κυρηνειακό Τύπο της εποχής (*Φωνή της Κύπρου* και *Ελευθερία*). Κατά την περίοδο 1907-1909 επεισόδια σημειώθηκαν στη Σκυλλούρα⁹⁸⁵, τον Άγιο

καταδικάστηκαν οι δύο σε θάνατο και ο ένας σε ισόβια φυλάκιση. Βλ. «Στυγερόν έγκλημα», εφ. *Ελευθερία*, 4/17 Αυγούστου 1907, «Θανατική καταδίκη», εφ. *ΦτΚ*, 13/26 Οκτωβρίου 1907.

⁹⁸² Ο Βουτεκάκης έφτασε στην Κύπρο το καλοκαίρι του 1907, έδωσε διαλέξεις και συγκέντρωσε χρήματα με σκοπό την έκδοση περιοδικού στο Παρίσι και την ίδρυση συλλόγου. Βλ. Πέτρος Παπαπολυβίου, «Βενιζέλος και Κύπρος, 1901-1909» στο Γ. Καζαμιάς, Π. Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο Βενιζέλος και η Κύπρος*, Αθήνα 2008, σσ. 42-43.

⁹⁸³ ΤΝΑ: CO69/27. *Συνεδρία* 9 Μαΐου 1911, σελ. 387.

⁹⁸⁴ ΤΝΑ: CO69/27. *Συνεδρία* 9 Μαΐου 1911, σελ. 390. Την ίδια περίοδο παραρτήματα της νεοτουρκικής οργάνωσης CPU στην Κρήτη πρόβαλλαν την καταπίεση των Μουσουλμάνων της Κρήτης από τους *Χριστιανούς*, κάνοντας λόγο για δύο μέτρα και δύο σταθμά για τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων. Βλ. Ş. Hanioglu, *Preparation, ó.π.*, σελ. 155.

⁹⁸⁵ Η «Ελευθερία» τον Ιούλιο του 1907 αναφέρθηκε σε «φυλετικό αναβρασμό» στη Σκυλλούρα και σε «παρ' ολίγον συμπλοκή» *Οθωμανών* και *Ελλήνων*, λόγω φυλετικών αφορμών προκληθεισών από μηδαμινές αιτίες. Η συμπλοκή αναφέρεται ότι αποσοβήθηκε λόγω της σύνεσης των *χριστιανών* και της μετάβασης εκεί αστυνομικού. «Φυλετικός αναβρασμός εις την Σκυλλούραν», εφ. *Ελευθερία*, 7/20 Ιουλίου 1907.

Ανδρόνικο Καρπασιάς⁹⁸⁶, τη Λεύκα⁹⁸⁷, τη Λάρνακα⁹⁸⁸, τη Γαληνή⁹⁸⁹, το Δάλι⁹⁹⁰, το Κολόσσι⁹⁹¹, την Ομορφίτα⁹⁹², την Πέτρα⁹⁹³, τη Λουρουτζίνα⁹⁹⁴, την Πόλη Χρυσοχούς και την Πάφο⁹⁹⁵. Στις πλείστες των περιπτώσεων γίνεται λόγος για φυλετικό φανατισμό από πλευράς Μουσουλμάνων και πρόκληση επεισοδίων από ασήμαντες αφορμές.

Την ίδια περίοδο, η ένταση τόσο μεταξύ των Ελλήνων της Κύπρου λόγω του Αρχιεπισκοπικού όσο και μεταξύ των Μουσουλμάνων ήταν πολύ ισχυρότερη σε σχέση με τα δικαιοδικά επεισόδια. Στη Λευκωσία, λόγω των εκτεταμένων επεισοδίων μεταξύ Κυρηναικών και Κιτιακών, ο Αρμοστής κήρυξε κατάσταση έκτακτης ανάγκης, υπό το φόβο γενίκευσης των ταραχών⁹⁹⁶. Αντίστοιχα, τον Οκτώβριο του 1908, η «Ελευθερία» έκανε

---

⁹⁸⁶ Έγινε λόγος για προκλητικούς Μουσουλμάνους και για «εχθρικό πνεύμα Μωαμεθανών», οι οποίοι απαιτούσαν χώρο ο οποίος ανήκε στην εκκλησία. Το άρθρο ανέφερε χαρακτηριστικά ότι «εφέτος όμως οδηγούμενοι βεβαίως υπό των υποκινούντων πανταχού την εχθρότητα των μωαμεθανών κατά των ελλήνων, επανέλαβον τας αυτάς αποπείρας, αλλά οι έλληνες κάτοικοι τους απεδίωξαν». Επίσης έγινε λόγος για ερεθισμό των πνευμάτων και για επικείμενη ρήξη και ότι οι μουσουλμάνοι γίνονταν κάθε μέρα προκλητικότεροι, «απατώμενοι» ότι θα έλθει πάλι η τουρκική κυβέρνηση. Το άρθρο απέδωσε την εχθρότητα στη δράση των Νεοτούρκων και την εμφάνιση νέων πολιτικών προσώπων, «επιπολαίως μεν πρεσβευόντων τας αρχάς του Νεοτουρκισμού εμπεφορημένων δε μίσους και φανατισμού». Βλ. «Εχθρικό πνεύμα Μωαμεθανών», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 28 Ιουλίου 1907.

⁹⁸⁷ Γίνεται αναφορά σε προκλήσεις Μουσουλμάνων και για συμπτώματα «υποκαίοντος φανατισμού». Επίσης αναφέρεται ότι τον μουσουλμανικό φανατισμό «εξέκαυσε δημοκοπία», με σκοπό την κομματική κερδοσκοπία «των εχόντων ανάγκην της υποστηρίξεως του μωαμεθανικού στοιχείου». Βλ. «Μωαμεθανοί ταραξίαι εν Λεύκα», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ* 17 Νοεμβρίου 1907. Η «Ελευθερία» έκανε λόγο για υποδαύλιση των πνευμάτων των Οθωμανών της Λεύκας, με αποτέλεσμα ο αμαθής όχλος να φανατίζεται και να εξερεθίζεται υπό ενίων δημοκόπων, «οίτινες παρουσιάζονται ως ειλικρινείς και αφίλοκερδείς τούτου προστάται και ηγέται». «Γεγονότα και σχόλια. Τα εν Λεύκα», εφ. *Ελευθερία*, 17/30 Νοεμβρίου 1907.

⁹⁸⁸ Αναφορά σε μαχαιρώματα οθωμανών κατά χριστιανών και λεκτικές προσβολές χριστιανών. «Μαχαιρώματα», εφ. *ΦτΚ*, 1/14 Δεκεμβρίου 1907, Εφ. *Ελευθερία*, 2/15 Φεβρουαρίου 1908.

⁹⁸⁹ Αναστάτωση λόγω εκχριστιανισμού. «Τέσσαρες εναντίον ενός διότι έγεινε χριστιανός. Αιματηρά αποτελέσματα», εφ. *Ελευθερία*, 31/13 Ιουνίου 1908.

⁹⁹⁰ «Συμπλοκή Ελλήνων και Τούρκων εν Ιδαλίω», εφ. *Ελευθερία*, «Ο κόσμος», 11/24 Οκτωβρίου 1908, εφ. *ΦτΚ*, 11/24 Οκτωβρίου 1908. Ο αρθρογράφος του «Κυπριακού Φύλακος», προτρέπει για την ειρήνη και την ομόνοια μεταξύ των δύο φυλών, οι οποίες έχουν κοινά συμφέροντα «ουδενός σπουδαίου λόγου υπάρχοντος σήμερα προς φυλετικές αντιπαθείας». «Μικρά Χρονικά», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 18 Οκτωβρίου 1908. Το δικαστήριο καταδίκασε 15 Έλληνες για πρόκληση «ανησυχίας». «Η συμπλοκή Ιδαλίου», εφ. *ΦτΚ*, 18/31 Οκτωβρίου 1908.

⁹⁹¹ Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη αιτία, παρά μόνο ότι υπήρξε συμπλοκή Ελλήνων και Μουσουλμάνων σε πανήγυρη λόγω «ασήμαντης αφορμής». «Το πανηγύρι του Αποστόλου Λουκά. Ρήξις μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων», εφ. *Αλήθεια*, 23 Οκτωβρίου 1908.

⁹⁹² Συμπλοκή με Μουσουλμάνους, επειδή Έλληνας κτύπησε οθωμανόπαιδα. Παράλληλα, γίνεται αναφορά σε διαφορές μεταξύ Ελλήνων και Μουσουλμάνων για την ύδρευση της πόλης. «Συμπλοκή μεταξύ ελλήνων και οθωμανών», εφ. *Ελευθερία*, 19/2 Οκτωβρίου 1909.

⁹⁹³ Ταραχές λόγω ανάθεσης του ταχυδρομείου σε Μουσουλμάνο ενώ το χωριό είχε πλειοψηφία Ελλήνων. «Η εβδομάς», εφ. *ΦτΚ*, 19/2 Οκτωβρίου 1909.

⁹⁹⁴ Συμπλοκή σε γάμο και επίθεση Μουσουλμάνου και της μητέρας του κατά Ελληνίδος συγχωριανής τους. «Οθωμανοί επιτιθέμενοι κατά ελληνίδος χωρικής», εφ. *Ελευθερία*, 7/20 Νοεμβρίου 1909.

⁹⁹⁵ Λογομαχίες χριστιανών και μουσουλμάνων για πρόκληση πυρκαγιάς σε κατάστημα μουσουλμάνου. «Εκ Πάφου», εφ. *ΦτΚ*, 21/4 Δεκεμβρίου 1909.

⁹⁹⁶ *The Cyprus Gazette*, 16 Απριλίου 1908. «Προκήρυξις Μεγάλου Αρμοστού», εφ. *Πατρίς*, 3/16 Απριλίου 1908. Για τις ταραχές στη Λευκωσία βλ. «Μεγάλοι ταραχαί εν Λευκωσία», εφ. *Αλήθεια*, 28 Μαρτίου 1908, «Θυελλώδεις ημέραι εν Λευκωσία», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 29 Μαρτίου 1908, «Η αυθόρμητος εξέγερσις των

λόγο σε «ακοίμητα κομματικά πάθη» μεταξύ των «οθωμανών συμπολιτών», αναφέροντας ότι ο οθωμανός δήμαρχος Λευκωσίας Shefket Bey ζήτησε από την αστυνομία όπως σταλεί αστυνομική δύναμη στο τέμενος της Αγίας Σοφίας κατά την απογευματινή προσευχή, καθώς προβλέπονταν επεισόδια μεταξύ των δύο «οθωμανικών μερίδων» λόγω αναφοράς η οποία αφορούσε τη διοίκηση του Enkaf και για την οποία η μία από τις δύο μερίδες συγκέντρωνε υπογραφές⁹⁹⁷.

β) Η σύνοδος του 1909

Στην αντιφώνηση του 1909, η διάσταση των αιτημάτων Ελλήνων και Μουσουλμάνων και δη οι δηλώσεις οι οποίες εκφράστηκαν εντός του Νομοθετικού και από τις δύο πλευρές, ενέτειναν μάλλον παρά γεφύρωσαν τις διαφορές τους υπέρ του κοινού καλού. Από την πλευρά τους οι Βρετανοί τήρησαν ουδέτερη θέση στο ζήτημα του «επιδόματος» (grant in aid), αφήνοντας με τον τρόπο αυτό να διαιωνίζεται ο διαφορετικός τρόπος αντίληψης από Έλληνες και Μουσουλμάνους για το συγκεκριμένο ζήτημα, ενώ επιτράπηκε να υπάρξουν για πρώτη φορά, εκτός από τις «κοινές» παραγράφους στην αντιφώνηση και ξεχωριστές, στις οποίες προβάλλονταν οι διαφορετικές θέσεις της κάθε πλευράς σε συγκεκριμένα ζητήματα, όπως η ένωση και ο Φόρος Υποτελείας.

Η σύνοδος του 1909, έλαβε χώρα μετά τη Νεοτουρκική επανάσταση του Αυγούστου του 1908 και την εκθρόνιση του σουλτάνου Abdulhamid II, τον Απρίλιο του 1909. Η αντιφώνηση αποτελείτο από κοινές παραγράφους, μερικές από τις οποίες εγκρίθηκαν λόγω ελληνικής πλειοψηφίας καθώς και από ξεχωριστές παραγράφους οι οποίες εξέφραζαν ελληνικές ή μουσουλμανικές θέσεις⁹⁹⁸. Έλληνες και Μουσουλμάνοι διαφώνησαν για ακόμη μια φορά ως προς τη διασύνδεση του κυβερνητικού επιδόματος με τον Φόρο Υποτελείας, ενώ τα επίσημα μέλη τήρησαν ουδέτερη στάση χωρίς να διευκρινίζουν αν το ετήσιο επίδομα

ενωτικών εν Λευκωσία. Η άναδρος ενέδρα των Κιτιακών», εφ. *Πατρίς*, 27/9 Απριλίου 1908, «Διχόνοια και κομματισμός», εφ. *Ελευθερία*, 5/18 Απριλίου 1908.

⁹⁹⁷ «Αι έριδες των Τούρκων. Φόβοι ταραχών», εφ. *Ελευθερία*, 20/3 Οκτωβρίου 1908. Η ίδια εφημερίδα χαρακτήρισε τον κομματισμό ως «μεταδοτική ασθένεια», ο οποίος εισέδυσσε και στις τάξεις των μουσουλμάνων «ώστε να δημιουργούν και αυτοί εις κάθε στιγμήν, κατά το παράδειγμά μας, μίαν αφορμήν διερεθισμού και αναστατάσεως των πνευμάτων». «Τις Πταίει;», εφ. *Ελευθερία*, 27/10 Οκτωβρίου 1908.

⁹⁹⁸ Στις κοινές παραγράφους έγινε αναφορά στην κρίση στην τάξη των αμπελουργών, στα δημόσια έργα, σε διάφορα τμήματα της διοίκησης, και στη Γεωργική Τράπεζα, δηλώνοντας ότι δεν εκπληρώνει τις υποχρεώσεις της ως προς την ανακούφιση της χώρας από την τοκογλυφία. Επίσης, αναφορά έγινε στην εγκληματικότητα και στο αίτημα για την αντικατάσταση της φορολογίας για την εκπαίδευση με έμμεση φορολογία σε συγκεκριμένα είδη. Ακόμη διαφώνησαν με την πρόσθετη φορολογία του ακριδικού φόρου, ζητώντας την αναστολή του, διεκδίκησαν αύξηση των μισθών των χαμηλά αμειβομένων και τέλος περισσότερα πολιτικά δικαιώματα και μεγαλύτερες ελευθερίες για το Ν.Σ..

αποτελούσε μέρος πληρωμής του Φ.Υ. ή αν αποτελούσε απλά «χάρη και δώρο» από τη Βρετανία, όπως υποστήριζαν οι Μουσουλμάνοι. Επίσης, σε αντίθεση με τους παλαιότερους Μουσουλμάνους βουλευτές οι οποίοι είχαν υποστηρίξει κατά το 1902 την παραχώρηση ευρύτερων πολιτικών ελευθεριών στο Νομοθετικό, τα νέα μουσουλμανικά μέλη εξέφρασαν τη διαφωνία τους, χαρακτηρίζοντας ένα τέτοιο ενδεχόμενο ως «άκρως επιβλαβές»⁹⁹⁹. Ως προς το αίτημα για ένωση οι Έλληνες πρόβαλαν την αριθμητική τους πλειονότητα και την πρωτοστάτησή τους στην οικονομία και στα γράμματα, δηλώνοντας ότι η πραγματοποίηση της ένωσης κατέστη «σύμβολον Πίστεως του ελληνικού κυπριακού λαού». Από την πλευρά τους, οι Μουσουλμάνοι δεν διεκδίκησαν άμεση επανένωση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά επιστροφή στην *Τουρκία* «εν η περιπτώσει επέλθη, μεταξύ των ρηθισών Κυβερνήσεων, συνεννόησις δια την υπό της Βρετανικής Κυβερνήσεως εκκένωσιν της Νήσου Κύπρου», δηλώνοντας παράλληλα ότι αποτελούσαν τμήμα του «μεγάλου και ευγενούς οθωμανικού έθνους νόμιμου ιδιοκτήτη του νησιού»¹⁰⁰⁰.

γ) Η σύνοδος του 1910

Μετά τα κοινά συλλαλητήρια Ελλήνων και Μουσουλμάνων στη Λεύκα και τη Λάρνακα σχετικά με την επέκταση της σιδηροδρομικής γραμμής στις συγκεκριμένες περιοχές¹⁰⁰¹, η σύνοδος του 1910 δεν χαρακτηρίστηκε από αντίστοιχη σύμπραξη. Η θέση την οποία έλαβαν τα βρετανικά μέλη υπέρ της πρότασης των Μουσουλμάνων για ξεχωριστές παραγράφους, γεγονός το οποίο σε αντίθεση με το 1909, έβρισκε αντίθετους τους Έλληνες, είχε ως αποτέλεσμα το προσχέδιο της αντιφώνησης να κατατεθεί περιλαμβάνοντας μόνο τις ξεχωριστές μουσουλμανικές παραγράφους¹⁰⁰². Τα ελληνικά μέλη ζήτησαν να μην υπάρχουν ξεχωριστές παράγραφοι αλλά κοινές, οι οποίες θα εγκρίνονταν όπως και παλαιότερα από το

⁹⁹⁹ ΤΝΑ: CO 69/23. *Συνεδρία* 7 Μαΐου 1909, σελ. 66. Στη σύνοδο του 1902 ο Hadji Hafouz, σχολιάζοντας το ψήφισμα Σιακαλλή, στο οποίο μεταξύ άλλων αναφερόταν και το αίτημα για την παραχώρηση ευρύτερων πολιτικών ελευθεριών, δήλωσε ότι τα μουσουλμανικά μέλη θα στήριζαν το συγκεκριμένο αίτημα καθώς δεν θεωρούσαν ότι θα προέκυπτε ζημιά σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Βλ. ΤΝΑ: CO 69/16. *Συνεδρία* 10 Ιουνίου 1902, σελ. 208.

¹⁰⁰⁰ Για όλη τη συζήτηση της αντιφώνησης βλ. ΤΝΑ: CO 69/23. *Συνεδρίες* 3-7 Μαΐου 1909, σσ. 8-67. Για την τελική αντιφώνηση βλ. *Η Εφημερίς Κύπρου*, 28 Μαΐου 1909.

¹⁰⁰¹ Στη Λεύκα μίλησαν ο Shefket Bey και ο Θ. Θεοδότου. Βλ. «Συλλαλητήριο εν Λεύκα», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 3 Φεβρουαρίου 1910, «Συλλαλητήριο εν Λεύκαν», εφ. *Ελευθερία*, 13/26 Φεβρουαρίου 1910, «Συλλαλητήριο εν Λάρνακι», εφ. *Ελευθερία*, 27/9 Απριλίου 1910.

¹⁰⁰² Όπως αναφέραμε ήδη, το προσχέδιο της αντιφώνησης ετοιμαζόταν από εξαμελή επιτροπή (δύο Βρετανοί, ένας Μουσουλμάνος και τρεις Έλληνες) και έπειτα εκατετίθετο ενώπιον ολόκληρου του Νομοθετικού για τελική έγκριση. Στο προσχέδιο της αντιφώνησης οι Μουσουλμάνοι βουλευτές εξέφρασαν την αντίθεσή τους στην ένωση και χαρακτήρισαν ως ευσεβή οθωμανικό πόθο την απόδοση του νησιού στη «νόμιμη ιδιοκτήτρια» του, η οποία έχοντας ένα ένδοξο παρελθόν, βαίνει προς λαμπρό μέλλον μεστό ελπίδων. «Σχέδιο αντιφώνησης», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 27 Μαρτίου 1910.

σύνολο των μελών του Συμβουλίου και όχι ξεχωριστά από την κάθε κοινότητα. Με αφορμή το γεγονός αυτό έλαβε χώρα μια μακροσκελής συζήτηση περί των δικαιωμάτων πλειονότητας και μειονότητας, η οποία έδειξε την αδυναμία των δύο πλευρών να συμφωνήσουν. Παράλληλα, σε συνδυασμό και με τις απόψεις οι οποίες εκφράστηκαν και στη σύνοδο του 1911, ενισχύθηκε η εντύπωση που αναπτύχθηκε από τη μια στους Μουσουλμάνους, οι οποίοι έχοντας και το παράδειγμα των Μουσουλμάνων της Κρήτης θεωρούσαν ότι οι Έλληνες ήθελαν να κυριαρχήσουν ως πλειονότητα, ενώ από την άλλη οι Έλληνες θεωρούσαν ότι τα δικαιώματά τους ως πλειοψηφίας καταπατούνταν με το να υπερισχύουν οι θέσεις της μειοψηφίας. Το ζήτημα το οποίο προέκυπτε είναι ότι οι αρχές της πλειοψηφίας και της μειοψηφίας τις οποίες προέβαλλαν οι Έλληνες, αναφερόμενοι σε παραδείγματα ξένων κοινοβουλίων, αφορούσαν στην περίπτωση της Κύπρου διαφορετικές εθνικά ομάδες, με δικά τους συμφέροντα η κάθε μια και όχι μια ενιαία εθνική κοινότητα, ενώ το παράδειγμα της κρητικής βουλής δεν μπορούσε να λειτουργήσει ως επιχείρημα για τους Έλληνες.

Ο Ευάγ. Χατζηιωάννου, υποστήριξε ότι το σχέδιο αντιφώνησης εισήγαγε την αρχή της «φυλετικής διαίρεσης» κατηγορώντας τα επίσημα μέλη ότι με την ενέργειά τους να ψηφίσουν με τους Μουσουλμάνους υπέρ του σχεδίου, σκοπό είχαν να πετύχουν διαφορά απόψεων και έτσι να επιφέρουν τη διάσπαση ώστε να μην υπάρχει ομοφωνία στην προώθηση των αναγκών της χώρας.

Σε αντιδιαστολή των αιτημάτων των Ελλήνων περί αναλογικής εκπροσώπησης στο Νομοθετικό, ο Shefket Bey αναφέρθηκε στην αρχή «της ισότητας», υποστηρίζοντας ότι κάθε *στοιχείο της κοινότητας* πρέπει να έχει ίσο αριθμό αντιπροσώπων και ότι αυτό θα αφαιρούσε όλες τις δυσκολίες και τις ενοχλήσεις. Τα μουσουλμανικά μέλη έστρεψαν τη στήριξή τους προς τους Βρετανούς, κάνοντας λόγο για «προστασία της κυβέρνησης» προκειμένου να εμποδίσει την πλειονότητα από το να κλείσει τα στόματα της μειονότητας.

Ο Χριστόδουλος Σώζος έκανε λόγο για «κτύπημα των ελευθεριών», οι οποίες δόθηκαν στην πλειοψηφία του Νομοθετικού. επισημαίνοντας ότι η μειοψηφία δεν θα υπέφερε, καθώς θα μπορούσε να υποβάλει τις απόψεις και τα αιτήματά της μέσω υπομνημάτων προς την κυβέρνηση.

Ο Hami Bey υποστήριξε ότι η διαφωνία (για τις ξεχωριστές παραγράφους) η οποία εκφράστηκε από τα ελληνικά μέλη προκάλεσε σκέψεις και ιδέες μη θετικές καθώς ο ίδιος

κατάλαβε ότι όντας μειονότητα, οι απόψεις των μουσουλμανικών μελών πρέπει να «διαλύονται» σε αυτές της πλειονότητας, γεγονός που θα οδηγούσε στην καταστροφή της μειονότητας, κάτι το οποίο ήταν αντίθετο στις αρχές του βρετανικού κράτους. Παράλληλα, τάχθηκε υπέρ των ξεχωριστών παραγράφων ώστε να παρουσιάζονται και οι θέσεις της μειονότητας¹⁰⁰³.

Το προσχέδιο της αντιφώνησης μετά από εισήγηση του Σώζου επαναδιατυπώθηκε από την επιτροπή που ήταν υπεύθυνη για τη σύνταξή του, με αποτέλεσμα να αποτελείται μόνο από τρεις παραγράφους οι οποίες έγιναν δεκτές¹⁰⁰⁴. Κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού εκφράστηκαν παράπονα από ελληνικής πλευράς για τον φειδωλό προϋπολογισμό και για τη μη χρησιμοποίηση του πλεονάσματος υπέρ των αναγκών της χώρας. Ο βουλευτής Λάρνακας-Αμμοχώστου Μ. Γ. Νικολαΐδης, έκανε λόγο για «επικίνδυνη οικονομική πολιτική» και για απορρόφηση όλων των εισοδημάτων από το γραφειοκρατικό σύστημα της διοίκησης, δηλώνοντας ότι ως βουλευτές είχαν ταπεινωθεί στα μάτια του λαού, καθώς δεν υπήρξαν ποτέ ικανοί να ικανοποιήσουν τα αιτήματά του και ότι το μόνο το οποίο τους απέμενε ήταν να εμποδίσουν οποιαδήποτε περαιτέρω ζημιά εκ μέρους της κυβέρνησης¹⁰⁰⁵.

δ) Η σύνοδος του 1911

Η σύνοδος του 1911, έλαβε χώρα τον Μάρτιο του 1911 πριν την έκρηξη του Ιταλοτουρκικού πολέμου. Η αντιφώνηση αποτελείτο τόσο από ξεχωριστές όσο και από κοινές παραγράφους Ελλήνων και Μουσουλμάνων, οι οποίες έπρεπε όλες να εγκριθούν με ψηφοφορία από την Ολομέλεια¹⁰⁰⁶. Οι Έλληνες χαρακτήρισαν μουσουλμανική πρόταση για διορισμό σε ανώτερες δημόσιες θέσεις «αμερόληπτων Βρετανών», αντί ιθαγενών, ως προσβλητική, με τους Μουσουλμάνους να υποστηρίζουν ότι μόνο όταν πάψει να υπάρχει φανατισμός στο νησί και όταν το επίπεδο της εκπαίδευσής τους φτάσει σε τέτοιο σημείο ώστε να μην

¹⁰⁰³ Βιβλιοθήκη Κυπριακής Βουλής, Legislative Council Cyprus: *Συνεδρία* 8 Απριλίου 1910, τόμ. XXII, σσ. 7-21.

¹⁰⁰⁴ Οι βουλευτές ως σύνολο εξέφρασαν ευχαριστίες για τον εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή, τη δυσαρέσκειά τους για το γεγονός ότι επρόκειτο να στερηθούν των καλών υπηρεσιών ενός «άριστου κυβερνήτη», και τέλος χαρακτήρισαν τη μείωση του ετήσιου επιδόματος στις 40.000 λίρες ως υψίστης σημασίας, δηλώνοντας ότι ως μέσο αντίδρασης θα απείχαν από περαιτέρω απάντηση στα όσα αναφέρθηκαν από τον Αρμοστή στον εναρκτήριό του. Βλ. Βιβλιοθήκη Κυπριακής Βουλής, Legislative Council Cyprus. *Συνεδρία* 11 Απριλίου 1910, τόμ. XXII, σελ. 24. *The Cyprus Gazette*, 29 Απριλίου 1910.

¹⁰⁰⁵ Βιβλιοθήκη Κυπριακής Βουλής, Legislative Council Cyprus. *Συνεδρία* 19 Μαΐου 1910, τόμ. XXII, σελ. 82 και εξής. Οι Έλληνες βουλευτές δήλωσαν ωστόσο ότι ήταν η τελευταία φορά που θα ψήφιζαν υπέρ του προϋπολογισμού «λόγω των ειδικών περιστάσεων» που υπήρχαν.

¹⁰⁰⁶ Για τη συζήτηση της αντιφώνησης βλ. TNA: CO 69/27. *Συνεδρία* 27-31 Μαρτίου 1911, σσ. 8-107.

υπάρχει διάκριση ανάμεσα σε φυλή ή θρήσκευμα θα μπορούσαν να συμφωνήσουν με τους Έλληνες¹⁰⁰⁷.

Τα ελληνικά μέλη εξέφρασαν ευχαριστίες για τη σταθεροποίηση του ποσού του ετήσιου επιδόματος στις 50.000 λίρες, το οποίο το συνέδεαν με τη μείωση του Φ.Υ. Ωστόσο παρά τη μείωση, το γεγονός ότι το πλεόνασμα των εσόδων δεν εχρησιμοποιείτο αποκλειστικά για τις ανάγκες του νησιού επιβεβαίωνε την παλαιότερη μουσουλμανική θέση, ότι δεν ήταν σίγουρο ότι η μείωση του Φ.Υ. θα βελτιώνει την οικονομική θέση του λαού. Στην παράγραφο τους οι Έλληνες δήλωσαν ότι η οικονομική αδικία η οποία προήλθε με τον ονομαζόμενο «Tribute» είχε σε μεγάλο βαθμό απαλειφθεί, προσθέτοντας ωστόσο ότι για όσο διάστημα τα δημόσια έσοδα του νησιού δεν χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για τις ανάγκες του, τότε η χώρα δεν θα μπορούσε ποτέ από οικονομικής άποψης να ανακάμψει.

Ως προς την επιβολή ειδικής σχολικής φορολογίας, Έλληνες και Μουσουλμάνοι συμφώνησαν στην καταπίεση την οποία υφίστατο ο λαός με το συγκεκριμένο μέτρο¹⁰⁰⁸.

Χαρακτηριστικό της αντιφώνησης ήταν το γεγονός ότι δεν υπήρξε αναφορά στην ένωση ούτε από τους Έλληνες ούτε από τους Μουσουλμάνους. Ωστόσο, κατά τη συζήτηση μουσουλμανικής εισήγησης σχετικά με το ενωτικό, εκφράστηκε η άποψη από ελληνικής πλευράς ότι τέτοιου είδους ζητήματα δεν είχαν θέση στο Νομοθετικό από *μειονότητες*. Σε εισήγησή του ο Mehmet Ziai για προσθήκη παραγράφου στην οποία να εκφραζόταν η αντίθεση των «Οθωμανικών Μουσουλμανικών μελών» του Νομοθετικού στο αίτημα των Ελλήνων για ένωση, έκανε λόγο για «οθωμανικό έθνος» χαρακτηρίζοντάς το ως το νόμιμο κάτοχο του νησιού, προσπαθώντας παράλληλα να δείξει την ταύτιση της μουσουλμανικής κοινότητας με το ευρύτερο οθωμανικό έθνος.

«Με τα αισθήματά μας ως Οθωμανών, τα οποία έχουν μέχρι στιγμής εκτιμηθεί από τη Μουσουλμανική κοινότητα του νησιού, έχοντας περισσότερο τονωθεί και ενισχυθεί από το συνταγματικό καθεστώς το οποίο συστάθηκε πρόσφατα και εξελίσσεται και προωθείται ικανοποιητικά στην Τουρκία, υποβάλλουμε όσο το δυνατό πιο ένθερμα και με πάθος ότι, ως αποτέλεσμα μιας πρώιμης συμφωνίας μεταξύ των δύο δυνάμεων, το νησί πρέπει να αποκατασταθεί και να επιστραφεί στο

¹⁰⁰⁷ Η πρόταση του Hami Bey, η οποία διασφάλιζε την κατοχή των ανώτερων θέσεων από μη Κύπριους, εγκρίθηκε με την ψήφο των επισήμων και μουσουλμανικών μελών ως τμήμα της αντιφώνησης προερχόμενο από τα μουσουλμανικά μέλη. ΤΝΑ: CO 69/27. *Συνεδρία* 30 Μαρτίου 1911, σσ. 77-95, «Αι νομοθετικάί εργασίαι. Συζητήσεις επί του προϋπολογισμού», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 2 Απριλίου 1911.

¹⁰⁰⁸ *The Cyprus Gazette*, 26 Μαΐου 1911.

Αυτοκρατορικό οθωμανικό κράτος, το οποίο έχει ένα ένδοξο παρελθόν και πορεύεται προς ένα ακόμη πιο λαμπρό μέλλον»¹⁰⁰⁹.

Ο Mehmet Ziai Effendi δέχθηκε απάντηση από τους Ευάγγελο Χατζηϊωάννου, Μιχ. Γ. Νικολαΐδη και Θεοφάνη Θεοδότου, ότι η μοίρα του λαού ρυθμιζόταν από την επιθυμία της πλειονότητας. Ο Θεοδότου, ο οποίος αποκαλούσε μέχρι πρότινος τους Μουσουλμάνους ως συμπατριώτες, αν και εξέφρασε σεβασμό στα αισθήματά τους, διευκρίνισε ότι τα αισθήματα των Ελλήνων ήταν εξ ολοκλήρου διαφορετικά και ότι τέτοιου είδους ζητήματα «δεν είχαν θέση στο Συμβούλιο από μειονότητες». Επίσης, αναφέρθηκε στην προγενέστερη παρουσία των Ελλήνων στο νησί από τους ομηρικούς χρόνους έναντι των Μουσουλμάνων οι οποίοι, όπως τόνισε, ήταν εξ ολοκλήρου ξένοι και δεν είχαν τίποτα κοινό με την Κύπρο.

Τα επίσημα μέλη είτε λόγω φιλελληνισμού, είτε λόγω πολιτικής τακτικής, σε αντίθεση με προηγούμενες και μετέπειτα ενέργειές τους, καταψήφισαν μαζί με τα ελληνικά μέλη την παράγραφο του Mehmet Ziai, με τον δικηγόρο του Στέμματος να αναφέρει ότι δεν θεωρούσαν δίκαιο να υποστηρίζουν το ένα «τμήμα» στο να εκφράσει τις απόψεις του, τη στιγμή που το άλλο δεν είχε χρόνο για να θέσει τις δικές του απόψεις και να υποστηρίξει αντίστοιχη δική του παράγραφο¹⁰¹⁰.

Τον Μάιο του 1911, στο πλαίσιο της συζήτησης για τον προϋπολογισμό του αστυνομικού τμήματος, ο Shefket Bey διαφώνησε με την πρόταση των Ελλήνων βουλευτών ως προς τη μείωση μισθών και κατάργηση θέσεων. Ο Shefket υποστήριξε ότι σκοπός της πρότασης ήταν να αφεθεί η στρατιωτική και πολιτική διοίκηση στα χέρια των ιθαγενών. Αναφέρθηκε στον «μεγάλο φανατισμό» ο οποίος υπήρχε, υποστηρίζοντας ότι η «βαθμιαία αποδιοργάνωση της δημόσιας ειρήνης» και μία ξαφνική ταραχή θα καθιστούσαν αναγκαίο όπως προΐστανται της αστυνομίας Βρετανοί, έτσι ώστε να μην επηρεάζονται από το τοπικό αίσθημα. Ως παράδειγμα ανέφερε τον φανατισμό και την καταδίωξη των Χριστιανών της

¹⁰⁰⁹ TNA: CO 69/27. *Συνεδρία* 31 Μαρτίου 1911, σελ.100.

¹⁰¹⁰ Υπέρ της πρότασης ψήφισαν μόνο οι τρεις Μουσουλμάνοι. TNA: CO 69/27. *Συνεδρία* 31 Μαρτίου 1911, σσ. 100-107. Παράλληλα, στη σύνοδο του 1911, ο Θεοδότου αναφερόμενος στη συνεργασία Μουσουλμάνων και επισήμων μελών κατέθεσε πρόταση για αύξηση των «ελλήνων ορθοδόξων» μελών από εννιά σε δώδεκα με βάση την αναλογία πληθυσμού, υποστηρίζοντας ότι σε κάθε συνταγματικό καθεστώς εξέχουσα θέση έχει η πλειοψηφία. Από την πλευρά τους οι Μουσουλμάνοι αναφέρθηκαν στην εύρυθμη λειτουργία η οποία υπήρχε με την υφιστάμενη σύνθεση στο Ν.Σ. θεωρώντας αναγκαία την παρουσία των επισήμων μελών, καθώς εξασφαλιζόταν ισορροπία σε ευαίσθητα και πολιτικά ζητήματα. Επίσης υποστήριξαν ότι σε περίπτωση τροποποίησης του συντάγματος η φωνή της «μειονότητας» θα καταπινιγόταν από αυτήν την «πλειονότητα». TNA: CO 69/27. *Συνεδρία* 5 Ιουνίου 1911, σσ. 719-735.

Ακανθούς, κατά των *Μουσουλμάνων*¹⁰¹¹. Οι Έλληνες, οι οποίοι υποστήριζαν την κατοχή των ανώτερων θέσεων από ιθαγενείς, δήλωσαν ότι δεν υπήρχε φανατισμός, χαρακτηρίζοντας τα επεισόδια απλές φιλονικίες που συνέβαιναν και ανάμεσα σε *χριστιανούς*¹⁰¹². Ο βουλευτής Λάρνακας-Αμμοχώστου Λούης Λοΐζος, υποστήριξε ότι οι ίδιοι οι *μουσουλμάνοι* δήλωσαν ότι άτομα από τη Λευκωσία τους υπαγόρευαν να εκφράσουν τα παράπονά τους κατά των *χριστιανών* της Ακανθούς, με τον Shefket να διαφωνεί υποστηρίζοντας ότι οι μουσουλμάνοι θα ήταν *ανόητοι* αν υπάκουαν σε υπαγορεύσεις για να ξεσηκωθούν ενάντια στους *χριστιανούς* οι οποίοι ήταν κατά πολύ περισσότεροι¹⁰¹³. Ο Αρχιεπίσκοπος Κύριλλος δήλωσε ότι περιπτώσεις μεροληπτικής στάσης συνέβαιναν τόσο από πλευράς Ελλήνων όσο και από πλευράς Μουσουλμάνων και ότι καθήκον των προεστώτων των κοινοτήτων και δη των βουλευτών ήταν να καταδιώξουν αυτού του είδους τον φανατισμό και να διδάξουν τον λαό το σωστό. Σύμφωνα με τον ίδιο, και η κυβέρνηση είχε καθήκον να εμποδίσει μεροληπτικές πράξεις. Ως προς τις αναφορές για επεισόδια λόγω φυλετικών αισθημάτων τα χαρακτήρισε ως «δημιουργήματα του μυαλού αυτών που έκαναν τέτοιες δηλώσεις». Παράλληλα, στην προσπάθειά του ενδεχομένως να δείξει ότι οι Μουσουλμάνοι είχαν ανάγκη τους Έλληνες, δήλωσε ότι αν οι *Χριστιανοί* ήθελαν να εξαφανίσουν τους *Μουσουλμάνους*, θα το έκαναν σταματώντας να τους δίνουν εργασία και αφήνοντάς τους να πεθάνουν από την πείνα¹⁰¹⁴. Τελικώς, στη σύνοδο του 1911, οι Μουσουλμάνοι βουλευτές οι οποίοι αυτοπαρουσιάζονταν όλο και περισσότερο ως «απειλούμενη μειονότητα» χαρακτήρισαν τη Βρετανία ως εκπρόσωπο του οθωμανικού κράτους στο νησί και υπεύθυνη για τη διαφύλαξη της προστασίας της κοινότητάς τους¹⁰¹⁵.

Η εναντίωση την οποία θα εύρισκαν οι Έλληνες από το 1911 και εξής από τους Μουσουλμάνους βουλευτές ακόμη και σε εσωτερικά ζητήματα του νησιού, όπως ο

---

¹⁰¹¹ Στην απογραφή του 1911 υπήρχαν στην Ακανθού 61 «Μωαμεθανοί» και 1527 «μη Μωαμεθανοί».

¹⁰¹² TNA: CO 69/27. *Συνεδρία* 9 Μαΐου 1911, σσ. 387-389. Παράπονα για προσβλητική συμπεριφορά των *Χριστιανών*, λιθοβολισμό του Χότζα και βεβήλωση του τζαμιού εκφράστηκαν τον Ιούνιο του 1910 σε μουσουλμανικό υπόμνημα όπου εξητείτο ως λύση η παραχώρηση χαλίτικης γης σε κοντινό μέρος για να μεταφερθούν. Αντίθετα, αντιπροσωπεία από την Ακανθού, υπό τους Λοΐζου και Hadji Imam, δήλωσαν στον Αρχιγραμματέα ότι τα παράπονα των *Τούρκων* ήταν αβάσιμα. Βλ. ΚΑΚ: SA1/1000/1910. Αρχιγραμματέας προς Διοικητή Αμμοχώστου, 4 Ιουνίου 1910. Η «Ελευθερία» κατηγορήσε τους *οθωμανούς* της Ακανθούς για πρόκληση σκανδάλων με μοναδικό σκοπό την εγκατάστασή τους στο Μπογάζι, ενώ το «Νέον Έθνος» τους κατηγορήσε για δημιουργία «εκ του μηδενός φυλετικών ζητημάτων». Βλ. «Οι Οθωμανοί της Ακανθούς προκαλούν σκάνδαλα», εφ. *Ελευθερία*, 22/4 Ιουνίου 1910, «Εκ Λευκονοίκου», εφ. *Νέον Έθνος*, 5/18 Ιουνίου 1910.

¹⁰¹³ TNA: CO69/27. *Συνεδρία* 9 Μαΐου 1911, σσ. 390-391.

¹⁰¹⁴ TNA: CO69/27. *Συνεδρία* 10 Μαΐου 1911, σελ. 404.

¹⁰¹⁵ Βλ. TNA: CO 69/27. *Συνεδρία* 25 Μαΐου 1911, σελ. 604.

διορισμός ιθαγενών σε ανώτερες θέσεις, καθώς και η αντιδραστική στάση που οι νέοι Μουσουλμάνοι βουλευτές προέβαλλαν υπέρ της κοινότητάς τους, καθιστούσε πλέον την ιδέα της «κοινής πατρίδας» παρελθόν.

Συμπεράσματα

Η σημασία της αλλαγής των εκφραστών της βρετανικής πολιτικής στην Κύπρο φάνηκε κυρίως στις εναλλαγές Αρμοστών, «φιλελλήνων» ή μη, καθώς και στις δηλώσεις Βρετανών αξιωματούχων, ανάλογα με τις θέσεις τις οποίες εξέφραζαν κυρίως ως προς τον Φόρο Υποτελείας και το ενωτικό ζήτημα. Οι εναλλαγές αυτές επηρέασαν τη διαμόρφωση των σχέσεων, κυρίως όσον αφορά τη στάση που λάμβαναν Έλληνες και Μουσουλμάνοι προεστώτες απέναντι στους εκάστοτε Βρετανούς αξιωματούχους στο νησί και τη συνεργασία με αυτούς εντός του Νομοθετικού. Όσον αφορά τα νέα μουσουλμανικά μέλη στο Νομοθετικό αυτή την περίοδο, και ειδικότερα τον Shefket Bey, η πιο αδιάλλακτη στάση τους όσον αφορά τη σύμπραξή τους με τους Έλληνες, δεν μπορεί να αποδοθεί τόσο στην ύπαρξη μουσουλμανικού/τουρκικού εθνικισμού, όσο στην πορεία της εξέλιξης των σχέσεων ανάμεσα στις δύο κοινότητες, και δη στα διφορούμενα δικαιώματα «πλειονότητας» και «μειονότητας», τα οποία επρόκειτο να αποτελέσουν το κατ' εξοχήν δυσεπίλυτο πρόβλημα για την επιτυχία σύμπραξης των δύο πλευρών.

Η Νεοτουρκική επανάσταση του Ιουλίου του 1908, αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης διαδικασίας ιδεολογικών ζυμώσεων και πολιτικών προγραμμάτων εντός του κινήματος, αντιμετωπίστηκε αρχικά θετικά από τους Έλληνες και Μουσουλμάνους του νησιού. Ωστόσο η περιθωριοποίηση ή η μη διασαφήνιση ενός συγκεκριμένου και κοινά αποδεχτού προγράμματος από το σύνολο των Ελλήνων και των Μουσουλμάνων της αυτοκρατορίας, και κυρίως η διαφωνία ως προς τη σύνθεση του οθωμανικού κοινοβουλίου, απέδειξε σε ευρύτερο επίπεδο αυτή τη φορά, ότι η συνεργασία είχε στηριχθεί σε σαθρές βάσεις, προκαλώντας απογοήτευση και θυμό και ενισχύοντας τον εθνικισμό Μουσουλμάνων/Τούρκων και κυρίως των Ελλήνων. Το 1910, με την επίλυση και του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος, Έλληνες και Μουσουλμάνοι απείχαν κατά πολύ μεταξύ τους ως προς τη συνεργασία για την ευημερία της Κύπρου. Η «κοινή πατρίδα» αποτελούσε πλέον μακρινό παρελθόν για τα δύο στοιχεία του πληθυσμού.

Κεφάλαιο 11. Το τέλος της κοινής πατρίδας. Η κορύφωση της διαίρεσης

«Οι Τούρκοι έκλεισαν τας θύρας του καφενείου, οι χριστιανοί ηγωνίζοντο να εκβιάσωσιν αυτάς, εν τω μεταξύ οι περισσότεροι των Τούρκων έφυγον εκ των παραθύρων και ώρμησαν εις το μικρόν τέμενος, αλλά και τούτο εγένετο αντικείμενον επιθέσεως. Τα όπλα των επιτιθεμένων ήσαν ξύλα και λίθοι ουδαμού δε ηκούσθη κρότος περιστρόφου, αλλ' ουδέ μάχαιρα εις χείρας χριστιανών»¹⁰¹⁶.

Μετά το τέλος του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος, την ασυμφωνία για πρώτη φορά εντός του Νομοθετικού των Μουσουλμάνων για το ζήτημα του διορισμού ιθαγενών σε ανώτερες θέσεις, η βρετανική στάση στο Νομοθετικό, μαζί με τη μη βελτίωση της οικονομικής θέσης των κατοίκων του νησιού, τη συνεχή απόρριψη ελληνικών αιτημάτων από το υπουργείο Αποικιών σχετικά με την παραχώρηση μεγαλύτερης πολιτικής και οικονομικής χειραφέτησης, καθώς επίσης και οι ευρύτερες εξελίξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στο ελληνικό κράτος¹⁰¹⁷, λειτούργησαν υπέρ της αύξησης της έντασης στην Κύπρο και στην κοινή γνώμη, η οποία εκφράστηκε και στις σχέσεις Ελλήνων και Μουσουλμάνων, με αποκορύφωμα την πρόκληση ταραχών και βίαιων επεισοδίων στη Λευκωσία και τη Λεμεσό, τον Μάιο του 1912. Παράλληλα, Έλληνες βουλευτές και πολιτευτές ανέπτυξαν στενότερες σχέσεις με την πολιτική ηγεσία του ελληνικού κράτους, ζητώντας όλο και συχνότερα καθοδήγηση από αυτό. Από την πλευρά τους οι Μουσουλμάνοι, διασπασμένοι ακόμη, και με χαρακτηριστικό της νεοτουρκικής οθωμανικής κυβέρνησης την αστάθεια και την αντιπαλότητα συντηρητικών και φιλελευθέρων Νεοτούρκων, οι οποίοι είχαν να αντιμετωπίσουν ως πρώτο μέτωπο την κήρυξη του πολέμου από την Ιταλία, είχαν μοναδικό στήριγμα τον βρετανικό παράγοντα στο νησί, ως διασφαλιστή για τη μη ένωση με την Ελλάδα και την προστασία της κοινότητάς τους.

¹⁰¹⁶ ΑΑΚ: Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων, Βιβλίο ΜΓ, Μητροπολίτης Κιτίου προς Αρχιεπίσκοπο, 16 Μαΐου 1912, σελ. 360.

¹⁰¹⁷ Στην Ελλάδα από το 1910, μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον φιλικά προσκείμενο στη Βρετανία και Γαλλία, Ελευθέριο Βενιζέλο, υπήρξε πολιτική σταθεροποίηση σε αντίθεση με την μέχρι τότε συχνή εναλλαγή κυβερνήσεων. Αντίθετα, η διοίκηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μαστιζόταν από τις διαφωνίες μεταξύ *Φιλελευθέρων* Νεοτούρκων και των οπαδών του CUP και τις συχνές παραιτήσεις από το αξίωμα του Μεγάλου Βεζίρη. Αποκορύφωμα της αστάθειας, υπήρξε το πραξικόπημα των οπαδών του CUP (Enver Pasha) κατά της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων και του φιλοβρετανού Μεγάλου Βεζίρη, Kamil Pasha, στις 23 Ιανουαρίου 1913, μεσούσης της διάσκεψης στο Λονδίνο. Βλ. Ανδρέας Λοβέρδος, *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας (1828-1975)*, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σσ. 81-99, John Koliopoulos, Thanos Veremis, *Modern Greece, a History since 1821*, Chichester 2010 (μετάφραση Διονύσης Χουρχούλης), *Νεότερη Ελλάδα, μια ιστορία από το 1821*, Αθήνα 2013, σσ. 151-176.

Τα βασικά ερωτήματα τα οποία τίθενται είναι κατά πόσο μπορεί να γίνει λόγος για έκρηξη του «φυλετικού μίσους» σε Έλληνες και Μουσουλμάνους λόγω του Ιταλοτουρκικού πολέμου ή της πολιτείας του Αρμωστή του νησιού; Πότε και πώς προέκυψαν τα επεισόδια, ποίοι ευθύνονταν και πόσο εύκολα καταστάληκαν;¹⁰¹⁸.

A. Το κλίμα πριν τις ταραχές του Μαΐου

1. Ο Ιταλοτουρκικός πόλεμος

Η έκρηξη του Ιταλοτουρκικού πολέμου στις 29 Σεπτεμβρίου 1911 και η αρθρογραφία στον ελληνικό Τύπο σχετικά με την αύξηση των πιθανοτήτων για ένωση, είχε ως αποτέλεσμα την κινητοποίηση μερίδας Μουσουλμάνων του νησιού υπέρ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η κινητοποίηση αυτή ωστόσο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτέλεσε αιτία για την όξυνση των σχέσεων, εφόσον οι Έλληνες θεωρούσαν απίθανο το ενδεχόμενο επιστροφής της Κύπρου στο Σουλτάνο. Πίστευαν ότι λόγω και της αδυναμίας της Πύλης να αντιδράσει δυναμικά στις απαιτήσεις της Ιταλίας, ότι η αυτοκρατορία έβαινε στο τέλος της και ότι οι πιθανότητες ένωσης με την Ελλάδα αυξάνονταν¹⁰¹⁹. Η «Αλήθεια» σε άρθρο της, υποστήριξε τους Ιταλούς

---

¹⁰¹⁸ Η κυπριακή ιστοριογραφία παρουσιάζει διαφορετικές εκδοχές για τις αιτίες των επεισοδίων. Ο Hill, από τους πρώτους ιστορικούς οι οποίοι ασχολήθηκαν επισταμένα με την κυπριακή ιστορία, δεν αφιέρωσε περισσότερες από μερικές γραμμές για τις ταραχές της Λεμεσού, υποστηρίζοντας ότι οι *Τούρκοι*, αντεκδικήθηκαν τους Έλληνες οι οποίοι τους προκαλούσαν για την ήττα στην Τριπολίτιδα. Επίσης ο Κιτρομηλίδης, ο οποίος παραπέμπει στον Hill, παρουσίασε τις ταραχές ως επεισόδια έχοντα «κατώτερη σημασία» υποστηρίζοντας ότι η ενδοεθνοτική διαφωνία για το μελλοντικό καθεστώς του νησιού υπήρξε ακαδημαϊκή και αφορούσε το επίπεδο των elite και ποτέ δεν υπήρξε τόσο έντονη ώστε να περάσει τα όρια της βίαιης εθνοτικής σύγκρουσης. Ο Altay Nevzat, στη διατριβή του για τον εθνικισμό στους Τούρκους της Κύπρου, απέδωσε τις συγκρούσεις στην όξυνση των εθνικιστικών παθών και στον διαφορετικό τρόπο που αντιμετώπιζαν τον Ιταλοτουρκικό πόλεμο οι δύο πλευρές ενώ ο Μυριανθόπουλος τις απέδωσε «στην αποθράσυνση των Τούρκων» λόγω της πολιτείας του Αρμωστή. Βλ. G. Hill, *A History*, ό.π., σσ. 518-519, Paschalis Kitromilides, «From coexistence to confrontation. The dynamics of ethnic conflict in Cyprus», στο Michael Attalides (ed), *Cyprus reviewed*, Λευκωσία 1977, σελ. 43, A. Nevzat, *Nationalism*, ό.π., σελ. 203, Κλεόβουλος Μυριανθόπουλος, *Κυπριακά σελίδια*, Λεμεσός 1949, σελ.18. Η σύγκρουση στη Λεμεσό χαρακτηρίζεται ως «μικρή ενδοεθνοτική συμπλοκή» και από τον Jan Asmussen, «Early conflicts between the Greek and Turkish Cypriot communities in Cyprus» στο Emilios Solomou, Hubert Faustman (επιμ.), *Colonial Cyprus 1878-1960 selected readings from the Cyprus Review*, Λευκωσία 2010, σσ. 57-75. Για τα επεισόδια στη Λεμεσό βλ. επίσης R. Bryant, *Imaging*, ό.π., σσ. 90-93, Costas Kyrris, *Peaceful co-existence in Cyprus under British rule(1878-1959) and after independence: an outline*, Λευκωσία 1977, σελ. 39, Πέτρος Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος και οι Βαλκανικοί πόλεμοι, συμβολή στην ιστορία του κυπριακού εθελοντισμού*, Λευκωσία 1997, σσ. 236-238, Παναγιώτης Μαχλουζαρίδης, *Δίκες που άφησαν εποχή*, Λευκωσία 1979. Για την περιγραφή των επεισοδίων σύμφωνα με τα άρθρα ορισμένων εφημερίδων της εποχής βλ. Ανδρέας Σοφοκλέους, «Οι διακοινοτικές συγκρούσεις στην Κύπρο το 1912», *Κυπριακά Σπουδαί*, τόμ. ΞΣΤ (2002), Λευκωσία 2004, σσ. 189- 211.

¹⁰¹⁹ Ο Ιταλοτουρκικός πόλεμος κηρύχθηκε από την Ιταλία τον Σεπτέμβριο του 1911 επειδή δεν διασφαλίζονταν τα συμφέροντά της στην Τριπολίτιδα, ενώ ήταν απρόθυμη να προχωρήσει σε οποιοδήποτε συμβιβασμό. Ο πόλεμος προκάλεσε την αντίδραση της νεοτουρκικής μερίδας των «Φιλελευθέρων», η οποία ήταν ενάντια στο κόμμα του CUP. Το γεγονός ότι η Ιταλία ήταν σύμμαχος της Γερμανίας είχε ως αποτέλεσμα να αναζωογονηθεί το τουρκικό ενδιαφέρον υπέρ της Βρετανίας, η οποία ωστόσο αρνήθηκε να πιέσει την Ιταλία να αναγνωρίσει την κυριαρχία του Σουλτάνου στην Τριπολίτιδα. Βλ. F. Ahmad, *The Young*, ό.π., σελ. 92.

και χαρακτήρισε ενδεχόμενη νίκη τους ως «νίκη του πολιτισμού» αποκαλώντας παράλληλα τον αγώνα των Ιταλών ως αγώνα και των Ελλήνων¹⁰²⁰.

Αν και οι Μουσουλμάνοι προεστώτες δεν έμειναν ασυγκίνητοι από τις εξελίξεις, εντούτοις το ομόγνωμο των αντιδράσεών τους τίθεται σε αμφιβολία καθώς από τα ψηφίσματα τα οποία υπογράφηκαν σε δύο συγκεντρώσεις που έλαβαν χώρα στη Λευκωσία, απουσίαζε το όνομα του Μουσουλμάνου επιτρόπου του Ενκaf, γνωστού φιλοβρετανού, Irfan Effendi. Σε μαζικό, όπως χαρακτηρίστηκε, συλλαλητήριο στη Λευκωσία, ο Shefket Bey εκ μέρους της μουσουλμανικής κοινότητας δήλωσε ότι σε περίπτωση εκκένωσης του νησιού από τη Βρετανία, η μουσουλμανική κοινότητα του νησιού δεν θα συναινούσε στο να καταληφθεί το νησί από άλλο κράτος εκτός από το «αυτοκρατορικό οθωμανικό κράτος», προσθέτοντας ότι σε περίπτωση ανάγκης οι 56.000 Μουσουλμάνοι του νησιού ήταν έτοιμοι «θα θυσιάσουν την τελευταία ρανίδα του αίματος τους»¹⁰²¹.

Στο δεύτερο συλλαλητήριο το οποίο έλαβε χώρα μετά την έκρηξη του Ιταλοτουρκικού πολέμου, οι Μουσουλμάνοι ζήτησαν από τη Βρετανία όπως ασκήσει διπλωματική πίεση στην Ιταλία προκειμένου η τελευταία να πιεστεί να δράσει εντός των διεθνών θεσμών¹⁰²². Επίσης, στην οθωμανική λέσχη «Χουριέτ» Μουσουλμάνοι του νησιού συγκεντρώθηκαν για να εορτάσουν την είδηση περί μεγάλης στρατιωτικής καταστροφής των Ιταλών¹⁰²³. Παράλληλα, άρθρο στον τουρκικό Τύπο του νησιού καλούσε τους Μουσουλμάνους να αφυπνισθούν υπέρ του έθνους τους¹⁰²⁴.

Οι Έλληνες από την πλευρά τους δεν πίστευαν στη δυναμική της μουσουλμανικής μειονότητας και στο εφικτό του αιτήματός της για επιστροφή του νησιού στην Οθωμανική

¹⁰²⁰ Βλ. «Η κήρυξις του πολέμου», εφ. *Αλήθεια*, 23 Σεπτεμβρίου 1911. Της έκρηξης του Ιταλοτουρκικού προηγήθηκαν οι εκλογές για ανάδειξη μελών του νέου Νομοθετικού, οι οποίες σηματοδοτήθηκαν από το μικρό ενδιαφέρον των Ελλήνων ψηφοφόρων, που αποδόθηκε στην επίλυση του Αρχιεπισκοπικού και στην απουσία σημαντικού πολιτικού διακυβεύματος. Βλ. Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική ιστορία, ό.π.*, σσ. 183-185.

¹⁰²¹ Βλ. ΚΑΚ: SA1/1668/11. Mehmet Shefket προς Orr, 13 Οκτωβρίου 1911, G. Hill, *A History, ό.π.*, σελ. 518. Στις πρόχειρες σημειώσεις στην αρχή του συγκεκριμένου φακέλου, ο Αρχιγραμματέας ανέφερε ότι ο Shefket Bey, υπέβαλε το ψήφισμα μαζί με τον Mehmet Hadji Hafouz Ziai, δηλώνοντάς του ότι το ψήφισμα οφειλόταν σε άρθρο το οποίο δημοσιεύθηκε σε ελληνική εφημερίδα του νησιού και το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι έβρισκε σύμφωνους τους Μουσουλμάνους στην περίπτωση που αυτοί παρέμεναν σιωπηροί.

¹⁰²² Ημερομηνίες των συλλαλητηρίων ήταν η 21 Σεπτεμβρίου και 8^η Οκτωβρίου 1911. Ο ελληνικός Τύπος αναφέρεται στο δεύτερο συλλαλητήριο, το οποίο συνδεόταν με τον Ιταλοτουρκικό πόλεμο. Βλ. «Συλλαλητήριο οθωμανών εν Λευκωσία, δια το ζήτημα της Τριπολίτιδος», εφ. *Ελευθερία*, 1/14 Οκτωβρίου 1911, «Συλλαλητήριο Τούρκων δια την Τριπολίτιδα», εφ. *ΦτΚ*, 1/14 Οκτωβρίου 1911, «Συλλαλητήριο Οθωμανών», εφ. *Πατρίς*, 6/19 Οκτωβρίου 1911, ΚΑΚ: SA1/ 1639/11. Moslems inhabitants (Mehmed Ziai, Shevket Bey, Osman Jemal Effendi) προς Goold Adams, 8 Οκτωβρίου 1911, G. Hill, *A History, ό.π.*, σελ. 518.

¹⁰²³ Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 287.

¹⁰²⁴ Εφ. *Vatan*, 6 Νοεμβρίου 1911 παρατίθεται στο A. Nevzat, *Nationalism, ό.π.*, σελ. 203.

Αυτοκρατορία. Από τη μια διεκδικούσαν περισσότερα δικαιώματα ως πλειονότητα, θεωρώντας τα αιτήματά τους δικαιότερα, και παράλληλα καλούσαν τους Μουσουλμάνους σε συνεργασία υπέρ των «κοινών συμφερόντων». Η εφημερίδα «Ελευθερία», σχολιάζοντας τις μουσουλμανικές δηλώσεις περί επιστροφής του νησιού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έκανε λόγο για διάσταση μεταξύ επιθυμίας και του δυνατού της πραγματοποιήσεώς της. Υποστήριξε ότι δεν είχαν υπόσταση οι μουσουλμανικές δηλώσεις περί κυριαρχικών δικαιωμάτων, συστήνοντας τέλος στους Μουσουλμάνους να συνεργαστούν με τους Έλληνες κατά της βρετανικής διοίκησης.

«Οι οθωμανοί συμπολίται κάλλιον θα έπραττον, εάν εγκαταλείποντες τας φυλετικές διακρίσεις ήνουν μεθ' ημών την φωνήν των εις τας κατά της αστόργου αγγλικής κατοχής διαμαρτυρίας μας και εάν αντί ευχαριστιών και θυμιαμάτων προς τους εκπροσώπους της Μ. Βρετανίας εν Κύπρω εβροντοφώνουν κατά πρόσωπον αυτών ότι η Κύπρος κακοδαιμονεί υπό την Βρετανικήν διαχείρισιν»¹⁰²⁵.

Τον Μάρτιο του 1912 οι Μουσουλμάνοι δημοτικοί σύμβουλοι Λευκωσίας αντέδρασαν στην αλλαγή της ονομασίας των οδών της Λευκωσίας από τριμελή επιτροπή η οποία αποτελείτο μόνο από Έλληνες. Ο ελληνικός Τύπος έκανε λόγο για «νεοτουρκίζοντες μωαμεθανούς» και «νεοτουρκικό σωβινισμό». Η «Ελευθερία» ανέφερε ότι οι Οθωμανοί χαρακτήρισαν το ζήτημα ως «μετέχον εθνικής χροιάς», ότι ως νέα πολιτική μέθοδο οι «Τούρκοι» ασπάστηκαν την μέθοδο της άρνησης και της διαμαρτυρίας, ότι διατίθενται δυσμενώς και με καχυποψία σε κάθε μεταρρυθμιστική ενέργεια του ελληνικού στοιχείου και απαντούν με διαμαρτυρίες προς την κυβέρνηση¹⁰²⁶. Ο «Κυπριακός Φύλαξ», ένα σχεδόν μήνα αργότερα, αφού μεσολάβησε και η παραίτηση των Ελλήνων βουλευτών, έκανε λόγο για νεοτουρκίζοντες οι οποίοι από προσωπικές φιλοδοξίες κινούμενοι, «εξέκαιον τον θρησκευτικόν φανατισμόν και την φυλετικήν εμπάθειαν κατά των γκιαούρηδων παρά τω όγλω»¹⁰²⁷.

¹⁰²⁵ «Οι εν Κύπρω Οθωμανοί», εφ. *Ελευθερία*, 8/21 Οκτωβρίου 1911.

¹⁰²⁶ Βλ. «Οι Τούρκοι και τα ονόματα των οδών», εφ. *Ελευθερία*, 10/23 Μαρτίου 1912, «Μικρά χρονικά», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 3 Μαρτίου 1912, «Νεοτουρκικόν αεροκοπάνισμα», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 10 Μαρτίου 1912, «Ονομασία οδών της πόλεως», εφ. *Πατρίς*, 1/14 Μαρτίου 1912, «Ονοματοθεσία οδών πρωτευούσης», εφ. *ΦτΚ*, 3/16 Μαρτίου 1912, «Η ονοματοθεσία των οδών της πόλεως, διαβήματα των οθωμανών», εφ. *Ελευθερία*, 3/16 Μαρτίου 1912.

¹⁰²⁷ «Μωαμεθανική αντίδρασις», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 14 Απριλίου 1912.

2. Η πολιτεία του Αρμωστή¹⁰²⁸

Κατά την περιοδεία του ο νέος Αρμωστής Hamilton Goold-Adams σε χωριά της Αμμοχώστου και Λάρνακας¹⁰²⁹, έθεσε ως όρο να του τεθούν μόνο οικονομικά αιτήματα και υπομνήματα για την ευημερία της περιοχής και των κατοίκων και όχι πολιτικά, ενώ αρνήθηκε να επισκεφτεί χωριά όπου θα γινόταν δεκτός με ελληνικούς σημαϊστολισμούς¹⁰³⁰. Ο Αρμωστής επισκέφτηκε ελληνικά χωριά απροειδοποίητα δηλώνοντας ότι σε αυτά τα οποία δεν τον ανέμεναν δεν υπήρχαν εκδηλώσεις υπέρ της ένωσης. Σύμφωνα με τον ίδιο, το γεγονός αυτό φανέρωνε ότι όπου οι χωρικοί αφήνονταν ελεύθεροι από τους πολιτικούς, τότε ήταν έτοιμοι να φέρουν εις γνώση του ζητήματα που άξιζαν της προσοχής του, αφήνοντας κατά μέρος αυτό που τους «έκαναν οι πολιτικοί τους να πιστεύουν», ότι δηλαδή μοναδικός τους πόθος ήταν η ένωση¹⁰³¹. Η εχθρική στάση του Goold-Adams απέναντι στο ενωτικό αίτημα απαντούσε στη δυσαρέσκεια την οποία εξέφρασαν κατά καιρούς Μουσουλμάνοι βουλευτές για την απάθεια της βρετανικής διοίκησης και ενίσχυσε την εμπιστοσύνη των τελευταίων στη βρετανική διαφύλαξη των συμφερόντων της κοινότητάς τους και κατά δεύτερο λόγο, του οθωμανικού έθνους.

Παρά τις πιο πάνω απαιτήσεις του Αρμωστή, ο ελληνικός Τύπος του νησιού απέφυγε κατ' αρχάς να σχολιάσει εκτενώς τις δηλώσεις του, προφανώς εξαιτίας του γεγονότος ότι οι Έλληνες ανέμεναν την ανακοίνωση εντός του Νομοθετικού της απάντησης του υπουργού των Αποικιών στο αίτημα τους για μεγαλύτερη πολιτική χειραφέτηση. Η «Φωνή της Κύπρου», η οποία αναφέρθηκε στην περιοδεία του Αρμωστή νωρίτερα από τις υπόλοιπες εφημερίδες και πριν από την παραίτηση των Ελλήνων βουλευτών, περιορίστηκε στο να χαρακτηρίσει ως «ανεξήγητη και ακατανόητη» την ενέργεια του Αρμωστή να καλέσει, πριν από την περιοδεία του στην Καρπασία, τους διοικητές Λευκωσίας και Αμμοχώστου και να

---

¹⁰²⁸ Ο Goold-Adams ήταν ταγματάρχης του βρετανικού στρατού όταν ανέλαβε τη διοίκηση του νησιού. Υπήρξε Αρμωστής από τον Οκτώβριο του 1911 μέχρι το Δεκέμβριο του 1914. βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ.68.

¹⁰²⁹ Η περιοδεία άρχισε στις 9 Απριλίου 1912 (ν.ημ). Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 68. Η περιοδεία σε διάφορα χωριά αποτελούσε συνήθη πρακτική και από τους υπόλοιπους Αρμωστές, προκειμένου να έρθουν σε επαφή με τον απλό λαό και να γίνουν δέκτες των αιτημάτων του.

¹⁰³⁰ Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 69, υποσ. 98.

¹⁰³¹ Τέτοιου είδους ζητήματα ήταν μεταξύ άλλων η παραχώρηση κρατικής δασικής γης για σκοπούς βοσκής, η βελτίωση των δρόμων και η ταχυδρομική επικοινωνία. TNA: CO 883/7/10. Goold - Adams προς Harcourt, Λευκωσία 25 Απριλίου 1912 (εμπιστευτικό), σσ. 109-110.

τους ζητήσει όπως αποφευχθούν κατά την επίσκεψή του εμφάνιση σημαιών και υπομνήματα σχετικά με το εθνικό ζήτημα¹⁰³².

Αντίθετα, μετά την παραίτηση των Ελλήνων βουλευτών, στις 4/17 Απριλίου 1912, τα άρθρα στον ελληνικό Τύπο του νησιού συμβάλλοντας στην περαιτέρω όξυνση των πνευμάτων αναφέρθηκαν και στην περιοδεία του Αρμωστή. Ο Ιωάννης Οικονομίδης¹⁰³³, σε άρθρο του στο «Νέον Έθνος», έκανε λόγο για «νεοτουρκική πολιτεία» του Goold - Adams ο οποίος απαξίωνε να επισκεφτεί ελληνικά χωριά σημαιοστολισμένα με ελληνικές σημαίες, και ότι στο μικτό χωριό Άγιος Θεόδωρος Καρπασίας¹⁰³⁴, ο Αρμωστής εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του για τον σημαιοστολισμό του χωριού, και επιδεικτικά μίλησε στον «Τούρκο» μουκτάρη «προτείνας και την χείρα του», ενώ στον Έλληνα δεν είπε τίποτα. Επίσης ανέφερε ότι στο μουσουλμανικό χωριό Γαλάτεια, ο Αρμωστής πρόσφερε δέκα λίρες για το εκεί σχολείο και υποσχέθηκε συχνότερη ταχυδρομική σύνδεση του χωριού¹⁰³⁵. Ανάλογο δημοσίευμα της εφημερίδας «Αλήθεια» χαρακτήρισε ειρωνικά τον Αρμωστή ως «Φιλέλληνα» και «μέγαν ευεργέτην της ελληνικής ιδέας», καθώς «σε δύο μέρες έκαμε εις το Καρπάσι ό,τι εχρειαζόταν δύο χρόνια να κάμη ένα σχολείον», εννοώντας την έξαρση του εθνικού φρονήματος¹⁰³⁶. Η ριζοσπαστική εφημερίδα «Κυπριακός Φύλαξ», σε δημοσίευμα μετά και την μεσολάβηση των ταραχών του Μαΐου, έκανε λόγο για «δονκιχωτική περιοδεία» του Αρμωστή, περιφρόνησή του προς τους Έλληνες μουκτάρηδες των μικτών χωριών και για φιλοτουρκική εκδήλωση στη Γαλάτεια, αποδίδοντας τον φανατισμό των Μουσουλμάνων στη στάση του Goold-Adams¹⁰³⁷.

Η όξυνση των πνευμάτων παρουσιαζόταν τόσο έντονη ώστε ακόμη και ιπποδρομικοί αγώνες να μεταβάλλονται σε «αγώνας λυσσωδους πάλης μεταξύ των τριών στοιχείων, των ελλήνων, των οθωμανών και των Άγγλων». Η νίκη των Ελλήνων αναβατών παρουσιάστηκε ως νίκη του έθνους και ως θετικός οιωνός για το μέλλον¹⁰³⁸.

¹⁰³² «Περιοδεία Αρμωστού», εφ. *ΦτΚ*, 31/13 Απριλίου 1912. Μια μέρα μετά το συγκεκριμένο άρθρο, στη πρώτη συνεδρία του Νομοθετικού για τη συζήτηση της αντιφώνησης, ο Αρμωστής φάνηκε να υποστηρίζει τις ελληνικές θέσεις παρά την αντίδραση των Μουσουλμάνων οι οποίοι θεωρούσαν ότι στις παραγράφους οι οποίες εγκρίθηκαν υπήρχαν υπόνοιες για εθνικά ζητήματα. Υπέρ της αντιφώνησης ψήφισαν Έλληνες και Βρετανοί και κατά οι τρεις Μουσουλμάνοι. Βλ. ΤΝΑ: CO 69/28, *Συνεδρία* 1 Απριλίου 1912, σσ. 10-23.

¹⁰³³ Προφανώς πρόκειται για τον βουλευτή Λάρνακας-Αμμοχώστου.

¹⁰³⁴ Το 1911 υπήρχαν 122 Μουσουλμάνοι και 507 Χριστιανοί.

¹⁰³⁵ «Η περιοδεία του Αρμωστή», εφ. *Νέον Έθνος*, 7/20 Απριλίου 1912.

¹⁰³⁶ Το συγκεκριμένο δημοσίευμα έφερε τα αρχικά Μ.Ρ.Ψ. Βλ. «Ο Αρμωστής ανά το Καρπάσι», εφ. *Αλήθεια*, 6 Απριλίου 1912.

¹⁰³⁷ «Απότερα και εγγύτερα αίτια των ταραχών», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 19 Μαΐου 1912.

¹⁰³⁸ «Εξ ακοής και οράσεως», εφ. *Νέον Έθνος*, 14/27 Απριλίου 1912.

3. Η παραίτηση των Ελλήνων βουλευτών και τα νέα παγκύπρια συλλαλητήρια

Σε ένα περιβάλλον ανακατατάξεων και ρευστότητας ως προς το πολιτικό μέλλον του νησιού, αποδυνάμωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δυσαρέσκειας των πολιτών για τη μη βελτίωση της οικονομικής τους θέσης και αδιαφορίας τους για τα πρόσωπα που θα τους εκπροσωπούσαν στο Νομοθετικό, οι Έλληνες βουλευτές της νέας νομοθετικής περιόδου 1912-1916, φάνηκαν αποφασισμένοι να δηλώσουν την παραίτησή τους σε περίπτωση που δεν ικανοποιούνταν τα αιτήματά τους, επιδιώκοντας την επιθετική πολιτική εναντίον της βρετανικής διοίκησης, κερδίζοντας παράλληλα με τον τρόπο αυτό και την εμπιστοσύνη των Ελλήνων ψηφοφόρων.

Στη μουσουλμανική κοινότητα, η οποία βρισκόταν σε επισφαλή θέση ως προς το μελλοντικό της καθεστώς, διαδόθηκαν φήμες περί επικείμενης επίθεσης των Ελλήνων κατά του τεμένους της «Αγίας Σοφίας» στη Λευκωσία κατά την Κυριακή του Πάσχα, μέρα η οποία συνέπεσε και με τον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου. Οι διαδόσεις αυτές συντέλεσαν στην όξυνση των πνευμάτων και την αύξηση της μουσουλμανικής καχυποψίας κατά των Ελλήνων¹⁰³⁹. Οι φήμες στην πορεία αποδείχθηκαν αναληθείς, ενώ στα αστυνομικά μέτρα που λήφθηκαν ήταν και η παρακολούθηση των Ελλήνων. Σύμφωνα με τη «Φωνή της Κύπρου», το βράδυ της Μεγάλης Παρασκευής βρέθηκαν σε οθωμανικά καφενεία και στα τείχη της τουρκικής συνοικίας ανώνυμες επιστολές γραμμένες στα τουρκικά οι οποίες ειδοποιούσαν τους Οθωμανούς ότι οι Έλληνες υπό την αρχηγία Ελλήνων αξιωματικών θα καταλάμβαναν με έφοδο την Αγία Σοφία κατά την ημέρα του Πάσχα. Οι Μουσουλμάνοι ζήτησαν τη μεσολάβηση της αστυνομίας η οποία από τη Μεγάλη Παρασκευή μέχρι την Κυριακή του Πάσχα παρακολουθούσε τις κινήσεις των *Ελλήνων Χριστιανών* οι οποίοι είχαν παντελή άγνοια των αστυνομικών υποψιών. Οι φόβοι και οι ανησυχίες των *Οθωμανών* κατεστάλησαν, σύμφωνα με τον Τύπο, «μετά πολλής δυσκολίας»¹⁰⁴⁰.

¹⁰³⁹ «Μεγαλοπρεπής εορτασμός», εφ. *ΦτΚ*, 31/13 Απριλίου 1912.

¹⁰⁴⁰ «Οι φόβοι των Οθωμανών», εφ. *ΦτΚ*, 31/13 Απριλίου 1912. Άλλες εφημερίδες ανέφεραν ότι προγράμματα τοιχοκολληθέντα σε πανδοχεία (χάνια) ανακοίνωναν ότι οι Έλληνες ετοιμάζονταν να επιπέσουν και να καταλάβουν την Αγία Σοφία στην προάσπιση της οποίας καλούνταν όλοι να προτάξουν τα στήθη τους. Ο αρθρογράφος του «Κυπριακού Φύλακος» χαρακτήρισε τις διαδόσεις ως «γελοίες» και συνέστησε στους Μουσουλμάνους ότι καλύτερο θα ήταν αν κώφευαν στις αγύρτικες υποβολές και συναγωνίζονταν με τα ελληνικά μέλη υπέρ των οικονομικών συμφερόντων της χώρας, «χωριζόμενοι μόνον και διστάμενοι εις ζητήματα εθνικά, άτινα θα είναι πάντοτε αντίθετα». Βλ. «Εξ ακοής και οράσεως», εφ. *Νέον Έθνος*, 5/18 Μαΐου 1912, «Μικρά Χρονικά», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 31 Μαρτίου 1912.

Η παραίτηση των Ελλήνων βουλευτών μετά την αρνητική απάντηση του υπουργού των Αποικιών στα αιτήματά τους¹⁰⁴¹ προκάλεσε την «πολιτική κρίση» του Απριλίου του 1912. Με την παραίτησή τους οι βουλευτές επέσυραν την ευθύνη στην κυβέρνηση, αποτυγχάνοντας ωστόσο να προκαλέσουν ουσιαστική πολιτική κρίση, καθώς το Νομοθετικό συνέχισε τις εργασίες του με τα βρετανικά και μουσουλμανικά μέλη. Ο Αρμοστής εξέφρασε τη βαθιά του λύπη και δήλωσε ότι κατά τη διάρκεια της απουσίας των Ελλήνων βουλευτών το Συμβούλιο θα προχωρούσε με θέματα τα οποία ήταν απόλυτα αναγκαία για τις οικονομικές απαιτήσεις του νησιού¹⁰⁴².

Την παραίτηση των βουλευτών ακολούθησαν παγκύπρια συλλαλητήρια¹⁰⁴³. Παρά την ένταση που υπήρχε και τον κίνδυνο πρόκλησης ταραχών ανάμεσα στις δύο κοινότητες, ο Αρμοστής δεν εμπόδισε τα συλλαλητήρια, αλλά επαναλαμβάνοντας την ίδια στάση με τον Sendall κατά το 1895, υπέδειξε στην οργανωτική επιτροπή του συλλαλητηρίου Λευκωσίας ότι σε περίπτωση που υπήρχε σύγκρουση μεταξύ των δύο «στοιχείων», η ευθύνη θα βάραινε την επιτροπή. Η εφημερίδα «Νέον Έθνος» κατηγορήσε τη διοίκηση για προάσπιση των Οθωμανών, αδιαφορώντας για τους Έλληνες παρουσιάζοντας σύμφωνα με τον αρθρογράφο τους πρώτους ως «άκακους αμνούς» και τους δεύτερους ως «ανυπότακτα ερίφια», ενώ αναφέρθηκε σε περιπτώσεις όπου οι Μουσουλμάνοι παρουσιάζονταν προκλητικοί¹⁰⁴⁴. Ο Τύπος αναφερόμενος στα συλλαλητήρια έκανε λόγο για εξέγερση του

¹⁰⁴¹ Το υπόμνημα των Ελλήνων στάληκε από τον Π. Κωνσταντινίδη εξ ονόματος των μελών του Νομοθετικού τα οποία αντιπροσώπευαν σύμφωνα με τον ίδιο το «χριστιανικό τμήμα του πληθυσμού». Τα αιτήματά τους αφορούσαν την παραχώρηση μεγαλύτερης πολιτικής και οικονομικής χειραφέτησης στους Κυπρίους, αναλογική σύσταση των διοικητικών και δικαστικών θέσεων χωρίς την παρουσία Βρετανών, την επένδυση όλων των πλεονασμάτων στο νησί, ενώ σε αντίθεση με το υπόμνημα της παραίτησής τους, περιλάμβαναν και το ενωτικό. Για το περιεχόμενο του υπομνήματος των Ελλήνων, τις απαντήσεις του Αρμοστή και του υπουργού των Αποικιών βλ. TNA: CO 883/7/10. Goold Adams προς Πασχάλη Κωνσταντινίδη, Λευκωσία 10 Ιανουαρίου 1912. Συνημμένο στο Goold Adams προς Harcourt, Λευκωσία 22 Φεβρουαρίου 1912, σσ. 90-93. TNA:CO 69/28. *Συνεδρία* 16 – 17 Απριλίου 1912, σσ. 25-35. Για το υπόμνημα της παραίτησης βλ. Χ. Κυριακίδης, *Το κυπριακό, ό.π.*, σελ. 588.

¹⁰⁴² TNA: CO 69/28. *Συνεδρία* 17 Απριλίου 1912, σσ. 34-35, «Πολιτική κρίσις εν Κύπρω», εφ. *Κυπριακός Φόλαξ*, 7 Απριλίου 1912. Η «Αλήθεια» αναφέρθηκε και σε «αθρόες παραιτήσεις» Ελλήνων από τα διοικητικά συμβούλια (Medjlis). Βλ. «Ιταρέ Συμβούλια», εφ. *Αλήθεια*, 20 Απριλίου 1912. Περισσότερα για την παραίτηση των βουλευτών, βλ. Χ. Κυριακίδης, *Το κυπριακό, ό.π.*, σελ. 420.

¹⁰⁴³ «Πολιτική κρίσις, παραίτησις των Ελλήνων βουλευτών», «Παγκύπρ.συλλαλητήριον. Τοπικαί επιτροπείαι», «Το συλλαλητήριον εν Λεμεσώ και Πέρα-Πεδίω, «Τα εν Πάφω», εφ. *Αλήθεια*, 6, 12 και 20 Απριλίου 1912. Μετά την παραίτηση των Ελλήνων συστάθηκε «Κεντρική Επιτροπεία» υπό την Προεδρία του Αρχιεπισκόπου ενώ συστάθηκαν τοπικές επιτροπές με σκοπό την οργάνωση παγκύπριων συλλαλητηρίων στις 15/28 Απριλίου 1912 όπου ο λαός θα απαιτούσε δια ψηφισμάτων την εκπλήρωση των αιτημάτων των βουλευτών και την ένωση. Στην Πάφο η πλατεία όπου έλαβε χώρα το συλλαλητήριο ονομάστηκε «πλατεία ενώσεως».

¹⁰⁴⁴ «Εξ ακοής και οράσεως», εφ. *Νέον Έθνος*, 5/18 Μαΐου 1912.

φρονήματος των χωρικών, για αναστάτωση και «εξέγερση» του τόπου και για «επαναστατικά συλλαλητήρια»¹⁰⁴⁵.

Κατά της παραίτησης των Ελλήνων βουλευτών τάχθηκε η εφημερίδα των Αθηνών «Ακρόπολις»¹⁰⁴⁶ καθώς και οι Μαρωνίτες και Ρωμαιοκαθολικοί του νησιού οι οποίοι σύμφωνα με το νομικό καθεστώς του Νομοθετικού αντιπροσωπεύονταν από τα 9 «Μη Μωαμεθανικά» μέλη στο Νομοθετικό. Οι συγκεκριμένες θρησκευτικές ομάδες εξέφρασαν παράλληλα στον Αρμοστή και την ικανοποίησή τους για τη διοίκηση του νησιού¹⁰⁴⁷.

4. Ο ρόλος του Τύπου

Η παραίτηση των Ελλήνων βουλευτών συνοδεύτηκε από άρθρα στον ελληνικό Τύπο του νησιού κατά της βρετανικής διοίκησης, ενώ δεν έλειπαν και οι χαρακτηρισμοί για τους Μουσουλμάνους καθώς και συστάσεις προς αυτούς προκειμένου να μείνουν μακριά από τον πολιτικό αγώνα των Ελλήνων. Στο διάστημα στο οποίο έλαβαν χώρα τα συλλαλητήρια, αν και σημειώθηκαν μουσουλμανικές προκλήσεις σε ορισμένα χωριά, εντούτοις σε αντίθεση με τις μετέπειτα ταραχές του Μαΐου δεν σημειώθηκαν συμπλοκές.

Αν και η παραίτηση των βουλευτών αφορούσε τον τρόπο άσκησης της βρετανικής διοίκησης στο νησί, εντούτοις το κέντρο βάρους μετατίθετο σταδιακά στο ενωτικό αίτημα ενώ εκφράζονταν παράλληλα κατηγορίες και κατά των Μουσουλμάνων. Η συντηρητική εφημερίδα «Πατρίς» του Αχιλλέα Λιασίδα, συνδυάζοντας την παραίτηση των Ελλήνων βουλευτών με το μέλλον των Μουσουλμάνων υποστήριξε ότι η παραίτηση ήταν ευκαιρία για να φανεί η «ποιοτική και ποσοτική ανεπάρκεια του μωαμεθανικού στοιχείου», και ότι ο «τουρκικός πληθυσμός» του νησιού θα οδηγείτο σε τελεία παρακμή υπό την αγγλική διοίκηση. Σύμφωνα με το άρθρο, οι *Τούρκοι* όφειλαν να μιμηθούν τον Τούρκο νομάρχη της Κρήτης ο οποίος οικειοθελώς ορκίστηκε ως Έλληνα υπάλληλος στο όνομα του Βασιλέως Γεωργίου, δηλώνοντας ότι οι Τουρκοκρήτες και οι Τούρκοι της Θεσσαλίας μπορούσαν να

---

¹⁰⁴⁵ «Το συλλαλητήριο της Κυριακής εν Λευκωσία», εφ. *Ελευθερία*, 14/27 Απριλίου 1912. Από το Πισσούρι, έφιπποι Πισσουριώτες σημαιοφορούντες έφτασαν στη Λεμεσό προκαλώντας σχόλια θαυμασμού. Βλ. «Η Εξέγερσις του τόπου», εφ. *Αλήθεια*, 20 Απριλίου 1912, «Η Κύπρος υπό τους Άγγλους», εφ. *Σάλπιγξ*, 27 Απριλίου 1912.

¹⁰⁴⁶ «Ζητήματα», εφ. *Αλήθεια*, 26 Απριλίου 1912

¹⁰⁴⁷ TNA: CO 883/7/10. Goold- Adams προς Harcourt, Λευκωσία 25 Απριλίου 1912, σελ. 110 (εμπιστευτικό). Στην ίδια έκθεση ο Αρμόστης υποστήριξε την εξορία των Καταλάνου και Ζαννέτου τους οποίους χαρακτήρισε ως δημαγωγούς οι οποίοι συνεχώς εξήγειραν τον λαό.

ευτυχίσουν καλύτερα υπό το σκήπτρο του βασιλέως των Ελλήνων, παρά κάτω από το σκήπτρο του Σουλτάνου.¹⁰⁴⁸

Η «Σάλπιγξ» κατηγόρησε τη βρετανική διοίκηση του νησιού για αδιαφορία και για κακή επένδυση χρημάτων υποστηρίζοντας παράλληλα ότι πίσω από την «φαινομενική πνευματική και υλική ανεξαρτησίαν των κυπρίων κρύπτεται η σκαιοτής του αγγλικού εγωισμού», αποκαλώντας όλους τους Αρμωστές ως «φιλότουρκους» ή αδιάφορους προς τα ιστορικά δίκαια του «ελληνικού στοιχείου». Επίσης χρησιμοποίησε υβριστικούς χαρακτηρισμούς για τον Σουλτάνο κάνοντας λόγο για «βάρβαρο κατακτητή» των αλύτρωτων ελληνικών χωρών, «σαρικοφόρο τύρρανο», «δεσπότη αιμοχαρή και παλίμβουλο» και εξέφρασε παράπονα για ζητήματα όπως το γεγονός ότι στα δεξιά του προέδρου στα δικαστήρια καθόταν πάντα ο Τούρκος πάρεδρος δικαστής, ότι στα επίσημα έγγραφα οι Έλληνες κάτοικοι του νησιού καλούνταν «μη Μωαμεθανοί»¹⁰⁴⁹, ότι το κάλυμμα της κεφαλής των μελών της αστυνομίας παρέμενε το φέσι, ότι η τουρκική γλώσσα προηγείτο στις μεταφράσεις της ελληνικής, ότι στις δημόσιες θέσεις προτιμώνται εις «καταπληκτικήν αναλογίαν οι οθωμανοί, πάντοτε άξεστοι, πάντοτε αμόρφωτοι, πάντοτε ακατάλληλοι δια τας θέσεις ταύτας».¹⁰⁵⁰

5. Μουσουλμανικές προκλήσεις

Η έξαψη των ελληνικών πνευμάτων, η «ανταρσία» τους απέναντι στη διοίκηση του νησιού και ο ενθουσιασμός των χωρικών κατά την πορεία τους στα συλλαλητήρια δεν άφησαν τους Μουσουλμάνους απαθείς και αμέτοχους, με αποτέλεσμα να σημειωθούν συγκεκριμένες προκλήσεις.

Η εφημερίδα «Νέον Έθνος» κάλεσε τους Μουσουλμάνους να μείνουν αμέτοχοι από τον αγώνα των Ελλήνων υπέρ της χειραφέτησης του λαού από τη βρετανική διοίκηση, να μην αντιδρούν με διάφορες πράξεις βίας προειδοποιώντας τους ότι σε περίπτωση αντίδρασης

¹⁰⁴⁸ «Πρέπει να εννοηθή ουδέν άνευ Ελλήνων», εφ. *Πατρίς*, 26/9 Μαΐου 1912.

¹⁰⁴⁹ Ωστόσο δεν ήταν πάντα κανόνας η χρήση του συγκεκριμένου όρου καθώς συχνά βρίσκουμε στα επίσημα έγγραφα και τη χρήση του όρου «Χριστιανοί», ενώ σε εκθέσεις των εκάστοτε Αρμωστών χρησιμοποιείτο και ο όρος Έλληνες.

¹⁰⁵⁰ «Η Κύπρος υπό τους Άγγλους», εφ. *Σάλπιγξ*, 27 Απριλίου 1912. Για το κάλυμμα της κεφαλής ποτέ δεν υπήρξε δυναμική αντίδραση των Ελλήνων ούτε μόνιμη διεκδίκηση για αφαίρεσή του, ούτε η τουρκική γλώσσα προηγείτο πάντοτε της ελληνικής, αφού και οι Μουσουλμάνοι εξέφραζαν παράπονα για χρήση μόνο των ελληνικών σε αποδείξεις των φοροεισπρακτόρων. Επίσης στα Πρακτικά των Δημοτικών Συμβουλίων των πόλεων δεν υπήρχε πάντοτε μετάφραση στα οθωμανικά. Σχετικά με τον δυσανάλογο διορισμό Μουσουλμάνων, το γεγονός αυτό δεν αποτελούσε κανόνα καθώς υπήρχαν τμήματα που αποτελούνταν στη συντριπτική τους πλειονότητα από Έλληνες. Περισσότερα για το ζήτημα της γλώσσας, του φεσιού και των δημοσίων θέσεων βλ. κεφ. 4.

των Ελλήνων τα αποτελέσματα δεν θα ήταν ευχάριστα για τους ίδιους¹⁰⁵¹. Επίσης τονίστηκε ότι αν οι Μουσουλμάνοι έμεναν αμέτοχοι τότε και οι Έλληνες θα μεριμνούσαν υπέρ της αναλογικής τους συμμετοχής στο νέο πολίτευμα. Ως προς τις «εθνικές βλέψεις» των δύο κοινοτήτων, υποστηρίχθηκε ότι αυτές δεν μπορούσαν να προσβάλουν κανένα και ότι η λύση τους εξαρτάτο «υπό άλλων». Το ίδιο άρθρο υποστήριξε σε ευρύτερο επίπεδο τη σύμπραξη όλων των ισχυρών στοιχείων της Ανατολής κατά της «ακατάσχετης βουλιμίας των ισχυρών». Η κοινή σύμπραξη αποτελούσε δόγμα των «ευ φρονούντων» Ελλήνων και Μωαμεθανών της Ελλάδος και της Τουρκίας προσθέτοντας ότι οι Έλληνες και οι Μωαμεθανοί της Κύπρου θα αποτελούσαν «λαμπρό παράδειγμα» στους υπόλοιπους ομογενείς της Ανατολής αν συνεργάζονταν με αμοιβαία εμπιστοσύνη υπέρ του κοινού συμφέροντος¹⁰⁵².

Παρά τις δημοσιευμένες προκλητικές ενέργειες των Μουσουλμάνων έναντι των Ελλήνων δεν υπήρξαν συμπλοκές, γεγονός το οποίο φαίνεται να οφείλεται και στις συστάσεις οι οποίες έγιναν εκ των προτέρων στους Έλληνες των χωριών. Η «Αλήθεια» αναφέρθηκε σε λεκτική προσβολή «μερικών Τούρκων» της Λεμεσού απέναντι σε «ενθουσιώδεις Πισσουριώτες» οι οποίοι έφτασαν στη Λεμεσό για το εκεί συλλαλητήριο: «...οι χωρικοί ακολουθώντας τις συμβουλές μας έλαβον, απέφυγον κάθε σύρραξιν». Επίσης, στο μικτό χωριό Τόχνη, ορισμένοι εκ των Μουσουλμάνων του χωριού αντέδρασαν στο να περάσει η ελληνική σημαία από το χωριό, αλλά μετά από παρέμβαση των «σωφρονεστέρων εκ των δύο στοιχείων» η σημαία πέρασε από το χωριό και αναρτήθηκε στην εκκλησία. Η ίδια εφημερίδα χαρακτήρισε τις διάφορες μουσουλμανικές προκλήσεις κατά την περίοδο των συλλαλητηρίων ως «σποραδικά επεισόδια»¹⁰⁵³.

Στο μικτό χωριό Επισκοπή της Λεμεσού¹⁰⁵⁴ οι Μουσουλμάνοι του χωριού αντιδρώντας στη συμμετοχή των συγχωριανών τους στα συλλαλητήρια απαγόρευσαν στους «χριστιανούς» του χωριού να βόσκουν τα ζώα τους στους αγρούς τους και να χρησιμοποιούν το νερό του

---

¹⁰⁵¹ Τέτοιου είδους επεισόδια, κυρίως προκλήσεις, ήταν η προσπάθεια 20 Μωαμεθανών από το Μαρί οι οποίοι σύμφωνα με το δημοσίευμα οπλισμένοι με ρόπαλα και μαχαίρια προσπάθησαν να προκαλέσουν τους κατοίκους της Καλαβασού, οι οποίοι με τη σειρά τους, τους έδιωξαν από το χωριό τους δια ραβδισμών. Επίσης Μουσουλμάνοι στο χωριό Αγία Άννα ξέσχισαν την ελληνική σημαία την οποία κρατούσαν κάτοικοι του Ψευδά κατά την πορεία τους σε συλλαλητήριο. Βλ. «Εξ ακοής και οράσεως», εφ. *Νέον Έθνος*, 5/18 Μαΐου 1912, «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», εφ. *Ελευθερία*, 5/18 Μαΐου 1912.

¹⁰⁵² «Δια την κυβέρνησιν και τους συμπολίτας Μωαμεθανούς», εφ. *Νέον Έθνος*, 5/18 Μαΐου 1912.

¹⁰⁵³ Βλ. «Βαρβαρισμοί», «Επεισόδια», εφ. *Αλήθεια*, 20 Απριλίου 1912, «Επικίνδυνοι προκλήσεις», εφ. *Σάλπιγξ*, 20 Απριλίου 1912.

¹⁰⁵⁴ Σύμφωνα με την απογραφή του 1911 στο χωριό ζούσαν 568 Μουσουλμάνοι και 368 Χριστιανοί.

χωριού¹⁰⁵⁵, ενώ καθημερινά περιέρχονταν τη χριστιανική συνοικία του χωριού «μετά σημαίων και ζουρνάδων και κραυγάζοντες δι' αλαλαγμών». Το δημοσίευμα υποστήριξε ότι οι Μουσουλμάνοι της Επισκοπής υποκινούνταν από «γνωστούς Τούρκους της Λεμεσού», ενώ επέσεισε τον κίνδυνο κήρυξης οικονομικού μπουκοτάζ από πλευράς των *χριστιανών*¹⁰⁵⁶. Η εφημερίδα «Ένωσις», σε άρθρο της, μετά και την αιματηρή σύγκρουση στη Λεμεσό, απέδωσε τις πιο πάνω προκλήσεις σε «προμελετημένο κίνημα» των Μουσουλμάνων, υποστηρίζοντας ότι οι Μουσουλμάνοι αποθρασύνθηκαν μετά και τη στάση του Αρμοστή στο να μην θέλει να δει ελληνική σημαία, ούτε να θέλει να ακούσει για εθνικούς πόθους. Το άρθρο έκανε λόγο για αγώνα υπέρ «βωμών και εστιών» και για «επαπειλούντα κίνδυνο»¹⁰⁵⁷.

Β. Οι συγκρούσεις σε Λευκωσία και Λεμεσό (Μάιος 1912)

Παρά την κινητοποίηση των Ελλήνων και την ένταση η οποία υπήρξε μετά τον Ιταλοτουρκικό πόλεμο μέχρι και τα παγκύπρια συλλαλητήρια, ακολούθησε περίοδος ησυχίας, ενώ οι Έλληνες διαπίστωναν την αποτυχία της επιθετικής τους πολιτικής κατά των Βρετανών.

Δικαιούμεθα να διαμαρτυρώμεθα κατά της κακοδιοικήσεως και της αδίκου και καταθλιπτικής φορολογίας, αλλ' οφείλομεν συνάμα να διοργανωθώμεν και δημιουργήσωμεν αυτόχρημα Κυπριακήν αυτονομίαν και αυτοδιοίκησιν. Θα είμεθα καταγέλαστοι αν, αξιώσαντες ευρύτερα δικαιώματα πολιτικά και μη ευρόντες τούτων παρά της ξενοκρατίας εδημιουργήσαμεν κρίσιν πολιτικήν, αλλά μετά τούτο αδρανούμεν και ησυχάζομεν τα πάντα προσδοκώντες παρά της αποδοκιμασθείσης και αποκηρυχθείσης κυβερνήσεως»¹⁰⁵⁸

Στο διάστημα αυτό ο «Κυπριακός Φύλαξ» κάλεσε τους ηγέτες της ελληνικής κοινότητας να αναλάβουν δράση αποδεικνύοντας στους κρατούντες ότι μπορούσαν να διευθετήσουν οι ίδιοι τις υποθέσεις τους. Η συγκεκριμένη εφημερίδα χαρακτήρισε το «Εκκλησιαστικόν

¹⁰⁵⁵ Σύμφωνα με την εφημερίδα το νερό το οποίο διέσχιζε το χωριό ανήκε με σουλτανικό φιρμάνι στους Μουσουλμάνους ενώ οι Χριστιανοί μπορούσαν να το χρησιμοποιούν κάθε Κυριακή. Βλ. «Άγριος φανατισμός. Δια τους αρμοδίους», εφ. *Σάλπιγξ*, 27 Απριλίου 1912. Στην Κύπρο λόγω και της συχνής λειψυδρίας, οι αντιδικίες Ελλήνων και Μουσουλμάνων αλλά ακόμη και ομοθρήσκων για το δικαίωμα χρήσης νερού ήταν συχνές ενώ πολλές κατέληγαν ακόμη και στο Ανώτατο δικαστήριο. Βλ. ενδεικτικά Hadji Loizo Hadji Stassi Vs Ahmet Vehim, CLR, τομ. 1, σσ. 91-104, Sophronios Louka and representatives of the village of Galata and Oros Sina Vs Hadji Papa Simeon Nicola and inhabitants of Kakopetria, CLR, τομ. 5, σσ. 82-88. Σύμφωνα με τις καταγραμμένες υποθέσεις οι οποίες κατέληξαν στο Ανώτατο δικαστήριο κατά την περίοδο 1883-1914 από τις 305 συνολικά υποθέσεις μόνο 40 αφορούσαν περιπτώσεις Ελλήνων και Μουσουλμάνων. Από αυτές οι 9 είχαν σχέση με τα δικαιώματα χρήσης νερού, ενώ οι υπόλοιπες αφορούσαν κυρίως υποθέσεις χρεών και υποθέσεις που σχετιζόνταν με τη γη και τη χρήση βακουφικών περιουσιών.

¹⁰⁵⁶ «Άγριος φανατισμός. Δια τους αρμοδίους», εφ. *Σάλπιγξ*, 27 Απριλίου 1912. Στο ίδιο άρθρο γίνεται λόγος για συμμαχία των «συμπatriωτών Τούρκων» με τους Βρετανούς και ότι χρησιμοποιούν κάθε ευκαιρία για να εκδηλώσουν τον «άγριο φανατισμό τους» και το «άσπονδον μίσος» τους κατά των Ελλήνων.

¹⁰⁵⁷ «Φυλετικός σπαραγμός εν Κύπρω», εφ. *Ένωσις*, 18/31 Μαΐου 1912.

¹⁰⁵⁸ «Μη αδρανόμεν αλλά δρώμεν και κινώμεθα», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 5 Μαΐου 1912.

Ζήτημα» ως κατ' εξοχήν ζήτημα του λαού και του ιερού κλήρου, καλώντας τους ηγέτες της ελληνορθόδοξης κοινότητας να προβούν στη σύνταξη νέου καταστατικού χάρτη για την Εκκλησία της Κύπρου¹⁰⁵⁹. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, η αναβολή σύνταξης του καταστατικού χάρτη θα εκλαμβανόταν ως παλινδρόμηση και παρασπονδία των υπευθύνων με κίνδυνο την αγανάκτηση και την εξέγερση του ελληνικού λαού «κατά των αναλαβόντων και μη εκτελούντων την λαϊκήν εντολήν προς οριστικήν διακανόνισιν του εκκλησιαστικού ζητήματος». «Τοιαύτη απογοήτευσις και δυσπιστία υπό τας ενεστώσας μάλιστα περιστάσεις θα ήτο ολεθρία και θ' απέβαινεν ολεθριωτέρα αν αυθόρμητος ο λαός εξηγείρετο και απεδοκίμαζεν εκείνους εφ' ων εστήριξε πάσας τας χρηστάς ελπίδας και προσδοκίας του»¹⁰⁶⁰. Ο καταστατικός χάρτης ωστόσο δεν ψηφίστηκε ούτε το 1912, ενώ το τέλμα στο οποίο φάνηκε να οδηγείται η αποτυχία της αντιδραστικής πολιτικής των Ελλήνων κατά των Βρετανών, σταμάτησε να υφίσταται με τις ταραχές του Μαΐου σε Λευκωσία και Λεμεσό και τη στροφή του ενδιαφέροντος του λαού αλλού.

1. Η επίθεση στις Μάνδρες και ο αντίκτυπος στη Λευκωσία

Την Παρασκευή, 11/24 Μαΐου 1912, 33-49 μαθητές του Παγκυπρίου Γυμνασίου κατά την επιστροφή τους από ημερήσια εκδρομή τους αργά το απόγευμα στη Λευκωσία, πέρασαν μέσα από το τουρκικό χωριό Μάνδρες¹⁰⁶¹, όπου δέχτηκαν επίθεση, σύμφωνα με τον ελληνικό Τύπο από 10-20 Μουσουλμάνους του χωριού¹⁰⁶². Για την επίθεση στις Μάνδρες συνελήφθησαν 15 Μουσουλμάνοι του συγκεκριμένου χωριού. Από αυτούς καταδικάστηκαν δύο άτομα σε 6 και 3 μήνες φυλάκιση, ενώ οι υπόλοιποι αθώωθηκαν λόγω έλλειψης επαρκών μαρτυριών¹⁰⁶³. Σύμφωνα με ελληνική κατάθεση, η μια εκ των δύο ομάδων των μαθητών συνάντησαν ένα Τούρκο ο οποίος πυροβόλησε στον αέρα, και τότε ένα πλήθος οπλισμένων Μουσουλμάνων έτρεξε και τους περικύκλωσε. Σύμφωνα με την ίδια μαρτυρία η γλώσσα και η διαγωγή των Μουσουλμάνων ήταν απειλητική, ενώ οι μαθητές έφυγαν πανικόβλητοι. Στη μαρτυρία δεν γίνεται αναφορά σε άσκηση βίας. Τους μαθητές

¹⁰⁵⁹ Το επίσημο καταστατικό της Εκκλησίας της Κύπρου συντάχθηκε το Μάιο του 1914. Ε. Σεργίου, *Η καταστατική, ό.π.*, σσ. 70-80, Β. Εγγλεζάκης, «Η Εκκλησία, ό.π.», σελ. 581.

¹⁰⁶⁰ «Μη αδρανώνμεν αλλά δρώμεν και κινώμεθα», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 5 Μαΐου 1912.

¹⁰⁶¹ Το χωριό Μάνδρες βρισκόταν έξω από τη Λευκωσία και ήταν αμιγώς μουσουλμανικό.

¹⁰⁶² Οι ταραχές της Λευκωσίας δημοσιεύτηκαν αφού μεσολάβησαν και οι ταραχές της Λεμεσού. Βλ. «Τα θλιβερά γεγονότα. Άγρια επίθεσις οθωμανών κατά μαθητών του Γυμνασίου», εφ. *ΦτΚ*, 19/1 Ιουνίου 1912. Οι εφημερίδες παρουσιάζουν διαφορετικές πληροφορίες ως προς τον αριθμό των μαθητών Βλ. «Επίθεσις Οθωμανών εναντίον μαθητών του Γυμνασίου», «Τα γεγονότα της εσπέρας της Κυριακής», εφ. *Ελευθερία*, 19/1 Ιουνίου 1912, «Αι άγριαι σκηναί της Λευκωσίας», εφ. *Αλήθεια*, 18 Μαΐου 1912, «Αιματηραί σκηναί Προκλήσεις οθωμανών. Αστυνομικαί αγριότητες», εφ. *Νέον Έθνος*, 19/1 Ιουνίου 1912.

¹⁰⁶³ ΚΑΚ: SA1/ 1303/12. Δικηγόρος του Στέμματος προς Goold-Adams, Port Said 9 Ιουνίου 1912.

ακολούθησε στη συνέχεια και ο ένας εκ των δύο καθηγητών ο οποίος όπως αναφέρεται «δεν κακομεταχειρίστηκε σημαντικά». Η ομάδα των Μουσουλμάνων, κατευθύνθηκε στη συνέχεια προς τη δεύτερη ομάδα των μαθητών, υπό τον καθηγητή Ιωαννίδη, τον οποίο «έριξαν στο έδαφος» και κάποιος του έκλεψε τα χρήματά. Οι υπόλοιποι μαθητές επίσης έφυγαν διασκορπιζόμενοι χωρίς να γίνει αναφορά σε βία. Ο καθηγητής Ιωαννίδης ωστόσο φαίνεται ότι πληγώθηκε, καθώς αναφέρεται ότι ένας ηλικιωμένος Τούρκος και μια γριά γυναίκα του περιποιήθηκαν την πληγή¹⁰⁶⁴.

Στη μουσουλμανική εκδοχή του περιστατικού, γίνεται λόγος για είσοδο θορυβωδών ομάδων μαθητών στις αυλές τουρκικών σπιτιών του χωριού. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη εκδοχή οι μαθητές δεν έφεραν οποιαδήποτε ένσταση όταν συνάντησαν τους Μουσουλμάνους και οδηγήθηκαν πίσω στο δρόμο από αυτούς. Ανέφεραν επίσης ότι οι Μουσουλμάνοι κράτησαν ως αιχμαλώτους τρία άτομα τους οποίους οδήγησαν στην αστυνομία¹⁰⁶⁵. Από την πλευρά του ο Αρμωστής χαρακτήρισε την πράξη των μαθητών να περάσουν μέσα από το χωριό ως «ανόητη»¹⁰⁶⁶.

Η αργοπορία επιστροφής των μαθητών στη Λευκωσία, η απουσία ορισμένων εξ αυτών, η διάδοση της είδησης για επίθεση και οι φήμες για την τύχη των ατόμων που απουσίαζαν, προκάλεσαν αναταραχή στη βραδινή ησυχία της Λευκωσίας. Γρήγορα συγκεντρώθηκαν στην πόλη και Έλληνες από περιοχές εκτός των τειχών, ενώ ομάδες Ελλήνων, μεταξύ αυτών και γονείς των μαθητών, προσπάθησαν να κατευθυνθούν προς το μουσουλμανικό χωριό Μάνδρες, αλλά εμποδίστηκαν από την αστυνομία¹⁰⁶⁷. Παράλληλα στις συνοικίες της Λευκωσίας υπήρξαν μικροσυμπλοκές προκαλούμενες τόσο από Έλληνες όσο και από Μουσουλμάνους. Τα πνεύματα ήταν πιο ήρεμα το Σάββατο με την επιστροφή και των υπολοίπων μαθητών, ωστόσο το απόγευμα της Κυριακής, νέες φήμες για επίθεση των μεν κατά των δε προκάλεσαν νέα αναστάτωση, συγκέντρωση των κοινοτήτων στις λέσχες τους, ενώ μετά από κτύπημα που δέχτηκε Μουσουλμάνος αστυνομικός από Έλληνα επιβλήθηκε ο

¹⁰⁶⁴ KAK: SA1/ 1303/12. Αναφορά Ελλήνων, συνημμένη στην επιστολή του Δικηγόρου του Στέμματος προς Goold-Adams, Port Said 9 Ιουνίου 1912.

¹⁰⁶⁵ KAK: SA1/ 1303/12. Αναφορά Μουσουλμάνων, συνημμένη στην επιστολή του Δικηγόρου του Στέμματος προς Goold-Adams, Port Said 9 Ιουνίου 1912. Σύμφωνα με τον «Κυπριακό Φύλαξ» οι Τούρκοι του χωριού Μάνδρες θεώρησαν τους μαθητές ως «Ιταλούς επιχειρούντες την κατοχήν της νήσου». Βλ. «Μικρά Χρονικά», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 19 Μαΐου 1912.

¹⁰⁶⁶ TNA: CO 883/7/10. Goold Adams προς Harcourt, Λευκωσία 30 Μαΐου 1912, σσ. 131-133.

¹⁰⁶⁷ Σύμφωνα με τη «Φωνή της Κύπρου» ο συνολικός αριθμός των ατόμων αυτών ξεπερνούσε τα 1000 άτομα. Βλ. «Άγρια επίθεσις οθωμανών κατά μαθητών του Γυμνασίου», εφ. *ΦτΚ*, 12/25 Μαΐου 1912 (έκτακτο παράρτημα). Ολόκληρο το άρθρο παρατίθεται στο Α. Σοφοκλέους, «Οι διακοινοτικές», ό.π., σσ. 193-198. Βλ. επίσης «Αιματηραί σκηναί. Προκλήσεις οθωμανών. Αστυνομικαί αγριότητες», εφ. *Νέον Έθνος*, 19/1 Ιουνίου 1912.

στρατιωτικός νόμος¹⁰⁶⁸. Η αστυνομία από πλευράς της, παρείχε μέσω τηλεγραφείου διαταγές στις αστυνομίες των πόλεων περί διαλύσεως συγκεντρώσεων και κλείσιμο καφενείων. Στην Λευκωσία όπως και στη Λάρνακα, έκλεισαν τα καφενεία, ωστόσο κατά παράδοξο λόγο οι λέσχες έμειναν ανοικτές. Την Τρίτη, το ενδιαφέρον του κόσμου παρουσιάστηκε να είναι στραμμένο στη Λεμεσό «ωσει ουδέν υπήρχεν εν Λευκωσία»¹⁰⁶⁹.

Αναφορά στο επεισόδιο στις Μάνδρες έγινε και από τον πρέσβη της Πύλης στο Λονδίνο¹⁰⁷⁰. Ο πρέσβης επικαλέστηκε τις δηλώσεις του Έλληνα Μουχτάρη του χωριού Βουνό και του Ηγουμενού του μοναστηριού της περιοχής¹⁰⁷¹ οι οποίοι απέδωσαν την ευθύνη των εκεί ταραχών στους μαθητές οι οποίοι δεν ακολούθησαν τον δρόμο που έπρεπε να ακολουθήσουν, και μπήκαν στο μουσουλμανικό χωριό και στις αυλές των σπιτιών. Ο πρέσβης έκανε λόγο για θορυβώδη είσοδο των μαθητών στο μουσουλμανικό χωριό, με κραυγές και τρομπέτες με τρόπο ώστε οι γυναίκες του χωριού να θεωρήσουν ότι δέχτηκαν επίθεση Ελλήνων από γειτονικά χωριά. Οι μαθητές βλέποντας τους Μουσουλμάνους διασκορπίστηκαν, ενώ ο ίδιος απέδωσε τους ελαφρούς τραυματισμούς στην προσπάθεια των μαθητών να διαφύγουν κατά τη διάρκεια της νύχτας¹⁰⁷².

Αντίθετα, στον ελληνικό Τύπο του νησιού έγινε λόγος για επίθεση Τούρκων κατά των μαθητών με ρόπαλα, δρεπάνια και όπλα και εκφράστηκαν διαμαρτυρίες για τη μεροληπτική στάση της αστυνομίας όσον αφορά τα μέτρα αποκατάστασης της τάξης επιτρέποντας

---

¹⁰⁶⁸ Το «Νέον Έθνος» έκανε λόγο για «μισελληνισμό» του συγκεκριμένου αστυνομικού. Ο Μουσουλμάνος αστυνομικός αξίωσε όπως τα πλήθη διαλυθούν αλλά του υποδείχθηκε από τους Έλληνες ότι θα έπρεπε να διαλύσει τους Οθωμανούς που βρίσκονταν στην πλατεία Σεραγίου. Όταν ο αστυνομικός επέμεινε στην σύστασή του προς τους Έλληνες, άγνωστος τον κτύπησε δυνατά στο κεφάλι δια ροπάλου. Μετά από αυτό επιβλήθηκε ο στρατιωτικός νόμος και η αστυνομία διέτρεχε την πόλη όλο το βράδυ ρίχνοντας άσφαιρα πυρά. Βλ. «Αιματηραί σκηναί Προκλήσεις Οθωμανών, Αστυνομικαί αγριότητες», εφ. *Νέον Έθνος*, 19/1 Ιουνίου 1912, «Επίθεσις Τούρκων κατά μαθητών του Γυμνασίου. Επακόλουθα εν Λευκωσία», εφ. *Πατρίς*, 17/30 Μαΐου 1912, «Τα θλιβερά γεγονότα. Άγρια επίθεσις οθωμανών κατά μαθητών του Γυμνασίου», εφ. *ΦτΚ*, 19/1 Ιουνίου 1912.

¹⁰⁶⁹ «Τα θλιβερά γεγονότα. Άγρια επίθεσις οθωμανών κατά μαθητών του Γυμνασίου», εφ. *ΦτΚ*, 19/1 Ιουνίου 1912.

¹⁰⁷⁰ TNA: CO 883/7/10. «Copy of the memorandum from the Turkish Ambassador received 29 June» συνημμένο στην αλληλογραφία Foreign Office προς Colonial Office, 10 Ιουλίου 1912, σελ. 137.

¹⁰⁷¹ Το χωριό Βουνό είχε κατά το 1911, 150 Έλληνες και συνόρευε με τα ελληνικά χωριά Συγχαρί και Κουτσοβέντη και το τουρκικό χωριό Μάνδρες. Το μοναστήρι είναι του Ιωάννη του Χρυσοστόμου, στους πρόποδες του Πενταδακτύλου.

¹⁰⁷² Στη συγκεκριμένη αναφορά επαινείται η δράση της αστυνομίας η οποία εμπόδισε από τη μια τους Έλληνες της Λευκωσίας να πορευτούν, μετά το άκουσμα για επίθεση, κατά του χωριού Μάνδρες, ενώ στη Λεμεσό έθεσε τέρμα στην «επίθεση των Ελλήνων». TNA: CO 883/7/10, «Copy of the memorandum from the Turkish Ambassador received 29 June» συνημμένο στην αλληλογραφία Foreign Office προς Colonial Office, 10 Ιουλίου 1912, σελ. 137.

συγκεντρώσεις οπλοφόρων και ροπαλοφόρων *Οθωμανών* εντός και εκτός της πόλης¹⁰⁷³. Επίσης υποστηρίχθηκε ότι η πολιτεία του Αρμωστή ευθυνόταν για την αύξηση της θρασύτητας των Μουσουλμάνων. Η «Αλήθεια» ανέφερε ότι ποτέ άλλοτε οι Τούρκοι δεν είχαν «εκτραχυνθεί» τόσο, ούτε ακόμα και όταν κατά το 1897 οι Έλληνες έφευγαν για εθελοντές. Μετά την είδηση για την επίθεση στις Μάνδρες, η νεοσυσταθείσα επιτροπή επί του πολιτικού αγώνος κάλεσε τη διοίκηση του νησιού να θέσει σε τάξη την «εκτραχυνθείσα βαρβαρότητα» διαφορετικά την τήρηση της δημόσιας τάξης θα αναλάμβανε ο ίδιος ο λαός¹⁰⁷⁴. Ο ελληνικός Τύπος του νησιού απέδωσε την επίθεση στο χωριό Μάνδρες σε φανατισμό των Μουσουλμάνων κάνοντας λόγο για «θηριωδία» κατά αθών μαθητών, σε «φυλετική αντιπάθεια των θραυστέρων εκ των συνοίκων μωαμεθανών» λόγω της μη ανεκτικής στάσης του αρμοστειακού καθεστώτος προς την δράση των ελλήνων, σε «οθωμανική λύσσα», «κτηνώδη επίθεση» και «προμελετημένον κίνημα»¹⁰⁷⁵. Από την πλευρά της, η τουρκική εφημερίδα του νησιού, *Vatan* (Πατρίδα)¹⁰⁷⁶ απέδωσε τα επεισόδια σε Έλληνες εθνικιστές προβοκάτορες, κάλεσε τις αρχές να προστατέψουν τη μουσουλμανική κοινότητα ως μειονότητα και ανέφερε παράλληλα περιπτώσεις όπου Έλληνες επιτέθηκαν σε Μουσουλμάνους κάνοντας λόγο για εξύβριση Ιμάμη, επίθεση κατά οθωμανού γαλακτοπώλη στη Λευκωσία¹⁰⁷⁷, επίθεση με πέτρες κατά τούρκου μαθητή ενώ υποστήριξε ότι οι μαθητές οι οποίοι δέχθηκαν την επίθεση εκτελούσαν στρατιωτικές

¹⁰⁷³ «Επίθεσις οθωμανών εναντίον μαθητών του Γυμνασίου», εφ. *Ελευθερία*, 19/1 Ιουνίου 1912. Σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα την Κυριακή έγιναν «ένοπλες συγκεντρώσεις» στην τουρκική συνοικία ενώ πολλοί οθωμανοί «φέροντες προκλητικώτατα οζώδη ρόπαλα και άλλα φονικά όργανα» συγκεντρώθηκαν στο Μεχκεμέ ενώ οθωμανός έφιππος έφερε επιδεικτικώτατα τουφέκιον, σπάθην και περίστροφο με τα αστυνομικά όργανα και το διοικητή να μην σπεύδουν να τον αποπλίσουν. «Τα γεγονότα της εσπέρας της Κυριακής», εφ. *Ελευθερία*, 19/1 Ιουνίου 1912.

¹⁰⁷⁴ «Αι άγριαι σκηναί», εφ. *Αλήθεια*, 18 Μαΐου 1912. Στο ίδιο άρθρο έγινε λόγος για «βάρβαρη φυλή» υποστηρίζοντας ότι οι Τούρκοι έχουν ανάγκη διοίκησής τους από φυλές πολιτισμένες και ανεπτυγμένες.

¹⁰⁷⁵ «Τα θλιβερά γεγονότα. Άγρια επίθεσις οθωμανών κατά μαθητών του Γυμνασίου», εφ. *ΦτΚ*, 19/1 Ιουνίου 1912, «Επίθεσις Τούρκων κατά μαθητών του Γυμνασίου. Επακόλουθα εν Λευκωσία», εφ. *Πατρίς*, 17/30 Μαΐου 1912, «Τουρκικαί βαρβαρότητες εν Κύπρω. Επίθεσις Τούρκων κατά μαθητών Ελλήνων», εφ. *Κυπριακός Φόλαξ*, 19 Μαΐου 1912, «Αιματηραί σκηναί προκλήσεις Οθωμανών. Αστυνομικαί αγριότητες», εφ. *Νέον Έθνος*, 19/1 Ιουνίου 1912. Η «ΦτΚ» ανέφερε χαρακτηριστικά ότι «ίσως ουδέποτε ούτε επί της Τουρκίας η Λευκωσία εδοκίμασεν τοιαύτην αγωνίαν, ούτε εγνώρισε θηριωδίαν τοιαύτην κατά αθών μαθητών τουλάχιστον» υποστηρίζοντας ότι το γεγονός αυτό δεν ποιεί τιμή για τη βρετανική διοίκηση. Εκτός από τους Μουσουλμάνους κατηγορίες εκφράστηκαν και για τον αστυνομικό κλάδο.

¹⁰⁷⁶ Στη συγκεκριμένη εφημερίδα αρθρογραφούσε ο βουλευτής Shefket Bey. Βλ. Ι. Τενεδιός, «Ανασκόπηση», *ό.π.*, σελ. 81.

¹⁰⁷⁷ Η «Φωνή της Κύπρου» αναφέρεται στην επίθεση παιδιών κατά τούρκων γαλακτοπωλών, όπως αντίθετα, και στην επίθεση τούρκων κατά Έλληνα ελαιοπώλη του οποίου έσχισαν τους ασκούς και χύθηκε όλο το λάδι, χαρακτηρίζοντας τα επεισόδια ως «ανάξια περιγραφής». Βλ. «Τα θλιβερά γεγονότα», εφ. *ΦτΚ*, 19/1 Ιουνίου 1912.

ασκήσεις και τραγουδούσαν εθνικιστικά τραγούδια¹⁰⁷⁸. Η εφημερίδα «Αλήθεια» υποστήριξε ότι το επεισόδιο των Μανδρών συνέτεινε στις ταραχές της Λεμεσού και πως με την αφορμή αυτή Έλληνες και Τούρκοι των χωριών τσακώνονταν μεταξύ τους¹⁰⁷⁹.

Το επεισόδιο στο χωριό Μάνδρες, το οποίο έλαβε χώρα αρκετούς μήνες μετά την κήρυξη του Ιταλοτουρκικού πολέμου, φαίνεται να συνδέεται όχι τόσο με την αύξηση του μουσουλμανικού «φανατισμού» λόγω του πολέμου, όσο με την εντύπωση η οποία είχε δημιουργηθεί στη μουσουλμανική μειονότητα από διάφορες διαδόσεις ότι θα υφίσταντο επίθεση από Έλληνες¹⁰⁸⁰, με αποτέλεσμα η διέλευση των μαθητών αργά το απόγευμα μέσα από το χωριό, θορυβωδώς όπως αναφέρεται, να θεωρηθεί ως ελληνική επίθεση. Η στάση των Μουσουλμάνων των Μανδρών δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί ενδεικτικό ύπαρξης φυλετικού μίσους, τουλάχιστον όσον αφορά την πλειονότητα των Μουσουλμάνων των Μανδρών, καθώς στο συγκεκριμένο επεισόδιο συμμετείχαν μόνο 10-20 Μουσουλμάνοι και όχι το σύνολο των Μουσουλμάνων του χωριού, το οποίο κατά το 1911 ανερχόταν σε 180 άτομα. Όσον αφορά τους Έλληνες των γειτονικών χωριών των Μανδρών, όπως η Μια Μηλιά στην οποία κατέφυγαν ορισμένοι εκ των μαθητών, δεν κινητοποιήθηκαν κατά των Μουσουλμάνων των Μανδρών, σε αντίθεση με τους Έλληνες της Λευκωσίας οι οποίοι με το πρώτο άκουσμα για επίθεση κατά των μαθητών κινητοποιήθηκαν προσπαθώντας να μεταβούν στις Μάνδρες.

2. Η επίθεση στη Λεμεσό και ο αντίκτυπος της

Στις 14/27 Μαΐου 1912, τρεις μέρες μετά την επίθεση κατά των μαθητών του Γυμνασίου Λευκωσίας, λεκτικό επεισόδιο μεταξύ Ελλήνων και Μουσουλμάνων και επίθεση με μαχαίρι (μεθυσμένων) Μουσουλμάνων κατά Ελλήνων σε καφενείο στην περιοχή Τζαμούδα της Λεμεσού, είχε ως αποτέλεσμα το κτύπημα των κωδώνων της εκκλησίας της Παναγίας της Καθολικής και την άμεση συγκέντρωση Ελλήνων από διάφορα σημεία της πόλης. Οι Έλληνες κατευθύνθηκαν προς τη μουσουλμανική συνοικία αλλά κατέληξαν στο παραλιακό

---

¹⁰⁷⁸ J. Asmussen, « Early conflicts, ό.π., σελ. 62. Επίσης ο McHenry ο οποίος παραπέμπει σε επιστολές του καδή και των βρετανικών αρχών αναφέρεται σε «εχθρικές ενέργειες» των Ελλήνων, όπως επιθέσεις, απειλές κατά τουρκοκυπρίων ηγετών και προσβολές κατά της τουρκικής σημαίας. Βλ. James McHenry, *The uneasy partnership on Cyprus, 1919-1939*, London 1987, σελ. 29.

¹⁰⁷⁹ «Γράμματα από την Λευκωσία», εφ. *Αλήθεια*, 8 Ιουνίου 1912.

¹⁰⁸⁰ Τέτοιου είδους διαδόσεις κυκλοφόρησαν στις αρχές Μαρτίου οι οποίες έκαναν λόγο για επίθεση των Ελλήνων κατά των Μουσουλμάνων στην Αγία Σοφία Λευκωσίας κατά την 25^η Μαρτίου.

μέτωπο της πόλης, όπου λάμβανε χώρα η πανήγυρις του Κατακλυσμού¹⁰⁸¹. Η «εξέγερση» διήρκησε δύο περίπου ώρες κατά τη διάρκεια της οποίας δολοφονήθηκε με μαχαίρι ένας Μουσουλμάνος κουρέας και δύο Έλληνες, υπήρξε πετροβολισμός του μουσουλμανικού τζαμιού στο οποίο κατέφυγαν ορισμένοι Μουσουλμάνοι και προξενήθηκαν ζημιές σε μουσουλμανικές περιουσίες. Όταν το πλήθος έφτασε στο παραλιακό μέτωπο, οι Έλληνες «νικούσαν στη μάχη», μέχρι τη στιγμή που ο Βρετανός αστυνόμος Λεμεσού, Albert E. Gallagher, διέταξε να ριχθούν πυροβολισμοί με αποτέλεσμα τον θάνατο δύο Ελλήνων από τα πυρά της αστυνομίας¹⁰⁸². Οι ταραχές σταμάτησαν μετά από δύο ώρες και στην πόλη επιβλήθηκε στρατιωτικός νόμος και φρούρηση της πόλης από το βρετανικό στρατό. Ο συνολικός αριθμός των νεκρών ήταν 4 Έλληνες και 1 Μουσουλμάνος, και 124 τραυματίες¹⁰⁸³. Οι Μουσουλμάνοι μετά το τέλος των επεισοδίων, επέστρεψαν με τη συνοδεία ζαπτιέδων στα σπίτια τους και η πόλη τέθηκε υπό τη φρούρηση του στρατού με τις δύο κοινότητες να περιορίζονται στις συνοικίες τους για τις επόμενες μέρες¹⁰⁸⁴.

Η επομένη των συγκρούσεων βρήκε τους Μουσουλμάνους περιορισμένους στις συνοικίες τους και τα καταστήματα των Ελλήνων κλειστά¹⁰⁸⁵. Παράλληλα χριστιανοί ροπαλοφορούντες γυρνούσαν στην πόλη επιτιθέμενοι κατά παντός *οθωμανού* τον οποίο

¹⁰⁸¹ Ο Μητροπολίτης Κιτίου ανέφερε ότι «εν καταστάσει μέθης» ήταν και οι μεν και οι δε. ΑΑΚ: Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων, Βιβλίο ΜΓ, Μητροπολίτης Κιτίου Μελέτιος προς Αρχιεπίσκοπο, 16 Μαΐου 1912, σελ. 360. Ο Τύπος αναφέρεται μόνο σε μεθυσμένους Οθωμανούς. Βλ. «Αιματηραί σκηναί προκλήσεις οθωμανών. Αστυνομικαί αγριότητες», εφ. *Νέον Έθνος*, 19/1 Ιουνίου 1912. Αντίθετα το μουσουλμανικό μέλος της μικτής επιτροπής για τη διερεύνηση των ταραχών υποστήριξε ότι ήταν οι Έλληνες οι οποίοι προκάλεσαν αρχικά τους Μουσουλμάνους στη περιοχή Τζαμούδα. Βλ. περισσότερα πιο κάτω.

¹⁰⁸² Υπήρξαν κατηγορίες ότι η αστυνομία αποτελούμενη στην πλειονότητα από Μουσουλμάνους στόχευσε ηθελημένα τους Έλληνες. Ωστόσο η τριμελής μικτή επιτροπή (Bolton, Στ. Σταυρινάκης, Sami Effendi), υποστήριξε ότι η αστυνομία δίκαια πυροβόλησε κατά των «εξεγερμένων». Βλ. TNA: CO 883/7/10. Goold Adams προς Harcourt, Τρόδος 2 Αυγούστου 1912, σελ. 143. Από τα αστυνομικά πυρά σκοτώθηκαν δύο Έλληνες και τραυματίστηκαν εννιά.

¹⁰⁸³ TNA: CO 883/7/10. Goold Adams προς Harcourt, Τρόδος 2 Αυγούστου 1912, σελ. 143. Ο Αρμοστής απέφυγε να αναφέρει πόσοι από τους τραυματίες ήταν Έλληνες. Ωστόσο σε δύο ελληνικά λαϊκά ποιήματα της εποχής γίνεται λόγος για 80 - 83 τραυματίες από τους οποίους 14 Έλληνες (οι τέσσερις νεκροί) και 69 Τούρκοι (οι δύο νεκροί). Βλ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, *Coprus κυπριακών διαλεκτικών ποιητικών κειμένων*, том Β', Λευκωσία 1999, σσ. 61, 69. Αντίθετα οι πρώτες πληροφορίες μετά το τέλος των ταραχών έκαναν λόγο για μικρό αριθμό τραυματιών. Ο μητροπολίτης Κιτίου στην πληροφόρησή του προς τον Αρχιεπίσκοπο αναφέρθηκε μόνο στα άτομα που νοσηλεύονταν στο Νοσοκομείο της πόλης και συγκεκριμένα σε οκτώ Τούρκους και εννιά Έλληνες. Βλ. ΑΑΚ: Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων, Βιβλίο ΜΓ, Συνημμένος κατάλογος στην επιστολή του Μητροπολίτη Κιτίου προς Αρχιεπίσκοπο, 16 Μαΐου 1912, σελ. 361. Η «Σάλπιγξ» ανέφερε ως τραυματίες 11 Μουσουλμάνους και 15 Έλληνες. Βλ. «Το επίσημον ιατρικόν δελτίον των νεκρών και τραυματιών», εφ. *Σάλπιγξ*, 18 Μαΐου 1912. Βλ. επίσης «Όλαι αι λεπτομέρειαι των συμπλοκών», εφ. *Αλήθεια*, 18 Μαΐου 1912.

¹⁰⁸⁴ «Αι αιματηραί συμπλοκαί του Κατακλυσμού», εφ. *Αλήθεια*, 18 Μαΐου 1912. Το «Νέον Έθνος» αναφέρθηκε σε ύπαρξη «ζώνης» μεταξύ τουρκικών και ελληνικών συνοικιών. Βλ. «Αιματηραί σκηναί προκλήσεις οθωμανών. Αστυνομικαί αγριότητες», εφ. *Νέον Έθνος*, 19/1 Ιουνίου 1912.

¹⁰⁸⁵ «Όλαι αι λεπτομέρειαι των συμπλοκών», εφ. *Αλήθεια*, 18 Μαΐου 1912.

τύγχανε να συναντήσουν. Σύμφωνα με τη «Σάλπιγγα» τόση ήταν η «λύσσα» του κόσμου, ώστε ξέσπασε και κατά *χριστιανών* γερόντων οι οποίοι «εκ κακής βεβαίως συνηθείας εξηκολούθουν εισέτι φεσοφορούντες», ενώ παράλληλα αναφέρεται σε «σώφρονα» στοιχεία τα οποία προσπαθούσαν να καταστείλουν τη «λαϊκή έξαψη»¹⁰⁸⁶.

Ανυπόστατες φήμες οι οποίες συνέχισαν να διαδίδονται από στόμα σε στόμα διατήρησαν την ένταση ανάμεσα στις δύο κοινότητες και τις επόμενες μέρες των ταραχών. Φήμη σύμφωνα με την οποία θα έφταναν στη Λεμεσό *Τούρκοι* οπλισμένοι από τα γύρω χωριά προκάλεσε «πραγματικό πανδαιμόνιο» με τον κόσμο να είναι επί ποδός, να κλείνει τα μαγαζιά του και να τρέχει προς διάφορες κατευθύνσεις προς συνάντηση των Τούρκων ενώ «ουδείς Τούρκος όμως τολμά να εμφανιστεί». Η διέλευση από κεντρική οδό της Λεμεσού έφιππου Μουσουλμάνου αστυνομικού, ο οποίος σύμφωνα με το δημοσίευμα έβριζε τους Έλληνες, είχε ως αποτέλεσμα να του επιτεθούν ορισμένοι Έλληνες χωρίς να υπάρξει περαιτέρω αναστάτωση¹⁰⁸⁷. Ο Ν. Κλ. Λανίτης, ο οποίος τηρούσε ενήμερο τον Αρχιεπίσκοπο για τις ταραχές της Λεμεσού, τον κάλεσε να μην πιστεύει παρά όσα τον πληροφορούσε η Κεντρική Επιτροπή (επί του Πολιτικού Αγώνος), υποστηρίζοντας ότι «ελάχιστα πράγματα είναι αληθή και πολλάκις ανύπαρκτα μεγαλοποιούνται ή πλάττονται»¹⁰⁸⁸.

Παράλληλα οι Έλληνες εφάρμοσαν κατά των Μουσουλμάνων «οικονομικό μποϊκοτάζ» το οποίο χαρακτηρίστηκε από τον Λανίτη ως «λυσσώδες» και «αμείλικτον», αναφέροντας ότι οι *Τούρκοι* ακόμη δεν επέστρεψαν στις ελληνικές συνοικίες¹⁰⁸⁹. Η εφημερίδα της Λάρνακος «Νέον Έθνος» αναφερόμενη στις ταραχές του Κατακλυσμού, όπως έμειναν γνωστές, έκανε

---

¹⁰⁸⁶ Το ίδιο δημοσίευμα ανέφερε ότι δύο οθωμανοί οι οποίοι βρέθηκαν σε αρτοποιείο παρολίγο να φονεύονταν από «εκατοντάδος ροπαλοφόρων» αν δεν σώζονταν από τον Σπ. Αραούζο. Βλ. «Τρομοκρατία. Τούρκοι προκαλούντες και μαχαιρώνοντες τον κόσμον», εφ. *Σάλπιγγς*, 18 Μαΐου 1912.

¹⁰⁸⁷ Η ταραχή και η σύγχυση διήρκησε μέχρι το μεσημέρι, οπότε «πάντες απεσύρθησαν εις τα ίδια». Βλ. «Το δήθεν κίνημα της Τετάρτης», εφ. *Αλήθεια*, 18 Μαΐου 1912, «Νεωτέρα ανταπόκρισις εκ Λεμεσού», «Τα της Λεμεσού», εφ. *ΦτΚ*, 19/1 Ιουνίου 1912.

¹⁰⁸⁸ ΑΑΚ: Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων, Βιβλίο ΜΓ', Ν. Κ. Λανίτης (Κεντρική Επιτροπή επί του πολιτικού αγώνος της Κύπρου) προς Αρχιεπίσκοπο, 16 Μαΐου 1912, σελ. 364.

¹⁰⁸⁹ ΑΑΚ: Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων, Βιβλίο ΜΓ', Ν. Κ. Λανίτης (Κεντρική Επιτροπή επί του Πολιτικού αγώνος της Κύπρου) προς Αρχιεπίσκοπο, 20 Μαΐου 1912, σελ. 374. Το μποϊκοτάζ φαίνεται να ξεκίνησε πριν τις ταραχές της Λεμεσού, καθώς σε άρθρο της η τουρκική εφημερίδα «*Vatan*» αναφερόταν σε άρνηση χριστιανού -ο οποίος ενοικίαζε το κατάστημά του από Μουσουλμάνο- να κρεμάσει κατά τον εορτασμό της ανάρρησης στο θρόνο του Σουλτάνου, την οθωμανική σημαία έξω από το μαγαζί του από φόβο ότι θα μποϊκοταριζόταν από τους Έλληνες. Βλ. Α. Nevzat, *Nationalism*, ό.π., σελ. 110. Οικονομικό μποϊκοτάζ προκλήθηκε για πρώτη φορά το 1897 μετά την έκρηξη στα Βαρώσια, όταν Έλληνες της Λεμεσού δεν αγόραζαν από τα προϊόντα Μουσουλμάνων από την Αμμόχωστο. Ωστόσο το ζήτημα δε είχε ευρύτερες διαστάσεις. Για την εξάρτηση των Μουσουλμάνων από τους Έλληνες γινόταν συχνά λόγος και στο Νομοθετικό ότι από ενδεχόμενη σύγκρουση η πρώτοι οι οποίοι θα πλήττονταν θα ήταν οι Μουσουλμάνοι.

λόγο για «ογκούμενο» πλήθος που ήθελε να ορμήσει στην τουρκική συνοικία και για επίθεση Ελλήνων κατά του τζαμιού των Μουσουλμάνων¹⁰⁹⁰.

Οι ταραχές της Λεμεσού προκάλεσαν και το ενδιαφέρον ξένων εφημερίδων, οι οποίες απέδωσαν την ευθύνη της επίθεσης στους Έλληνες¹⁰⁹¹. Η «Σάλπιγξ» και ο «Κυπριακός Φύλαξ» έκαναν λόγο για «παρασκευασμένην» επίθεση των Τούρκων, ενώ η «Αλήθεια» αναφέρθηκε σε «άγρια φυλετική σύρραξη εξοντώσεως των δυο συνοίκων φυλών», όπου «κάθε Έλλην αδιακρίτως κτυπούσε κάθε Τούρκο και κάθε Τούρκος κάθε Έλληνα»¹⁰⁹². Η εφημερίδα «Ένωσις», απέδωσε την πρόκληση της συμπλοκής σε Οθωμανούς εγκληματίες της «εσχάτης υποστάθμης» οι οποίοι «αφθόνους έχυσαν σπονδές» στο πανηγύρι του κατακλυσμού¹⁰⁹³.

Ο προσωρινός διοικητής Λεμεσού, Wilfred N. Bolton¹⁰⁹⁴, έξι μέρες μετά τα επεισόδια ανέφερε στον υπουργό Αποικιών ότι οι Μουσουλμάνοι συνέχιζαν να δείχνουν «απροθυμία να απομακρυνθούν πολύ από τη συνοικία τους», δηλώνοντας ότι παρά τις επίμονες προσπάθειές του να φέρει τους ηγέτες των δύο πλευρών μαζί, απέτυχε ως εκείνη τη στιγμή να το πετύχει, καθώς οι μουσουλμάνοι ήταν πάρα πολύ πικραμένοι από τη «βεβήλωση» του τεμένους τους. Σχετικά με τα μέτρα τα οποία λήφθηκαν ανέφερε ότι φρουρούνταν όλες οι κύριες εισοδοί προς την πόλη από την μουσουλμανική συνοικία, έτσι ήταν μικρή η πιθανότητα περαιτέρω ταραχών¹⁰⁹⁵. Τις ταραχές στη Λεμεσό, δεν παρέλειψαν να εκμεταλλευτούν και άτομα που είχαν προσωπικές διαφορές με το σύνοικο στοιχείο. Η

¹⁰⁹⁰ «Αιματηραί σκηναί προκλήσεις οθωμανών Αστυνομικαί αγριότητες», εφ. *Νέον Έθνος*, 19/1 Ιουνίου 1912.

¹⁰⁹¹ «Ο Ευρωπαϊκός τύπος περί Κύπρου», εφ. *Αλήθεια*, 15 Ιουνίου 1912, «Αγγλικά ψευδολογία και κακοήθεια», εφ. *Αλήθεια*, 22 Ιουνίου 1912.

¹⁰⁹² «Τρομοκρατία. Τούρκοι προκαλούντες και μαχαϊρώνοντες τον κόσμον», «Μετά 34 έτη», εφ. *Σάλπιγξ*, 18 Μαΐου 1912, «Απώτερα και εγγύτερα αίτια των ταραχών», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 19 Μαΐου 1912. Η «Σάλπιγξ» έκανε λόγο για φιλοτουρκισμό των Βρετανών αναφέροντας ότι «δικαίωμά των είναι να κολακεύουν την τουρκικήν μειονότητα και να θεωρούν τα δίκαια αυτής υπέρτερα των δικαίων της πλειονότητος και να θεωρούν μίαν οκάν ζωντανής τουρκικής σαρκός ανωτέραν και ευγενεστέραν και πολυτιμότεραν πολλών χιλιάδων ελληνικού πληθυσμού», βλ. «Τρομοκρατικά τάσεις», εφ. *Σάλπιγξ*, 28 Ιουνίου 1912. Για κατηγορίες για συμπάθεια της διοίκησης στο οθωμανικό στοιχείο βλ. «Καθαρίσατε την αστυνομίαν», εφ. *Ένωσις*, 7/20 Σεπτεμβρίου 1912, «Αι αιματηραί συμπλοκαί του Κατακλυσμού», εφ. *Αλήθεια*, 18 Μαΐου 1912.

¹⁰⁹³ «Μηδέν άγαν», εφ. *Ένωσις*, 5/18 Οκτωβρίου 1912.

¹⁰⁹⁴ Η θέση διοικητή στη Λεμεσό ήταν κενή και την αναπλήρωσε ο διοικητής Κερύνειας W. Bolton.

¹⁰⁹⁵ TNA: CO 883/7/10. W. N. Bolton, προς Harcourt, Λεμεσός 2 Ιουνίου 1912. Αντίθετα ο Κιτίου παρουσίαζε τους Τούρκους να είναι πρόθυμοι προς συνδιαλλαγή και να εκφράζουν τη λύπη τους για τα συμβάντα και τους Έλληνες να τους δηλώνουν ότι πρέπει πρώτα να «εξατμισθή το αγνίζον αίμα». Βλ. AAK: Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων, Βιβλίο ΜΓ', Μητροπολίτης Κιτίου προς Αρχιεπίσκοπο, 18 Μαΐου 1912, σελ. 369.

«Σάλπιγξ» αναφέρθηκε σε κατηγορίες *τούρκων* κατά Ελλήνων, οι οποίες αποδείχθηκαν αναληθείς¹⁰⁹⁶.

Η ένταση στη Λεμεσό δεν διήρκησε περισσότερο από τρεις μέρες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν άφησε το στίγμα της στις σχέσεις των δύο κοινοτήτων. Ένα μήνα μετά τις ταραχές, όταν ανακοινώθηκε η μεταφορά του βρετανικού λόχου ο οποίος στρατοπέδευε στη Λεμεσό, στο Τρόδος, Μουσουλμάνοι προεστώτες της Λευκωσίας και Λεμεσού ζήτησαν την ακύρωση της απόφασης, εκφράζοντας φόβο για επίθεση εκ μέρους των Ελλήνων¹⁰⁹⁷.

3. Ο αντίκτυπος των επεισοδίων στο υπόλοιπο νησί

Η είδηση των ταραχών της Λεμεσού και οι διάφορες φήμες που τη συνόδευαν προκάλεσαν αναστάτωση στη Λάρνακα και κυρίως σε ορεινά χωριά της Λεμεσού. Οι Έλληνες παρουσιάζονταν από τον Τύπο έτοιμοι για μάχη και σε ορισμένες περιπτώσεις να αναζητούν αφορμή για να συμπλακούν με τους Μουσουλμάνους.

Στη Λάρνακα, όπου επίσης λάμβανε χώρα η πανήγυρη του Κατακλυσμού, τα γεγονότα της Λεμεσού ανακοινώθηκαν τηλεγραφικώς και διογκωμένα από στόμα σε στόμα, προκαλώντας την έξαψη της φαντασίας των κατοίκων. Οι άνδρες *συγκινηθέντες* από το άκουσμα «ενεπλήσθησαν πολεμικού μένους» και την «ελαχίστην εζήτουν αφορμήν» όπως συμπλακούν, αφού είχε διαδοθεί ότι οι Τούρκοι της Λεμεσού προκάλεσαν τη ρήξη. Η αστυνομία διέταξε το κλείσιμο των καφενείων, γεγονός που ήταν αρκετό να γίνουν διαδόσεις «περί κινήματος των Τούρκων». Σύμφωνα με την «Αλήθεια», φήμη ότι ομάδα Τούρκων ενόπλων προσέβαλε την Μονή Αγίου Γεωργίου είχε ως αποτέλεσμα πολλοί από τους «δικούς μας» να σχηματίσουν ομάδα ροπαλοφόρων κατευθυνόμενη προς απόκρουση των (φανταστικών) εχθρών¹⁰⁹⁸. Ωστόσο, παρά την αρχική αναστάτωση η οποία υπήρξε με το άκουσμα της είδησης, με τα κατάλληλα αστυνομικά μέτρα και τις νοθεσίες αποφεύχθηκαν οι συγκρούσεις και η πανήγυρις του κατακλυσμού στη Λάρνακα

¹⁰⁹⁶ Γίνεται αναφορά σε τούρκο χωρικό, «ψευδολογών κάθαρμα», ο οποίος κατηγορήσε «έλληνα έγκριτο» έμπορο, ότι τον είδε στη συμπλοκή και τον άκουσε να λέει «κτυπάτε τους». Ο Έλληνας κατηγορούμενος είχε εκδώσει δικαστικό ένταλμα κατάσχεσης της περιουσίας του συγκεκριμένου τούρκου χωρικού. Ωστόσο, σύμφωνα με το άρθρο, άλλοι τούρκοι του ίδιου χωριού δήλωσαν ότι ο συγκεκριμένος χωρικός δεν πήγε στη Λεμεσό τη μέρα της συμπλοκής. «Εβδομ. Ηχώ», εφ. *Σάλπιγξ*, 31 Μαΐου 1912.

¹⁰⁹⁷ Βλ. TNA: CO 883/7/10. Goold-Adams προς Harcourt, Λευκωσία 27 Ιουνίου 1912, σελ. 136. Κατά τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο, υπάρχουν αναφορές στον Τύπο για προσπάθεια εισαγωγής όπλων εκ μέρους των Μουσουλμάνων. Στον τουρκικό συνοικισμό Απλίκι, κοντά στη Λεύκα, βρέθηκαν παλαιά περίστροφα και πιστόλια. Βλ. «Χρονικά», εφ. *Νέον Έθνος*, 23/6 Ιουλίου 1912, «Λαθραία εισαγωγή όπλων δια του λιμένος της Λάρνακος», εφ. *ΦτΚ*, 30/13 Ιουλίου 1912, «Ερευναι κατ' οίκον», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 4 Αυγούστου 1912.

¹⁰⁹⁸ «Αντίκτυπος των εδώ ταραχών εις την επαρχίαν Λεμεσού και εις Λάρνακαν», εφ. *Αλήθεια*, 18 Μαΐου 1912.

συνεχίστηκε κανονικά κατά τις επόμενες μέρες¹⁰⁹⁹. Στην Αμμόχωστο αναφέρεται ότι ο διοικητής Αμμοχώστου συνοδευόμενος από τούρκο διερμηνέα, μετέβη στη Βατυλή όπου συνέστησε στους μουχτάρηδες και των γειτονικών χωριών να μην ακολουθούν τα κινήματα των πόλεων τα οποία γίνονταν «καθ' υπαγόρευση και επιβολή των δικηγόρων»¹¹⁰⁰.

Αντίθετα στην Πάφο, Έλληνες και Μουσουλμάνοι, ανάμεσα σε αυτούς και ο μητροπολίτης Πάφου, συγκεντρώθηκαν στο δημαρχείο όπου μίλησαν για την ανάγκη ύπαρξης ειρήνης «δοθείσης εν τέλει υποσχέσεως υπ' αμφοτέρων των στοιχείων ότι το νυν ήρεμον καθεστώς θα εξακολουθήσει και εν τω μέλλοντι και η αυτή ησυχία και τάξις και ότι ουδείς φόβος δέον να υπάρξει μεταξύ των δυο στοιχείων»¹¹⁰¹. Ωστόσο, λίγες βδομάδες αργότερα υπήρξαν δημοσιεύματα τα οποία ανέφεραν την απόφαση των Ελλήνων της Πάφου να μη συμμετάσχουν στη γεωργική έκθεση του Ιουλίου, στην οποία Έλληνες και Μουσουλμάνοι παρουσίαζαν τα προϊόντα τους. Η «Αλήθεια» απέδωσε τη συγκεκριμένη απόφαση στην τοπική επιτροπή επί του Πολιτικού Αγώνος¹¹⁰².

Τα επεισόδια της Λεμεσού και κυρίως οι διαδόσεις οι οποίες αναμεταδίδονταν σχετικά με αυτές προκάλεσαν, όπως φαίνεται από τον ελληνικό Τύπο του νησιού ιδιαίτερο αναβρασμό σε ορισμένα χωριά. Σύμφωνα με την «Αλήθεια», η «επί το υπερβολικότερον» παρασταθείσα είδηση των φυλετικών συγκρούσεων της Λεμεσού, στα χωριά «γαρνιρισθείσα με χιλιάς διαδόσεις γελοίας» εξερέθισε τα πνεύματα σε βαθμό που να απειλείται σοβαρά η δημόσια ασφάλεια. Η ίδια εφημερίδα ανέφερε ότι ο κόσμος βρισκόταν «εν αναστατώσει αληθή» την οποία υπέθαλπαν «ποικίλοι ψευδείς και γελοίοι διάδοσεις». Η μουσουλμανική μειονότητα των χωριών βρισκόταν σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα «εν εξεγέρσει» με αποτέλεσμα να προκαλούνται «μικροκαυγάδες και επεισόδια» χωρίς μεγαλύτερες συνέπειες¹¹⁰³. Η «Φωνή της Κύπρου» χωρίς να αναφέρεται σε λεπτομέρειες έκανε λόγο για συμπλοκή «Ελλήνων και Οθωμανών» στο Πέρα Πεδί, σε μικροσυμπλοκές σε χωριά της

¹⁰⁹⁹ «Η Πανήγυρις του κατακλυσμού», εφ. *Ένωσις*, 18/31 Μαΐου 1912.

¹¹⁰⁰ «Εκ Βαρωσίων», εφ. *Νέον Έθνος*, 9/22 Ιουνίου 1912. Διοικητής Αμμοχώστου από το 1909 αναφέρεται ο Francis Richard Salisbury Baxendale. *Cyprus Blue Book*, 1913/1914, σελ.134.

¹¹⁰¹ Η δημόσια τάξις εις την Πάφον», εφ. *Ελευθερία*, 26/8 Ιουνίου 1912, «Πάφος», εφ. *ΦτΚ*, 26/8 Ιουνίου 1912.

¹¹⁰² Βλ. «Αποχή Παφίων», εφ. *Πατρίς*, 24/6 Ιουνίου 1912, «Επαρχιακή έκθεση εις Πάφον», εφ. *Αλήθεια* 22 Ιουνίου 1912, «Μικρά», εφ. *ΦτΚ*, 23/6 Ιουλίου 1912.

¹¹⁰³ Βλ. «Αντίκτυπος των εδώ ταραχών εις την επαρχίαν Λεμεσού και εις Λάρνακαν», εφ. *Αλήθεια*, 18 Μαΐου 1912, «Αι αιματηραί συμπλοκαί του Κατακλυσμού», εφ. *Αλήθεια*, 18 Μαΐου 1912. Μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι Οθωμανοί ζαπτιέδες αναγκάστηκαν να επιστρέψουν στην πόλη γιατί είτε δεν μπορούσαν να παραμείνουν σε χωριά ελληνικά είτε γιατί εκδιώχθηκαν και κακοποιήθηκαν.

Λευκωσίας και των υπόλοιπων επαρχιών Ελλήνων κατά Μουσουλμάνων και αντιστρόφως, σε ανεξακριβωτή είδηση ότι *Τούρκοι* της Πάφου επιτέθηκαν κατά του χωριού Φοινί, καθώς επίσης και σε διαδόσεις περί συμπλοκών στην Τυλληρία. Επίσης στο μικτό χωριό Τόχνη¹¹⁰⁴ λόγω φόβου σύρραξης των δύο στοιχείων, οι Έλληνες αποφάσισαν να μην επιτραπεί σε κανένα Μουσουλμάνο η προσέγγιση στην πανήγυρη της 21^{ης} Μαΐου ενώ στην περιοχή στάληκε και αστυνομική δύναμη¹¹⁰⁵. Στη Λουρουτζίνα¹¹⁰⁶ αναφέρεται ότι χωρίς αιτία οι *οθωμανοί*, κτυπούσαν τα τραπέζια του εκεί καφενείου με μαχαίρια προκαλώντας τους ολιγάριθμους *χριστιανούς*, αλλά «ουδέν απευκταίον συνέβη» λόγω της σύνεσης η οποία, σύμφωνα με το άρθρο, «διακρίνει πάντοτε τους Έλληνας»¹¹⁰⁷.

Προκλήσεις εκ μέρους Μουσουλμάνων έλαβαν επίσης μέρος στη Λεύκα και το Αμπελικού, χωριά με μειονότητα χριστιανική¹¹⁰⁸ ενώ από την πλευρά τους οι Έλληνες στα χωριά με μειονότητα μουσουλμανική κατάφερναν να επιβληθούν. Στη Σολέα οι Έλληνες επέβαλαν στους *τούρκους* συνοίκους τους «αυστηράν ουδετερότητα επί απειλή αδυσωπήτου τιμωρίας» ενώ μικροί *τουρκικοί συνοικισμοί* εκκενώθηκαν και οι κάτοικοι τους κατέφυγαν στη Λεύκα. Από την πλευρά των Μουσουλμάνων της Λεύκας η διάδοση περί εξοπλισμού των Ελλήνων Μαραθάσας και Σολέας, και η άφιξη στη Λεύκα δύο αμαξών το βράδυ οι οποίες θεωρήθηκαν ότι μετέφεραν Έλληνες ενόπλους, προκάλεσαν «αληθή πανικό» ο οποίος καθησυχάστηκε με τις έρευνες της αστυνομίας. Παρόμοια γεγονότα έλαβαν χώρα στο μικτό χωριό Καζάφани της Κερύνειας¹¹⁰⁹. Στο χωριό Τορνάρηδες (Κάτω Πλάτρες) Μουσουλμάνος ζαπτιές καταδιώχθηκε από τους χωρικούς και πυροβολήθηκε επανειλημμένως¹¹¹⁰.

Ο Βρετανός διοικητής Λεμεσού, W. Bolton, έκανε λόγο για «υπερβολική τρομοκράτηση» χωριών από «ανόητες φήμες» περί ομάδων περιπλανωμένων Τούρκων, με πολλά από αυτά να έχουν χάσει σύμφωνα με τον ίδιο τον αυτοέλεγχό τους. Σύμφωνα με την έκθεση του

¹¹⁰⁴ Το 1911 ζούσαν στην Τόχνη 322 Μουσουλμάνοι και 295 Χριστιανοί.

¹¹⁰⁵ «Διάφοροι συμπλοκαί ανά την νήσον», «Η πανήγυρις Τόχνης κατά την 21^{ην} Μαΐου», εφ. *ΦτΚ*, 19/1 Ιουνίου 1912. Στο μουσουλμανικό χωριό Καντού αναφέρεται επίθεση «Τούρκων κακουργών» σε Λοφίτη αγρότη που κοιμόταν σε αλώνι. Βλ. «Τούρκοι επιτιθέμενοι εις το Καντού», εφ. *Αλήθεια*, 24 Μαΐου 1912. Στο χωριό Επηχώ αναφέρεται επίθεση Τούρκου κατά τυφλού ο οποίος επέστρεφε από την Κυθραία στην Αγκαστίνα. Βλ. «Μικρά Χρονικά», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 26 Μαΐου 1912.

¹¹⁰⁶ Η Λουρουτζίνα το 1911 είχε 946 Μουσουλμάνους και 144 Χριστιανούς.

¹¹⁰⁷ Εφ. *ΦτΚ*, 2/15 Ιουνίου 1912.

¹¹⁰⁸ «Εκ Γαληνής», εφ. *ΦτΚ*, 2/15 Ιουνίου 1912.

¹¹⁰⁹ «Οι Έλληνες χωρικοί ανδριζόμενοι και γρηγορούντες», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 26 Μαΐου 1912.

¹¹¹⁰ Επίσης στις Πλάτρες μια οικογένεια από την Αίγυπτο παραχώρησε το μέγαρό της στα γυναικόπαιδα γιατί οι άνδρες «οπλισθέντες ανήλθον εις τον Κούτσαβλον αναμένοντες τους Τούρκους !!». ΑΑΚ : Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων, Βιβλίο ΜΓ', Ν. Κ. Λανίτης προς Αρχιεπίσκοπο, 17 Μαΐου 1912, σελ. 366.

διοικητή, από τα 10 συνολικά χωριά στα οποία στάλθηκε αστυνομική φρουρά, τα 8 ήταν αμιγώς ελληνικά, το 1 μικτό και το άλλο αμιγώς μουσουλμανικό¹¹¹¹, δηλώνοντας παράλληλα ότι θα έστελνε φρουρά και στα μουσουλμανικά και μικτά χωριά της διοικητικής περιφέρειας της Αυδήμου¹¹¹². Οι ταραχές της Λεμεσού δεν άφησαν ασυγκίνητους και τους κύπριους ποιητάρηδες, οι οποίοι γυρνώντας τα χωριά γνωστοποιούσαν στο ευρύτερο κοινό διάφορες σημαντικές ειδήσεις, όπως φόνους και καταστροφές οι οποίες συνέβαιναν σε διάφορα μέρη του νησιού¹¹¹³.

Παρά την προτροπή των προεστώτων και τα μέτρα της αστυνομίας, η ένταση ανάμεσα στις δύο κοινότητες υπέβασκε. Λίγο μετά την εκδίκαση της υπόθεσης για την επίθεση κατά των μαθητών στο χωριό Μάνδρες¹¹¹⁴, υπήρξε *συμπλοκή* μεταξύ Τούρκων των Μανδρών και των Ελλήνων του Δικόμου¹¹¹⁵. «Τουρκόπαιδες» των Μανδρών αρνήθηκαν σύμφωνα με δημοσίευμα να αποχωρήσουν από την περιοχή του Δικόμου όπου πήραν τα ζώα τους για βοσκή. Οι Δικωμίτες «επιτέθηκαν (αμυνόμενοι)» ενώ η αστυνομία συνέλαβε για το επεισόδιο δέκα Δικωμίτες. Η «Αλήθεια» έκανε λόγο για «μικροκαυγά» μεταξύ μικρών βοσκών από τα δύο χωριά, γεγονός που αποτέλεσε αφορμή της «εξεγέρσεως των φυλετικών παθών»¹¹¹⁶. Στη Λάρνακα, Μουσουλμάνος ιδιοκτήτης λουτρών, διαμαρτυρήθηκε σε επιστολή του στην εφημερίδα «Ένωσις» για το γεγονός ότι δύο Έλληνες πελάτες του, κατήγγειλαν στην αστυνομία και δημοσίευσαν στην εφημερίδα «Εφημερίς του Λαού»¹¹¹⁷, «ανυπόστατους φόβους» περί απειλής επίθεσης εναντίον τους από Μουσουλμάνους. Ο ίδιος υποστήριξε ότι το συγκεκριμένο δημοσίευμα, παρεξηγούμενο, θα έβλαπτε καίρια όχι μόνο την εργασία του αλλά και γενικότερα τον πληθυσμό καθώς «τα φυλετικά πάθη εν τη νήσω

¹¹¹¹ Τα χωριά αυτά ήταν το Μονάγρι, ο Δορός, ο Άγιος Γεώργιος, η Λάνια, το Πέρα Πεδί, οι Πλάτρες, τα Μανδριά, το Κοιλάνι, η Σιλίκου και η «Κοντέα», προφανώς εννοεί το χωριό της Λεμεσού Καντού.

¹¹¹² TNA: CO 883/7/10. W. N. Bolton προς Harcourt, Λεμεσός 2 Ιουνίου 1912, σελ.134.

¹¹¹³ Βλ. ΚΑΚ: SA1/1028/12. «The bloody scenes at Limassol». Βλ. Επίσης «Αι ταραχαί της Λεμεσού και αι δίκαι των κατηγορουμένων, ποίημα υπό Σέργιου Γ. Καρεκλά εκ Κάτω Δρυός» Λάρνακα 1912, «Αριστείδου Νικολάου εκ Βάσσης, Αι αιματηραί σκηναί της Λεμεσού» Λάρνακα 1912. Παρατίθενται στο Κ. Γ. Γιαγκουλλή, *Corpus*, ό.π., σσ. 55-74.

¹¹¹⁴ Για την επίθεση κατά μαθητών, επιβλήθηκε «ελαφρά τιμωρία» κατά δύο Μουσουλμάνων και απαλλαγή δεκατριών. Βλ. «Τουρκικαί βαρβαρότηται», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 16 Ιουνίου 1912.

¹¹¹⁵ Το 1911 αναφέρονται δύο οικισμοί, Πάνω και Κάτω Δίκωμο με συνολικό πληθυσμό 1087 Έλληνες.

¹¹¹⁶ «Και πάλιν οι Τούρκοι των Μανδρών», εφ. *Αλήθεια*, 15 Ιουνίου 1912. Βλ. επίσης «Τουρκικαί βαρβαρότηται», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 16 Ιουνίου 1912, «Μάνδραις-Δίκωμον. Συμπλοκή Ελλήνων και Οθωμανών», εφ. *ΦτΚ*, 16/29 Ιουνίου 1912, «Συμπλοκή Δικωμιτών και Μανδριτών. Οι Τούρκοι προκλητικοί», εφ. *Ελευθερία*, 16/29 Ιουνίου 1912. Επίσης υπήρξαν δημοσιεύματα για επίθεση τριών Μουσουλμάνων κατά τριών Ελλήνων που περνούσαν από το χωριό Κιόνελλι. Βλ. «Προκλήσεις Τούρκων», εφ. *Ελευθερία*, 16/29 Ιουνίου 1912, «Νέαι βαρβαρότητες παρά το Κιόνελλι», εφ. *ΦτΚ*, 16/29 Ιουνίου 1912.

¹¹¹⁷ Διευθυντής και συντάκτης της συγκεκριμένης εφημερίδας ήταν ο νομικός και βουλευτής Ευάγγελος Χατζηγιωάννου.

μας διατελούν εν εξάψει». Ακόμη δήλωσε ότι μετά την πιο πάνω διάδοση υπήρξε μείωση των πελατών του¹¹¹⁸. Οι φήμες και οι διαδόσεις καθώς και οι δημοσιεύσεις διαφόρων φόβων και συμπλοκών συνέχισαν να δημοσιεύονται και να διαδίδονται και τον Ιούλιο του 1912¹¹¹⁹.

Γ. Οι ευθύνες για τις ταραχές

Αν και οι περιγραφές των ταραχών της Λεμεσού, δείχνουν ότι το επιτιθέμενο μέρος ήταν οι Έλληνες¹¹²⁰, εντούτοις ευθύνες για τα επεισόδια αυτά είχαν και οι Βρετανοί.

Για τη διερεύνηση των ταραχών της Λεμεσού συστάθηκε μικτή τριμελής επιτροπή αποτελούμενη από τον Mustafa Sami Effendi, τον Σταύρο Σταυρινάκη και τον διοικητή Λεμεσού Wilfred Bolton. Τα δύο πρώτα μέλη είχαν τύχει της έγκρισης των αντιστοίχων κοινοτήτων τους. Η τριμελής επιτροπή, στο μόνο γεγονός το οποίο συμφώνησε ήταν ότι η ενέργεια της αστυνομίας να πυροβολήσει κατά του πλήθους ήταν σωστή, ενώ μεγάλο μέρος της ευθύνης αποδόθηκε στις εκκλησιαστικές αρχές οι οποίες επέτρεψαν να ηγήσουν οι καμπάνες και να συγκεντρωθεί ο κόσμος¹¹²¹.

Ο Σταυρινάκης δεν απέδωσε ευθύνες στους Μουσουλμάνους. Χαρακτήρισε τις ταραχές ως μη οργανωμένες, κάνοντας λόγο και για συμμετοχή γυναικοπαίδων, και από τις δύο κοινότητες και για χρήση μόνο πέτρων και ροπάλων. Σύμφωνα με τον ίδιο οι ευρύτερες ταραχές μετά το επεισόδιο στην περιοχή Τζαμούδας, δεν θα συνέβαιναν αν δεν κτυπούσαν οι καμπάνες των εκκλησιών, καταλήγοντας τέλος ότι ο τοπικός αστυνομικός διοικητής ήταν απόλυτα δικαιολογημένος στο να πυροβολήσει τους «εξεγερμένους για να τους σταματήσει και να αποκαταστήσει την τάξη»¹¹²².

Αντίθετα ο Sami Effendi έκανε λόγο για «άγρια επίθεση» αποδίδοντάς την σε προμελετημένο κίνημα των Ελλήνων στηρίζοντας την άποψή του στην άμεση κινητοποίηση των Ελλήνων με το κτύπημα των καμπάνων και σε αναφορές Μουσουλμάνων οι οποίες

¹¹¹⁸ «Εν επεισόδιον εις το τουρκικόν λουτρόν», εφ. *Ένωσις*, 6/19 Ιουλίου 1912.

¹¹¹⁹ «Εκ Μύρτου. Ποικίλαι διαδόσεις», εφ. *ΦτΚ*, 7/20 Ιουλίου 1912

¹¹²⁰ Για επίθεση των Ελλήνων κάνει λόγο και αστυνομική έκθεση της περιόδου 1η Απριλίου 1912-31 Μαρτίου 1913. TNA: CO 67/170. Chief Commandant of Cyprus Military Police προς Acting Chief Secretary, Λευκωσία 23 Ιουνίου 1913, σελ. 132.

¹¹²¹ TNA: CO 883/7/10. Goold-Adams προς Harcourt, Τρόδος 2 Αυγούστου 1912, σελ. 143.

¹¹²² TNA: CO 883/7/10. Finding Major Bolton, Chairman and Mr. Stavrinakis προς Goold Adams, Λεμεσός 2 Ιουλίου 1912, σελ. 162. Αντίθετα η εφημερίδα «Σάλπιγξ» χαρακτήρισε την επίθεση ως προμελετημένη, στηρίζοντάς την στο γεγονός ότι ανώτερος αξιωματικός της αστυνομίας είχε συστήσει στους καθηγητές του Ημιγυμνασίου Λεμεσού και σε άλλους πολίτες να μη μεταβούν το απόγευμα της Δευτέρας στην αποβάθρα καθώς Οθωμανοί ένοπλοι θα προκαλούσαν ταραχές. Βλ. «Εβδομ. Ηχώ. Τρομοκρατία», εφ. *Σάλπιγξ*, 18 Μαΐου 1912. Βλ. επίσης και Κ. Μυριανθόπουλος, *Κυπριακαί, ό.π.*, σελ. 23.

έγιναν στην αστυνομία μια μέρα πριν τις ταραχές σχετικά με απειλές των Ελλήνων¹¹²³. Παράλληλα επέρριψε ευθύνες και σε Έλληνες προεστώτες οι οποίοι βρίσκονταν ανάμεσα στο πλήθος. Συγκεκριμένα υποστήριξε ότι ένας από τους Έλληνες προεστώτες βρισκόταν μαζί με το πλήθος το οποίο κατευθυνόταν προς την τουρκική συνοικία και εκεί με την πρόφαση ότι θα σταματούσε την εξέγερση, εκφώνησε λόγο ο οποίος έγινε δεκτός με ζητωκραυγές από τους Έλληνες ενώ αμέσως μετά επιτέθηκαν σε «μερικούς Μουσουλμάνους που έτυχε να βρεθούν εκεί». Επίσης υποστήριξε ότι δεν έγιναν γνωστοί ακόμη εκείνοι οι οποίοι κτύπησαν τους κώδωνες της εκκλησίας ενώ κανένας από τους Έλληνες προεστώτες, δεν έδωσε το όνομα κανενός παραβάτη, παρόλο που βρίσκονταν μέσα στο εξεγερμένο πλήθος¹¹²⁴.

Από την πλευρά του ο Αρμοστής απέφυγε να λάβει θέση αποδίδοντας τη διαφωνία Σταυρινάκη και Sami στην «εισαγωγή του φυλετικού ζητήματος». Αναφέρθηκε σε «αντιφατικές» μαρτυρίες Μουσουλμάνων και Ελλήνων αστυνομικών σχετικά με τα επεισόδια καθώς επίσης και στους Έλληνες επιθεωρητές, Τελεβάντο και Καρεκλά, τους οποίους ο εξεταστής της υπόθεσης, Th. Thorne, θεώρησε ότι κοινοποιούσαν σημαντικά στοιχεία προς στην «ελληνοχριστιανική» υπεράσπιση της υπόθεσης στο δικαστήριο. Ως προς τις ευθύνες της αστυνομίας και του βρετανού αστυνόμου A. Gallagher, ο Goold-Adams δήλωσε ότι ήταν «επιβεβλημένο» να αποδεικτεί πέρα από κάθε κριτική ότι η αστυνομία σωστά πυροβόλησε κατά του πλήθους¹¹²⁵. Επίσης σε προγενέστερή του επιστολή υποστήριξε ότι δεν θεωρούσε ότι υπήρξε οργανωμένη προσπάθεια με σκοπό την πρόκληση ταραχών και απέδωσε τα επεισόδια στις τεταμένες σχέσεις Ελλήνων και Μουσουλμάνων του νησιού, στην όξυνση των πνευμάτων από την κινητοποίηση των Ελλήνων για ένωση, στα άρθρα στον Τύπο εκ μέρους των «χριστιανών ηγετών» και τις προσβολές ενάντια στους μουσουλμάνους σχετικά με το επερχόμενο τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παρουσίασε τους Μουσουλμάνους πιο απελπισμένους από τα αποτελέσματα του ιταλοτουρκικού πολέμου ενώ έκανε λόγο για «φανατικά μέλη» της κοινότητας τα οποία ήταν πιο «ευαίσθητα» στις αντιοθωμανικές εκδηλώσεις των «ελλήνων χριστιανών». Τέλος

¹¹²³ Τέτοιου είδους απειλές ήταν ότι σε ένα καφενείο μερικοί Έλληνες προειδοποίησαν την τραγουδίστρια να μην τραγουδά τουρκικά τραγούδια διαφορετικά θα την σκότωναν, ότι έσχιζαν τα φέσια τα οποία φορούσαν άλλοι Έλληνες, ότι Έλληνας κάλεσε τους Έλληνες που βρίσκονταν στην αποβάθρα, όταν θα άκουγαν τις καμπάνες τότε άμεσα να επιτεθούν στις Μουσουλμάνες γυναίκες που βρίσκονταν εκεί.

¹¹²⁴ Ο Sami Effendi, σε αντίθεση με το Στ. Σταυρινάκη, ζήτησε τη δημοσίευση του πορίσματός του στην The Cyprus Gazette. Βλ. TNA: CO 883/7/10. Sami Effendi προς Harcourt, Λεμεσός 3 Ιουλίου 1912, σσ. 163-165(μετάφραση στα αγγλικά από τα οθωμανικά).

¹¹²⁵ TNA: CO 883/7/10. Goold-Adams προς Harcourt, Λευκωσία 24 Οκτωβρίου 1912, σσ. 161-2. (εμπιστευτικό).

υποστήριξε ότι το επεισόδιο που έγινε στο χωριό Μάνδρες υπήρξε το κύριο γεγονός και η αιτία για την «εξέγερση» της Λεμεσού¹¹²⁶.

1. Ο ρόλος των Ελλήνων προεστώτων

Οι ευθύνες οι οποίες αποδόθηκαν σε Έλληνες προεστώτες, οι οποίοι τύγχανε να είναι και μέλη της επιτροπής επί του Πολιτικού Αγώνος, ενδέχεται να μην είναι αβάσιμες, παρότι δεν τεκμηριώνονται.

Ήδη από τον Φεβρουάριο του 1912, Έλληνες βουλευτές είχαν προτείνει στον Αρχιεπίσκοπο την ίδρυση πολιτικών συλλόγων στα σπουδαιότερα κέντρα της Κύπρου με σκοπό την πολιτική διαπαιδαγώγηση του λαού υπό την προεδρεία του Αρχιεπισκόπου και των μητροπολιτών¹¹²⁷ ενώ τον Απρίλιο ιδρύθηκε η Κεντρική Επιτροπή Πολιτικού Αγώνα, με παραρτήματα στις πόλεις. Ο ελληνικός Τύπος του νησιού στον οποίο εκφραζόταν η πολιτική γραμμή και των δύο μεγάλων παρατάξεων του νησιού, συνιστούσε στους Μουσουλμάνους ησυχία, απειλώντας ότι σε περίπτωση αναμέτρησής τους με τους Έλληνες τα αποτελέσματα δεν θα ήταν ευχάριστα για αυτούς. Οι αναφορές του Μουσουλμάνου μέλους της ανακριτικής επιτροπής, Sami Effendi, περί παρουσίας Ελλήνων προεστώτων εντός του πλήθους, επαληθεύονται από την αναφορά του μητροπολίτη Κιτίου προς τον Αρχιεπίσκοπο. Ωστόσο, σε αντίθεση με τον Sami Effendi ο μητροπολίτης υποστήριξε ότι η παρουσία των μελών της Κεντρικής Επιτροπής «προστατευόντων τούς μωαμεθανούς και εξορκίζοντες τους χριστιανούς να παύσωσιν επιτιθέμενοι είχαν ήδη την κατευναστική αυτής επιρροήν»¹¹²⁸. Η αναφορά περί κατευνασμού των πνευμάτων συγκρούεται με την αναφορά του Ν.Κ. Λανίτη ο οποίος αν και εντός του πλήθους δήλωσε ότι παρά τις προσπάθειές του να κατευνάσει τα πνεύματα, διάφορες διαδόσεις περί επιθέσεως των Τούρκων ματαίωσαν τις προσπάθειες του.

Ο Ν. Κλ. Λανίτης, μέλος της επιτροπής επί του πολιτικού αγώνος Λεμεσού, αυτόπτης μάρτυρας της συμπλοκής, αμέσως μετά το πρώτο περιστατικό με τους μεθυσμένους Μουσουλμάνους, έκανε λόγο για επίθεση Ελλήνων, υποστηρίζοντας ότι με το κτύπημα των καμπάνων, «εν ριπή οφθαλμού» περισσότερο από 1000 άτομα, πολίτες και χωρικοί,

¹¹²⁶ ΤΝΑ: CO 883/7/10. Goold Adams προς Harcourt, Λευκωσία 30 Μαΐου 1912, σσ. 131-132.

¹¹²⁷ «Ίδρυσις πολιτικών συλλόγων», εφ. *ΦτΚ*, 23/10 Φεβρουαρίου 1912.

¹¹²⁸ Στις σκηνές των ταραχών βρίσκονταν τα μέλη της κεντρικής επιτροπής επί του Πολιτικού Αγώνος, Ν. Κλ. Λανίτης, Ι. Κυριακίδης, Ευγ. Ζήνων. ΑΑΚ: Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων, Βιβλίο ΜΓ', Μητροπολίτης Κιτίου προς Αρχιεπίσκοπο, 15 Μαΐου 1912, σελ. 359.

«ευρέθησαν εκεί και ήρχισαν ορμώντες προς την τουρκικήν συνοικίαν. Έσπευσα αμέσως εφ' αμάξης και μετά αγωνιώδεις προσπάθειάς, κατώρθωσα εις το βεργί του ποταμού να ανακόψω το ρεύμα του λαού, όπερ είχε υπερογκωθεί. Επιστρέψαμεν όλοι εις την πόλιν, όποτε νέαι ομάδες ιδικών μας εματαίωναν συνεχώς τας προσπάθειάς μου, εν τοσούτω κατήλθομεν άνευ απευκταίων την οδόν Βικτωρίας, όποτε αφηγήσεις διά νέαν επίθεσιν των Τούρκων εξετράχυναν τους ιδικούς μας, οίτινες ώρμησαν ακάθεκτα εν μέσω της κυρίας πανηγύρεως. Έτι ηκολούθησε φοβερά συμπλοκή [...] και αι οδοί εβάφησαν με αίμα»¹¹²⁹.

Κατά τη διάρκεια των ταραχών δεν έμεινε άθικτο ούτε και το μουσουλμανικό τέμενος.

«Οι Τούρκοι έκλεισαν τας θύρας του καφενείου, οι χριστιανοί ηγωνίζοντο να εκβιάσωσιν αυτάς, εν τω μεταξύ οι περισσότεροι των Τούρκων έφυγον εκ των παραθύρων και ώρμησαν εις το μικρόν τέμενος, αλλά και τούτο εγένετο αντικείμενον επιθέσεως. Τα όπλα των επιτιθεμένων ήσαν ξύλα και λίθοι ουδαμού δε ηκούσθη κρότος περιστροφου αλλ' ουδέ μάχαιρα εις χείρας χριστιανών»¹¹³⁰.

Όσον αφορά τη χρήση ένσφαιρων πυρών από πλευράς αστυνομικών, ο Κιτίου την απέδωσε σε «αντεκδικητική πράξη». «Οι αστυφύλακες 4-5 τον αριθμόν οιονεί εκδικούμενοι διότι τινές αυτών αναμιχθέντες άοπλοι εν ταις προηγηθείσαις συμπλοκαίς και εν μέρει κακοποιηθέντες έλαβον τα όπλα κατά άόπλων ανθρώπων»¹¹³¹.

Ο Διοικητής Λεμεσού, W. Bolton, αναφερόμενος στις κατηγορίες των Ελλήνων για την ενέργεια της αστυνομίας να πυροβολήσει κατά του πλήθους, δήλωσε: «Αυτή η ιδέα ενθαρρύνεται από τους ηγέτες τους, και θεωρώ, με σκοπό να καλύψουν το γεγονός ότι στην εξέγερση της Δευτέρας το επιθετικό μέρος ήταν οι Έλληνες»¹¹³². Επίσης το γεγονός απόσυρσης της κατηγορίας για στάση¹¹³³, μετά την παρέμβαση του Χρ. Σώζου, και η

¹¹²⁹ ΑΑΚ: Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων, Βιβλίο ΜΓ', Ν. Κλ. Λανίτης προς Αρχιεπίσκοπο, 14 Μαΐου 1912(π.ημ), σελ. 357. Στην ίδια επιστολή ο Λανίτης χαρακτήρισε την κατάσταση η οποία επικράτησε στη Λεμεσό ως «επαναστατική» μέχρι ότου έφτασε ο αγγλικός στρατός και κηρύχθηκε ο στρατιωτικός νόμος. Η «Ένωσις» ανέφερε ότι «πλέον των 3000» ατόμων έλαβαν μέρος στην συμπλοκή. Βλ. «Άγριαι σκηναί εις την Λεμεσόν», εφ. *Ένωσις*, 18/31 Μαΐου 1912.

¹¹³⁰ ΑΑΚ: Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων, Βιβλίο ΜΓ', Μητροπολίτης Κιτίου προς Αρχιεπίσκοπο, 16 Μαΐου 1912, σελ. 360. Ωστόσο ένας μουσουλμάνος πέθανε από τραύμα από μαχαίρι.

¹¹³¹ ΑΑΚ: Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων, Βιβλίο ΜΓ, Μητροπολίτης Κιτίου προς Αρχιεπίσκοπο, 15 Μαΐου 1912. «Αιματηραί σκηναί. Προκλήσεις οθωμανών», εφ. *Νέον Έθνος*, 19/1 Ιουνίου 1912.

¹¹³² ΤΝΑ: CO 883/7/10. Bolton προς Harcourt, Λεμεσός 2 Ιουνίου 1912, σσ. 134-135. Ο Γάλλος πρόξενος, Alph. Guillois δήλωσε στην αλληλογραφία του με το γαλλικό υπουργείο εξωτερικών, ότι υψηλόβαθμος της βρετανικής διοίκησης, του ομολόγησε ότι 9 άτομα εκ των Ελλήνων κατηγορουμένων θα απαγονίζονταν και ότι «αμερόληπτοι έλληνες» απείλησαν ότι σε περίπτωση καταδίκης σε θάνατο, θα προσπαθούσαν παραδώσουν τους «συμπατριώτες τους με τη βία» AMAC: CPC, Turquie τόμ. 63(Nouvelle série), Chypre 1901-1918, επιστολή με ημερομηνία 10 Αυγούστου 1912, σσ. 200-202.

¹¹³³ Η κατηγορία για στάση επέφερε την ποινή του θανάτου. Σύμφωνα με την «Αλήθεια» η εισαγγελία απέσυρε τη συγκεκριμένη κατηγορία μετά από διαταγή του Αρμοστή ενώ αναφέρθηκε ότι με τη συγκεκριμένη ενέργειά του ο Αρμοστής αναγνώριζε τις ενέργειες του δημάρχου Λεμεσού και μέλους του Εκτελεστικού Συμβουλίου, ο οποίος ανέλαβε την ηθική ευθύνη απέναντί του ότι «παρόμοιαι έκτροποι και βάρβαροι σκηναί οίαι αι του

διαβεβαίωση από τον τελευταίο ότι δεν θα επαναλαμβάνονταν τέτοιες σκηνές καθώς επίσης και η άμεση αποκατάσταση των σχέσεων, παρά τη συνέχιση διαδόσεων περί επίθεσης των μεν κατά των δε, δεικνύουν, κατά την άποψή μου, ότι οι Έλληνες προεστώτες δεν ήταν εντελώς αμέτοχοι των ταραχών¹¹³⁴.

Τον Ιούνιο του 1912 λίγο μετά τα επεισόδια των Μανδρών και του Κατακλυσμού, αποφασίστηκε η αποστολή αντιπροσωπείας στο Λονδίνο αποτελούμενη από τους Π. Κωνσταντινίδη, Ν. Κλ. Λανίτη και Θεοφάνη Θεοδότου (ο οποίος βρισκόταν ήδη στην Αγγλία)¹¹³⁵. Τα συγκεκριμένα άτομα αναγνωρίστηκαν ως «ειδική πρεσβεία» μετά από απόφαση της πλειοψηφίας των Ελλήνων βουλευτών και του Αρχιεπισκόπου, με σκοπό να ενεργήσουν προς την κεντρική κυβέρνηση για τα κυπριακά ζητήματα¹¹³⁶.

Η πρεσβεία έφθασε στο Λονδίνο τον Αύγουστο του 1912. Η προσωπική συνέντευξη των τριών βουλευτών με τον υπουργό Αποικιών και οι αόριστες υποσχέσεις τις οποίες απέσπασαν «αποτέλεσαν την αφετηρία για τη σταδιακή επαναπροσέγγιση με τον Αρμοστή με τον οποίο είχε διακοπεί κάθε επικοινωνία»¹¹³⁷. Τα ζητήματα τα οποία τέθηκαν ενώπιον του υπουργού από την «πρεσβεία» αφορούσαν τον «φόρο υποτελείας» και την κατακράτηση 90.000 λιρών σε «αποθεματικό ταμείο», το ζήτημα της αναλογικής αντιπροσώπευσης στο Νομοθετικό και την παραχώρηση μεγαλύτερων πολιτικών ελευθεριών, την προστασία των κυπρίων στο εξωτερικό και το εθνικό ζήτημα, με τον υπουργό να απαντά ότι γνωρίζει τους πόθους αλλά δεν θέλει ούτε να τους ενθαρρύνει ούτε να τους καταδικάσει¹¹³⁸. Τον ίδιο μήνα με την άφιξη της πρεσβείας στο Λονδίνο έγινε και η απόσυρση της κατηγορίας για στάση, η οποία βάραινε τους Έλληνες συλληφθέντες στη Λεμεσό¹¹³⁹.

Ο ρόλος των προεστώτων της κάθε κοινότητας υπήρξε σημαντικός ως προς την αποκατάσταση της τάξης. Όπως και παλαιότερα, η τάξη και η ειρήνη αποκαθίστατο με τη

κατακλυσμού δεν θα επαναληφθώσι πλέον εν τω μέλλοντι». «Η εισαγγελία αποσύρει την επί στάσει κατηγορίαν δι' όλους τους κατηγορουμένους», εφ. *Αλήθεια*, 3 Αυγούστου 1912.

¹¹³⁴ ΤΝΑ: CO 883/7/10. Bolton προς Harcourt, Λεμεσός 2 Ιουνίου 1912, σσ. 134-135.

¹¹³⁵ Τα συγκεκριμένα μέλη τα οποία θα μετέβαιναν και για δικές τους υποθέσεις, θα αναχωρούσαν «εξ ιδίων εξόδων».

¹¹³⁶ «Η εβδομάς», εφ. *ΦτΚ*, 16/29 Ιουνίου 1912. Ένα μήνα αργότερα ο εθελοντής κατά τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο και μέλος του Νομοθετικού, Ευάγγελος Χατζηγιάννου ζητούσε με επιστολή του προς τον Έλληνα υπουργό Εξωτερικών, καθοδήγηση ως προς τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να διαπραγματευτούν το ενωτικό καθώς σύμφωνα με τον ίδιο οι Κύπριοι πολιτευτές δεν είχαν «επαρκή πολιτική πείρα». ΑΥΕ: Φακ. 107/8, Κυπριακό ζήτημα, Ε. Χατζηγιάννου προς το Υπ. Εξωτερικών, 7 Ιουλίου 1912.

¹¹³⁷ Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος*, ό.π., σελ. 238-239.

¹¹³⁸ «Επιστολή πρεσβείας», εφ. *ΦτΚ*, 4/17 Αυγούστου 1912.

¹¹³⁹ Βλ. πιο κάτω.

μεσολάβηση του Αρμοστή στους προεστώτες της κάθε κοινότητας. Μετά τις ταραχές στη Λεμεσό, ο Αρμοστής, μέσω των επαρχιακών διοικητών, βρισκόταν σε στενή επαφή με τους «ηγέτες» και των δύο «στοιχείων», δηλώνοντας ότι όλοι εργάζονταν συνειδητά με τη διοίκηση για να διατηρήσουν τον νόμο και την τάξη. Στα μέτρα τα οποία λήφθηκαν ήταν και το κλείσιμο των οινοπωλείων¹¹⁴⁰.

Ο μητροπολίτης Κιτίου σε ομιλία του κατά την κηδεία του νεαρού αθλητή, θύματος των ταραχών, Κωνσταντίνου Γεωργίου, υποστήριξε ότι αποτελούσε «ύψιστο καθήκον» να μην δοθεί η εντύπωση στο εξωτερικό ότι εξεγέρθηκαν στο νησί «φυλετικά και θρησκευτικά μίση» και ότι η *τουρκική μειονοψηφία*, είχε ανάγκη προστασίας έναντι της ελληνικής πλειονοψηφίας¹¹⁴¹. Επίσης κυκλοφόρησε εγκύκλιος του μητροπολίτη, με την οποία προέτρεπε σε ειρήνη τον λαό, χαρακτήρισε τους Μουσουλμάνους ως «συνδούλους» των Ελλήνων, ενώ τους υπέδειξε ότι δεν τους συνέφερε να έχουν εχθρικές σχέσεις με τους Έλληνες θέτοντάς τους ταυτόχρονα το ερώτημα κατά πόσο θα ήταν ανεκτός ο βίος τους ως μειονοψηφίας στις πόλεις και τα χωριά, εάν παρά τη λήψη των αυστηρότερων μέτρων προς φύλαξη της ζωής και της περιουσίας τους, είχαν εχθρικές σχέσεις με τον ελληνικό πληθυσμό.

«Οι προκατειλημμένοι ή έχοντες συμφέρον ούτω να ερμηνεύσωσι τα πράγματα θα σπεύσωσι να διακηρύξωσιν ότι η Κύπρος δεν δύναται να κυβερνηθή δια φιλελευθέρου πολιτεύματος, δια πολιτεύματος το οποίον θα καθιστά αυτήν κυρίαν εαυτής, διότι δεν επιτρέπουσιν αυτό τα θρησκευτικά και φυλετικά μίση! Συμφέρι παρακαλώ, εις τον καλόν αγώνα τον οποίον δια μέσων ειρηνικών και νομίμων διεξάγομεν μετά βεβαίων ελπίδων επιτυχίας, συμφέρι λέγω, εις τον αγώνα τούτον να πιστευθή υπό των αγαπώντων το δίκαιον και την ελευθερίαν, ότι εν τη Νήσω ημών υπάρχουσι μίση φυλετικά και θρησκευτικά, ενώ πράγματι μέχρι της ώρας δεν υπάρχουσι;

Αλλά και εις τους μωαμεθανούς συμπολίτας ή μάλλον συνδούλους ημών, αποτελούντας το εν πέμπτον του πληθυσμού της Νήσου και έχοντας τόσα κοινά μετά των ελλήνων συμφέροντα, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά, προσωπικών σχέσεων, και εις εκείνους, λέγω, συμφέρι να εκπολεμηθώσι προς τον ελληνικόν πληθυσμόν και να διατελώσι μετ' αυτού εις σχέσεις εχθρικής; Θα είνε πλέον τότε ανεκτός ο βίος αυτών ως μειονοψηφίας είτε εν ταις πόλεσιν είτε εν τοις χωρίοις, όσον αυστηρά και αν ληφθώσι μέτρα προς φύλαξιν της ζωής και της περιουσίας αυτών; [...]

Ιδού λοιπόν ότι υπάρχει υπέρτατον συμφέρον δι' αμφοτέρα τα μέρη να παραδώσωσι ταχέως εις λήθην τα λυπηρά συμβάντα, όπου και αν συνέβησαν και να αποφασίσωσι να συζήσωσιν ειρήνη και ομονοία, [...]σεβόμενα δε το έτερον του ετέρου τα εθνικά

¹¹⁴⁰ TNA: CO 883/7/10. Goold Adams προς Harcourt, Λευκωσία 30 Μαΐου 1912, σσ. 131-132.

¹¹⁴¹ AAK: Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων, Βιβλίο ΜΓ', Μητροπολίτης Κιτίου προς Αρχιεπίσκοπο, 18 Μαΐου 1912, σελ. 369.

αισθήματα και τα εκδηλώσεις αυτών έως ου έλθη η ημέρα της και επί τούτων συνεννοήσεως, τη συνδρομή της φοράς των πραγμάτων...»¹¹⁴².

Η λύση της «λήθης» δεν αποτελούσε παρά την ευκολότερη επιλογή. Ωστόσο η λύση αυτή ήταν προσωρινή, δεν έθετε την αποκατάσταση των σχέσεων σε ειλικρινείς βάσεις και έδειχνε τη δυναμική που μπορούσε να ασκηθεί από τους προεστώτες της ελληνορθόδοξης τουλάχιστον κοινότητας στο να τιθασεύσουν τα οξυμένα πνεύματα των Ελλήνων. Η ίδια αντιμετώπιση επαναλαμβανόταν και στην Κρήτη μετά από κάθε σφοδρό αιματοκύλισμα Ελλήνων και Μουσουλμάνων, όπου οι προεστώτες και των δύο κοινοτήτων, υπό την πίεση και εξωγενών παραγόντων καλούσαν τους ομόθρησκους τους σε αποκατάσταση της ειρήνης υπέρ των κοινών τους συμφερόντων¹¹⁴³.

Η ακραία ενωτική εφημερίδα, «Κυπριακός Φύλαξ», κατηγόρησε ως αίτιους των ταραχών τους Μουσουλμάνους και την πολιτική του «Διαίρει και Βασίλευε» των Βρετανών. Χαρακτήρισε τους Μουσουλμάνους ως «ορμέμφουτα ανημέρου φυλής», αποδίδοντας την καλλιέργεια του φανατισμού κατά των Ελλήνων στο «πατροπαράδοτο μίσος» κατά των *απίστων*, στο φθόνο που ένιωθαν έναντι των Ελλήνων για την υποδεέστερη τους οικονομική θέση, στη δράση των Νεοτούρκων και τη δημαγωγία. Ωστόσο ο τρόπος με τον οποίο χαρακτήριζε ο αρθρογράφος της συγκεκριμένης εφημερίδας τους Μουσουλμάνους αποτελούσε ένδειξη φυλετικού φανατισμού και από τη δική του πλευρά.

«Ο τούρκος [...]μηδέποτε αισθανθείς την ηδύτητα του άρτου, βεβρεγμένου εν τω τιμίω ιδρώτι της τιμίας εργασίας, μαίνεται και λυσσά κατά των συνοίκων και τιμίως βιούντων και ευπορούντων λαών, караδοκει δε πάσαν ευκαιρίαν όπως κορέση το ακόρεστον μίσος του χύνων το αίμα αθών και αόπλων απίστων κατ' αυτόν.»

---

¹¹⁴² «Εγκύκλιος του Π.Μ. Κιτίου», *Ελευθερία*, 2/15 Ιουνίου 1912. Υπέρ της αποκατάστασης των σχέσεων με τους Μουσουλμάνους τάχθηκε και το «Νέον Έθνος», κάνοντας λόγο για «κοινό συμφέρον» και υποστηρίζοντας ως λύση «τα ύδατα της λήθης». Απέδωσε την αιτία των ταραχών στην «αδέξια πολιτεία» του Αρμοστή θεωρώντας ότι η στάση του ήταν αρκετή για να δώσει την αφορμή σε «τινάς αφελείς και αμαθείς Μωαμεθανούς» να λάβουν προκλητική στάση κατά των Ελλήνων με αποτέλεσμα να συμβούν γεγονότα τα οποία εξήγησαν την φυλετική φιλοτιμία και κατέληξαν στο «τραγικόν δράμα της Λεμησσού». Βλ. «Συνέλωμεν», εφ. *Νέον Έθνος*, 19/1 Ιουνίου 1912.

¹¹⁴³ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι λίγους μήνες μετά την πυρπόληση της μονής Αρκαδίου, η εφημερίδα «Κρήτη» ανέφερε χαρακτηριστικά. «Ελησμόνησε ο χριστιανός Κρής όσα κακά εξ αιτίας άλλου έκαμεν εις αυτόν ο συμπατριώτης του οθωμανός και τον προσκαλεί σήμερα πάλιν δευτέραν φοράν δια της Προσωρινής Κυβερνήσεως του και του υπόσχεται βεβαιότατα μίαν νέαν τάξιν πραγμάτων στεραίαν και παντοτινήν και μίαν Κυβέρνησιν δικαίαν ελαφράν και ίσην εις όλους, εις την οποίαν οι οθωμανοί θα δοξάζωσιν ελευθέρως τα της θρησκείας των όπως αυτή παραγγέλη εις αυτούς...». «Κρήτες Οθωμανοί συμπατριώται», εφ. *Κρήτη*, 22 Μαρτίου 1867.

Παράλληλα με τις πιο πάνω αναφορές έγινε λόγος και για τις καλές σχέσεις τις οποίες είχαν παλαιότερα Έλληνες και Μουσουλμάνοι του νησιού, αποδίδοντάς τες στην «άκραν ημερότητα» του ελληνικού πληθυσμού, στην αντικατάσταση της τουρκικής τυρρανίας με την αγγλική διακυβέρνηση και τη συνεργασία «συνετών» Ελλήνων και Μωαμεθανών πολιτικών. Η επανεμφάνιση της παλιάς έχθρας *Ελλήνων και Τούρκων*, οφειλόταν σύμφωνα με τον αρθρογράφο στη δημαγωγία νέων *τούρκων* δικηγόρων και ιατρών και στην «αποθράσυνση» του τουρκικού στοιχείου από τη φιλοτουρκική στάση του Αρμοστή Goold-Adams κατά την περιοδεία του στην Καρπασία. Οι «σκηνές της Λεμεσού» χαρακτηρίστηκαν ως «μελετημένες», υποστηρίζοντας ότι σε αντίθεση με τους Έλληνες οι Μουσουλμάνοι ήταν οπλισμένοι με μαχαίρια, δηλώνοντας ότι *έλληνες και μωαμεθανοί* «υποβλέπουσιν αλλήλους ως θανασίμους εχθρούς», ενώ η «ελαχίστη αφορμή» θα προκαλούσε αιματοχυσία¹¹⁴⁴.

Η ίδια εφημερίδα, λίγες μέρες αργότερα, παρουσίασε τα επεισόδια ως θετική ένδειξη για το φρόνημα των Ελλήνων. Τα επεισόδια στη Λεμεσό παρουσιάστηκαν ως παράδειγμα για τους χωρικούς, δηλώνοντας ότι τα όσα έγιναν μπορούσαν να θεωρηθούν «ευάρεστα και ευοίωνα» για τον αγροτικό «ιδία πληθυσμόν όστις έδειξε διαγωγή αίρουν την επί ραγιαδισμό διαδεδομένην από μακρού φήμην». Υποστηρίχθηκε ακόμη ότι μικροεπεισόδια και φήμες «τυχαίως ή σκοπίμως διασπειρόμεναι» παρείχαν παντού αφορμές ώστε να εκδηλωθεί το «ακμαίον ανδρικόν φρόνημα»¹¹⁴⁵. Το ίδιο δημοσίευμα παρουσίαζε τους Έλληνες χωρικούς, να είναι έτοιμοι να αμυνθούν μέχρι εσχάτων όχι μόνο υπέρ των χωριών τους αλλά κάθε «ομόφυλης» κοινότητας, και να έχουν τη δυναμική να αντεκδικηθούν αν ήθελαν τους Τούρκους, συστήνοντας στους τελευταίους ότι «αν εξακολουθήσουν ησυχάζοντες και αποφεύγοντες πάσαν ενόχλησιν κατά των συνοίκων χριστιανών έστωσαν βέβαιοι ότι ουδέν έχουν να υποπτευθούν κακόν παρά των συνοίκων ελλήνων, αν όμως ήθελον ενοχληθή εν τω μέλλοντι παρά τούρκων ταραξιών απόφασιν έχουν να υπερασπίσωσιν εαυτούς τιμωρούντες τους ταραξίας αδυσωπήτως»¹¹⁴⁶.

Σύμφωνα με την «Αλήθεια», ο γερμανικός και ο αυστριακός Τύπος συνέδεσαν τα επεισόδια, «πεπλανημένως με τον πολιτικόν αγώνα και τον πόθον των Ελλήνων Κυπρίων

¹¹⁴⁴ «Απώτερα και εγγύτερα αίτια των ταραχών», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 19 Μαΐου 1912.

¹¹⁴⁵ Χωρικός από το χωριό Λεμύθου καθώς μετέβαινε προς Λεμεσό, «πληροφορήθηκε» ότι τριακόσιοι και πλέον ένοπλοι Τούρκοι καταδιωθέντες από τη Λεμεσό κατέφυγαν στα βουνά προσβάλλοντας κάθε χριστιανό και χριστιανικό χωριό. Ο συγκεκριμένος χωρικός, επιστρέφοντας στο χωριό του μετέφερε τη συγκεκριμένη είδηση σε όλα τα χωριά μεταξύ αυτών και το χωριό Τρεις Ελιές, όπου όπως αναφέρεται οι χωρικοί «εξεκένωσαν» όσα όπλα είχαν για να τα καθαρίσουν. Οι συγκεκριμένοι πυροβολισμοί ωστόσο εκλήφθηκαν από τα γειτονικά χωριά ως σύγκρουση των χωρικών με τους φυγάδες Τούρκους με αποτέλεσμα η διάδοση να φτάσει σε όλη τη Μαραθάσα και Σολέα και οι κάτοικοι να οπλιστούν έτοιμοι για αντιμετώπιση των *Τούρκων*.

¹¹⁴⁶ «Οι Έλληνες χωρικοί ανδριζόμενοι και γρηγορούντες», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 26 Μαΐου 1912.

όπως ενωθώσι μετά της Ελλάδος». Ως προς τα τουρκικά φύλλα της Κωνσταντινούπολης, η «Αλήθεια» ανέφερε ότι «έπλασαν με την φαντασία τους ένα σωστό παραμύθι» για τα επεισόδια της Λεμεσού, ενώ η αγγλική εφημερίδα «The Near East», υποστήριξε ότι οι ταραχές προκλήθηκαν από τους Έλληνες και συγκεκριμένα από 20-30 δικηγόρους οι οποίοι επηρέαζαν και τους υπόλοιπους¹¹⁴⁷.

2. Η βρετανική στάση

Οι ευθύνες της βρετανικής διοίκησης διαπιστώνονται από το γεγονός ότι ενώ ήταν γνωστή η ένταση ανάμεσα στις δύο κοινότητες και ενώ στη Λευκωσία επιβλήθηκε στρατιωτικός νόμος, οι βρετανικές αρχές απέφυγαν να λάβουν αυστηρά μέτρα κατά τον εορτασμό της εορτής του Κατακλυσμού σε Λεμεσό και Λάρνακα. Παρόμοια αντίδραση είχαν δείξει και παλαιότερα κατά το 1895, όταν παρά τις συστάσεις των Μουσουλμάνων για κίνδυνο πρόκλησης επεισοδίων περιορίστηκαν σε συγκεκριμένες συστάσεις προς τους Έλληνες προεστώτες. Ακόμη η ευθύνη του βρετανού αστυνόμου Gallagher για τη ρίψη πυροβολισμών κατά του πλήθους καθώς και το ενδεχόμενο οι Μουσουλμάνοι αστυνομικοί να στόχευαν συγκεκριμένα και αποκλειστικά Έλληνες, δεν μπορεί να παραβλεφθεί¹¹⁴⁸.

Η βρετανική διοίκηση απέφυγε να αντιμετωπίσει σοβαρά τις συστάσεις του Αρχικαδή των Μουσουλμάνων, Ali Rifat, για απαγόρευση άρθρων σε ελληνικές εφημερίδες τα οποία σύμφωνα με τον ίδιο αποσκοπούσαν στο να διεγείρουν τα μουσουλμανικά και οθωμανικά αισθήματα¹¹⁴⁹. Τον Οκτώβριο του 1912, λίγο πριν την έναρξη του Α΄ Βαλκανικού πολέμου, ο Αρχικαδής ζητούσε από τον Αρχιγραμματέα, την εφαρμογή συγκεκριμένων άρθρων του οθωμανικού νομικού κώδικα και τη λήψη νομικών μέτρων κατά του εκδότη και συντάκτη της εφημερίδας «Πατρίς» για δημοσιεύματα τα οποία έτειναν στο να διαταράξουν την «αρμονία ανάμεσα στα δύο στοιχεία»¹¹⁵⁰. Επίσης η νεοτουρκική εφημερίδα Seyf¹¹⁵¹,

---

¹¹⁴⁷ Βλ. «Ο Ευρωπαϊκός τύπος περί Κύπρου», εφ. *Αλήθεια*, 15 Ιουνίου 1912, «Αγγλικά ψευδολογία και κακοήθεια», εφ. *Αλήθεια*, 22 Ιουνίου 1912.

¹¹⁴⁸ Ο μητροπολίτης Κιτίου σε επιστολή στον Αρχιεπίσκοπο, αναφέρθηκε στην ανικανότητα της αστυνομίας σχολιάζοντας ότι «Εις την Τουρκίαν τα πράγματα θα εξελίσσοντο δικαιότερον και ανθρωπινότερον». ΑΑΚ: Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων, Βιβλίο ΜΓ΄, Μητροπολίτης Κιτίου προς Αρχιεπίσκοπο, 18 Μαΐου 1912, σελ. 369.

¹¹⁴⁹ Τα άρθρα για τα οποία διαμαρτυρήθηκε ο Αρχικαδής αφορούσαν τις εφημερίδες «Πατρίς» και «Κυπριακός Φύλαξ» και συγκεκριμένες αναφορές τους σχετικά με το Ανατολικό ζήτημα και αξιωματούχους της Πύλης. Τα άρθρα είχαν ημερομηνίες 3/16 Μαΐου 1912 και 29 Απριλίου 1912 αντίστοιχα. Οι ταραχές του Κατακλυσμού έγιναν αργότερα στις 14/27 Μαΐου. Βλ. ΚΑΚ: SA1/860/12. Ali Rifat προς Goold Adams, 17 Μαΐου και 18 Μαΐου 1912.

¹¹⁵⁰ ΚΑΚ: SA1/860/12. Ali Rifat προς Goold Adams, 13 Οκτωβρίου 1912.

¹¹⁵¹ Ι. Τενεδίος, «Ανασκόπηση», *ό.π.*, σελ. 82.

σχολιάζοντας τη δημοσίευση συγκεκριμένου άρθρου της εφημερίδας «Κυπριακός Φύλαξ» κάλεσε τη διοίκηση του νησιού όπως οδηγήσει ενώπιον της δικαιοσύνης τους δημοσιογράφους οι οποίοι στερούνταν μετριοφροσύνης καλών τρόπων και ανθρώπινου σεβασμού. Έμμεση αναφορά έγινε και στη βρετανική διοίκηση με το δημοσίευμα να υποστηρίζει ότι ενώ γίνονταν επιθέσεις από «τέτοιους εχθρούς του έθνους» ενάντια στη μουσουλμανική και εθνική τους τιμή, οι Μουσουλμάνοι παρέμεναν ανήμποροι να τους οδηγήσουν ενώπιον της δικαιοσύνης.

«Έχουμε κουραστεί και αηδιάσει με τις δημοσιεύσεις αυτών των εφημερίδων. Διερωτόμαστε για πόσο μπορεί ο Ισλαμισμός, η εθνικότητα [μας] και ο Σουλτάνος να αφήνονται εκτεθειμένοι στις επιθετικές δημοσιεύσεις αυτών των ατόμων. Ως δημοσιογράφοι, εφιστούμε την προσοχή του κράτους και ζητούμε όπως ο καδής και ο Μουφτής προβούν στα απαραίτητα διαβήματα για την προστασία της τιμής του Ισλαμισμού»¹¹⁵².

Από την πλευρά του ο Αρχιγραμματέας, εκπροσωπώντας τη βρετανική διοίκηση στο νησί, φάνηκε να μη δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στις ενστάσεις των Μουσουλμάνων, αφήνοντας με τον τρόπο αυτό την ένταση να διαιωνίζεται. Τόσο τον Μάιο όσο και τον Νοέμβριο του 1912 εξέφρασε την άποψη ότι η γλώσσα η οποία χρησιμοποιείτο δεν επαρκούσε για να υπάρξει καταδίκη και ότι το κράτος δεν ήταν έτοιμο λόγω αυτού να διώξει τους ιδιοκτήτες ή τους εκδότες των συγκεκριμένων εφημερίδων¹¹⁵³.

Η βρετανική πολιτική παρά τις κατηγορίες τις οποίες δέχτηκε από τους Έλληνες πολιτευτές, αποδείχθηκε για άλλη μια φορά επιδέξια στο να αποκαθιστά τις σχέσεις της με το πλειοψηφούν ελληνικό στοιχείο. Μετά από διαβήματα του δημάρχου Λεμεσού Χριστόδουλου Σώζου προς τον Αρμοστή, ο τελευταίος διέταξε την απόσυρση των κατηγοριών για εμφύλια στάση την οποία αντιμετώπιζαν οι Έλληνες κατηγορούμενοι¹¹⁵⁴. Η κατηγορία για στάση, ήταν πολύ βαριά, καθώς ως ποινή επιβαλλόταν η ποινή του

¹¹⁵² ΚΑΚ: SA1/860/12, μετάφραση από τα οθωμανικά στα αγγλικά άρθρου από την εφημερίδα «Seyf» με ημερομηνία 4 Νοεμβρίου 1912.

¹¹⁵³ ΚΑΚ: SA1/860/12. Acting Chief Secretary προς Ali Rifat, 31 Μαΐου 1912, σελ. 14, στο ίδιο, W. Ott προς Ali Rifat, Νοέμβριος 1912 (εμπιστευτικό).

¹¹⁵⁴ Η εκδίκαση της «εξέγερσης» στη Λεμεσό έγινε από το κακουργιοδικείο της πόλης. Ενώπιον της δικαιοσύνης τέθηκαν τέσσερις υποθέσεις σχετιζόμενες με τις ταραχές. Η πρώτη αφορούσε δύο Μουσουλμάνους από την Επισκοπή οι οποίοι κατηγορούνταν για το μαχαίρωμα τεσσάρων Ελλήνων, η δεύτερη αφορούσε επίσης ένα Μουσουλμάνο για το φόνο δύο Ελλήνων, η τρίτη αφορούσε τρεις Έλληνες οι οποίοι κατηγορούνταν για το φόνο ενός Μουσουλμάνου και η τέταρτη υπόθεση, η οποία ήταν και η μακροσκελέστερη, αφορούσε 32 Έλληνες οι οποίοι κατηγορούνταν ως υπεύθυνοι για υποκίνηση σε στάση. Οι προανακρίσεις ξεκίνησαν και για τις τέσσερις δίκες στις 29 Ιουνίου (ν.ημ.). Η εκδίκαση ξεκίνησε αργότερα, στις 6 Αυγούστου και εκδίκαση της τέταρτης υπόθεσης διήρκησε από τα τέλη Αυγούστου μέχρι τις αρχές Οκτωβρίου. Για τις δίκες βλ. Π. Μαχλουζαρίδης, *Δίκες, ό.π.*, σσ. 16-36.

θανάτου¹¹⁵⁵. Μετά και την απόσυρση της συγκεκριμένης κατηγορίας, καταδικάστηκαν από το Κακουργιοδικείο Λεμεσού, συνολικά 34 Έλληνες και 3 Μουσουλμάνοι. Από τους Έλληνες, 17 άτομα κρίθηκαν ως ένοχοι διαφόρων κατηγοριών για επίθεση, τραυματισμό αλλά και καταστροφή κινητής και ακίνητης περιουσίας που ανήκε σε Μουσουλμάνους. Από τους Μουσουλμάνους κρίθηκαν ένοχοι δύο πρόσωπα για επίθεση με μαχαίρι και για δολοφονία δύο Ελλήνων¹¹⁵⁶. Οι ποινές οι οποίες επιβλήθηκαν κυμαίνονταν από ένα έως πέντε χρόνια φυλάκιση. Ανάμεσα στους καταδικασθέντες περιλαμβάνονταν και ένας Σάμιος στην καταγωγή, ο Κωστής Εμμανουήλ Μπογιατζόγλου, 65 χρονών, ο οποίος υποχρεώθηκε να φύγει από την Κύπρο¹¹⁵⁷. Οι ποινές που επιβλήθηκαν στους Έλληνες δεν τους ικανοποίησαν, με την εφημερίδα «Αλήθεια» να χαρακτηρίζει τις ποινές ως πολύ αυστηρές¹¹⁵⁸.

Η απόφαση του Αρμοστή να αποσύρει την κατηγορία για στάση η οποία βάραινε τους Έλληνες, προκάλεσε τη διαμαρτυρία σε συλλαλητήριο μερίδας Μουσουλμάνων της Λεμεσού, χωρίς όμως τη δυνατότητα για δυναμικότερη αντίδραση γεγονός που υποδείκνυε και την εξάρτησή τους από τους Βρετανούς. Στο συλλαλητήριο μίλησε «δριμύτατα», ο Νεότουρκος διευθυντής του οθωμανικού σχολείου Midat Effendi¹¹⁵⁹ ο οποίος έψεξε την απόφαση του Αρμοστή και τα διαβήματα του δημάρχου Λεμεσού. Σε αντίθεση με τον Midat, ο δικηγόρος υπεράσπισης των Μουσουλμάνων κατηγορουμένων ο οποίος έφτασε από την

---

¹¹⁵⁵ «Αι πολύκροτοι δίκαι δια τας συμπλοκάς του κατακλυσμού. Λεπτομερή πρακτικά των δικών», εφ. *Αλήθεια*, 27 Ιουλίου 1912, «Η εισαγγελία αποσύρει την επί στάσει κατηγορίαν δι' όλους τους κατηγορουμένους», εφ. *Αλήθεια*, 3 Αυγούστου 1912. Βλ. επίσης Π. Μαχλουζαρίδης, *Δίκες, ό.π.*, σελ. 35.

¹¹⁵⁶ Ο Ahmet Hussein Emin από την Επισκοπή κρίθηκε ένοχος για τον τραυματισμό με μαχαίρι δύο Ελλήνων στην περιοχή «Τζαμουδά», ενός Έλληνα κοντά στην τουρκική συνοικία και για τραυματισμό με μαχαίρι ακόμη ενός Έλληνα. Καταδικάστηκε σε 4½ χρόνια φυλάκιση. Για τον φόνο δύο Ελλήνων καταδικάστηκε ο επίσης Μουσουλμάνος, Rustem Ali σε 15 χρόνια καταναγκαστική εργασία. Για τον φόνο του Καρά Μουσταφά Αχμέτ, συνελήφθησαν 3 Έλληνες, οι Στυλλής Κωνσταντής, Μιχαήλ Χάλιος και Κωστής Βλάχος, όμως λόγω αντικρουόμενων μαρτυριών των Τούρκων μαρτύρων θεωρήθηκε έγκυρη η δήλωση του υπαστυνόμου Καρεκλά και δεν καταδικάστηκαν για φόνο ωστόσο τους επιβλήθηκε ποινή φυλάκισης τεσσάρων χρόνων στον καθένα, καθώς κρίθηκαν ένοχοι για βανδαλισμούς και για προμελετημένη επίθεση κατά του Βρετανού αστυνόμου Λεμεσού. Π. Μαχλουζαρίδης, *Δίκες, ό.π.*, σσ. 17-35, TNA: CO 67/170. Οπρ προς Harcourt, 26 Ιουνίου 1913, σσ. 88-89, «Εκ Λεμεσού», εφ. *ΦτΚ*, 4/17 Αυγούστου 1912, «Τα εν Λεμεσώ», εφ. *ΦτΚ*, 1/14 Σεπτεμβρίου 1912.

¹¹⁵⁷ Βλ. TNA: CO 67/170. Οπρ προς Harcourt, 26 Ιουνίου 1913, σσ. 88-89, «Αι πολύκροτοι δίκαι δια τας συμπλοκάς του κατακλυσμού. Λεπτομερή πρακτικά των δικών», εφ. *Αλήθεια*, 27 Ιουλίου 1912. «Η απόφασις του δικαστηρίου επί της πολυκρότου δίκης», εφ. *Αλήθεια*, 24 Σεπτεμβρίου 1912, Π. Μαχλουζαρίδης, *Δίκες, ό.π.*, σελ. 35.

¹¹⁵⁸ Π. Μαχλουζαρίδης, *Δίκες, ό.π.*, σελ. 36, Εφ. *Αλήθεια*, 4 Οκτωβρίου 1912.

¹¹⁵⁹ Το 1908 κατά τον εορτασμό της επαναφοράς του συντάγματος είχε μιλήσει με πολύ θερμά λόγια υπέρ της ελληνοτουρκικής συνεργασίας. Βλ. Κεφάλαιο 10.

Κωνσταντινούπολη, «Σατετίν»¹¹⁶⁰, «προσεπάθησε δι' ολίγων συνετών λόγων» να συμβιβάσει τα πράγματα, «δώσας συμβουλάς ειρηνεύσεως»¹¹⁶¹. Η «Σάλπιγξ» σχολιάζοντας τον λόγο του Midat έκανε λόγο για δάσκαλο ο οποίος φρόντισε να «αρτύσει» τον λόγο του αναφέροντας «ακαταμάχητα διδάγματα της ιστορίας» και ο οποίος συνέστησε ως μόνο φάρμακο το μίσος κατά των Ελλήνων. Η εφημερίδα απέδωσε τη συγκεκριμένη μουσουλμανική άποψη σε «αυτοκτόνο σοφία μερικών εκ των μωαμεθανών συμπολιτών μας»¹¹⁶².

Οι ταραχές του Μαΐου του 1912, λίγους μήνες πριν την κήρυξη του Α΄ Βαλκανικού πολέμου, έδωσαν επίσης την ευκαιρία στον Αρμωστή να ταχθεί κατά της τροποποίησης του «συντάγματος». Χαρακτήρισε τους Μουσουλμάνους ως καχύποπτους απέναντι στη μονιμότητα των οθωμανικών δικαιωμάτων στο νησί λόγω της ελευθερίας η οποία επιτράπηκε στους «Έλληνες - Χριστιανούς» να συνεχίσουν την «προπαγάνδα» τους για την ένωση. Υποστήριξε ότι αν οι Μουσουλμάνοι «επηρεαστούν από τους ηγέτες τους» θα αντεκδικούνταν τους Έλληνες. Για τους Έλληνες υποστήριξε ότι ως οικονομικά ανεξάρτητοι υπήρξαν επιθετικοί κατά των «Τούρκων» αλλά και ενάντια στη βρετανική διοίκηση. Πρόσθεσε ότι μια παραχώρηση προς τους Έλληνες από τη Βρετανία, ιδιαίτερα κατά τη συγκεκριμένη στιγμή, θα ερμηνευόταν λανθασμένα από το μουσουλμανικό στοιχείο, τόσο εντός όσο και εκτός του νησιού και θα όξυνε περαιτέρω το άσχημο κλίμα ανάμεσα σε αυτούς και τους Έλληνες οδηγώντας πιθανότατα σε ανοιχτή σύγκρουση μεταξύ των δύο «λαών» του νησιού¹¹⁶³.

Ένα σχεδόν χρόνο αργότερα, μετά τη μεσολάβηση και των δύο Βαλκανικών πολέμων, ο Αρμωστής εισηγήθηκε ως μέσο «μετριασμού της φυλετικής εχθρότητας» όπως με την ευκαιρία της υπογραφής συνθήκης ειρήνης μεταξύ της Τουρκίας και των συμμάχων, να παραχωρηθεί «μερική αμνηστία» σε όσους καταδικάστηκαν για συμμετοχή στις ταραχές της Λεμεσού¹¹⁶⁴. Ο Αρχιγραμματέας του νησιού, W. Orr, εκτελώντας χρέη Αρμωστή κατά την

¹¹⁶⁰ Εκτός από τον «Σατετίν», δικηγόρος υπεράσπισης των Μουσουλμάνων ήταν και ο «Σατρετίν» από τη Λευκωσία. Βλ. Π. Μαχλουζαρίδης, *Δίκες, ό.π.*, σελ. 17.

¹¹⁶¹ «Οι Τούρκοι διαμαρτυρόμενοι κατά της αποφάσεως του Αρμωστού», εφ. *Αλήθεια*, 10 Αυγούστου 1912, «Αι ταραχαί της 14^{ης}-27 Μαΐου. Η υπόθεσις προ του Κακουργιοδικείου», εφ. *Σάλπιγξ*, 27 Ιουλίου 1912.

¹¹⁶² Εφ. *Σάλπιγξ*, 9 Αυγούστου 1912.

¹¹⁶³ TNA: CO 883/7/10. Goold Adams προς Harcourt, Τρόδος 3 Οκτωβρίου 1912, σσ. 157-160. (εμπιστευτικό).

¹¹⁶⁴ Για την αναφορά του Αρμωστή βλ. την επιστολή του Αρχιγραμματέα του νησιού. TNA: CO 67/170. Orr προς Harcourt, 26 Ιουνίου 1913, σσ. 86-87.

περίοδο απουσίας του Goold - Adams, ενεργώντας σύμφωνα με την εκφρασθείσα επιθυμία του Αρμοστή μείωσε την ποινή η οποία επιβλήθηκε σε 4 «υποκινητές» (έναν *Μουσουλμάνο* και τρεις *Χριστιανούς*), από 4½ και 4 χρόνια σε 3 χρόνια και ακύρωσε τις ποινές οι οποίες επιβλήθηκαν σε ένα *Μουσουλμάνο* και δώδεκα *Χριστιανούς*¹¹⁶⁵. Επίσης δήλωσε στον υπουργό των Αποικιών ότι «η συμπεριφορά του λαού στη Λεμεσό προς τη διοίκηση κατέστη, από τον περασμένο χρόνο, εμφανώς πιο εγκάρδια απ' ότι στο παρελθόν»¹¹⁶⁶.

Συμπεράσματα

Μετά την αποκατάσταση του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος, εκείνο το οποίο απέμενε για την ελληνορθόδοξη κοινότητα ήταν η στροφή του ενδιαφέροντος στην ευημερία του νησιού και δη στην πραγματοποίηση της Ένωσης με το ελληνικό κράτος. Παρά την έκρηξη του Ιταλοτουρκικού πολέμου και την πολιτεία του Αρμοστή, εντούτοις την όξυνση των μουσουλμανικών πνευμάτων και το επεισόδιο στις Μάνδρες φαίνεται να προκάλεσαν κυρίως διαδόσεις περί επιθέσεων των Ελλήνων κατά των Μουσουλμάνων, οι οποίες στο ευρύτερο πλαίσιο αποδυνάμωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και την κινητοποίηση των Ελλήνων υπέρ της Ένωσης, προκαλούσαν μεγαλύτερη αίσθηση.

Η σημασία των επεισοδίων στις Μάνδρες και τη Λεμεσό υπήρξε ιδιαίτερη τόσο για Έλληνες και τους Μουσουλμάνους όσο και για τους Βρετανούς. Στους μεν πρώτους αν και θα μπορούσε να λειτουργήσουν αρνητικά στο αίτημά τους για πολιτική χειραφέτηση, εντούτοις συνέβαλαν στην ενίσχυση του εθνικού φρονήματος των μαζών αποδεικνύοντας και εμπράκτως (και για πρώτη φορά σε τόση έκταση) τη δυναμική που είχαν δυνητικά οι Έλληνες να επικρατήσουν στους Μουσουλμάνους ως πλειονότητα. Για τους Μουσουλμάνους λειτούργησαν επιβεβαιωτικά στις καχυποψίες τις οποίες έτρεφαν για τους Έλληνες, αποτέλεσαν έμπρακτη απόδειξη ότι απειλούνταν από τους Έλληνες και ότι η παραχώρηση πολιτικής χειραφέτησης θα ήταν εις βάρος τους. Με τον τρόπο αυτό ενισχύθηκε η αγκίστρωση μερίδας προεστώτων της μουσουλμανικής κοινότητας στους Βρετανούς, με τρόπο ώστε κατά την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου να στηρίζουν τη βρετανική διοίκηση του νησιού παρά το γεγονός ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρισκόταν στο αντίπαλο στρατόπεδο. Για τη δε Βρετανία οι συγκεκριμένες ταραχές, οι πρώτες και οι τελευταίες μέχρι και τα χρόνια του αγώνα της ΕΟΚΑ, κατέδειξαν τη σημασία της παρουσίας της στο νησί, τόσο ως διασφαλιστή της τάξης και της ειρήνης όσο και ως

¹¹⁶⁵ TNA: CO 67/170. Orig προς Harcourt, 26 Ιουνίου 1913, σσ. 86-87.

¹¹⁶⁶ TNA: CO 67/170. Orig προς Harcourt, 26 Ιουνίου 1913, σσ. 86-87.

ρυθμιστή των σχέσεων και μοναδικού προστάτη της μουσουλμανικής μειονότητας, την ίδια ώρα που είχε τη δυνατότητα να χειρίζεται επιδέξια και τους Έλληνες. Τέλος, οι ταραχές του 1912 έστρεψαν αλλού το ενδιαφέρον από την «αντιδραστική πολιτική» κατά του Αρμοστή και της Βρετανίας, ενώ ο Goold Adams, αποσύροντας την κατηγορία για στάση και μειώνοντας ένα σχεδόν χρόνο αργότερα, τις ποινές, μετέβαλε το αρνητικό ελληνικό κλίμα εναντίον του.

Κεφάλαιο 12. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι. Οι σχέσεις σε νέα τροχιά

«Μα εμείς, Θεέ μου, ταξιδεύαμε για μια χώρα· τη χώρα των χρυσών θρύλων και των ωραίων Θεών. Και το μαγικό καράβι αρμένιζε στη χρυσή θάλασσα της ελπίδας. Η ουτοπία ή η Χίμαιρα, ξεδιπλώνανε μπρος στα μάτια μας το μανδύα των οραματισμών, αποσκεπάζοντας την πεζή πραγματικότητα. -Όλα είναι δυνατά... Θα φτάσουμε κάποτε· και τότε...»¹¹⁶⁷

Από τον Οκτώβριο του 1912 και τα επόμενα χρόνια μέχρι τη μονομερή προσάρτηση της Κύπρου στις αποικίες της Βρετανίας, οι ανακατατάξεις στο χώρο των Βαλκανίων και δη ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος είχαν τον δικό τους αντίκτυπο στην κάθε κοινότητα ξεχωριστά. Παράλληλα, η μονομερής ακύρωση της Σύμβασης του 1878 από τη Βρετανία, ήταν εξελίξεις οι οποίες μετέτρεψαν τις ελπίδες των Ελλήνων σε βεβαιότητα για επικείμενη ένωση και από την άλλη αύξησαν τους φόβους των Μουσουλμάνων για απειλή της συνέχισης της παρουσίας τους στο νησί στο ενδεχόμενο της ένωσης. Η οικονομική δυσπραγία του λαού και η αυστηρή είσπραξη των φόρων συνεχίστηκε, ενώ ο λαός εκκαλείτο να αποπληρώσει διάφορα δάνεια τα οποία συνήφθησαν και «επενδύθηκαν» σε δημόσια έργα, όπως αρτεσιανές διατρήσεις και άλλα αρδευτικά έργα, τα οποία δεν υπήρξαν ανταποδοτικά¹¹⁶⁸.

Τα ερωτήματα τα οποία τίθενται είναι κατά πόσο Έλληνες και Μουσουλμάνοι εκμεταλλεύτηκαν τον διεθνή διπλωματικό αναβρασμό για να διεκδικήσουν δυναμικά την ένωση με την Ελλάδα ή την «επιστροφή» της Κύπρου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία; Πώς οι βαλκανικές πολεμικές αναταραχές επηρέασαν τις σχέσεις Ελλήνων και Μουσουλμάνων στο νησί, κατά πόσο διεκδικήθηκε η απαλλαγή του νησιού από τη βρετανική κατοχή, ποιος ο ρόλος των προεστώτων των δύο κοινοτήτων και πώς η Βρετανία κατάφερε να εξασφαλίσει τη στήριξη και των δύο κοινοτήτων όσον αφορά την παραμονή της στο νησί;

¹¹⁶⁷ Πέτρος Παπαπολυβίου, «Ένα αθησαύριστο διήγημα (1956) του Γλαύκου Αλιθέρση για τα νεανικά του ιδανικά και τον σκοτωμένο παιδικό φίλο-συστρατιώτη του», *Άνευ*, τχ. 57, χειμώνας 2015, σελ. 34. Ο Γλαύκος Αλιθέρσης (Μιχαήλ Αντωνίου Χατζηδημητρίου) κατατάχθηκε ως εθελοντής στον Β΄ Βαλκανικό σε ηλικία 16 ετών κρυφά από τους γονείς του, ωστόσο λόγω της λήξης του πολέμου δεν πρόλαβε να πάρει μέρος σε πολεμικές επιχειρήσεις. Στο ίδιο, σελ. 29. Για την αποστολή Κυπρίων εθελοντών κατά το Β΄ Βαλκανικό πόλεμο, βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 175-182.

¹¹⁶⁸ Στην αντιφώνηση του Νομοθετικού κατά το 1909 υποστηρίχθηκε από τους βουλευτές ότι τα αρδευτικά έργα συνέχισαν να αποτελούν βάρος των δημοσίων προσόδων ενώ παράλληλα απέβησαν εστίες επικίνδυνων νόσων. *Η Εφημερίς Κύπρου*, 28 Μαΐου 1909. Ζημιά θεωρήθηκε και η κατασκευή του σιδηροδρόμου η οποία αποδόθηκε σε Βρετανούς εργολήπτες χωρίς μειοδοσία. Βλ. «Η Κύπρος υπό τους Άγγλους», εφ. *Σάλπιγξ*, 27 Απριλίου 1912.

A. Ο αντίκτυπος των Βαλκανικών πολέμων¹¹⁶⁹.

1. Η έκρηξη του πολέμου και τα υπομνήματα των κοινοτήτων. Το «Δίκαιο των εθνικοτήτων» έναντι των «Αρχών του Ανθρωπισμού».

Πέντε μέρες μετά την είσοδο και της Ελλάδας στον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο¹¹⁷⁰, ο Αρμοστής εξέδωσε διάταγμα ουδετερότητας στις 23 Οκτωβρίου 1912 (ν.ημ.) το οποίο προέβλεπε ποινή φυλάκισης και χρηματικό πρόστιμο σε όσους υποκινούσαν την κατάταξη ή κατατάσσονταν στους στρατούς των εμπόλεμων κρατών¹¹⁷¹. Η «Φωνή της Κύπρου» χαρακτήρισε τον πόλεμο ως τον «ιερώτερον αγώνα», ο οποίος αποσκοπούσε στην απελευθέρωση εκατομμυρίων Χριστιανών «επί αιώνας ήδη στεναζόντων εν τω πυκνώ και στυγερῷ της δουλείας σκότει» και έκανε λόγο για ενθουσιασμό του λαού, διεξαγωγή εράνων και δεήσεων σε όλο το νησί¹¹⁷². Οι Έλληνες προεστώτες υπακούοντας στις συστάσεις του «εθνικού κέντρου», έκαναν λόγο για ευρύτερα εθνικά συμφέροντα και ανάγκη «μεμετρημένης πολιτικής», έχοντας πλέον στραμμένες τις ελπίδες και τη βεβαιότητά τους για ένωση στην υποστήριξη από τη Βρετανία της αρχής των εθνικοτήτων.

Ο ακραίος ενωτικός, Νικόλαος Καταλάνος, ενώ προειδοποιούσε ότι ο λαός θα εξεγείρετο αυθόρμητα και θα «εξαναγκαζόταν» να προβεί σε ένα «απεγνωσμένο αγώνα» κατά της Βρετανίας σε περίπτωση που η Κύπρος δεν θα αποκτούσε την ελευθερία της¹¹⁷³, εντούτοις,

---

¹¹⁶⁹ Ο Α΄ Βαλκανικός (5/18 Οκτωβρίου 1912- 17/30 Μαΐου 1913) ανάμεσα σε Μαυροβούνιο, Ελλάδα, Σερβία και Βουλγαρία κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έληξε με την υπογραφή της Συνθήκης του Λονδίνου στις 30 Μαΐου 1913. Ένα μήνα αργότερα, ξέσπασε ο Β΄ Βαλκανικός (16/29 Ιουνίου-10 Αυγούστου) ανάμεσα σε Βουλγαρία από τη μια και Ελλάδα, Σερβία από την άλλη, ενώ στον πόλεμο εισήλθαν, κατά της Βουλγαρίας και η Τουρκία και η Ρουμανία. Στις 28/10 Αυγούστου υπογράφηκε η Συνθήκη του Βουκουρεστίου ενώ η εκεχειρία έγινε στις 31 Ιουλίου (ν. ημ). Βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Διπλωματικές εξελίξεις από το 1909 ως το 1912», «Η Συνθήκη του Λονδίνου» *I.E.E*, τόμ. ΙΔ΄, σσ. 288, 330-334, Μ. Hakan Yavuz, Isa Blumi(επιμ), *War and nationalism. The Balkan wars 1912-13 and their sociopolitical implications*, Salt Lake City 2013, σσ. 806-807, Richard Hall, *The Balkan wars 1912-13, prelude to the first world war*, London-New York 2000.

¹¹⁷⁰ Η Ελλάδα μπήκε στον πόλεμο στις 5/18 Οκτωβρίου 1912.

¹¹⁷¹ Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, κατά το 1897 ο τότε Αρμοστής του νησιού αν και γνώριζε την αναχώρηση από το νησί εθελοντών εντούτοις καθυστέρησε στην έκδοση διατάγματος ουδετερότητας. Πριν την έκδοση του διατάγματος του 1912, κυπριακές εφημερίδες αναφέρονταν στην αναχώρηση Κυπρίων εθελοντών. Βλ. «Εθελονταί εκ Κύπρου», εφ. *ΦτΚ*, 6/19 Οκτωβρίου 1912. Ωστόσο η αναχώρηση εθελοντών συνεχίστηκε σιωπηρά και μετά το διάταγμα, καθώς οι τελωνειακές αρχές δεν είχαν τη δυνατότητα να ελέγχουν τον σκοπό του ταξιδιού των επίδοξων στρατιωτών. Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ.63.

¹¹⁷² «Σταυρός και ημισέληνος», «Εθνική κίνησης εν Κύπρω» εφ. *ΦτΚ*, 13/26 Οκτωβρίου, 27/9 Νοεμβρίου 1912. Η βαλκανική σύγκρουση και το Ανατολικό ζήτημα αντιμετωπιζόνταν και από την πλειονότητα του βρετανικού Τύπου ως πόλεμος μεταξύ της Χριστιανοσύνης και του Ισλάμ. Βλ. Pamela Dorn Sezgin, «Between Cross and Crescent. British diplomacy and Press opinion toward the Ottoman Empire in resolving the Balkan wars 1912-1913» στο Yavuz, Blumi (επιμ), *War and nationalism ό.π.*, σελ.463. Αντίθετα οι συσχετισμοί άλλαξαν, τουλάχιστον για τους Έλληνες στον Β΄ Βαλκανικό του οποίου το διακύβευμα αφορούσε αποκλειστικά αντιμαχόμενους ορθόδοξους χριστιανούς.

¹¹⁷³ Σε άρθρο του ο Καταλάνος, με ημερομηνία 24 Νοεμβρίου 1912 (π. ημ.) ανέφερε ότι το εθνικό φρόνημα των Κυπρίων θα διογκωνόταν σε βαθμό επαναστατικής εκρήξεως σε περίπτωση που όλες οι ελληνικές χώρες αποκτούσαν την ελευθερία τους με την Κύπρο να παραμένει υπόδουλη στη Βρετανία χωρίς τη θέληση του

άλλαξε στάση, τασσόμενος και αυτός υπέρ της «σώφρονος και μεμετρημένης» πολιτικής στάσης λόγω των «ιδιαιτέρων πολιτικών συνθηκών» του νησιού αλλά και των «ευρύτερων εθνικών συμφερόντων»¹¹⁷⁴.

Κατά την εξέλιξη του πολέμου, τα εξεγερτικά άρθρα κατά των Μουσουλμάνων περιορίστηκαν, ενώ περιλαμβάνονταν αναφορές σχετικές με την καλή υποδοχή του ελληνικού στρατού από τους Οθωμανούς των νησιών του Αιγαίου τα οποία καταλήφθηκαν από αυτόν¹¹⁷⁵. Ενδεικτικό της μετριοπαθούς στάσης Ελλήνων και Μουσουλμάνων υπέρ της Βρετανίας και της αποφυγής δημιουργίας «κυπριακού ζητήματος» υπήρξαν τα ξεχωριστά υπομνήματα Μουσουλμάνων και Ελλήνων τα οποία εστάλησαν δύο σχεδόν μήνες μετά την κήρυξη του πολέμου, και αφού υπογράφηκε ανακωχή μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Βουλγαρίας (20/3 Δεκεμβρίου 1912) και είχαν αρχίσει διαπραγματεύσεις στο Λονδίνο για την προκαταρκτική συνθήκη ειρήνης¹¹⁷⁶.

Το μουσουλμανικό υπόμνημα με ημερομηνία 13 Δεκεμβρίου, έφερε τις υπογραφές των μελών του Νομοθετικού Shefket Effendi, Mehmed Ziai και Mustapha Hami¹¹⁷⁷. Οι συντάκτες του αναφέρθηκαν στην προστασία από τη Βρετανία των «αρχών του ανθρωπισμού». Αρχικά εξέφρασαν την ανησυχία την οποία προκαλούσαν ενέργειες των Ελλήνων προεστώτων εκτός Νομοθετικού με σκοπό την ένωση και οι οποίοι θεωρούσαν ότι ο βαλκανικός πόλεμος μπορούσε να λειτουργήσει ευνοϊκά υπέρ της συγκεκριμένης κατεύθυνσης. Εκφράστηκαν με θετικά σχόλια για τη βρετανική διοίκηση κάνοντας αναφορά στην προστασία που τους παρείχε και τη «δίκαιη» διοίκησή της, χαρακτηρίζοντάς την παράλληλα ως «προστάτρια του ανθρωπισμού». Απέφυγαν να ζητήσουν την επιστροφή του νησιού στο Σουλτάνο ενώ δεν εξέφρασαν οποιαδήποτε αισθήματα συμπαθείας υπέρ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τάχθηκαν κατά της ένωσης με την Ελλάδα, χαρακτηρίζοντας

λαού της. «Αι εξεγέρσεις των υποδούλων λαών κατά των αφορήτων τυράννων αυτών δεν γίνονται δ' υπολογισμών αλλ' από ακρατήτου παραφοράς ως εκρήξεις αναφλεξίμων αερίων». Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος*, ό.π., σσ. 240-243.

¹¹⁷⁴ Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος*, ό.π., σελ. 247.

¹¹⁷⁵ «Μια περιγραφή της παραδόσεως των Τούρκων της Μυτιλήνης», «Η παράδοσις του εχθρικού στρατού της Χίου», «Οι οθωμανοί Μυτιλήνης ευχαριστούντες την διοίκησιν και τον στρατόν», «Οι οθωμανοί της Θάσου ευχαριστούντες τον διοικητήν», εφ. *Πατρίς*, 3/16 Ιανουαρίου 1913, 31/13 Φεβρουαρίου 1913.

¹¹⁷⁶ Στις 27 Ιανουαρίου 1913 μετά και το στρατιωτικό πραξικόπημα των Νεοτούρκων του CUP της 23^{ης} Ιανουαρίου οι συνομιλίες σταμάτησαν. Παρά την ανακωχή των εμπόλεμων, η Ελλάδα συνέχισε τις πολεμικές της επιχειρήσεις στην Ήπειρο μέχρι την απελευθέρωση των Ιωαννίνων. Βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Η συνθήκη του Λονδίνου», *Ι.Ε.Ε.*, τόμ. ΙΔ', σσ. 330-334, F. Ahmad, *The Young*, ό.π., σσ. 115-131.

¹¹⁷⁷ Δεν διευκρινίζεται αν πρόκειται για παλιά ή νέα ημερομηνία, καθώς οι Μουσουλμάνοι χρησιμοποιούσαν το παλιό ημερολόγιο συνήθως. Το υπόμνημα εστάλη μέσω του Αρχιγραμματέα, W. Org, στις 19 Δεκεμβρίου (v. ημ). Στις 6/19 Δεκεμβρίου συντάχθηκε και το ελληνικό υπόμνημα το οποίο στάλθηκε στον υπουργό Αποικιών μέσω του Αρχιγραμματέα στις 24 Δεκεμβρίου (v. ημ.).

ένα τέτοιο ενδεχόμενο ως «σκοτεινό στίγμα στον πολιτισμό» καθώς και κατά της αυτονομίας. Επίσης σε μια δήλωσή τους, η οποία δύο χρόνια αργότερα θα φαινόταν ως επικρότηση για τη μονομερή ενέργεια της Βρετανίας να προσαρτήσει το νησί στις αποικίες της, και η οποία γεννά ερωτηματικά για ενδεχόμενες εισηγήσεις των Βρετανών κατά τη σύνταξη του υπομνήματος, ήταν η αναφορά τους ότι στο ενδεχόμενο «υποχρεωτικής ανάγκης» για την αλλαγή της πολιτικής θέσης του νησιού¹¹⁷⁸, προτιμούσαν το νησί να εκχωρηθεί στην «αμερόληπτη διοίκηση του ένδοξου βρετανικού κράτους, ή να προσαρτηθεί στη διοίκηση της Αιγύπτου». Με τον τρόπο αυτό οι συντάκτες του υπομνήματος διασφάλιζαν, συνειδητά ή μη, την αποδοχή της μουσουλμανικής κοινότητας για τη μετέπειτα μονομερή ενέργεια της Βρετανίας να προσαρτήσει το νησί στις αποικίες της¹¹⁷⁹.

Το ελληνικό υπόμνημα συντάχθηκε όπως και το μουσουλμανικό μόνο από λαϊκούς και συγκεκριμένα από τους Φ. Ζαννέτο, Π. Κωνσταντινίδη, Σ. Αραούζο, Μ. Γ. Νικολαΐδη. Παρά τις εξελίξεις στο χώρο των Βαλκανίων και την ευκαιρία για δυναμική διεκδίκηση της ένωσης, το υπόμνημα (6/19 Δεκεμβρίου) άφηνε την πρωτοβουλία για την ένωση στη Βρετανία. Κατά την παγκύπρια συνέλευση του Δεκεμβρίου με σκοπό τη σύνταξη υπομνήματος, κυριάρχησε η θέση ότι κάθε ενέργεια έπρεπε να έχει ως βάση την «εθνικήν πειθαρχίαν» και την εξυπηρέτηση των «καθολικών συμφερόντων του ελληνισμού»¹¹⁸⁰. Οι συντάκτες του υπομνήματος αναφέρθηκαν στις ελπίδες τις οποίες δημιούργησε η βρετανική κατοχή του νησιού για την «εθνική αποκατάσταση» του νησιού καθώς επίσης και στο «δίκαιο των εθνικοτήτων» σύμφωνα με το οποίο θα «διαρρυθμιζόταν» η τύχη των

¹¹⁷⁸ «[...] and that should a condition of constrained necessity arise for changing the present political position of the island, the island may be ceded to the equitable administration of the illustrious British Government or annexed to the Administration of Egypt which is found under the protection of that equity (sic)»

¹¹⁷⁹ TNA: CO 67/167. Μουσουλμανικό υπόμνημα ημερομηνίας 13 Δεκεμβρίου 1912 συνημμένο στο *Οπρ* προς Harcourt, Λευκωσία 19 Δεκεμβρίου 1912, σσ. 407-409. Βλ. επίσης «Μικρά», εφ. *ΦτΚ*, 15/28 Δεκεμβρίου 1912. Ο Έλληνας πρόξενος στο νησί, υποστήριξε ότι τις κινήσεις αντιπερισπασμού των Μουσουλμάνων στα διαβήματα των Ελλήνων υποκινούσαν οι Βρετανοί. Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 291.

¹¹⁸⁰ «Το κυπριακόν ζήτημα», εφ. *ΦτΚ* 8/12 Δεκεμβρίου 1912. Η εφημερίδα «Ενωσις» όπως και οι επίσης εκδιδόμενες στη Λάρνακα, «Ηχώ της Κύπρου» και «Νέον Έθνος», σε αντίθεση με την εφημερίδα «Κυπριακός Φύλαξ» και τις υπόλοιπες εφημερίδες Λεμεσού και Λευκωσίας, τάσσονταν υπέρ της δυναμικής κινητοποίησης υπέρ της ένωσης. Την αποστολή του υπομνήματος και σε άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις υποστήριξε και ο Ονούφριος Ιασονίδης καθώς και ο Χρ. Κουππάς, εκδότης της εφημερίδας της Λάρνακας «Ενωσις». Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 243-250. Την ανακίνηση του Κυπριακού και τη δημιουργία κυπριακού ζητήματος δεν ενθάρρυνε ωστόσο το ελληνικό κράτος και προφανώς και η Βρετανία, η οποία σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα είχε να αντιμετωπίσει και το ζήτημα της Κύπρου στην ευρύτερη διευθέτηση των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γεγονός που θα περιέπλεκε το ισοζύγιο των Μεγάλων Δυνάμεων ενώ παράλληλα θα έδειχνε πλέον ξεκάθαρα τη θετική ή αρνητική της στάση απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ή την Ελλάδα στις οποίες οι Μεγάλες Δυνάμεις προσπαθούσαν να εδραιώσουν την επιρροή τους. Για τη μεταβολή της στάσης της Γερμανίας ως προς το ζήτημα προσάρτησης των νήσων του Ανατολικού Αιγαίου στην Ελλάδα και τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων στο συνέδριο του Λονδίνου, βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Η συνθήκη του Λονδίνου», *Ι.Ε.Ε*, τόμ. ΙΔ', σσ. 330-334.

«Χριστιανικών λαών της Ανατολής». Στο συγκεκριμένο υπόμνημα δεν ζητήθηκε άμεσα η ένωση αλλά αναφερόταν, όταν «επιστή η κατάλληλος στιγμή, όπως θέσωμεν εις χείρας της Βρετανικής Κυβερνήσεως και τους ιδικούς μας πόθους, απεκδεχόμενοι παρ' Αυτής την τελικήν λύσιν του Κυπριακού ζητήματος».

[...] Τρέφομεν επομένως την πεποίθησιν, Εντιμότητα, ότι η Βρετανική Κυβέρνησις, ήτις πρώτη μεταξύ των πεπολιτισμένων κρατών προσφάτως δια του Εντίμου αυτής Πρωθυπουργού ανεκήρυξε το δόγμα της απελευθερώσεως της Ανατολής και της αφιλοκερδείας των ευρωπαϊκών κρατών εν τη διαρρυθμίσει του Ανατολικού ζητήματος, θα επεκτείνη τας ευγενείς αυτής Αρχάς και εφ' ημών και δια της εθνικής αποκαταστάσεως της Νήσου νέον θα δημιουργήση τίτλον επί την ευγνωμοσύνην του πολυπαθούς αλλά με ιστορικών παρελθόν Κυπριακού λαού και σύμπαντος του Ελληνισμού»¹¹⁸¹.

Όσον αφορά την αποστολή εθελοντών αρχικά δεν έλαβε την αντίστοιχη δημοσιότητα με τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, ενώ προβλήματα στην αποστολή είχε δημιουργήσει και η άρνηση της Αθήνας να δεχτεί μεγάλους αριθμούς εθελοντών του εξωτερικού. Η πρώτη μαζική αναχώρηση, περίπου 200 εθελοντών, έγινε τον Γενάρη του 1913, όταν ο θάνατος του Χρ. Σώζου, Δημάρχου Λεμεσού και μέλους του Εκτελεστικού Συμβουλίου αποτέλεσε ένα γεγονός που προκάλεσε αίσθηση σε όλη την Κύπρο¹¹⁸².

2. Οι μουσουλμανικές αντιδράσεις στο «τετελεσμένο» γεγονός της Ένωσης

α) Η διάδοση για επίτευξη της Ένωσης

Η «είδηση», τον Ιανουάριο του 1913, περί Ένωσης της Κύπρου, με πρώτο διοικητή τον Κωνσταντίνο Παπαμιχαλόπουλο¹¹⁸³, φάνηκε να λειτουργεί επιβεβαιωτικά στην πολιτική των Ελλήνων για μη δυναμική διεκδίκηση της Ένωσης, αυξάνοντας τις ελπίδες τους για την πραγμάτωση των πόθων τους από τη Βρετανία. Από πλευράς Μουσουλμάνων η είδηση δεν προκάλεσε οποιαδήποτε έκρηξη εθνικού φρονήματος ή φανατισμού. Το μέλος του Νομοθετικού, Shefket Bey¹¹⁸⁴ ζήτησε από τον Goold-Adams πληροφορίες για τη συγκεκριμένη είδηση καθώς και τη διαβεβαίωση ότι σε περίπτωση που η είδηση ήταν αληθής, να δινόταν επαρκής προειδοποίηση στους Μουσουλμάνους, να λαμβάνονταν μέτρα

¹¹⁸¹ TNA: CO 67/167. Οπρ προς Harcourt, Λευκωσία 24 Δεκεμβρίου 1912, σσ. 425-426. Το υπόμνημα ήταν συνημμένο στη πιο πάνω επιστολή. Βλ. επίσης Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 248.

¹¹⁸² Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 162-174, 288. Τα δημοσιεύματα για την αναχώρηση των εθελοντών αφορούσαν κυρίως τον Γενάρη του 1913, μετά τον θάνατο του Χρ. Σώζου, μήνα κατά τον οποίο βρισκόταν ήδη σε ισχύ η διακοπή των εχθροπραξιών με εξαίρεση την Ελλάδα. Ο Παπαπολυβίου υπολογίζει τους εθελοντές και για τους δύο Βαλκανικούς πολέμους σε 1500-1800 άτομα.

¹¹⁸³ Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 253, εφ. *Ελευθερία*, 5/18 Ιανουαρίου 1913.

¹¹⁸⁴ Ο Shefket Bey αποτέλεσε μέχρι την αντικατάστασή του στο Νομοθετικό από τον Irfan Bey τον κύριο εκπρόσωπο της μουσουλμανικής κοινότητας προς τον Αρμολστή.

προς προστασία από υποχρεωτική πώληση των περιουσιών τους και να υπήρχε σεβασμός προς τα θρησκευτικά τους προνόμια και τα Βακούφια τους. Ο Αρμοστής περιορίστηκε να δηλώσει ότι δεν είχε επίσημη πληροφόρηση σχετικά με τη συγκεκριμένη δημοσίευση και διαβεβαίωσε τον Shefket ότι τα τρία ζητήματα τα οποία είχαν αναφερθεί, θα περιλαμβάνονταν στους όρους σε περίπτωση μεταφοράς του νησιού στην Ελλάδα¹¹⁸⁵. Με την ασαφή του ωστόσο απάντηση επέτρεψε να διαιωνίζεται η πεποίθηση των Ελλήνων προεστώτων για επικείμενη ένωση. Στις αρχές Μαρτίου του 1913, οι ελπίδες στράφηκαν στη λήξη του πολέμου και την υπογραφή ειρήνης. Ως πιθανές λύσεις αναφέρονταν ότι το ζήτημα του νησιού είτε θα λυνόταν διπλωματικά μεταξύ ελληνικής και αγγλικής κυβέρνησης είτε θα περιλαμβανόταν μαζί με το ζήτημα των Δωδεκανήσων προκειμένου να πιεστεί η Ιταλία να τα εκκενώσει υπέρ της Ελλάδος¹¹⁸⁶.

Οι μη ξεκάθαρες δηλώσεις του υπουργείου Αποικιών σχετικά με την υπόσταση των ενωτικών διαδόσεων έπαψαν, προσωρινά, να ικανοποιούν τους Μουσουλμάνους. Κατά τη διάρκεια της συζήτησης για την αντιφώνηση του Νομοθετικού, ο νέος βουλευτής Λεμεσού-Πάφου, ιατρός Eyoup Nejm Ed Din¹¹⁸⁷, έστειλε τηλεγράφημα στο υπουργείο Αποικιών, στο οποίο δήλωνε ότι οι ειδήσεις για ένωση με την Ελλάδα προκαλούσαν μεγάλο πανικό και ότι οι Μωαμεθανοί ετοιμάζονταν για αναχώρηση, ζητώντας την επίσημη επιβεβαίωση ή μη της φήμης¹¹⁸⁸. Για την απάντηση η οποία θα δινόταν στο Μουσουλμάνο βουλευτή, και η οποία δεν φαίνεται να δόθηκε τελικά γραπτώς, κινητοποιήθηκε το υπουργείο Εξωτερικών της Βρετανίας από το οποίο ζητήθηκε η συμβουλή του και το οποίο πρότεινε ως απάντηση ότι η ένωση με την Ελλάδα δεν έτυχε μελέτης από τη Βασιλική Κυβέρνηση¹¹⁸⁹.

¹¹⁸⁵ TNA: CO 883/7/ 15. Goold Adams προς Harcourt, Λευκωσία 21 Ιανουαρίου 1913, σελ. 4 (εμπιστευτικό).

¹¹⁸⁶ «Επιτόπια. Η Ένωση της Κύπρου», εφ. *Πατρίς*, 28/13 Μαρτίου 1913.

¹¹⁸⁷ Ο Shefket Bey λόγω διορισμού του ως δικαστή και ο Mehmed Ziai λόγω διορισμού του ως καδή Λεμεσού, αντικαταστάθηκαν μετά από εκλογές με τους Irfan Bey, επίτροπο του Evkaf και Eyoup Nejm ed Din γιατρό από την Πάφο. Χ. Κυριακίδης, *Το κυπριακό, ό.π.*, σελ. 415. Ο Eyoup Nejm ed Din ή Musa Eyup γεννήθηκε στο Κτήμα το 1878 και σπούδασε στο Γυμνάσιο Βηρυτού και στη συνέχεια στην Κωνσταντινούπολη ιατρική. Διετέλεσε κυβερνητικός ιατρός στη Μεσοποταμία. Μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων μετέβηκε στη Κωνσταντινούπολη όπου διορίστηκε στο Δεδέαγατς και μετά στην Παλαιστίνη [1909-1910]. Στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στο Κτήμα όπου άσκησε την ιατρική. Διετέλεσε μέλος του Ν.Σ., κατά την περίοδο 1913-1916, 1921-1925, 1925-1930 και 1931. Από το 1914 μέχρι το 1925 ήταν δημοτικός σύμβουλος Πάφου ενώ διετέλεσε μέλος του εκπαιδευτικού συμβουλίου της πόλης και του επαρχιακού συμβουλίου. Βλ. Α. Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν, ό.π.*, 2005, σελ.286.

¹¹⁸⁸ TNA: CO 883/7/ 15. Eyoup προς υπουργείο Αποικιών, 25 Μαρτίου 1913 (τηλεγράφημα), σελ. 5.

¹¹⁸⁹ TNA: CO 883/7/ 15. H. J. Read (Colonial Office,) προς Foreign Office, Downing street, 28 Μαρτίου 1913, σελ.5, TNA: CO 883/7/ 15. Louis Mallet (Foreign Office) προς Colonial Office, 7 Απριλίου 1913, σελ. 6.

Δύο μέρες μετά το τηλεγράφημα του Eyoub, ο Αρχικαδής Ali Rifat, σε επιστολή του, επανέλαβε την αναστάτωση της μουσουλμανικής κοινότητας, λόγω διαδόσεων ότι η Ένωση ήταν γεγονός και ότι το ελληνικό κράτος είχε έτοιμη για αποστολή την απαραίτητη στρατιωτική δύναμη που θα στελνόταν στο νησί. Σύμφωνα με τον Αρχικαδή, οι ειδήσεις περί επικείμενης ενώσεως προκάλεσαν μεγάλη ανησυχία στους Μουσουλμάνους, ενώ επηρέασαν σύμφωνα με τον ίδιο σημαντικά και το εμπόριο. Υποστήριξε ακόμη ότι η μη απόρριψη της φήμης για Ένωση από τον υπουργό Αποικιών και η απλή διαβεβαίωση από το «κράτος» ότι δεν γνώριζε για το συγκεκριμένο ζήτημα (της Ένωσης) δεν ήταν αρκετά για να μειώσουν την ανησυχία και την αναστάτωση του λαού. Ο Αρχικαδής ζήτησε όπως του σταλεί τηλεγραφική απάντηση από τον υπουργό των Αποικιών καθώς επίσης και όπως ληφθούν νομικά μέτρα εναντίον όσων ήταν υπεύθυνοι για τα δημοσιεύματα (περί επικείμενης ένωσης). Τέλος δήλωσε ότι ο ίδιος γινόταν καθημερινά δέκτης μουσουλμανικών αναφορών για το συγκεκριμένο ζήτημα των διαδόσεων¹¹⁹⁰.

Ενδεικτικό της επιδέξιας βρετανικής διπλωματίας και του χειρισμού των πόθων και των φόβων της κάθε κοινότητας, υπήρξε η αποφυγή γραπτής απάντησης προς τους Μουσουλμάνους. Ο Αρμοστεύων του νησιού, W. Orr, πληροφόρησε τον Harcourt για το πώς έπεισε τον Αρχικαδή και τα μουσουλμανικά μέλη του Νομοθετικού περί μη (νέας) αποστολής τηλεγραφήματος στο υπουργείο Αποικιών. Σύμφωνα με τον ίδιο, τους δήλωσε ότι δεν θεωρούσε κατάλληλη την αποστολή τηλεγραφήματος δίνοντάς τους τη διαβεβαίωση ότι δεν έλαβε καμία γνωστοποίηση περί μελετούμενης οποιασδήποτε αλλαγής στο πολιτικό καθεστώς του νησιού ενώ υπενθύμισε στον Αρχικαδή προηγούμενη διαβεβαίωση από τον Αρμοστή προς τον Sheket Bey ότι θα δινόταν επαρκής προειδοποίηση για οποιαδήποτε ενδεχόμενη «μεταφορά» της διοίκησης του νησιού. Σύμφωνα με τον Αρμοστεύοντα, ο Αρχικαδής αναγνώρισε ότι δεν θα πετύχαιναν κάτι με την αποστολή τηλεγραφήματος δηλώνοντας ωστόσο στον ίδιο, ότι πιεζόταν από τα πιο «αδαή» μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας να πετύχει επίσημη αναίρεση των διαδόσεων που τόσο ελεύθερα κυκλοφορούσαν στον Τύπο¹¹⁹¹.

¹¹⁹⁰ TNA: CO 883/7/ 15. Ali Rifat προς Orr, 27 Μαρτίου 1913, σσ. 6-7 (εμπιστευτικό).

¹¹⁹¹ TNA: CO 883/7/ 15. Orr προς Harcourt, Λευκωσία 3 Απριλίου 1913, σελ. 6 (εμπιστευτικό).

β) Το ενωτικό εντός του Νομοθετικού

Αν και η κεντρική διοίκηση απέφυγε να διαψεύσει γραπτώς τις φήμες περί επικείμενης ένωσης, εντούτοις κατάφερε με τις δηλώσεις των επισήμων μελών εντός του Νομοθετικού να διασκεδάσει τους μουσουλμανικούς φόβους. Οι Βρετανοί, γνώριζαν ότι παρά τη σύμπραξή τους με τους Μουσουλμάνους εντός του Νομοθετικού, δεν θα διακινδύνευαν την ευρύτερη πεποίθηση που υπήρχε στους Έλληνες ότι η «Φιλελεύθερη Αγγλία», πιστή στο δόγμα των δικαίων των εθνικοτήτων θα αποζημίωνε το νησί με την Ένωση, ενώ παράλληλα κατάφεραν να διασκεδάσουν τους φόβους των Μουσουλμάνων για ενδεχόμενη βρετανική στήριξη στο αίτημα για Ένωση. Τα παράπονα τα οποία εκφράστηκαν από τα ελληνικά μέλη για τη στάση των επισήμων μελών στη σύνοδο του 1913, αφορούσαν την τοπική διοίκηση του νησιού, διαχωρίζοντας την από το ευρύτερο βρετανικό έθνος¹¹⁹².

Ήδη από τις αρχές Μαρτίου 1913, ο Έλληνας πρόξενος στο νησί, Άγγελος Άννινος ανέφερε σε επιστολή του προς το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών τη συζήτηση που είχε ο Αρμοστής με το μέλος του Νομοθετικού και έμπορο Σπύρο Αραούζο. Ο Αρμοστής, σε μια προσπάθεια προφανούς βολιδοσκόπησης, εφόσον η Βρετανία γνώριζε καλά πώς να μεταχειρίζεται τις δύο κοινότητες, εξέφρασε στον Σ. Αραούζο τους φόβους του για το ενδεχόμενο ταραχών σε περίπτωση διάψευσης της πεποίθησης που υπήρχε στους Έλληνες ότι λόγω του πολέμου θα επέρχεται και η ένωση με την Ελλάδα. Με τη σειρά του ο Αραούζος, πιστός στη βεβαιότητα που έτρεφαν και οι υπόλοιποι βουλευτές ότι η Βρετανία θα πρόσφερε την ένωση στο πλαίσιο της αρχής των εθνικοτήτων, βεβαίωσε τον Αρμοστή ότι ο «κυπριακός λαός» θα συνέχιζε να διεκδικεί την ένωση και ότι η δημόσια τάξη δεν διακινδύνευε να διαταραχθεί¹¹⁹³.

Η αντιφώνηση του 1913 ετοιμάστηκε στα τέλη Απριλίου, ένα σχεδόν μήνα μετά τον εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή. Κατά τη συζήτηση της δεύτερης παραγράφου του σχεδίου της αντιφώνησης, σχετικά με τα εξωτερικά γεγονότα, το βρετανικό έθνος χαρακτηρίστηκε ως «μεγαλόψυχο» το οποίο «ακολουθώντας την μεγάλη ιστορική του κλίση, ηγείται στην ικανοποίηση των δικαιωμάτων των εθνικοτήτων». Η αναφορά στο συγκεκριμένο δόγμα, στο

¹¹⁹² Δημοσίευμα της εφημερίδας «Πατρίς» έκανε λόγο για διάσταση μεταξύ της «φιλελεύθερης Αγγλίας» και της τοπικής διοίκησης την οποία κατηγορούσε για «μέχρι μανίας φιλοτουρκισμόν». Βλ. «Άγγλοι κατ' Άγγλων», εφ. *Πατρίς*, 28/10 Απριλίου 1913, παρατίθεται στο Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 267.

¹¹⁹³ Η επιστολή του Έλληνα προξένου έφερε ημερομηνία 13 Μαρτίου 1913, παρατίθεται στο Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 261. Στη σύνοδο του 1913, οι Έλληνες βουλευτές ακολουθώντας τις συστάσεις του ελληνικού Προξενείου δεν έθεσαν αίτημα ένωσης, γεγονός που χαρακτηρίστηκε από ορισμένες εφημερίδες (Σάλπιγξ, Αλήθεια, Κυπριακός Φύλαξ) ως ένδειξη φιλοπατρίας, ενώ άλλες (Ένωσις, Ηχώ της Κύπρου, Νέον Έθνος) υποστήριζαν την αναφορά του ενωτικού στο Νομοθετικό υποδεικνύοντας τις ευθύνες που θα έφεραν οι βουλευτές αν σιωπούσαν. Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 262-264.

οποίο οι Έλληνες στήριζαν τις ελπίδες τους για την αυτοδιάθεση και την ένωσή τους, δεν έγινε δεχτή από τους Μουσουλμάνους οι οποίοι υποστήριζαν την αναφορά περί σεβασμού της Συνθήκης του 1878. Από την πλευρά του ο Δικηγόρος του Στέμματος, William Russel, στη δική του τροποποιητική πρόταση δεν περιέλαβε τη φράση της «αρχής του δικαιώματος των εθνικοτήτων», προκαλώντας την αντίδραση των Ελλήνων. Ο Θεοδότου εξέφρασε απορία για τη στάση του συγκεκριμένου αξιωματούχου υποστηρίζοντας ότι «εδώ και μερικά χρόνια η τοπική διοίκηση επιθυμούσε να καταπνίξει τη φωνή του λαού της Κύπρου και να εμποδίσει από το να φτάσουν οι εκφράσεις και οι επιθυμίες τους στις ακτές της Μεγάλης Βρετανίας, έχοντας τη λανθασμένη πεποίθηση ότι εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα της χώρας». Ο Έλληνας βουλευτής πρότεινε τέλος την αφαίρεση ολόκληρης της παραγράφου με τη σύμφωνη γνώμη επισήμων και μουσουλμανικών μελών¹¹⁹⁴. Τελικώς, η αντιφώνηση του 1913 αποτελείτο μόνο από μια παράγραφο στην οποία εκφράζονταν οι ευχαριστίες των μελών για τον εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή¹¹⁹⁵.

Την απογοήτευση των Ελλήνων βουλευτών από τη στάση των τοπικών Βρετανών αξιωματούχων, υπερκέρασαν νέες διαδόσεις για επικείμενη ένωση τόσο σε ελληνικές όσο και σε εφημερίδες του εξωτερικού, οι οποίες ωστόσο στις παραμονές της υπογραφής της συνθήκης του Λονδίνου (17/30 Μαΐου 1913) αντικαταστάθηκαν από διαδόσεις περί μετατροπής του καθεστώτος του νησιού σε βρετανική κτήση¹¹⁹⁶. Το ενδεχόμενο προσάρτησης του νησιού στις βρετανικές αποικίες, χαρακτηρίστηκε από ορισμένες εφημερίδες ως αρνητική εξέλιξη για την πραγματοποίηση της ένωσης. Ο Καταλάνος θεωρούσε ότι με τον τρόπο αυτό η Κύπρος θα χανόταν για την Ελλάδα, και ότι μόνο μια λαϊκή εξέγερση θα πετύχαινε την ένωση, εκφράζοντας προτίμηση να αποδοθεί το νησί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία παρά στη Βρετανία, καθώς υπήρχε η άποψη ότι με τον τρόπο αυτό θα λυνόταν ευκολότερα το Κυπριακό. Αντίθετα, η εφημερίδα του Αχιλλέα Λιασίδη,

---

¹¹⁹⁴ Στο τέλος της συζήτησης για την αντιφώνηση ο Θεοδότου υποστήριξε ότι τα όσα αναφέρθηκαν στο Συμβούλιο έδειχναν ότι δεν μπορούσε να υπάρξει συνεργασία ανάμεσα σε Έλληνες αντιπροσώπους και στην κυβέρνηση, εκφράζοντας την ελπίδα ότι «η θεία πρόνοια δεν θα τους άφηνε να πιουν για πολύ από αυτό το πικρό ποτήρι». Βλ. ΤΝΑ: CO 69/29. *Συνεδρία* 26 Μαρτίου 1913, σσ. 10-29. Βλ. επίσης Χ. Κυριακίδης, *Το κυπριακό, ό.π.*, σελ. 425.

¹¹⁹⁵ *The Cyprus Gazette*, 25 Απριλίου 1913.

¹¹⁹⁶ Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 268-269. Η εφημερίδα «Νέον Έθνος» στις αρχές Μαΐου 1913 εξέφρασε σεβασμό προς τη «φιλοπατρία των Οθωμανών», υποστηρίζοντας ότι με την ένωση θα πείθονταν και αυτοί για το δίκαιο της χαράς των Ελλήνων. Επίσης ανέφερε ότι η Κύπρος ως επαρχία του ελληνικού κράτους θα είχε ευρείες αγορές των προϊόντων της και η πρόοδος που θα υπήρχε θα ήταν και για τα δύο «στοιχεία». «Η υπουργική απάντησις επί της αιτήσεως των οθωμανών», εφ. *Νέον Έθνος*, 20/3 Μαΐου 1913.

αντιμετώπισε θετικότερα το ενδεχόμενο της προσάρτησης στη Βρετανία θεωρώντας ότι έτσι θα ξεκαθάριζε το πολιτικό τοπίο¹¹⁹⁷.

Κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού, ο Αρμοστέυων του νησιού ζήτησε από τους ηγέτες και των δύο «στοιχείων» να συνεχίσουν τις προσπάθειές τους για διατήρηση της ειρήνης στο νησί, παρουσιάζοντας τη σύνοδο του 1913 ως ιδιαίτερη λόγω των εξωτερικών εξελίξεων. Παρά τη στάση των επισήμων μελών όσον αφορά το δίκαιο των εθνικοτήτων, τα ελληνικά μέλη του Νομοθετικού, στο πλαίσιο και της καλής τους στάσης απέναντι στη Βρετανία, απέτυχαν να εκμεταλλευτούν τις περιστάσεις και να πιέσουν για ακύρωση του Φόρου Υποτελείας ή της μείωσης των υπόλοιπων φόρων, εγκρίνοντας τον προϋπολογισμό ως είχε¹¹⁹⁸.

3. Ο Β΄ Βαλκανικός και η διάψευση των ελπίδων

α) Ο πόλεμος

Σε ένα αβέβαιο και ρευστό καθεστώς για το πολιτικό μέλλον του νησιού ακολούθησε ο Β΄ Βαλκανικός (29 Ιουνίου-10 Αυγούστου) με την πλειονότητα των Ελλήνων προεστώτων να αποδέχεται τις υποδείξεις του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών για μη δημιουργία «κυπριακού ζητήματος»¹¹⁹⁹. Παρά το ενδεχόμενο προσάρτησης του νησιού στη Βρετανία, οι Έλληνες προεστώτες συνέχισαν να ελπίζουν σε ένωση της Κύπρου μαζί με τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου, αποφεύγοντας να κινητοποιηθούν δυναμικά υπέρ της ένωσης.

Η έκρηξη του Β΄ Βαλκανικού πολέμου, ο οποίος χαρακτηρίστηκε ως Ελληνοβουλγαρικός, σε αντίθεση με τον «Ελληνοτουρκικό» Α΄ Βαλκανικό, δεν είχε σημαντικό αντίκτυπο στις σχέσεις των δύο κοινοτήτων, καθώς ο εχθρός πλέον ήταν αυτή τη φορά το ομόδοξο χριστιανικό κράτος της Βουλγαρίας. Οι Βούλγαροι, προβάλλονταν ως μισητότεροι από τους «Τούρκους» ενώ ο πόλεμος ως *ιερώτερος* και *τιμιώτερος* από τον Α΄ Βαλκανικό. Ο συγκεκριμένος πόλεμος αν και πολύ μικρότερης διάρκειας από τον Α΄ Βαλκανικό, είχε ως

¹¹⁹⁷ Η εφημερίδα «Ένωσις» (24/6 Ιουνίου 1913) χαρακτήρισε ουτοπία την ιδέα ότι με τη μετατροπή της Κύπρου σε βρετανική αποικία θα μπορούσε να αποδοθεί στην Ελλάδα ευκολότερα και νομιμότερα. Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 267-273.

¹¹⁹⁸ Όσον αφορά τα νομοσχέδια τα οποία αφορούσαν τη φορολογία και την εκτίμηση της ακίνητης περιουσίας υπήρξε συνεργασία Ελλήνων και μερικών από τους Μουσουλμάνους βουλευτές. Βλ. ΤΝΑ: CO 69/29. *Συνεδρίες* 7,8, 23 Μαΐου 1913, σσ. 121, 169, 338-350.

¹¹⁹⁹ Για την επιρροή του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών στους Έλληνες προεστώτες του νησιού ως προς την πορεία της κυπριακής ενωτικής αξίωσης στον Α΄ και Β΄ Βαλκανικό, βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 261-283.

χαρακτηριστικό τη φανερή πλέον αναχώρηση εθελοντών, οι πλείστοι από τους οποίους ωστόσο έφτασαν στην Ελλάδα μετά το τέλος του πολέμου¹²⁰⁰.

Ο Β΄ Βαλκανικός έδωσε επίσης την ευκαιρία στους Μουσουλμάνους να κινητοποιηθούν μέσω εράνων υπέρ του οθωμανικού στρατού και στόλου. Ο εορτασμός της επετείου του οθωμανικού συντάγματος υπήρξε λαμπρός ενώ Μουσουλμάνοι έλαβαν μέρος και σε αντιβουλγαρικό συλλαλητήριο στη Λάρνακα όπου αποφασίστηκε η αποστολή εθελοντών και διεξαγωγή εράνων. Από τους Μουσουλμάνους Λευκωσίας συγκεντρώθηκαν 162 λίρες υπέρ του οθωμανικού στόλου ενώ στην Πάφο με πρωτοβουλία του Hafouz Ramadan (δημοτικού συμβούλου) στάληκαν 25 λίρες για την ενίσχυση του τουρκικού πολεμικού ταμείου¹²⁰¹. Ωστόσο τέτοιου είδους ενέργειες παρά τον αντίκτυπο που μπορούσαν να έχουν στο εθνικό φρόνημα των Μουσουλμάνων της Κύπρου υπέρ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹²⁰², δεν ήταν από μόνες τους αρκετές στο να κινητοποιήσουν αργότερα τη μουσουλμανική κοινότητα κατά της μονομερούς απόφασης της Βρετανίας να προσαρτήσει την Κύπρο.

Με το τέλος του πολέμου και με μια συνθήκη η οποία δεν προνοούσε τίποτα για την Ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, ακολούθησαν νέα αισιόδοξα μηνύματα από την Αθήνα και το Λονδίνο για την «επικείμενη ένωση». Στο μεταξύ, η εφημερίδα «Ένωσις» (23/5 Σεπτεμβρίου 1913), η οποία ήδη από τον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο, είχε ταχθεί υπέρ της ανακίνησης του «κυπριακού ζητήματος», υποστήριξε την ανάγκη κινητοποίησης του λαού μέσω συλλαλητηρίων, σε περίπτωση που η Κύπρος δεν δινόταν μαζί με τα υπόλοιπα νησιά στην Ελλάδα καθώς και για την άθλια οικονομική θέση του λαού¹²⁰³.

Το τέλος του Β΄ Βαλκανικού πολέμου συνοδεύτηκε όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο με την παραχώρηση αμνηστίας στα άτομα τα οποία κατηγορήθηκαν ως υπαίτιοι για τις ταραχές του Κατακλυσμού, κυρίως Έλληνες. Ο ενωτικός πόθος και η βεβαιότητα των Ελλήνων για την εθνική αποκατάσταση του λαού από τη «φιλελεύθερη Αγγλία» αν και δεν

¹²⁰⁰ Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 175-182.

¹²⁰¹ Στο χωριό Αλεθρικό της Λάρνακας η Ortans Έπνερ πρόσφερε 10 σελίνια και ο Zaki Pasha πρόσφερε μια λίρα στους ελληνικούς εράνους (κατά της Βουλγαρίας). Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 139, 296-297, «Μικρά», εφ. *ΦτΚ*, 2/15 Νοεμβρίου 1913, 23/6 Δεκεμβρίου 1913.

¹²⁰² Η τουρκική εφημερίδα «Seyf» παρακινούσε τους Μουσουλμάνους της Κύπρου να υπηρετήσουν ως εθελοντές στον οθωμανικό στρατό, ωστόσο ο Nevzat υποστηρίζει ότι δεν υπάρχουν συγκεκριμένες μαρτυρίες για κατάταξη Τουρκοκυπρίων. Βλ. εφ. *Seyf*, 9 Ιουνίου 1913, παρατίθεται στο Α. Nevzat, *Nationalism, ό.π.*, σελ. 212. Επίσης, χωρίς βέβαια να διαπιστώνεται αν πρόκειται περί Μουσουλμάνων εθελοντών, κυπριακές εφημερίδες αναφέρονταν σε επιστολές Τούρκων αιχμαλώτων σε συγγενείς τους στην Κύπρο καθώς και Τουρκοκυπρίων που βρέθηκαν στη Θεσσαλονίκη κατά την απελευθέρωσή της. Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 300.

¹²⁰³ Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 276.

πραγματοποιήθηκε τελικά ούτε με το τέλος του Β΄ Βαλκανικού πολέμου, εντούτοις η πίστη τους στην «αποκατάσταση» του νησιού σύμφωνα με το δίκαιο των εθνικοτήτων συνέχισε να υπάρχει. Το ρευστό διεθνές καθεστώς του νησιού επέτρεψε στους Έλληνες προεστώτες να συνεχίσουν να τρέφουν ελπίδες για πραγματοποίηση της ένωσης, προσπαθώντας παράλληλα να πείσουν τους Μουσουλμάνους εντός του Νομοθετικού για τη διασφάλιση της προστασίας τους υπό ελληνικό καθεστώς.

β) Η νομοθετική σύνοδος του 1914

Στη νομοθετική σύνοδο του 1914, τα επίσημα μέλη του Νομοθετικού καταψήφισαν για ακόμη μια φορά, προτεινόμενη παράγραφο από τους Έλληνες στην οποία αναφερόταν ότι στήριζαν τις ελπίδες τους στην υπεράσπιση της αρχής των εθνικοτήτων από τη Βρετανία. Κατά τη συζήτηση οι Έλληνες υπερασπίστηκαν το δικαίωμά τους ως πλειοψηφίας να εκφράζουν την πιο πάνω άποψη εξ' ονόματος ολόκληρου του λαού, γεγονός το οποίο προκάλεσε τη διαφωνία των Μουσουλμάνων οι οποίοι θεωρούσαν τη συγκεκριμένη πεποίθηση των Ελλήνων ως απαξιοτική για τη μουσουλμανική μειονότητα. Η συγκεκριμένη παράγραφος δεν περιλήφθηκε στο κείμενο της αντιφώνησης λόγω της νικώσας ψήφου του Αρχιγραμματέα¹²⁰⁴. Τα μουσουλμανικά μέλη του Νομοθετικού αντέδρασαν επίσης στην ελληνική πρόταση για διεύρυνση των δικαιοδοσιών του Νομοθετικού και την αύξηση των Ελλήνων βουλευτών, δηλώνοντας ότι αυτό δεν μπορούσε να γίνει μέχρις ότου η εκπαίδευση της χώρας προχωρούσε σε βαθμό ώστε να «σέβονται την ελευθερία και τα δικαιώματα των άλλων». Επίσης δεν δίστασαν να κρίνουν τη στάση παλαιότερων Μουσουλμάνων βουλευτών οι οποίοι συνεργάστηκαν με τα ελληνικά μέλη υπέρ της κατάργησης του Φ.Υ., χαρακτηρίζοντας τη συγκεκριμένη συνεργασία ως «μεγάλο λάθος»¹²⁰⁵. Η διαφωνία των Μουσουλμάνων σχετικά με το δικαίωμα της πλειονότητας να παρουσιάζει αιτήματα εξ ονόματος ολόκληρου του λαού, απηφώντας τα αιτήματα των Μουσουλμάνων, συνεχίστηκε και σε επόμενη συνεδρία κατά τη συζήτηση δήλωσης του Π. Κωνσταντινίδη σχετικά με τις ελπίδες για την «εθνική αποκατάσταση του λαού» η οποία παρουσιάστηκε πάλι εξ ονόματος ολόκληρου του λαού, με τον Eyoup Nej'm Ed Din να χαρακτηρίζει τους Μουσουλμάνους ως «μάρτυρες». Ο ίδιος βουλευτής δήλωσε ότι ενώ αναγνώριζε ότι οι Έλληνες αποτελούσαν την πλειονότητα και ότι τα κράτη δίνουν δικαιώματα στην πλειονότητα, εντούτοις δεν ήταν

¹²⁰⁴ TNA: CO 69/30. *Συνεδρία 1* Απριλίου 1914, σσ. 6-13.

¹²⁰⁵ TNA: CO 69/30. *Συνεδρία 2* Απριλίου 1914, σσ. 15-21.

ωστό να καταπατούνται τα δικαιώματα των μειονοτήτων¹²⁰⁶. Η μειονότητα ωστόσο την οποία εννοούσε ο Eyoub αφορούσε όχι απλά μια μειοψηφία εντός της ίδιας κοινότητας, της κυπριακής, οπότε δημοκρατικό δικαίωμα ήταν η υπερίσχυση της πλειοψηφίας, όσο μια πολιτικά και ταυτόχρονα πολιτισμικά/εθνικά διαφορετική μειονότητα, η οποία μετά τις θεσμικές αλλαγές των Βρετανών και τη συμμετοχή των τελευταίων σε μικτά συμβούλια, μεταβλήθηκε από άρχουσα κοινότητα σε πολιτική μειονότητα εν δυνάμει απειλούμενη από την ελληνορθόδοξη πλειονότητα και αναγκασμένη να στηρίζεται ολοένα και περισσότερο στη βρετανική στήριξη¹²⁰⁷.

Από πλευράς Ελλήνων, ο Ι. Κυριακίδης προσπαθώντας να πείσει τους Μουσουλμάνους για το σεβασμό των μουσουλμανικών δικαιωμάτων σε ενδεχόμενη ένωση, υποστήριξε ότι «Η καταγωγή τους ως Ελλήνων τους απαγόρευε από το να αρνηθούν τα όποια δικαιώματα ανήκαν στη Μουσουλμανική Κοινότητα»¹²⁰⁸, και ότι ποτέ δεν είχαν σκοπό να προσβάλουν τους Μουσουλμάνους διαβεβαιώνοντάς τους ότι στο ενδεχόμενο ένωσης οι φόβοι τους θα αποδεικνύονταν αβάσιμοι. Επίσης τους κάλεσε να βλέπουν τους Έλληνες ως «φίλους και συμμάχους και αν ήταν εχθροί χθες μπορούν να είναι φίλοι αύριο για πολλούς λόγους που τους αφορούν εξίσου»¹²⁰⁹.

Παρά τις ελληνικές διαβεβαιώσεις, η απουσία έμπρακτης απόδειξης προς τους Μουσουλμάνους ότι οι απόψεις τους ως μειονότητας θα τύγχαναν σεβασμού από τους Έλληνες, καθιστούσαν τις συγκεκριμένες δηλώσεις κενές περιεχομένου. Όπως φάνηκε και

---

¹²⁰⁶ Ο ίδιος Μουσουλμάνος βουλευτής δήλωσε ωστόσο ότι τα μουσουλμανικά μέλη ήταν έτοιμα να ενώσουν τα χέρια με τους «Έλληνες συναδέλφους» σε όλα τα υπόλοιπα ζητήματα τα οποία μπορούσαν να συμβάλουν στην ευημερία και πρόοδο του νησιού. Βλ. TNA: CO 69/30. *Συνεδρία* 6 Απριλίου 1914, σελ. 37.

¹²⁰⁷ Για τις θεσμικές αλλαγές των Βρετανών βλ. κεφ. 2. Για την πολυπλοκότητα του ζητήματος της μειονότητας βλ. Δημήτρης Χριστόπουλος, *Η ετερότητα ως σχέση εξουσίας. Όψεις της ελληνικής, βαλκανικής και ευρωπαϊκής εμπειρίας*, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών ομάδων, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2002. Ακόμη και σήμερα η ευρωπαϊκή σύμβαση - πλαίσιο για την προστασία των μειονοτήτων δεν καθορίζει τον όρο «εθνική μειονότητα», αφήνοντας τον καθορισμό της στο κάθε κράτος ξεχωριστά. Βλ. www.ohchr.org/Documents/Publications/GuideMinorities8en.pdf. Σύμφωνα με το γαλλικό λεξικό «Larousse», η ύπαρξη «εθνικών μειονοτήτων» αποτελεί κληροδότημα της ιστορίας. «Παντού όπου η πολιτική ενσωμάτωση των μειονοτήτων προκαλεί πρόβλημα ξεσπούν κρίσεις». Βλ. www.larousse.fr/encyclopedie, λήμμα «Minorité ationale».

¹²⁰⁸ Όπως φαίνεται και από τα μουσουλμανικά υπομνήματα της δεκαετίας του 1880, η κύρια ανησυχία δεν ήταν τόσο η προστασία των θρησκευτικών τους δικαιωμάτων ή της ζωής τους, όσο το γεγονός ότι οι Έλληνες ως πλειονότητα θα μπορούσαν να θεσμοθετούν νόμους χωρίς απαραίτητα να λαμβάνονται υπόψη οι θέσεις της μουσουλμανικής μειονότητας, γι' αυτό και οι Μουσουλμάνοι πρόβαλλαν ως αντεπιχείρημα στο δημοκρατικό δικαίωμα της πλειονότητας, το δικαίωμα της «ασότητας».

¹²⁰⁹ Επίσης για ακόμη μια φορά ανέφερε ότι ο ελληνισμός επωφελήθηκε μερικές φορές από την οθωμανική κατοχή καθώς ο Μωάμεθ ΙΙ ενίσχυσε τον ελληνισμό προστατεύοντας τις θρησκευτικές του κεφαλές και ότι θα ήταν καλά αν αυτό συνέχιζε να υπάρχει γιατί θα ήταν ικανοί να αντισταθούν στο μεγάλο χείμαρρο ο οποίος κατεβαίνει από τα βόρεια και απειλεί να παρασύρει και τα δύο στοιχεία, εννοώντας τον κίνδυνο του πανσλαβισμού. TNA: CO 69/30. *Συνεδρία* 6 Απριλίου 1914, σσ. 36-38.

από τη μελέτη των σχέσεων σε προηγούμενες χρονιές, το μη ομόγνωμο μιας συγκεκριμένης πολιτικής γραμμής των Ελλήνων απέναντι στους Μουσουλμάνους, η παλινδρόμησή τους σε άλλοτε μετριοπαθή και άλλοτε απαξιώτικη αντιμετώπιση του σύννοικου στοιχείου, οι πρόσφατες αιματηρές ταραχές του Κατακλυσμού, καθώς και το παράδειγμα των Ελλήνων της Κρήτης απέναντι στους εκεί Μουσουλμάνους αύξαναν ολοένα και περισσότερο την καχυποψία των Μουσουλμάνων της Κύπρου απέναντι στους Έλληνες¹²¹⁰.

Στη ίδια σύνοδο, Έλληνες και Μουσουλμάνοι δεν παρέλειψαν να αναφερθούν και στους λόγους για τους οποίους δεν αντέδρασαν δυναμικά στις εξελίξεις των Βαλκανικών πολέμων, διατηρώντας με τον τρόπο αυτό την ειρήνη και την τάξη στο νησί. Οι μεν Έλληνες απέδωσαν τη στάση τους στην εμπιστοσύνη που είχαν προς τις δηλώσεις του υπουργού των Αποικιών ενώ οι Μουσουλμάνοι στο γεγονός ότι όσο και να αντιδρούσαν τίποτα δεν θα πετύχαιναν καθώς άλλοι θα αποφάσιζαν για το πολιτικό μέλλον του νησιού. Ο Πασχάλης Κωνσταντινίδης δήλωσε συγκεκριμένα ότι η τάξη και η καλή συμπεριφορά του λαού δεν προέκυψε από «φόβο» αλλά χάρη στον υπουργό των Αποικιών, ο οποίος από την αρχή των εξωτερικών γεγονότων διακήρυξε ότι το όλο ζήτημα θα ετακτοποιείτο σύμφωνα με τα «δικαιώματα των εθνών».

«Ο λαός της Κύπρου είχε συκοφαντηθεί σχετικά με την εθνική του αποκατάσταση και ήταν σωστό να διακηρύξουν ότι απαιτούσαν αυτή την αποκατάσταση όχι μέσω οποιασδήποτε αντιβρετανικής πολιτικής, αλλά ένεκεν της ίδιας της πολιτικής της Μεγάλης Βρετανίας».

Από την πλευρά του ο βουλευτής Πάφου, Nejm Ed Din αναφερόμενος στη μη διεκδίκηση από πλευράς Μουσουλμάνων βουλευτών της επιστροφής του νησιού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υποστήριξε ότι η τύχη της Κύπρου καθορίστηκε από τη Βρετανία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία και ότι ό,τι και αν έλεγαν από τις θέσεις τους στο Νομοθετικό τίποτα δεν θα πετύχαιναν.

«Έχοντας αυτό ως ισχυρή πεποίθηση και άποψη δεν θεώρησαν αναγκαίο να υψώσουν τη φωνή τους στο αίτημά τους η Κύπρος να αποκατασταθεί στο νόμιμο της κυρίαρχο»¹²¹¹.

¹²¹⁰ Τον ίδιο μήνα η εφημερίδα «Κυπριακός Φύλαξ» αναφερόμενη σε «προσβολή» τριών Τούρκων κατά ελληνίδος κορασίδος, υποστήριξε ότι η συγκεκριμένη προσβολή δεν ήταν προσωπική κατά της κορασίδος αλλά κατά της ελληνικής κοινότητας, χαρακτηρίζοντας τους «Τούρκους της υποστάθμης» ως «πολλά χείρονες των Μαύρων της Αμερικής» και ότι δίκαια θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί εναντίον τους ο αμερικανικός νόμος σε περίπτωση προσβολής μαύρου προς λευκή. «Μία δίκη»,εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 11 Απριλίου 1914.

¹²¹¹ TNA: CO 69/30. *Συνεδρία* 6 Απριλίου 1914, σσ. 36-38.

B. Οι αφορμές για ταραχές και η διατήρηση της ειρήνης

1. Η περίοδος του Α΄ Βαλκανικού

Γεγονότα όπως η παράδοση της Θεσσαλονίκης στον ελληνικό στρατό (26/8 Νοεμβρίου 1912) και η αποστολή Έλληνα διοικητή στην Κρήτη αμέσως μετά την έκρηξη του Α΄ Βαλκανικού πολέμου, δεν προκάλεσαν τις αναμενόμενες κινητοποιήσεις, τους λαμπρούς εορτασμούς και τα θερμά άρθρα στον Τύπο όπως για τον Ελληνοτουρκικό του 1897 και τον Ιταλοτουρκικό πόλεμο του 1912¹²¹², παρότι ο ελληνικός ενθουσιασμός ήταν πολύ μεγάλος. Μετά τον Δεκέμβρη, και το τέλος των διαπραγματεύσεων για την προκαταρκτική συνθήκη, η ενωτική φημολογία αναζωπυρώθηκε με την είδηση για «τετελεσμένη Ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα», ενώ στη συνέχεια η κήρυξη της ένωσης της Κρήτης τον Φεβρουάριο του 1913, και η κατάληψη των Ιωαννίνων (Φεβρουάριος/Μάρτιος 1913), έτυχαν λαμπρού εορτασμού. Η συντηρητική εφημερίδα του Αχιλλέα Λιασίδα «Πατρίς» έκανε λόγο για «έξαλλο ενθουσιασμό» και ανάρτηση της κυανολεύκου σε οικίες και καταστήματα, ενώ η κατάληψη των Ιωαννίνων εορτάστηκε με δοξολογίες σε όλο το νησί. Στη Λευκωσία υπήρξε παρέλαση μαθητών οι οποίοι έφεραν την εικόνα του διαδόχου του ελληνικού θρόνου Κωνσταντίνου, ενώ ο σημαιοστολισμός της πόλης διήρκησε για τρεις μέρες¹²¹³.

Παρά την αποκατάσταση της τάξης, μετά τις αιματηρές ταραχές του Μαΐου του 1912, η πεποίθηση η οποία δημιουργήθηκε στους Μουσουλμάνους ότι απειλούνταν από τους Έλληνες ήταν ακόμη έντονη. Στις αρχές Φεβρουαρίου 1913, υπήρξαν δημοσιεύματα τα οποία απέδιδαν σε εγκληματικές πράξεις φυλετικά κίνητρα. Στο μικτό χωριό Διόριος¹²¹⁴ της επαρχίας Κερύνειας υπήρξε δολοφονία *Οθωμανού* βοσκού από *χριστιανούς* δράστες, με συγκεκριμένο δημοσίευμα να κάνει λόγο για αύξηση της εγκληματικότητας η οποία λάμβανε «φυλετική χροιά»¹²¹⁵. Σύμφωνα με εφημερίδα της Λεμεσού, οι κωδωνοκρουσίες σε χωριό της Πάφου με αφορμή την είδηση για Ένωση, προκάλεσαν τον τρόμο στις *οθωμανίδες* του χωριού, «υποπτευθείσας ότι οι γκιαούρηδες θα τας έσφαζον μετά των συζύγων και των

¹²¹² Στη Λευκωσία «Τούρκος μαινόμενος» διέτρεχε την αγορά της Λευκωσίας όπου κρατώντας «μάχαιρα» φώναζε ότι θα ζητούσε εκδίκηση με χριστιανικό αίμα για τις ήττες των Τούρκων. Το περιστατικό αυτό χαρακτηρίστηκε ως «γελοία πρόκλησις», ενώ το συγκεκριμένο πρόσωπο συνελήφθηκε και οδηγήθηκε στη φυλακή. «Τούρκος μαινόμενος», εφ. *ΦτΚ*, 3/16 Νοεμβρίου 1912.

¹²¹³ «Επιτόπια. Η Ένωση της Κύπρου», εφ. *Πατρίς*, 28/13 Μαρτίου 1913, «Εορτασμός επί τη καταλήψει των Ιωαννίνων», εφ. *Πατρίς*, 28/13 Μαρτίου 1913. Περισσότερα για τον εορτασμό βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 51-52.

¹²¹⁴ Κατά το 1911 ζούσαν εκεί 212 Μουσουλμάνοι και 402 Χριστιανοί.

¹²¹⁵ «Εκ Μύρτου», εφ. *ΦτΚ*, 19/1 Φεβρουαρίου 1913, «Φόνος εις το χωριόν Διόριος», εφ. *Ελευθερία*, 12/25 Ιανουαρίου 1913.

τέκνων των»¹²¹⁶. Αντίθετα στην Κοφίνου, χωριό με πλειονότητα Μουσουλμάνων, έγινε λόγος για επίθεση Μουσουλμάνων κατά των οικιών των Ελλήνων επειδή οι τελευταίοι ζητωκραύγαζαν υπέρ της ένωσης¹²¹⁷. Στο γειτονικό μικτό χωριό, Άγιο Θεόδωρο Λάρνακος, η ελληνική σημαία κήκε από «αγνώστους» με αποτέλεσμα η «οθμανική κοινότητα» του χωριού μέσω επιτροπής την οποία εξέλεξε να αποδοκιμάσει τη συγκεκριμένη ενέργεια ως «βάρβαρη και άτιμη». Η δήλωση της μουσουλμανικής επιτροπής είχε σταλεί και στον Τύπο προς δημοσιοποίηση ενώ οι ίδιοι αγόρασαν νέα σημαία, την οποία ανύψωσαν υπό τους ήχους του ελληνικού ύμνου και τις επευφημίες *ελλήνων* και *τούρκων* χωρικών. Η εφημερίδα «Νέον Έθνος» χαρακτήρισε τη πρωτοβουλία των Μουσουλμάνων ως «πολύ αξιέπαινη»¹²¹⁸. Κατά τον εορτασμό του κατακλυσμού του 1913 στη Λεμεσό, η εφημερίδα της Λεμεσού «Αλήθεια» υποστήριξε ότι στην πανήγυρη μετείχαν πολύ λίγοι Τούρκοι, ενώ ο χώρος όπου λάμβανε χώρα ο εορτασμός μετατοπίστηκε από την πλατεία της αποβάθρας στο κέντρο της πόλης με τους *τούρκους* μικροπωλητές στην αποβάθρα να περιμένουν «ματαίως τους συνήθεις πελάτες»¹²¹⁹. Επίσης είχαν ληφθεί αυστηρά αστυνομικά μέτρα με τις αστυνομικές αρχές να προχωρούν ακόμα και σε συλλήψεις μεθυσμένων και μαχαιροφορούντων λεμεσιανών, Ελλήνων και Μουσουλμάνων¹²²⁰.

Ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου μετατέθηκε, λόγω πένθους για τον θάνατο του βασιλιά Γεωργίου, δύο σχεδόν μήνες αργότερα, στις 21 Μαΐου, ημερομηνία της ονομαστικής εορτής του βασιλιά Κωνσταντίνου αλλά και των γενεθλίων του βασιλιά της Αγγλίας, τα οποία επίσης τύγχαναν ιδιαίτερου εορτασμού στο νησί. Ο εορτασμός, υπήρξε ιδιαίτερα

¹²¹⁶ «Πάντοτε παιδιάς», εφ. *Σάλπιγξ*, 14 Μαρτίου 1913, παρατίθεται στο Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 294.

¹²¹⁷ Το δημοσίευμα ανέφερε ότι την επομένη του γεγονότος οι Έλληνες εγκατέλειψαν το χωριό τους για άλλα γειτονικά. Το συγκεκριμένο γεγονός έτυχε αναφοράς από τις εφημερίδες, «Ηχώ της Κύπρου» και «Εφημερίς του Λαού» 2 και 8/21 Μαρτίου 1913, βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 295. Αντίθετα οι μεγαλύτερες σε κυκλοφορία εφημερίδες δεν αναφέρθηκαν στο συγκεκριμένο περιστατικό. Παράπονα για τη δράση των Τούρκων της Κοφίνου εκφράστηκαν και παλαιότερα το 1879 για προβατοκλοπές, το 1895 για επίθεση Τούρκων της Κοφίνου σε Έλληνες που επέστρεφαν από συλλαλητήριο, ενώ παράλληλα έγινε λόγος και για φιλειρηνικούς *τούρκους* του χωριού οι οποίοι επέπληξαν τους ομοθρήσκους τους. Βλ. Εφ. *Νέον Κίτιον*, 10/22 Οκτωβρίου 1879, «Βανδαλισμοί Τούρκων», εφ. *Νέον Έθνος*, 5/17 Μαΐου 1895, «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 14/26 Απριλίου 1895. Η Κοφίνου όπως και η Καλαβασός και τα Λεύκαρα αποτελούσαν χωριά στα οποία λάμβαναν κατά διαστήματα διάφορες προκλήσεις των μεν κατά των δε. Σύμφωνα με την απογραφή του 1911 η Κοφίνου η οποία χωριζόταν σε Πάνω και Κάτω Κοφίνου είχε συνολικά 458 Μουσουλμάνους και 50 Χριστιανούς και το 1921, 498 Μουσουλμάνους και 15 Χριστιανούς. Το 1931 ο αριθμός των Χριστιανών επανήλθε στα επίπεδα του 1911 φτάνοντας τα 58 άτομα και των Μουσουλμάνων σε 490.

¹²¹⁸ «Χρονικά», εφ. *Νέον Έθνος*, 11/24 Μαΐου 1913.

¹²¹⁹ «Η πανήγυρις του κατακλυσμού», εφ. *Αλήθεια*, 7 Ιουνίου 1913.

¹²²⁰ Το δημοσίευμα χαρακτήρισε ως αιτία της τάξης η οποία υπήρξε την «μετ' αμεροληψίας και ικανότητος εκτέλεσιν των αστυνομικών καθηκόντων». Βλ. «Πανήγυρις κατακλυσμού», «Εκ Λεμεσού», εφ. *ΦτΚ*, 8/21 Ιουνίου 1913.

λαμπρός με παρελάσεις εθελοντών, φωταψίες, λαμπαδηφορίες και δοξολογίες¹²²¹. Ένα χρόνο αργότερα, το 1914, η εφημερίδα «Κυπριακός Φύλαξ» αναφερόμενη στον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου έκανε λόγο για «αδιαφορία» στην οργάνωση του εορτασμού χαρακτηρίζοντας την εθνική πανήγυρη «τυπική και άτονη». Σύμφωνα με το δημοσίευμα, πέραν της συμμετοχής μαθητών και εθελοντών, ο σημαιοστολισμός της πόλης υπήρξε «ασυνήθως αραιός» και ο ιστός του Γυμναστηρίου χωρίς σχοινί για την ελληνική σημαία¹²²². Αν και αποδόθηκαν μεγαλοϊδεατικοί οραματισμοί για τον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο με ορισμένους να θεωρούν ότι τελικός στόχος ήταν η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Έλληνες¹²²³, εντούτοις το όραμα για επανάκτηση της Κωνσταντινούπολης δεν φάνηκε να εξεγείρει τον λαό ούτε φάνηκε να αποτελεί βασικό στόχο του ελληνικού κράτους. Λίγους μήνες μετά την κήρυξη του πολέμου, η «Φωνή της Κύπρου» αναφερόμενη στο ετήσιο μνημόσυνο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, εξέφραζε τη λύπη για το γεγονός της παρουσίας λιγότερου κόσμου από αυτό που αναμενόταν, ιδιαίτερα «εκ των ανωτέρων και μεμορφωμένων τάξεων». Αντίστοιχη εικόνα είχε και η τέλεση του μνημοσύνου στην Αθήνα και Αλεξάνδρεια όπου μόλις πέντε άτομα είχαν παραστεί στο Πατριαρχείο¹²²⁴.

Παρά τις αφορμές οι οποίες υπήρξαν για πρόκληση και γενίκευση δικαιοδικών ταραχών, εντούτοις μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο δεν υπήρξε οποιαδήποτε σοβαρή αναταραχή στο νησί. Το γεγονός αυτό δεν συνδέεται με την έλλειψη αφορμών ή τις «καλές σχέσεις» Ελλήνων και Μουσουλμάνων Τούρκων, όσο στο γεγονός ότι η Κύπρος βρισκόταν υπό πλήρη βρετανική επιρροή και οποιαδήποτε εκτός ελέγχου διατάραξη της τάξης σε κρίσιμες περιόδους, όπως οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ο Α΄ Παγκόσμιος, η Μικρασιατική καταστροφή το 1922 και ο Β΄ Παγκόσμιος, θα περιλάμβανε και την Κύπρο δυνητικά στο ευρύτερο πәрεδώσε ανάμεσα σε Μεγάλες Δυνάμεις. Η Βρετανία ποτέ δεν περιέλαβε τη συζήτηση περί Κύπρου σε διεθνείς διασκέψεις προτιμώντας ως κυρίαρχη δύναμη στο νησί, να το χρησιμοποιεί στο πλαίσιο των μονομερών της σχέσεων με την Ελλάδα ή την Οθωμανική Αυτοκρατορία και αργότερα την Τουρκία. Τον Δεκέμβριο του 1912, Βρετανοί υπουργοί προκειμένου να αποκτήσουν ναυτικό ορμητήριο στη δυτική Ελλάδα, εισηγήθηκαν

¹²²¹ Βλ. «Εθνική εορτή», εφ. *ΦτΚ*, 23/5 Απριλίου 1913, «Μνημόσυνα εν Λεύκα», εφ. *Πατρίς*, 28/10 Απριλίου 1913. Βλ. επίσης Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 60-61.

¹²²² «Η εθνική εορτή», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 28 Μαρτίου 1914.

¹²²³ Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 75-89.

¹²²⁴ «Εθνικόν μνημόσυνον», εφ. *ΦτΚ*, 8/21 Ιουνίου 1913.

ανεπίσημα την παραχώρηση της Κύπρου στην Ελλάδα, πρόταση η οποία ωστόσο ναυάγησε, ενώ το 1915 πρόσφεραν επίσημα την Κύπρο στην Ελλάδα προκειμένου η τελευταία να συμμαχήσει με τις δυνάμεις της Entente¹²²⁵.

2. Η κατακράτηση οθωμανικών πλοίων από τη Βρετανία και ο αντίκτυπος στο νησί

Παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου (Ιούνιος 1914) και ενώ συνεχίζονταν οι συνεδρίες του Νομοθετικού, η Βρετανία παρουσιαζόμενη ως διασφαλιστής της μουσουλμανικής μειονότητας, προσπάθησε να ενισχύσει την αγκίστρωση των Μουσουλμάνων στην ίδια. Ο υπουργός των Αποικιών, απαντώντας στο ελληνικό αίτημα για αύξηση των μελών του Νομοθετικού δήλωσε ότι τα «χριστιανικά μέλη» μπορούσαν να αυξηθούν κατά δύο αν υπήρχε αντίστοιχη αύξηση δύο επισήμων μελών. Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε από τη μια την απογοήτευση των Ελλήνων βουλευτών, με ορισμένους να προτιμούν τη διάλυση του Νομοθετικού. Από πλευράς Μουσουλμάνων, ο επίτροπος του Evkaf, Irfan Bey δεν δίστασε να παρουσιάσει την κατάσταση στο νησί υπό βρετανική διοίκηση ως καλή, απορρίπτοντας τις κατηγορίες περί μη προόδου του νησιού. Επίσης αναφερόμενος στο «σύνταγμα» του Νομοθετικού, υποστήριξε ότι ήταν «φυσικά αποδεκτό από αυτούς οι οποίοι διαμόρφωσαν το σύνταγμα, ότι για όσο το νησί συνέχιζε να ανήκει στην Τουρκία, τα μουσουλμανικά μέλη θα έδιναν τη στήριξή τους στην κυβέρνηση»¹²²⁶. Η συγκεκριμένη άποψη του Μουσουλμάνου βουλευτή αποδείχτηκε λίγους μήνες αργότερα αβάσιμη, καθώς παρά την προσάρτηση του

¹²²⁵ Τον Δεκέμβριο 1912 προτάθηκε συγκεκριμένα η παραχώρηση χρήσης του λιμανιού του Αργοστολίου από τη Βρετανία με αντάλλαγμα την Κύπρο. Βλ. Ζήσης Φωτάκης, «Η ναυτική πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας και η προοπτική της παραχώρησης της Κύπρου στην Ελλάδα, 1912-1914» στο Καζαμιάς- Παπαπολυβίου (επιμ), *Ο Ελευθέριος, ό.π.*, σελ. 94, Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 256. Σχετικά με την προσφορά του 1915, το γεγονός της απόρριψης από την κυβέρνηση Ζαΐμη, της βρετανικής προσφοράς της Κύπρου γνωστοποιήθηκε στον Αρχιεπίσκοπο Κύριλλο Β΄ μέσω τηλεγραφήματος, όπως αναφέρεται, από το Παρίσι. Το ζήτημα της προσφοράς της Κύπρου στην Ελλάδα έτυχε τέτοιου χειρισμού ώστε στο τέλος να φαίνεται ότι η μεν Βρετανία ήταν πρόθυμη για Ένωση, άγνωστο αν πραγματικά το εννοούσε, και ότι η ελληνική κυβέρνηση ήταν αυτή που ευθυνόταν για τη μη Ένωση. Ωστόσο αν πραγματικά η Βρετανία ήταν πρόθυμη, να θυσιάσει μια κτήση της προς όφελος των δυνάμεων της Entente, είχε τον τρόπο να γνωστοποιήσει τις ενέργειές της στους Έλληνες προεστώτες της Κύπρου προκειμένου να ασκήσουν πίεση στον Έλληνα πρωθυπουργό. Οι αναφορές στη βρετανική αλληλογραφία σύμφωνα με την οποία το υπουργείο των Αποικιών κάλεσε τον Αρμοστή του νησιού να κοινοποιήσει την προσφορά της Βρετανίας στους Έλληνες του νησιού και ο δισταγμός του τελευταίου για την απάντηση που θα έδινε στους Μουσουλμάνους προκαλεί ερωτηματικά για τη στάση του τελευταίου και την ευρύτερη βρετανική πολιτική η οποία γνώριζε πώς θα μεταχειριζόταν τους Μουσουλμάνους σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο, ιδιαίτερα δε μετά και τη δήλωση των ιδίων των Μουσουλμάνων στο Ν.Σ. τον Γενάρη του 1913, όπως τους δοθεί επαρκής προειδοποίηση σε περίπτωση που οι φήμες για ένωση ήταν αληθείς. Βλ. πιο πάνω. Για την προσφορά της Κύπρου στην Ελλάδα το 1915 βλ. G. Georghallides, *A political, ό.π.*, σσ. 97-102, Diana Markides, «Βρετανική βενιζελοφιλία και βενιζελική αγγλοφιλία στην περίπτωση της Κύπρου, 1906-1931», στο Καζαμιάς-Παπαπολυβίου (επιμ), *Ο Βενιζέλος και η Κύπρος*, Αθήνα 2008, σσ. 58-88.

¹²²⁶ TNA: CO 69/30. *Συνεδρία* 9 Ιουνίου 1914, σσ. 325-338.

νησιού στις βρετανικές αποικίες οι Μουσουλμάνοι συνέχισαν να παραμένουν αγκιστρωμένοι στη βρετανική «προστασία».

Όπως στην περίπτωση του ενωτικού αιτήματος των Ελλήνων της Κύπρου και τη στάση της Βρετανίας απέναντι σε αυτό κατά τους Βαλκανικούς, έτσι και στους Μουσουλμάνους παρατηρήθηκε ότι παρά προηγούμενες τους δηλώσεις υπέρ του έθνους τους, εντούτοις δέχθηκαν αδιαμαρτύρητα ενέργειες της Βρετανίας εις βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τον Σεπτέμβριο του 1914 και μετά την κήρυξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, η Βρετανία προχώρησε στην κατακράτηση των οθωμανικών πλοίων, Osman και Reshadie, τα οποία κατασκευάστηκαν σε βρετανικά ναυπηγεία. Το γεγονός αυτό προκάλεσε αρχικά αντιδράσεις Μουσουλμάνων κατά της Βρετανίας και δη από τον τοπικό Τύπο του νησιού, δεδομένου ότι και οι Μουσουλμάνοι του νησιού είχαν προσφέρει χρήματα στους εράνους υπέρ του οθωμανικού στόλου.

Σε εμπιστευτική του επιστολή ο Αρμοστής αναφέρθηκε σε τοπικές «μουσουλμανικές» εφημερίδες οι οποίες ακολουθώντας, σύμφωνα με τον ίδιο, το παράδειγμα των συναδέλφων τους στην Κωνσταντινούπολη εξήγειραν τους αναγνώστες τους ενάντια στη Βρετανία λόγω της κατακράτησης των δύο τουρκικών πλοίων. Οι εφημερίδες υποστήριζαν ότι τα δύο πλοία κατακρατήθηκαν προκειμένου να στερήσουν την «Τουρκία» από το να αναλάβει επιθετική ενέργεια κατά της Ελλάδος. Ο αντίκτυπος των συγκεκριμένων άρθρων σύμφωνα με τον Αρμοστή είχε ως αποτέλεσμα να υπάρξει κακή επίδραση σε όλο το νησί σε βαθμό ώστε να παρατηρηθούν πράξεις απείθειας μεταξύ των μελών της αστυνομίας τα οποία έπρεπε σύμφωνα με τον ίδιο να τιμωρηθούν δραστικά¹²²⁷.

Ο Αρχιγραμματέας, κατόπιν οδηγιών του Αρμοστή, είχε συστήσει σε όλους τους διοικητές των επαρχιών, όπως καλέσουν όλα τα ηγετικά μουσουλμανικά μέλη της κάθε επαρχίας με σκοπό να τους πληροφορήσουν ότι δεν υπήρχε τίποτα πέραν της επιθυμίας της Βρετανίας που θα μπορούσε να διαταράξει το φιλικό αίσθημα το οποίο υπήρχε για τόσο καιρό ανάμεσα στο οθωμανικό κράτος και την ίδια, παρουσιάζοντάς τους ταυτόχρονα την επιστολή του Αρμοστή προς τον Irfan Bey και την απάντηση του τελευταίου¹²²⁸. Στην επιστολή του ο Αρμοστής, εξηγούσε στο Μουσουλμάνο βουλευτή ότι οι χώρες στις οποίες κατασκευάζονται πολεμικά πλοία για άλλα έθνη, έχουν το δικαίωμα να τα κρατήσουν προτού τα παραδώσουν και πληρωθούν για αυτά. Η Βρετανία ενόψει του πολέμου ήταν

¹²²⁷ TNA : CO 67/173. Goold Adams προς Harcourt, 4 Σεπτεμβρίου 1914, σελ. 4 (εμπιστευτικό).

¹²²⁸ KAK: SA1/1133/14. Orig προς Διοικητές, 5 Σεπτεμβρίου 1914, σελ. 46.

αναγκασμένη, σύμφωνα με τον ίδιο, να ενισχύσει το ναυτικό της με αποτέλεσμα να πάρει τα δυο αυτά πλοία καθώς και άλλα δύο που ήταν προορισμένα για την Αμερική¹²²⁹. Ο Irfan, στην απάντησή του αν και παρουσίασε τους Μουσουλμάνους του νησιού ενοχλημένους από την πράξη της Βρετανίας για την κατακράτηση των δύο πλοίων, εντούτοις εξέφρασε την ελπίδα για αποκατάσταση της παλαιάς φιλίας μεταξύ Βρετανίας και Τουρκίας. Δήλωσε ότι θα αδικούσε τους Μουσουλμάνους της Κύπρου αν έλεγε ότι η πράξη της Αγγλίας με την κατακράτηση των πλοίων, για τα οποία «σχεδόν κάθε μουσουλμάνος συνεισέφερε», δεν αποδοκιμαζόταν με τον ίδιο τρόπο όπως από τους ομόθρησκούς τους αλλού. Εξέφρασε τη βαθιά του πεποίθηση ότι,

«κανένας μουσουλμάνος στον κόσμο και ακόμη περισσότερο στην Κύπρο, επιθυμεί να έχει, ή τρέφει οποιοδήποτε εχθρικό πνεύμα προς την Αγγλία, η οποία μπορεί ακόμη να βοηθήσει την Τουρκία για την θεραπεία των παραπόνων της, με διάφορους τρόπους, και οι μουσουλμάνοι της Κύπρου με βεβαιότητα περιμένουν την ώρα όπου η παλιά φιλία μεταξύ των δύο χωρών, παρόλο όχι εχθρική τώρα, θα επανασυσταθεί και η Τουρκία θα αποζημιωθεί πλήρως και υλικά για την κατάληψη των πλοίων τα οποία θα προσθέσουν στην επιτυχία των βρετανικών όπλων»¹²³⁰.

Ο Βρετανός διοικητής Λευκωσίας, Charles Sherwood Cade, συνέστησε στους Μουσουλμάνους προκρίτους της πόλης όπως ασκήσουν κάθε επιρροή τους προς καταπράυνση «τυχόν εξημμένων πνευμάτων» των ομοφύλων τους. Οι Μουσουλμάνοι προεστώτες εξέφρασαν τη λύπη τους για το γεγονός ότι «μεμονωμένα τινά απονενομημένα διαβήματα» έγιναν αφορμή να αποδοθούν σε ομοφύλους τους τέτοιου είδους αισθήματα κατά της Βρετανίας, εκφράζοντας την πλήρη νομιμοφροσύνη τόσο των ιδίων όσο και των υπολοίπων Μουσουλμάνων¹²³¹.

Η νεοτουρκική εφημερίδα «Kıbrıs», ενώ τον Ιούνιο του 1914 περιλάμβανε στους στόχους της την ενίσχυση του τουρκισμού ο οποίος, σύμφωνα με την ίδια, μπορούσε να εξυψωθεί μόνο με την «εθνικιστική φωτιά και την εκδίκηση», εντούτοις δύο μήνες αργότερα αναφερόμενη στην κατακράτηση των δύο πολεμικών πλοίων από την Αγγλία, ανέφερε ότι το γεγονός αυτό προκάλεσε μεγάλη θλίψη στους Μουσουλμάνους. Παράλληλα τάχθηκε

¹²²⁹ TNA : CO 67/173. Goold Adams προς Irfan, (Λευκωσία) 27 Αυγούστου 1914, σσ. 406-407.

¹²³⁰ TNA : CO 67/173. Mussa Irfan προς Goold Adams, Λευκωσία 31 Αυγούστου 1914 (π.ημ.), σελ. 408. Η επιστολή του Αρμωστή και η απάντηση του Irfan, δημοσιεύτηκε και στην εφημερίδα «Φωνή της Κύπρου». «Επιστολή Μ. Αρμωστού», εφ. *ΦτΚ*, 30/12 Σεπτεμβρίου 1914.

¹²³¹ «Επιστολή Μ. Αρμωστού», εφ. *ΦτΚ*, 30/12 Σεπτεμβρίου 1914. Αντίστοιχες εκφράσεις συμπαθείας προς τη Βρετανία εξέφρασαν και οι προεστώτες Μουσουλμάνοι των επαρχιών σε συνάντηση που είχαν με τον διοικητή της αντίστοιχής τους επαρχίας, με ορισμένους να εκφράζουν την ελπίδα να παραμείνουν υπό βρετανική εξουσία, βλ. ΚΑΚ: SA1/1133/14. Διοικητής Λάρνακας προς Orr, [12 Σεπτεμβρίου 1914], σσ. 86-87, TNA: CO 67/173. Goold Adams προς Harcourt, Τρόδος 25 Σεπτεμβρίου 1914, σελ. 464 (εμπιστευτικό).

υπέρ της Βρετανίας υποστηρίζοντας ότι οι Μουσουλμάνοι επιθυμούσαν τη συνέχιση των φιλικών σχέσεων οι οποίες υπήρχαν για αιώνες ανάμεσα στο «ένδοξο» αγγλικό κράτος και το αυτοκρατορικό οθωμανικό κράτος και υποδεικνύοντας ότι η επιστροφή των συγκεκριμένων πλοίων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία θα ηρεμούσε τα αισθήματα όλου του ισλαμικού κόσμου¹²³².

Σε εμπιστευτική επιστολή του ο Αρμυστής, τον Σεπτέμβριο του 1914, αναφέρθηκε σε ύπαρξη στην Κύπρο όπως και στην «Τουρκία», «δύο πολιτικών κομμάτων». Υποστήριξε ότι το «κόμμα της Παλαιάς Τουρκίας», είχε την πλειοψηφία στο νησί και ότι αυτή την μερίδα «ελπίζει» να επηρεάσει ενισχύοντας τους καλύτερους της μουσουλμανικής κοινότητας στο να αντισταθούν στην «στασιαστική» επιρροή των Νεοτούρκων, οι οποίοι «μέχρι στιγμής» οδηγούνταν εκτός της σωστής οδού από τους Γερμανούς συμβούλους στην Κωνσταντινούπολη»¹²³³.

Γ. Ο Α΄ Παγκόσμιος και η προσάρτηση της Κύπρου

1. Η κήρυξη του πολέμου και τα βρετανικά μέτρα

Η κήρυξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου τον Αύγουστο του 1914 και η αυξημένη επιρροή της Γερμανίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχαν ως αποτέλεσμα η Βρετανία να αντιμετωπίζει με καχυποψία τους Μουσουλμάνους, ιδιαίτερα τους αστυνομικούς, καταφέροντας ωστόσο να πετύχει μέσω μερίδας Μουσουλμάνων προεστώτων την αποφυγή αναταραχών. Ο αρχηγός της αστυνομίας, Wentworth Durham Hall, κάλεσε τους αξιωματικούς της δύναμης να παρακολουθούν «προσεκτικά αλλά διακριτικά όλα τα τουρκικά μέλη της δύναμης τα οποία είχαν υπό τις διαταγές τους, για τυχόν απειθή γλώσσα ή ενέργειες. Στην περίπτωση τέτοιων ενεργειών τους κάλεσε να φέρουν, χωρίς καθυστέρηση, τους παραβάτες ενώπιον του διοικητή προκειμένου να ληφθούν «δραστικά μέτρα» ώστε να αποτραπούν από παρόμοιες ενέργειες άλλα άτομα¹²³⁴. Στο πλαίσιο των βρετανικών μέτρων υπήρξαν φυλακίσεις ζαπτιέδων ή πολιτών από τα στρατοδικεία των πόλεων επειδή εκφράστηκαν δημόσια κατά της Βρετανίας ή υπέρ της Γερμανίας¹²³⁵. Τον Αύγουστο του 1914 καταδικάστηκε σε δωδεκάμηνη φυλάκιση ο αστυνομικός Mehmed

¹²³² *Kibris*, 1 Ιουνίου 1914 παρατίθεται στο A. Nevzat, *Nationalism*, ό.π., σελ. 224, ΚΑΚ: SA1/1133/14, *Kibris*, 7 Σεπτεμβρίου 1914.

¹²³³ TNA : CO 67/173. Goold Adams προς Harcourt, 4 Σεπτεμβρίου 1914, σελ. 4 (εμπιστευτικό).

¹²³⁴ ΚΑΚ: SA1/1133/14. Chief Commandant of Police to All officers in command of Divisions, 25 Αυγούστου 1914., σελ. 16, James Mc Henry, *The uneasy partnership on Cyprus 1919-1939*, London 1987, σελ. 118.

¹²³⁵ Βλ. ενδεικτικά, «Ο πόλεμος και η κρίσις εν Κύπρω», εφ. *Ελευθερία*, 16/29 Αυγούστου 1914, «Στρατοδικείον Λευκωσίας», εφ. *ΦτΚ*, 30/12 Σεπτεμβρίου 1914.

Assim στην επαρχία Λάρνακας γιατί χρησιμοποίησε, όπως αναφέρθηκε, λόγια προορισμένα να ενθαρρύνουν τους εχθρούς της Βρετανίας και γλώσσα προορισμένη να διεγείρει το φυλετικό αίσθημα ανάμεσα στους κατοίκους της Λάρνακας¹²³⁶. Μέχρι τις αρχές Σεπτεμβρίου του 1914 κατηγορήθηκαν περισσότερο από 20 άτομα στα οποία περιλαμβάνονταν και χριστιανοί¹²³⁷. Η «Φωνή της Κύπρου», ανέφερε ότι δύο Οθωμανοί απέσπασαν και έσχισαν δύο από τις προκηρύξεις του Αρμωστή. Στο ίδιο «πταίσμα υπέπεσε και εις Έλληνα εκ παρεξηγήσεως». Όλοι οδηγήθηκαν στο δικαστήριο και καταδικάστηκαν σε πρόστιμο μίας λίρας¹²³⁸. Από την αυστηρότητα της βρετανικής διοίκησης του νησιού για αποφυγή οποιασδήποτε έντασης, δεν γλίτωσαν ούτε οι Έλληνες. Έλληνας από τον Άγιο Ερμόλαο Κερύνειας, καταδικάστηκε σε μία λίρα ή δέκα μέρες φυλάκιση, επειδή χρησιμοποίησε στο καφενείο της Καλαβασού λέξεις προς διέγερση φυλετικών αισθημάτων λέγοντας ότι «τώρα θα πάμε να πάρουμε την Κωνσταντινούπολη και να στείλωμε τους ατίμους τους Τούρκους εις την Μέκκαν». Η εφημερίδα ανέφερε ότι επειδή παραδέχθηκε την ενοχή του, τον δικαστήριο τον έκρινε επιεικώς¹²³⁹.

Μετά τη συμμαχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τις Κεντρικές Δυνάμεις, τον Νοέμβριο του 1914, η Βρετανία προέβη στη μονομερή προσάρτηση της Κύπρου στις αποικίες της, πετυχαίνοντας για ακόμη μια φορά τη νομιμοφροσύνη Ελλήνων και Μουσουλμάνων προεστώτων, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι οι δηλώσεις τους εξέφραζαν το σύνολο των κοινοτήτων τους. Η Βρετανία είχε ήδη βολιδοσκοπήσει την αντίδραση Ελλήνων και Μουσουλμάνων στο ενδεχόμενο κατακράτησης του νησιού από την ίδια, πετυχαίνοντας στο τέλος την απουσία αντιδράσεων.

Ήδη από το πρώτο μουσουλμανικό υπόμνημα το οποίο στάλθηκε τον Δεκέμβριο του 1912, οι Μουσουλμάνοι προεστώτες στο ενδεχόμενο «αναγκαστικής» αλλαγής του πολιτικού καθεστώτος στο νησί, δήλωσαν ότι θα υποστήριζαν σε μια τέτοια περίπτωση την προσάρτηση της Κύπρου στη Βρετανία παρά στην Ελλάδα.

Στους Έλληνες το ενδεχόμενο προσάρτησης στη Βρετανία, γνωστοποιήθηκε μέσω διαδόσεων κατά τη διάρκεια της νέας Διάσκεψης του Λονδίνου τον Μάιο του 1913. Σε υπόμνημά τους οι Έλληνες βουλευτές (23 Μαΐου 1913) αφού εξέφρασαν ευχαριστίες για τα

¹²³⁶ ΚΑΚ: SA1/1133/14. Αρχηγός της αστυνομίας προς Αρχιγραμματέα, 31 Αυγούστου 1914, σελ. 20.

¹²³⁷ ΚΑΚ: SA1/1133/14. Αρχιγραμματέας προς Διοικητές, 5 Σεπτεμβρίου 1914, σελ. 46.

¹²³⁸ «Η δημόσια τάξις», εφ. *ΦτΚ*, 2/15 Αυγούστου 1914.

¹²³⁹ «Στρατοδικεῖον Λάρνακος», εφ. *Ελευθερία*, 13/26 Σεπτεμβρίου 1914. Για άλλες περιπτώσεις Ελλήνων οι οποίοι καταδικάστηκαν, βλ. «Εκ Κτήματος», εφ. *ΦτΚ*, 18/31 Οκτωβρίου 1914.

αγαθά αποτελέσματα της πολιτικής μεταβολής του 1878 και επικαλέστηκαν την «ηθική υποχρέωση» της Βρετανίας να ολοκληρώσει την αποκατάσταση του νησιού με την προσάρτηση στην Ελλάδα, εξέφρασαν την αντίθεσή τους για κάθε νέα συμφωνία που θα προσέβαλλε τα δικαιώματά τους ως «ανθρώπων και ως φυλής». Δήλωσαν ότι θα δέχονταν μια πιθανή συμφωνία μεταξύ Πύλης και Λονδίνου δεδομένου ότι η Βρετανία μπορούσε να διαθέσει πολιτικώς το νησί σύμφωνα με τους αναλλοίωτους πόθους και αισθήματα του κυπριακού λαού. Μετά το συγκεκριμένο υπόμνημα και αφού η Βρετανία απέφυγε να απαντήσει, το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών κάλεσε τους Κυπρίους σε συμμόρφωση στις υποδείξεις του και προβάλλοντας τα «εθνικά συμφέροντα» τους κάλεσε να μην δημιουργήσουν κυπριακό ζήτημα, ενόψει των ευρύτερων εθνικών συμφερόντων¹²⁴⁰.

Οι Βρετανοί αξιωματούχοι έχοντας εξασφαλισμένη τη νομιμοφροσύνη των προεστώτων και των δύο κοινοτήτων, κατάφεραν να προχωρήσουν χωρίς αντιδράσεις στη μονομερή προσάρτηση του νησιού στις βρετανικές αποικίες. Η Μαρωνιτική κοινότητα εξέφρασε τη συμπάθειά της στην αγγλική διοίκηση, δηλώνοντας ότι «θα θυσιάζαν και το αίμα τους» για τη διατήρηση, τη δόξα και την ευημερία των Αρχόντων τους, του Βασιλιά και της Βασίλισσας της Μεγάλης Βρετανίας¹²⁴¹. Ο Αρμοστής του νησιού προσπάθησε να προετοιμάσει τους Μουσουλμάνους ηγέτες καλώντας τον Αρχικαδή, τον Μουφτή και για ακόμη μία φορά τον Irfan Bey για να τους διαβάσει την ανακοίνωση πριν την επίσημη δημοσίευση. Τα συγκεκριμένα άτομα αφού άκουσαν την εξήγηση της κατάστασης εξέφρασαν την άποψη ότι η Βρετανία υπήρξε «πλήρως δικαιολογημένη στο να αναλάβει οποιαδήποτε δράση ενάντια στην Τουρκία», προσθέτοντας ότι η Κύπρος έπρεπε να προσαρτηθεί από τη Βρετανία και έτσι οι κάτοικοι να απελευθερωθούν από τις ίντριγκες στην Κωνσταντινούπολη¹²⁴².

2. Η Προσάρτηση και η δυναμική της βρετανικής επιρροής

Στις 5 Νοεμβρίου 1914, η Κύπρος έπαψε, μονομερώς, να θεωρείται τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Σουλτάνος έπαψε να έχει, έστω και την τυπική, εξουσία στο νησί. Η Σύμβαση του 1878 αν και ακυρώθηκε από την ίδια την Βρετανία εντούτοις η υποχρέωση του Φόρου Υποτελείας συνέχισε να υφίσταται. Με την ακύρωση της Σύμβασης του 1878, οι

¹²⁴⁰ Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 274-275.

¹²⁴¹ TNA: CO67/174. Goold Adams προς Harcourt, Λευκωσία, 20 Νοεμβρίου 1914, σελ. 167.

¹²⁴² Βλ. TNA: CO67/174. Goold Adams προς Harcourt, 2 Νοεμβρίου 1914, Telegram paraphrased, σελ. 50. TNA: CO67/174. Goold Adams προς Harcourt, 6 Νοεμβρίου 1914, σελ. 64 (τηλεγράφημα), «Ο Μουφτής της Κύπρου υπέρ της Αγγλίας», εφ. *ΦτΚ*, 15/28 Νοεμβρίου 1914.

Μουσουλμάνοι προεστώτες στερούνταν πλέον το επιχείρημα της Σύμβασης του 1878 ως εμπόδιο για το ανέφικτο της ένωσης. Η προσάρτηση της Κύπρου στις αποικίες του Στέμματος ανακοινώθηκε τόσο με τη δημοσίευση βρετανικού βασιλικού διατάγματος στην επίσημη εφημερίδα, στις 5 Νοεμβρίου το 1914¹²⁴³, όσο και ενώπιον του λαού με την ανακοίνωση του διοικητή Λάρνακας, Francis Berkeley Wodehouse. Σε εξέδρα η οποία στήθηκε στη Λάρνακα, ο Wodehouse ανακοίνωσε ενώπιον του προξενικού σώματος και των προσωπικοτήτων της πόλης που είχαν προσκληθεί, το βασιλικό ψήφισμα ανακοινώνοντας την προσάρτηση της Κύπρου στη Βρετανία. Ο δήμαρχος της πόλης, Ευάγγελος Χατζηϊωάννου, διάβασε ένα παρόμοιο κείμενο στα ελληνικά και ένας Οθωμανός μεταφραστής στα τουρκικά, έτσι ώστε να μην υπάρχει κανείς που θα μπορούσε να αγνοήσει τη νέα τάξη πραγμάτων¹²⁴⁴.

Οι Έλληνες του νησιού υποδέχτηκαν την προσάρτηση με ικανοποίηση, καθώς θεωρούσαν ότι η αλλαγή αυτή αποτελούσε την τελευταία φάση πριν την ένωση της Κύπρου στο Βασίλειο της Ελλάδας, εφόσον το επιχείρημα ότι δεν μπορούσε να παραχωρηθεί στην Ελλάδα επειδή ανήκε στην Τουρκία, έπαυε να υφίσταται. Η «Φωνή της Κύπρου» χαρακτήρισε την προσάρτηση ως «απαλείφουσας τας κρατούσας δυσμενείς και παρά την θέλησιν του λαού συνθήκας, ως αίρουν τον εκ τούτων βαρύν κλοιόν και τα επιπροσθύντα δια την ικανοποίησιν των πόθων του λαού κωλύματα, ως εγγίζουσαν την Κύπρον προς το τέρμα των αγώνων της και την εκπλήρωσιν των ιερών της πόθων. Δεν δυνάμεθα ή μετά πολλής χαράς να χαιρετίσωμεν, και να ευχηθώμεν όπως οι εν τοις πράγμασιν, οι εμπειπιστευμένοι την αντιπροσωπεΐαν του λαού, εκκλησιαστικώς ή πολιτικώς, φανώσιν αντάξιοι των υψηλών περιστάσεων και επιδείξωσι την προσήκουσαν πολιτικήν περίνοιαν δια την αξίαν επιβράβευσιν των κυπριακών αγώνων»¹²⁴⁵.

Από πλευράς Μουσουλμάνων, δεν υπήρξε οποιαδήποτε αντίδραση. Η νομιμοφροσύνη ωστόσο εκ μέρους των προεστώτων τους, δεν φάνηκε να αντιπροσώπευε ολόκληρη τη μουσουλμανική κοινότητα. Στη Λευκωσία δεν υπήρξε επίσημη βρετανική τελετή για την προσάρτηση, προκειμένου να «αποφευχθεί η πιθανότητα να πληγωθούν τα τουρκικά αισθήματα»¹²⁴⁶. Επίσης ο διοικητής Λευκωσίας κάλεσε τους δημοσιογράφους και τους

¹²⁴³ *The Cyprus Gazette*, 5 Νοεμβρίου 1914. Το διάταγμα καθόριζε και τη νέα υπηκοότητα Ελλήνων και Μουσουλμάνων.

¹²⁴⁴ AMAE: CPC Turquie, Nouvelle Serie, Chypre, τόμ. 63, 10 Νοεμβρίου 1914, σελ. 221.

¹²⁴⁵ «Η προσάρτησις της Κύπρου», εφ. *ΦτΚ*, 25/7 Νοεμβρίου 1914.

¹²⁴⁶ TNA: CO67/174. Goold Adams προς Harcourt, Λευκωσία 20 Νοεμβρίου 1914, σελ. 156.

ανακοίνωσε όπως υπό τις παρούσες περιστάσεις να μην αναγράφεται τίποτα που πιθανόν να διαταράξει την ησυχία, την τάξη ή να προσβάλει τα αισθήματα συνοίκων λαών¹²⁴⁷. Σύμφωνα με τον Γάλλο πρόξενο λήφθηκαν αυστηρά μέτρα προστασίας, στρατιωτικής και αστυνομικής, υπό τον φόβο εξέγερσης του τουρκικού πληθυσμού, ο οποίος ήταν σημαντικός στην πόλη της Λευκωσίας¹²⁴⁸. Στα μέτρα της κυβέρνησης προς διατήρηση της τάξης στο νησί, υπήρξε και η διακοπή κάθε συγκοινωνίας μεταξύ Κύπρου και Τουρκίας δια του αγγλικού τηλεγράφου, ενώ ο τουρκικός τηλεγράφος κατασχέθηκε. Επίσης αφαιρέθηκαν από τους αστυνομικούς όλα τα ένσφαιρα τυφέκια¹²⁴⁹. Οι Βρετανοί τόσο στην Κύπρο όσο και στην Ινδία, κατάφεραν με τον τρόπο τους να εξασφαλίσουν τη νομιμοφροσύνη των Μουσουλμάνων στη Βρετανία, υπερκεράζοντας το εμπόδιο του όποιου εθνικού φρονήματος υπέρ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Φωνή της Κύπρου», ο αρχηγός των Μουσουλμάνων των Ινδιών, Αγά Χαν, αποκήρυξε τη συμμαχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Γερμανία, δηλώνοντας ότι οι Μουσουλμάνοι των Ινδιών παρέμεναν πιστοί στον Βασιλιά της Αγγλίας υπέρ του οποίου ήταν έτοιμοι να πολεμήσουν κατά παντός εχθρού. Επίσης αναφέρεται ότι οι υπόλοιποι θρησκευτικοί αρχηγοί των Ινδιών εκδήλωσαν την ειλικρινή τους αφοσίωση και πρόσφεραν δωρεές και στρατεύματα, ενώ ένας από αυτούς πρόσφερε 400.000 λίρες και τα κοσμήματά του για τις ανάγκες του πολέμου¹²⁵⁰.

Με την προσάρτηση της Κύπρου στις βρετανικές αποικίες ολοκληρώθηκαν 36 χρόνια αβεβαιότητας για το πολιτικό καθεστώς του νησιού και των κατοίκων του. Στο εξής οι Κύπριοι θεωρούνταν Βρετανοί υπήκοοι¹²⁵¹. Η Βρετανία μεταχειριζόμενη από τη μια τους πόθους των Ελλήνων για Ένωση και από την άλλη τους δημιουργηθέντες φόβους των

¹²⁴⁷ «Μικρά Χρονιά», εφ. *Ένωσις*, 31/13 Νοεμβρίου 1914.

¹²⁴⁸ AMAE: CPC Turquie, Nouvelle Serie, Chypre, τόμ. 63, 10 Νοεμβρίου 1914, σελ. 221.

¹²⁴⁹ «Μέτρα της κυπριακής κυβερνήσεως», εφ. *Ελευθερία*, 25/7 Νοεμβρίου 1914. Ο αρθρογράφος της εφημερίδας πρότεινε στην κυβέρνηση τον καταρτισμό στρατιωτικού σώματος εξ Ελλήνων ιθαγενών, 2-3 χιλιάδων ανδρών, προς απόκρουση ενδεχόμενης εχθρικής απόβασης στις κυπριακές ακτές.

¹²⁵⁰ «Οι μουσουλμάνοι Ινδοί», εφ. *ΦτΚ*, 1/14 Νοεμβρίου 1914. Η Βρετανία διοικούσε την Ινδία από το 1858. Για τον τρόπο διοίκησης της Ινδίας, βλ. Robin J. Moore, «Imperial India, 1858-1914» στο Louis Roger (εκδ), *The Oxford history of the British Empire*, τόμ. III, Oxford-New York 1999, σσ. 422-445

¹²⁵¹ Όσοι «οθωμανοί υπήκοοι» δεν γεννήθηκαν στην Κύπρο αλλά κατοικούσαν εκεί, τους δόθηκε προθεσμία ένας χρόνος από τη δημοσίευση της συγκεκριμένης ανακοίνωσης για να εγκαταλείψουν το νησί. Σε περίπτωση που δεν θα εγκατέλειπαν την Κύπρο σε ένα χρόνο, τότε θα θεωρούνταν Βρετανοί υπήκοοι. *The Cyprus Gazette*, 5 Νοεμβρίου 1914. Ωστόσο στο πλαίσιο επικύρωσης της προσάρτησης από τη συνθήκη της Λωζάνης, όσοι Μουσουλμάνοι επέλεξαν την τουρκική υπηκοότητα έπρεπε να φύγουν από το νησί, έχοντας ως χρονικό πλαίσιο την 6η Αυγούστου 1927. Η προσάρτηση του 1914 αναγνωρίστηκε από τη διεθνή κοινότητα και από την Τουρκία στις 24 Ιουλίου 1923 στο πλαίσιο της συνθήκης της Λωζάνης. Βλ. G. Georghallides, *A political, ό.π.*, σελ.412. Το μεγαλύτερο ποσοστό των Μουσουλμάνων προτίμησε να μείνει υπό βρετανική κατοχή παρά να μεταναστεύσει στη Τουρκία. G. Hill, *A history, ό.π.*, σελ. 413, 522.

Μουσουλμάνων για την ανασφάλειά τους από την ελληνική πλειονότητα, κατάφερε όχι μόνο να διασφαλίσει την παρουσία της στην Κύπρο με την επιδοκίμασία όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων του νησιού, αλλά και να μη διακινδυνεύσει τη μεσογειακή της πολιτική με την ανακίνηση του «κυπριακού ζητήματος» σε διεθνείς διασκέψεις. Παράλληλα, κατάφερε να συνεχίσει να εκμεταλλεύεται οικονομικά το νησί, αρνούμενη να προχωρήσει στην πλήρη κατάργηση του Φόρου Υποτελείας, τη μείωση της φορολογίας και την εφαρμογή προσοδοφόρων επενδύσεων στο νησί.

Συμπεράσματα

Παρά το διεθνές πλαίσιο το οποίο ευνοούσε τη διεκδίκηση από τον λαό της αποχώρησης της Βρετανίας, εντούτοις και οι δύο κοινότητες απέφυγαν να αντιδράσουν δυναμικά. Η Βρετανία μετατράπηκε για τους μεν Έλληνες σε υπερασπιστή των «δικαιωμάτων των εθνικοτήτων», ενώ για τους Μουσουλμάνους αποτελούσε τον υπερασπιστή του «ανθρωπισμού», έχοντας πλέον τις ελπίδες τους στη βρετανική παρουσία για τη διασφάλιση της παρουσίας τους στο νησί και της μη επικράτησης των Ελλήνων εναντίον τους σε περίπτωση ένωσης. Έλληνες και Μουσουλμάνοι παρά τις παλαιότερες δηλώσεις τους υπέρ του ελληνικού και του οθωμανικού/μουσουλμανικού έθνους και την κινητοποίηση, κυρίως των Ελλήνων υπέρ της Ένωσης, άλλαξαν τακτική και άφησαν πίσω τους παλαιότερες δηλώσεις, εφαρμόζοντας και οι δυο μια «σώφρονα πολιτική», που λειτουργούσε υπέρ της Βρετανίας με την κρατούσα δύναμη να τροφοδοτεί κατά διαστήματα τη βεβαιότητα για ένωση είτε μέσω δηλώσεων Βρετανών αξιωματούχων είτε μέσω των προτάσεων της (ανεπίσημων και επίσημων) για παραχώρηση της Κύπρου στην Ελλάδα. Όσον αφορά τους Μουσουλμάνους, οι Βρετανοί αξιωματούχοι κατάφεραν να διασκεδάσουν τους φόβους τους με την επιρροή την οποία ασκούσαν σε προεστώτες της μουσουλμανικής κοινότητας εκμεταλλευόμενοι τη μουσουλμανική ανησυχία για το ενδεχόμενο της Ένωσης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η διεκδίκηση των Ελλήνων για Ένωση και το ενδιαφέρον το οποίο ξεκίνησε να παρουσιάζει η Τουρκία για την τουρκοκυπριακή κοινότητα του νησιού κατά τη δεκαετία του 1950, αν και σημαντικοί παράγοντες για την ενίσχυση του τουρκοκυπριακού εθνικισμού και τη μετέπειτα εξέλιξη των σχέσεων, δεν αποτέλεσαν τους μοναδικούς παράγοντες οι οποίοι οδήγησαν στην αποτυχία λειτουργίας της κυπριακής βουλής, την πρόκληση των δικοινοτικών ταραχών του 1963/64 και την αδυναμία εξεύρεσης μιας λύσης που να ικανοποιεί και τις δύο κοινότητες. Με τη βρετανική κατοχή του νησιού και την εισαγωγή νέων θεσμών όπως το Νομοθετικό, η διαμόρφωση των σχέσεων τοποθετήθηκε σε νέο επίπεδο. Κατά την οθωμανική κατοχή, η διοίκηση ασκείτο από τον Μουσουλμάνο διοικητή με την ορθόδοξη Εκκλησία να είναι υπεύθυνη για το χριστιανικό πλήρωμά της, την εκπαίδευσή του, την είσπραξη των φόρων του, την επίλυση ζητημάτων που αφορούσαν την κοινωνία μέσω της εκπροσώπησής της σε μικτά συμβούλια αλλά και τη δυνατότητα να απευθύνεται απευθείας στην κεντρική διοίκηση στην Κωνσταντινούπολη για τυχόν παράπονα. Επί Βρετανών, η καθεστηκία τάξη πραγμάτων τροποποιήθηκε με τη συμμετοχή και την επικράτηση των Βρετανών στην άσκηση της διοίκησης. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα ως προς τη διαμόρφωση των σχέσεων, με τους Βρετανούς αρμοστές και κυβερνήτες να αποκτούν την εμπειρία ώστε με επιδεξιότητα να μεταχειρίζονται αιτήματα τα οποία με την πάροδο των χρόνων αποκτούσαν όλο και μεγαλύτερη δυναμική και αποτελούσαν σημεία αγεφύρωτων διαφωνιών Ελλήνων και Μουσουλμάνων.

Το κοινό ενδιαφέρον Ελλήνων και Μουσουλμάνων κατά τη δεκαετία του 1880 ήταν επικεντρωμένο στην οικονομική πολιτική της νέας διοίκησης και τα καθαυτό ζητήματα του νησιού τα οποία αφορούσαν κυρίως την ανάπτυξη και ευημερία του. Αντίθετα, τη δεκαετία του 1910, οι Έλληνες και Μουσουλμάνοι αποτελούσαν πλέον δύο διϊστάμενες μεταξύ τους κοινότητες. Οι Έλληνες στηριζόμενοι στο δίκαιο της αριθμητικής τους υπεροχής και της ιστορίας είχαν ως κύριο στόχο την ένωση ακόμα και αν αυτή δεν ευνοούσε τη βελτίωση της οικονομικής θέσης του νησιού. Οι Μουσουλμάνοι αντίθετα, αβοήθητοι από τις οθωμανικές αρχές της Κωνσταντινούπολης, διαφωνώντας με το αίτημα των Ελλήνων για Ένωση και αποτελώντας μειονότητα στα θεσμικά όργανα της διοίκησης, δεν διεκδίκησαν κατά τρόπο δυναμικό την επιστροφή του νησιού στο Σουλτάνο και την κατάργηση της Σύμβασης, αλλά

αντίθετα έστρεψαν τις ελπίδες τους για τη διασφάλιση της κοινότητάς τους στη συνέχιση της βρετανικής παρουσίας στο νησί.

Η «φιλελεύθερη» Βρετανία, απέφυγε να ξεκαθαρίσει μέχρι το 1900 τα αποτελέσματα τα οποία θα προέκυπταν από την κατάργηση του Φόρου Υποτελείας, αφήνοντας να λαμβάνουν χώρα συζητήσεις και να προβάλλονται οι διαφωνίες Ελλήνων και Μουσουλμάνων ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα. Επίσης, το 1907 απέφυγε να ξεκαθαρίσει ως τι δινόταν η αύξηση του grant in aid στις 50.000 λίρες, με τους Έλληνες να υποστηρίζουν ότι η αύξηση δινόταν έναντι του Φόρου Υποτελείας, θεωρώντας ότι τα αιτήματά τους για μείωση του Φόρου Υποτελείας εισακούστηκαν από τη Βρετανία. Αντίθετα, οι Μουσουλμάνοι οι οποίοι θεωρούσαν ότι ο Φόρος Υποτελείας αποτελούσε μια νομική υποχρέωση που απέρρεε από τη Σύμβαση του 1878, η οποία διασφάλιζε τα κυριαρχικά δικαιώματα του Σουλτάνου στην Κύπρο, θεωρούσαν ότι το grant in aid δόθηκε ως χάρη και δώρο από τη Βρετανία.

Όσον αφορά το ενωτικό αίτημα, παρά τις διαφωνίες οι οποίες εκφράστηκαν, ήδη από το 1881 από μερίδα των προεστώτων της μουσουλμανικής κοινότητας, αποκτούσε σταδιακά όλο και μεγαλύτερη δυναμική (πανηγυρικοί εορτασμοί ελληνικών εθνικών επετείων, παγκύπρια συλλαλητήρια, κατάταξη εθελοντών, αρθρογραφία στον ελληνικό Τύπο, ομιλίες στο Νομοθετικό). Παράλληλα, Βρετανοί αξιωματούχοι στην Κύπρο και στο Λονδίνο δεν ξεκαθάριζαν επίσημα τη στάση τους απέναντι στο συγκεκριμένο αίτημα. Ενθάρρυναν από τη μια με τη στάση τους την εντύπωση ότι η *φιλελεύθερη* Βρετανία, σεβόμενη το δικαίωμα της πλειονότητας και της αρχής των δικαιωμάτων των εθνικοτήτων, θα έδινε την Κύπρο στην Ελλάδα, ενώ από την άλλη με δηλώσεις περί ανάγκης προστασίας της μουσουλμανικής μειονότητας, σεβασμού της Συνθήκης του 1878 ακόμα και καταδίκης ενωτικών ενεργειών από συγκεκριμένους Αρμοστές δημιουργούσαν προσωρινή δυσαρέσκεια στους Έλληνες οι οποίοι χρησιμοποιούσαν τη συγκεκριμένη στάση για να προβάλουν ακόμη δυναμικότερα το αίτημά τους.

Ζητήματα περί δικαίου της πλειονότητας και δικαίου της ισότητας, περί προστασίας της μουσουλμανικής μειονότητας, δικαιωμάτων των εθνικοτήτων και επικράτησης του ανθρωπισμού, διαμορφώθηκαν κατά τη διάρκεια της περιόδου 1878-1914. Τα ζητήματα αυτά μαζί με τα ποικίλα εξωτερικά γεγονότα τύγχαναν της ανάλογης μεταχείρισης από πλευράς των Βρετανών αξιωματούχων. Η εξέλιξη των σχέσεων αποτελούσε αποτέλεσμα διαμόρφωσης και από πλευράς των προεστώτων της κάθε κοινότητας. Η διατήρηση της

ειρήνης σε περιόδους έντασης όπως το 1897 και το 1912/13 δεν οφειλόταν σε μια γενική ιδιαιτερότητα των Ελλήνων και Μουσουλμάνων της Κύπρου όσο στο γεγονός ότι η ίδια η Βρετανία αλλά και η Ελλάδα ως υποστηρικτής της Βρετανίας δεν ευνοούσαν τη δημιουργία αναταραχών στο νησί και την κινητοποίηση του Κυπριακού σε διεθνές επίπεδο. Από την πλευρά της η κεντρική οθωμανική διοίκηση στην Κωνσταντινούπολη, αποδυναμωμένη από τον πλήρη έλεγχο που εξασφάλιζε στους Βρετανούς η Σύμβαση του 1878, δεν μπόρεσε να ασκήσει σημαντική επιρροή στους Μουσουλμάνους προεστώτες. Κατά το 1897 ο τότε Αρμοστής του νησιού αναγνωρίζοντας έμμεσα την προσπάθεια των Ελλήνων να πολεμήσουν στο πλευρό των Ελλήνων Κρητών και διασκεδάζοντας την εντύπωση ότι τασσόταν κατά της ένωσης, επέτρεψε την αναχώρηση Ελλήνων εθελοντών. Ωστόσο από την άλλη, δημοσίευε απαγορεύσεις για την αναχώρησή τους. Παράλληλα, συγκεντρώνοντας τους προεστώτες και των δύο κοινοτήτων διασφάλισε τη βούλησή τους και την άσκηση της επιρροής τους προς τους ομοθρήσκους τους για αποφυγή αναταραχών. Η στάση του Αρμοστή απέναντι στους Έλληνες το 1897, δημιούργησε ερωτηματικά στους Μουσουλμάνους οι οποίοι απέβλεπαν στη διατήρηση της βρετανικής παρουσίας για την προστασία τους. Η πλάστιγγα έπρεπε να γείρει πλέον υπέρ των Μουσουλμάνων προκειμένου να επέλθει ισορροπία, γεγονός που επιτεύχθηκε με την αλλαγή του Αρμοστή και τον διορισμό του διαδόχου του ο οποίος αποκήρυσσε δημόσια την κινητοποίηση των Ελλήνων υπέρ της Ένωσης, διασκεδάζοντας αυτή τη φορά τους μουσουλμανικούς φόβους.

Ο πολιτικός ρόλος τον οποίο διαδραμάτιζε η Εκκλησία και δη ο Αρχιεπίσκοπος ως ο κύριος εκπρόσωπος των χριστιανών ορθοδόξων του νησιού έπαψε να αναγνωρίζεται από τη νέα διοίκηση προς όφελος λαϊκών προσωπικοτήτων, κυρίως εμπόρων, δικηγόρων και ιατρών, οι οποίοι μέσω και της εκλογικής διαδικασίας για τη σύσταση ενός νεοσύστατου θεσμού, του Νομοθετικού Συμβουλίου, ασκούσαν πολιτική εξ ονόματος ολόκληρης της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Ο ρόλος ωστόσο του Αρχιεπισκόπου συνέχισε για τη μάζα του απλού λαού να είναι πρωταγωνιστικός και να παραμένει ο κύριος του εκπρόσωπος, καθιστώντας αναγκαία τη σύμπραξη των λαϊκών προεστώτων με τον Αρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο, αρχικά, προκειμένου οι θέσεις τους και η πολιτική τους να τυγχάνουν της ευρύτερης στήριξης της ελληνορθόδοξης κοινότητας.

Ο σημαντικός μουσουλμανικός θεσμός διαχείρισης της ιεράς κτημοσύνης των Μουσουλμάνων, *Enkaf*, σταμάτησε να αποτελεί αποκλειστικότητα μουσουλμανική. Η

διαχείρισή του ασκείτο στο εξής από δύο επιτρόπους, ένα Μουσουλμάνο και ένα Βρετανό, οι οποίοι ενεργούσαν ανεξάρτητα ακόμη και από το υπουργείο του Ενκaf στην Κωνσταντινούπολη ενώ σταμάτησαν να αναγνωρίζονται προηγούμενες αρμοδιότητες που είχε ο Αρχικαδής όσον αφορά τη διαχείριση της θρησκευτικής περιουσίας.

Το αδιαίρετο το οποίο εξασφάλιζε στο εσωτερικό της μουσουλμανικής και ακόμη περισσότερο της ελληνορθόδοξης κοινότητας η πολιτική εξουσία των θρησκευτικών ηγετών, είχε πληγεί με την ενίσχυση πολιτικού ρόλου των λαϊκών. Η Βρετανία στο διάστημα της κυριαρχίας της στην Κύπρο δεν είχε να αντιμετωπίσει μόνο ένα εκπρόσωπο των Ελλήνων ή των Μουσουλμάνων, αλλά λαϊκούς αντιπροσώπους, τον καθένα με τα δικά του προσωπικά συμφέροντα και φιλοδοξίες. Οι λαϊκοί προεστώτες τόσο Έλληνες όσο και Μουσουλμάνοι, ήταν διαιρεμένοι, όπως και σε άλλες χώρες, σε δύο κύριες ομάδες τους «Φιλελεύθερους» και τους «Συντηρητικούς», γεγονός που καθιστούσε εύκολη την εκμετάλλευση των τοπικών διαφορών τους από τη βρετανική διοίκηση του νησιού στο πλαίσιο της πολιτικής και της διοίκησης που εφάρμοζε στο νησί.

Στο πλαίσιο πλήρους βρετανικού ελέγχου των τεκταινομένων στο νησί, ιδιαίτερα όσον αφορά αιτήματα του λαού, προβλήματα επαρχιών και προσπάθειες επίλυσής τους από τα υφιστάμενα συμβούλια (Medjlis Kebir) και τα επαρχιακά (Medjlis Idare) οι Βρετανοί περιόρισαν τις αρμοδιότητές των συγκεκριμένων συμβουλίων, και επιβλήθηκαν παράλληλα ως νέα μέλη σε αυτά αντικαθιστώντας συγκεκριμένους Οθωμανούς αξιωματούχους.

Ο βρετανικός έλεγχος ενισχύθηκε με τη σύσταση, ενός νέου θεσμού, του Νομοθετικού Συμβουλίου. Το Νομοθετικό, υπήρξε σώμα κυρίως συμβουλευτικό και προορισμένο να εγκρίνει προτάσεις νόμων αλλά και τον προϋπολογισμό της διοίκησης, η τελική έγκριση ή απόρριψη των οποίων ωστόσο ανήκε στη Βασίλισσα της Αγγλίας. Σε αντίθεση με τα υπόλοιπα συμβούλια, η σύσταση του Νομοθετικού υπήρξε αναλογική ως προς τα αιρετά μέλη με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν τα πρώτα παράπονα από πλευράς Μουσουλμάνων σχετικά με τη μη διασφάλιση της προστασίας τους, ενώ από την πλευρά της η Βρετανία αναλάμβανε με τα έξι βρετανικά μόνιμα μέλη στο Νομοθετικό, να λειτουργήσει ως η ασφαλιστική δικλείδα για τη μουσουλμανική μειονότητα. Παράλληλα, η απόφαση της Βρετανίας για αναλογική σύσταση του Νομοθετικού απέδειξε και την αδυναμία της Πύλης να επέμβει υπέρ της ίσης εκπροσώπησης των δύο φυλών στην Κύπρο.

Η σημασία του Νομοθετικού για τη διαμόρφωση των σχέσεων υπήρξε σημαντική καθώς αυτό αποτέλεσε χώρο ανταλλαγής απόψεων, διαμόρφωσης πολιτικής και σταδιακά χώρο

αντιπαράθεσης, διαπληκτισμών και δημιουργίας στερεοτύπων για τις ευρύτερες σχέσεις Ελλήνων και Μουσουλμάνων. Απόψεις και συζητήσεις περί αρχών «ισότητας» και «πλειονότητας», στη συνέχεια δικαιωμάτων «πλειονότητας» και «μειονότητας», και ακολούθως «δικαιωμάτων των εθνικοτήτων» και «σεβασμού του ανθρωπισμού», προκαλούσαν το λαϊκό αίσθημα και καλλιεργούσαν σταδιακά την ολοένα και μεγαλύτερη δυσαρέσκεια κατά του σύνοικου στοιχείου, με τη Βρετανία να υποστηρίζει πότε τη μια και πότε την άλλη κοινότητα, καταφέροντας να διατηρεί τις ισορροπίες ως προς τις δύο κοινότητες. Εντονότερη συνεργασία Μουσουλμάνων και Βρετανών ξεκίνησε να παρατηρείται κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του 1900, όταν πλέον οι Έλληνες ξεκίνησαν να στηρίζουν το δίκαιο των αιτημάτων τους για ένωση και για παραχώρηση πολιτικής χειραφέτησης, στην αριθμητική τους υπεροχή, θεωρώντας τις απόψεις των Μουσουλμάνων σεβαστές όχι ωστόσο δίκαιες. Οι Βρετανοί με τη σειρά τους, οι οποίοι προσπαθούσαν να τα έχουν καλά και με τις δύο κοινότητες άλλοτε στήριζαν ελληνικές προτάσεις εις βάρος των Μουσουλμάνων και άλλοτε έπρατταν το αντίθετο. Οι Βρετανοί λειτουργούσαν συχνά και ως οι τελικοί ρυθμιστές για την έγκριση ψηφισμάτων ή παραγράφων που θα περιλαμβάνονταν στην αντιφώνηση του Νομοθετικού. Η διάλυση του Ν.Σ. το 1931 και η επαναλειτουργία αντιπροσωπευτικών θεσμών στο νησί μετά το 1960 χωρίς τη παρουσία των «ρυθμιστών» Βρετανών αποδείχθηκε σε αποσταθεροποιητικό παράγοντα στη λειτουργία της κυπριακής βουλής. Οι Βρετανοί με την επιβολή της σύστασης του Ν.Σ., και της παρουσίας τους σε αυτό, δεν άφησαν τις δύο κοινότητες να διαμορφώσουν από κοινού ένα αντιπροσωπευτικό θεσμό εκπροσώπησης στον οποίο όλες οι κοινότητες του νησιού, Μουσουλμάνοι, Μαρωνίτες, Έλληνες, θα μπορούσαν να λειτουργήσουν από κοινού υπέρ των συμφερόντων της χώρας τους.

Στον τομέα της δημόσιας υπηρεσίας, οι Βρετανοί διασφάλισαν τον πλήρη έλεγχο της διοίκησης, διορίζοντας στις ανώτερες θέσεις των τμημάτων Βρετανούς ή μη Κύπριους. Σε αντίθεση με το Νομοθετικό Συμβούλιο η σύσταση της δημόσιας υπηρεσίας δεν έτυχε συγκεκριμένου αναλογικού καθορισμού. Οι Βρετανοί παρουσιάστηκαν αρχικά να διάκεινται υπέρ των Μουσουλμάνων, διατηρώντας τους υψηλούς αριθμούς τους στη διοίκηση σε αντίθεση με την αναλογία του πληθυσμού. Ωστόσο, σταδιακά ο αριθμός των Ελλήνων σημείωνε σταθερή αύξηση. Έλληνες και Μουσουλμάνοι εξέφραζαν από κοινού τη διαμαρτυρία τους για το διορισμό ξένων στη δημόσια υπηρεσία αντί ιθαγενών και ζητούσαν

τον διορισμό ιθαγενών και σε ανώτερες θέσεις. Ωστόσο, μετά τις εκλογές του 1906 για την ανάδειξη νέου Νομοθετικού, οι Μουσουλμάνοι βουλευτές, άλλαξαν πολιτική, και άρχισαν να υποστηρίζουν την παρουσία των Βρετανών σε ανώτερες θέσεις, συνδέοντάς την με την εύρυθμη λειτουργία της κρατικής μηχανής. Οι Έλληνες αντιδρώντας στη στάση των Μουσουλμάνων αναφέρθηκαν στο δίκαιο της πλειονότητας έναντι της μειονότητας, ενισχύοντας ωστόσο με τον τρόπο αυτό τη μουσουλμανική εντύπωση ότι τα μουσουλμανικά συμφέροντα θα απειλούνταν από την ελληνική πλειονότητα χωρίς την παρουσία των Βρετανών.

Ο τρόπος σύνθεσης του ανθρώπινου δυναμικού της δημόσιας υπηρεσίας, με ορισμένους κλάδους να επανδρώνονται από μουσουλμανική πλειονότητα και άλλους από ελληνική, κατοχύρωνε κατά κάποιο τρόπο τη βρετανική διοίκηση απέναντι σε κατηγορίες περιμεροληπτικής αντιμετώπισης της μιας εκ των δύο φυλών, ενώ της εξασφάλιζε παράλληλα και τη συνεργασία και των δύο κοινοτήτων. Ως προς το ερώτημα κατά πόσο η πρακτική αυτή εξυπηρετούσε σκοπούς διαιρετικής πολιτικής, συμπεραίνεται ότι η Βρετανία προσπάθησε να τα έχει καλά και με τις δύο κοινότητες, όχι μόνο ως προς τη σύνθεση της δημόσιας υπηρεσίας, αλλά και απέναντι σε πολιτικά ζητήματα. Η άποψη ότι υποστήριζε περισσότερο τους Μουσουλμάνους ή τους Έλληνες, αν και είναι εν μέρει σωστή, ελέγχεται από το γεγονός ότι η βρετανική διοίκηση συγκέντρωνε παράπονα και από τις δύο κοινότητες, καθώς επίσης και από το γεγονός ότι σε περίπτωση που μόνιμα θα υποστήριζε μία εκ των δύο κοινοτήτων, τότε θα έχανε την υποστήριξη είτε της μειονότητας, είτε της πλειονότητας η οποία ήταν εξίσου σημαντική για την άσκηση της διοίκησης και της πολιτικής της υπό δημοκρατικούς όρους. Τα αιτήματα για τη σύνθεση της δημόσιας υπηρεσίας μόνο από ιθαγενείς του νησιού, υποδεικνύουν ότι τα διαφορετικά εθνοτικά χαρακτηριστικά τα οποία καθόριζαν τις δύο κοινότητες καθώς και η ιστορία της κάθε μιας, δεν υπήρξαν από την αρχή της βρετανικής κατοχής ανασταλτικοί παράγοντες για κοινή συνεργασία υπέρ ζητημάτων τα οποία τους επηρέαζαν εξίσου.

Εκτός από το κοινό, αρχικά, αίτημα για διορισμό ιθαγενών σε ανώτερες θέσεις, Έλληνες και Μουσουλμάνοι προεστώτες εξέφρασαν την ομόφωνή τους διαφωνία για την οικονομική πολιτική της Βρετανίας στο νησί, συμφωνώντας ότι οι φόροι οι οποίοι συγκεντρώνονταν επί Οθωμανών ήταν λιγότεροι και στρέφοντας αρχικά το ενδιαφέρον τους στην αντικατάσταση του συστήματος της δεκάτης. Το ζήτημα του Φόρου Υποτελείας, προβλήθηκε για πρώτη φορά εντός του Νομοθετικού το 1885, με τη στήριξη και των επισήμων μελών. Τα

μουσουλμανικά μέλη υποστήριζαν ότι δεν υπήρξε αύξηση της φορολογίας με τον Φ.Υ., διασφαλίζοντας ωστόσο ότι σε περίπτωση που θα μειωνόταν αυτός, θα ήταν για σκοπούς μείωσης της φορολογίας και για ωφέλιμα έργα, ενώ δεν έγινε καμία διασύνδεση του συγκεκριμένου ποσού με τη διατήρηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Σουλτάνου στο νησί. Η διασύνδεση του Φ.Υ. με τα κυριαρχικά δικαιώματα του Σουλτάνου, προβλήθηκε από τα επίσημα μέλη και συγκεκριμένα από τον Δικηγόρο του Στέμματος στη σύνοδο του 1887, έτος μεγάλης οικονομικής δυσπραγίας των κατοίκων λόγω και της παρατεταμένης ανομβρίας και, επομένως, αύξησης της έντασης κατά της βρετανικής διοίκησης. Η συνεργασία Ελλήνων και Μουσουλμάνων προκειμένου να πιέσουν τη Βρετανία να προχωρήσει στη μείωση της φορολογίας, έφτασε στο απόγειό της το 1887/88 με την απόφαση για αποστολή κοινής πρεσβείας στο Λονδίνο και τη σύνταξη του πρώτου κοινού υπομνήματος. Ωστόσο το παρασκήνιο το οποίο μεσολάβησε, από τη λήψη της απόφασης μέχρι την αναχώρηση της πρεσβείας, χωρίς να εξαιρείται η πιθανότητα βρετανικών παρεμβάσεων προς τους προεστώτες της κάθε κοινότητας, είχε ως αποτέλεσμα την απόσυρση των Μουσουλμάνων από την κοινή πρεσβεία, αποδυναμώνοντας με τη στάση τους την κοινή διεκδίκηση για βελτίωση της οικονομικής κατάστασης του νησιού.

Κατά τη δεκαετία του 1890 και δη μετά την εκλογή στην πρωθυπουργία της Βρετανίας του W. Gladstone τον Αύγουστο του 1892, τα ελληνικά μέλη του Νομοθετικού υπήρξαν διαλλακτικότερα ως προς τους Βρετανούς, αποφεύγοντας να διεκδικήσουν δυναμικά τη χρησιμοποίηση του πλεονάσματος του προϋπολογισμού για το έτος 1891/1892, υπέρ της φορολογικής ανακούφισης του νησιού ή της επένδυσής του σε αναπτυξιακά έργα απαραίτητα για το νησί. Η αλληλογραφία Βρετανών πολιτευτών με τον νεοεκλεγέντα βουλευτή, δικηγόρο και μεγαλογαιοκτήμονα Γεώργιο Σιακαλλή, αποτελούν ενδεικτικό παράδειγμα της προσπάθειας για μετατόπιση του ενδιαφέροντος από το κύριο οικονομικό πρόβλημα της δυσβάστακτης φορολογίας, στη σύνδεση του Φόρου Υποτελείας με την ένωση με την Ελλάδα, παρουσιάζοντας την Κύπρο ως αχρείαστη για τους Βρετανούς και δίνοντας την εντύπωση ότι τα βρετανικά συμφέροντα δεν συγκρούονταν με τα ελληνικά. Με τη συγκεκριμένη στάση τους ωστόσο οι Βρετανοί εκείνο που πετύχαιναν πραγματικά και αφορούσε τα πραγματικά συμφέροντά τους ήταν η διασφάλιση της νομιμοφροσύνης της πλειονότητας του πληθυσμού και η απομάκρυνση του ενδεχομένου κινητοποίησης του λαού κατά της φορολογικής πολιτικής της Βρετανίας.

Στη σύνοδο του 1893 οι Έλληνες βουλευτές απέδωσαν εθνικά χαρακτηριστικά στο κάλυμμα της κεφαλής (τουρμπάνι) το οποίο φορούσαν οι αστυνομικοί, χαρακτηρίζοντάς το ως αποτρεπτικό για την κατάταξη Ελλήνων αστυνομικών, ενώ άρθρα στον ελληνικό Τύπο υποδείκνυαν την ανάγκη για ανάπτυξη του «θρησκευτικού και εθνικού φανατισμού». Το 1893, οι Έλληνες λαϊκοί προεστώτες μπήκαν σε τροχιά εντονότερης κινητοποίησης υπέρ του ενωτικού αιτήματος και σφυρηλάτησης του φρονήματος υπέρ του ελληνικού έθνους, πετυχαίνοντας μετά από πιέσεις και της Κυπριακής Αδελφότητας της Αιγύπτου, τη μετεξέλιξη της Ελληνικής Σχολής Λευκωσίας σε Γυμνάσιο Μέσης Παιδείας, το γνωστό Παγκύπριο Γυμνάσιο, το οποίο εκαλείτο να προσφέρει κλασική παιδεία γαλουχώντας τους νέους με το ελληνικό εθνικό φρόνημα. Παράλληλα συμπλοκές μεταξύ Ελλήνων και Μουσουλμάνων στο Κολότσι και την Πάφο, έλαβαν μεγάλη δημοσιότητα από συγκεκριμένες εφημερίδες του νησιού που έκαναν λόγο για ελληνοτουρκικές συμπλοκές και για «μουσουλμανικό φανατισμό».

Το 1895 και ενώ συνεχιζόταν η οικονομική δυσπραγία του λαού, η φημολογία για απόσυρση του βρετανικού στρατού και η εντύπωση ότι αυτό σήμαινε και την αποχώρηση της Βρετανίας από την Κύπρο, αποτέλεσε αιτία για μεγαλύτερη κινητοποίηση υπέρ της ένωσης, όχι όμως διεκδίκησης για αποχώρηση της Βρετανίας. Ο Αρμοστής του νησιού, Walter Sendall, ο οποίος είχε συνδέσει το όνομά του και με τα εγκαίνια του Παγκυπρίου Γυμνασίου επέτρεψε, παρά τις αντιδράσεις των θρησκευτικών αρχηγών των Μουσουλμάνων, να λάβουν χώρα παγκύπρια ελληνικά συλλαλητήρια, στα οποία οι διοργανωτές τους προέβαλαν, παράλληλα με τα οικονομικά αιτήματα, και το αίτημα για ένωση. Η συνειδητοποίηση από τους Μουσουλμάνους της αδυναμίας τους, να πετύχουν τόσο από την Πύλη όσο και από την τοπική διοίκηση του νησιού την ακύρωση των συλλαλητηρίων, επέτρεψε να αναπτυχθεί από τη μια η εντύπωση ότι θα απειλούνταν από τους Έλληνες στο ενδεχόμενο ένωσης και από την άλλη να αναπτυχθεί σε μερίδα Μουσουλμάνων και το δικό τους εθνικό οθωμανικό αίσθημα.

Την αντίδραση των Μουσουλμάνων φαίνεται να προσπάθησε να εκμεταλλευτεί ο γαλλικός παράγοντας στο νησί, αναγνωρίζοντας το «δίκαιο του μουσουλμανικού αιτήματος», το οποίο εκφράστηκε από ορισμένους Μουσουλμάνους, για επιστροφή της Κύπρου στο Σουλτάνο και επιστώντας την προσοχή της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης στην «απαθή» στάση της βρετανικής διοίκησης. Ο Αρμοστής του νησιού, προσπάθησε να διασκεδάσει τους φόβους των Μουσουλμάνων περί έκρηξης ταραχών, με τη δημοσίευση πέντε μέρες πριν τα

συλλαλητήρια, μιας ακόμη διφορούμενης ανακοίνωσης στην οποία αναφερόταν ότι η κυβέρνηση της Αυτού Μεγαλειότητας, «δεν είχε πρόθεση εγκατάλειψης» του νησιού. Ο Βρετανός Αρμοστής ως εκπρόσωπος της βρετανικής κυβέρνησης στο νησί, με τη στάση του απέναντι στις προσπάθειες των Ελλήνων για ένωση τόσο μέσω της πραγματοποίησης παγκύπριων συλλαλητηρίων όσο και αργότερα με την αποστολή εθελοντών στην Ελλάδα, κατάφερε να μεταβάλει το αρνητικό κλίμα που υπήρχε στην κοινότητα των Ελλήνων κατά της οικονομικής πολιτικής της Βρετανίας, να πετύχει την εύνοια της πλειονότητας του λαού και να μετατοπίσει το κέντρο του ενδιαφέροντος από τα οικονομικά στα πολιτικά ζητήματα. Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του Απριλίου του 1897 και η προηγηθείσα Κρητική επανάσταση, αποτέλεσαν ευκαιρία ενίσχυσης του εθνικού φρονήματος των Ελλήνων της Κύπρου αλλά και απειλή για εκτεταμένες ταραχές, όπως συνέβηκε σε γειτονικές της Κύπρου περιοχές. Ο Αρμοστής του νησιού, απέφυγε να εμποδίσει την αναχώρηση Ελλήνων Κυπρίων εθελοντών, συνεχίζοντας να επιτρέπει, σε αντίθεση με τον μετέπειτα αντικαταστάτη του Haynes Smith (1898-1904), την ελεύθερη εκδήλωση του εθνικού φρονήματος των Ελλήνων, και πετυχαίνοντας αφενός τη συμπάθειά τους και αφετέρου διατηρώντας την ειρήνη και την τάξη στο νησί. Από την πλευρά τους οι Μουσουλμάνοι, σε αντίθεση με τις έντονες διαμαρτυρίες τις οποίες εξέφρασαν για τα συλλαλητήρια του 1895, διατήρησαν μετριοπαθέστερη στάση προς τη βρετανική διοίκηση. Εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου Έλληνες και Μουσουλμάνοι συνεργάστηκαν στη σύνταξη της αντιφώνησης του 1897 ακόμη και στο θέμα του Φόρου Υποτελείας, συμφωνώντας να πληρώνεται από αυτούς οι οποίοι αποκόμιζαν πολιτικά οφέλη από την κατοχή του νησιού. Παράπονα εκφράστηκαν από πλευράς Μουσουλμάνων για το γεγονός ότι δεν ζητήθηκε και η δική τους άποψη κατά τη σύνταξη του υπομνήματος του 1895, ερμηνεύοντας τη συγκεκριμένη στάση των Ελλήνων ως προσπάθεια αποκλεισμού των Μουσουλμάνων από ζητήματα που αφορούσαν την ευημερία του νησιού. Διαφωνίες Ελλήνων και Μουσουλμάνων βουλευτών ξεκίνησαν να παρουσιάζονται κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού η οποία έλαβε χώρα μετά το τέλος του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897. Κατά την περίοδο 1898 μέχρι το τέλος της νομοθετικής περιόδου το 1901, το ενδιαφέρον για την οικονομική ανακούφιση του τόπου επικεντρώθηκε στη συζήτηση του Φόρου Υποτελείας, αντί στην άμεση φορολογία, αφήνοντας παράλληλα στο απυρόβλητο την πολυδάπανη διοίκηση, η οποία απορροφούσε και το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων, ενώ ως Φόρος Υποτελείας, πληρωνόταν ότι περίσσευε από τα έσοδα. Οι Βρετανοί, όπως και αργότερα το 1907 με την αύξηση του grant in aid,

απέφευγαν να ξεκαθαρίσουν ότι ενδεχόμενη ανακούφιση του νησιού από τον Φόρο Υποτελείας θα σήμαινε και μείωση της άμεσης φορολογίας. Το αποτέλεσμα από τη συνέχιση της συζήτησης εντός του Νομοθετικού του ζητήματος του Φόρου Υποτελείας, υπήρξε η πολιτικοποίησή του, με τους μεν Έλληνες να επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στο συγκεκριμένο ζήτημα και τους Μουσουλμάνους να το συνδέουν με τα κυριαρχικά δικαιώματα του Σουλτάνου και να αποδίδουν την επιμονή των Ελλήνων σε «απώτερους σκοπούς», εννοώντας την ένωση.

Λίγα χρόνια αργότερα, μετά το τέλος του Ελληνοτουρκικού πολέμου και την παραχώρηση αυτονομίας στην Κρήτη, η αποκατάσταση των σχέσεων του ελληνικού κράτους με την Πύλη, καθώς και η διαίρεση η οποία υπήρχε εντός της μουσουλμανικής και εντός της ελληνορθόδοξης κοινότητας, είχε ως αντίκτυπο την αρχική προώθηση καλών σχέσεων με τους Μουσουλμάνους του νησιού από μερίδα Ελλήνων ανάμεσα σε αυτούς και ο αδιάλλακτος ενωτικός, δημοσιογράφος και πρώην εξ Ελλάδος καθηγητής του Παγκυπρίου, Νικόλαος Καταλάνος. Το έτος 1900 σηματοδότησε και την έναρξη της μεγαλύτερης εμφύλιας σύγκρουσης κατά την περίοδο της βρετανικής κατοχής, το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα. Παράλληλα, διαιρεμένη παρουσιαζόταν και η μουσουλμανική κοινότητα ανάμεσα σε όσους ήταν υπέρ του νέου τρόπου διοίκησης του Enkaf και σε όσους ήταν εναντίον. Μετά την εκλογή στο Νομοθετικό Συμβούλιο στις εκλογές του 1901 των οπαδών του Μητροπολίτη Κιτίου και των Μουσουλμάνων υποστηρικτών τους, Dervish και Hadji Hafouz και την αρχική τους σύμπραξη στην αντιφώνηση του 1902, ασκήθηκε έντονη πολεμική από Μουσουλμάνους εκτός Νομοθετικού κατά των μουσουλμανικών μελών, κατηγορώντας τους για συνεργασία με τους Έλληνες υπέρ της Ένωσης. Στη συνέχεια, η κριτική η οποία εκφράστηκε από τον Γ. Σιακαλλή και πιο επίσημα από τον Χρ. Σώζο σχετικά με τους ισχυρισμούς του υπουργού Αποικιών J. Chamberlain στο μη ομόθυμο της ένωσης από το σύνολο του πληθυσμού, είχε ως αποτέλεσμα τη ρητή αναφορά του ενωτικού εντός του Νομοθετικού. Τότε, συγκεκριμένοι Μουσουλμάνοι πολιτευτές εκτός Νομοθετικού, οι οποίοι παρουσιάστηκαν να εκπροσωπούν την κοινότητά τους, αναφέρθηκαν με ιδιαίτερα σκληρά λόγια κατά της ένωσης. Αντίθετα, τα μουσουλμανικά μέλη του Νομοθετικού αν και διαφώνησαν με τη συζήτηση τέτοιων ζητημάτων εντός του Νομοθετικού, δεν διαφώνησαν στο να εκφράζονται ελεύθερα εκτός Νομοθετικού Συμβουλίου.

Η αναφορά του ενωτικού ζητήματος και τον επόμενο χρόνο και η συμπερίληψή του ακόμα και στην αντιφώνηση του Νομοθετικού, προκάλεσε την έντονη δυσαρέσκεια των μουσουλμανικών μελών τα οποία κάλεσαν τη βρετανική διοίκηση να μην επιτρέψει τη συζήτηση τέτοιων ζητημάτων τα οποία προκαλούσαν διαιρετικές συζητήσεις εντός του Νομοθετικού. Παράλληλα, αφού απέτυχαν να περιλάβουν και δική τους παράγραφο στην αντιφώνηση για επιστροφή του νησιού στο Σουλτάνο, κατέθεσαν στη συνέχεια σχετικό ψήφισμα. Η βρετανική υποστήριξη του μουσουλμανικού ψηφίσματος, προκάλεσε, αντίστοιχα, την έντονη αντίδραση των Ελλήνων κατά των Βρετανών. Αντίθετα, στην επόμενη σύνοδο του Νομοθετικού, οι Βρετανοί κατάφεραν μέσω της ιεράρχησης των ζητημάτων που επρόκειτο να συζητηθούν στο Νομοθετικό, να αποφύγουν να τεθεί σε ψηφοφορία μουσουλμανικό ψήφισμα, στο οποίο εκφραζόταν διαμαρτυρία για το γεγονός ότι επιτρεπόταν η συζήτηση στο Νομοθετικό σε ζητήματα που ήταν ενάντια στην Κυπριακή Σύμβαση και δεν περιλαμβάνονταν στις αρμοδιότητες του σώματος. Με τον τρόπο αυτό, για ακόμη μια φορά η προθυμία η οποία παρατηρήθηκε μεταξύ Ελλήνων και Μουσουλμάνων να στραφούν ενάντια στη διοίκηση του νησιού, κατέληξε σε ναυάγιο, λόγω της ανάδειξης διαιρετικών ζητημάτων τα οποία εκκρεμούσαν, μεταξύ αυτών και της δυσαρέσκειας που προκαλούσε στους Μουσουλμάνους η επιμονή των Ελλήνων να αναφέρονται στο ενωτικό αίτημα. Το υπουργείο Αποικιών από την πλευρά του, γνώστης των πόθων και των φόβων της κάθε πλευράς, βρισκόταν σε επικοινωνία με τη βρετανική διοίκηση του νησιού η οποία ζήτησε σε συγκεκριμένες περιπτώσεις καθοδήγηση από αυτό.

Από το 1907 και εξής, τα νέα μουσουλμανικά μέλη, γνωρίζοντας ότι η θέση της κοινότητάς τους ως μειονότητας παρέμενε ανασφαλής χωρίς την παρουσία των Βρετανών και ότι οι ευρύτερες εξελίξεις στις σχέσεις Βρετανίας- Ρωσίας δεν ήταν θετικές για επιστροφή της Κύπρου στο Σουλτάνο, υπήρξαν περισσότερο αδιάλλακτοι ως προς τη σύμπραξή τους με τους Έλληνες όσον αφορά τον Φόρο Υποτελείας, την παραχώρηση ευρύτερης πολιτικής χειραφέτησης και τον διορισμό σε ανώτερες θέσεις ιθαγενών, γεγονός το οποίο επιδείνωσε τις σχέσεις τους. Από πλευράς Βρετανών, η εχθρική εικόνα που δημιουργήθηκε τόσο στους Έλληνες όσο και στους Μουσουλμάνους για την πολιτεία του Αρμοστή, Haynes Smith, αποκαταστάθηκε με το διορισμό του Sir Anthony King Harman (1904-1911) και την αύξηση του βρετανικού βοηθήματος το 1907 στις 50.000 λίρες, γεγονότα που συνέβαλαν καθοριστικά στην αποφυγή οποιασδήποτε δυναμικής αντίδρασης, για τη μη μείωση του

Φόρου Υποτελείας. Η αύξηση του grant in aid, ωστόσο δεν σήμανε και τη μείωση της φορολογίας του λαού, ούτε επενδύθηκε προς όφελος του νησιού. Αντίθετα χρησιμοποιήθηκε και αυτό στην πολιτική διαλεκτική των κοινοτήτων, με τους Έλληνες να υποστηρίζουν ότι δόθηκε έναντι του Φόρου Υποτελείας και ως εκ τούτου να θεωρούν ότι η Βρετανία αναγνώριζε με τον τρόπο αυτό το δίκαιο του αιτήματός τους, ενώ από την άλλη οι Μουσουλμάνοι, οι οποίοι συνέδεαν πλέον τον Φόρο Υποτελείας με τα κυριαρχικά δικαιώματα του Σουλτάνου, το χαρακτήριζαν ως «χάρη και δώρο». Από την πλευρά της η Βρετανία κατάφερε να αποφύγει να διασαφηνίσει επίσημα ως προς τι δινόταν η συγκεκριμένη αύξηση. Ακόμη και με την επίσκεψη του υφυπουργού Αποικιών, W. Churchill, η αναγνώριση τόσο του δικαίου των Ελλήνων να διεκδικούν την ένωση αλλά και της ισχύος της Σύμβασης του 1878, παρόλο που ο ίδιος ιδιωτικά υποστήριζε ότι ούτε η ένωση ήταν δυνατό να γίνει αλλά ούτε και η επιστροφή της Κύπρου στο Σουλτάνο, αύξησε τη συμπάθεια και των δύο κοινοτήτων προς τη βρετανική διοίκηση με τους μεν Έλληνες να θεωρούν ότι η «φιλελεύθερη» Βρετανία όταν ερχόταν η κατάλληλη στιγμή θα δικαίωνε το αίτημά τους και τους δε Μουσουλμάνους να αποβλέπουν στη βρετανική διασφάλιση της παρουσίας τους και των συμφερόντων τους.

Η νεοτουρκική επανάσταση του Ιουλίου του 1908, αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης διαδικασίας ιδεολογικών ζυμώσεων και πολιτικών προγραμμάτων εντός του «νεοτουρκικού» κινήματος, αντιμετώπιστηκε αρχικά θετικά από τους Έλληνες και Μουσουλμάνους του νησιού. Ωστόσο, η περιθωριοποίηση ή η μη διασαφήνιση ενός συγκεκριμένου και κοινά αποδεχτού προγράμματος από το σύνολο των Ελλήνων και των Μουσουλμάνων της Αυτοκρατορίας, στήριξε σε ευρύτερο επίπεδο αυτή τη φορά, τη συνεργασία σε σαθρές βάσεις, προκαλώντας απογοήτευση και θυμό και ενισχύοντας τον εθνικισμό τόσο των Μουσουλμάνων/Τούρκων όσο, κυρίως, των Ελλήνων. Από πλευράς Βρετανών, των οποίων η παρουσία θα απειλείτο στην περίπτωση υπερίσχυσης της νεοτουρκικής μερίδας, η οποία τασσόταν κατά της επέμβασης των Μεγάλων Δυνάμεων στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας, κατάφεραν μέσω του ελέγχου τον οποίο ασκούσαν σε προεστώτες και θεσμούς της μουσουλμανικής κοινότητας, να αποφύγουν τη μουσουλμανική κινητοποίηση εναντίον τους, περιορίζοντας αισθητά τη δράση αντιδραστικών Νεοτούρκων στο νησί.

Το 1910, με την επίλυση και του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος, Έλληνες και Μουσουλμάνοι απείχαν κατά πολύ μεταξύ τους ως προς τη συνεργασία για την ευημερία της Κύπρου. Οι πολιτικές και εθνικές επιδιώξεις για τους Έλληνες κατείχαν την προτεραιότητα, ενώ για τους

Μουσουλμάνους, οι οποίοι δεν είχαν αναπτύξει ισχυρό εθνικό φρόνημα αντίστοιχο με τους Έλληνες, κύρια τους επιδίωξη ήταν η διασφάλιση της συνέχισης της παρουσίας τους στο νησί, καθώς και της διασφάλισης ότι τα εκάστοτε παράπονά τους θα εισακούονταν με σεβασμό και δεν θα καταπνίγονταν λόγω του αριθμού τους. Η «κοινή πατρίδα» αποτελούσε πλέον παρελθόν για τα δύο στοιχεία του πληθυσμού.

Στις εκλογές του 1911 για ανάδειξη νέων μελών του Νομοθετικού, τις πρώτες μετά την επίλυση του Αρχιεπισκοπικού, οι προεστώτες και των δύο ελληνικών παρατάξεων προσπάθησαν να δείξουν στο λαό ότι δεν θα συμβιβάζονταν με τη συνέχιση της οικονομικής στασιμότητας του νησιού. Μετά την εκλογή τους στο Νομοθετικό και της αρνητικής απάντησης του υπουργού των Αποικιών σε υπόμνημά τους σχετικά με την παραχώρηση μεγαλύτερης οικονομικής και πολιτικής χειραφέτησης στους Κυπρίους, υπέβαλαν τις παραιτήσεις τους από το Νομοθετικό, μια ενέργεια η οποία αποδείχθηκε στη συνέχεια αποτυχία.

Ένα μήνα μετά την παραίτηση των Ελλήνων βουλευτών και την κινητοποίησή τους κατά της βρετανικής διοίκησης, οι συγκρούσεις οι οποίες ξέσπασαν κατά το τριήμερο του Κατακλυσμού του 1912 αρχικά στη Λευκωσία και έπειτα στη Λεμεσό, έστρεψαν την κοινή γνώμη στις σχέσεις Ελλήνων και Μουσουλμάνων. Στο αμιγώς μουσουλμανικό χωριό Μάνδρες της επαρχίας Λευκωσίας, 10-20 Μουσουλμάνοι κατεδίωξαν 30-40 μαθητές του Παγκυπρίου Γυμνασίου οι οποίοι περνούσαν αργά το απόγευμα μέσα από το συγκεκριμένο χωριό, επιστρέφοντας από σχολική εκδρομή. Τρεις μέρες αργότερα, ακολούθησαν αιματηρές μαζικές ταραχές για ένα δίωρο στη Λεμεσό μεταξύ Ελλήνων και Μουσουλμάνων. Αν και δεν διαπιστώθηκε από τη βρετανική διερεύνηση των υποθέσεων αν τα συγκεκριμένα επεισόδια ήταν προμελετημένα ή όχι, εντούτοις η σημασία τους ήταν ιδιαίτερη τόσο για τους Βρετανούς όσο και για την κάθε κοινότητα ξεχωριστά, ενώ παράλληλα έδειχναν τη δυναμική που μπορούσε να ασκήσει η διοίκηση μέσω και των προεστώτων των δύο κοινοτήτων στην εκτόνωση της έντασης μεταξύ Ελλήνων και Μουσουλμάνων και στην άμεση αποκατάσταση της τάξης. Οι συγκρούσεις του Μαΐου έδωσαν την ευκαιρία στη Βρετανία να αποδείξει ότι μπορούσε να επιβληθεί ως κυρίαρχη δύναμη, να επιβάλει την τάξη και να φανεί και εμπράκτως ως προστάτρια της μουσουλμανικής μειονότητας. Από πλευράς Ελλήνων, η σύγκρουση στη Λεμεσό, λειτούργησε ενισχυτικά για το εθνικό τους φρόνημα, καθώς απέδειξαν έμπρακτα ότι είχαν τη δυναμική να επιβληθούν έναντι των

Μουσουλμάνων αν δεν εμποδίζονταν από τα πυρά της αστυνομίας. Για τους Μουσουλμάνους αποτελούσαν επίσης έμπρακτη απόδειξη ότι οι φόβοι τους για απειλή από τους Έλληνες σε περίπτωση ένωσης ήταν βάσιμοι. Ευθύνες για τα επεισόδια φαίνεται να είχαν ωστόσο και οι Βρετανοί, με την αστυνομία να καθυστερεί να επέμβει για να αποκαταστήσει την τάξη στη Λεμεσό.

Η απόσυρση, εκ μέρους του Αρμοστή, της κατηγορίας για στάση, η οποία βάραινε τους περισσότερους Έλληνες κατηγορούμενους για τα επεισόδια των συγκρούσεων του Κατακλυσμού, σε συνδυασμό με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα η οποία δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων για επικείμενη ένωση της Κύπρου με το ελληνικό κράτος, είχε θετικό αντίκτυπο στον τρόπο με τον οποίο οι Έλληνες προεστώτες αντιμετώπιζαν τη βρετανική διοίκηση, καταλήγοντας στη νέα νομοθετική σύνοδο του 1913, να εγκρίνουν τον προϋπολογισμό χωρίς συζήτηση, λόγω των εξωτερικών εξελίξεων.

Κατά τον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο, όπου η Ελλάδα ήταν αντιμέτωπη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, Έλληνες και Μουσουλμάνοι του νησιού δεν προχώρησαν σε εκατέρωθεν συγκρούσεις. Η Βρετανία, η οποία όπως αποδείχθηκε δεν ευνοούσε την περίληψη της Κύπρου στον επανακαθορισμό των συνόρων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, κατάφερε μέσω και των προεστώτων της κάθε κοινότητας να διατηρήσει την ειρήνη και την τάξη στο νησί, εκμεταλλευόμενη τους φόβους των Μουσουλμάνων και τις ελπίδες των Ελλήνων για ένωση, με τους τελευταίους να χάνουν τη συγκεκριμένη συγκυρία του επανακαθορισμού των συμφερόντων των Μεγάλων Δυνάμεων για να διεκδικήσουν την απόσυρση της Βρετανίας και την ένωση. Η Βρετανία μετατράπηκε για τους μεν Έλληνες σε υπερασπιστή των «δικαιωμάτων των εθνικοτήτων», ενώ για τους Μουσουλμάνους χαρακτηριζόταν ως υπερασπιστής του «ανθρωπισμού».

Η έκρηξη στη συνέχεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και η μονομερής προσάρτηση της Κύπρου στις βρετανικές αποικίες, αντιμετωπίστηκε επίσης χωρίς αντίδραση τόσο από τους Έλληνες, μερίδα των οποίων ωστόσο θεωρούσε ότι με τον τρόπο αυτό θα καθίστατο δυσκολότερη η ένωση, όσο και από τους Μουσουλμάνους για τους οποίους η Κύπρος έπαυε να αποτελεί επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η συγκεκριμένη διατριβή παρουσιάζει τη δυναμική που μπορεί να ασκήσει μια ξένη προς τους κατοίκους του νησιού, Μεγάλη Δύναμη όσον αφορά τη διαμόρφωση των σχέσεων διαφορετικών εθνοτικών, εθνικών ή θρησκευτικών κοινοτήτων, τη διατήρηση της ειρήνης ή

την πρόκληση αναταραχών ανάλογα με τα συμφέροντά της. Σχέσεις όπως στην Κρήτη οι οποίες επικέντρωναν το ενδιαφέρον και την ελευθερία δράσης περισσότερων Μεγάλων Δυνάμεων, χαρακτηρίζονταν από συνεχή ένταση, αναταραχές και βιαιότητες. Σημαντικό διαμορφωτικό παράγοντα αποδείχθηκε ότι διαδραμάτιζαν και οι λαϊκοί προεστώτες των δύο κοινοτήτων, έχοντας τη δυνατότητα να συγκρατούν τα άτομα της κοινότητάς τους, να ελέγχουν τις κινητοποιήσεις και άλλοτε να φανατίζουν κατά του σύνοικου στοιχείου.

Βραχυγραφίες

ΑΑΚ: Αρχείο Αρχιεπισκοπής Κύπρου

ΕΚΕΕ: Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών

ΙΑΥΕ: Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών

ΙΕΕ: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους

ΚΑΚ: Κρατικό Αρχείο Κύπρου

ΚΕΕ: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών

ΚΜΙΜΚ: Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου

ΜΙΕΤ: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας

Ν.Σ: Νομοθετικό Συμβούλιο

ΤΝΑ: The National Archives

ΦτΚ: εφημ. Φωνή της Κύπρου

Φ.Υ: Φόρος Υποτελείας

ΑΜΑΕ: Archives du Ministère des Affaires Étrangères **CCC:** Correspondance Consulaire et Commerciale

CLR: Cyprus Law Reports

CPC: Correspondance Politique et Consulaire

Γλωσσάρι

Αντιφώνηση: Κείμενο το οποίο παρουσιαζόταν εκ μέρους όλων των μελών του Νομοθετικού (Ελλήνων, Μουσουλμάνων και Βρετανών), και εγκρινόταν με ψηφοφορία από την ολομέλεια του Νομοθετικού. Η αντιφώνηση παρουσιαζόταν ενώπιον του Αρμοστή, λίγες μέρες μετά τον λόγο (εναρκτήριοις λόγος) τον οποίο εκφωνούσε ο ίδιος στην αρχή κάθε νέας νομοθετικής συνόδου και αφορούσε τα πεπραγμένα της διοίκησης κατά τον προηγούμενο χρόνο και τα μελλοντικά της σχέδια. Στην αντιφώνηση, τα μέλη του Νομοθετικού έθεταν τις δικές τους σκέψεις και εισηγήσεις ενώπιον της διοίκησης.

Αρχικαδής: Θρησκευτικός δικαστής και θρησκευτικός αρχηγός της μουσουλμανικής κοινότητας.

Βακούφ (Vakouf): Θρησκευτική περιουσία.

Ιδαδί (Idadi): Μουσουλμανικό σχολείο μέσης εκπαίδευσης.

Μετζλίς (Medjlis): Διοικητικό συμβούλιο.

Μιλλέτ (Millet): Θρησκευτική κοινότητα. Κατά τον 19^ο αιώνα ταυτίστηκε με την εθνοθρησκευτική κοινότητα.

Μουδίρης: Διοικητής του Ναχιγιέ. Ήταν υπεύθυνος για τη συγκέντρωση φόρων και την αναφορά εγκλημάτων. Αποτελούσε γενικά τον σύνδεσμο ανάμεσα στον επαρχιακό διοικητή και της διοικητής περιφέρειας του Ναχιγιέ. Επί Βρετανών ήταν δημόσιος υπάλληλος.

Μουκτάρης: Τοπικός αιρετός ή διορισμένος άρχοντας ενός χωριού.

Μουλαζίμης: Ιθαγενής αξιωματικός της αστυνομίας.

Μουτεβελλής: Διαχειριστής θρησκευτικής περιουσίας.

Μουφτής: Ερμηνευτής του ιερού νόμου. Οι αποφάσεις του Καδή είχαν μεγαλύτερη ισχύ από τις δικές του.

Ναζίρης: Επιθεωρητής της θρησκευτικής περιουσίας (Vakif).

Ναχιγιές (Nahiye): Διοικητική υποπεριφέρεια της επαρχίας. Στον Ναχιγιέ υπαγόταν συγκεκριμένος αριθμός χωριών ο οποίος καθοριζόταν από τη διοίκηση.

Ρουσουμάτ (Roosomat): Ζυγιστικά δικαιώματα.

Ρουστιέ (Rüşdiyyé): Μουσουλμανικό σχολείο κατώτερο του Ιδαδί.

Φόρος Υποτελείας (Tribute): Ποσό ύψους 92,799 λιρών το οποίο θεωρήθηκε ως ο μέσος όρος του πλεονάσματος των δημοσίων εσόδων των πέντε τελευταίων ετών της οθωμανικής κατοχής.

Χαλίφης: Ο θρησκευτικός και πολιτικός ηγέτης όλων των Μουσουλμάνων.

Χαμιδική περίοδος: Η περίοδος κατά την οποία βρισκόταν στην εξουσία ο Σουλτάνος Abdul Hamid II (1876-1909).

ΑΛΕΞΙΑ ΚΟΥΓΠΑΝΟΥ

Πηγές και Βιβλιογραφία.

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919 : οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997.
- Ανδριώτης Νίκος., «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη (1821-1924)», *Μνήμων* 26 (2004), σσ. 63-93.
- Αντωνίου Ελευθέριος, *Στρατηγικές προσέγγισης. Κοινωνικές σχέσεις Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων*, Λευκωσία: Βιβλιοεκδοτική, 2009.
- Βακαλόπουλος Απόστολος, *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2003²¹.
- Βερέμης Αθανάσιος, «Το κίνημα των Νεοτούρκων και οι άμεσες συνέπειες του», Ι.Ε.Ε, τομ. ΙΔ', σσ. 254-257.
- Βερέμης Θάνος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Αθήνα: Σάκκουλα, 1991.
- Βερέμης Θάνος (επιμ), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1999 [1997].
- Βοσκός Ι. Ανδρέας (επιμ), *Κύπρος. Αγώνες ελευθερίας στην ελληνική ιστορία*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2010.
- Γιαγκουλλής Γ. Κωνσταντίνος, *Corpus κυπριακών διαλεκτικών ποιητικών κειμένων*, τομ Β', Λευκωσία: Κ.Ε.Ε, 1999.
- Γιωργαλλής Κύπρος, *Το ζήτημα του «φόρου υποτελείας». Φορολογία και πολιτική στην πρώτη περίοδο της Βρετανικής επικυριαρχίας στην Κύπρο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία 2015.
- Γιωργής Γιώργος, *Η πρώτη μακροχρόνια ελληνοτουρκική διένεξη. Το ζήτημα της εθνικότητας, 1830-1869*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1996.
- Γιαραλή Δέσποινα - Ζάγκλη Μαίρη, *Το περιοδικό Ελληνισμός (1898-1915, 1928-1932). Παρουσίαση βιβλιογραφική καταγραφή*, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1993.
- Γκλαβίνας Γιάννης, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923). Αντιλήψεις και πρακτικές της ελληνικής διοίκησης, σχέσεις με χριστιανούς γηγενείς και πρόσφυγες*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2009.
- Δημητρίου Ν. Κυριάκος (επιμ), *Βικτωριανά κείμενα για την Κύπρο 1878-1891*, Λευκωσία: Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 2000.

- Διονυσίου Γιώργος, «Τα δημαρχεία στην Κύπρο επί τουρκοκρατίας και στις αρχές της Αγγλικής κατοχής», *Κυπριακός Λόγος*, αρ. 69-72 (Μάιος-Δεκέμβριος 1980), σσ. 303-311.
- Διονυσίου Γιώργος, *Εκκλησία και φορολογία στην Κύπρο τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας (1779-1856)*, Λευκωσία: Πολιτιστικές υπηρεσίες υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, 2007.
- Εγγλεζάκης Βενέδικτος, «Η Εκκλησία της Κύπρου από το 1878 μέχρι το 1955» στο Βενέδικτος Εγγλεζάκης, *Είκοσι Μελέται δια την Εκκλησίαν Κύπρου*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1996, σσ. 569-620.
- Εγγλεζάκης Βενέδικτος, *Είκοσι Μελέται δια την Εκκλησίαν Κύπρου*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1996.
- Ζαννέτος Φίλιος, *Ιστορία της Νήσου Κύπρου από την αγγλική κατοχή μέχρι το 1911*, τομ Β'-Γ', Λευκωσία: Επιφανίου, 1997 [α' έκδοση Λάρνακα 1911, 1912].
- Ιωαννίδης Γεώργιος, Χατζηστυλλής Στέλιος, Παπαγεωργίου Αθανάσιος (επιμ), *Πρακτικά του τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου 1996*, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία 2000.
- Καζαμίας Γιώργος, Παπαπολυβίου Πέτρος, (επιμ), *Ο Βενιζέλος και η Κύπρος. Πρακτικά συνεδρίου*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2008.
- Καλλιατάκη Μερτικοπούλου Κάλια, *Ελληνικός αλτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, Αθήνα: Εστία, 1988.
- Καπαρδής Ανδρέας, *Κοινωνία, Έγκλημα και ποινική δικαιοσύνη στην Κύπρο 1878-2000*, τομ.1, Αθήνα: Σάκκουλα, 2001.
- Καρούζης Γιώργος, *Μειονότητες, με ειδική αναφορά στην Τουρκοκυπριακή μειονότητα*, Λευκωσία: Στράβων, 1977.
- Καταλάνος Νικόλαος, *Κυπριακόν Λεύκωμα ο «Ζήνων»*, έτος Α', Λευκωσία: Τύποις "Λευκωσίας" Πετρίδου & Νικολάου, 1914.
- Καυκαρίδης Χαράλαμπος, *Τουρκία-Κύπρος 1923-1960. Η αρχή της Τουρκικής πολιτικής στο Κυπριακό, από τον Ατατούρκ στον Μεντερές*, Λευκωσία: Αμοργός, 2010.
- Kizilyürek, Niyazi, *Η Κύπρος πέραν του έθνους*, Λευκωσία: (χ.ε), 1993.
- Kizilyürek, Niyazi, *Κύπρος. Το αδιέξοδο των εθνικισμών*, Αθήνα: Μαύρη Λίστα, 1999.
- Kizilyürek, Niyazi, *Οι Τουρκοκύπριοι, η Τουρκία και το Κυπριακό*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2009.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Κοινωνικές σχέσεις και νοοτροπίες στην Κύπρο του δέκατου όγδοου αιώνα*, Λευκωσία: Εκπαιδευτικό και πολιτιστικό κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 1992.

- Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Νοερές κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» στο Θάνος Βερέμης (επιμ), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1999, σσ. 53-131.
- Κουδουνάρης Λ. Αριστείδης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, έκδ. 5^η και 6^η, Λευκωσία: Ίδρυμα Πιερίδη, 2005, 2010.
- Κτωρής Σώτος, *Τουρκοκύπριοι από το περιθώριο στον συνεταιρισμό (1923-1960)*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2013.
- Κυπριανός, αρχιμανδρίτης (έκδ. Καταλάνος, Μιχαηλίδης), *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου*, Ενετία 1788 [Κύπρος 1902].
- Κυριακίδης Κ. Χρίστος, *Το κυπριακό Νομοθετικό Συμβούλιο(1878-1931), Ίδρυση, λειτουργία και κοινοβουλευτικές αντιπαραθέσεις, συνταγματικές ελευθερίες υπό περιορισμό και αμφισβήτηση*, Λευκωσία: Βουλή των Αντιπροσώπων, 2016.
- Κυριακίδης Χρίστος, «Η προσφώνηση προς τον Γούλσλεϋ κατά την άφιξή του τον Ιούλιο του 1878 και το ενωτικό αίτημα», *Εθνική Φρουρά και Ιστορία*, τχ. 16 (Οκτ – Νοεμ - Δεκέμβριος 2007), σσ. 82-91.
- Κύρρης Π. Κώστας, «Δεδομένα επί των κοινωνικών θεσμών της Κύπρου», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, τόμ. IV, 1972-1973, σσ. 269-416.
- Κύρρης Π. Κώστας, «Τα «μουσουλμανικά» σχολεία στην Κύπρο μετά το 1878 ως παράγων εθνογενέσεως της τουρκοκυπριακής κοινότητας», *Εντός των τειχών*, 37 (1988), σσ.18-21.
- Κύρρης Π. Κώστας, «Η Τουρκοκυπριακή εκπαίδευση (1850-1905) με αναφορά στην εκπαίδευση της ελληνικής κοινότητας της Κύπρου», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, 1 (1990), σσ. 239-276.
- Κωνσταντινίδης Στέφανος, *Επισκόπηση της Νεότερης Κυπριακής ιστορίας. Κοινωνικές δομές, θεσμοί και ιδεολογία, από την Οθωμανοκρατία και την Αγγλοκρατία στην Ανεξαρτησία*, Αθήνα: Ταξιδευτής, 2011.
- Κωφός Ευάγγελος, «Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στην Μακεδονία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα» στο Θάνος Βερέμης (επιμ), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1999[1997], σσ. 199-269.
- Λαΐου Σοφία, *Τα οθωμανικά έγγραφα της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων 16^{ου}-19^{ου} αι.*, Αθήνα: Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, 2011.
- Λοβέρδος Ανδρέας, *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας(1828-1975)*, Κομοτηνή: Σάκκουλα, 2000.
- Λουκαΐδης Λουκής, «Η τοπική αυτοδιοίκηση στην Κύπρο», στο Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, αρ.2, *Κυπριακά 1878-1955*, Λευκωσία: Δήμος Λευκωσίας, 1986, σσ. 63-76.

- Μαζαράκης Ιωάννης, «Η Μακεδονία τις παραμονές του Αγώνα», *I.E.E.*, τόμ. ΙΔ', σσ. 220-254.
- Markides, Diana, «Βρετανική βενιζελοφιλία και βενιζελική αγγλοφιλία στην περίπτωση της Κύπρου, 1906-1931», στο Καζαμιάς Γ.-Παπαπολυβίου Π.(επιμ), *Ο Βενιζέλος και η Κύπρος*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2008, σσ.58-88.
- Μαυράτσας Β. Καίσαρ, *Όψεις του ελληνικού εθνικισμού στην Κύπρο, Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις και η κοινωνική κατασκευή της ελληνοκυπριακής ταυτότητας 1974-1996*, Αθήνα: Κατάρτι, 1998.
- Μαχλουζαρίδης Παναγιώτης, *Οργάνωση και εξέλιξη της κυπριακής αστυνομίας*, μέρος Α', Λευκωσία: (χ.ε), 1973.
- Μαχλουζαρίδης Παναγιώτης, *Δίκες που άφησαν εποχή*, Λευκωσία: (χ.ε), 1979.
- Μιχαήλ Ν. Μιχάλης, *Το τσιφλίκι (çiftlik) της οθωμανικής περιόδου*, Λευκωσία: Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 2005.
- Μιχαήλ Ν. Μιχάλης, *Η Εκκλησία της Κύπρου κατά την οθωμανική περίοδο (1571-78)*, Λευκωσία: Κ.Ε.Ε., 2005.
- Μιχαήλ Ν. Μιχάλης, *Η διαδικασία συγκρότησης ενός θεσμού εξουσίας. Εκκλησία της Κύπρου, 1754-1910*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία 2004.
- Μπουλετή Ελένη, *Η αγγλική πολιτική απέναντι στην Τουρκοκυπριακή κοινότητα 1878-1950. Η πορεία προς την εθνοποίηση της μουσουλμανικής-κυπριακής κοινότητας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2008.
- Μυριανθόπουλος Ι. Κλεόβουλος, *Κυπριακά σελίδαί*, Λεμεσός: (χ.ε), 1949.
- Οικονομίδης Χριστοφής, «Οι προσφωνήσεις Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου και Μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανού στον πρώτο Άγγλο Αρμοστή το 1878, χωρίς αναφορά στο αίτημα της Ενώσεως, και κάποια άλλη αναφορά με το αίτημα της Ενώσεως», Ιωαννίδης, Χατζηστυλλής, Παπαγεωργίου (επιμ), *Πρακτικά του τρίτου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου 1996*, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία 2000, σσ. 411-416.
- Οικονομίδης Χριστοφής, *Η εξέλιξη του ελληνικού και τουρκικού πληθυσμού της Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, Λευκωσία 1966. (Ανάτυπο από τα *Κυπριακά Χρονικά*).
- Ohnefalsch-Richter, Magda, *Griechische Sitten und Gebräuche auf Cypern: Mit berücksichtigung von naturkunde und volkswirtschaft sowie des fortschritte unter englischer herrschaft*. Berlin 1913. Μετάφραση Άννα Μαραγκού, *Ελληνικά ήθη και έθιμα στην Κύπρο*, Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 1994.
- Παναγιωτάκης Νικόλαος, *Κρήτη, Ιστορία και πολιτισμός*, τόμ. Β', Κρήτη: Σύνδεσμος τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, 1988.

- Παπαδόπουλλος Θεόδωρος, «Πρόσφατοι εξισλαμισμοί αγροτικού πληθυσμού εν Κύπρω», *Κυπριακαί Σπουδαί*, τομ. ΚΘ' (1965), σσ. 29-47.
- Παπαδόπουλλος Θεόδωρος (επιμ), *Ιστορία της Κύπρου, Τουρκοκρατία*, τομ. 6, Λευκωσία: Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', 2011.
- Παπαδόπουλος Φαίδωνας, *Τούρκοι, Μουσουλμάνοι ή Κρυπτοχριστιανοί (Λινοβάμβακοι). Γνωριμία με το σύννοικο στοιχείο*, Λευκωσία: (χ.ε), 2002.
- Παπαπολυβίου Πέτρος, *Η Κύπρος και οι βαλκανικοί πόλεμοι. Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού εθελοντισμού*, Λευκωσία: Κ.Ε.Ε, 1997.
- Παπαπολυβίου Πέτρος, *Φαεινόν σημείον ατυχούς πολέμου. Η συμμετοχή της Κύπρου στον ελληνoturκικό πόλεμο του 1897*, Λευκωσία: Κ.Ε.Ε, 2001.
- Παπαπολυβίου Πέτρος, «Το Κυπριακό ενωτικό αίτημα ανάμεσα στη «θήρα των ιδανικών» και την «πραγματική πολιτική»: Δύο εκθέσεις του Ιωάννη Γεννάδιου (1911-1912)», Λευκωσία: Κ.Ε.Ε., 2001, σσ. 273-307.
- Παπαπολυβίου Πέτρος, «Βενιζέλος και Κύπρος, 1901-1909» στο Καζαμιάς Γ., Παπαπολυβίου Π., (επιμ), *Ο Βενιζέλος και η Κύπρος*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2008, σσ. 37-57.
- Παπαπολυβίου Πέτρος, «Ο κυπριακός εθελοντισμός στους πολέμους της Ελλάδας, 1866-1945», στο Ανδρέας Ι. Βοσκός (επιμ), *Κύπρος, Αγώνες ελευθερίας στην ελληνική ιστορία*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2010, σσ. 205-229.
- Παπαπολυβίου Πέτρος, «Ένα αθησαύριστο διήγημα (1956) του Γλαύκου Αλιθέρση για τα νεανικά του ιδανικά και τον σκοτωμένο παιδικό φίλο-συστρατιώτη του», *Άνευ*, τχ. 57, χειμώνας 2015, σσ. 28-39.
- Πεπονάκης Μανώλης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Ρέθυμνο: Ιερά Μητρόπολη Ρεθύμνου και Αυλοποτάμου, 1997.
- Πικρός Ιωάννης, «Προς τον πόλεμο του 1897», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΔ', σσ. 88-125.
- Πιλαβάκης Α. Κώστας, *Η Λεμεσός σ' άλλους καιρούς*, Λεμεσός: Ονήσιλος, 1997 [1974].
- Προδρόμου Γεώργιος, *Η ίδρυση του Παγκυπρίου Γυμνασίου. Η εκπαίδευση στην Κύπρο πριν και μετά την ίδρυσή του*, Λευκωσία: Ι.Γ.Κασουλίδης και Υιός, 2000.
- Πρωτοπαπάς Βασίλης, *Εκλογική ιστορία της Κύπρου. Πολιτευτές, κόμματα και εκλογές στην Αγγλοκρατία 1878-1960*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2012.
- Σακελλάριος Αθανάσιος, *Τα Κυπριακά*, τομ. Α', Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου, 1991 [Αθήνα 1890].

- Σέρβας Πλουτής, *Κοινή πατρίδα*, Αθήνα: Πρόοδος, 1997.
- Σεργίου Έρικ, *Η καταστατική νομοθεσία της Κύπρου μέχρι και την ψήφιση του καταστατικού χάρτη του 1979*, Λευκωσία: Κ.Μ.Ι.Μ.Κ, 2007.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Διπλωματικές εξελίξεις από το 1909 ως το 1912», *Ι.Ε.Ε*, τόμ. ΙΔ', σσ. 280-289.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Η Συνθήκη του Λονδίνου» *Ι.Ε.Ε*, τόμ. ΙΔ', σσ. 330-334.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Η Κρητική πολιτεία από το 1899», *Ι.Ε.Ε*, τόμ. ΙΔ, σσ. 199-215.
- Σοφοκλέους Κλ. Ανδρέας, *Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού τύπου*, τομ. Α' (1878-1890), Λευκωσία: Intercollege Press, 1995.
- Σοφοκλέους Κλ. Ανδρέας, *Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού τύπου*, τομ. Β' (1890-1900), Λευκωσία: Intercollege Press, 1998.
- Σοφοκλέους Ανδρέας, «Οι διακοινοτικές συγκρούσεις στην Κύπρο το 1912», *Κυπριακά Σπουδαί*, τόμ. ΞΣΤ (2002), Λευκωσία 2004, σσ. 189-211.
- Σταυρίδης Θεοχάρης, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Κύπρος. Τα πατριαρχικά έγγραφα των ετών 1600-1878*, Λευκωσία: Κ.Μ.Ι.Μ.Κ, 2001.
- Τενεδιός Ιάκωβος, «Ανασκόπηση του Τουρκοκυπριακού τύπου 1878-1955», *Κυπριακά 1878-1955, Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου*, αρ. 2, Λευκωσία: Δήμος Λευκωσίας, 1986, σσ. 77-89.
- Τορναρίτης Χριστόφορος, *Ιστορία του συγκεκριμένου κυπριακού τεκτονισμού*, Λεμεσός: (χ.ε), 1948.
- Φραγκούδης Σ. Γεώργιος, *Ιστορία του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος Κύπρου (1900-1910)*, Λευκωσία: Αιχμή, 2002 [1911].
- Φραγκούδης Γ. Σ., *Το Ρωμαίικο. Οι Έλληνες ως άτομα, ως έθνος, ως κράτος, 1821-1925*, Αθήνα: Εκ του τυπογραφείου Θ. Τζαβέλλα, 1925.
- Φωτάκης Ζήσης, «Η ναυτική πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας και η προοπτική της παραχώρησης της Κύπρου στην Ελλάδα, 1912-1914» στο Καζαμιάς-Παπαπολυβίου, (επιμ.), *Ο Βενιζέλος και η Κύπρος*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2008, σσ. 88-97.
- Χασιώτης Ιωάννης, «Οι αντιτουρκικές κινήσεις στην Κύπρο και η στάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων από την οθωμανική κατάκτηση ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα», στο Ανδρέας Ι. Βοσκός (επιμ.), *Η Κύπρος. Αγώνες στην ελληνική ιστορία*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2010, σσ.147-187.

Χασιώτης Ιωάννης, *Ισπανικά έγγραφα της Κυπριακής Ιστορίας (ΙΣΤ'-ΙΖ'αι.)*, Λευκωσία: Κ.Ε.Ε., 2003.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Το Κυπριακό Ζήτημα 1878-1960, η συνταγματική πτυχή*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1998.

Χουρμούζη Ελένη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», *Ι.Ε.Ε*, τομ. ΙΔ', σσ. 160-179.

Χριστοδούλου Νίκος, *Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα της Κύπρου κατά τα έτη 1900-1910*, Λευκωσία: Κ.Μ.Ι.Μ.Κ, 1999.

Χριστοδούλου Νίκος, «Η περιουσία της εκκλησίας της Κύπρου στα πρώτα χρόνια της Αγγλοκρατίας», *Επετηρίς Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, 2 (1993), σσ. 379-393.

Χριστόπουλος Δημήτρης, *Η ετερότητα ως σχέση εξουσίας. Όψεις της ελληνικής, βαλκανικής και ευρωπαϊκής εμπειρίας*, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών ομάδων, Αθήνα: Κριτική, 2002.

Ξένη Βιβλιογραφία.

Ahmad, Feroz, *The making of Modern Turkey*, London: Routledge, 1993.

Ahmad, Feroz, *The Young Turks, the Committee of Union and Progress in Turkish politics 1908-1914*, Oxford: Oxford University Press, 1969.

Ahmad, Feroz, «The young turk revolution», *Journal of contemporary history*, τομ.3, αρ. 3 (Ιούλιος 1968), σσ. 19-36.

Alastos, Doros, *Cyprus in history*, London: Zenon, 1955.

Anagnostopoulou, Athanasia, «Chypre de l'ère ottomane et l'ère britannique (1839-1914). Le rôle de l'église orthodoxe chypriote», *Etudes balkaniques, Cahiers Pierre Belois* (1998), σσ. 143-183.

Anderson, Benedict, *Imagined communities, reflections on the origin and spread of nationalism*, London: Verso, 1991.

Asmussen, Jan, «Early conflicts between the Greek and Turkish Cypriot communities in Cyprus» στο Emilios Solomou, Hubert Faustman (επιμ.), *Colonial Cyprus 1878-1960 selected readings from the Cyprus Review*, Nicosia: University of Nicosia, 2010, σσ. 57-75.

Attalides, Michael A., *Cyprus reviewed*, Λευκωσία: Jus Cypri Association, 1977.

Attalides, Michael A., «The Turkish Cypriots. Their relations to the Greek Cypriots in perspective», στο Michael A. Attalides, *Cyprus reviewed*, Nicosia: Jus Cypri Association, 1977, σσ. 71-100.

- Ayhan, Aktar, Kizilyurek, Niyazi, Ozkirimli, Umut, *Nationalism in the troubled triangle, Cyprus, Greece and Turkey*, England-New York: Palgrave Macmillan, 2010.
- Bağışkan, Tuncer, *Ottoman, Islamic and islamised monuments in Cyprus*, Nicosia: Cyprus Turkish Education Foundation, 2009.
- Beckingham, Charles, «Islam and Turkish nationalism in Cyprus», *Die Welt des Islams*, τομ. 5, αρ.1/2 (1957), σσ. 65-83.
- Beckingham, Charles, «The Cypriot Turks», *Royal Central Asian Society*, 1956, σσ. 126-130.
- Behrens-Abouseif, Doris, «Wakf in Egypt», *The Encyclopaedia of Islam*, τόμ. XI, 2002, σσ. 63-69.
- Berstein, Serge, Milza, Pierre, *Histoire de l'Europe. Nationalismes et concert européen 1815-1919*, Paris 1992. Μετάφραση Αναστάσιος Δημητρακόπουλος, *Ιστορία της Ευρώπης. Η ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των εθνών 1815-1919*, τόμ. 2, [Αθήνα]: Αλεξάνδρεια, 1997.
- Bloxham, Donald, *The great game of genocide. Imperialism, nationalism and the destruction of Ottoman Armenians*, Oxford-New York: Oxford University Press, 2005.
- Braude, Benjamin, Lewis, Bernard (επιμ), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, the functioning of a plural society*, τόμ. 1, New York- London: Holmes and Meier Publishers, 1982.
- Bryant, Rebecca, *Imaging the modern, the cultures of nationalism in Cyprus*, London-New York: Tauris, 2004.
- Büssow, Johann, *Hamidian Palestine, politics and society in the district of Jerusalem 1872-1908*, Boston: Brill, 2011.
- Boura, Catherine, «The Greek millet in Turkish politics. Greeks in the Ottoman Parliament (1908-1918)», στο Gondicas, Isawwi, *Ottoman Greeks in the age of Nationalism. Politics, economy and society in the Nineteenth century*, Princeton-New Jersey: The Darwin Press, 1999, σσ. 193-206.
- Cetinkaya, Doğan, *The Young Turks and the boycott movement. Nationalism, protest and the working classes in the formation of modern Turkey*, London-New York: Tauris, 2014.
- Chacalli, George, *Cyprus and the Cypriot question*, Nicosia 1893.
- Charle, Christophe, «Le monde britannique, une société impériale (1815-1919)?», *Cultures & Conflits*, αρ. 77 (Printemps 2010), σσ. 1-37.
- Crouzet, François, *Le conflit de Chypre*, Bruxelles: E. Bruylant, 1973. Μετάφραση, Αριστοτέλης Φρυδάς, *Η Κυπριακή διένεξη 1946-1959*, τομ. Α', Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2011.

- Dixon, Hepworth, *British Cyprus*, London: Chapman and Hall, 1879.
- Ellis, Steven, Halfdanarson, Guomundur, Isaacs, Ann (επιμ.), *Citizenship in Historical Perspective*, Pisa: Pisa University Press, 2006.
- Evdokas, Takis, *The symbiosis of the two communities and the emotional factors used to promote partition. A psychopolitical approach to the Cyprus problem*, Nicosia: Socio-psychological Research Group, 1978.
- Farley, John, *Majority- Minority relations*, Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1988.
- Faustmann, Hubert, *Divide and quit? The history of British colonial rule in Cyprus 1878-1960*, διδακτορική διατριβή, Mannheim 1999.
- Fisher, Stanley, *The statute laws of Cyprus 1878-1923 compiled in accordance with the provisions of the reprint of statute laws*, London: Waterlow, 1923.
- Fortna, B., Katsikas, S., Kamouzis, D. (επιμ), *State nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey. Orthodox and Muslims, 1830-1945*, London: Routledge, 2013.
- Gazioglu, Ahmet, *The Turks in Cyprus, a province of the ottoman Empire (1571-1878)*, London: K. Rustem & Brother, 1990.
- Georgeon, François, *Abdulhamid II, le sultan calife*, Paris: Fayard, 2003.
- Georgeon, François, *Des Ottomans aux Turcs, naissance d'une Nation*, Istanbul: Isis, 1995.
- Georgeon, François, «La montée du nationalisme turc dans l' état ottoman (1908-1914)» στο Georgeon François, *Des Ottomans aux Turcs, naissance d'une Nation*, Istanbul: Isis, 1995, σσ. 23-37.
- Georghallides, George S., *A political and administrative history of Cyprus 1918-1926*, Λευκωσία: K.E.E, 1979.
- Georghallides, George S., «Churchill's 1907 visit to Cyprus. A political analysis», *E.K.E.E*, τομ. III (1969-1970), σσ. 167-220.
- Goldschmidt, Arthur, *Historical dictionary of Egypt*, Marylant 2013⁴.
- Gondicas, Dimitri, Isawwi, Charles (επιμ), *Ottoman Greeks in the age of Nationalism. Politics, economy and society in the Nineteenth century*, Princeton-New Jersey: The Darwin Press, 1999.
- Grivaud, Gilles, «Δίκαιον-Οικονομία», στο Θεόδωρος Παπαδόπουλλος (επιμ), *Ιστορία της Κύπρου*, τομ.6, Λευκωσία: Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', 2011, σσ. 269-378.

- Guillen, Pierre, «Du recueillement à l'expansion (1870-1898)», στο Allain, Guillen, Soutou (επιμ), *Histoire de la diplomatie française: De 1815 à nos jours*, τόμ. Β', Paris: Perrin, 2007, σσ. 141-213.
- Hastings, Adrian, *The construction of nationhood: ethnicity, religion, and nationalism*, Cambridge: Cambridge University Press 1997.
- Hall, Richard, *The Balkan wars 1912-13, prelude to the first world war*, London-New York: Routledge, 2000.
- Hanioglu, Şükrü, *Preparation for a revolution, the Young Turks, 1902-1908*, Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Hanioglu, Şükrü, *The Young Turks in Opposition*, Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Hill, George (έκδ. Harry Luke), *A History of Cyprus, The Ottoman Province. The British Colony 1571-1948*, τομ. IV, Cambridge: Cambridge University Press, 1972 [1952].
- Hobsbawm, Eric, *Nations and nationalism since 1780, programme, myth reality*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992 (α' έκδοση 1990).
- Holland, Robert – Markides, Diana, *British and the Hellenes. Struggles for mastery in the eastern Mediterranean 1850-1960*, New York 2006. Μετάφραση Έλια Κυφονίδου, *Οι Βρετανοί και οι Έλληνες αγώνες εξουσίας στην ανατολική Μεσόγειο 1850-1960*, Αθήνα: Πατάκης, 2011.
- Hook, Gail Dallas, *Protectorate Cyprus. British imperial power before world war I*, London-New York: Tauris, 2015.
- Hook, Gail Ruth, *Britons in Cyprus 1878-1914*, διδακτορική διατριβή, University of Texas, Austin 2009.
- Jacobson, Abigail, *From empire to empire, Jerusalem between Ottoman and British rule*, New York: Syracuse University Press, 2011.
- Jennings, Ronald, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York: New York University Press, 1993.
- Johnson, Robert, *British imperialism*, New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Kamouzis, Dimitris, «Elites and the formation of national identity. The case of the Greek orthodox millet (mid-nineteenth century to 1922)», στο Fortna, Katsikas, Kamouzis (επιμ), *State-nationalisms in the Ottoman empire, Greece and Turkey. Orthodox and Muslims 1830-1945*, London: Routledge, 2013, σσ. 13-46.
- Karpat, Kemal, «Millets and Nationality. The roots of the incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era», στο Braude, Lewis (επιμ), *Christians and Jews in the Ottoman*

Empire, the functioning of a plural society, τόμ. 1, New York-London: Holmes and Meier Publishers, 1982, σσ. 141-169.

Katsiaounis, Rolandos, *Labour, society and politics in Cyprus during the second half of the nineteenth century*, Λευκωσία: Κ.Ε.Ε., 1996.

Katsikas, Stefanos, «Millet legacies in a national environment. Political elites and muslim communities in Greece (1830s-1923)» στο Fortna, Katsikas, Kamouzis και άλλοι (έκδ), *State - Nationalism in the Ottoman empire, Greece and Turkey, orthodox and muslims, 1830-1945*, London-New York: Routledge, 2013, σσ. 47-70.

Kechriotis, Vangelis, «Greek-Orthodox, Ottoman Greeks or just Greeks? Theories of Coexistence in the Aftermath of the Young Turk Revolution», *Études Balkaniques*, τόμ. 1, Sofia 2005, σσ. 51-72.

Kechriotis, Vangelis, «The enthusiasm turns to fear. Everyday life relations between Christians and Muslims in Izmir in the aftermath of the Young Turk revolution», στο François Geogon (επιμ), «*L' ivresse de la liberté*» *La revolution de 1908 dans l'Empire ottoman*, Paris-Louvain-Walpole: Peeters, 2012, σσ. 295-316.

Kedourie, Elie, «Young Turks, Freemasons and Jews», *Middle Eastern studies*, τόμ.7, αρ. 1 (Ιανουάριος 1971), σσ. 89-104.

Kitromilides, Paschalis M., «From coexistence to confrontation. The dynamics of ethnic conflict in Cyprus», στο Michael A. Attalides, *Cyprus reviewed*, Nicosia: Jus Cypri Association, 1977, σσ. 35-70.

Kitromilides, Paschalis, «Greek irredentism in Asia Minor and Cyprus», στο *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the culture and political thought of south-eastern Europe*, Hampshire-Vermont: Variorum, 1994, σσ. 1-17.

Koliopoulos, John, Veremis, Thanos, *Modern Greece, a history since 1821*, Chichester: Wiley-Blackwell, 2010. Μετάφραση Διονύσης Χουρχούλης, *Νεότερη Ελλάδα, μια ιστορία από το 1821*, Αθήνα: Πατάκης, 2013.

Konortas, Paraskevas, «Nationalist infiltrations in Ottoman Thrace (ca. 1870-1912). The case of the Kaza of Gumuljina» στο Fortna, B, Katsikas, S, Kamouzis, D. (επιμ), *State nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey. Orthodox and Muslims, 1830-1945*, London: Routledge, 2013, σσ. 73-131.

Koupanou, Alexia, *Vivre ensemble à Chypre pendant de la première phase de l' occupation britannique 1878-1914*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris 2008.

Kushner, David, *The rise of Turkish nationalism 1876-1908*, London-New Jersey: Frank Cass, 1977.

- Kyrris, Costas, «Symbiotic elements in the history of the two communities», *Κυπριακός Λόγος*, 1976, Ιούλιος-Οκτ.1976, αρ.46-47, σσ. 243-282.
- Kyrris, Costas, *Peaceful co-existence in Cyprus under British rule(1878-1959) and after independence: an outline*, Nicosia: PIO, 1977.
- Lake, David, Rothchild, Donald (επιμ), *The international spread of ethnic conflict, fear, diffusion, and escalation*, Princeton: Princeton University Press, 1998.
- Lanver, Mak, *The British in Egypt: community, crime and crises, 1882-1922*, Tauris, London-New York 2012.
- Lee, Dwight, *Great Britain and the Cyprus Convention policy of 1878*, Cambridge: Harvard University, 1934.
- Lee, Stephen J., *Aspects of British political history 1815-1914*, London: Routledge, 1994.
- Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford: Oxford University Press, 1968 [1961]. Μετάφραση, Π. Κωνσταντέας, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, τομ. 1, εκδ. Αθήνα: Παπαζήση, 2001.
- Louvier, Patrick, «L' occupation britannique de Chypre et la Cyprus Police (1878-1914)», *Revue des mondes musulmans et de la mediterrannée*, Ιούνιος 2013, σσ. 243-267.
- Luke, Harry, *Cyprus under the Turks, 1571-1878, a record based on the archives of the English Consulate in Cyprus under the Levant Company and after*, London-New York: Oxford University Press, 1989 [1921].
- McHenry, James, *The uneasy partnership on Cyprus, 1919-1939*, New York: Garland, 1987.
- Malcolm, Noel, *Bosnia a short history*, London: Papermac, 1996.
- Markides, Diana, *Sendall in Cyprus 1892-1898, a governor in bondage*, Nicosia: Moufflon publications, 2014.
- Michael, Michalis N., Anastassiades, Tassos, Verdeil, Chantal (εκδ), *Religious communities and modern statehood. The Ottoman and Post-Ottoman World at the age of nationalism and colonialism*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2015.
- Michael, Michalis N., «From the Ottoman Meclis-i Idâre to the British legislative Council, representative administration between the ottoman and the British perception of modernity» στο Michael, Anastassiades, Verdeil (εκδ), *Religious communities and modern statehood. The Ottoman and Post-Ottoman World at the age of nationalism and colonialism*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2015, σσ. 105-129.

- Moore, Robin J., «Imperial India, 1858-1914» στο Louis Roger (εκδ), *The Oxford history of the British Empire*, τομ. III, Oxford-New York: Oxford University Press, 1999, σσ. 422-445.
- Nevzat, Altay, *Nationalism amongst the Turks of Cyprus, the first wave*, διδακτορική διατριβή, University of Oulou, Oulou 2005.
- Orr, Charles William, *Cyprus under British Rule*, London: Zenon, 1972 [1918].
- Orhonlu, Gengiz, «The Ottoman turks settle in Cyprus», *Πρακτικά του πρώτου διεθνούς συνεδρίου κυπριακών σπουδών*, τομ. III, Λευκωσία 1973, σσ. 257-261.
- Persianis, Panayiotis K., *Church and State in Cyprus education. The contribution of the Greek orthodox Church of Cyprus to Cyprus education during the British administration (1878-1960)*, Λευκωσία: (χ.ε), 1978.
- Pechoux, Pierre, «Identité villageoise de Chypre», *Chypre, la vie quotidienne de l' Antiquité a nos jours*, Paris: Musée de l'homme, 1985.
- Pollis, Adamantia, «Intergroup conflict and British colonial policy. The case of Cyprus», *Comparative Politics*, τομ. 5, αρ. 4 (Ιούλιος 1973), σσ. 575-599.
- Pollis, Adamantia, «Colonialism and Neo-colonialism. Determinants of ethnic conflict in Cyprus» στο Worsley, Peter, Kitromilides, Paschalis, *Small States in the Modern World, the conditions of survival*, Nicosia: Zavallis, 1979, σσ. 45-79.
- Robert, Donia, *Bosnia and Hercegovina: a tradition betrayed*, New York: Columbia University Press, 1994.
- Savile, A.R, *Cyprus*, London: Majesty's Stationery office, 1878.
- Sezgin, Pamela Dorn, «Between Cross and Crescent. British diplomacy and Press opinion toward the Ottoman empire in resolving the Balkan wars 1912-1913» στο Yavuz, Blumi (επιμ), *War and nationalism. The Balkan wars 1912-13 and their sociopolitical implications*, Salt Lake city: University of Utah Press, 2013, σσ. 423-473.
- Smith, Anthony, *National Identity*, London: Penguin, 1991.
- Smith, Anthony, «Ethnic election and cultural identity», *Ethnic groups*, τομ. 10 (1-3) 1993, σσ. 9-25.
- Sofos, Spyros A., Umut Özkirimli, «Nationalism in Greece and Turkey. Modernity, Enlightenment, Westernization» στο Ayhan, Kizilyurek, κ.α, *Nationalism in the troubled triangle, Cyprus, Greece and Turkey*, England-New York: Palgrave Macmillan, 2010, σσ. 76-97.

- Stamatopoulos, Dimitrios, «From Millets to Minorities in the 19th Century Ottoman Empire. An Ambiguous Modernization», στο Ellis, S., Halfdanarson, G., Isaacs., A. (επιμ.), *Citizenship in Historical Perspective*, Pisa: Pisa University Press, 2006, σσ. 253-273.
- Theodoulou, Christos, *Greece and the Entente, August 1, 1914-September 25, 1915*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1971.
- Tignor, Robert L., «The «indianization» of the Egyptian administration under British rule», *American Historical review*, τόμ. 68, αρ. 2 (Απρίλιος 1963), σσ. 636-661.
- Tollefson, Harold, *Policing Islam. The British occupation of Egypt and the Angloegyptian struggle over control of police, 1882-1914*, [London]: Greenwood Press, 2004.
- Varnava, Andrekos, *British Imperialism in Cyprus, 1878-1915. The inconsequential possession*, Manchester-New York: Manchester University Press, 2009.
- Varnava, Andrekos, «Cypriots transforming their identity during the early British period. From a class, religious and regional identity to a Hellenic Ethno-nationalist identity» στο Michael, M., Anastassiades, T., Verdeil, C. (εκδ), *Religious communities and modern statehood. The Ottoman and Post-Ottoman World at the age of nationalism and colonialism*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2015, σσ. 148-172.
- Veremis, Thanos, «The Hellenic kingdom and the Ottoman Greeks. The experiment of the “Society of Constantinople”», στο Gondicas, Isawwi, *Ottoman Greeks in the age of Nationalism. Politics, economy and society in the Nineteenth century*, Princeton-New Jersey: The Darwin Press, 1999, σσ.181-191.
- Vivian, Ibrahim, *The Copts of Egypt. Challenges of modernization and identity*, London-New York: Tauris, 2011.
- Worsley, Peter, Kitromilides Paschalis, *Small States in the Modern World, the conditions of survival*, Nicosia: Zavallis, 1979.
- Yavuz, Hakan M., Blumi, Isa (επιμ), *War and nationalism. The Balkan wars 1912-13 and their sociopolitical implications*, Salt Lake city: University of Utah Press, 2013.
- Zurcher, Jan Erik, *The Unionist factor. The role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Leiden: Brill, 1984.

A. Αδημοσίευτες πηγές.

ΑΘΗΝΑ.

1. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών

1878/19/4. Πολιτικά εκθέσεις προξένων και υποπροξένων, Λάρνακα.

1878/37/12. Υποπροξενείο εις Λάρνακα και Λεμεσό.

1879/99/2. Προξενία Κρήτη, Κύπρος.

1879/58/3. Προξενικά εκθέσεις Κύπρος.

1883/A/5. Πολιτικά εκθέσεις προξενείων Σάμου, Χίου, Χανίων, Λάρνακος.
1893/ Γ49/4. Περί πληθυσμού Κύπρου.
1894/Ε/ε. Αναφοράι προξενείων και πρεσβειών.
1902/67/1. Προξενεία Χίου, Λάρνακος.
1906/Θ/2. Προξενικά Μικράς Ασίας και νήσων Κύπρου, Σάμου, Ρόδου, Μυτιλήνης.
1908/ΛΑ/102. Εκκλησιαστικόν ζήτημα Κύπρου.
1911/67/1. Εκπαιδευτικά Κύπρου, Μακεδονίας και Αλβανίας.
1912/107/8. Κυπριακόν Ζήτημα

ΛΟΝΔΙΝΟ

The National Archives

FO 78/3373, FO 78/3374

CO/883/2/4, 883/4/5, 883/5/3, 883/6/5, 883/7/3, 883/7/5, 883/7/7, 883/7/8, 883/7/10, 883/7/15.

CO/67: 13, 14, 15, 19, 25, 26, 27, 30, 31, 40, 45-49, 52, 54, 55, 59, 60, 70, 71, 72, 77, 79, 80-85, 87, 88, 90-93, 101, 105, 106, 107, 113, 114, 115, 120, 122, 123, 124, 127, 130-133, 135, 137-139, 143, 148-155, 158-170, 173, 174, 178.

CO/69: Legislative Council Cyprus (1, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 27, 28, 29, 30, 31.)

ΠΑΡΙΣΙ

Archives du Ministère des Affaires Etrangères.

CCC: Larnaca Correspondance consulaire et commerciale [1793-1901]

Τομ. 23-26.

CPC: Larnaca τομ. 2-5 (1864-1895).

CPC Correspondance Politique et Consulaire (1897-1918)

Nouvelle série Turquie tome 62-63 Chypre 1896-1918.

ΛΕΥΚΩΣΙΑ

1. Αρχείο Αρχιεπισκοπής Κύπρου

Αρχείο Σωφρονίου Β' (1865-1900). Βιβλίο. Ε, ΣΤ, Ζ, Λ, ΙΑ, ΙΣΤ, ΚΘ, ΛΘ.

Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων. Βιβλίο ΛΑ, ΛΒ, ΜΑ, ΜΒ, ΜΓ, ΜΔ, ΜΕ, ΜΣΤ, ΜΖ

Αρχείο Κυρίλλου Β (1906-1916). Βιβλίο Β, ΜΓ

Αρχείο Κυρίλλου Γ' (1916-1933), Βιβλίο ΛΒ.

2. Κρατικό Αρχείο Κύπρου.

Φάκελοι. SA02/100/78, SA02/131/78, SA02/133/78, SA02/215/78, SA02/ 271 /78, SA02/ 288 /78, SA02/305/ 78.

SA03/70/1879, SA03/ 251/79, SA03/ 847/79.

SA1/ 1122/1879, SA1/5824/1880, SA1/ 5866/1880, SA1/9529/1880, SA1/9781, SA1/1431/1881, SA1/9926, SA1/10057/81, SA1/4110/1881, SA1/4111/1881, SA1/1223/82, SA1/4347/1882, SA1/4349/1882, SA1/4350/1882, SA1/6570/1882, SA1/6585/1882, SA1/10305/1882, SA1/ 10304/1882, SA1/10402/1882, SA1/6207/1882, SA1/6208/1882, SA1/10747, SA1/4270/83, SA1/890/84, SA1/ 21551/84, SA1/ 4061/84, SA1/110/1886, SA1 2165/1887, SA1/388 /1887, SA1/ 389/1887, SA1/1049/88, SA1/2650/1889, SA1/ 2020/1889, SA1 38/1890, SA1/59/1890, SA1/131/90, SA1 1326/1891, SA1/3224/1891, SA1/2451/91, SA1/575/92, SA1/3297/1892, SA1/200/93, SA1/1256/93, SA1/923/1893, SA1/2838/93, SA1

948/1894, SA1 2637/1894, SA1/2430/1895, SA1/1448/1895, SA1/1709/97, SA1/507/1897, SA1/344/1897, SA1/1645/99, SA1/2410/1900, SA1/434/1900, SA1/2298/1901, SA1/1821/1902, SA1/1822/1902, SA1/1894/1902, SA1/1907/1903, SA1/1148/1905, SA1/2505/1905, SA1/907/1907, SA1/957/1906, SA1/1491/1906, SA1/2115/1906, SA1/2890/1906, SA1/3457/07, SA1/445/1908, SA1/894/1908, SA1/2567/1908, SA1/1166/09, SA1/1234/09, SA1/1892/09, SA1/1000/1910, SA1/1532/10, SA1/1688/1910, SA1/2403/10, SA1/1511/1911, SA1/ 1639/11, SA1/1668/11, SA1/641/12, SA1/718/12, SA1/ 860/1912, SA1/897/12, SA1/1028/12, SA1/1030/1912, SA1/1269/1912, SA1/ 1303/12, SA1/1315/12, SA1/1433/1912, SA1 489/1913, SA1/1133/14, SA1/1149/13, SA1/ 1153/14, SA1/1380/14, SA1/1324/15, SA1/ 1273/22.

3. Βιβλιοθήκη Βουλής των Αντιπροσώπων.

Legislative council Cyprus, minutes of the session of 1910, vol. XXII.

4. Βιβλιοθήκη Ανωτάτου Δικαστηρίου.

The Cyprus Law reports, Cases determined by the Supreme court of Cyprus on appeal from the Daavi courts and district courts from the year 1883 to the year 1890, τόμ. 1, Cyprus 1928.

The Cyprus Law reports, Cases determined by the Supreme court of Cyprus on appeal from the Daavi courts and district courts from the year 1891 to the year 1893, τομ. 2, Cyprus 1929.

The Cyprus Law reports, Cases determined by the Supreme court of Cyprus in its admiralty jurisdiction and on appeal from the district courts, for the years 1894 to the year 1895, τομ. 3, Cyprus 1930.

The Cyprus Law reports, Cases determined by the Supreme court of Cyprus on appeal from the district courts, for the years 1896, 1897 and 1898 , τόμ. 4, London 1956.

The Cyprus Law reports 1899-1901, Cases determined by the Supreme court of Cyprus on appeal from the district courts, τομ. 5, London 1956.

The Cyprus Law reports, Cases decided by the Supreme court of Cyprus on appeal from the district courts and by the assize courts, τομ. 6, London 1957.

The Cyprus Law reports, Cases decided by the Supreme court of Cyprus on appeal from the district and Magisterial courts and by the assize courts, τομ. 7, London 1959.

The Cyprus Law reports, Cases decided by the Supreme court of Cyprus on appeal from the district and Magisterial courts and by the assize courts, τομ. 8, London 1959.

The Cyprus Law reports, Cases decided by the Supreme court of Cyprus on appeal from the district and Magisterial courts and by the assize courts, τομ. 9, London 1957.

The Cyprus Law reports, Cases decided by the Supreme court of Cyprus on appeal from the district and Magisterial courts and by the assize courts, τομ. 10, London 1957.

5. Ιστορικά Αρχεία Δήμων.

Αρχείο Δήμου Λευκωσίας; Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Λευκωσίας (1882-1930)

Αρχείο Δήμου Λεμεσού: Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Λεμεσού (1880-1933)

Αρχείο Δήμου Πάφου: Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πάφου (1889-1935)

Ιστορικό Αρχείο Λάρνακας: Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Λάρνακας(1878-1904)

B. ΤΥΠΟΣ.

1. ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Βιβλιοθήκη Αρχιεπισκοπής και Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών

Αγών, Πάφος (1906, 1909)

Αλήθεια, Λεμεσός (1881-1914)

Ελευθερία, Λευκωσία (1906-1914)

Ευαγόρας, Λευκωσία (1890-1895, 1898-1899, 1905)

Κυπριακός Φύλαξ, Λευκωσία (Απρίλιος 1906-1914)

Νέον Κίτιον, Λάρνακα (1879-1883)

Πατρίς, Λευκωσία (1908-1914)

Φωνή της Κύπρου, Λευκωσία (1885-1897, 1899-1914)

Ψηφιακά χρησιμοποιώντας τις λέξεις κλειδιά Τουρκ* , Μουσουλμαν* , Μωαμεθαν* , Οθωμαν*. Μελετήθηκαν οι :

Κύπριος, Λευκωσία (1900-1907)

Κύπρος, Λάρνακα (1878-1890)

Νέον Έθνος, Λάρνακα (1893-1903, 1907-1914)

Σάλπιγξ, Λεμεσός (1885-1893, 1904-1914)

Στασίνοσ, Λάρνακα (1882-1884).

Βιβλιοθήκη της Βουλής (Αθήνα)

Νέα Έρευνα, Χανιά (1901-1914)

Κήρυξ, Χανιά(1901-1903, 1908-1912)

Κρήτη, Χανιά (1876-1880)

Δημοσιευμένες Αρχειακές πηγές

The Cyprus Blue Book (1887-1914).

The Cyprus Gazette (1878-1915).

Report on the Census of Cyprus 1881, London 1884.

Cyprus, Report and General abstracts of the Census of 1901, taken on the 1 April 1901.

Cyprus, Report and General abstracts of the Census of 1911, taken on the 2 April 1911.

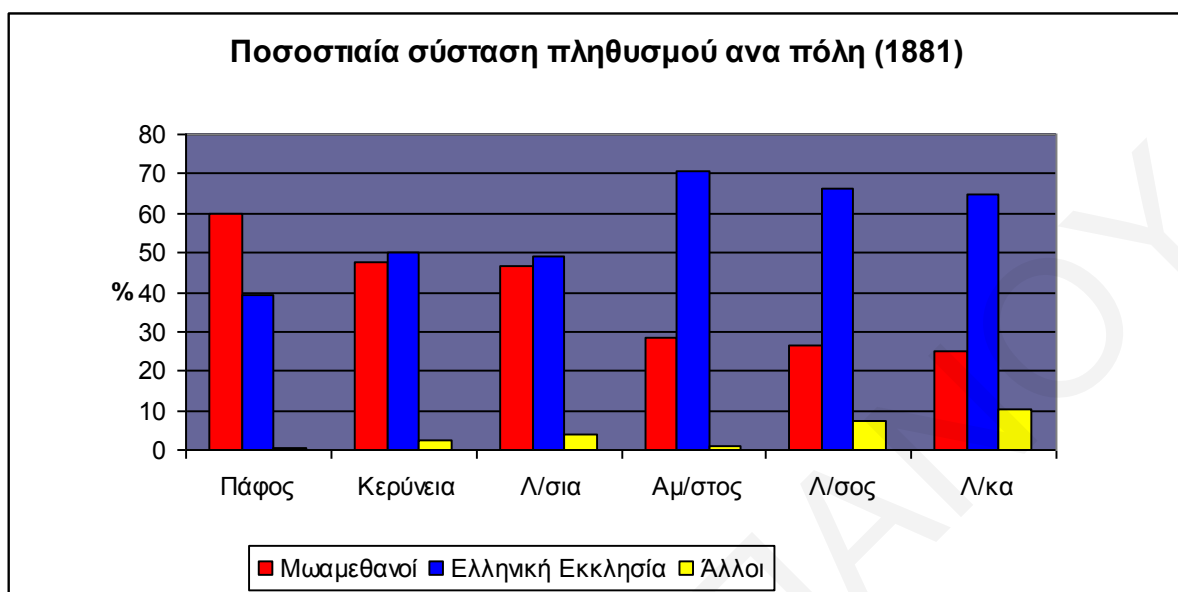
Reports by her Majesty's High Commissioner (1879-1884)

Cyprus Annual Reports (1885-1914)

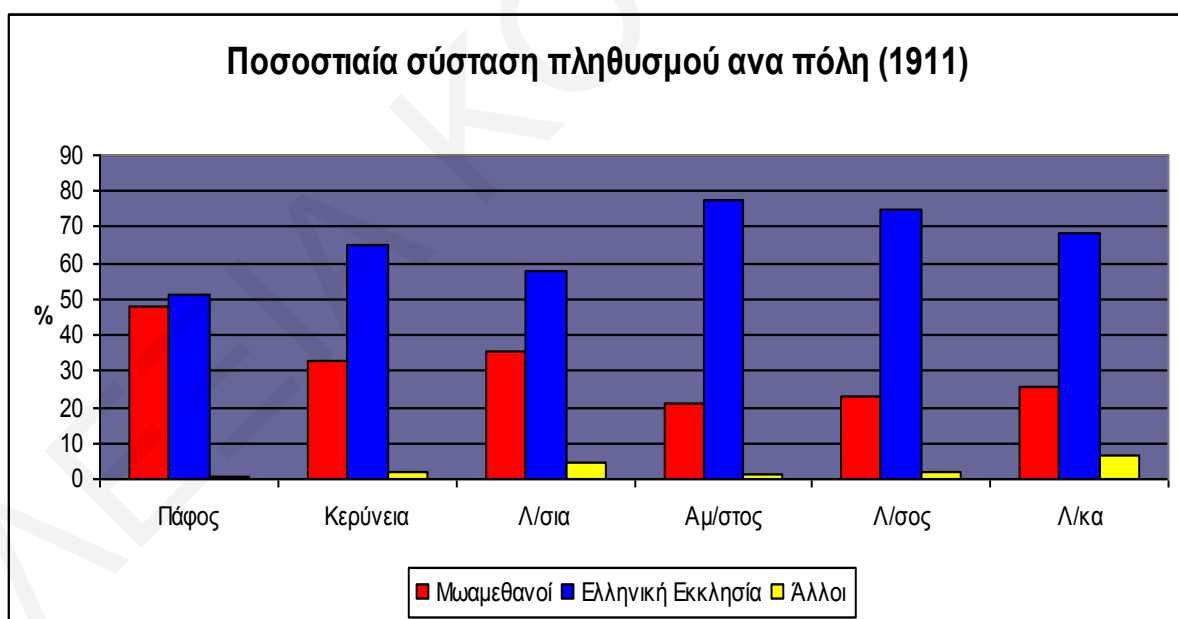
Hansard Parliamentary papers, τομ. 108, 270.

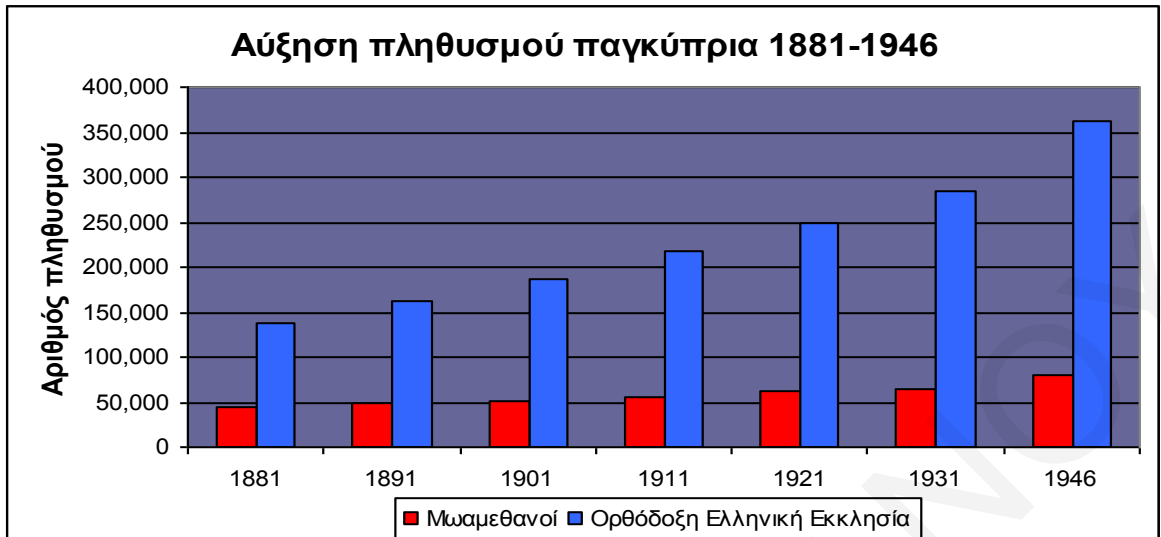
Παράρτημα Α

Πηγή: Frederick W. Barry, *Report on the Census of Cyprus, 1881*, London 1884, σελ. 12.

Πηγή: Alexander Mavrogordato, *Cyprus report and general abstracts on the Census of 1911*, London 1912, σελ. 11.

Πηγή: Census of Cyprus (1881-1946).

No 397

Pétition

N° 42

A Sa Très Gracieuse Majesté
la Reine en Conseil.

Nous, soussignés, représentants des
habitants chrétiens & Musulmans de l'Île
de Chypre, avons reçu mandat d'exposer
respectueusement à Votre Très Gracieuse Majesté
que, placés devant vos yeux glorieux
sceptre, nous sommes persuadés que l'état de
l'Île empire de jour en jour et qu'il est
nécessaire de l'améliorer. C'est pour ce motif
que nous nous supplions humblement Votre Très
Gracieuse Majesté par la présente pétition.

Le pays paye des impôts hors
de proportion avec ses revenus et ses
moyens. Ces impôts deviennent, de
jour en jour, plus insupportables et
contribuent de plus en plus, à

L'appauvrissement de l'île

Le pays payait, en moyenne, sous
Gouvernement précédent, une somme totale
de 135,000 livres sterling; tandis que pendant
les deux dernières années, le montant
des impôts s'est élevé à la somme annuelle
de 184,000 Livres. Les impôts perçus sous
Gouvernement précédent, et qui ont été
plusieurs fois reconnus comme lourds et
oppressifs, ont été surchargés par le Gouvernement
actuel. L'augmentation est provoquée par
l'aggravation sérieuse des anciennes taxes
et de la création de nouveaux impôts.

Parmi ces derniers se trouvent les
frais de justice, les droits d'enregistrement
qui sont totalement nouveaux et étendus
jusqu'ici inconnus, les permis de chasser
pour couper du bois, les droits de
les droits de port & de santé, les amendes
retard dans le paiement des dîmes qui

considérées comme des impôts exigibles quand les dîmes n'ont pas été payés aux époques déterminées.

Si nous prenons comme exemple les deux années 1875 & 1876 sous la Turquie, qui, à cause des conditions atmosphériques, peuvent être considérées comme semblables à celles de 1885 & 1886 sous le présent Gouvernement, nous trouvons que la somme des impôts pour les deux premières années est élevée à 32,308,542 Piastres, soit à 283,408 Livres Sterling, au taux de 114 Piastres pour une Livre Sterling, tandis que l'île a payé, comme impôts, durant les années 1885 & 1886, une somme d'environ 374,000 Livres, c'est-à-dire, une somme plus élevée d'environ 90,600 Livres pour les deux années; mais, si on prend en considération que dans la somme totale des deux premières années, l'affermage des dîmes par le Gouvernement turc, s'est élevé à

143,153 Livres, tandis que pendant les années 1885, 1886, le Gouvernement Anglais perçu pour les dîmes, y compris celle sur les mines, une somme d'environ 199,000 livres dont il faut déduire 20,000 livres pour l'évaluation et la perception des dîmes.

Il résulte de cette comparaison que le perçu par le Gouvernement Anglais pendant ces années dépasse celui qui a été payé au Gouvernement précédent d'environ 125,000 livres. Il est constant aussi, que l'Ile avait à cette époque une production plus grande et, par conséquent, plus grands revenus; tandis que les impôts payés actuellement par l'Ile, qui a une production et de revenus, surpassant de beaucoup ceux payés sous le Gouvernement précédent.

C'est pour ce motif que nous sommes fiers de dire respectueusement que ces taxes ne peuvent être maintenues, car elles sont hors de proportion avec les moyens et les revenus du pays.

Non seulement l'île souffre de cette
 aggravation des impôts, dont le montant
 est, en grande partie, exporté hors du pays,
 mais il faut y ajouter que l'exportation
 commerciale annuelle est, de beaucoup,
 inférieure à l'importation, qui la dépasse
 d'environ 50,000 livres, dans un pays qui
 n'a pas d'industrie. & cependant aucune
 mesure n'a été prise jusqu'ici pour
 contrebalancer, tout au moins, la perte que
 causent aux habitants les lourds droits mis
 dernièrement en France et en Italie à
 l'importation sur les principaux produits
 d'exportation de l'île, savoir; sur les céréales,
 les vins et les raisins secs, tandis qu'en
 Chypre, les droits d'importation sur les
 produits de ces deux pays restent les mêmes
 que précédemment; même sur les articles
 de luxe ou sur les marchandises
 qui ne sont pas de première nécessité.

Tout ce qui précède explique d'une manière évidente l'épuisement des ressources financières du pays, qui est par la continuelle et extraordinaire dépréciation générale des biens immeubles.

En conséquence, il est nécessaire pour le pays et il est de son devoir de supposer que l'on prenne au moins des mesures pour arrêter la décadence graduelle à laquelle il est soumis, puisque les circonstances ne permettraient pas qu'il suive sa marche naturelle vers le progrès que l'on espère et que le pays, nous pouvons le dire, est en droit de prévoir.

Comme moyen efficace pour atteindre ce but, nous soussignés exposons respectueusement l'opinion que l'on fera dans l'avenir, au moins pour un certain nombre d'années, à la somme invariable de 15,000 livres le montant de ce que

doit payer l'île au Gouvernement,
 sur toute somme supérieure à celle ci
 aura, par la surcharge qu'elle causera
 aux habitants, les effets désastreux dont
 nous avons osé faire mention.

En fonctionnant sur ces bases et en
 ayant de plus larges attributions, pour
 prouver une plus large part dans
 l'administration des affaires du pays,
 le Conseil qui a été donné pourra
 ainsi correspondre à la confiance du
 Gouvernement comme aux besoins des
 habitants. Nous avons l'espoir que
 Votre Majesté voudra bien apporter ces
 changements dans la forme du Gouvernement
 actuel de l'île, afin que les représentants
 du pays puissent, en coopérant avec
 le Gouvernement de Chypre, porter
 un remède au mal.

Les attributions limitées de la forme

Gouvernementale actuelle, que M. Mag
a daigne donner à l'Assemblée, en fait
la plupart, que les représentants du peuple
participent réellement à ses affaires et
est nécessaire que le Conseil Législatif
ait le droit de prendre plus amplement
à l'administration financière.

Il est essentiel que tout impôt ou
taxe qui n'est pas établi par une
loi existante, soit soumis au Conseil
Législatif, tandis qu'actuellement
le pouvoir exécutif assume sur lui
en dehors de tout principe constitutionnel
de percevoir à sa volonté et sans
aucun consentement du Conseil, des
impôts et des droits non établis.

L'exercice de ce droit par le pouvoir
exécutif et le mépris que l'on mettra par
toutes les décisions du Conseil, dont aucune
n'est approuvée par le pouvoir législatif, méritent

Les soussignés se supplient respectueusement
 Votre Très Gracieuse Majesté de daigner
 rendre plus effectifs les privilèges déjà
 accordés à l'He.

Nous croyons, en outre, qu'il est à
 souhaiter que le Conseil Exécutif de
 l'He soit modifié de manière à comprendre
 des membres indigènes pourvu, par leur
 connaissance du pays, donner un
 concours plus efficace des
 Suprême de l'He, en tout ce qui concerne
 l'exercice de son Pouvoir Exécutif.

Les soussignés supplient respectueusement
 Votre Très Gracieuse Majesté de daigner
 concéder au Conseil Législatif une plus
 ample participation aux affaires du pays.
 L'expérience du passé ayant suffisamment
 démontré que la voix des habitants n'est
 pas prise en considération par le Pouvoir Exécutif,
 pas même dans les questions qui

195
Constituait leurs intérêts. Il n'a été pris que peu ou point de mesures de l'instruction publique et on ne pense même pas à l'amélioration de l'état misérable, tandis qu'ailleurs et dans tout le Levant, il existe une noble émulation pour l'instruction.

L'agriculture, qui est la source spéciale de la prospérité du pays, ne fait pas non plus dans un pays agricole comme l'Hydre, il est donc jointe que le Conseil législatif prenne des mesures pour protéger la classe agricole, après que ses pouvoirs auront été augmentés et que, de concert avec le Gouvernement, il aise au moyen d'établir une Banque agricole pour soulager l'agriculture de nombreux fardeaux qui l'oppriment et dont la cessation aura pour conséquence d'amener graduellement l'amélioration matérielle du pays.

402
Le peuple Chypriote, qui est pauvre et
respectueux de la loi, espère que si Votre
Très-Gracieuse Majesté daigne exaucer notre
humble requête, et pourra, avec reconnaissance,
marcher de pair avec les autres peuples du
prestigieux Empire Impérial dans la voie
du progrès et de la civilisation que leur
assure le Règne Très-Glorieux
Gracieuse Majesté, que Dieu

Ανυπόγραφο κοινό υπόμνημα Ελλήνων και Μουσουλμάνων το οποίο επρόκειτο να παρουσιαστεί από κοινή πρεσβεία το 1889 στο Λονδίνο. Πηγή: ΑΜΑΕ: CPC, Turquie/Larnaca, τόμ. 4, σσ. 397-402..